DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13711

Braslav Memorial Book

Emesh Shoʻah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

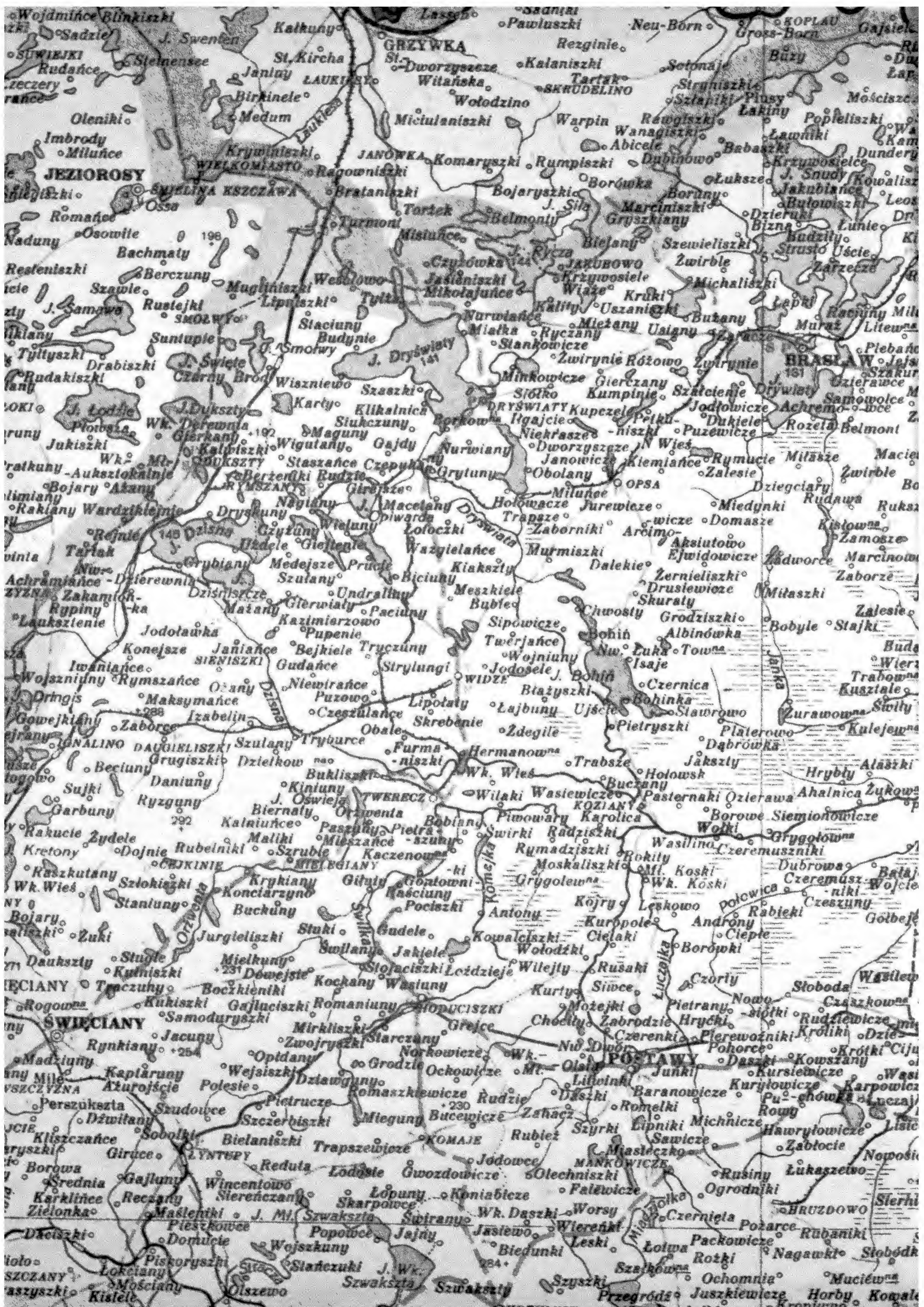
TITLE	Emesh Sho'ah-- : yad li-ḳehilot - gevidmnt di ḳehileś Braslav, Opsah, Oḳmenits, Dubinah, Zamosh, Zarats', Ya'isi, Yod, Slobudḳah, Plusi, Ḳislovshts'iznah, Rimshan / ha-'orkhim, Makhnes Ari'el, Klinov Rinah.
IMPRINT	880-02 [Israel] : Irgun yots'e Braslav yeha-sevivah be-Yiśra'el uve-Artsot ha-Brit : Bet Loḥame ha-geṭa'ot ve-hotsa'at ha-Ḳibuts ha-me'uḥad, 1986.
DESCRIPT	636 p. : ill., ports., maps ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Belarus -- Braslav -- History.
	Braslaŭ (Belarus) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Belarus -- Braslav.
ADD'L NAME	Machnes, Ariel.
	Klinov, Rinah.
ADD'L TITLE	Darkness and desolation: in memory of the communities of Braslaw, Dubene, Jaisi, Jod, Kislowszczizna, Okmienic, Opsa, Plusy, Rimszan, Slobodka, Zamosz, Zaracz

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

DRYSSA
DZISNA
WOŁYNIEC
GŁĘBOKIE
Dwina
Drujsk
Zalesie
Dziedzina
Jermołowo
Łotysze
Trudy
Borsuki
Czasty
Mirowo
Laszkowo
Buławki
Prudniki
Zabłoty
Niemierowo
Skoroda
Bruszkowo
Gwozdowo
Parkowicze
Górki
Kuźliki
Mikołajów
Kaduszki
Mintowo
Juńce
Konachy
Kartowo
Suchoworze
Mniachy
Jelnia
Lipno
Bielany
Dzienisowo
Brzozowo
Bołotki
Chotkowo
Sieleny
Piedosowo
Mierzlaki
Turczyno
Glińskie
Poharce
Stefanpol
Jamno
Hostobože
Budy
Redźki
Krupiniszcze
J. Święte
Łotysze
Pohary
Bojary
Bosianki
Jazno
Niwie
Porodnie
Zaborze
HERMANOWICZE
Korolewo
Nowosielce
Krzywki
Kozaczki
Ulina
Łopunowo
ŁUŻKI
Hrydziusz
Zalesinki
Tupiczyn
Kukry
Mniuta
Dworzyszcze
Czeroniki
Szczotkuny
PROZOROKI
Polewacze
Horki
Świada
Stukany
ZIABKI
Czeszki
Szabany
Krzywicze
Prószkowo
Ułły
Borowce
Osinówka
Dryczyn
Leonowicze
Nadoziersze
BOBRUJSZCZYZNA
J. Szo
Szo
Jakubowna
Maźniowo
Przedoły
Ostrowie
Michały
Dawidki
HOŁUBICZE
Sieliszcze
Lipowo
Uleniec
Aferowna
Kremnica
Ragozino
Wieśn
Dubniki
Kosary
Zaozierze
Lesiny
Dołce
Łohi
Czernica
Trościanica
Puszcza
Hołubicka
Mezużoł
Piszczałówka
Czernica Wk.
Reczańie
Dziedzina
Porpliszcze
Sabory
Słoboda
Mołożany
Litowce
Czeczyki
Rajówka
Plotrowicze
Wiańucin
Porpliszcze
Cerkasy
Lisowicze
Budzicze
St. Sioło
Owsianiki
Gwozdy
Januki
Petrelewo
Jacyny
Horodyszcze
Jabłońce
Struki
Zawlicze
Łaskówna
Grabucza
Pieszkuny
Sierhi
Kality
Kurylowicze
Wiesznia
Zawrótki
Worgany
Królewszczyzna
Kozły
Babicze
Iwanówna
Lipówka
Szweple
Krupienie
Zaszczeble
Bykowna
Dziadziuszki
Zapolowie
Łaplin
Wiercieje
Sorgki
Sako-wicze
Łatyhol
Zaozierze
Darewo
Piotrowicze
Peresiega
Chrystowo
Stanilewicze
Olchowiki
Dzierkowna
Żuki
Szypy
Jasiewicze
Puzyry
Słoboda
Dziechciary
Podgaj
Barany
Przypiemo
Łowce
Szamie
Kwacze
Wołki
Łasica
Świdno
Bielewicze
Krzywe
Łapiszki
Tumasze
Choroszki
Łastowicze
Obrąb
Kowale
Króle
Szaragi
Nieścierowicze
Snorki
Podświle
Kisze
Woronowo
Szarabaje
Wyszadki
Sidierowna
Wierecieje
Nowy Druck
Ruda
Szuniowce
Berezwecz
Stanule
Hwozdowo
ŚWIŁA
J. Plisa
PLISA
Zaborze
Mamaje
Obrąb
Zabiele
Papszyce
Rakowce
Osinogródek
Wierzchnie
Łasica
Kozłowna
Załaski
Mierecki
Plepki
Kowale
Szubniki
Kamińce
Piotrowskie
Łoziczce
Zuzki
Szczotki
Hałówki
Mosarz
Łuck-Mosarz
Jałowiki
Jakimowce
Borejki
Hrycze
Piskuny
Sautki
Stachowskie
Berezwica
Byczkowo
Mikulin
Babicze
Horanie
Urzecze
Potupy
Dźmitrowna
Kisarewna
Zaprudzie
Szczerbyn
Osowo
Poddubie
Hniłaki
Tuszyno
Zamosze
Kuchty
Starniki
Sawinki
Zaułki
Łaczajka
Wielce
Koleśniki
Zalesie
Zabłocie
Sosnówka
Zaborce
Wiereciejce
Klino-we
Zabrzezie
Putrenica
Krawce
Połowica
Lu-czajka
Kopylna
Stukany
Bałaje
Radziuki
Dulin
Mołotnica
Mołonka
Czeronka
Makowie
Sawickie
Piotrowicze
Polelejki
Dzisna
Marki
Bołkały
Bałbieczyn
Szkunciki
Bohy
SZARKOWSZCZYZNA
Ambrosionki
Kropiwniki
Bajki
Baltromie
Ostrowiany
Ruczaj
Wk. Wieś
Szyszki
Sosnówka
Kozaki
Hryhorowna
Buda
Rzeczki
Ciereszki
Otoki
Kudryszki
Komarowna
Woronka
Rzepiszcze
Gizowna
Bijejki
Sokołowna
Jackowna
Piłaty
Kowszelewo
Biały Dwór
Dzikiewo
Dworzyszcze
St. Pohost
Krasne
Pietniwa
Bildziugi
Żerebce
Dzirnicze
NW. POHOST
Dębowka
Usowce
Bielawce
Nowogrody
Czechowna
Wozowniki
Kubiszka
Macinki
Ciełewce
Borszczyzna
Katkowna
Krasne
Dworzyszcze
Wisiały
Berdowna
Wołkow
Białobokl
Ciecłorki
Śniegi
Zaborze
Linkowna
Dworne Sioło
Kaczyłowo
Podjelce
Popków
Łonowce
Howcewo
Ignaciki
Maciuki
Miśniki
Ług
J. Ukla
Ukla
Samujły
Przebrodzie
PRZEBRODZIE
Koleśniki
Piełkuny
Dworzyszcze
Pieczonki
Błażki
Zahorze
Bukowo
Girjaty
Robowo
Podziawy
Wiata
Dziedzinka
Łotyszki
Opleso
Ruska
Wieś
Krycewicze
Kiapśnie
Korzeniki
Działkowce
Minejty
Ryże
Kozakowo
Rudaki
Miłoszowo
Popki
Powiacie
Rabe-szczyn
Woronki
Czurylowo
Orce
Bosina
Siłowo
Zacharnie
Suszki
Greckie
Polski
Winogrody
Wk.
Kozły
Iwańki
Prudy
Charakowo
Małaszki
Borsuki
Mościszcze
Bełyszki
Zabłocie
Stajki
Szaporowo
Kowalewna
Cimoszki
Supornica
Dadziuki
Jurkowna
Chorabrowo
Zagulie
Dubowo
Perestowo
Bolta
Aleksandryna
Potasznia
Doroszki
Szalciny
Zalesie
Wojsa
Cylewna
Trybuchy
Wierdy
Jaje
Hulewna
Babaryki
Prudniki
Czemery
Skakuny
Zamosze
Walki
Nw. Wieś
Horbaczewo
Czurylowo
Ciskowicze
St. Hrudzinowo
Dworczany
Szatrowo
Ujście
Karkalec
Sadkowna
st. Bigosowo
Ostrowno
Wojciełowo
Szuszki
Kowalewna
Sardyki
Janiela
Biała
st. Balbinowo
Izabelin
Indryca
Łowice
Podżwinia
Nowosiełce
Berezki
Kisielewce
Jabłonka
Batuje
DRUJA
Szejkowo
St. Morozy
Nw. Morozy
Obuchowo
Wk. Ptihowki
Buzowo
Horołwaiki
KOCHANOWICZE
Starosiele
Sieledcowo
Jeśków
Siniczyno
Szelegowo
Gaj
Żadzież
Miedwiecka
Pałkowna
Korole
Leśnia
Bożki
Mamonowna
Gudowo
Byki
Nowiszcze
Rosłowki
Gończarowo
Połzyno
Swolna
Motuchowo
Zatocze
Chwałki
Żołnie
Swolna
Ziabki
Wałkowo
Bołocino
Tereszki
Siodłówka
Tobołki
Zuby
Sidiko
Klimontowna
Antonowo
Biełousowo
Ujjano
st. Zabłoty
Dryssa
Leszczyłowo
Zalesie
Kołowowa
Wiercieje
Tomaszewna
Kuchcińce
Rundy
Soczywki
Malinówka
Miotły
Czerepy
Kosołowki
Kowalowo
Ościewicze
Ujście
Czernoruczе
Podsiadzie
Mrozy
Murawna
Czereśla
Jańowo
Plejki
Szam-szury
Łaźna
Jezuitki
Doroszki
Babiczo-wo
Słobódka
Antonowo
Hryćkowo
Plewka
Podlipki
Błoszniki
OKRZECHOWNO
Szwirce
Szyciki
Siemien-Droz-downa
Czerniewicze
Filipowo
Sanniki
Bortniki
Szałuszyn
Kulhaje
Rudniki
Taiesze
Zarzecze
Zaułek
Bojarna
Skroboluny
Słobódka
KUBLICZE
Kopylowna
Sorzo

Wojdmińce
Blinkiszki
Sadzie
J. Swenten
Kałkuny
GRZYWKA
Pawłuszki
Neu-Born
Gross-Born
Rezginie
St. Kircha
Steinensee
Rudańce
Janiny
ŁAUKIESY
St.-Dworzyszcze
Kałaniszki
Witańska
Tartak
SKRUDELINO
Birkinele
Wołodzino
Oleniki
Medum
Miciulaniszki
Warpin
Imbrody
Miłuńce
Krywiniszki
JANÓWKA
Komaryszki
Rumpiszki
Abicele
Dubinowo
Babaszki
JEZIOROSY
WIELKOMIASTO
Ragowniszki
Brataniszki
Bojaryszki
Borówka
Łuksze
J. Snudy
Jakubiance
Romańce
Turmont
Tartak
Belmont
Marciniszki
Gryszkiany
Bułowiszki
Osowile
Misiuńce
Bielany
Szewieliszki
Bachmaty
Czyżówka
JAKUBOWO
Żwirble
Zarzecze
Resteniszki
Berczuny
Mugiliniszki
Wesołowo
Jaśeniszki
Krzywosiele
Michaliszki
Szawle
Lipniszki
Tylża
Mikołajuńce
Wiaże
Kruki
Rustejki
Nurwiańce
Kality
Uszaniszki
SMOŁWY
Staciuny
Ryczany
Miezany
Bułany
Suntupie
Budynie
Miałka
Stankowicze
Usiany
Tyltyszki
Drabiszki
J. Święte
Smołwy
J. Dryświaty
Żwirynie
Różowo
BRASŁAW
Rudakiszki
Czarny Bród
Wiszniewo
Szaszki
Minkowicze
Gierczany
Kumpinie
Szałcienie
Słobódka
Sołtko
Kupczele
Jodłowicze
Samowolce
J. Łodzie
J. Dukszty
Karty
Klikalnica
DRYŚWIATY
Itgajcie
Dukiele
Achremowce
Płowsza
Wk. Derewnia
Stukczuny
Borkowo
Pełku-niszki
Puzewicze
Rozela
Belmont
Jukiszki
Gierkany
Maguny
Wigutany
Gajdy
Niekrasze
N. Wieś
Kalwiszki
Nurwiany
Dworzyszcze
Wk. Mł.
DUKSZTY
Staszańce
Janowicze
Kiemiańce
Rymucie
Miłasze
-Auksztokalnie
Berżeniki
Rudzie
Czepuki
Grytuny
Obolany
Zalesie
Żwirble
Bojary
Ażany
RYMSZANY
Gireisze
Miłuńce
OPSA
Dziegciary
Rudawa
Rakiany
Wardzikiemie
Dryskuny
Nagiany
Maceiany
Opiwarde
Hołowcze
Jurewicze
Miedynki
Trapsze
-wicze
Domasze
Rejnie
Czuluny
Wieluny
Łotoczki
Dryświata
Zaborniki
Arcimo-
Kisłowo
Zamosze
Tartak
J. Dzisna
Uzdele
Giejłenie
Aksiutowo
Ejwidowicze
Zadworce
Marcinowo
Ważgielańce
Murmiszki
Dziewiełnia
Grubiany
Medejsze
Prucie
Kiaksztу
Dalekie
Żernieliszki
Zaborze
Achramiańce
Szutany
Biciuny
Drusiewicze
Miłaszki
Zakamień
Dziśniszcze
Undrallun
Meszkiele
Skuraty
Ryping
Mażany
Gierwiaty
Paciuny
Bubie
Chwosty
Grodziszki
Zalesie
Łauksztenie
Kazimierzowo
Pupenie
Sipowicze
Bohin
Albinówka
Bobyle
Stajki
Jodoławka
Twerjańce
Konejsze
Janiańce
Bejkiele
Tryczuny
Wojniuny
Nw.
Łuka
Isaje
SIENISZKI
Iwaniańce
Gudańce
Strylungi
Jodosele
J. Bohin
Wojszniuny
Rymszańce
Ożany
Niewirańce
WIDZE
Czernica
Kusztale
Dzisna
Puzowo
Błażyszki
Bohinka
Maksymańce
Łajbuny
Ujście
Sławrowo
Żurawowo
Izabelin
Czeszulańce
Lipołaty
Skrebenie
Żdegile
Pietryszki
Platerowo
Kulejewo
Zaborce
Obale
Szułany
Tryburce
Furma-niszki
Hermanowo
Dąbrówka
DAUGIELISZKI
Grugiszki
Dziełkow
Trabsze
Hołowsk
Jakszty
Bieciuny
Bukliszki
Wk. Wieś
Daniuny
Hryбly
Ałaszki
Kiniuny
Wilaki
Wasiewicze
Buczany
Sujki
Ryzguny
J. Oświeja
TWERECZ
Pasternaki
Ozierawa
Ahalnica
Garbuny
Biernaty
Orzwenta
KOZIANY
Karolica
Pitowary
Borowe
Siemionowicze
Kalniuńce
Paszuty
Pietra-szuny
Bobiany
Swirki
Radziszki
Wołki
Rakucie
Żydele
Maliki
Mieszańce
Kaczenowo
Rumadziszki
Wasilino
Gryqołowo
Kretony
Dojnie
Rubelniki
Szrubie
Komejka
Moskaliszki
Rokity
Czeremuszniki
Raszkutany
ĆIKINIE
MIELEGIANY
Gilnie
Mł. Koski
Dubrowa
Wk. Wieś
Szlokiszki
Krykiany
Gontowni-
Grygolewo
Wk. Koski
Czeremusz-niki
Konciarzyno
Kaściuny
Kojry
Leskowo
Połowica
Stanuny
Buckuny
Pociszki
Czeszuny
Bojary
Orżywoła
Antony
Androny
Rabieki
Gotbeje
Żuki
Sluki
Gudele
Kurpole
Ciepłe
Jurgieliszki
Świlany
Kowalciszki
Cielaki
Borówki
Dauksztу
Stugle
Jakiele
Wołodźki
Mielkuny
Stojaciszki
Łoździeje
Wilejty
Rusaki
Kuniszki
Dowejście
Kockany
Wasiuny
Sliwce
Czorły
Słoboda
ŚWIĘCIANY
Tyczuny
Boczkieniki
Kurtys
Łuczajka
Pietrany
Nowo-siółki
Rogowo
Kukiszki
Gajluciszki
Romaniuny
HODUCISZKI
Możejki
Hryćki
Rudziewicze
Samoduryszki
Mirkliszki
Grejce
Chocińce
Zabrodzie
Królik
Rynkiany
Jacuny
Zwojryszki
Starczany
Czerenki
Pierewozniki
Krótki
Nw. Dwór
Pohorce
Madziuny
Opidany
Norkowicze
Wk.-
POSTAWY
Daszki
Kowszany
Mile
Kaptaruny
Wejsiszki
Grodzie
Ochowicze
Mł.-Olsa
Junki
Kursiewicze
SZCZYZNA
Ażurojście
Dziawguny
Lityinki
Kuryłowicze
Karpowicze
Perszukszta
Polesie
Pietrucze
Komaszkiewicze
Rudzie
Daszki
Baranowicze
Pu-chówka
Szudowce
Dźwitany
Szczerbiszki
Mieguny
Bucewicze
Zahacz
Romełki
Michnicze
Rowy
Kliszczańce
Sobolki
Bielaniszki
Trapszewicze
KOMAJE
Rubież
Szyrki
Lipniki
Sawicze
Hawryłowicze
Giruce
ŻYNTUPY
Jodowce
Miasłeczko
Zabłocie
Borowa
Gajluny
Reduta
Łodosie
Gwozdowicze
MANKOWICZE
Olechniszki
Rusiny
Łukaszewo
Średnia
Wincentowo
Łopuny
Koniabicze
Falewicze
Ogrodniki
Karklińce
Reczany
Sierenczany
Skarpowce
Miadziołka
Zielonka
Maśleniki
J. Mł. Szwakszta
Świrany
Wk. Daszki
Worsy
Czernięta
BRUZDOWO
Daciszki
Pieszkowce
Popowce
Jajny
Jasiewo
Wiereńki
Pożarce
Rubaniki
Domuicie
Wojszkuny
Biedunki
Leski
Łotwa
Packowicze
Nagawki
Słobódka
Piskoryszki
Stracza
Rożki
Łokciany
Słańczuki
J. Wk. Szwakszta
Szełkowo
Ochomnia
Muciewo
Mościany
Olszewo
Szwakszty
Szyszki
Przegródź
Juszkiewicze
Horby
Kisiele

אמש שואה...

תרומתי לספר – נר זכרון למשפחתי שנספתה בשואה עם כל יהודי ברסלב
אבי זרח בוגומולסקי
אמי חסיה־רחל
אחותי שרה־לאה
ולזכר ורעייתי הטובה והמסורה
קלרה ז"ל
שנפטרה בכ"ו בשבט תשמ"ג

משה בוגומולסקי

אמש שואה...

יד לקהילות / געווידמנט די קהילות
ברסלב אוֹפּסה אוֹקמֶניץ
דוּבּינה זמוֹש זרץ׳
יאיסי יוֹד סלוֹבּוּדקה
פלוּסי קיסלוֹבשצ׳יזנה רימשאן

ארגון יוצאי ברסלב והסביבה בישראל ובארצות הברית

בית לוחמי הגיטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד

פאַרבאַנד פון בראַסלאַוו און אומגעגנט אין ישראל און אַמעריקע
בית לוחמי הגיטאות און הקיבוץ המאוחד־פאַרלאַג

העורכים/רעדאַקטאָרס: מכנס אריאל, קלינוב רינה
מערכת הספר / רעדאַקציע מיטגלידער: אביאל יעקב, בוגומולסקי משה, לוין יעקב, שמוצר אהרן
ועדת הספר / בוך־קאָמיטעט: אביאל יעקב, בוגומולסקי משה, בנד חיים, ברקמן בוריס, גולדין משה, וישקין משה, חרמץ זלמן, לוין יעקב, מוניץ אריה, צפלביץ' יהודה, רבינוביץ' איסר, שמוצר אהרן
חברי הוועד בארצות הברית / מיטגלידער פון אַמעריקאַנער קאָמיטעט: ברנמוב לייב־שמואל, ויטקין צאלע, חאנין לייב, מרון מנדל, פישר טוביה, קופאץ' מיכאל, שוראן יהושע
תרגומים לעברית (מיידיש, פולנית ורוסית) ועריכה ראשונית / איבערזעצט פון יידיש, פויליש און רוסיש אויף עברית: אביאל יעקב, בוגומולסקי משה, בנד חיים, לוין יעקב, קורנר אהרן, שמוצר אהרן
תקציר ביידיש / געשריבן דעם יידישן טעקסט: לוין יעקב
עריכת המדור ביידיש / רעדאַגירט דעם יידישן טעקסט: אייזנמן צבי
תרגום התקציר לאנגלית / איבערזעצט אויף ענגליש: מאן רחל
מפת ברסלב (מהזכרון) / מאַפּע פון בראַסלאַוו (געצייכנט פון זכרון): בנד חיים
מפת אופסה (מהזכרון) / מאַפּע פון אָפּסע (געצייכנט פון זכרון): אביאל יעקב
תצלומים / בילדער: אוספים פרטיים / פון פריוואַטע זאַמלונגען
איסוף החומר / געזאַמלט און צוגעגרייט דעם מאַטעריאַל: בוגומולסקי משה
עריכה גרפית / גראַפישע אויספירונג: אריה וַלמַן

Printed in Israel 1986
נדפס בישראל תשמ"ו

דפוס "חדקל" בע"מ, ת"א

תוכן העניינים

אָז נִדְבְּרוּ... אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ...
וַיִּכָּתֵב סֵפֶר זִכָּרוֹן...

(מלאכי ג׳ 16)

הטרגדיה הנוראה שפקדה את עמנו עם חורבן יהדות אירופה בכלל ויהדות פולין בפרט – ההרס וההשמדה של מאות קהילות גדולות כקטנות במזרח־אירופה, החיסול הפיסי והרוחני שלא היה כמוהו לא רק בתולדות עם־ישראל, אלא גם בתולדות האנושות כולה, שבוצע על־ידי הנאצים ועוזריהם, לא יישכחו ולא יימחו מדברי הימים של המין האנושי – לעולם.
סערת הכליון שעברה על העם היהודי צריכה להיות כתובה וחתומה על־ידי ניצולי השואה שחזו על בשרם ונפשם את הזוועות הנוראות שביצעו הנאצים והיו עדים חיים לכל אלה.
שלום אש, הסופר היידי הידוע, מביא בהקדמה לספרו ״קידוש השם״ משפט מספר ישן על גזירות חמלניצקי, וזה לשונו: ״אנו מתביישים לספר את כל שעשו אתנו הצוררים ימח־שמם, כדי לא להעליב את האדם, שנברא בצלם אלוקים״.
האם יכולים אנו לא לספר, לא לכתוב, ולא לפרסם את מעשי הנאצים? לא לספר על עינויים, השפלות, רציחות, משרפות־הגאז וגאיות־ההריגה?
בגיטאות היה נפוץ הסיפור על ההיסטוריון שמעון דובנוב, שפנה ליהודים הסובבים אותו, בשעה שהובל למוות: ״שרייבט און פארשרייבט״ (רשמו והשאירו עלֵי כתב)...
בחרדת קודש אנו ממלאים את הצוואה – לרשום ולהשאיר עלי כתב את כל מה שעבר עלינו, על הורינו, ילדינו, טפנו, נערינו וזקנינו – למען הבאים אחרינו, לבנינו ונכדינו, ולדורי־דורות...

יעקב לוין

כינוס אנשי ברסלב ביום הזכרון

Memorial Day gathering

דבר המערכת

הספר "אמש שואה – עדות ויד לקהילות ברסלב והסביבה" המוגש לך, מקפל בתוכו עדויות, זכרונות וסיפורים של עשרות מבני ברסלב, אופסה, אוקמניץ, דובינה, זאמוש, זאראץ', יאיסי, יודי סלובודקה וקיסלובשצ'יזנה, כתובים על ידי אנשים שחוו על בשרם את מוראות השואה שהביא על עמנו הצורר הנאצי. מהם שהיו בגיטאות והסתתרו במקומות שונים ומשונים וכך נשארו בחיים, מהם שגורשו למחנות הכפיה וההשמדה, מהם שהיו לפרטיזנים ולחמו נגד האויב האכזר ועוזריו מבני המקום ומהם שלחמו במסגרות צבאיות של בנות־הברית (הצבא האדום, הפולני והאנגלי).
ספר זה בא באיחור של כמעט דור שלם, ארבעים שנה. הזמן לא הספיק להקהות את הכאב ולא טשטש את הרגשת החורבן, הכליון והמוות של יחידים ושל קהילות שלמות. תמצא בו תיאורי גבורה ואומץ־לב, הקרבה ומסירות נפש, כוח הישרדות ועמידה בשער של בודדים ושל קבוצות, מאבקים וחירוף־נפש של מעטים מול רבים, חסרי נשק נגד מכונת מלחמה משומנת. עוז רוחם תרם לא מעט לנצחון על כוחות החושך – הצורר הנאצי.
ובטרם בוא השואה:
הספר מלווה בתיאורים של הוויי העיירות, סיפורים ודמויות של יהודים כפי שנשתמרו בזכרון הכותבים. יהודים של "כל השנה" ויהודי "חג ומועד", יהודים של עוני ותלאות פרנסה, יהודים מול גויים ויהודים מול יהודים בפעילות קהילתית מסועפת, מפלגתית על כל גווניה, גם בליצנות ובקונדסות נעורים.
ואחרי השואה:
עשרות שנים לא כיסו את דמם ולא השתיקו את זעקתם. יהיו דפי ספר זכרון זה מצבה, גלעד ואות של כבוד אשר אנו, הניצולים והצאצאים הבאים אחריהם חבים להם.
הרעיון להוצאת ספר יזכור לקרבנות השואה של יהודי ברסלב והסביבה נרקם לפני הרבה שנים. עוד במחנות העקורים על אדמת גרמניה המובסת, לשם הגיעו אחרי המלחמה ראשוני השרידים, כבר דובר על רישומם של המאורעות וליקוטי העדויות. שם, באיזורי הכיבוש של ארצות־הברית ובריטניה, התקיימה בשנת 1947 האזכרה הראשונה לקדושי ברסלב והסביבה. האזכרה אורגנה על ידי זוסמן ליובוביץ' במחנה אשווגה. האזכרה הבאה כונסה בי"ז סיון 1948 במחנה הרצוג ואורגנה על ידי זלמן חרמץ, טוביה פישר, אליהו שמידט, בן־ציון חרמץ ז"ל ודויד שטרימלינג ז"ל.
בשנת 1949, אחרי עלייתה ארצה של שארית הפליטה, נערכה אזכרה בביתו של דויד שטרימלינג בחיפה ושנה לאחר מכן הוקם ועד ארגון יוצאי ברסלב והסביבה ביזמתם של דויד שטרימלינג, זוסמן ליובוביץ' וזלמן חרמץ. מאז נערכות אזכרות מדי שנה במקומות שונים בארץ.
בפגישות ובאזכרות השנתיות הועלה לא פעם הרעיון להוצאת ספר זכרון. הגשמת הרעיון נדחתה מפאת גודל המשימה.
ראויים לשבח חברי הוועד בראשותו של יהודה צפלביץ: משה גולדין, משה וישקין ואריה מוניץ, שתרמו מזמנם ומיכולתם לריכוז האזכרות והפגישות. גולת הכותרת בפעילותם החשובה בשנים האחרונות היוו שני מפעלים רבי־ערך: א) הם, בעזרתו של יצחק רייכל, טרחו והביאו לקבורה בבית־העלמין בחולון כד אדמה רווית דם קדושינו שהובא ע"י שלמה רייכל ארצה מבורות ההשמדה בברסלב, והעמידו מצבה לזכרם. ב) יזמתם הברוכה והבלתי נלאית תרמה למימוש ההחלטה רבת השנים – הופעת הספר "אמש שואה" – עוד מצבה לקדושינו. למשימה חשובה זאת התגייסו גם חברינו מנדל מארון, צ'רלס ויטקין וטוביה פישר מוועד יוצאי ברסלב והסביבה בארצות־הברית וקיבלו על עצמם השתתפות ושותפות מלאה במימון עלות הספר. התחיל במצווה מנדל מארון והמשיך אחריו

גזבר הוועד טוביה פישר שתרם רבות מזמנו ויכולתו למבצע ההתרמה, ועל כך הוא ראוי להערכה ותודה.
על מנת לעבד את החומר הספרותי ולעַצֵב את צורתו, היקפו ומהותו של הספר, נבחרה מערכת בהרכב החברים: יעקב לוין, יעקב אביאל, משה בוגומולסקי ואהרון שמוצר, חבר קבוץ עין־כרמל, שהתגייס לעזרתנו הודות לאשתו מונקה הברסלבית, היה לאחד מאתנו ותרם רבות בתרגומים וגביית עדויות. החומר שהגיע אלינו היה כתוב ברובו יידיש וחלקו עברית. כי נכתבו עדויות גם בפולנית ורוסית. חברים אלה עסקו בשכתוב, תרגום לעברית, עיבוד ועריכה ראשונית של החומר. עניינים מיוחדים ועקרוניים נדונו בוועד מורחב שהוקם במיוחד לצורך הספר.

ויבואו על הברכה:
תודה והוקרה לבני ברסלב והסביבה שהעלו עלי כתב את סיפור חייהם בשנות השואה;
אנו מעריכים ומוקירים את פעלו של מנהל בית לוחמי הגיטאות צבי שנר ז"ל, אשר עודד, הדריך ועזר בהגשמת הרעיון של הוצאת הספר לאור.
תודתנו לשרה שנר, צביקה דרור ויצחק שטרנברג, חברי קבוץ לוחמי הגיטאות, שנושא השואה קרוב ללבם, אשר קראו מכתבי־היד התרשמו ועודדו פרסומם;
לבנימין אנוליק, חבר הנהלת בית לוחמי הגיטאות שטרח והשיג עבורנו מהספריה הלאומית הפולנית, קטעים מצולמים מספרו של אוטון הדמן Otton Hedemann: Historja powiatu Braslawskiego (היסטוריה של ברסלב והאיזור) ומיקרופילם (העתק) ממשפט יאשינסקי. הרבה תודות.
הערכתנו נתונה לאריאל מכנס עורכו של ספר זה.
ליעקב לוין שכתב את התקציר ביידיש, לצבי אייזנמן מבית לוחמי הגיטאות שערך אותו ולרחל מן בת ברסלב ביוהנסבורג שתרגמה את התקציר מיידיש לאנגלית – יישר כוחכם.

נעזרנו: בספריה על־יד בית לוחמי הגיטאות
בספריה הלאומית והאוניברסיטאית
בארכיון יד־ושם
במחלקת ההנצחה של משרד הבטחון
בארכיון ייווא בניו־יורק
בספריה הלאומית בוואשינגטון
נעזרנו במימון: מקרן "עמוס" – לשכת הנשיא
מקרן הנצחת זכרה של יהדות פולין
מארגון יוצאי ברסלב והסביבה באמריקה

לכולם התודה והברכה
מערכת הספר

למענם, לזכרם...

אבן־חן משובצת בתוך יערות ירוקים, מוקפת מכל עבר אגמי־תכלת, ששמים משתקפים בהם כבראי וכוכבים קורצים ומרצדים בלילות־ירח. עומק דומיה ושקט אופפים את כל היקום ומעלים רגשי תוגה ומיסתורין.

ובימות חורף, בחודשי טבת־שבט, הכל עטוף מעטה לובן וכפור־עז כובש את מימי האגמים סביב. הרחובות והבתים רדומים תחת כיסוי שלג ורק מעת לעת נשמעים קולות נפץ של קרח נסדק וקול הרוח המזמר בין ענפי האורן – – –

...כך עולים וצפים זכרונות של עיירה קטנה בצפון־מזרחה של פולין, אחת מני רבות, שבניה ובנותיה שנשארו אחרי שְבָרה הסופי, נושאים בליבותיהם את זִכרה...

לא גדולה היתה עיירתנו: כ־400 בתי־אב, פזורים בחולות סביב הר – הר הטירה, שהזדקר בטבור העיירה, הדחוסה בין אגמים, נחלים ויערות.

אכן, לא גדולה אבל שוקקת חיים, תוססת ונאבקת על קיומה במשך מאות בשנים, עם **מוסדותיה: ישיבה ובתי־ספר, חוגים ומפלגות, כלי־קודש ואנשי־עמל, סוחרים** וחנוונים, ונוער סקרן וצמא לדעה ודעת...

עשרות שנים עברו מאז נחרבה ויהודיה הוכחדו... עשרות שנים, שנות הסתרת הפנים מיהדות אירופה...

עשרות שנים...

האם ניתן לשכוח ולהשכיח, לא לזכור ולהזכיר?! בדחילו ורחימו אנו ניגשים לאסוף, ללקט ולהנציח את מעט מזעיר מקורותיה של עיירתנו, למען הדורות הבאים, למען הבאים אחרינו, למען אלה שלא חוו את מאורעותיה ודברי ימיה.

למען הבאים אחרינו ולמען אלה שאינם, למען כל אלה שנשמותיהם נמצאות איתנו – למענם, לזכרם, יהא ספר זה גל־עד לזכרון נצח...

לזכר קדושינו –

יזכור...

ברסלב
פרקי תולדות

סמל העיר ברסלב
Emblem of Braslaw

לוין יעקב

ברסלב – פרקי היסטוריה*

דברי ימי ברסלב לוטים בערפילי העבר הרחוק. לפי הנתונים שבידינו נזכרת העיירה ברסלב כבר בשנת 1065, כמעט 300 שנה לפני ייסודה של וילנה.
במאה ה־11 השתייכה ברסלב לנסיכות פולוצק שעל גבול פולין־רוסיה־ליטא ואת שם העיר יש לייחס, כפי הנראה, לנסיך ברצ'יסלב שהיה אז שליט הסביבה. סביר להניח, שהעיר נבנתה כעיר סְפר עם כל המשתמע מכך, מה גם שהמיקום הגיאוגרפי שלה היה נוח מאוד להגנה בגלל גבעותיה ומימיה הסובבים אותה: ביצותיה ממזרח, אגמיה שהשתפכו מסביב ורכס של רמות רצופות. גם קירבתה לנהר הדווינה, עורק תעבורה ומסחר, והקשר עם הים הבלטי, עזרו מאוד להתפתחותה.
במאה ה־13 השתייכה ברסלב לממלכת ליטא והיתה תחת שלטונו של הנסיך המפורסם גדימין.
בזמן איחוד פולין עם ליטא, בתקופת מלכי יגֶלו בשנת 1410, צורפה העיר לפלך וילנה והיתה אחת מחמש המועצות האזוריות (פּוֹבְיַט) של הפלך. אגב, בכל המסמכים הרשמיים מופיעה מאז ברסלב בשם – ברסלב הליטאית (Braslaw Litewski), להבדיל מברסלב האוקראינית (המוסקוביט) שליד אומן. בגלל תככים וסיכסוכים תמידיים בין מלכי פולין ורוסיה (מוסקוביה בעת ההיא), סבלה העיר מאוד ממלחמות ושריפות. גם פלישת הטטארים נתנה אותותיה במצבה של העיר: תושביה צריכים היו לשלם מיסים כבדים לכובשים שדיגלם התנוסס בראש ההר – הר־הטירה, בו שכן מוצב צבאי של הטטארים.
במאה ה־16 נמצאה העיר תחת אפוטרופסותו של הנסיך הפולני סַפִּיֶהָא. במשך השנים עברה ברסלב מיד ליד, מנסיך למשנהו, כתוצאה ממכירת אדמותיה ותושביה.
הר־הטירה שהזדקר בלב העיר, היה מרכז־העיר בימים ההם; עליו ניבנו לא רק קסרקטינים לחילות־מצב, אלא גם מרכז דתי־נוצרי עם כנסיה ומנזר.
במאה ה־17 פקד את העיר שטפון שהרס והחריב את רוב הבנינים. הנזק היה רב עד כדי כך, שהשלטונות המרכזיים בוורשה משחררים במנשר מיוחד את העיר מכל מס וארנונה לארבע השנים הבאות.
על חשיבותה האיסטרטגית של העיר יכול להעיד מנשר משנת 1792 – צו מיוחד של המלך הפולני סטניסלב־אוגוסט ובו ציון ייחודה של העיר ותרומתה לכתר. המלך במנשרו קובע את סימלה של העיר בצורת משולש קורן ובתוכו עין – "עין ההשגחה" (Oko Opatrzności). אין לנו ידיעות נוספות על התפתחותה של העיר במשך כמה מאות שנים, שכן, כפי שמציין אחד ההיסטוריונים, בגלל המלחמות המרובות ובפרט פלישת צבא נפוליאון לווילנה, נשרפו רוב המסמכים ההיסטוריים של הסביבה.

* הדברים להלן מתבססים על הספר *Historja Powiatu Braslawskiego* Otton Hedemann

סברעסלעוו (פ. קאוונא) מודיע ה' שלמה דוד שערמאנן כי יצאה פקודה
מטעם הרשות לסגור את שלשת בתי התפלה לעברים, על כי נבנו לא ברשיון הממשלה, ורק
הדש ימים נתנה להם ארכה. הכותב מעורר את בני עירו לקדם פני הרעה ע"י השתדלות, לבל
יאחרו המועד ויהיו אח"כ מן הצועקין ואינם נענין. —

"Hamelitz" – 20th year 1884

"המליץ" – שנת העשרים – י"ב שבט תרמ"ד

המליץ .39 №

ברעסלעוו (פ. קאוונא). — כבר הודעתי בהמליץ ע"ד המחלוקת הגד
בעירנו בין החסידים והמתנגדים כי איש את אחיהו יצודו חרם, ויגישו עצומותיה
גם לפני פקידי הרשות ובשביל זה נסגרו כל בתי התפלה שבעיר; והנה זה
בביר נחרץ משפט על תשעה אנשים ממגרי המדון לשבת ששה חדשים במשמ
על כי חתמו ידם בכתב בקשה לשר הפלך: כי כל בתי התפלה שבעיר נבנו
בבר ברשיון פקידי המלכות, וע"כ בקשו כי יפתחו את בית התפלה המיוחד להם
(להחסידים), אשר מתנגדיהם אמרו כי נבנה בלי רשיון המלכות, בשנת תרל"ט.
נודע הדבר לשר הפלך כי שקר בפי הבאים עה"ח וגם נשבעו לשקר, וע"כ נמתה
עליהם מדת הדין לשבת ששה חדשים בבית האסורים.
והנני להודיע בזה כי כל בתי התפלה שהיו סגורים על מסגר, כאשר הודעתי
נפתחו כלם בימים האלה, אך לא מטעם פקידי המלכות כ"א ע"י — שרפה גד
שהיתה בעיר זה כירח ימים, שנשרפו כמאה בתים ובתוכם גם בתי התפלה ובית
אשר עמד על תלו מאה וחמשים שנה. דוד שלמה שערמאנן.

"Hamelitz" – 20th year 1884

"המליץ" – שנת העשרים – ט' סיון תרמ"ד

יהודי העיר והסביבה

לפי נתונים מעטים שבידינו מוזכרים יהודים בברסלב כבר במאה ה־16. כך, למשל, מזכיר מסמך העוסק במפקד האוכלוסין ב־1559 כמה משפחות יהודיות, ביניהן משפחות כמו ביק, נמירוביץ וקרביץ.
בדרך־כלל, עיקר התעסקותם של היהודים היה במסחר. חלק מהם היו בעלי־מלאכה, כגון: חייטים, רצענים וסנדלרים.
לפי המסמך, היו יהודי ברסלב והסביבה מאורגנים בקהילות וקהילות־משנה. הקהילות העצמאיות היו ברסלב, דרויה, ווידז וקהילות קטנות יותר, קהילות־משנה – אופסה, סלובודקה דריסוויאטי ודרויסק.
כפי הנראה, נהנו היהודים באותו זמן מזכויות שוות לכל האוכלוסין. זאת אפשר להסיק מדין־וחשבון שפירסם מבקר מטעם הלשכה המלכותית של המלך סטניסלב־אוגוסט שכתב, שיהודי הקהילה זוכים ליחס כמו באנגליה ובהולנד.

המליץ. № 18

ברעסלעוו (פ. קאוונא). — עד כמה ירדה בימים האלה מעלת התורה וכבוד המחזיקים בה יוכח כל איש מהמודעות הדבוקות על כתלי בתי התפלה בעירנו מהרב דפה, אשר בהן הוא מתחנן ומבקש על נפשו כעני בפתח לחוס ולחמול עליו לבלי יגוע ברעב הוא ונפשות ביתו. לב מי לא יתר ממקומו בשמעו מצב איש כזה אשר רבים משכימים לפתחו ותורה יבקשו מפיהו! ואנשי עירנו אשר נקל להם לקבץ בכל שבוע עשרים רו"כ בעד צדיקם, ורבם מרחוק יכבידו לבם ולא יקבצו חמשה רו"כ בשבוע בעד רבם היושב אתם לבל יגוע ברעב... ואיה הכסף מהמכס אשר שמו על עניי העיר: מבשר, מלח ומשמרים? ואם גם רוחכם, אלופי העיר, אינה נוחה מהרב והנואות עליו תמצאו, בכ"ז לעון גדול יחשב לכם בהעלימכם עיניכם ממנו אשר זה כעשרים שנה ישב פה על כסא הרבנות, ועתה הוא זקן וחלש ולא יוכל עוד לצאת ולבוא, ועליכם המצוה והחובה לנהלו בלחם, גם אם הושיבו רב אחר על מקומו. —

פה מקום אתי להעיר את החסידים שבעירנו לבלי יעמדו לשטן להמתנגדים בבנין ביה"מ שלהם, במקום ביהמ"ד שנשרף בקיץ העבר. ואם אמת הדבר שנשמע בעיר כי מאת החסידים היתה טומה שער המלך לא נתן להאשכנזים (כאשר יכנו את המתנגדים) רשיון לבנין ביהמ"ד, להטאה גדולה תחשב להם זאת, וביחוד בעת הרעה הזאת לבית ישראל בארצנו. עלינו להיות שכם אחד ואגודה אחת לבלי התקוטט איש ברעהו ורק ע"י השלום, הכלי המחזיק ברכה, נוכל לעמוד ולהתקיים לבלי יוכלו אויבינו לנגוע בנו לרעה. —

דוד שלמה שערמאנ.

"המליץ" – שנת העשרים־וחמש – י"ב אדר תרמ"ה "Hamelitz" – 25th year 1885

אבל, כפי הנראה, לא היה דין־וחשבון זה אוביקטיבי. ישנם גם מסמכים המעידים שחיי היהודים תחת שלטון הפולנים והרוסים בזמנים ההם לא היו נוחים כלל וכלל. יש מסמכים הכוללים תלונות והלשנות שונות, המאשימות את היהודים כמרגלים וכשונאי־נוצרים, במיוחד בתקופות חילופי השלטון. אחד ההיסטוריונים כותב, שהוא פשוט לא יכול להעלות על הנייר ולתאר את היחס המשפיל שממנו סובלים היהודים במקומות אלה. אפשר להבין את היהודים, את הרגשתם באותם הימים ולהסביר חלק מהאשמות נגדם בזה, שבגלל המלחמות הרצופות שפקדו את האיזור, בהיות ברסלב והסביבה עיר ספר, וחילופי השלטון לעיתים תכופות (פולין, רוסיה, ליטא, טטארים) תמיד נמצאו היהודים בין הפטיש והסדן, וכל אחד מהשליטים החדשים יכול היה להאשימם באי־לויַליות, בריגול וכדומה.

אחד ממקורות הפרנסה של היהודים היה ענף הפונדקאות (קרצ'מה). הפונדקים היו פזורים בדרכים, בכפרים וגם בתוך העיר, כחלק מחכירת עסקים מבעלי־האחוזות. אין אמנם ידיעות בדוקות על מספרה המדויק ומצבה של אוכלוסיית היהודים, אבל יש

כמה עדויות כתובות שהיה גם נסיון ליישב יהודים על האדמה, בכפרים עצמאיים, שחלק מהם היה קיים עד שנכחד בשואה שפקדה את יהודי פולין בכללותה.
כך למשל, בשנת 48־1847 חולקו על־ידי ממשלת רוסיה אדמות ליהודים וקמו ישובים כפריים כמו: דרויסק, פלוסה, דובינובו, יאיסי, איקז'ני ואחרים, ואפשר להניח שהדבר הצליח, מפני שהישובים האלה התפתחו אחר־כך לעיירות קטנות בעלות גוון חקלאי, והתקיימו עד מלחמת עולם השניה.
בשנים הראשונות של המאה הנוכחית, התחילה התפתחות מואצת של ברסלב והסביבה; רבו בה בתי־אב יהודים אשר הצטמצמו, אחרי הפוגרומים ומלחמת יפן־רוסיה, שגרמה לחלק מאוכלוסיית העיירה לעבור לדנציג ואף להרחיק לאמריקה ולמקומות נוספים.
אחרי מלחמת העולם הראשונה, התחילו לחזור הרבה משפחות שעקרו לאזורים מרוחקים לעומק רוסיה. החוזרים היוו לא רק תוספת מספרית לכלל אוכלוסיית היהודים, אלא היו גם גורם מדרבן בהתפתחותה של העיירה.

בין שתי המלחמות – דמות העיירה

פזורים בין חולות, דחוסים בין האגם הגדול דריביאטי (40 ק"מ^2) ובין האגם הקטן נוביאטי (3 ק"מ^2) שוכנים בתיה של העיירה, כפטריות, וחובקים את ההר – הר־הטירה – כבחישוק. הרחוב הראשי נקרא לפנים הרחוב הגדול, ואחרי מלחמת העולם הראשונה הוסב על שם המרשל פילסודסקי, מנהיגה של פולין המחודשת.
ארוך וישר הוא הרחוב. מצידו המזרחי, מהגבעה עליה עומדת טחנת־רוח משותקת כפסל דומם, יורד הרחוב מטה־מטה דרך גשרון־עץ המונח על גדות נחל־בלי־שם, המחבר את שני האגמים. מתמשך הרחוב, סלול אבנים לא מסותתות. משני צידיו – מדרכות עץ מקרשים, מתנדנדות עם כל פסיעה. הבתים – כולם בתי־עץ, רק שניים־שלושה בתי לבנים אדומות. יש בתים שמרוב ימים כאילו נבלעו בתוך האדמה: נמוכים ואפורים־חומים, גגותיהם הפחוסים מכוסים צמחיה ירקרקה. ויש בתים המזדקרים בגאווה, כאילו מתנשאים ומתפארים בקורות האורן העבותות ובחלונותיהם הגבוהים. בין הבתים – חנויות סידקית, בדים, שמנים, אטליזים ובתי־מלאכה זעירים. יש כמה חנויות כל־בו, בהם אוסף של כל מיני סחורות, מצרכי מזון, וגם סחורות לאיכרי הסביבה כגון: רתמות, רצועות, חרמשים ומגלים, חבלים, שמני סיכה לעגלות וכדומה.
מצד אחד, בכניסה לרחוב השלושה במאי (על שם יום מתן החוקה של פולין), על גבעה לא גבוהה מזדקרת הכנסיה הקתולית, בנויה לבנים אדומות, דוקרת את השמים בצלביה החדים. מולה, מצידו השני של הרחוב, על שפת האגם הגדול, הכנסיה האורתודוכסית הפרבוסלבית בין דשאים ירוקים, נראית גוצה וצנועה עם חמש כיפות הבצלים שלה.
כל יום כאילו מתחרים פעמוני הכנסיות זה בזה בצליליהם הקוראים למאזינים, בוקר וערב לתפילות.

לא הרחק מהם, במורד הרחוב – חצר בתי־הכנסת. ארבעה בתי־כנסת בעיירה ומשום מה קוראים להם "מנינים": המנין החדש, המנין הישן, המנין החולי ובית המדרש. בית־הכנסת החולי נמצא במקום מרוחק יותר משאר בתי־הכנסת – ברחוב צדדי, חולי, ומכאן שמו. שלשת ה"מנינים" הם של "חסידים", רק בית המדרש הוא של "מתנגדים".

הלאה מתמשך הרחוב עד לטחנת־קמח של היהודי ביק, שם ניצבת גם תחנת־הכוח העירונית המספקת חשמל ותאורה לעיירה.

הרחוב הראשי סלול כרצועה צרה על שפת האגם הגדול, שמימיו נושקים את גני־הירק של בעלי הבתים. לפעמים בסופי־חורף, עת רוחות עזות מנשבות, נדחפים קרחונים כחולים ומסתערים ברעש על העיירה, מתקיפים את הבתים הבנויים קרוב לשפת האגם כחיה צמאה, בלתי מרוסנת. אז קמה המולה והתקהלות של תושבי העיירה, מכבי־האש וסתם בטלנים, מצויידים במוטות, כידונים וכלים שונים ובעידודם של סקרנים הם נלחמים יומיים־שלושה באיתני־הטבע.

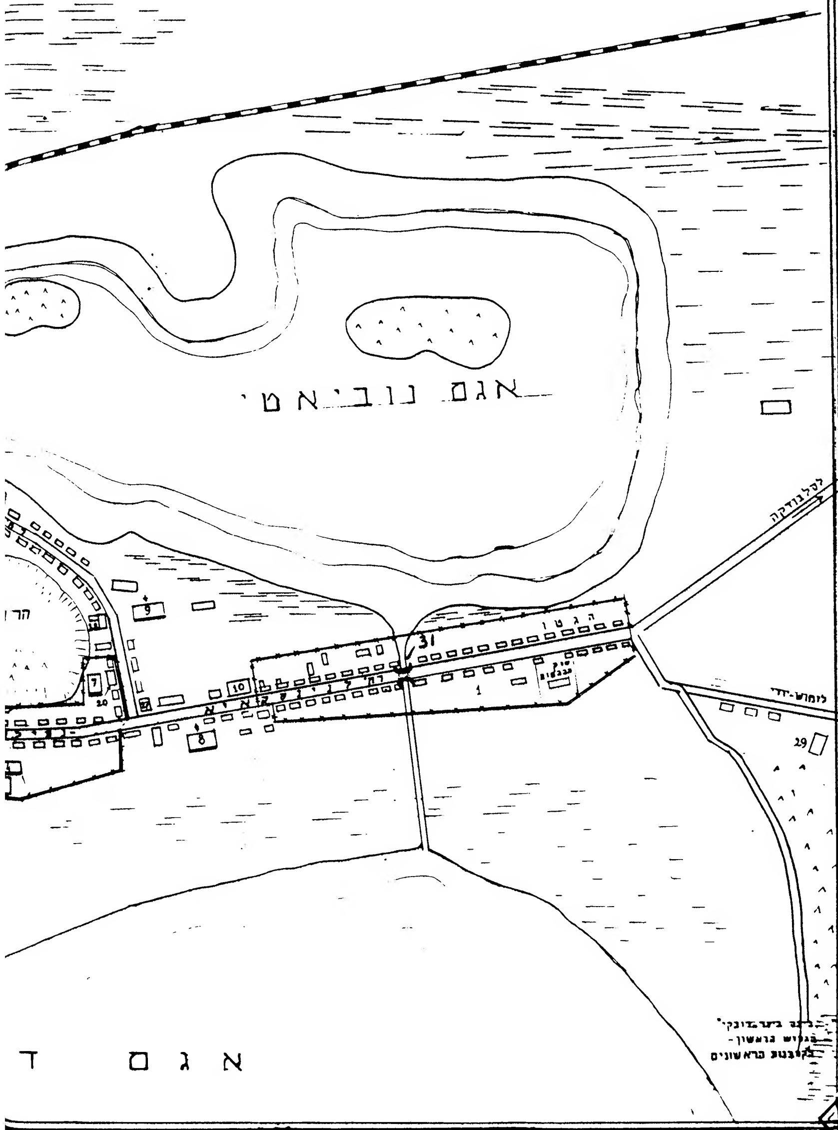
שני האגמים המקיפים את העיירה, וכאילו לוחצים אותה מכל הצדדים, היו אחד המקומות האהובים ביותר על התושבים, ובעיקר הנוער, כמקום בילוי ופגישות. בלילות קיץ בהירים היו יוצאים לשוט בסירות משוטים ועד לשעות הבוקר המוקדמות היתה שירה קולנית מהדהדת, מתקרבת ומתרחקת.

האגמים שימשו בעיקר כמקום רחצה ושחיה. כל שנה קרו מקרי טביעה; אז היו תושבי העיירה מתאספים על גדותיהם ושחיינים מצוידים ברשתות־דגים וכלי־חיפוש אחרים היו טרודים יומם ולילה במציאת הגופות ואבל כבד היה עוטף את העיירה. "האגם תובע את קרבנו" היו מתלחשים תוך דמעות.

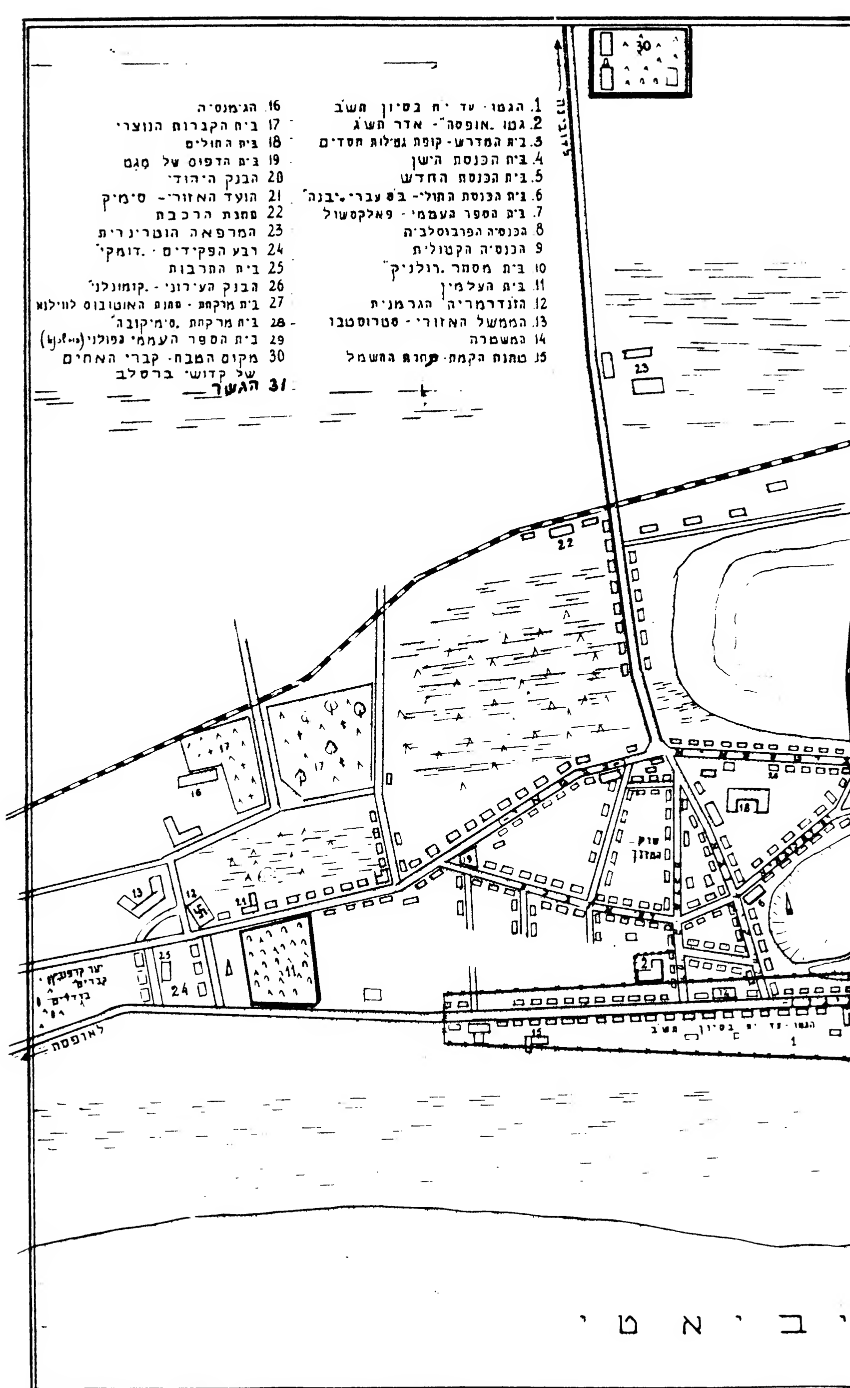
בקצהו המערבי מתחבר הרחוב עם כביש – דרך סלולה כורכר וחצץ – שמוליכה לכיוון וילנה דרך עיירות יהודיות וכפרים, דרך אחוזות של "פריצים", בין חולות ויערות אורן ואשוח.

מצידו הצפוני של הרחוב הראשי מובילים כמה רחובות וסימטאות. רחוב השלושה במאי, מתפתל מהכנסיה הקתולית, עובר מקביל לאגם הקטן ומתחבר עם הפרבר הלא־יהודי "גומנס" עד לתחנת הרכבת הקטנה, העוברת מהעיירה הסמוכה דרויה עד לצומת הרכבות הבין־ארצית ורשה־זמגלי. הלאה, מעבר לפסי־הרכבת הצרים משתרך כביש חולי למושבה היהודית הקטנה דובינובו, שתושביה עסקו בחקלאות, במלאכה ובמסחר עם ברסלב.

כמה רחובות משניים חוצים את העיירה לאורכה ולרוחבה ועוברים על־יד השוק המרכזי, משרד־הדואר, בית־הדפוס של אחים מגט, לכיוון בית הקברות עתיק־היומין, והלאה לכיוון השכונה של פקידי ממשלה – שכונה מטופחת וירוקה, עם בתיה החדשים ורחובותיה הסלולים. השכונה גובלת ביער אורן – "יער קרפוביץ" – אחד ממקומות הטיולים והבילוי של תושבי העיירה. אך בגלל קירבתה של שכונת הפקידים, לא היה היער כל־כך אהוב על היהודים. המקום המקובל והאהוב ביותר היה יער־"הדובקס" שהשתרע על שפת האגם הגדול עם חולות זהובים בגדה, שם היו מבלים בשבתות ובחגים בני־נוער וילדים. מאוחר יותר, בזמן הכיבוש הנאצי היווה היער, שהשתרע על שטח עצום, אחד המקומות החשובים להתכנסות הפרטיזנים.

ברסלב
מזכרון - בבד חיים
אגם נוביאטי
הגטו
31
10
9
8
7
20
1
29
לסלבודקה
לזמוש-ידי
גרשון -
הראשונים
אגם ד

מפ
law

1. הגטו · עד י״ח בסיון תש״ב
2. גטו ״אופסה״ - אדר תש״ג
3. בית המדרש - קופת גמילות חסדים
4. בית הכנסת הישן
5. בית הכנסת החדש
6. בית הכנסת התולי - ב״ס עברי ״יבנה״
7. בית הספר העממי - פאלקסשול
8 הכנסיה הפרבוסלבית
9 הכנסיה הקטולית
10 בית מסחר ״רולניק״
11 בית העלמין
12 הזנדרמריה הגרמנית
13 הממשל האזורי - סטרוסטבו
14 המשמרה
15 טחנת הקמח - תחנת החשמל
16 הגימנסיה
17 בית הקברות הנוצרי
18 בית החולים
19 בית הדפוס של מגם
20 הבנק היהודי
21 הועד האזורי - סימיק
22 תחנת הרכבת
23 המרפאה הוטרינרית
24 רבע הפקידים · ״דומקי״
25 בית התרבות
26 הבנק העירוני - ״קומונלני״
27 בית מרקחת - תחנת האוטובוס לווילנא
28 בית מרקחת ״סימיקובה״
29 בית הספר העממי הפולני
30 מקום הטבח - קברי האחים של קדושי ברסלב
31 הגשר
שוק המזון
לאופסה

ברסלב

Map c

דרכים כבושות כורכר הובילו מהעיירה לכפרי הסביבה ואחת מהן לכפר היהודי יאיסי שמנה כמה עשרות בתי־אב שהתפרנסו מחקלאות ובמיוחד מגידול עיזים ושיווק תוצרתם לעיירה.

נוף העיר

View of the town

השוק

בניגוד לעיירות אחרות לא התרכזו רוב חנויות העיירה בשוק וסביבו אלא כמעט רק ברחוב הראשי. השוק השתרע על שטח גדול, לא היה סלול ולא גדור; הבתים תחמו אותו מכל העברים ורק הכניסה, מול הדואר, היתה פנויה מבניינים.
בימי רביעי ושישי, הימים המיועדים לימי־שוק היו איכרי הסביבה נוהרים אליו ובתוך ההמולה והרעש, צהלת הסוסים וחריקת עגלות, היו סוחרי העיירה מסתובבים, ממשמשים, מתמקחים, ותוקעים־כף. על העגלות היו מוצגות סחורות מכל המינים: עופות ושיער־חזירים, עורות ופשתן, מספוא וחציר, עצים להסקה, פירות וירקות.
במיוחד היה המסחר ער וקולני בימי סתיו, עת היו תושבי העיירה יוצאים לקנות

מצרכים לאחסון בימות־החורף. אז היה השוק מתמלא עקרות־בית, וילדים היו משוטטים בין העגלות ומחפשים את מבוקשם.
בתוך ההמולה והרעש היה מושך תמיד את תשומת הלב ה"חִינָמִי". הכינוי דבק בו בגלל אופן הכרזתו על סחורתו: "חינם, חינם, הכל חינם"... בעומדו על עגלתו העמוסה מברשות, משחות, בושם זול, מטפחות צבעוניות, היה מפגין בשיניו וידיו את חוזקם, טיבם ותועלתם של המוצרים ובו־בזמן היה קורא בקולו הצרוד והסדוק את סיסמתו: "חינם! חינם! הכל חינם!". מסביבו היו מתקהלים בנות־כפר ונשים, נער וזקן והיו משתעשעים ומחקים את תנועותיו המוקיוניות. לפעמים, במקרה לא מוצלח של פרסום סחורתו, עת היה נשבר מסרק או נקרעת מטפחת, היו המתקהלים סביבו פורצים בצחוק והוא, בארשת מבוישת על פניו, היה צוחק יחד עם הסובבים אותו ומנגב את זיעתו ממצחו.
לפעמים היו באים בו בזמן לשוק שניים או שלושה "חינמים" ואז היתה מתפתחת ביניהם תחרות מסחררת מלווה קריאות לעג ועלבונות איש לרעהו, שסיפקה את אחת ההצגות האהובות על באי־השוק.
איכרי הסביבה, בעיקר שנחלאותיהם חולקו אחרי מלחמת עולם ראשונה בין פולין ולטביה ואשר קרובי משפחתם גרו משני צידי הגבול, התעסקו גם בהברחות. אחת הסחורות המשתלמות היה הסוכר, שהיה "מוצר מוגן" על־ידי מכס ומיסים מטעם השלטונות. הוא הובא לעיירה ונמכר לחנוונים במחיר שהיה זול בהרבה מהמחיר הממשלתי. בימי־השוק היו האיכרים באים בעגלות עמוסות מספוא או חציר, שבתוכם היו מוסתרים שקי־סוכר. החנוונים הכירו כבר את המבריחים והיו קונים את תכולת העגלה עם המטען שהיה חבוי בה. וקרו מקרים שאיכר נתפס עם מטענו על־ידי המשטרה ונאלץ לנסוע מהשוק לנקודת־המשטרה. המרחק היה די גדול והאיכר, ביודעו שמטענו יוחרם בין כה וכה, היה מנקב בחשאי את השקים והסוכר היה נשפך לאורך כל המסלול בלי שהשוטר הבחין בכך, היות והיה הולך לפני העגלה בהחזיקו ברסן הסוס, לצחוקם של החנוונים והסקרנים.

עיסוק וכלכלה

בתי־אב לא מעטים מצאו את פרנסתם בעגלונות. העיר הגדולה, הקרובה ביותר היתה וילנה, מרוחקת מהעיירה מאה ושמונים קילומטר. העברת סחורות מהעיירה אליה ובחזרה באמצעות הרכבת היתה מסורבלת, בגלל תחנות המעבר שבין הרכבת ה"קטנה" ובין זו הרגילה. נוחה יותר היתה העברת סחורות ומטענים ישר מהמוכר לקונה באמצעות שיירה של עגלות, מה גם שהפריקה והטעינה היו נוחות וזולות יותר. בחורף, הבוץ הסתָווי היה קופא, שלגים כיסו את הדרכים ומזחלות ענקיות, רתומות לסוסי־משא היו מעבירות לעיר הגדולה דגים ופשתן, צמר ועורות והיו מביאות ממנה בדים ומלח, מוצרי־סידקית ומכולת.
הענף החשוב שפרנס עשרות משפחות היה ענף הפרי. מספר לא מבוטל של תושבי העיירה היו עוסקים בקיץ ובסתיו בשמירה, **בקטיף** ובהובלה של התפוחים והאגסים

מבוסתני ומטעי האחוזות לעיירה, במשלוחים לערים הגדולות, ובהוצאתו של הפרי גם לשוק המקומי.

רב היה חלקו של ענף הדיג בפרנסת תושבי העיירה. לא שהתושבים עצמם עסקו במלאכת־הדיג, אלא היותם קרובים לאגמים המרובים מסביב איפשר להם להרוויח לקיומם מקניה ומכירה של דגים, מהובלתם ומשיווקם.

כמה אנשים ניהלו את הענף, ובראשם עמד שניאור ארון, שהיה החוכר הראשי של רשיונות הדַיג. הוא החזיק צוותי דייגים כמעט בכל כפרי הסביבה, מצויידים במכמורות ובסירות. עיקר הדיג היה בחודשי החורף, עת קפאו האגמים והתכסו בשכבה עבה של קרח. אז היו יוצאים הצוותים וחוצבים בקרח פתחים ובתוכם משליכים את רשתות־הדיג לתוך המים. לאחר יומיים־שלושה היו שולים את המכמורות עם שלל דגים מוכספים.

בין צוותי הדייגים התבלטו במיוחד איכרים הנמנים עם הפלג העתיק של הדת האורתודוכסית; אנשים גבוהים וחסונים, עטורי זקנים עבותים וארוכים שהיו נאספים ובאים לעיירה מכל קצות המדינה, גם מחוץ־לארץ, לחוג את חגם המסורתי, הססגוני והמיוחד להם, את חג "הגְרוֹמְנִיצָה", החל ב־23 בפברואר מדי שנה. הם היו באים במזחלות מקושטות, רתומות לסוסים מובחרים ענודים פעמונים וסרטים צבעוניים ברעמותיהם. סובבים היו ברחובות העיירה במשך כל שעות היום. ריבות מגונדרות, לבושות פרוות יקרות, נעולות מגפי־עור נוצצים היו מטיילות זוגות־זוגות ברחוב ואחריהן פוסעים בחורים חסונים בכובעים ובמעילי־כבש.

בפתאומיות מפתיעה היה מופיע בחור, יָשוב בתוך מזחלת, חוטף אחת הנערות, וכחץ מקשת היה מסתלק עם בחירת־ליבו. כמובן שכל זה היה מאורגן מראש, לפי המנהג המקובל כאחד מאופני החיזור שסופו נישואין. היתה זו הצגה לה חיכו כולם, שהיוותה אטרקציה משעשעת.

בשעות המוקדמות של אחר־הצהריים אורגן מירוץ־סוסים על משטחי הקרח של האגמים הקפואים. תחרות בה נכחו מרבית תושבי העיירה.

היחסים בין יהודי העיירה ובין איכרי הסביבה היו בדרך־כלל תקינים, סבירים ובמקרים רבים גם ידידותיים, ועמדו לא אחת במבחנים של הסתה פרועה מצד גורמים אנטישמיים, במיוחד לאחר שה"אֶנדֶקים", המפלגה הלאומנית הפולנית הפשיסטית – ארגון גזעני – הגבירו את פעילותם. ארגון זה הוקם בעזרתו ועידודו של המשטר הנאצי, שהגיע אז לשלטון בגרמניה. יותר מאוחר, בזמן הכיבוש הנאצי התברר, שכמה ממנהיגי המפלגה, תושבי העיירה, היו סוכנים נאציים שתולים, שעזרו במעשי ההרג וההשמדה. אבל היו מקרים של הפגנת אהדה אמיתית בין יהודים וכפריים. כך למשל קרה, שבכפר זהוריה, שעל גדות האגם אוקליה, הותקפה משפחת כגן שראש משפחתה היה החוכר של הדיג באגם, על־ידי פורעים פולניים מוסתים, שרצו לשדוד את רכוש המשפחה, ולרצוח את בניה. כל אנשי הכפר, חמושים בקלשונות, חרמשים וגרזנים הניסו את התוקפים והצילו את המשפחה היהודית.

חיי דת, חברה ותרבות

בשניים מתוך ארבעת בתי הכנסת שבעיירה, ב"מנין החדש" וב"מנין הישן" פעלה ישיבה ובה כמה עשרות תלמידים. עד לכניסת הרוסים ב־1939, למדו בישיבה כ־60 תלמידים, חלקם מהישובים הסמוכים. בשבילם הוקם בית־תבשיל על־ידי הישיבה. חלק מבחורי הישיבה "אכלו ימים", סידור עתיק־יומין מקובל כמעט ברוב הישיבות: יום־יום היה אחד מבעלי הבתים בעיירה לוקח לו אחד מהבחורים לסעוד על שולחנו. כמובן שמנת חלקו של הבחור היתה תלויה במצבו הכלכלי של בעל־הבית המארח. חרוזים לא מעטים ופתגמים משעשעים חוברו על כך.

ראש הישיבה היה ר' חיים תרשיש מהכפר יאיסי הסמוך לברסלב. מצבה של הישיבה, מבחינה כלכלית, היה דחוק מאוד. על כך מעידה ההתכתבות המרובה בין מנהל הישיבה, חנוך וינשטיין, ובין ועד הישיבות, התכתבות רצופה בקשות ותלונות על מצבה הירוד של הישיבה. עם פתיחת בית־הספר "יבנה" פחתו התרומות עבור הישיבה מבעלי המקום, הורע מצב הישיבה עוד יותר. תלונותיו של עסקן הישיבה רבו והיו יותר תְכופות ומרירות.

למרות זאת הוסיף המוסד התורני הזה לצביונה של העיירה. רבים מתלמידיה יצאו לקנות תורה בישיבות גדולות בערים אחרות.

ישיבת "עץ חיים" בברסלב – שנת תר"ץ

The "Etz Hayim" yeshiva of Braslaw

מרכז

ועד הישיבות

ווילנא.

עיר ברסלב

שאלון ע"ד מצב ואיכות הישיבה.

א. מרחק העיר מתחנת מסלות הברזל	[illegible]
ב. שם המוסד	ישיבת [illegible] חיים
ג. מספר המחלקות והשעורים	חמשה וחלקים [illegible]
ד. סדר ואיכות הלמודים בכל מחלקה	[illegible] ופוסקים [illegible]
ה. מספר התלמידים בכלל (רשימה מפורטת מכל התלמידים בשנותיהם)	ששים ואחד
ו. מספר התלמידים בכל מחלקה	16, 18, [illegible] 9
ז. מספר התלמידים המקומיים	עשרים ושנים
ח. מספר התלמידים מהסביבה	שלשים ותשעה
ט. מספר התלמידים ממקומות הרחוקים	—
י. מספר התלמידים הנודדים כחו"ל	—
יא. מספר התלמידים האוכלים ארוחתם אצל בע"ב	שלשים וחמשה
יב. מספר התלמידים המתפרנסים מבית התבשיל	עשרים ושלשה
יג. מי מנהל את בית התבשיל מנהל הישיבה או בע"ב	
יד. מספר התלמידים המקבלים תמיכה וגודל התמיכה לכל או"א	—
טו. מספר הרמי"ם	חמשה
טז. מספר המנהלים והמשגיחים	[illegible]

יום ___ לחדש סיון שנת תר"צ ציר [illegible]

חתימת הר"מ ומנהל הישיבה [illegible]

דרוק קריינעס-קאוואלסקי, ווילנע.

שאלון על מצב הישיבה ואיכותה

Questionary regarding the situation and quality of the yeshiva

The Hebrew "Yavneh" school in Braslaw

בית־הספר "יבנה" בברסלב

Sixth grade, 1935

כיתה ו', 1935

שני רבנים היו בעיירה, והם הנהיגו את הקהילה משך שנים רבות. הרב של "המתנגדים" רבי הירשל וַלין, איש גבוה וחסון, עטור זקן שחור דליל, ששערות־שיבה שזורות בו. הוא היה דרשן בחסד, עסק בעניני דת ותורה, עבר לפני ה"עמוד" בחגים ובימים הנוראים. בשנות השלושים עזב את העיירה היגר למדינה הסמוכה, לטביה, שם נתמנה כרב באחת הקהילות. הרב השני, רבי אבא זהוריה, זקן מופלג, שימש רבם של באי בתי־הכנסת החסידיים. איש שקט ומופנם היה, עיניו הכחולות נראו תמיד כתרות את העולם הסובב וכאילו מלטפות היו את איש־שיחו. תמים היה כילד. בזמן הפורענות הגדולה שבאה על העיירה, הלך עם כל אנשיה לטבח, כמקבל באמונה ובאהבה את דין הבורא.

בתי־הכנסת שימשו לא רק לתפילות ולימוד־תורה אלא, בהיעדר בניין מיוחד, שוכן שם בית־הספר היידישאי. בעזרת הנשים של ה"מנינים" נערכו שיעורים וכמובן שדבר זה גרם לחיכוכים בין תלמידי הישיבה ובין תלמידי בית־הספר בגלל הלבוש השונה, חבישת כיפות ושאר דברים שבמחלוקת.

בתחילת שנות השלושים הוחלט להקים בנין בית־ספר בעזרת "ציש"א" – ארגון מרכזי יידישאי, ובהשתתפות הורי ואוהדי בית־הספר.

בית־הספר הוקם בחצר גדולה במורד הר־הטירה על־יד הבנק היהודי, שמנהלו לוי־יצחק וינשטיין היה מתומכי בית־הספר ועזר לא רק בהקמתו, אלא גם עשה הרבה למען בוגריו כאשר המשיכו בלימודיהם בבית־הספר התיכון בווילנה. בית־הספר היה, בעצם, הסדן עליו חושלה האינטליגנציה של העיירה. בוגרי בית־הספר יצאו ללמוד במוסדות תיכוניים ועל־תיכוניים בערים אחרות. אחדים מהם חזרו כמורים בוגרי גמנסיות ריאליות וטכניקום, והיוו את הגרעין העיקרי להפצת השכלה ורעיונות מתקדמים בקרב הנוער.

חוץ מכיתות לימודים ואולם־התעמלות, התארגנו על־ידי בית־הספר חוגים שונים, אחד מהם היה החוג הדרמטי, שהציג מדי פעם, ביידיש כמובן, מחזות והצגות בידור. הרוח החיה בחוג הדרמטי היו וידרביץ', פנקסן ראשי של הבנק, ושייקה דייטש, שניהם שחקנים ברמה גבוהה. סביבם נאספו רבים מבני הנוער. שייקה דייטש נרצח בפונר באחת האקציות של הגרמנים בווילנה.

בשנות ה־20 המוקדמות התחילה לצמוח בעיירה פעילות מפלגתית ענפה. בהשפעתו והדרכתו של המורה לעברית ר' רפאל מוניץ, חובב־ציון ותיק, אורגנה הקבוצה הראשונה של "החלוץ" שהתחילה בפעולות מעשיות, כגון הכשרת קרקע לחקלאות, דיג, לימוד עברית, תנ"ך ובעיקר הפצת רעיון שיבת־ציון בקרב הנוער. כמה צעירים קיבלו סרטיפיקטים ועלו ארצה, ובהם משה וַלין, בן רב העיירה, שהיה שחקן תיאטרון והעלה על הבמה את "הדיבוק" של אנסקי "אוריאל אקוסטה" "יהודית" ומחזות אחרים, ונעשה אחר־כך בארץ פעיל בתיאטרון "לי־לה־לו" ואמרגן נודע.

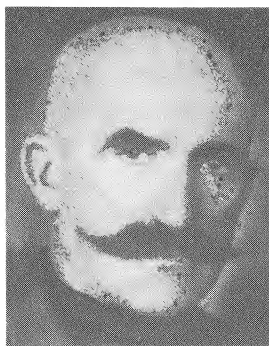
מאוחר יותר קמה התנועה הרוויזיוניסטית, שבראשה עמד סניגור מורשה, ש. גלישקובסקי.

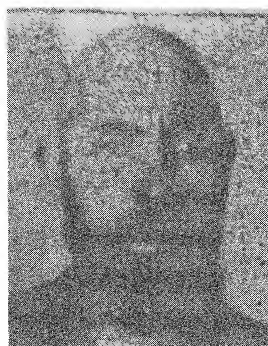
תומכי ואוהדי בית־הספר היידישאי מכונים היו "פולקשיסטים" (עממיים). אלה נטו בהשקפותיהם למפלגת "הבונד", שבאותה תקופה היתה בעלת השפעה גדולה במרכזים עירוניים, אך במרוצת הזמן נחלשה השפעתה. הדבר היחיד שהעיד על קיומה

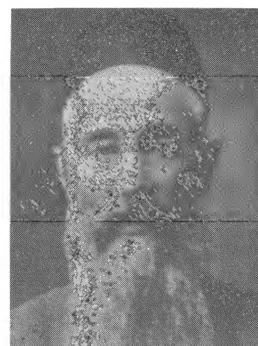
היה העתון היומי "פאָלקסצייטונג". העתונים המקובלים והנקראים ביותר היו בדרך כלל ה"מאמנט" וה"היינט" הוורשאים ו"הווילנער טאָג", שראה אור בווילנה.

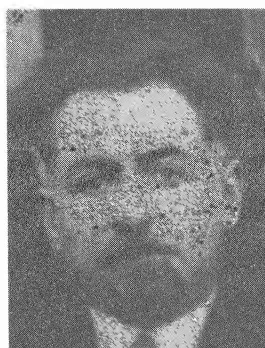
על־אף היעדר מפעלים תעשייתיים ופרולטריון עירוני, לא חסרה גם פעילות קומוניסטית בעיירה וסביבתה. אחרי מלחמת העולם הראשונה צורפו לפולין חלק גדול מאדמות רוסיה־הלבנה ואוכלוסייתה הכפרית, שמנתה כמליון נפש. חוסר קרקע חקלאית לאיכרי הכפרים, שיעבוד כפרים שלמים לעבודות חצי־צמיתיות לבעלי אחוזות ולאצולה הפולנית והרוסית, חוסר־עבודה לנוער הכפרי שנושל מהכפרים בגלל דלות והזנחה מצד השלטונות, היוו קרקע פוריה לצמיחתם והתפתחותם של רעיונות מהפכניים וכמיהה להתחברות עם "האדמה הגדולה" – רוסיה הסובייטית. בשנות העשרים התארגנה בכפרי הסביבה קבוצה מהפכנית מחתרתית בשם "גרומדה" שגם נוער יהודי מהעיירה לקח בה חלק פעיל, עד שהארגון חוסל על־ידי המשטרה הפולנית, וראשיו ופעיליו נאסרו או נשפטו לשנות מאסר ארוכות. בין הנשפטים אזכיר את מנצ'יק בלונוב ואפרים אמדור שמאוחר יותר, עם כניסת הסובייטים לעיירה, נתמנה לראש־העיר. בזמן הכיבוש הנאצי נפל כלוחם בקרב על לנינגראד.
המפלגה הקומוניסטית המשיכה לפעול. עיקר פעילותה היה בהפצת המודעות המהפכנית, כרוזים ודגלים לרגל חגים מהפכניים, איסוף כספים לאסירים וכו'.
למרות המחיצות המפלגתיות לא הורגשו זרות ופיצול ממשי בחבורות הנוער. רק לפעמים, באסיפות מפלגתיות, אירעו הפרעות וויכוחים. בדרך כלל היתה אווירה טובה וחמימה שהתבטאה בבילויים משותפים ונשפים.
בספטמבר 1939 נקלעה קהילת ברסלב, כקהילות אחרות, לתחום הכיבוש הרוסי, לתהליכים שגרמו לניוונם של החיים התרבותיים, הדתיים והקהילתיים. היה זה ראשית הקץ.
הדים על גורל היהודים שנלכדו בשטחים הכבושים על־ידי הגרמנים התחילו להסתנן אט־אט וטיפין־טיפין למזרחה של המדינה. פליטים מעטים שהצליחו לעבור את הגבול היו מספרים על מצבם הקשה ועל אי־הוודאות שנקלעו לתוכה יהודי מרכז פולין. לעומת זאת, מצבם של היהודים מזרחה מנהר בוג היה לא רע מבחינה כלכלית, אף־כי אורח החיים השתנה מן הקצה אל הקצה – כאילו נלקחה מהם תמצית חיותם. אט־אט נסגרו מוסדות התרבות, בתי־הספר, חדרים וישיבות. לא מעטים הוגלו לאזורים מרוחקים והופרדו ממשפחותיהם. אפילו חברי המפלגה הקומוניסטית, שתלו הרבה תקוות שעם כניסת צבא האדום ישתלבו אף הם ויסייעו לביסוס המשטר הסובייטי במקום, מצאו את עצמם במצב מעורפל ולא די אמינים על המפלגה הקומוניסטית הסובייטית.
כמעט שנתיים של ימי־בין־המצרים המשיכה יהדות פולין, ואיתה גם ברסלב, לחיות במערבולת של מאורעות שסופם השמדה וכיליון.

Public leaders of the Braslaw community **פעילי ציבור בברסלב**

צפלביץ' ליבר
Cepelevicz Liber

פישר ברוך
Fiszer Baruch

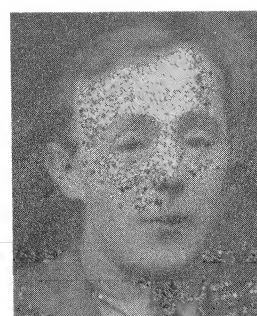

מוניץ רפאל יעקב
Munic Refael Ya'akov

גלישקובסקי שמעון
Geliszkovski Symon

בוגומולסקי זרח
Bogomolski Zerach

וינשטיין לוי־יצחק
Wajnstein Levi-Isaac

ארון שניאור
Aron Szneiur

קליונר גרשון
Klioner Gershon

ר׳ שלמה־איצ׳ה איידלסון

איש גוץ היה, כאילו פוסל מגזע־עץ. זקנו הלבן ירד על חזהו והבליט עוד יותר את קומתו הקטנה. מתון מתון היה מהלך בין הבתים והחנויות בעיירה, ובידו מטפחת אדומה.
לא ביקש ולא הפציר, אבל הכל ידעו: אם שלמה־איצ׳ה בא, סימן ואות הוא שמישהו נזקק בדחיפות לעזרה. הוא היה מעין מוסד של צדקה וסעד; אם כדי להכניס כלה עניה לחופתה, אם לצורך מתן עזרה למשפחה שראשה נפל למשכב, או לשם רכישת סוס לבעל־עגלה שבהמתו שבקה חיים או סתם להגשת עזרה לנצרך.
איש לא שאל אותו לשם מה ובשביל מי מקבץ הוא כסף. והוא, בפנים אטומות, לא היה אפילו מסתכל על הסכום שהיו שמים לתוך המטפחת, כאילו ידע את כוחו האילם. רק לעתים רחוקות, כשמישהו היה שואל אותו אם אסף כבר את הסכום הדרוש, היה עונה בקול שקט ובחיוך מבויש, ״מרובים צורכי עמך, אבל אני לא פוסח על אף אחד, את כולם אני מזכה במתן צדקה. אינני רוצה להעליב אף אחד״, והיה הולך לדרכו.
לפעמים היה נזעק באישון־לילה; אז היה נכנס רק לעשירי העיירה והיה מפרט את סיבת בואו בלי לנקוב בשמו של הנצרך.
תושבי העיירה היו רגילים לדמותו, ובראותם אותו פוסע בצידי הרחוב, ביום או בערב, היו יודעים שמישהו נמצא בצרה, והיו מתלחשים ותוהים ״מי, איפה, מה קרה״.

הנערה

איש לא ידע מאין באה ומי היא. גם את שמה לא ידעו. היא הופיעה ביום חורף מושלג אחד, מכורבלת בסחבות וסמרטוטים, נעולה ערדליים קרועים, קשורים בחבלים. שיער ראשה הכסוף היה גזוז קצר, מכוסה ברדיד מרושת שהשתרבב על כתפיה וזרועותיה. מתחתן החזיקה חבילונת קטנה, צמודה לבית־שחיה.
עיניה הבולטות העידו על אי־שפיותה. נהגה לצעוד באמצע הרחוב, כגולשת בשלג העמוק, ומלמלה בלהט מלים שאיש לא הבין. לפנות ערב פנתה בקול צרוד לחנווני שעמד תוהה למראיה והפליטה: ״הנערה רעבה, הנערה רוצה לאכול״.
הרבה שנים שהתה בעיירה. הכל התרגלו אליה ולא הציקו לה. הרבה אנשים, ובעיקר נשים, השתדלו למלא את בקשותיה הפעוטות. הכל קיבלה בשתיקה, פעמים מילמלה: הנערה, הנערה.
לא פעם לקחו אותה נשים מיטיבות למרחץ, הסירו ממנה את הסחבות שורצות הכינים והפשפשים, שרפו אותן והלבישו אותה בגדים נקיים. אבל היא היתה זורקת אותם, מוצאת לה סמרטוטים אחרים ושוב היתה מתעטפת בהם.
ובלילות, עת שקט היה יורד על העיירה, היתה מתהלכת ברחובות, כשהחבילה הקטנה בידיה, משמיעה איזו מנגינה נוגה ומתמשכת, מיללת בקולה הצרוד והסדוק כמין שיר־ערש. מדי־פעם היתה נעצרת, מרימה את עיניה לרקיע המכוכב, ובדמעות זולגות

על פניה המקומטות, שואלת: "איפה אתם, איפה?"
מישהו סיפר שהיא מעיירה רחוקה, שהיתה נשואה פעם, ובמות ילדיה נטרפה דעתה, נדדה ממקום למקום, מלאת־אשליות וגעגועים לילדיה האבודים. היא נעלמה כלעומת שבאה, איש לא ידע לאן פנתה. רק קולה נשאר כהד עמום לקיומה, "הנערה"....

ד"ר נרבוט

ההר שהזדקר באמצע העיירה היה אהוב מאוד על תושביה כאתר טיולים, משחקים ובילוי, במיוחד לילדים ונוער. מההר אפשר היה לראות הרחק־הרחק, את כל הסביבה על היערות הסבוכים והאגמים התכולים שהשתרעו עד לאופקים המעורפלים.
לא היו בנינים על ההר, רק צמחיה ירוקה, סבוכה וריחנית. בצידו המערבי, ממש בקצהו התלול, התנוססה אנדרטה, גבוהה וחדה כמחט, מגודרת שלשלאות עבותות. היה זה קברו של הרופא נרבוט, שנקבר לפי בקשתו במקום.
הרופא נרבוט היה אגדה עוד בחייו. אמרו עליו שהוא יהודי ובגלל זה ביקש להיקבר על ההר ולא בבית־הקברות הנוצרי, גם לא בבית הקברות היהודי, כדי לא להביך את בנו ובתו שנחשבו פולנים לכל דבר.
צולע קמעה, מקל מסוקס בידו, התהלך ברחובות, התערב בין אנשי העיירה, ולעיתים קרובות לוקח חלק בשיחותיהם. לפעמים, מעשה קונדס, היה מתקרב לקבוצת ילדים ונוטל חלק במשחקם, קופץ על רגל אחת וצוחק, מפטפט ביידיש עם הילדים ומחלק להם סוכריות. לפעמים, בערבי קיץ, היה צולל בחשאי למימיו התכולים של האגם, ובפתאומיות לא צפויה היה צף ועולה בין נשים מתרחצות. לקול צווחותיהן היה נעלם שוב בתוך המים.
את שכרו מביקורי־חולים היה מקבל כלאחר־יד. מעניים לא רק שלא היה לוקח כסף, אלא לעתים היה נותן להם גם פתק לבית־מרקחת שאת התרופות יש לזקוף על חשבונו.
שנים רבות היה רופא העיירה והיה מעורב בכל הנעשה בה. הירבה לבקר בבתי יהודים וידע את שפת יידיש כיהודי.
מותו ב־1928 היה אבידה כבדה ליהודי העיירה שראו בו ידיד, רֵע ומליץ־יושר.

שמואל יוסף מילוטין

בדרך כלל שררו יחסים טובים בין האוכלוסיה היהודית ובין הכפריים בסביבה, חוץ ממקרים בודדים שהעידו על רגשות אנטישמיים חבויים שרחשו בקרב שכבות מסויימות.
בזמנים שבין שלטון לשלטון, כשהעיירה נשארה בלי סמכות שלטונית, כמו בתקופת מלחמת העולם הראשונה, כשצבא רוסיה הצארית נסוג וצבא הקיסר הגרמני עוד לא הספיק להיכנס לעיירה, התנפלו על העיירה כפריים וסתם פוחזים, בכוונה לשדוד ולהרוג יהודים, כתגובה קמה בעיירה הגנה של צעירים יהודים שהתמודדו עם הפורעים. היו פצועים משני הצדדים. באחד המקרים אף נהרג בחור מה"הגנה" –

פעילי המוסד "ביקור חולים" בברסלב
Members of the "Bikur Holim" ("Visiting the Sick") institution of Braslaw

ירחמיאל מנדל מאירסון. האווירה ששררה היתה קשה ומדכאת. ואז קם איש אמיץ **וגיבור־חיל, שמואל יוסף מילוטין שמו. ברוכבו על סוס, בידו האחת אקדח ובשניה חרב,** התפרץ לתוך חבורת הפורעים, היכה על ימין ועל שמאל בחרבו, וביריות הניס את המתנפלים ופיזר אותם לכל רוח. אז שקטה העיירה עד לבואו של שלטון יציב.
מגזע הנפילים היה האיש. בנו חיים היה בין הראשונים שנרצחו על־ידי הגרמנים לעיני כל יהודי העיירה. רבים ממשפחתו היו פעילים במחתרת האנטי־נאצית וכפרטיזנים.

Betar Hachshara פלוגת הכשרה של בית"ר

Betar and "Brit Hachayal" בית"ר ו"ברית החייל"

רוטנברג מרים (מאריאשקה)
בת וולוול וגיטל רייכל

ירחמיאל־מנדל מאירסון – לזכרו

זה היה בשנת 1917 או 1918 – ימי סוף מלחמת העולם הראשונה. עיירתנו, ברסלב, עברה מיד ליד: הרוסים כבשוה מידי הפולנים, גם הגרמנים והליטאים שלטו בה תקופות קצרות, אבל היו זמנים בהם לא היתה בברסלב שום סמכות ממלכתית. אז הרימו ראש כנופיות פורעים מגויי הסביבה ששאפו לשדוד רכוש יהודים וגם לרצוח. כך סיפרה לנו אמי בהיותי בת עשר. לעת כזאת קמו קבוצות יהודים והתארגנו להגנת העיירה. אחד מאלה היה דודי ירחמיאל מנדל מאירסון – בן יחיד (היו עוד חמש בנות) לסבי וסבתי יצחק יעקב וחיה שרה.

באחד מימי קיץ 1918, כשברסלב היתה ללא שלטון, פלשו לתוכה חוליגנים־פורעים, היכו ביהודים וגזלו מרכושם. קמו מהומה וצעקה גדולה בעיירה. הפחד אחז בכולם. רבים הסתגרו בבתיהם, התחבאו בעליות גג, אורוות וכדומה.

אז יצאה הקבוצה להדוף את הכנופיה ולגרשה.

ביום זה הצטיין בגבורתו שמואל יוסף מילוטין שהפליא מכותיו בראשי הפורעים. אברהם ליובוביץ', איש הקבוצה, נפצע ברגלו ונשאר נכה לכל ימי חייו. יהודים נוספים הצטרפו למגינים, היכו בפורעים מכות־רצח וגירשום מהעיירה. אולם בהתנגשות בין דודי לבין פורעים משולהבים שבאו לשדוד את חנותו של זלמן אולמן, נורה דודי ונהרג. אבל אפף את העיירה. דודי היה איש נעים הליכות ומקובל על הבריות, במיוחד הצטיין בפעילותו לטובת בית־הספר היידי.

חלפו שנים, אבל את ירחמיאל מנדל לא שכחו, ובעשור למותו הקימו לו מצבה. לגילוי המצבה התכנסו ובאו ילדי בית־הספר ומוריהם. באו סוחרים, בעלי מלאכה וחנוונים סגרו את עסקיהם ובאו, באו עקרות בית ואחרים. צעדנו בשורות לפי קצב מרש האבל שנגנה התזמורת, אחריה צעדו ילדי בית־הספר. נשאו זרים, רבים החזיקו פרחים להניח על קברו.

נישאו נאומים, ואמו של ירחמיאל מנדל הסירה את הלוט (אביו כבר לא היה בחיים). מעל ביתן בנוי מלבֵנים אדומות, הוצב לוח שיש שחור משובץ בתוכו ועליו כתוב

באותיות זהב: "דא רוט ירחמיאל מנדל מייאירסון וועלכער איז געפאלן ביים פארטיידיקן די יידישא גאס, אין עלטער פון אכצן יאר" (פ'נ ירחמיאל־מנדל מאירסון שנפל על הגנת הרחוב היהודי והוא בן ח"י שנים). והיה טכס דתי ונאמר קדיש.
יתגדל ויתקדש שם הלוחם העברי
כידוע, הרסו את בית הקברות היהודי העתיק והמצבות נלקחו לשימושים שונים. המקום שינה את יעודו והוכרז כגן ציבורי.
יהיו דברי אלה מצבה ונר לזכרו.

Ruins of desecrated cemetery of Braslaw בית הקברות היהודי בברסלב שחולל ונהרס

פישר פערקע (פערל־מינע)
בת חיה־גולדה ובן־ציון חרמץ

דמותה של עיר מולדתי עולה בזכרוני בחיבה, בערגה ובכאב גדול בלב. עיירת ילדותי איננה קיימת עוד. חלפו ואינם אנשיה הידידותיים והנעימים, גם הנוער התוסס וצמא־הדעת איננו עוד. רק הזכרונות נשארו. זכרונות הימים היפים מן העבר.

עד למלחמת העולם הראשונה השתייכה ברסלב לרוסיה, כחלק אתני מביילורוסיה, אבל אחרי מלחמת פולין־רוסיה ב־1921 צורפה העיירה והאיזור כולו לפולין. תושבי הכפרים מסביב היו כולם ביילורוסים ודיברו בשפת האם, אבל השפה הרשמית היתה פולנית.

ברסלב היתה אחת העיירות היפות בפולין. בגלל אקלימה המיוחד ומיקומה הגיאוגרפי כינו אותה הבריות "סיביר הפולנית". כפור עז וסופות שלגים בימות החורף, היו שכיחים מאוד.

שני אגמים הקיפו את העיירה – האגם הגדול דריביאטא והאגם הקטן נוביאטא. במרכז העיירה חוברו האגמים על־ידי נחל ומעליו גשר־עץ. האגמים שפעו דגים לרוב ממינים שונים. תושבים רבים התפרנסו מדיג, משיווק הדגים ומכירתם. אגמים אלה היו מקום מצוין לבילויים עבור הנוער בקיץ ובחורף. מקום נהדר לשַיִט, גלישה והחלקה. בימי הקיץ היו נשלחים לברסלב סטודנטים ממרכז פולין, מהאוניברסיטאות של וַרשה, קרקוב וערים אחרות. הם היו מארגנים בערבים נשפי־מדורות (אוגניסקו), ורבים מאנשי העיירה היו מתכנסים ונהנים מהצגות ובידור תחת כיפת השמים זרועי־הכוכבים עד השעות הקטנות של הלילה. השלטונות שמו להם למטרה להחדיר את הרוח הלאומנית הפולנית הן בקרב אוכלוסיית הביילורוסים והן בקרב היהודים תושבי אזורי־הספר הצפון־מזרחיים של המדינה.

משני עבריה, היתה העיירה מוקפת יערות עבותים, רובם עצי־אורן ואשוח. מצפון מזרח – יער דובקי וממערב – יער קרפוביץ. היערות שימשו לתושבי העיירה מקום לטיולים ופגישות בעיקר בשבתות, עת בני־נוער וילדים היו יוצאים בהמוניהם להינפש ולשחק.

במרכז העיירה הזדקר הר, הר־הטירה היה כינויו. מסביבו,

כפיטריות, היו פזורים בתי־העץ של התושבים. בקצהו המערבי של ההר ניצבה אנדרטה על קברו של הרופא אוהד־היהודים, ד"ר נרבוט. יהודי העיירה אהבו והעריכו אותו, בשל היחס הטוב שגילה אל היהודים ובמיוחד לבני המקום. אפילו רחוב נקרא על שמו – רחוב נרבוט.

משני עברי העיירה, ניצבו שתי טחנות־קמח. מצד אחד טחנת־רוח שהיתה משותקת הרבה שנים, רק כנפיה זקרו אל שמי התכלת. ברוח חזקה היו הכנפים מסתובבות אט־אט כאילו בלי רצון. מעברה השני של העיירה היתה טחנת־קמח פעילה, שהשתייכה ליהודי ועבדה יומם ולילה.

ארבעה בתי־כנסת היו בעיירה. שלשה מהם ניצבו בלב העיירה, ברחוב הראשי, ובית־כנסת אחד, "החולי" כפי שקראו לו, ניצב מצידו האחר של ההר.

סמוך לבתי־הכנסת נמצאה גם תחנת מכבי־אש. בתחנה היה אולם גדול ששימש למופעים, הצגות, אסיפות־עם וטקסים חגיגיים. בקרבת מקום, על שפת האגם הגדול, עמד בית מט לנפול, הוא בית־המרחץ הקהילתי, ששימש את יהודי העיירה בימי חמישי ושישי.

גם בנק יהודי וקופת גמילות חסד היו בברסלב. נצרכי המקום היו מקבלים ממנו הלוואות של גמילות חסד בלי ריבית. כן היו בעירנו שלושה בתי־ספר: האחד לשפת היידיש, השני "יבנה", על טהרת העברית, והשלישי בית־ספר פולני.

המשרדים החשובים היו מרוכזים בשכונה חדשה ואקסקלוסיבית, ירוקה ומטופחת, שנבנתה בקרבת יער קרפוביצ'י, במיוחד עבור הפקידות הפולנית.

ברסלב היתה עיר מחוז (פוביאט) והשתייכו אליה היישובים והעיירות הסמוכות: **דרויסק, יודי מיורי, דובינו, סלובודקה, יאיסי, אופסה וכן הכפרים.** העיר השתייכה לפלך וילנה, עיר גדולה, בעלת ריכוז יהודי גדול ששימשה לא רק מרכז תרבותי ורוחני יהודי (ירושלים־דליטא) אלא גם מרכז מסחרי.

לא היו בעיירה בתי־חרושת. עיקר עיסוקם של התושבים היה המסחר; חנויות זעירות, בתי־מלאכה קטנים של סנדלרים, חייטים, פחחים וכדומה. בעיירה פעלו גם כמה בתי הארחה, אכסניות שנקראו "מלונות", וכן מאפיות ובית־עיבוד לעורות.

שני שווקים היו בה. לאחד קראו משום־מה "שוק הלחם" אף־על־פי שסחרו בו בכל הבא ביד. השוק השני כונה "שוק הסוסים". אמצעי התחבורה אכן היו בעיקר עגלות־סוסים, בהם היו מעבירים סחורות מהעיירה לעיר המחוז ובחזרה.

בגלל תחרות בלתי הוגנת מצד הפולנים, ובעיקר מצד השלטונות, בשנים שלפני מלחמת העולם השניה, הורע מצבם הכלכלי של היהודים. בשנים ההן פתחו הפולנים, בעזרת השלטונות, חנות כל־בו ענקית עם מלאי סחורות מגוונות וניהלו תעמולה אנטישמית מקיפה שלא לקנות אצל היהודים. למרות זאת, לא יכלו לחנוונים היהודים, בעיקר בגלל האשראי שהחנוונים היו נותנים לאיכרים. גם בגלל היחסים הטובים שבין היהודים לאוכלוסיה הכפרית, לא צלחה דרכם של השלטונות להצר את רגלי היהודים.

כך התנהלו החיים בעיירה תוך עבודה, טרדות ודאגות. משך כל ימות השבוע היו האנשים עסוקים וטרודים. ביום השישי היתה כל ההמולה נעצרת, משתתקת, מכל חלון היו קורצים ומרצדים נרות שבת, נרות מנוחה, נרות של שלווה.

זוכרת אני את עיירתי לפני הרבה, הרבה שנים: ללא חשמל, ללא כבישים ומדרכות, בוץ עמוק ולילות חשוכים... רוב היהודים חיו בעוני. אפילו הילדים הקטנים היו משתדלים לעזור למשפחה, אם במלאכת־יד ואם בעזרה בבית. עקב מצב זה לא עלה בידי ילדים רבים לגמור את בית־הספר היסודי.
קשים במיוחד היו חייהם של הנשים. תמיד טרודות על־יד התנור, בנקיון הבית, בטיפול בילדים, בעזרה לראש המשפחה להרוויח את פת הלחם.
בימים ההם לא היה בנין לבית־הספר. הלימודים התקיימו בעזרת־הנשים של בית־הכנסת. בשל ערבוב התחומים גרם הדבר לחיכוכים בין המתפללים לבין מורי ותלמידי בית־הספר. ההטרדות האלה הסתיימו כשהוקם בנין נאה וגדול ובו כיתות נוחות ואולם התעמלות. בית ספר ממש.
שנות הלימודים נחרטו בתודעתי לעולם ועד. לא אשכח את מסירותם והקרבתם של המורים, שתמיד התייחסו אלינו כאל בני־משפחה. על־אף המשכורת הזעומה, שגם אותה לא היו מקבלים בזמן, על אף הקור ששרר בכיתות והיעדר מכשירי־עזר וספרים – תמיד עשו את עבודתם כעבודת קודש.
אני זוכרת איך בימי חורף קרים, החלטנו, כל ילדי הכיתה, "לסחוב" עצי־הסקה מבתי־ההורים על מנת לחמם את הכיתות. ממשלת פולין לא תמכה ולא הקציבה כספים למוסדות ההשכלה היהודיים ובתי ספר כאלה התקיימו משכר הלימוד ומתרומות. על יד בית־הספר היתה ספריה גדולה שבעזרתה העשרנו את ידיעותינו וגיבשנו את השקפת עולמנו. לפעמים, כשמורה היה חולה ולא יכול היה לבוא לכיתה, היינו אנו, ילדי הכתות הגבוהות, תופשים יוזמה ומלמדים את ילדי הכיתות הנמוכות.
אחרי גמר בית־הספר (שבע כיתות) היה חלק מהנוער יוצא למקומות אחרים, בעיקר לעיר המחוז וילנה, כדי להמשיך בלימודים. דבר זה היה כמובן כרוך במאמץ כספי שלא רבים יכלו להרשות לעצמם, אבל כמה צעירים הצליחו בכל זאת לרכוש ידע ומקצוע בבית־הספר אורט, טכניון מקוצר, סמינריון למורים וכדומה.
אחדים מן הצעירים למדו בסמינריון היהודי בווילנה, שהיה הסמינריון היחידי בפולין, אבל לצערם הגדול, נסגרו שעריו זמן־מה לפני גמר הסמסטר האחרון והמשתלמים לא קיבלו את תעודת הגמר ולא יכלו לעבוד כמורים.
על־יד בית ספרנו פעל חוג דרמטי, שמטרתו היתה לעזור מבחינה כספית למורים, באמצעות הצגות, נשפי־בידור ועוד. בראש החוג עמד בחור מוכשר מאוד שהדריך אותנו ולימדנו. היינו מציגים בעיקר מחזות קלסיים. אורגנו גם נשפי פורים וחנוכה למוסדות אחרים והיינו ממלאים בזה את החסר בתקציב בית־הספר. אני כותבת על־כך בפרוטרוט, מפני שבית־הספר היה מרכז חיינו והוויתינו.

לעיתים קרובות היו באים לעיירה דרשנים ונואמים מכל הגוונים וממפלגות שונות. קהל רב היה נאסף וכל נואם דיבר על חשיבותה ועליונותה של מפלגתו הוא. כרגיל היו האסיפות האלה מלוות תמיד קריאות־ביניים, צעקות וגם החלפת מהלומות בין חסידי מפלגה אחת ומתנגדיה...

אהבתי את חגי עמנו, במיוחד את חג החנוכה. את הנשפים, עת אבא ז"ל היה מדליק

The dramatic society of Braslaw החוג הדרמטי בברסלב

את נרות החג ואנו, הילדים, היינו נהנים מהמאכלים הטעימים המיוחדים לכל חג. בסוף שנות העשרים הקימו בעיירה תחנת־כוח. הבתים והרחובות הוארו באור חשמל. את הרחובות סללו ובכך בא הקץ לבוץ הנצחי. באותה תקופה, יסדו כמה יהודים בית־דפוס, שנתן תעסוקה למספר צעירים בני עיירתנו. במשך זמן־מה הופיע עלון – עתון מקומי.

בתקופה ההיא, התגברו האנטישמיות ושנאת־היהודים בעיירה. הפולנים, בעיקר מהמפלגה הלאומנית־גזענית נ.ד., היו מעמידים משמרות בריונים והיו מונעים מקונים להיכנס לחנויות יהודים, מנפצים שמשות ומעשים כיוצא באלה.

התרחשויות אלה גרמו לתסיסה בקרב הנוער. חלק לא מבוטל ממנו ראה פתרון לבעיה בעליה לארץ־ישראל, חלק אחר חיפש את הגאולה ברעיון הסוציאליסטי בנוסח רוסיה הסובייטית. כך החריף המצב החברתי. הרבה בני־נוער עמדו על פרשת־דרכים. אמנם, לא היה ביכולתו של הנוער הקומוניסטי לעשות הרבה. המשטרה היתה עוצרת מדי פעם רבים מהם.

אחדים מבני הנוער הציוני קיבלו סרטיפיקטים ועלו לארץ־ישראל. זמן־מה היה בעיירתנו גם קיבוץ הכשרה של הציונים הכלליים. התקופה היתה הרת־מאורעות ואנו הרגשנו שמשהו קרב ובא. העתונים כתבו, אנשים ברחוב דיברו והתווכחו, אבל לא היה ברור לגמרי מה מתרחש.

חברים מהחוג הדרמטי אחרי הופעה, ב־1937
עומדים, מימין לשמאל: הירשקה צפלביץ', מריאשה רייכל, ציפקה לוין, פרקה חרמץ, דניאל קרסין
יושבים, מימין לשמאל: שייקה דייטש, שמעון וידרביץ'
Members of the drama group after a performance (1937):
Standing (from left to right): Daniel Karasin, Perke Charmac, Mariaszka Rajchl, Hirszke Cepelewicz
Sitting (from left to right): Szimon Widerewicz, Szajke Dejcz

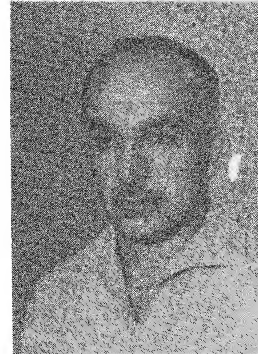
עם עלותו של היטלר לשלטון בגרמניה, התחילו רדיפות היהודים. כמה פליטים הסתננו אלינו וסיפרו על תלאות וסבל העוברים על היהודים תחת שלטון הנאצים. לא תפסנו אז את מלוא הרצינות של מה שסופר. אזהרות נשמעו מצד מנהיגי היהדות, אבל התייחסו אליהן בקלות־דעת.
בשלהי 1939 תקפה גרמניה את פולין, כעבור ימים ספורים נכנעה המדינה. הרבה מבחורינו גויסו לצבא הפולני ולא ידענו מה עלה בגורלם.

זוכרת אני את יום כניסתו של הצבא האדום לעיירתנו. החיילים צעדו במלוא עוזם, עמדו זקופים על גבי מכוניות ושריוניות, נפנפו לנו באהדה והודיעו שבאו לשחרר אותנו מעול ה"שליאכטה" הפולנית. האוכלוסיה היהודית קיבלה אותם בסיפוק, מתוך מחשבה שיותר טוב לחיות תחת השלטון הרוסי מאשר להיות נרדפים ומדוכאים על־ידי הגרמנים.

להתלהבותם של הקומוניסטים המקומיים לא היה גבול. אנשים רבים שעד אז סלדו מהקומוניזם, הפכו בן־לילה את עורם והצטרפו לאומרי האמן החנפנים. מיד עם כניסתם התחילו הרוסים לנהל בתנופה את התעמולה שלהם: בעזרת סרטים, הצגות שירים וכלי תקשורת שונים.
אני לא השתייכתי לכל מפלגה שהיא: גם לאחר הכיבוש לא התפתיתי להפצרות להירשם לארגון הנוער, הקומסומול. זכרתי את כל המשפטים וההכאות על־חטא של קצינים גבוהים ומנהיגים גדולים, שהודו בפעילותם כסוכנים קפיטליסטיים. "בוגדים" שכוונתם הנפשעת היתה רק להרע ל"גן־העדן" הסובייטי ולהקים ברוסיה משטר פשיסטי. כבר אז לא יכולתי להבין, איך ייתכן שאנשים שהקדישו את כל חייהם למהפכה, וסבלו עינויים לשם הרעיון הסוציאליסטי, הפכו פתאום את עורם ונעשו בוגדים.
מיד עם בוא הרוסים התחלנו להרגיש מחסור במזון. החנויות התרוקנו. התחלנו לעמוד בתורים לקניית לחם ומצרכי־מזון אחרים. פעם, בתור ללחם, השמיעה אישה דברי־זלזול וגנאי על המתרחש. מיד אסרו אותה. רק הודות לשתדלנותם של כמה ממכובדי העיר, שהוכיחו שהאישה כביכול לא־שפויה, שיחררו אותה.

כך חיינו תחת השלטון הסובייטי, עד בואו של החורבן הגדול והשמדתם של יהודי עיירתי ברסלב.

צפלביץ' יהודה
בן צביה וליבר

ביתנו עמד במרכז העיר, ברחוב פילסודסקי 121, במרחק קטן משלושת בתי הכנסת, מכבי־האש, והמשטרה הפולנית. ממול, במרחק של כ־100 מטר, התנשא צידו המזרחי של הר־הטירה (זאמעק).
ביתנו היה גדול ורחב ידים; המאפיה שוכנה בקומה התחתונה, מעין חצי־מרתף, ומעליה בית מגורים מרווח וחנות למיני־מאפה וקונדיטוריה, מעדנים, משקאות קלים וארוחות קלות.
ביתנו לא היה רק גדול בממדיו, הוא היה גם בית פתוח. לכל בני המשפחה היו ידידים וחברים שהיו מבקרים בו תכופות והתכבדו בכוס תה בחנותנו. סימן־היכר ברור היה כמעט לכולם: הם היו בוגרים וידידים של בית הספר "פאלקסשול" בברסלב. אבא, שהיה תומך וחבר פעיל בהנהלת בית הספר, לא ידע פשרות. מי שלא היה ידיד הפאלקסשול, לפחות פסיבי, לא נחשב בעיני אבא כחבר קרוב. וכך, לכל שזכרוני מגיע, היה ביתנו מקום־מפגש לצעירים ולמבוגרים מהחוגים המקורבים לפאלקסשול. בביתנו אפשר היה לפגוש את הבולטים מבין צעירי העיר: שייקה דייטש, שחקן דרמטי מחונן וחייט במקצועו; בן־דודו ירחמיאל דייטש בעל ההומור השנון; ציפ'קה לוין גם היא חברה בחוג הדרמטי; דניאל קאראסין, עובד דפוס וספורטאי מוכשר; נצקה לין, לוסקה סגל, מונקה מוניץ, בעלת הצמות ופעילה בחלוץ־הצעיר עד עלותה לארץ; ריינקה בנק, אברומיצ'קה אולמן, חייט וחבר בחוג הדרמטי; מאיר קורט, מחלה איידלסון, שרה־מרקה וייף, מאשקה כץ, ביילקה גולדין השקטה והחכמה, אחותה דביירקה גולדין, רקדנית מוכשרת ועוד רבים אחרים.
הרוח החיה ביניהם היה שייקה דייטש, שידע לספר בדיחות ותמיד שפע שמחת חיים. היתה זו חבורה תוססת אבא אהב אותם ונהנה לראותם בביתנו; הוא לא החמיץ אף הצגה שהועלתה במסגרת החוג הדרמטי. לאבא, אישית, היה חוג חברים קרובים שהיו מבקרים בביתנו: זליג אולמן שהיה שותף לכל מעשי הקונדס והמתיחה בעיר; לייבקה מיכאלס שכאילו נולד להיות בן־זוג לזליג אולמן ולמעשי הקונדס

שלו; מיישקה ביליאק, מן הצעירים בחבורה, הנמצא כיום בקנדה; האחים נחקה ולייזר פישר, סוחרי בקר שאגרופיהם היו לשם־דבר בין הגויים השיכורים; חונה מוניץ, סוחר־דגים; פאלקה פישר, סוחר תבואה ועורות; חונה ביליאק, סוחר בקר; יוסקה אולמן, בעל בית־המרחץ הקהילתי; חיים אייזיק מארון, יהודי חכם ועליז, סוחר פשתן, ששני בניו מנדל ויוסף נמצאים בניו־יורק, ועוד רבים אחרים. אני זוכר אותם בביקוריהם בביתנו, או בחנות, מרכלים ומתלוצצים איש על חשבון רעהו, וכמובן גם מתווכחים בעניני ציבור ופוליטיקה. אבא, שהיה קורא קבוע ונאמן של העתון היומי "דער טאָג", והתמצא היטב בנעשה בעולם, היה הרוח החיה בוויכוחים אלה, וכמעט תמיד היו המפגשים מסתיימים במשחק קלפים הגון, ולא מעט מתיחות ומעשי־קונדס תוכננו בזמן משחקי קלפים אלה.

אבא היה אדם פרולטרי בנשמתו ובמעשיו; אהב את "עמך" והתייחס לגויים שעבדו אצלנו במאפיה כאל בני משפחה ועבד איתם יד ביד. הם היו סועדים איתנו ליד שולחן אחד, והיה להם חדר מרווח למנוחה; את חסכונותיהם הפקידו אצל אבא, עד שהצטבר סכום מספיק לקנות פרה, סוס או כלי־עבודה למשפחותיהם באחד הכפרים שבסביבה. שניים מהם המשיכו לעבוד עד פרוץ המלחמה. בעת "שיחות החינוך" שהעניק לי, לפעמים בתוספת סטירת לחי, הדגיש את החובה של כל אדם לעבוד למען פרנסתו, ואכן כולנו עבדנו במאפיה בחופשה מהלימודים. עם זאת, לא חסך מאמצים וכסף להעניק לנו יותר מחינוך יסודי רגיל. הוא שלח את אחותי שיינדל ללמוד בגימנסיה בווילנה. אחי הירשקה למד שנים רבות נגינה בכינור, והגיע להישגים טובים; אני העדפתי את תזמורת כלי הנשיפה של מכבי־האש. לא פעם נהניתי מאוד להתבונן באבא בהיותו מאושר מנגינתו של אחי, ובמיוחד כשניגן את הרפסודיה של ליסט.

אבא היה אנטי־ציוני מובהק. כשהייתי חוזר ממועדון "החלוץ הצעיר", היה שואל אותי בצחוק מתי נוסעים לפלסטינה. אך כשם שהתייחס בסובלנות לציונות הסוציאליסטית, כן התנגד נמרצות ובצורה פעילה ל"ביתר" ולמנהיגיו בעיר. הוא לא החמיץ שום הזדמנות להיאבק בהם. תמיד הגיע בחברת ידידיו לאסיפות של "ביתר" שהתקיימו בבתי־כנסת, והיה קורא קריאות־ביניים, מנהל ויכוחים עם ראשי ביתר דאז, שמעון גלישקובסקי, שניאור ארון וזוסמן לובוביץ הנמצא כיום בארץ, וחילופי הדברים היו מגיעים לפעמים לעימות חריף. הגורל זימן לאבא הפתעה. אחי הירשקה התחיל לחזר אחרי בתו של שמעון גלישקובסקי – חנה, וכשהיחסים בין הצעירים קיבלו מיפנה רציני יותר, אמר אבא בלעג, "דווקא הוא צריך להיות המחותן שלי".

אבא לא היה דתי אבל ליל־שבת ושבת נשמרו כימי מנוחה. בבית־הכנסת החדש (דער נייער מנין) היה לנו מקום מכובד ליד ארון־הקודש ואבא ביקר בבית־הכנסת בשבתות ובחגים. רפאל מוניץ היה בעל תפילה טוב. אבא העריך אותו מאוד והיה מצטרף אליו בקולו הערב בפרקי תפילה מיוחדים לעיתים קרובות מאוד.

למסכת פעילותו הציבורית יש להוסיף את חברותו במכבי־אש ובהנהלת איגוד האומנים (צעך). **בדרך־כלל לא היה כמעט אירוע ציבורי בחיי היהודים בברסלב שאבא** ז"ל לא היה מעורב בו. כנראה שהפעילות הציבורית היתה לאבא צורך נפשי עמוק.

ואז – פרצה מלחמת פולין–גרמניה. אחי הירשקה, ששירת בצבא הפולני, נשלח לחזית.

חודשים רבים לא קיבלנו כל ידיעה ממנו. אז קפצה על אבא הזיקנה בבת אחת והוא התהלך שותק ומודאג. עם כניסת הצבא האדום לברסלב קיבלנו הודעה שאחי הירשקה נפל בשבי הגרמנים. אבא התאושש קמעה והתמסר כולו למשפחה ולנכדה, אבל תוך זמן קצר באו הגזירות שנגזרו על־ידי הממשל הסובייטי: המאפיה הופקעה מידינו. הפכנו לשכירים במאפיתנו. הקצין הממונה על הספקת הלחם לצבא הרוסי נתמנה כבעל הבית שלנו ודרש יום יום מאבא להשיג לו וודקה. הוא היה "מוריד" הוראות מבלי להבין דבר במקצוע, ובאחד הרגעים הנדירים של גילוי לב, השמיע לנו אבא, במרירות רבה, ביקורת על הממשל הסובייטי, בערך בזו הלשון: הנה קם פָּריץ חדש ברוסיה ושמו קומוניסט. תוך תקופה קצרה נתגלתה המציאות החדשה בכל חריפותה ואכזריותה. השפם העבות של אבא התחיל להלבין. הוא הירבה לדבר. עבד יומם ולילה וחי בתקווה שאחי ישוחרר מהשבי הגרמני.

במלחמת רוסיה־גרמניה נלקח אבא מאתנו באכזריות ולא חזר. אחרי המלחמה פגשתי יהודים שסיפרו לי איך נהרגו אבא ואחותו שרה מזאמוש. דמותו היקרה שמורה בלבי. יהיו דפים אלה מצבה לזכרו המבורך.

ברסלב שלי

כבר עברו למעלה מ־41 שנים מאז עזבנו אותך בבהלה ובחפזון, אבל גם בתקווה ובבטחון שנחזור במהרה לביתנו, כשהצבא האדום לבוש הפופאיקוט יהדוף את הגרמנים אחורה. אבל ההיסטוריה פסקה אחרת. לא חזרנו, ורואה אני אותך בבהירות בלתי רגילה בעיני רוחי, לא חרבה, לא רמוסה, יפה כפי שהיית לפני שהמפלצת צמאת־הדם דרכה עליך במגפיה המסומרות.

אם אצליח להעלות על הנייר את הסיפור שלך וכל מה שזכור לי, אולי אתרום אז, ולו חלק קטן, להקמת מצבה רוחנית לזכר משפחת צפלביץ הענפה בברלסב ובסביבה, לאבא ולאחי היקרים שמקום קבורתם לא נודע ולכל הקהל הקדוש של יהודי ברסלב והסביבה אשר נהרגו על לא עוול בכפם. יהי זכרם ברוך לעולם ועד!

בברסלב חיו כ־4,000 יהודים שהתפרנסו ממסחר, וגם מעיסוקים אשר קשה להגדיר אותם מבחינה סוציאלית, אבל איכשהו פירנסו את בעליהם; בעלי מלאכה, סנדלרים, נגרים, רצענים, בורסקאים, כובענים ואופים, אבל האינטליגנטים שביניהם היו ללא ספק החייטים. הם חולקו לשתי דרגות: הנמוכה יותר, חייטים אשר תפרו בגדים ל"עמך בני ישראל" ולאיכרי הסביבה, והחייטים כמו יקותיאל קאנפר, בנימין ביילין, פאלקה כץ, חרט וסטאבסקי, אשר תפרו חליפות ומעילים לעשירי העיר, ובעיקר לפקידי הממשל הפולני במשרדי המחוז (סְטָרוֹסְטָה). נער יהודי שרצה ללמוד אצל חייטים אלה את המקצוע, בילה את השנה הראשונה ללימודיו בעזרה לאשת החיט במשק־הבית, במטבח ובטיפול בילדים. ורק בשנה השניה זכה לגעת בלולאות ובכפתורים. אבל אחרי מספר שנים, יצאו מהם בעלי מקצוע מעולים ששמם הלך לפניהם.

בעלי מקצוע מיוחדים היו בני משפחת זרז'בסקי, דוד ואפרויקה. הם היו צבעים וציירים, ועיסוקם המיוחד היה לצייר את דיוקנאותיהם של הקדושים הנוצריים על התקרות והקירות של הכנסיות בברסלב והסביבה.

הגויה פימה גרה ברחוב פילסודסקי מעבר למחסנים של משפחת קוברסקי ועיסוקה היה ריפוי "שושנה". החולה בשושנה (לרוב על הרגל) היה מזמין אצל פימה טיפול, והטקס היה מתבצע בזמן זריחת השמש או שקיעתה. פימה היתה מכסה את המקום הפגוע בנייר כחול מאריזות נרות שבת ולוחשת מילים שפירושן היה מובן רק לה. אבל זה פעל, והרבה חולים נרפאו מטיפולה.

היה בברסלב שוטר פולני ושמו בדנרסקי. נמוך קומה, שמן, ונוח ליהודי העיר. הוא אהב דג ממולא, וודקה וחלה מתוקה של שבת וכשבא לו החשק לכל זה היה בא לבעלי החנויות לבדוק את ניקיון המדרכה והחנות, וכולם ידעו למה הכוונה. הוא היה מודיע לסוחרים ולחנוונים על כוונות רעות נגדם מצד פקידי ממשל אנטישמיים.

החנויות היו מפוזרות לכל אורך רחוב פילסודסקי, אבל המרכז המסחרי היה ברחבה שבפינת הרחובות פילסודסקי והשלושה במאי. ברחבה זאת, שבקרבת שתי הכנסיות הנוצריות הקתולית והאורתודוקסית, היו החנויות והמחסנים של לוי־איצה ויינשטיין, בצלאל־יענקל דגוביץ, לובה שיינר, הרצקה שטאָל, ולוול מינדלין, הלל פישר, ברטה רבינוביץ, משפחת פרידמן, זלמן אולמן, לייבה זייף, שני בתי מלון, של משפחת בנד ומשפחת אולמן, חנות המשקאות החריפים של משפחת ליובוביץ, החנות הגדולה של ספרים וכלי כתיבה בבעלות פולנית, בית העם הפולני (דוֹם לוּדוֹבי), בית הבירה ושולחן הביליארד של משפחת חרמץ, המאפיות של משפחת צפלביץ, בלאכר ושמושקוביץ', חנות הנעליים של פישר, ומתחתיהם בית החרושת למשקאות קלים, גזוז ובירה של משפחת גאָנס שבאה מווילנה, וממול – החנות של ישראל לוין. חמש מאות מטר מהמרכז המסחרי הוקמה החנות הגדולה ("רולניק") מטעם התאחדות האיכרים הפולניים, בתוך בית דו־קומתי גדול ומפואר: מחסנים לגרעינים, כלי־עבודה חקלאיים ומאפיה מודרנית, כשאחת המטרות הבלתי־רשמיות של הפעילות היתה להתחרות במסחר היהודי בעיר. ואכן החנות של משפחת פרידמן, שהיתה ממול ל"רולניק", כמעט ופשטה את הרגל.

בימי רביעי ושישי התקיים בעירנו יריד. למטרה זאת הוקצו שני מגרשים גדולים, אחד בשביל יריד הבקר והסוסים, ולידו בית המטבחיים העירוני, ומגרש שני ברחוב השוק מול הדואר ליריד של התוצרת החקלאית. כבר מוקדם בבוקר התמקמו בו האיכרים מכפרי הסביבה עם חבילות ושקי הפישתן, תבואה, עופות, מספוא, פירות, דברי חלב, ביצים ודומיהם. לאורך הגדרות התמקמו הרוכלים שהציגו את סחורותיהם על דוכנים ושולחנות, וקראו בקולי קולות לכפריים לקנות "מכל טוב בחצי־חינם". קולותיהם התערבבו בקולות המשא־ומתן שניהלו סוחרי העיר על מחירי התוצרת החקלאית שרצו לקנות מידי האיכרים.

לקראת הצהריים ערכו הגויים ונשותיהם מסע קניות אצל הרוכלים וחנווני העיר והיו מסיימים יום שוק מוצלח בשתיית כוס וודקה וקינוח בדג מלוח מהסוג הזול ביותר (טאראנעס) שיחודו היה בזה שהיה גדול, קשה כעץ ומלוח מאוד. סוחרי העיר היו עסוקים עוד שעה ארוכה באריזת קניותיהם והכנתן למשלוח לווילנה ברכבת, שהיתה פוקדת את עירנו פעמיים ביום.

אם ביריד של התוצרת החקלאית היו נותני הטון בעיקר הסוחרים מבני משפחות פישר, דייטש, מארון, לוֹץ, וויינשטיין, שרמן, אולמן, שקנו את רוב התבואה והפישתן שנשלח

אחרי עיבוד מתאים ללודז', שלטו ביריד הבקר והסוסים משפחתו של ברוך פישר ובניו הגברתנים – **טבקה, מוטקה, וֶלפקה ואברמקה, שהיו הספקים הראשיים של בשר** ליחידות הצבא הפולני בסביבה, ומשפחת בני ביליאק העניפה, סוחרי בקר, צאן ועורות שנשלחו לערים הגדולות. בנוסף לקירבה בעיסוק ובמקום מגורים, היו בני משפחת ביליאק מפורסמים במזגם החם וכוחם הגופני הרב, והרבה פעמים טעמו הגויים את טעם אגרופיהם כאשר ניסו להתנכל ליהודים. דמות מוכרת ויחודית היה בשוק סוחר הסוסים מיישקה דער בארישניק. בידיו של מיישקה היה סוס חלש ורזה נהפך לסוס כמעט גזעי. משום מה לבש מיישקה את כובעו כשהמצחיה תמיד מאחור. גם הצוענים, שהיו סוחרי סוסים ממולחים, רחשו כבוד למיישקה בארישניק בשל מומחיותו בסוסים.

שם דבר בין סוחרי הסוסים והעגלונים ואפילו בין השליאכטה (אצילים) הפולנית, בעלי הסוסים הגזעיים, היה הנפח נחמן חיים גורביץ, בגלל מומחיותו הרבה בפרזול סוסים פראיים. האיש ביצע את הפרזול בעזרת שני בניו הגברתנים מנדל ומאיר, שהכניעו את הסוסים הפראיים ביותר. מנדל ומאיר כיבדו קודם־כל את הסוס בכמה מכות חזקות ביד שטוחה על הגב ולפעמים גם ב"לטיפה" ענקית על האוזן, אחר כך תפסו את הרגל ולא עזבו אותה עד סוף הפירזול. כנראה גם הסוסים הרגישו שעם בני גורביץ' לא עושים קונצים.

טיפוס מיוחד ובעל הומור היה יוסקה אולמן שניהל את בית־המרחץ הקהילתי בברסלב. ביום חמישי, יום של הגברים בבית־המרחץ, היה משתתף באופן פעיל בשיחות וברכילות שניהלו הגברים העירומים שישבו בחדר הקדמי, אחרי שספגו מנה הגונה של אדים לוהטים וחבטות מטאטא זרדים. הוא מיהר להודיע לחברה שהנה שלמה־איצ'ה המלמד וברל שכנא באים למקווה; שניהם היו מפורסמים בעיר ב"קילע" הענקית שהיתה להם. כל הגברים הרציניים ובעלי משפחות נהפכו לרגע קט לנערים עליזים ורצו לראות את המראה של שני היהודים הטובלים במקווה. שם, באולם ההתאווררות של בית המרחץ, שמעתי הרבה סיפורים מבדחים מהפולקלור המיוחד של ההומור הברסלבי.

זכורים לי כמה סיפורים מבדחים מהפולקלור הזה: פייביש פישר, יהודי מגודל וישר־דרך, שעבד קשה כל ימות השבוע בניקוי מעיהם של בני־בקר ומכירתן, אהב לאכול הרבה, ובמיוחד אהב צ'ולנט וקישקע. את סעודת ליל שבת נהג לסיים מיד אחרי שובו מתפילת קבלת־שבת בבית־הכנסת, והיתה זאת סעודה דשנה מאוד. אחרי הסעודה עלה לישון על התנור החם, ומובן שהיה מתעורר בשעה מוקדמת בשבת בבוקר. ריח הצ'ולנט שעלה מהתנור מדגדג היה את נחיריו. אז קם בשקט, הוציא את הצ'ולנט, אכל לשובע והכניס את השארית חזרה לתנור. משפחתו ידעה על כך והכינה צ'ולנט גדול. גם תושבי העיר ידעו זאת רק פייביש ז"ל חשב שאיש אינו יודע. זה היה סוד שהגיע לחדר ההתאווררות בבית המרחץ של יוסקה אולמן, ושם לא היה מה לקנא בפייביש פישר.

עוד סיפור על אכלן מפורסם בעיר – יוסקה יארום, בעל בית־חרושת למשקאות קלים וגזוז, שהגיע עם סוחרים נוספים מברסלב לאכסניה בעיירה טורמונט, ליריד. בעל האכסניה הכין לכולם חביתה של 20 ביצים במחבת אחד, וכשהעמיד את המחבת על

השולחן, קם יוסקה יארום ואומר לבעל האכסניה בערך כך: איזו חביתה הכנת, טפו על חביתה כזאת – וירק לתוכה. השותפים לשולחן התרגזו ופקדו עליו בזו הלשון: עכשיו, אתה תאכל את החביתה. והוא אמר: נו, טוב, אז אני אוכל את החביתה. ובאמת, אכל בעצמו את הכל.

וסיפור על זלמן אולמן, בעל חנות גדולה, שהיה גוער בבניו דוידקה, אברשקה ואיצקה שלושה בחורים מגודלים, על שלא רצו ללמוד תורה; המורה רפאל מוניץ, מן הטובים בעיר, אמר עליהם שלא ידעו אפילו לומר קדיש אחריו, אחרי 120. מובן שהם הכחישו זאת מכל וכל. מה עשה זלמן אולמן ז"ל? השתרע על הרצפה בסלון דירתו, התכסה בסדין ואמר לשלושת הבנים: הנה אני מת, נראה אם אתם יודעים לומר קדיש.

מובן שסיפור זה ואחרים שימשו חומר לצחוק ולבדיחה לליצני העיר.

הסיפור הבא קשור בלייבקה מיכאלס, ששיכנע את טכנאי השיניים יעקובסון לקנות ממנו את המגרש שעל יד ביתו כי הוא, לייבקה מיכאלס, מצא מלח בתוך בור שחפר על המגרש. לייבקה הראה ליעקובסון את הבור, שקודם־לכן שפך לתוכו כמות גדולה של מלח. אגב, הטכנאי ד"ר יעקובסון היה יוצא לעיתים קרובות לדוג בחכה באגם נוביאטה, שהיה לא רחוק מביתו והיה תמיד מביא שלל נכבד הביתה. חבורת לצים התחילו להתעניין בדבר ואז התגלה שמר יעקובסון ז"ל (יסולח לי עבור הגילויים) היה קונה דגים מהדייגים הגויים ומביא אותם הביתה.

לשיא הגיעו החבר'ה במתיחה הגדולה שמתחו את בני משפחת רופאי השיניים ברגזין בענין גירוש הדיבוק מביתם. והמעשה כך היה: לייבקה מיכאלס, זליג אולמן, ליבר צפלביץ, נחקה פישר, חונה מוניץ ועוד מן החבר'ה שיחקו ערב אחד בקלפים אצל הזוג ברגזין. היה זה כמה ימים אחרי מותו של אחד השכנים של הזוג ברגזין. לשאלה של לייבקה מיכאלס, אם שפכו את המים מכל הכלים, כנהוג לפי מסורת אצל יהודים, אמרו הזוג ברגזין שלא ידעו על כך. ואז אמר זליג אולמן בפנים רציניות מאוד כי הוא חושש שהם עלולים למצוא דיבוק בביתם. לנוכח הבהלה שאחזה ברופא השיניים ואשתו, הבטיחו להם עזרה במבצע גירוש הדיבוק. הם נתבקשו לשמור את הדבר בסוד גמור עד שיבררו אצל האיש היחיד המסוגל לבצע את הגירוש. הזוג ברגזין האמינו לכל מלה שיצאה מפי החבורה. למחרת נאמר להם שעליהם להיות מוכנים, כיון שהאיש אכן מסכים לבצע את הטקס וגם להכין כיבוד לכולם. ואכן, לטקס גירוש הדיבוק גוייס מוישה־ברוך בנק, שהיה גבר מגודל בעל זקן שחור. הוא הגיע יחד עם החבורה לביתה של משפחת ברגזין ואיתו חבילה גדולה של מטאטאים מבית־המרחץ. העמידו את הזוג באמצע הסלון, כיסו אותם בסדין, כשכל החבורה עומדת מסביב, ביד כל אחד מהם מטאטא שמפעיל אותו על הזוג תוך שמוישה ברוך פולט מפיו פסוקים בקול עבה. אחרי כמה סיבובים נאמר להם שהדיבוק גורש בשעה טובה, ואפשר לערוך את הסעודה. מיותר לציין מה התחולל בעיר אחרי שנודע על "המבצע המזהיר" של המומחים לגירוש הדיבוק.

היו בברסלב שלושה בתי־ספר יסודיים: פולני (פובשחני), בית ספר יבנה, והפאלקסשול, ששפת ההוראה בו היתה יידיש, והיה קשור לרשת בתי ספר של *ציש״א* בפולין. הרוב הגדול של הילדים היהודיים בעירנו קיבלו את השכלתם היסודית בבית־ספר זה. בית־הספר היה ממוקם בשני בנינים, שאחד מהם היה דו־קומתי, בתוך חצר מרווחת ומגודרת היטב ברחוב השלושה במאי, מול הכנסיה הנוצרית־קתולית. התעודות של בוגרי בית־הספר היו מוכרות במוסדות ההשכלה העל־יסודיים. צוות המורים, ביניהם גם תושבי ברסלב, היה מורכב מבוגרי הסמינר היידישאי למורים בווילנה; ולמרות ששכרם היה נמוך יחסית לעומת מוסדות השכלה אחרים, לא חסכו מאמץ כדי להקנות לתלמידים תורה והליכי חברה מתוקנים: נערכה ביקורת לנקיון ידיים, ציפורניים ובגדים; התקיימו טיולים לחיק הטבע מחוץ לעיר, ליערות שבסביבה, משחקי ספורט וחברה. אי אפשר לספר על ברסלב בלי להזכיר את המורים, גולדברג נמוך הקומה, הרציני והקפדן מאוד, שלא היסס למרוט את אוזני התלמידים; את המורה החייכנית ומלאת־הגיזרה טוטנגרבר, המורה קוריצקי מסוונציאן הנמצאת כיום בקיבוץ גבת, המורה ברגמן הממושקף שחיזר בכל הרצינות אחרי ציפקה לוין, המורה חיים מוניץ תושב העיירה שלימד אותנו לצייר, המורה איטקה פישר, תושבת ברסלב ובוגרת הסמינר בווילנה, בעלת הקול הרועם והצחוק הלבבי, המורה הג׳ינג׳י אליהו יונס שהיה גם שחקן דרמטי מחונן והשתתף בחוג הדרמטי שליד בית־הספר, המורה רבינוביץ השמן אבל קל־הרגלים להפליא, המורה ז׳ניה פישפדר (רבינוביץ), היום בישראל, נשואה לבן ברסלב איסר רבינוביץ, והמורה הצעירה והיפהפיה אשר שמה נשמט מזכרוני שהתחתנה עם שניאור קוברסקי מעשירי העיר, בעלי מחסנים סיטונאיים למצרכי מזון ומתומכי הפאלקסשול.

בית־הספר היה לא רק מוסד להשכלה, אלא גם מוקד לפעילות תרבותית. הוא ריכז סביבו את הנוער ואת בוגרי בית־הספר בחוג דרמטי גדול שפעל כל השנה פעילות אינטנסיבית, והעלה הצגות ברמה אמנותית גבוהה ממיטב הרפרטואר היידישאי, כגון ״חאסיה די יתומה״ (חסיה היתומה) ״אורקה נאחאלניק״, ״הדיבוק״, וגם הצגות לתלמידי בית־הספר. בהכנות ובחזרות להצגה היו משתתפים, חוץ מהשחקנים, גם כל חברי החוג, שהיו עוסקים בהכנת התפאורות והבגדים לשחקנים. מתוך החוג הדרמטי יצאו מספר שחקנים מעולים כמו שייקה דייטש ב״יונג וילנע״, דביירקה גולדין, רקדנית בלט מוכשרת ושני הבנים של הרב הירשל ולין, מיישקה וישראלקה, שעלו לישראל והיו שנים רבות פנים מוכרות בעולם התיאטרון התל־אביבי ובין מקימי התיאטרון הבידורי בתל־אביב, לי־לה־לו. חברים בולטים בחוג הדרמטי היו גרשון וידרביץ׳, ציפקה לוין, אישיקה לוין, האחיות גילנסון, לייבקה בנד, הירשקה צפלביץ, דניאלקה קאראסין, איצקה פישר, חייקה בנק, אברומיצקה אולמן, באסקה ארקליס ואחרים.

ההכנות לנשף־פורים המסורתי החלו כחודשיים לפני החג. כל החוגים והמקורבים לבית־הספר השתתפו בהכנות לנשף הגדול שהיה למאורע המרכזי בברסלב.

הנשף היה מתקיים באחד האולמות הגדולים (אולם הקלעים) ליד הקריה הממשלתית.

ההפצה ומכירת הכרטיסים בין תושבי העיר ועיירות הסביבה, סלובודקה, זאמוש, דובינה, נעשו על־ידי ידידי בית־הספר וחברי־החוגים. הנשף היה זוכה תמיד להצלחה רבה. הריקודים נמשכו עד אחרי חצות בליווי שתי תזמורות, תזמורת כלי נשיפה של מכבי־האש ולחילופין נגינה של ניוטה קנטור על הפסנתר, של הירשקה צפלביץ על כינור ויעקב פלדמן בכלי הקשה. רווחים ניכרים היה מכניס המזנון שהוכן על ידי הפעילות ונשי הפעילים למען בית־הספר. מובן שכל ההכנסות היו קודש לפעילות הפאלקסשול.

אורח קבוע ונכבד בנשף היה נציג של הממשל המחוזי, מר אטרושקו, שהיה נמוך קומה, כמעט גמד. הוא היה בן לרועה בקר וצאן מסלובודקה ואומץ על ידי הפריץ שהיה מעבידו של אביו, נשלח ללמוד והגיע למשרה הרמה של מנהל מחלקת המיסוי במשרדי המחוז. הוא היה מזמין לריקודים דווקא את הבנות הגבוהות, והיה מנשק באבירות את ידיהן אחרי הריקוד.

The Yiddish Folkshul in Braslaw:

בית־הספר האידי "פאלקס־שול"

First graduation class, 1921

המחזור הראשון, 1921

Seventh grade, 1929

כיתה ז', 1929

Second grade, 1931

כיתה ב', 1931

מפעל מבורך נוסף הונהג בשנים האחרונות בבית הספר: בהפסקה הגדולה קיבלו התלמידים כוס חלב חם ולחמניה גדולה. כל הילדים, ללא הבדלי מעמד, אכלו יחד. הדבר תרם לגיבוש חברתי בין התלמידים. מפעל זה דרש כסף רב, והנהלת בית־הספר והתומכים בו עשו כל מאמץ כדי לקיימו ללא הפרעות. ליד בית־ספר פעלה ספריה. בעד תשלום סימלי קיבלו תושבי ברסלב, ובעיקר בני הנוער, ספרים ואפשרות לקריאה באולם בתוך הספריה. בני הנוער ניצלו את הספריה ואת שירותיה על הצד הטוב ביותר וקראו הרבה ספרים ביידיש ותרגומים מהספרות הרוסית והפולנית. ייזכר לטובה חצקלה וינוקור אשר בעבודתו המסורה בספריה תרם רבות, להעשרת רוחם והרחבת ליבם של בני העיירה.

להערכה רבה זכתה בעירנו ביילקה דייטש אחותו של שייקה דייטש שניהלה גן־ילדים. אחרי שסיימה את לימודיה הפדגוגיים בשטח זה בווילנה, חזרה לברסלב והקימה גן ילדים, תוך תקופה קצרה היתה אהובת הילדים וההורים גם יחד; השיר "אונטער די־גרינינקע בוימעלעך" ששרו ילדי הגן של ביילקה דייטש הפך, כמעט, להמנון של ילדי ברסלב.

נוער

לנוער אשר סיים את לימודיו היסודיים לא היו הרבה אפשרויות קידום. רק חלק קטן המשיך בלימודים העל־יסודיים. היו אלה המוכשרים והעקשניים ביותר, אלה שלהוריהם היו אמצעים לממן את לימודיהם בעיר הגדולה וילנה. רוב בני הנוער הצטרפו להורים בעסקיהם או החלו ללמוד מקצוע אצל בעלי־המלאכה בעיר. הרצון והתקווה לעתיד טוב יותר ולאורח חיים שונה מכפי שראו אצל הוריהם היוו גורם חשוב בהצטרפות רבים לתנועות נוער ציוניות. ואכן, עשרות מבני הנוער הצטרפו לסניף של "החלוץ הצעיר", שהמועדון שלו היה פתוח כל יום בשעות אחרי־הצהרים והערב, והתנהלה בו פעילות ברוכה וענפה: שיחות חברים, אסיפות והרצאות של שליחים ממרכז התנועה בווילנה, ערבי שירה וריקודי הורה, טיולים ליערות הסביבה ומחנות קיץ שהתקיימו בכפר בשולי יער דובקס וכללו חיי מחנה ושמירה בלילה. מספר חברים התקבלו לקיבוצים בווילנה ובערים אחרות להתכונן לעליה לישראל. בקהילתנו בישראל, נמצאים מונקה שמוצר (מוניץ) שעלתה לישראל לפני המלחמה, שמעון מודלין שהיה מפעילי הסניף ועלה לישראל לפני פרוץ המלחמה, ארקה דייטש שעלה ארצה טרם המלחמה והיה בין יורדי־הים הראשונים בחיפה, האחים משה וישראל ולין שעלו לישראל הרבה לפני פרוץ המלחמה. היה בעיר גם סניף בית"ר שאחד ממפקדיו הפעילים, זוסמן לובוביץ נמצא בישראל. מדי פעם פרצו ויכוחים סוערים מאוד בין שתי המפלגות הציוניות על צידקת דרכן ודעותיהן, אבל לא פחות מהרעיון הציוני קסמה לרבים מבני הנוער האידיאולוגיה הקומוניסטית. למרות שאסור היה ומסוכן, נמשכו אליה רבים מבני־נוער בברסלב ולאו דווקא מבני העניים; אלה היו ממיטב הנוער, שהאמין באמונה שלמה בגאולה הקומוניסטית, ורבים מהם מצאו את עצמם במעצר מונע ערב האחד במאי. למרות זאת איכשהו היו נתלים דגלים אדומים על חוטי הטלפון בעיר ובמבואותיה. בכמה מקרים הובאו תושבי ברסלב למשפט בגלל פעילות

קומוניסטית. הֵגן עליהם ד"ר צ'רניחוב מווילנה, שהיה מפורסם ביכולתו למוטט את טיעוניהם של המשטרה והבולשת הפולנית; לרובם השיג זיכוי מוחלט. מי יבין את דרכי הגורל, כשעורך הדין צ'רניחוב, אשר הגן בהצלחה על עשרות בחורים יהודיים, ולפעמים ללא תמורה והציל אותם מצפורני הבולשת הפולנית, נעצר על־ידי הסובייטים ב־1940, נשלח לסיביר ולא חזר משם.

ברסלב היתה מבורכת ביערות ואגמים ונבחרה על ידי המכון המרכזי בפולין לספורט (ציוו"פ, *Centralny Instytut Wychowania Fizycznego*) כמקום מתאים לקיום מחנות־הקיץ לנופש ולאימוני ספורט של מיטב ספורטאי פולין דאז, ושנים אחדות טרם המלחמה היו שני היערות דובקֶס וקרפוביץ' נהפכים למחנות אוהלים, מגרשי ספורט, מתקני תרבות, וחופי האגם דריביאטה המשופעים בחול לבן ונקי, למעגן ענק של סירות קאיאקים, טרמפולינות, וסירות מירוץ. בעיר נראו קבוצות של "שקוצים ושיקסעס" שריריים ושזופים, במכנסי ספורט קצרים, שזיעזעו את שיגרת חיי ברסלב. ברבות הימים נודע שאלה ה"שָמנא וסָלתה" של הנוער האקדמי ומטובי הספורטאים בפולין, רובם מהערים הגדולות: ורשה, לודז', פוזנן, לובלין, קרַקוב, בנים ובנות לאצולה הפולנית שנועדו בסיום לימודיהם למשרות הרמות ביותר בממשל המרכזי.
בכל יום ראשון בערב היה נערך מופע אמנותי לתושבי העיר והסביבה שנקרא מדורה (אוגניסקו). לאור המדורה היו מופיעים בפני אלפי צופים בשירה, ריקודים ואקרובטיקה ספורטיבית. ביניהם היו בסך הכל שני יהודים, שאחד מהם, ד"ר רפופורט, היה מבקר בבית־הכנסת בשבתות. בכך משך את מירב התושבים להתפלל באותה שבת. אנו, בני הנוער, היינו מבלים שעה ארוכה מדי יום ליד המעגן שלהם וצופים בסקרנות באימוניהם המרתקים: קפיצות למים וחתירה בסירות קאיאק.
בחורף כיסה קרח בעובי של חצי מטר את שני האגמים. צעירי העיר בילו במזג אוויר טוב שעות ארוכות בגלישה על מחליקיים ומגלשי שלג. אחד הבילויים המיוחדים היה להגיע עד לאמצעו של האגם הקפוא, כשלושה קילומטר מהחוף, לצפות בקבוצות הדייגים (פאָניעס – Starowiery), גויים מגודלים, מזוקנים, בהירי שיער, שכירים אצל הגביר הגדול של ברסלב שניאור ארון, אשר העסיק עשרות דייגים מהכפרים מאציֶז, ואוזרבצי.
שניאור ארון היה יצואן גדול של דגים לכל ערי פולין. כל הליכותיו עם הגויים שעבדו אצלו היו כשל פריץ. הוא נהג להגיע אל הדייגים במזחלת מפוארת רתומה לסוס גזעי עם עגלון מיוחד; הדייגים היו מבחינים בו מרחוק ומסירים את הכובעים בפניו, ואז הביא העגלון מהמזחלת ארגז וודקה ונמסרו לראש הקבוצה, וראש הדייגים נשק את ידו של שניאור ארון.
את היום החורפי היינו מסיימים לפעמים גם בסחיבת המזחלת הגדולה של הסבא של יענקל לוין וכל החברה בתוך המזחלה, בערימה אחת גדולה, גולשים במורד רחוב וילצ'ה עד לפינת רחוב פילסודקי ליד ביתו של בר־לייב מילוטין מול ביתו של שמעון גאנס.

"Hachalutz" and "Hechalutz Hazair" youth

"החלוץ" ו"החלוץ הצעיר"

יצחק צוקרמן (אנטק) מבקר בסניף "החלוץ הצעיר" בברסלב (1936)

Yitzhak Zuckerman ("Antek") on a visit to the "Hechalutz Hazair" local center

מכבי־האש

מכבי־האש בעירנו היו ארגון מתנדבים ש־99% מאנשיו היו יהודים, רק המפקד – פולני, קצין בדימוס ושמו מוטֶל (Motel). הסגן שלו היה ביניש מילוטין, יהודי גברתן ונועז. כשפרצה שריפה היו הכבאים מוזעקים על־ידי פעמון ותקיעת חצוצרות. בשנים האחרונות הותקנה סירנה חשמלית. למשמע האזעקה התחילה הריצה הגדולה של הכבאים אל בנין מכבי האש. בידיהם החזיקו מדים, בגרזן המיוחד ובכובע הנחושת הנוצץ. כאן התחילה ההצגה הגדולה של תפיסת סוסים לגרירת הכלים והציוד של הכבאים למקום השריפה. ביניש מילוטין, רכוב על סוס, על־ידו שמעון פאר עם חצוצרה ביד, היו תופסים קודם־כל את הסוסים של הגויים בכוח חוק עזר עירוני, שהסמיך את הכבאים לקחת כל סוס מבעליו במקרה שריפה. ברוב המקרים, עד שהכל הסתדר והכבאים הגיעו למקום השריפה – לא היה מה לכבות. אם פרצה שריפה אצל גוי שהיה לו גן עצי־פרי ליד הבית, "התכבדנו" גם בתפוחים אפויים.
ליד מכבי־האש היתה גם תזמורת כלי נשיפה. בין 26 הנגנים היה רק גוי אחד, נגן חליל ושמו ליאון שדיבר אידיש כמו כולנו. בחגים רשמיים של המדינה כמו יום העצמאות, השלושה במאי, יום הקונסטיטוציה, הובילה התזמורת את המצעד וניגנה שירי־לכת פולניים. התזמורת גם הוזמנה לנגן בנשפי ריקודים של הפקידות והקצונה הגבוהה בקאזינו־הקצינים או באולם הקלעים. בשבילנו, הנגנים, היתה זאת חוויה לצפות בפולנים שיכורים מקפצים שעה ארוכה בריקודי מזורקה ואוברקה כאשר בסיום הריקוד הם מנשקים באבירות את ידה של בת זוגם.

חשמל

תחנת חשמל הוקמה בברסלב בשנות השלושים המוקדמות. תוך שנתיים־שלוש נעלמו מבתי ברסלב מנורות הנפט. ברחובות הופיעו פנסים חשמליים, אמנם בדלילות, אבל היתה זו בכל זאת התקדמות גדולה. בעקבות החשמל נפתח הראינוע הראשון בברסלב. בעל הראינוע, פולני בשם בוקובסקי, הקרין סרטים פעמיים בשבוע, בימי שבת וראשון – סרטים אילמים בליווי מוזיקלי של המורה, שמעון עפרון מקאזיאן בכינור וניוטה קנטור בפסנתר, והאולם היה מלא מפה לפה. הסרטים הראשונים שהקרנו בברסלב היו "הפירט השחור" עם דוגלס פיירבנקס ו"בן השייך" עם רודולף ולנטינו. במקביל לחשמל ולראינוע הופיע בברסלב גם הרכב המנועי; מכונית הנוסעים הראשונה מדגם פורד היתה של מושל המחוז הפולני ונדוף, והנהג, פולני בשם בורקובסקי, נהג בגאווה ברחובות העיר ואחריו – כל ילדי העיר.
תחנת הרכבת היתה ממוקמת בסוף רחוב קולֶיובה בקצה העיר, והדרך אליה עברה ברחובות המאוכלסים בגויים. פעמיים ביום פקדה רכבת נוסעים את עירנו, פעם בכיוון דוקשט ובדרך עוצרת בעיירות אופסה, וטורמונט, ופעם שניה בכיוון העיר דרויה ועוצרת בעיירות סלובודקה ודרויסק. היות והרכבת היתה צרת פסים, היו הנוסעים, שרצו להגיע לווילנה, עוברים בדוקשט לרכבת רחבת פסים. התחנה שימשה גם כיעד לטיול שבת של אזרחי העיר, לראות מי הבאים לברסלב.

The Braslaw fire brigade

מכבי האש בברסלב

מכבי האש – המפקדים
עומדים, מימין לשמאל: בנד יענקל, ליובוביץ' זוסמן, דייטש ראובן, ז'רז'בסקי אפרים
יושבים, מימין לשמאל: לין משה־חונה, מילוטין ביניש, קרסין אוריאל

Commanders of the fire brigade:
Standing (from left to right): Zarzawski Ephraim, Dejcz Reuben, Lubowicz Zusman, Band Yankel
Sitting (from left to right): Karasin Uriel, Milutin Bejnisz, Lin Moshe-Chune

בתקופת החורף כיסו שלגים כבדים את פסי הרכבת, והיא "נתקעה" לעיתים קרובות באמצע הדרך. אז התארגנו שיירות מזחלות כדי לקיים את הקשר עם וילנה. בשיירות אלה העבירו מאות טונות של סחורות ותוצרת חקלאית לעיר, וחזרה הביאו סחורות עבור סוחרי העיר. היה זה מסע קשה ומפרך שנמשך כמעט שבוע ימים הלוך וחזור, למרחק של 180 ק"מ בכל כיוון. לעיתים קרובות צעדו בעלי הסוסים בצד מזחלותיהם קילומטרים רבים, ודחפו בכתף חזקה את המזחלת במעלה הדרך. אבל נסיעה כזאת העניקה רווח נאה. התהלכו סיפורים רבים בעירנו על תלאות המסע ועל גיבוריהם; האחים לייבה ופייבוש ולין; לייבה־מאיר בארמאפוב עם הבנים מיישקה ואיצקה; משפחת מילוטין הענפה שהיתה ידועה בתעוזתה ובגבורתה; משפחת שקולניק מהירי החימה, שחיפשו איזה גוי חוצפן כדי ללמדו דרך ארץ; יודקה פישר הגברתן שגילגל פעם גוי שיכור עם מזחלתו ועם הסוס לתעלה בצידי הדרך כיוון שלא רצה לפנות את המסלול למעבר השיירה; בני ביֶליאק שהשתתפו בשיירה לווילנה עד שרכשו אוטו שהיה הרכב המנועי השני בעיר (הראשון היה של שמואל יוסף מילוטין שפתח את עידן הקשר המנועי עם העיר וילנה); הירשקה מארון, סוחר תבואה ופשתן; פאלקה פישר גבה־הקומה, סוחר בקר ועורות; יענקל אמדור, בעל חנות וסוחר עורות, בנו של השוחט שלום זאבל אמדור; בני משפחת אורקה ויינשטיין, בעל חנות וסוחר עופות וביצים; זלמן אליהו ועוד, ששמם נשכח ממני, שהיו נציגים נאמנים של "עמך" בעירנו ולא נרתעו מלהגן על כבודם גם כשהדבר היה כרוך בסכנה.

הגיוס (פריזיב)

הבחורים שהתקרבו לגיל 21 היו חייבים להתייצב לפני הוועדה הרפואית של הצבא הפולני. לקראת תאריך זה גבר המתח בין הבחורים שהעדיפו לא לשרת בצבא, בגלל האנטישמיות והיחס הנוקשה של בעלי הדרגות כלפי הטירונים בכלל, וכלפי היהודים בפרט. המיועדים לגיוס היו מטיילים בלילות ברחובות העיר והיו מבצעים כל מיני מעשי קונדס: הם היו אוספים את מבני השירותים, אשר נמצאו בעירנו בחצר הבית, מעמידים אותם במרכז המסחרי, תולים עליהם את השלטים של בעלי מלאכה ובעלי חנויות; מחליפים את הסוסים באורוות ועוד תעלולים כיוצא בזה. אבל כולם קיבלו זאת ברוח טובה כי כך נהגו כל השנים, וחרף כל המאמצים לא למצוא־חן בעיני הרופאים של הוועדה הרפואית ולא להתקבל לשירות הצבאי, שירתו רבים מבחורי ברסלב בצבא. סיפוריהם על אימונים מפרכים ומסעות־ברגל למרחקים גדולים בחגור מלא, היו מרתקים ומפחידים את ההורים שילדיהם עמדו לפני גיוס.

אביב ופסח

כדי לדעת שמתקרב האביב ואתו חג הפסח, לא היה צורך בברסלב בלוח שנה. אפשר היה לראות ולחוש את האביב המתקרב; השמיים נפתחו לעיתים קרובות יותר לשמש חמימה, למרות שלפעמים עוד ירדו שלגים קלים שהפכו מיד למים ולבוץ. החלונות בבתים החלו להיפתח לשעה קלה במשך היום, לאחר שהיו סגורים כל ימות החורף

במסגרת כפולה, ובין המסגרות דחוס מילוי של צמר גפן ונסורת עץ. עקרות הבית הוציאו את המצעים החמים ואת שמיכות הפוך לאיוורור על אדני החלונות. ברחוב הופיעו העגלות הראשונות של איכרי הכפרים. בבוקר היו עגלוני העיר מתקשים להחליט במה לרתום את הסוס: בעגלה או במזחלת.

הגיע תורם של אופי המצות בעירנו, להכין ולהכשיר את המאפיות לאפיית מצות. היו בברסלב שלוש מאפיות קבועות לאפיית מצות: מוישה דער בעקער, שביתו היה בקצה רחוב פילסודסקי, ליד הרצקה שקופיץ סוחר עורות, ושם אפו מצות בשיטת עבודה ידנית; אופה נוסף – אבא כץ, שביתו היה ברחוב השלושה במאי ליד הקאזינו של הפקידים, גם שם עבדו בעבודה ידנית; והמאפיה של זרח בוגומולסקי שעסק כל השנה בשעונים, מכירתם ותיקונם, והביא מכונה לתעשיית המצות. המאפיה של זרח בוגומולסקי זכתה להצלחה בלתי רגילה. קודם כל, כולם רצו לראות איך המכונה עובדת. שנית, כאן היתה המצה טעימה יותר. המקום שממנו באו בעלי מקצוע לאפיית המצות היתה העיירה דובינה, שרוב יהודיה עבדו בברסלב במקצוע זה, כל שנה בהתקרב החג.

טרם המלחמה – והמלחמה

בשנים הראשונות לאחר עליית היטלר לשלטון בגרמניה, לא היו יהודי ברסלב מוטרדים במיוחד; אבל כשהופיעו בברסלב ערב מלחמת פולין־גרמניה, פליטים יהודים מצ׳כיה ומאוסטריה, בדרכם לנמל קלאיפֶּדיה על הים הבלטי, באו ההתרגשות והזעזוע. למראה יהודים בעלי חיצוניות עשירה ואינטלגנטית, הבורחים בחוסר כל מהנאצים הרגישו בני עירנו, אולי בראשונה, שהאנטישמיות איננה רק בכינוי ז׳יד או זריקת אבן, אלא יש בה סכנה לחיי היהודים. ועד הקהילה אירגן למען הפליטים אירוח נאה, ועזרה במעבר לליטא. החלו להישמע דיבורים על מלחמה מתקרבת. עם פרוץ המלחמה גוייסו הבחורים ונשלחו לחזית. ברדיו הפולני נשמעו כל היום רק שני משפטים: ״הקשיבו הקשיבו, הוא מגיע״, ״הקשיבו הקשיבו, הוא עבר״ (הכוונה למטוסים גרמניים). ביום הראשון של השבוע הרביעי החל הממשל הפולני לפנות את העיר מפני הצבא הרוסי שחצה את הגבול בעיר דיסנה כ־80 ק״מ מברסלב. פקידי הממשל המתפנה הודיעו ליהודי ברסלב על עזיבתם והשאירו מספר כלי־נשק להגנה מפני הכפריים שבסביבה, שירצו לנצל את חוסר השלטון בעיר למטרת ביזה ואולי אפילו לפוגרום. מיד התארגנו היהודים להגנה עצמית. הגברתנים, ובראשם ביניש מילוטין, חסמו את כל הכניסות לעיר והעמידו משמרות על כל הדרכים המובילות לכיוון ברסלב. אכן, היו כמה נסיונות של קבוצות כפריים להיכנס לעיר אבל הם חזרו בהם כשראו את היהודים חמושים בגרזנים, מוטות־ברזל וגם רובים מעטים. היעדר השלטון נמשך שבוע ימים, כשמשמרות של יהודים חמושים שומרים על הסדר. אז הגיע השלטון הסובייטי לעיר בדמות רכב צבאי אחד ובתוכו קומיסאר בליווי כמה חיילים חמושים, שתפסו את בנין המשטרה. רק אחריהם נכנסו יחידות צבא לעיר והחל העידן הקומוניסטי בברסלב.

שמושקוביץ זיסקה (ראובן)
בן גיטל ולייב

ראש השנה היום, ובעמדי עטוף טלית, שופך אני את לבי לפני אדון העולם. מתוך ערפל־השנים צפות ועולות תמונות נשכחות, דמויות וחוויות. שומע אני בתוך־תוכי את הניגונים של שלמה השוחט, את מקהלת חיים־אייזיק מארון ובניו בליל כל־נדרי, וזכרונות ילדותי ושנות נעורי ניצבים נגד עיני כאורחים חביבים...

לא קלים היו חיינו בזמנים ההם. משפחתי לא נמנתה עם העשירים. עוני ודוחק היו פוקדים אותנו תכופות.
אבי עבד כעגלון, שבוע שלם היה נמצא בדרכים. היתה זו עבודה קשה ומפרכת, קשורה במאמץ ובסכנות. בימי חורף, בקור עז וסופות שלג, היה אבי מביא עם עוד עגלונים סחורות מעירנו לעיר הגדולה וילנה וחזרה. מעמיסים היו את הסחורות במוצאי שבת, יוצאים לדרך הארוכה, וביום שישי היו חוזרים עייפים וממהרים לבית־המרחץ לשטוף את הזיעה והאבק שהצטברו במשך השבוע.
שנים רבות לאחר־מכן פגשתי את הבַּלן הזקן – אנטון, והוא, בגעגועים, סיפר לי אודות הזמנים בהם היו העגלונים באים לבית המרחץ. "אלה היו גיבורים", אמר "הכל רעד כשהם עמדו בחדר הקיטור והצליפו זה בזה בזרדי הליבנה שבידיהם – אלה היו גיבורים". הם, ועוד כמה משפחות, כמו הבִּיֶליאקים, היו תמיד יוצאים להגנת יהודי העיירה בפרעות מול בריונים אנטישמיים.
גרנו בבית קטן, צר ומט לנפול. בחורף היה השלג מכסה אותו עד לחלונות והיינו צריכים לעמול קשה כדי לפלס לנו שביל לצאת מהבית. בימים ההם זכורני, הייתי רץ בשמחה לבית־הספר, שם היו מחלקים בהפסקה הגדולה לחמניה טריה וכוס חלב חם. לא תמיד אפשר היה לקבל זאת בבית.
לא תמיד היו עצים להסקת הבית ואנו, הילדים, היינו הולכים למחסני הפשתן של אברהם־לייב פישר ולוקחים משם, עבור תשלום מזערי, את הפסולת ומביאים אותה הביתה. היינו הולכים לשם במוצאי שבתות, בזמן שהפועלים לא עבדו ואנו, ילדים מכל הגילים, היינו דוחסים את הפסולת המאובקת לתוך שקים גדולים שנתפרו במיוחד

למטרה זו. היינו משתדלים לדחוס הרבה ומהר, כדי להקדים ילדים אחרים. הפסולת והאבק הפכו אותנו ל"שדים". האוזניים, האף והפה היו סתומים ומכוסים שכבה עבה של לכלוך. ההסקה בפסולת לא היתה קלה כלל. כל הזמן צריך היה לבחוש את חומר הבעירה במקל, אחרת היה עשן סמיך פורץ מהתנור. אחרי זמן־מה המציא פחח אחד, בשם משה־אהרון, מכשיר מיוחד שבעזרתו הוקל השימוש בפסולת זו.
אני זוכר אותו, את משה־אהרון, יהודי צנום וקטן־קומה, שהיה עובד בבית המלאכה שלו מבוקר עד ערב. היה לו כינוי מוזר ומשעשע: "משה־אהרון תתנפח" (משה־אהרון בלאז זיך). מקור הכינוי, כפי ששמעתי, היה בסיפור אודות אשתו חנה: בשבת, אחרי מנוחת הצהריים, היו אשתו והוא יוצאים לבושים בגדי־שבת לטייל ברחוב הראשי. כשהזדמן מולם הגביר של העיירה היתה חנה אשתו מצווה עליו שינפח את לחייו ויבליט את חזהו כדי להוסיף יתר־חשיבות לדמותו הצנומה. כך נדבק לו לצמיתות הכינוי "משה־אהרון בלאז־זיך". שניהם ניספו יחד עם כל יהודי ברסלב.
בביתנו היה תנור גדול ורחב – מיוחד לבישול חמין. עקרות־בית רבות היו מביאות את סיריהם עם החמין בערבי־שבתות ולמחרת אחרי התפילה, היו באות לקחת את הטשולנט. קרה פעם, שעוזרת־בית אחת לקחה בטעות סיר שלא היה שייך לגבירתה, ובני המשפחה העניה התפעלו מהאוכל הטעים שהכינה אמם...
זוכר אני את הדליקה בעיירה. בתים רבים היו אחוזי־להבות ואנו, הילדים, סחבנו את המטלטלים לחוף האגם. הגברים היו עסוקים בכיבוי השריפה ואנו שמחנו להיות עוזרים חשובים בעת צרה.

קשה במיוחד היה ענין ההלבשה. חלומות וְרודים היו פוקדים אותנו כל ערב חג, בהם ראינו נעליים חדשות או חליפה חדשה.
אמא היתה קונה בגדים משומשים ומוסרת אותם לתפירה לרבי צלה־נחום, איש זקן ואדוק מאוד. ביתו היה מלא תמיד מיני סמרטוטים, מהם היה מתקין ומלביש ילדים עניים. אדיקותו היתה רבה עד־כדי כך שהיה נזהר, חס וחלילה, לא ליצור צלב בתפרו כפתור לבגד, תמיד היו תפריו ישרים ולא מצטלבים. היתה לו לצלה־נחום בת מפגרת; נפש תמימה ובלתי־מזיקה שהיתה תמיד פונה לכל הפוגש בה "גולם חלבי בּוּ בּוּ בּוּ" (מילכיקער גולם בו, בו, בו). שמה היה גיטה, וכינוייה היה "גיטקע בו".
ועד הקהילה התמקם בבנין בית המדרש של המתנגדים, לשם היו באים לקבל עזרה. ייזכרו לטובה ראשי הקהילה – לצערי אינני זוכר את שמותיהם – שהיו משתדלים לעזור בעין יפה לנצרכים, אם בקניית סוס חדש לעגלון שסוסו התפגר, או בענין מעות־חיטין או כל עזרה אחרת.
אעלה על נס את יהודיה הטובים של העיירה: את שניאור ארון חוכר האגמים, שהיה מחלק כל ערב שבת דגים לעניים, את האופה אבא שמושקוביץ (לא קרוב משפחה) שהיה נותן לי תמיד חלות לשבת בבואי לקנות ככר־לחם, באמרו שאמא כבר שילמה עבור חלות אלו. דמותו ניצבת לנגד עיני, עומד בשבתות וחגים בבית הכנסת ומחלק סידורי־תפילה לילדים.
ילדים היינו, ורצינו שיהיו לנו, כמו לאחרים, אופניים. מובן שעבורנו היה זה רק חלום. עשינו הכל כדי לזכות לפחות בכמה רגעי־אושר והיינו לוקחים בהשכרה לשעה־

שעתיים זוג אופניים ישנים ממגדל המסגר. הוא היה מתקין אופניים מגרוטאות והיה משכיר אותם לזמן קצוב לילדים כמוני. את הכסף, כמה אגורות, היינו מרוויחים בימי השוק אצל האיכרים שהיו משלמים לנו עבור השקיית סוסיהם במימי האגם.
אציין את משה־ברוך, אדם שלא בחל בשום עבודה, אפילו בזויה, על מנת להרוויח את לחמו ביושר, לפי האימרה הידועה "פשוט נבֵלה בחוץ ואל תצטרך לבריות". הוא היה מספר ילדי עניים בחינם, בתנאי שיישארו להם פיאות. אני הייתי מתגנב אחר־כך לרפת ובעזרת מספריים של אמא מוריד אותם.
וכן חיים־אייזיק מארון, איש עליז וחברתי שפעם ביום שוק פגש בו איכר ושאלו היכן אפשר לקנות משור אנגלי. "בוא אתי" אמר לו חיים־אייזיק, הביאו לביתו, הראה לו את אשתו (שהיתה אנגליה) ואמר "הא לך משור אנגלי, היא מנסרת אותי כל היום".
ימי ילדותי ושנות נעורי עברו עלי לבלי שוב, רק הזכרונות נשארו, זכרונות מלאי־תוגה ולפעמים גם געגועים של כאב מתוק...

עברתי את המלחמה הנוראה מסטלינגראד ועד הנצחון. נפצעתי פעמיים. תמיד חלמתי וקיוויתי לחזור לעיירתי ולמצוא אותה כפי שזכרתיה ונשאתיה בלבי, עם נרותיה המרצדים בחלונות בערבי שבתות...
חזרתי לברסלב, מקום מגורי וחלומותי ואולם את עיירתי האהובה ואת אנשיה כבר לא מצאתי.

קהילת ברסלב בתקופת השואה

...כִּי הִנֵּה אוֹיְבֶיךָ יֶהֱמָיוּן
וּמְשַׂנְאֶיךָ נָשְׂאוּ רֹאשׁ
עַל עַמְּךָ יַעֲרִימוּ סוֹד
וְיִתְיָעֲצוּ עַל צְפוּנֶיךָ.
אָמְרוּ: לְכוּ וְנַכְחִידֵם מִגּוֹי
וְלֹא יִזָּכֵר שֵׁם יִשְׂרָאֵל עוֹד...

(תהלים פ״ג)

שמואל הלקין

טִיט אָדֹם, בּוֹר חֵפֶּר

טִיט אָדֹם, בּוֹר חֵפֶּר –
בַּיִת לִי הָיָה אֵי־כְּבָר.
בָּאָבִיב גַּנִּים הוֹרִיקוּ,
צִפֳּרִים בַּסְּתָו הִפְלִיגוּ,
רַד בַּחֹרֶף שֶׁלֶג צַח –
וַי וָהִי עַתָּה יִפְרַח.

שֶׁבֶר עַל בֵּיתִי וָשֹׁד;
נִפְרְצוּ כָּל הַדְּלָתוֹת,
לַמְרַצְּחִים, לַקַּטְלָנִים,
הַזּוֹבְחִים יְלָדִים קְטַנִּים,
יְשִׁישִׁים עַל עֵץ יוֹקִיעוּ –
אֶת יָדָם הֵם לֹא יַרְתִּיעוּ.

טִיט אָדֹם, בּוֹר חֵפֶּר,
בַּיִת לִי הָיָה אֵי־כְּבָר.

כֹּה שָׁנִים חוֹלְפוֹת־עוֹבְרוֹת,
נִתְמַלְאוּ כָּל הַבּוֹרוֹת,
הָאֲדִים הַטִּיט – רְאִיתִיהוּ –
זֶה הַטִּיט עַתָּה בֵּיתִי הוּא.
פֹּה נִטְמָנוּ הַיְקָרִים,
רְסוּקֵי־הָאֵבָרִים,
בְּבֵיתָם שְׁחוּטִים, בָּאוֹר,
יְרוּיִים עַל פִּי הַבּוֹר.

טִיט אָדֹם, בּוֹר חֵפֶּר,
בַּיִת לִי הָיָה אֵי־כְּבָר.

עוֹד זְמַנִּים יָבוֹאוּ אֲחֵרִים,
יִשְׁתַּנּוּ פְּנֵי הַדְּבָרִים:
מַכְאוֹבִים יֵרָפְאוּ, יֵסָּחוּ,
תִּינוֹקוֹת יַעֲלוּ־יִפְרָחוּ,
וִילָדִים בִּצְחוֹק יָרִיעוּ
עַל קִבְרוֹת קְדוֹשִׁים הִדְשִׁיאוּ,
עַל עִבְרֵי בּוֹרוֹת מָלְאוּ –
דְּוַי וָהִי אַל יַעֲלוּ!

טִיט אָדֹם, בּוֹר חֵפֶּר,
בַּיִת לִי הָיָה אֵי־כְּבָר.

לזכרו של אבי, הרב צבי־הירש ז"ל

היום, כשאנו אומרים את ה"יזכור" המחריד לקדושינו שהושמדו, נרצחו, נשחטו ונשרפו, עלינו לזכור כי קול דמי אחינו צועקים אלינו מן האדמה. הם דורשים מאתנו כי נוסיף לשאת את זכרם...

כאחד מאלה שהיתה לו הזכות לחיות ולפעול כעשרים שנה – משחר ילדותי – בעיירתנו ברסלב, מוטלת עלי החובה הקדושה להעלות כאן את דמותו של אבי, מורי הרב הגאון ר' צבי הירש בר' אברהם יצחק ולין הי"ד, רבה לשעבר של ברסלב (אשר כיהן באחרונה ברבנות העיר גולדינגן שבקורלנד לטביה).

אבי מורי הרה"ג ר' צבי הירש וַלין נולד בעיירתנו ברסלב לאביו ר' אברהם יצחק ולין, מנכבדי העיר. בילדותו ניכרו בו כשרונות נעלים, למד בישיבות וולוז'ין ובישיבת "כנסת־בית־יצחק" בסלובודקה וקיבל תורה מפי ריש־מתיבתא הגאון ר' יצחק אלחנן ז"ל. כשרונותיו המופלאים ושקידתו העצומה עיצבו את דמותו ועשאוהו לאחד מגדולי התורה. אחרי נישואיו עם אמי, הרבנית שרה הינדה הי"ד, בת הגביר הנכבד ר' יהודה לייב מסוונציאן, הוסיף בביתו לשקוד על התורה והיה לגברא רבא בעל שיעור־קומה, בעל הדרת־פנים ופה מפיק מרגליות. עוד בישיבות יצאו לו מוניטין בתור בעל־כוח הדיבר, איש היזמה המעשית, עסקן ציבור וציוני נאמן. בכל הכינוסים של הישיבות והרבנים היה תמיד מראשי המדברים, ובכל מקום שהופיע עשה רושם גדול. היה בכוחו לנאום שלוש שעות רצופות ללא ליאות. בקסם שפתיו, בדברים חוצבי להבות־אש ריתק את שומעיו.

בעודו צעיר לימים נתקבל לרב בעיירה קרסנופוליה (פלך סובלק) ואחרי כמה שנים הוזמן לכהן ברבנות בעיר נובו־סוונציאן (פלך וילנה), אחרי תקופה מסויימת פנו אליו נכבדי עיר מולדתי ברסלב, וביקשוהו לכהן כרבה של ברסלב והסביבה. רבות פעל, יזם וטיפל בחיי היום־יום של תושבי העיר. שם גם יסד ישיבה לתפארת, אליה נהרו צעירים בעלי כשרונות מברסלב והסביבה, וכן בחורים שבאו ללמוד בה מישיבות ערי פולין, שברחו מהגיוס לצבא הפולני. כדי "לעבור" את הגבול ללטביה לשם המשך לימודי התורה שם, התקשר אבי עם הסוחר מברסלב ר' וולוול דער פלאקס־הענדלער" הי"ד, שהיה מבריח פשתן מעבר לגבול. בהזדמנות זו תיזכר לטובה אמי הרבנית שרה הינדה הי"ד שפעלה רבות לצרכי בחורי הישיבה האלה וכן דאגה לצרכי כלות עניות שבעיר.

בין בחורי הישיבה הנ"ל היו שני בחורים מופלאים בתורה ובמידות. אחד היה הרב אליעזר יהודה נידזויאדוביץ מישיבת "חפץ־חיים" שברדון, ואבי בחר בו לחתן, עבור אחותי הגדולה ברײנה הי"ד; היא ובעלה וילדיהם ניספו בשואה בעיר לוז'קי (על־יד גלובוקי), שם כיהן כרב העיר. הבחור השני היה הרב משה שטרן (הידוע בשם "דער ראסישקער עילוי") והוא היה בין בחורי הישיבות שברחו מהגיוס לצבא. אני, כותב שורות אלה, עברתי את הגבול יחד אתו בעזרת "ר' וולוול דער פלאקס־הענדלער" ומשם עליתי לישראל.

אבי היה מתעניין גם בנוער ונוקט דרכי השפעה מקוריות... זכורני שיום אחד התאספו

בני־הנוער החילוניים לייסד את ארגון החלוץ, וכן חוג דרמטי בברסלב ובראשם היה אחי משה ז״ל (המארגן הישראלי הידוע, שנפטר ב־1979). הדבר נודע לאבי, ופתאום הופיע במקהלתם, והתלונן באזניהם: ...״משום מה לא הזמינו אותי לחברתם?... אדרבא, הוא בתור רב העיר היה מסכים בחפץ לב לשמש ראש וראשון בחברתם״. בשמעם את דברו נתביישו ונתפרדה החבילה... למחרת הוציא אבי ״קול־קורא״: ״אל בנינו הצעירים, הלבבות היקרים החמים והעֵרים, היאספו אלינו כל חלוץ, כל נפש נדיבה אשר יימצא בנפשו החפץ הארץ־ישראלי, הנכון להיות הבוחר בציון וירושלים, בואו אלי ניוועץ יחדיו. לאגד את הכוחות הפזורים למחנה אחד בעזרת עוזר ישראל בציון״ וכו׳ וכו.

בחוברת ״אוצר־הארץ״, הוצאת ״כנסת־ירושלים״ שנת תרפ״ו, אנו מוצאים את חתימת אבי מורי הגאון על הכרוז של רבני פולין לטובת ״קרן־היסוד״. באותה התקופה התנדב אבי לבקר מחוץ למדינה לשם מגבית, למען ״ועד־הישיבות״ שנמצאו אז במצב כלכלי דחוק. לשם כך נסע ללטביה, שם הכירוהו והוקירוהו ראשי עדת העיר גולדינגן ובחרו בו לרב העיר. והבחור, הרב ר׳ משה שטרן, בא אלינו ואבי בחר בו לחתן לאחותי הצעירה בילה הי״ד. הוא נבחר לכהן ברבנות בעיר שינברג שבלטביה, שם כיהן עד יום השואה.

יום הפרידה מברסלב היה קשה לנו ולבני העיר. כל הקהל הגדול חש בנפשו כי הוא נפרד מהיקר והקדוש לו. בעת שדרש אבי את דרשת־הפרידה בבית־הכנסת שמשם ליווהו בני העיר לרכבת, הרגישו כולם הרגשת קודש ממלאת את הלב... והדרת קודש היתה שפוכה על כל הנאספים שהיו נכונים להתמוגג בדמעות... הרושם היה כה חזק וכה דרמטי... שבאותה שעה כולם הרגישו כי יש ערך רוחני נסתר לרבנות האמיתית...

בגולדינגן כיהן אבי ברבנות עד היום המר של השואה. כולם התקבצו יחד. גיסי הה״ג ר׳ משה שטרן, אשתו הרבנית, אחותי בילה וילדיהם, אחי מרדכי, אשתו וילדיהם, אחי בצלאל. וכולם באו אל הורי שכבר הספיקו לברוח מגולדינגן לריגה ושם נרצחו כולם על ידי הצורר הנאצי ונשרפו בעודם חיים, יחד עם עוד רבני לטביה בבית־הכנסת הגדול בריגה. השם יקום דמם.

....נזכור את החברים, הקרובים והידידים אשר ניספו בברסלב בימי השואה ומסרו את נפשם על קדושת השם. לכולם אני קורא את דברי יהונתן אל דוד: ״ונפקדת כי ייפקד מושבך״... אנו לא נשכח אתכם, מקומכם ישאר ריק...

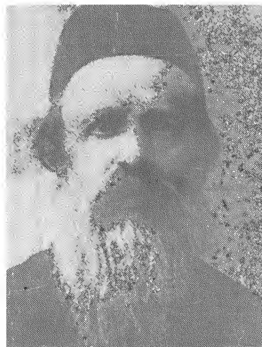
הרב ר׳ צבי־הירש ולין
Rabbi Zvi Hirsz Valin

לזכרו של הרב ר' אברהם אבא יעקב זהוריה ז"ל

הרב, בעיר או בעיירה, שהגיע לתפקידו הרם לא מטעם השלטונות אלא מכוח סמכותו המוסרית בעדה היהודית, לא היה אדם שפעם למד תורה, אלא זה שהקדיש את כל חייו ללימודי קודש והיה שקוע בעבודת הבורא בלב ונפש יום ולילה. ביתו של הרב היה בית מדרש ללימודי ההלכה והיה פרוש מן העולם היצוני, הגשמי. רצונו של הרב היה להנהיג את עדתו ולהשפיע עליה בדברי יושר וקודש, להיות מנהיג ודוגמה אישית במוסריותו, בחיי יום־יום בזמנים רגילים, בימי פורענות, חלילה הרב יושב בקרב העם והוא שונה בהליכותיו. הוא מורה הוראה לבני קהילתו "מימינו אש־דת למו..." כך ניכרים תלמידי־חכמים; בהילוכם, בדיבורם ועטיפתם בשוק" (ספר ברכה).
כל מה שאמרנו לעיל והרבה יותר מזה התגלם באישיותו של הרב שלנו ר' אברהם אבא יעקב ז"ל. בלב ונפש היה קשור ליהודי המקום. שמח בכל השמחות וכאב את כל מכאוביהם. בדוחק פירנס את משפחתו ממכירת שמרים לעקרות־בית בערבי־שבתות וחגים. לכלכלת הבית היתה דואגת הרבנית. ר' אברהם אבא יעקב היה שקוע כולו בעולמו הרוחני, בעולמה של תורה ולא ידע צורת מטבע וערכו. בהיותי בחור ישיבה שחי מחוץ לברסלב הייתי תמיד עושה את ביקורי הראשון, בבואי הביתה לחגים, בביתו של רבי אבא לומר לו "שלום עליכם" ולדרוש בשלומו. תמיד מצאתי אותו שקוע בלימודיו. ר' אברהם אבא יעקב היה מסתפק במועט. מזונו העיקרי היה לחם טבול במלח ומים רתוחים.
ארבעה "מניינים" של מתפללים היו בברסלב – ארבעה מקומות תפילה בהם התפללו יהודי העיר בימי חול ובימי חג; המניין הישן, המניין החדש, מניין החול (דער זאמדיקער) ובית המדרש. בשלושה מניינים התפללו לפי נוסח ספרד – נוסח האר"י הקדוש – ורק בבית המדרש התפללו בנוסח אשכנז. הרב אברהם אבא יעקב התפלל במניין הישן, אבל היה מקובל ומכובד מאוד אצל כולם, בכל בתי־התפילה. גבאי בית־הכנסת של המניין הישן היה אבי, ר' ברוך פישר ז"ל. רבים מאנשי העיירה היו באים להאזין לדרשותיו של ר' אברהם אבא יעקב, אותן היה נושא במניין הישן. תמיד היה המקום מלא מפה אל פה מתפללים מכל המניינים. כל אנשי ברסלב חלקו כבוד רב לרבם ר' אברהם אבא יעקב זהוריה ז"ל, או כפי שהיה נקרא בפי העם בחיבה, ר' אבא דער רב. בדרשותיו לא היה מייסר את שומעיו ולא הטיף להם דברי־מוסר. יהודים קדושים וטהורים ראה תמיד לפניו ולא חוטאים, חלילה. הוא היה דורש בחידושי־תורה הקשורים בחיי יום־יום של איש יהודי, המובילים בדרך של צדקה ויושר.

בקיץ 1939 גוייסתי לצבא הפולני שיצא למלחמה נגד גרמניה הנאצית. בטרם יצאתי את הבית, שלחני אבי לבקש את ברכתו של ר' אברהם אבא יעקב, ואני כמובן עשיתי זאת בחפץ־לב. בהיכנסי לביתו של הרב מצאתיו כתמיד שקוע בגמרא. בחרדת־קודש עמדתי וחיכיתי עד שהרגיש בי. בירכתי אותו ב"שלום עליכם" ואמרתי את מבוקשי. הרב האזין לי בהקשבה רבה ואחר־כך אמר לי לומר שלוש פעמים את הפסוקים "אל

תירא מפחד פתאום" שנאמרים לאחר "עלינו לשבח לאדון הכל...". על דברי ברכה אלה של הרב חזרתי תמיד ברגעים הקשים שעברו עלי בשנים לאחר־מכן. פניו הזוהרים של ר' אבא ודמותו הרוחנית ליוו אותי בכל דרכי. בעזרת השם ובזכותו הגעתי בימים אלה לשיבה, כשמאחורי שנות המלחמה והשואה, שהנאצים הביאו על עמנו.
הרב ר' אברהם אבא יעקב, אשתו הרבנית ושני בניו ר' אליעזר יצחק ור' מנדל מצאו את מותם בטבח הגדול שעשו הנאצים ועוזריהם בגיטו ברסלב, ביום רביעי י"ח בסיון תש"ב, 3 ביוני 1942.
השם יקום דמם.

הרב ר' אברהם אבא יעקב זהוריה
Rabbi Reb Abraham Abba Ya'akov Zahorie

ראן לייזר

על חיים מוניץ ז"ל (בן שייטל ורפאל יעקב)

חיים מוניץ נולד בשנת 1911 בברסלב, מחוז וילנה. לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה עבר יחד עם הוריו לעיר קרץ' אשר בחצי־האי קרים. בשנת 1921 חזרה משפחתו למינסק שברוסיה הלבנה. אביו ניהל "חדר", וחיים למד בו בכיתה העליונה. בשנת 1922 חזר לברסלב ולמד בבית־הספר העממי היידי.
בשנת 1922 נתקבל לסמינר היידי למורים בווילנה, ובאותו זמן ביקר בבית־ספר לציור ולמד שם קרטוגרפיה ודיות צילום. בשנת 1932 סיים את הסמינר למורים ועבד כמורה בבית־הספר היידי בברסלב. באותה שנה השתתף בתחרות אוטוביוגרפיות מטעם "ייווא" (המכון היהודי למדע) וזכה בפרס שני.
בשנת 1933 עבד בווילנה (יחד עם המורה ביבר) על הכנת אטלס גיאוגרפי יידי של פולין והתפרנס מעבודות דיות דיוקנאות מצולמים. ב־1937 התקבל למחזור השני להתמחות כתלמיד־מחקר (אספיראנט) ב"ייווא" ובשנים 1937–1940 הכין עבודת־מחקר על הנושא: "לבוש יהודי במזרח־אירופה במחצית הראשונה של המאה ה־19", מלווה באלבום ציורים של הלבוש הנ"ל. מעבודה הזאת פורסם רק פרק אחד: "די ווייבערשע קאָפּצירונג" ("קישוטי־ראש של נשים"), במאסף "דאס צווייטע יאר אספיראנטור" ("השנה השניה של האספירנטורה"), "ייווא", וילנה 1938, עמודים 81–92.
בשנת 1936 הכין מוניץ את הטבלאות ואייר את הקטעים של כתבי ממו"ס לתערוכת מנדלי ב"ייווא". הוא הכין לדפוס את התווים לכרך החמישי של "פילאָלאָגישע שריפטן פון "ייווא" – יידישער פאלקלאר" ("הכתבים הפילולוגיים של 'ייווא' – הפולקלור היהודי"), וילנה 1938. הוא גם צייר את מפת האיזור שממנו נאסף הפולקלור הנ"ל. הוא צייר את המפות הגיאוגרפיות על־פי התשובות לשאלון שהפיץ "ייווא" על הנושא "מין פון סובסטאנטיוו" ("מין של שם עצם"). מוניץ עסק בנוסף באיור ספרי יידיש. בין היתר צייר את השער ואייר את ספרו של ד"ר מ. ויינרייך "געשיכטע פון בייזן בייז" ("התולדה של הרע המרושע"), ורשה 1937. הוא גם כתב שירים. שיר הבכורה שלו, "פראָסט" ("כפור"), נדפס ב"ווילנער טאג" ב־31 בינואר 1936.

במאסף "אין זיך" ("בתוכי") מס' 19, ניו־יורק 1935, בסידרה "דאס ליד פון חודש" ("שיר החודש"), הועתק שיר משיריו של חיים מוניץ. בשנת 1938 פרסם מוניץ תרגום מפולנית לשירו של המשורר אנטוני סלונימסקי, "שתי מולדות".
מבחינה חברתית היה מוניץ פעיל במיוחד בחוג הווילנאי הידוע בשם קבוצת "פרייע שריפטן" ("כתבים חופשיים") של הסוציאליסטים המצפוניים.
כשהנאצים כבשו את וילנה,, חזר מוניץ לעיירת הולדתו ברסלב, ושם נתמנה למזכיר היודנראט וניהל יומן אירועים.
הוא נספה יחד עם אשתו ומשפחתו בשחיטה של יהודי ברסלב ביוני 1942.

הדברים נכתבו במקורם ביידיש כערך ל"לעקסיקאָן פון דער נייער יידישער ליטעראטור", הוצ. אלוועלטלעכער יידישער קולטור קאנגרעס ניו יארק 1963. (הקונגרס היהודי העולמי לתרבות)

מארון מאשה
בת בריינה מלכה וחיים

מארון מנדל
בן סופיה וחיים־אייזיק

בחודש יוני 1981 התכנסו בישראל ניצולי הגיטאות ומחנות ההשמדה. בחודש זה, בי"ז בסיון, בו חל יום האזכרה שלנו, התקיים בבית־הקברות בחולון טקס גילוי מצבה לזכרם של יותר מ־4500 יהודי ברסלב והסביבה שהוכחדו באכזריות על־ידי הגרמנים ועוזריהם.
מתחת למצבה נטמן כד, המכיל שקית אדמה שנלקחה מקברי הקדושים והוברחה מרוסיה ארצה על־ידי עולה מברסלב – שלמה רייכל.
לכנס ולגילוי המצבה באו מארצות־הברית יושב־ראש ועד יהודי ברסלב והסביבה באמריקה, מנדל מארון ואשתו מאשה. ניצלנו את היותם כאן ורשמנו מפיהם מעט ממה שעבר עליהם בשנות הכיבוש הגרמני

מספר *מנדל:* פרצה המלחמה. נאומו של שר־החוץ הסובייטי מולוטוב ברדיו זיעזע את כולם. מה עכשיו?... מה עלינו לעשות?... קצינים רוסים הבטיחו שצבאם הוא בלתי־מנוצח ויהדוף את התוקפים תוך ימים ספורים. המציאות היתה אחרת. הצבא הגרמני התקדם בלי להיתקל בהתנגדות של ממש. כבר ביום הרביעי למלחמה ראינו יחידות צבא רוסיות נסוגות מזרחה ואחריהם, באי־סדר, התחילו לעזוב את העיר פעילי המפלגה הקומוניסטית, הפקידים הסובייטים והמשטרה. אנו מלווים אותם בדאגה וחרדים לגורלנו. כבר ידענו על יחסם המשפיל והאכזרי של הנאצים ליהודי גרמניה וכן ליהודים בשטחים הכבושים על ידם. חלק מהאוכלוסיה היהודית, בעיקר מבין הנוער, החליטו לעזוב את העיר ולברוח לעומק רוסיה. המאושרים, בעלי הסוסים, רתמו אותם לעגלותיהם ונסעו. חלק הספיקו לעזוב עם הרכבת לפני שיצאה מכלל שימוש. אחדים ניצלו את התחבורה של הצבא הרוסי הנסוג, אבל הרוב הלכו ברגל.
למשפחתי היתה דאגה נוספת: חודשיים לפני פרוץ המלחמה גוייסו אחי המבוגר, הירשקה, עם רבים אחרים מיהודי ברסלב. הם הועסקו בבניית שדה־תעופה על־יד העיר סקידל בקרבת הגבול הגרמני. איש מהם לא חזר וכל ידיעה אחרת לא קיבלנו. בעוד שההורים החליטו להישאר במקום, רתמתי אני את הסוס שהיה בבעלותנו, העמסנו על

העגלה מעט בגדים ואוכל, ואנו, אחי הצעיר מולקה, אשת אחי הירשקה – **בתיה, ובתם הקטנה, עזבנו את ברסלב.**
הדרכים מלאות אנשים וכולם נוהרים, ממהרים מזרחה. רצינו לחצות את הגבול הישן (שלפני 1939) בין דיסנה לפולוצק בהקדם. חשבנו שעל נהר הדווינה יצליחו אולי, הרוסים לעצור את הפולשים, ואנו נשוב במהרה הביתה. כשהתקרבנו למיורי, מרחק ארבעים קילומטר מברסלב, התעייף סוסנו והיה עלינו לעשות מנוחה מאונס. במיורי שמענו גם שהגשר על הדווינה הרוס מהפצצות גרמניות וצבאם כבר הקדים אותנו. באין ברירה חזרנו הביתה, ובבית... גרמנים.

מספרת *מאשה:* לא ידענו הרבה על הגרמנים ועל התנהגותם כלפי יהודים. כל השנים היינו מרוחקים מהם גיאוגרפית, ועל יחסם ליהודים קראנו רק בעתונים; לא תמיד האמנו בכל הכתוב. דברים מעוררי־פחד החלו להגיע לידיעתנו כשהגרמנים השתלטו על רוב שטחי פולין. למזלנו גם הרוסים השתלטו על חלקים מפולין, בהם האוכלוסיה היתה ברובה ביאלורוסית או אוקראינית – וכך ניצלנו מצפורני הנאצים. אחר־כך השתנה הכול. הגרמנים פלשו לרוסיה והתקדמו במהירות. הרבה יהודים ברחו מזרחה.

בבית היינו שבעה ילדים. אני הייתי הנערה המבוגרת. אמא הציעה עצמה להישאר לשמור על הבית והרכוש בעוד אבא יסע עם הילדים (בתקווה שלא לזמן רב). לבסוף נשארנו כולנו.
ימים אחדים אחרי כניסת הגרמנים לברסלב, ביקר בביתנו חייל גרמני צעיר. הוא התפאר בכך שלא קיים צבא בעולם שיוכל לצבא הגרמני. מטרתם היא לכבוש את רוסיה, אחריה את אנגליה. גם אמריקה לא תחזיק מעמד בלחץ צבאם. רצונם להביא לעולם סדר חדש, בו השולטים יהיו הגרמנים. הוא ידע שגורל היהודים נגזר, "הם יהיו לעבדים". בהזדמנות זו של ביקורו השאיר לנו לחם ודגים. כנראה שראשה המוכסף של אמא ואחותי סוניה בהירת השיער היטעו אותו והוא חשב אותנו לגויים, אבל כשהבחין בי עם שערי השחור, עמד כנראה על טעותו. הסתלקתי מיד מהבית וגם הוא לא בא עוד אלינו.
הראשונים שנכנסו לעיר היו סיירים רכובים על אופנועים. אחריהם באו יחידות קרביות. יחידה אחת נשארה בברסלב ותפסה את השלטון. רבים מגויי המקום והסביבה התנדבו לעזור לגרמנים, שבחלקם אף לבשו בגדי שוטרים. הצו הראשון היה, שעל היהודים לסמן את בתיהם במלה "Jude". (אני חושבת שביקורו של החייל הגרמני היה מפני שטרם הספקנו לכתוב אז על קיר הבית את "השם המפורש"). הצו הבא היה שעל כל יהודי להצמיד לחזהו ולגבו טלאי צהוב. פעם, כשהלכתי לעבודה, השיג אותי השוטר ז'וק. מאוד נבהלתי מפניו. בכידונו הזיז את שערותי שכיסו את גבי בכדי לוודא שאכן יש טלאי צהוב על גבי.

מנדל: הגזירות רדפו זו את זו. באחד מימי שישי, כשבועיים לאחר כניסת הגרמנים לברסלב, ציוו על היהודים להתכנס ברחבת הכנסיה הפרובוסלבית. הפרידו בין הגברים לנשים עם הילדים, וסידרו את כולם בחמישיות. אורך הטור הגיע עד לטחנת הרוח של סקוריאט, בקצה העיר. לשם שעשוע חטפו הגרמנים מהטור את השוחט הזקן ר'

אהרון־זליג סינגלובסקי, גזרו את זקנו, הושיבו אותו על אופנוע והסיעוהו במהירות מסחררת לאורך הטור והרחובות הלוך וחזור מספר פעמים. למחרת קיבל האיש התקף־לב ומת. את כולנו הובילו לביצה עמוקה בתוך יער "דובקי". למרות האיסור לשוחח הועברה הידיעה מפה לאוזן שבמקום זה יהרגו את כולם. היינו מוקפים אנשי ס"ס ושוטרים חמושים ברובים ומכונות־יריה. שניים ניסו להימלט, חברי חיים מילוטין ור' שלמה השוחט. תפסו את שניהם והרגו אותם לנגד עינינו.

מאשה: בתוך טור הנשים הבחין שוטר גרמני בנערה בלונדינית יפהפיה. הוא היה משוכנע שהיא "ארית". "וואס מאכסטו היר?" (מה את עושה כאן?), צעק אליה, "גיי שנל הֶראוס" (צאי מהר מפה), "גיי צוריק", (חזרי), ציווה עליה. על הפטרולים האחרים ציווה לעזור לה לעזוב את המקום וללוות אותה אל מחוץ להתקהלות. דודתי חנה שהשגיחה בנעשה ולא הבינה, נבהלה מאוד וצעקה לעברה: "סוני'לה! לאן מובילים אותך?" סוניה הסבירה לגרמני שהאישה ההיא קצת "מטורללת". סוניה היתה אחותי הצעירה. הפטרול ליווה אותה עד לבית המרקחת וחזר לתפקידו הקודם. סוניה רצה הביתה כשהיא מבוהלת מההתרחשויות. הרחוב היה ריק מאדם וגם בבית לא היה איש. ביתנו עמד סמוך לאגם "נוביאטה" ועל החוף סירה הפוכה. במחשבה ראשונה רצתה סוניה לשוט לעברו השני של האגם, ומשם להמשיך רגלי לכפר דובינה לסבא ולסבתא, אבל חזרה בה מהרעיון פן יחשדו בה שהיא "ערקה" מהאקציה ויירו בה. את שארית היום והלילה עשתה מתחת לסירה ההפוכה. אנו מצאנו אותה למחרת, כששיחררו אותנו מהביצה וחזרנו לביתנו. הפעם הדבר נגמר רק באיומים והפחדות. יודעי־דבר אמרו שניצלנו ממוות בטוח.
יום שישי השחור הזה הפך יום חג לגויים. בזמן היעדרותנו עשו בביתנו כבשלהם. בזזו הכול, ומה שאי־אפשר היה לקחת, שברו. מצאנו את דירותינו מרוקנות מכול. נשארנו חסרי אמצעים ורכוש. צריך היה לארגן את הבית מחדש, להשיג מעט אוכל וביגוד, משהו לחדרי שינה ודבר־מה למטבח ולבית.
כל האמצעים היו כשרים כדי לדכא את היהודים. בערבים נסתגרנו בבתינו מפחד לצאת החוצה. הילדים לא למדו. החנויות נסגרו והולאמו. מדי פעם תפסו אנשים לעבודות שונות. הגרמנים ועוזריהם התעללו בנו על כל צעד ושעל כאוות נפשם. אמת, היו ביניהם גם אנשים "הומניים"; גרמני אחד כזה הכרתי. הוא היה וטרינר במקצועו, והיה אחראי על משק הסוסים. בחורף, מתוך דאגה להם, היה מפשיט את המעילים מהיהודים ומכסה בהם את הסוסים. בחורה מהפרטיזנים חיסלה אותו בהזדמנות נאותה.

מנדל: אחר־כך ציוו לארגן את היודנראט, דרכו היה מגיש הממשל את כל הצווים, התביעות והדרישות מהאוכלוסיה היהודית. בראש היודנראט עמד יצחק מינדל ועמו אנשים נוספים המוכרים לציבוריות היהודית; המורה מאז"ה, סאשה טמפלמן, המתורגמן ריבאש, לייב וַלין, יעקב פלדמן ואחרים. אחדים מהם שימשו כשוטרים ועזרו ליודנראט לבצע את פקודת הגרמנים.

מאשה: אבל כולם היו אנשים טובים.

מנדל: כל יום או יומיים היו מגישים ליודנראט "רשימת־דרישות", בה צויין כמה יהודים לשלוח לעבודות השונות: לנקות את השלג, להעמיס עצים על קרונות הרכבת, בנות שינקו את דירותיהם של הגרמנים, נשים שיסרגו כובעים וגרביים עבור הצבא וכו' וכו'. כל דרישה כזאת היתה מלווה איומים, שאם הדבר לא יבוצע בזמן שנקבע ובקצב הדרוש, יהרגו מספר מסויים של יהודים. פעם באמת חיסלו שלשה עשר או שמונה עשר יהודים שלדבריהם התרשלו בעבודה. באותה שיטה גם סחטו כופר בצורת סכומי־כסף, זהב ודברי ערך אחרים וכן מוצרי לבוש. במקרים כאלה אין לקנא באנשי הוועד שעשו הכול לעמוד בדרישות, כדי לא לתת לגרמנים סיבה להוציא לפועל את איומיהם.
מודל ומאשה: הדבר החמור לכלל הציבור היה הגיטו. ערב פסח 1942 נצטווינו לעזוב את מקום מגורינו. יצאנו לחפש פינה להתגורר בה באחד הבתים המאוכלסים בצפיפות לאורך רח' פילסודסקי, הוא השטח שהוקצב לגיטו ובו התרכזו כל יהודי ברסלב. את בתינו ורכושנו החרים הממשל.

מאשה: במשך השנתיים האחרונות החלפנו שלוש דירות. גורל כזה. כל השנים גרה משפחתי בביתנו הפרטי על חוף האגם. בחצר היה עוד בנין־מאפיה, מקור פרנסתנו. עם השנים גדלה משפחתנו: שבעה ילדים וההורים. כשהמקום נעשה צר מהכיל את כולם בנה אבי בית חדש, גדול ומרווח. כמה מאושרים היינו בבית החדש הזה. אבל לגור בו הספקנו פחות משנתיים. מקום מגורינו האחרון היה ביתם של חיים־אייזיק וסופיה בגיטו, כלומר, ביתם של הורי מנדל בעלי.
מנדל: הצרות האמיתיות התחילו בגיטו. צפיפות נוראה. שתיים־שלוש משפחות בדירה. לאיכרים היה אסור לסחור עם יהודים ולמכור לנו מזון. רק אלה שיצאו לעבודה מחוץ לגיטו הצליחו לפעמים להחליף חפצי־ערך ולבוש אצל האיכרים, תמורת קצת אוכל. בהתעללות בנו הצטיינו המקומיים, שכנינו מאתמול, הם גם נטלו חלק נכבד בחיסול היהודים מהכפרים שבסביבה.
לא היינו נאיביים עד כדי להאמין שאותנו לא ירצחו. הריכוז בגיטו היה הצעד הראשון לחיסולנו הפיזי. היה זה רק ענין של זמן ופקודה מתאימה לביצוע. היהודים בגיטו התחילו להתכונן לקראת הבאות. בכל מקום אפשרי: מתחת לבתים, לולים, רפתות, אורוות, מתחת לאשפתונים ובתי־שימוש, חפרו בורות, היסוו מרתפים, בנו מחבואים. הרבה אנשים עשו כך וכל אחד נזהר שהשני לא ישגיח בו. נזהרו מעין רואה. מתחת לביתנו היה מרתף ואנו התחלנו להכשיר אותו למחבוא. בימי ההשמדה מצאו במרתף הזה מקלט שלוש משפחות: משפחתי, המשפחה של מאשה ושל טוביה וישקין. ימי הגיטו ספורים היו, שלושה חודשים בסך־הכול.

ביום רביעי לפנות בוקר, י"ח בסיון 1942, כיתרו ז'נדרמים ושוטרים את הגיטו. היו איתם עוד ליטאים, לֶטים ומתושבי המקום. באיומים וצעקות חייתיות, ניבול־פה, דברי השפלה, מכות אלות ויריות גירשו את היהודים מבתיהם. כולם רצו פוחדים מבלי לדעת לאן. גברים ונשים, זקנים, ילדים נערים, נשים עם עולליהן בזרועותיהן. את כולם הריצו לכיוון תחנת הרכבת, לחורשה קטנה, שם היו מוכנים בורות ענקיים להשמדה. שלוש משפחותינו ירדו בחפזון למרתף. כיסינו את הכניסה בלוח־עץ. לצורך הסוואה

Ghetto street. To the right stands the police station

רחוב הגיטו. המבנה מימין – תחנת המשטרה

שמו למעלה כסא. שלושה ימים רצופים נמשך ההרג ביהודי הגיטו וגם אחרי כן נמשך המצוד על יהודים בודדים שהצליחו להימלט.

מאשה: יומיים לפני הטבח התקבלה ביודנראט הוראה להוציא לעבודה מאה בנות צעירות. ביום השלישי בבוקר נלקחו הבנות לעיירה סלובודקה (עשרה קילומטר מברסלב). שם ניקו, שטפו והבריקו את קסרקטיני הצבא. בין הבנות היתה אחותי סוֹניה. אחי הקטן לוסיק, מהתאומים, התנדב ללוות את אחותו. ביום רביעי החזירום לברסלב והובילו אותם ישר לבורות. את דרכם האחרונה עשו דרך חוצות העיר שמחוץ לתחום־הגיטו, איזור שעוד אתמול אסור היה ליהודים להיראות שם.
ביום השלישי לשבתנו במחבוא שמענו שנכנסים הביתה. שמענו דיבורים בגרמנית. חיפשו והפכו בכל הבית. באחת הפינות עמד שק תפוחי־אדמה. שפכו את התפודים על הריצפה. אחדים מהם התגלגלו והגיעו לקרש, דרכו ירדנו למרתף. שמו לב שהקרש מתנדנד. הם ניגשו והרימו את הקרש, וצעקו שעלינו לצאת מיד או שזורקים פנימה רימון־יד. רעדנו מפחד. ההורים החלו להיפרד מאיתנו ומהאחרים. מישהו עקר במהירות את צינור האוויר ואיתו נפלו גם אבנים אחדות. פרצנו דרך הפתח החוצה ורצנו לכל הכיוונים. הם כיתרו אותנו. אבא רץ לכיוון האגם. אולי החליט שעדיף

לטבוע מאשר ליפול לידי הרוצחים. אבל הוא לא הספיק. כדור השיג אותו לפני הגיעו לאגם. הרחיק לרוץ אחי משה'לה. השיגוהו על יד בית־המרחץ והרגוהו, והוא בן שבע בסך־הכול. אחותי אֶצינקה בת השמונה הספיקה לרוץ עד לביתו של מילוטין ושם נפלה מכדור מרצחים. אמו של מנדל נרצחה בצאתה מהמחבוא. אני הספקתי להסתתר במחסן־עצים בקרבת מקום מבלי שישגיחו בי. במרתף נשארו עוד סבתי, אמי ואחי התאום השני אברשקה. זאת היתה שנת הבר־מצוה שלהם. עוד היו שם אביו של מנדל, אחותי רחל'ה בת שתים־עשרה ואמו של משה וישקין. בינתיים מצאו אותי ושוטר ירה לעברי. הכדור פגע בעץ ושֶבר ממנו פגע, כנראה, באזני. מעוצמת המכה התעלפתי. השוטר חשב אותי למתה והסתלק. התעוררתי. שרר שקט. יצאתי החוצה. אין לשער את שראו עיני. לפני שדה־קטל. הראשון שנתקלתי בו היה אבי, ראשו מרוסק מכדורים. קצת הלאה שכבה אחותי עצינקה כחיה. כדור פגע בקודקודה. הרמתי אותה בזרועותי אבל הבחנתי בשוטר מתקרב. הינחתי אותה וברחתי. ביום השלישי לתחילת הטבח הפיצו שמועה שיותר לא יהרגו, ועל מי שנותר בחיים להתייצב ולהירשם במשטרה. באחד הימים נודע לי שאמי וסבתי, אחותי רחלה, אחי אברשקה וכן אבא של מנדל עצורים במשטרה. רצתי לראותם. אמא טרם ידעה שאבא וארבעה מילדיה כבר אינם בחיים. היא כעסה שבאתי אליהם והפצירה בי להסתלק מכאן. למשטרה, אמרה יש רק כניסה אבל אין יציאה. ביקשתי רשות לצאת לשירותים. ליווה אותי שוטר בלתי מזויין ובחוץ חושך. ברחתי. ברחובות נתקלתי בגוויותיהם של נרצחים. הצלחתי להגיע לביתו של מיליוטין. עליתי לעליית הגג ומשם לקחו אותי למחבוא. היה שם גם מנדל. המחבוא היה גדול ורחב ידיים והסתתרו בו הרבה אנשים. גם ילדים היו בו. את האנשים שהמשטרה אספה מהמחבואים, ואת האחרים שהאמינו לגרמנים שיותר לא יהרגו, ויצאו גם הם, את כולם ריכזו ב"פאלקסשול". ביום שני בבוקר, הוא היום החמישי מהתחלת הטבח; שמענו שוטרים מחפשים בבית. כולנו נשארנו רתוקים למקומותינו בלי לזוז. גם הילדים התנהגו בהתאם. השוטרים הפכו את כל הבית בחפשם אחרי כניסה מוסווית לבונקר. אולם הם עצמם סתמו את הכניסה יותר טוב, על־ידי הזזת מושב של משאית, שהיה בבית, אל הפתח ששימש אותנו. מבלי לגלות דבר עזבו את המקום. מזל גדול היה לנו, לכמה עשרות אנשים, באותו יום. ניצלנו ממוות בטוח.

לפנות ערב נדמה היה לי שאמי נמצאת על יד המחבוא שלנו. עד היום אני משוכנעת שהיתה זאת אמי ואכן חיפשה אחרי. היא סיכנה את חייה בהסתלקותה מה"פאלקסשול". אמרתי לאחרים בלחש "הנה אמי", אבל לא איפשרו לי ליצור קשר עימה. אני משוכנעת ששמעתי צעדיה. האחרים סברו שזאת משטרה. שכבנו שקטים כמתים. אמי הסתלקה כלעומת שבאה. יותר לא ראיתיה. למחרת, ביום שלישי, הוציאו את כל האנשים שהיו ב"פאלקסשול", הובילו אותם לבורות וירו בהם. וכך, מכל משפחתי הגדולה, נשארתי רק אני. עד יומי האחרון לא אשכח את דברי אמא שאמרה יומיים לפני כניסת הגרמנים: אני אשאר לשמור על הבית ועל המשק ואתה אבא קח את הילדים וברח...

...אחרי המלחמה, כשחזרתי לברסלב, סיפרה לי שכנה נוצריה: את היהודים מבנין הפאלקסשול הוליכו לבורות דרך הרחוב בו עמד ביתנו. פתאום חמקה אמא מהטור ורצה לכיוון הבית. הצוררים תפסו אותה, הילקו אותה והחזירוה לטור המובל לטבח.

לא אדע מחשבותיה בריצתה לעבר הבית. האם רצתה לברוח? להינצל? או שמא רצתה רק להיצמד לבית ולספר לקירות שחיים מארון, שהיפהפיה הבלונדינית סוניה'לה בת ה־17, התאומים ליוסיק ואברשה, רחל'ה שהגיעה למצוות, עצינקה בת השמונה, משה'לה, הכי קטן בן השבע, שהם אינם כבר, וגם היא נמצאת בדרך אליהם.

מנדל: שבוע ימים נמשך הטבח. רק עשרות בודדות ניצלו והם עדים חיים ליהודי ברסלב המושמדים. מאשה נשארה יחידה ממשפחתה. ממשפחתנו נשארתי אני ואחי מולקה. אי־שם במחבוא, על עליית־הגג או בבור מתחת לבית, מסתתר עוד מישהו. כעת חייבים לברוח. עושים תוכניות. לאחדים יש גוי מכר באחד הכפרים שיסכים לעזור. האחרים, שאין להם כתובת, נמלטים בדרך ללא דרך, רצים בלילות בשבילים צדדיים מבלי לדעת לאן. העיקר לא להיתפס על־ידי שונאי ישראל. נפלת בידיו של אחד כזה – אתה אבוד. והוא, שכרו בעד יהודי – פוּד מלח (16 ק"ג).

אני, אחי שמואל ומשה מיליוטין קבענו שנימצא יחד. גם את מאשה שידלנו להיות עמנו. לא הרחק מבית־החולים העירוני היה מוסך של הז'נדארמים. האחראי עליו היה פולני, גוי הגון בהחלט. משה מיליוטין, שהיה מסגר במקצועו, היה נשלח לפעמים לעבודה למוסך הזה על ידי היודנראט. מעל למוסך – עלית־גג, וזה יעדנו. הסכנה גדולה. אני ומשה הולכים ראשונים, בלילה, דרך סמטאות. למחרת, באותה דרך, באו אלינו גם מאשה ואחי מולקה. לא יעלה על דעתם של הז'נדארמים שניצולים יהודים מתחבאים אצלם בעליית־הגג. למחרת, כשהאחראי הפולני הגיע לעבודה, דיברנו איתו והבטחנו לו שתוך מספר ימים נסתלק מפה. הוא הסכים, ואפילו הביא לנו לחם ומים. חלפו חמישה ימים. מוכרחים לעזוב. בידינו כתובת בכפר קרסנוסלצי. הפעם אני ומאשה הולכים ראשונים. בלילה אנו מתגנבים דרך הרובע בו גרו לפני־כן הפקידים הפולנים. איזור יפה. בתים בודדים, עם גגות רעפים אדומים, טובלים בים של פרחים. עוברים דרך יער קרפוביץ ומגיעים לקרסנוסלצי, לאיכר אליו היפנה אותנו אביו של משה מיליוטין לפני שעזבנו את הסכרון. הפעם לא הצלחנו. האיכר לא קיבל אותנו. הוא גירש אותנו בקללות ובגידופים. מיואשים ומדוכאים הלכנו מבלי דעת לאן. לקבלת פנים דומה זכו גם משה ומולקה, והם פנו לכיוון אחר. דרכינו נפרדו. אחר־כך נודע לי שאת אחי מולקה רצחו בפונר.

עברנו יער. נכנסנו לכפר כלשהו. את היום עשינו בבית מרחץ כפרי קטן, ובלילה המשכנו. לפנות בוקר שוב התקרבנו לישוב כפרי. עם עלות השחר מצאנו בור בשדה וירדנו לתוכו. בשעות הצהריים שיחקו ילדים בחוץ ואחד מהם קפץ לבור שלנו ונבהל מאוד. הפצרנו בו שלא יגלה לאיש את מקומותינו. בלילה ממשיכים שוב. התקרבנו לאחד הבתים בפאתי הכפר, ומאשה דפקה על הדלת: "אנו רעבים", אמרנו, האיש הכניס אותנו, נתן לנו אוכל והסכים שנלון בביתו. התרשמנו שהוא איש הגון, וביקשנו ממנו שיחביא אותנו אצלו, הוא לא ענה, אך גם לא שלח אותנו מביתו. לבדו יצא את הבית. אחר־כך הכרנו אותו בשמו ; איגנץ מטול, וידענו שהוא מסתיר אצלו אחדים מיהודי דוינסק. לפנות ערב חזר בלוויית בן־אחיו, שלקח אותנו לביתו. את הדרך אליו עשינו בלילה דרך ביצות. בטרם יצאנו את הבית הרגיע אותנו האיש מטול, באומרו שהכול מסודר ושאנו הולכים למקום בטוח.

מאשה: הגענו לכפר קוחַנישֶק למשפחת צ׳סנוביצקי. בחור הכניס אותנו לבית קטן ובו חדר אחד ואורווה. בבית היו שלושה אנשים: שתי אחיות, אמיליה ויַדזיה, הבחור הזה, אלפונס שמו. הם היו רווקים, דתיים ובלי הורים. קיבלו אותנו יפה. נגולה אבן מהלב. קשה להבין ולהאמין שבאותם ימים נמצאו אנשים שסיכנו את חייהם כדי להציל יהודים. עשרים ושניים חודש החביאו אותנו בעלית־גג והתחלקו עמנו בפת לחמם הדל, ללא כל תמורה. מדי פעם היו מארחים אותי בבית על התנור. הדבר היחיד שנתתי להם היה שעון שקיבלתי מסבתא. עד היום אינני יודעת להסביר למה עשו כל זאת עבורנו. אולי ברצונם היה להעביר אותנו לנצרות? אולי עשו זאת בתום לב? דבר אחד אני יודעת: שתי האחיות ואחיהם הצילו את חיינו.

מנדל: ולא רק אותנו הצילו. כשהתחילו בברסלב לחסל את הגיטו השני, הצליחו לברוח משם, איך שהוא, חנה וטוביה פישר, מוטקה של ברוך ומוטקה של זלמן־יענקל. משפחת צ׳סנוביצקי רצו בכל מאודם לעזור לנמלטים, אולם ביתם היה צר, ומסוכן היה לקלוט את כולם. אבל לא בני צ׳סנוביצקי יחזירו ריקם פני נמלטים ממוות בטוח. ידידי היהודים האלה הציעו לנו לבנות מחבוא מתחת לרפת. חפרנו את הבור, הסווינו אותו היטב ובו התחבאנו, שש נפשות, עד לשחרור.

סוף דבר

מנדל: אביב 1944; הצבא הסובייטי מתקדם. הגרמנים נסוגים ומשמידים הכול בדרכם. ביולי שוחררה ברסלב. קרבות עזים מתחוללים. כפרים עולים באש. כדור נותב פגע בגג־הקש של בית צ׳סנוביצקי והבית עלה באש. רב מדי עבר עלינו כדי שנישרף כעת, או ניחנק מהעשן. פרצנו החוצה ודרך שדות דגן, בזחילה, התקדמנו לעבר האגם שראינו במרחק. על יד בית קברות נתקלנו בחייל רוסי והוא סיפר לנו שזה עתה שוחררה ברסלב.

ידענו את הדרך הביתה. אחרי מספר שעות הליכה, ושלוש שנות תלאות, הגענו לברסלב. הרגשה מוזרה. ברסלב בלי יהודים. כל צעד ושעל רווי דם יקירנו. מעברו השני של אגם נוביאטי ממשיכים הגרמנים להמטיר אש על העיר. נאלצנו להסתלק זמנית ליער ולחיות עם הפרטיזנים. חזרנו שוב אחרי שהגרמנים גורשו מכל הסביבה.

מאשה: ידענו שלא נוכל להישאר בברסלב. אי־אפשר לבנות חיים בבית קברות, כשהזכרונות רודפים אותך יומם ולילה, כשכל צעד שלך דורך על אדמה רוויית דם. בדמעות ובהוקרת תודה נפרדנו ממצילינו ירזיה, אמיליה ואלפונס. לפני שעזבנו את ברסלב נתתי להם במתנה את בית הורי. עד היום אנחנו מתכתבים ומגישים להם לפי יכולתנו עזרה חומרית.

בשנת 1973 יצאתי לווילנה ולברסלב. מטרתי היתה לבקר את קברות יקרינו ולהיפגש עם מצילינו. עם שקית עפר שנטלתי עמי מקברות הקדושים עזבתי את ברסלב.

יהי זכרם ברוך!

בנד חיים

בן חיה־חנה ואברהם־לייב

ילדותי ושנות נעורי עברו ללא זעזועים. חיַי, כמו חיי רבים מילדי עירי, וצעיריה, היו מלאי תקוות לעתיד, עד... עד הימים הגורליים, שהפכו את עולמי ואת עולמם של רבים־רבים לאכזבות ובדידות, לסבל ועינויים.

17.9.39 – בבוקר הודיעו ברדיו שהצבא האדום חצה את גבול פולין. מטרתו – לשחרר את המחוזות המערביים של ביאלורוסיה ואוקראינה מהשלטון הפולני ולצרף אותם לברית המועצות. במשך היום עברו דרך העיר פלוגות־פלוגות של חיילי משמר הגבול הפולני לכיוון מערב, ואִתם המשטרה והפקידות הפולנית הגבוהה. העיר נשארה ללא שלטון.

בערב, נודע לנו שבכפר הסמוך זַבּוֹרני־גוֹמְני, בביתו של הדייג סימיון ווֹיֶבודה, מתאספים איכרי הכפר, על־מנת להתנפל על יהודי העיר ולבוז את רכושם. רבים מיהודי העיר הצטיידו במוטות־ברזל, מקלות וכלי־זין מאולתרים אחרים ויצאו לקצה העיר, כדי להגן עליה ולא לתת לבריונים לממש זממם. התאספנו על יד טחנת־הרוח הישנה. מישהו, נדמה לי שהיה זה שמואל ביליאק, הביא איתו רובה ישן ממלחמת העולם הראשונה, ובו רק כדור אחד. בגלל אי־זהירות נפלט הכדור. נשארנו על משמרתנו עד הבוקר וחיכינו לפורעים, אבל הם לא באו. למחרת נודע לנו שהם שמעו את היריה והיא שהרתיעה אותם.

18.9.39 – אנו עדיין ללא שלטון. הפולנים ברחו והרוסים עדיין לא הגיעו.

את השמירה על הסדר בעיר קיבלו על עצמם אנשי מכבי־האש. רובם יהודים והבולטים ביניהם: בייניש מילוטין, אוריאל קרסין, זוסמן ליובוביץ, ירחמיאל מילוטין וליבר צפלביץ. אחדים מהם נסעו למחנה הצבא הפולני ברִצקי־בור, חמישה קילומטרים מהעיר, מצאו רובים ותחמושת והביאו אותם לברסלב להגנה עצמית. הנוער היהודי התארגן בקבוצות ויצא לשמור על מבואות העיר.

יום רביעי היה יום השוק, אליו הגיעו גויי הסביבה. הנהגת העיר הזמנית החליטה לבטל את יום השוק מחשש לפרעות, וציוותה על שומרי מבואות העיר להודיע על

ביטול יום־השוק לגויים. הכניסה מכיוון בלמונט נשמרה על ידי חוליה שכללה את: שמואל לובוביץ, יצחק טוש, יצחק אולמן, חיים ליף והאחראי עליהם חלוינה צינמן. עם אור הבוקר התחילו הגויים להגיע. אחדים קיבלו את ההסבר בהבנה וחזרו כלעומת שבאו. אבל היו גם כאלו שמיאנו לשמוע, התווכחו, קיללו וקראו קריאות גנאי אנטישמיות. כשהאווירה התחממה והמצב היה קרוב למהלומות, פקד חלוינה צינמן לירות באוויר. הגויים, בראותם שהדבר רציני, חזרו על עקבותיהם לכפריהם.
מישהו החליט, ובצדק, להשמיד את מלאי הוודקה במחסנים ובחנויות. את המשימה הזאת ביצעו הכבאים. זוכר אני את ליבר צפלביץ, עם חרב ביד, מבריח את האספסוף. הוציאו ארגזים עם בקבוקי וודקה ויין, שברו אותם ואת תכולתם שפכו על הכביש. כמה שתיינים השתטחו על האדמה וליקקו את הנוזל יחד עם הבוץ.
ב־19 בספטמבר הופיעה בברסלב יחידה של הצבא האדום. מול ביתנו היתה חנות בדים של אהרון זייף. בעל החנות הוציא חוצה גלילי־בד אדום, קרע אותם לסרטים ו"בשמחה" חילק לכל דצריך.
כבר ביום הראשון לבואם התחילו הסובייטים לנהל הסברה ותעמולה פוליטית. ברחובות ובשווקים הוקרנו כל ערב סרטים, ופוליטרוקים הסבירו את תוכנם. לאחר זמן־מה התחלנו להרגיש בהיעדרם של הרבה מצרכים חיוניים. החנויות התרוקנו.

אחרי רגיעה יחסית, שנמשכה כמעט שנתיים, שוב נקלענו לסופת מאורעות גורליים. ביום ראשון, 22.6.1941, בבוקר, נודע לנו על פלישת הנאצים ותחילת המלחמה בין גרמניה לברית המועצות. לפנות ערב היתה אסיפת־עם על שפת האגם דריוויאטי מול בית־הקברות היהודי. הנואמים, ראשי המפלגה הקומוניסטית בעיר, הבטיחו חגיגית שהאויב הנאצי ינוצח ושאנו יכולים לישון בשקט וללא בהלה.
23.6.1941 – את העיר חוצים טנקים ומשאיות לכיוון מערב. הקריין לויתן מודיע על קרבות כבדים ועל מפלות גדולות לאויב. אבל בערב, מתחילים לזרום תותחים וטנקים לכיוון ההפוך ממערב מזרחה. בעיר מסתובבים אנשי נ.ק.וו.ד. חמושים ושתויים ומרגיעים את התושבים.
24.6.1941 – משאיות עמוסות כלי־בית ומשפחות של קצינים סובייטיים, עוזבות את העיר ונסוגות מזרחה.
כולנו מתוחים ומבוהלים.
25.6.1941. – נציגי השלטון שנשארו בעיר לא מסתירים את חומרת המצב, שורפים מסמכים.
בצהריים באו אנשי נ.ק.וו.ד. למוסך מכבי־אש בו עבדתי, ציוו עלינו להוריד את הציוד מהמשאית היחידה שהיתה ברשותנו והחרימו אותה. כעבור כמה שעות ראינו את המשאית יוצאת מהעיר עמוסה כלי־בית ומשפחות של קצינים סובייטיים.
בעיר – בהלה. אף אחד לא יודע מה לעשות, אין עם מי להתייעץ. כמה חברים, האחים משה וישראל בוגומולסקי ואני, החלטנו לעזוב את העיר. הלכנו איש לביתו, להיפרד. מצאתי את כל בני משפחתי – אבא, אמא, אחותי חיֶנה והאחים שכנא ויהושע, מעמיסים כלי־בית על עגלה ומתכוננים לנסוע לכפר הסמוך (שם היתה לנו חווה) עד יעבור זעם.

אבי טען שהוא מכיר את הגרמנים עוד מזמן מלחמת העולם הראשונה, ולא ייתכן שעם תרבותי יהיה מסוגל לבצע את הזוועות שמספרים עליו. אחותי חיֶנה רצתה ללכת איתי, אבל אני הייתי בטוח שמיד יגייסו אותי לצבא והיא תישאר אז לבדה, והיא רק בת שבע עשרה.

וכך, נשארו כולם, רק אני נפרדתי והלכתי. כאמור, את ההחלטה לצאת מברסלב קיבלנו שלושתנו: אני ושני האחים בוגומולסקי; ובעוד שאני נתקלתי בסירובו של אבא, שטען שאין צורך לברוח, היה מצב הענינים אצל משפחת בוגומולסקי שונה לגמרי. אביהם הפציר בהם לעזוב את העיר. הוא האמין בכל מה שסיפרו על הנאצים, וגם האמין שבסוף ינצחו הרוסים ואנחנו נחזור. הוא עודד אותנו, דבריו ליוו אותנו כל הזמן והפיחו בנו תקוה וכוח.

בלילה שבין ה־25 ל־26 ביוני, יצאנו שלשתנו ושמנו פעמינו לכיוון העיר דיסנה (רבים הלכו לכיוון דרויה אבל החזירו אותם). בדרך השגנו את פרץ לוין, בתיה דייטש (ארקליס) ליובה מלר עם בנה הפעוט ראובן, ואת גליה קאנפר, שמואל לובוביץ', זיסקה שמושקוביץ' ואחרים.

אחרי כשעתיים הליכה נזכר פרץ לוין שבכיסו נשארה חותמת המשרד בו עבד כמנהל חשבונות, הוא חזר לברסלב למסור לממונים עליו את החותמת.

בסימני "אהדה" מצד האוכלוסיה הכפרית נתקלנו כבר בקילומטרים הראשונים. לאבא היו מכרים רבים בין הכפריים בסביבה, בעיקר על־יד הכפר איקז'ני. דפקתי על דלתות אחדות וביקשתי שיסיעו כמה קילומטרים, תמורת השלום, את הנשים ואת ילדיהן הקטנים שהתעייפו, אבל אף אחד לא נענה.

וכך המשכנו ללכת. מכיוון הנהר דווינה שמענו את הדי הפגזים ומיהרנו לעבור לצידו השני של הנהר שהיה גבולה הישן של פולין־רוסיה. היינו בטוחים שעל הגבול הישן יעצור הצבא האדום את הפולשים הנאצים ואנו נחזור הביתה. רצינו להגיע לעיר פולוצק. בדיסנה פגשנו את אסתר מוניץ, שלמזלה הרע שכחה את תעודת הזהות וחזרה לברסלב.

המשכנו להתקדם. עברנו את פולוצק, וויטבסק, סמולנסק, טמבוב עד שהגענו לאחר מסע ארוך לאוזבקיסטן. שם פקדו אותנו רעב ומחלות, עינויים ועבודות־פרך. באפריל 1944 גוייסתי לצבא, והייתי בחזית עד מאי 1945. על שחרורה של ברסלב מעול הנאצים נודע לי ביום השחרור, ב־9 ביולי 1944. כתבתי מיד הביתה, בלי כתובת מסויימת. כעבור שבועות מספר קיבלתי גלויה, רוויַת דמעות, מאחותי חינה.

כאשר שהיתי כחייל, בסביבות ברנוביץ, קיבלתי באחד הלילות חופשה לעשרה ימים ונסעתי לברסלב. היה זה באמצע אוגוסט 1944. בברסלב מצאתי את אחותי וכמה משפחות שניצלו. קשה לתאר את החורבן. במשך הימים הספורים בהם שהיתי בעיר שמעתי מאחותי את סיפור הזוועות שעבר עליהם. אשתדל למסור בקיצור את הזכור לי מקורות הימים הנוראים ההם:

בלילה, עת נפרדתי ממשפחתי, ועזבתי עם חברי את העיר, ארזה המשפחה קצת מטלטלין על עגלה רתומה, ונסעו לחווה שלנו בכפר דובקי. אחרי כניסתם של הגרמנים חזרה משפחתי לברסלב.

הורי המשיכו לטפל בחווה, אבל את היבול החרימו הגרמנים. אותו זמן נפלו גם

הקורבנות הראשונים: שלמה זילבר, השוחט והעלם חיים מיליוטין. מאוחר יותר נרצחו שלשה עשר יהודים בתחנת הרכבת. ביניהם קרוב־משפחתי יצחק בלאכר.

לפני חיסול הגיטו הראשון נלקחה קבוצת בני נוער לעיירה סלובודקה לעבודות ניקיון. כולם נרצחו.

שמעתי את הסיפור אודות הנפח נחמן־חיים גורביץ, שהיה "איין נוצליכֶר יודֶה" – "יהודי מועיל" – והמשיך לעבוד בנפחיה שלו. פעם פירזל סוס של קצין גרמני. אחרי גמר העבודה אמר הגרמני שרוצה הוא לשלם עבור העבודה. הוציא את האקדח והרָגוֹ.

בכפר דובקי גרו שתי משפחות איכרים – לבוטי שמם. אצל ניקולאי לבוטי הסתתרה משפחתו של ישראל זייף. שכנו של ניקולאי, מכאל לבוטי הבחין בהם והודיע למשטרה, שתפסה ורצחה אותם. את המלשין מכאל שפטו וכלאו הסובייטים. זאת סיפר לי בנו של ניקולאי – ברוניסלב.

לפני חיסול הגיטו, כשנפוצו השמועות על ההשמדה הקרובה, שאל יושב־ראש היודנראט, יצחק מינדל, קצין גרמני שהיה איתו בידידות, על אמיתות השמועות. כשהקצין אישר את הדברים, ביקש אותו מינדל שיהרוג אותו ואת משפחתו בביתו. הקצין "הרחמן" נענה לבקשתו וירה בכל המשפחה ערב החיסול של הגיטו.

בבית הספר "יבנה" היה מורה לעברית, אליעזר מזא"ה, גם הוא חבר ביודנראט. כשנודע לו על החיסול הקרוב של הגיטו הספיק להזהיר רבים שירדו למאלינות (מסתורים). באותו לילה נמצא גם הוא בבית הורי. תפסו אותו, ובחצר הגמינה (מועצה אזורית) ניפצו את ראשו בגרזן.

ביום האקציה, כשהוציאו את כולם להורג, נכנס גוי תושב ברסלב, אנטון בורק, לביתו של שמעון פאר, גירש החוצה את אשתו פרדל, ואת בנם הרך תפס ברגלו וניפץ את ראשו בעץ.

אחרי האקציה שנמשכה כמה ימים, היה אותו אנטון בורק, שגדל בין היהודים ודיבר יידיש, מסתובב בין הבתים וקורא "יידן, גייט ארויס, מער הרגעט מען ניט" (יהודים, צאו החוצה, יותר לא הורגים). היו שהאמינו לדברי הכזב, יצאו מהמחבואים ומיד נרצחו.

באחת המאלינות הסתתר גם רבה הישיש של ברסלב, ר' אבא זהוריה. כשהובילו את כולם לשחיטה אמר את התפילה "מן המיצר קראתי יה, ענני במרחב יה", עזב את המאלינה, הצטרף לכולם – ונרצח.

אחרי שהורי הוזהרו על־ידי אליעזר מזא"ה הספיקו כולם, אבא אברהם־לייב, אמא חיה, אחותי חיֶנה ושני אחי שכנא ויהושע, להסתתר ואחר־כך לצאת את העיר ולהתחבא. לא ידועות לי הנסיבות, אבל אחרי זמן־מה נתפרדה החבילה.

אבא הסתתר בכפרים עד להקמת הגיטו השני (גיטו אופסה), חזר לגיטו ונפטר יומיים לפני החיסול הכללי. הוא נקבר על־יד ביתם של משפחת בוגומולסקי (ביתם היה בשטח הגיטו האופסאי). באוגוסט 1944, מצאתי במקום ארבעה קברים של יהודים שגורלם זימן להם למות בבית.

אמא הסתתרה אי־שם בכפר, יחד עם שכנא ויהושע, עד מרץ 1943. כשרגליה קפואות, הביאו אותה שכנא ויהושע על מגלשה עד העיר. בדרך לגיטו תפסו אותה והרגוה ביער קרפוביץ. לא מצאתי את קברה המדויק, אבל ביער מצאתי סימני קברים, חלקי ביגוד

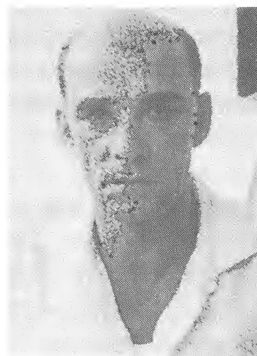
ונעליים.
האחים שכנא ויהושע הצליחו לעזוב את העיר אחרי האקציה, והסתובבו בכפרים. נודע לי שבקיץ 1943 נכנסו לביתו של איכר פרמון שמו, בכפר דרבנישקי על־יד איקזן. הוא נתן להם ככר־לחם. אותו לילה ביקרו גם בביתו של סמיונוב אגיי בכפר איקזנסקיה חוטרה ומשם הלכו לכפר קשינזה־פוליע והסתתרו בצריף. אנשי הכפר הבחינו בהם, הודיעו לסטרוסטה בשם קצ'נובסקי והוא, ביחד עם אחיו ועוד כמה עוזרים, תפסו אותם, כבלו את ידיהם בתיל דוקרני, השכיבו אותם בעגלה ונסעו לכיוון סלובודקה למסור אותם למשטרה (שם גם היו מקבלים את הפרס עבור תפיסת יהודי – 8 קילוגרם מלח בישול). בדרך על־יד הכפר אדמובו פגשו בהם כמה שוטרים שאילצו את שכנא ויהושע לחפור קבר וירו בהם. בשנת 1946 פגשתי, במקרה, את אחד הקצ'נובסקים שהשתתף ברצח של שכנא ויהושע (את האח השני הרגו הפרטיזנים היהודים מיוד). כתבתי אודותיו למשטרה החשאית (נ.ק.וו.ד.). היה לי עד שראה את מעשה הרצח – דוד גאנס, שהסתתר אצלו באותה עת. כעבור כמה חודשים קיבלתי תשובה מהנ.ק.ו.ד. שאין טעם לטפל בענין הזה. את מקום קבורתם לא מצאתי. השדה נחרש ונזרע.
כשטיפלתי ברוצח אחַי שכנא ויהושע, ביקרתי במשטרה החשאית. שם הראו לי תמונה של חמש גופות שהוצאו מבור בחווה, לישישקי, אמרו לי שהיו אלה בני משפחת יעקב קסטרל שהתגוררו מול בית הכנסת החולי. כפי שנודע לי, הם ביקשו מקלט אצל היערן המקומי ארטיום, והוא שהרג אותם.
אחותי חינה הסתתרה כמה ימים בתנור־האפיה של יצחק קורט (שהיה מחוץ לגיטו) ובעזרתו של שבוי מלחמה רוסי בשם בורין, ששירת הן את הגרמנים והן את הפרטיזנים, יצאה מברסלב. מהעיר הוציא אותה איכר בשם וורונוב מהכפר זפולוסיה. הוא הסתיר אותה מתחת לערימת קש בעגלה והביא אותה לביתו בכפר. אחרי כמה חודשים נאלצה לעזוב את הכפר בגלל חשדות שהתעוררו אצל השכנים, ברחה ליער בסביבות הכפר פרברודיה על־מנת להיפגש עם פרטיזנים. שם נתקלה אחותי באשה נוצריה בשם אירינה איבנובה. האשה הבינה מה מתרחש והציעה לחינה להמתין לה עד שתחזור עם אוכל ובגדים, ואם יסכימו בני ביתה, תקח אותה אליה. חינה חשדה שהאשה תודיע למשטרה והסתלקה מהמקום. האשה אמנם חזרה, כמו שהבטיחה אבל את חינה איתרה רק אחרי חיפושים מרובים, לקחה אותה לביתה, שהיה מרוחק כשני קילומטר מהכפר זצ'רביה שעל־יד פודברודי.

אודות האורחת ידעו רק אירינה ואביה וַסיל איבנוב. כל שאר בני המשפחה לא ידעו זמן רב על הימצאה בביתם. ראוי להוסיף שאחד מבניו של וַסיל, טימופי, היה שוטר. במשך הקיץ הסתירו אותה באסם לאיכסון מספוא, ובהגיע החורף חפרו בור עמוק מתחת למיטה ושם הסתירו אותה. רק אז נודע לבני המשפחה עליה, חוץ מהבן השוטר. אחרי המלחמה הייתי עד במשפטו של טימופי, השוטר. האשימו אותו בבגידה ודנו אותו למוות אבל העובדה שהוריו הצילו יהודיה, וגם הוא דומה שהיה ב"תמונה", ריככה את פסק־הדין והוא נדון לחמש עשרה שנות מאסר וחזר הביתה אחרי שבע שנים.
אי־אפשר לתאר את שעבר אז על אחותי: תלאות רעב, קור, עינויי גוף ונפש עד יאוש. בתחילת יולי 1944 יצאה מהבור וחזרה לברסלב.

כאמור, באוגוסט 1944 קיבלתי חופשה והגעתי לכמה ימים לברסלב. אצל אחותי חינה מצאתי הרבה תמונות של תושבי העיר. תעודות הזיהוי של היהודים נזרקו, על־ידי המשטרה הגרמנית לאשפה, כנראה אחרי חיסולם. לאחר השחרור נמצאו תעודות בחצר המשטרה. מתעודות אלו הורידה אחותי את התמונות. באותו זמן קיבלה מכתבים מברסלבאים מכל רחבי רוסיה. בין הראשונים שכתבו לברסלב ומכתבו הגיע אליה, היה משה בוגומולסקי. לא ידוע לי אם בתשובתה סיפרה לו את האמת האיומה על בני משפחתו, אבל היא שלחה לו את התמונות של בני משפחתו שנרצחו, התמונות שהצליחה להוריד מתעודות הזיהוי.

עד סוף שנת 1946 נשארה אחותי בברסלב. ב־1946 עזבה את העיר. כיום היא מתגוררת עם משפחתה בלנינגראד.

לוין יעקב
בן חיה־שיינה ולייב־מאיר

סיפור פשוט: שבי, גלות, מאבק

במלחמת פולין־גרמניה, הקצרה והאכזרית, גויסתי לצבא הפולני, אולם ימי שירותי בו לא ארכו. אחרי ימי קרבות ספורים, נודע לנו שגם הצבא האדום עבר את הגבול המזרחי. כמו בצבת ענקית, לכודים ללא מוצא, שרויים בייאוש ואכזבה, נלקחנו בשבי הרוסים. דרך ארוכה, מתישה ומייגעת, עברנו עד שהגענו לסביבות סמולנסק ונאספנו למחנה ענקי בו שוכנו עשרות אלפי שבויי־מלחמה. רצה הגורל ולא זמן רב שהינו במחנה. רוב האנשים שוחררו כעבור חודשים מספר וחזרו הביתה, אולם זמן זה הספיק לכולנו לטעום טעם מחנה־שבויים והתנאים הנוקשים ששררו בו. ברם, לא זמן רב ניתן לנו לחיות בשקט. הגרמנים תקפו את ברית המועצות.

אותו יום, יום תחילת הפורענות הנוראה, הייתי בביאליסטוק. בדרכים־לא־דרכים הגעתי הביתה, לעיירתי ברסלב ומיד גויסתי לצבא האדום. האנדרלמוסיה בעיר היתה רבה. הכול היה נתון בעירבוביה. אחרי כמה ימים פוזרנו לכל עבר כצאן ללא רועה, וכל אחד צריך היה לקחת את גורלו בידיו. ממקום הריכוז חזרתי לברסלב, בכוונה למצוא את אמא, או מישהו אחר מקרובי, כדי לעזור להם, אבל כבר לא מצאתי איש. העיירה נשארה בלי ממשל. מפקדי צבא ואנשי השלטון המקומי עזבו בבהלה בהשאירם את האוכלוסיה בחוסר ודאות ופחד.

יצאתי את העיירה לכיוון הגבול הישן ברית המועצות–פולין, על מנת להסתנן איכשהו לברית־המועצות. בדרך פגשתי את בייניש מילוטין, נוסע בעגלה רתומה לסוס ופניו לכיוון העיירה. התברר שהוא ומשפחתו שוהים כבר ימים מספר בכפר אוקלה שליד איקז'נה, ועתה הוא חוזר לעיירה כדי להביא את המטלטלין. תיארתי בפניו את המצב, והוספתי שהעיירה נשארה עזובה, יש חשש להתרפעויות בריונים ולא כדאי להסתכן. הוא שמע לעצתי. יחד חזרנו לכפר.

היינו אובדי־עצות, בלי לדעת מה נעשה: להישאר בכפר עד

יעבור זעם (חשבנו שהמלחמה תיגמר תוך חודש־חודשיים), או לברוח עם כל בני המשפחה (בכפר היתה משפחתו של ביניש וגם איסקה, אשת אחי יהושע). לבסוף החלטנו לצאת לדרך לעבר הגבול הישן, הגברים בלבד, היות ופשטה שמועה שהגרמנים מחסלים רק את הגברים.

נפרדנו מיקירינו ועזבנום. שלושתנו – ביניש, בנו כתריאל ואני, נסענו בעגלה מכפר לכפר, מעיר לעיר. בעוברנו את הישובים הכפריים חשנו היטב את עומק השנאה כלפי הסובייטים והיהודים המפעמת בלב האוכלוסיה הנוצרית.

נסענו יומם ולילה, ערים וקשובים לכל רחש, עד הגיענו לגבול הישן, אבל פה נחלנו אכזבה – לא נתנו לנו לעבור. תחת הפצצות בלתי פוסקות של המטוסים הגרמנים נאלצנו לשכב שעות על שעות בתוך ביצות טובעניות. באותו זמן, נסוג הצבא האדום לעבר ברית־המועצות להתארגנות חדשה. נעזרנו על־ידי חיילים יהודים־ליטאים שצירפו אותנו לשיירת תותחים, ועברנו עמם לתוך רוסיה. שוב נדדנו מעיר לעיר, ממקום למקום. הכבישים היו עמוסים, ובתוך אבק סמיך ומחניק התקדמנו לאט לעומקה של ברית־המועצות. בכל מקום אליו הגענו, היה קצין־העיר שולח אותנו הלאה, הלאה.

בוויטבסק מכרנו את הסוס והעגלה עבור שק לחם שיפון, וברכבת משא הגענו אחרי תלאות רבות,, לעיר אופה, בירת בשקיריה. שם נפרדו דרכינו: ביניש ובנו נשארו במקום וסודרו לעבודה על־ידי קרוב משפחה, ואני עם צעירים נוספים מעיירתי שפגשתים בדרך, נשלחנו לכפר, לקולחוז.

בחודשי חורף 1942 מצאתי קשר עם אחי פרץ. גם הוא, כמוני, הגיע להרי אורל ועבד כרואה־חשבון בתחנת מכונות חקלאיות (מ.ט.ס.). נסעתי אליו, ואחרי שהות של חודשים מספר, גויסנו שנינו לצבא. אחרי זמן קצר שוחררנו כבלתי מהימנים, היות והיינו "מערביים" ולשלטונות הסובייטיים לא היה בנו אמון.

פרץ נשלח מזרחה, ללב הרי אורל, לאיזור מכרות פחם ואני גויסתי לגדוד עבודה. רק חודשים מספר עברו ואני, עם רבים כמוני, הפכנו לשלדים חיים. המזון הדל, תנאי החיים הירודים, המחלות והבדידות עשו את שלהם.

לעזוב את מקום העבודה – אסור היה. הדבר נחשב כעריקות מהצבא. גם לנוע ברכבת בלי מסמך רשמי נאסר. למרות זאת, החלטתי יום אחד לשרוף את הגשרים; עם פת קיבר קטנה, קופסת מכורקה ומגבת, יצאתי לדרך. שמתי את גורלי בכפי; לא היה לי מה לאבד וברחתי; בדרכים משונות, אחרי תלאות מרובות, רעב ושורץ־כינים, הגעתי לאחי פרץ. חיטוי יסודי וארוחה חמה הפיחו בי כוחות חדשים וגם תקוות חדשות.

כך התחלתי את פרק חיי החדש, יחד עם אחי פרץ, עד לגיוסנו לצבא ויציאתנו לחזית ב־1944.

לפרץ ולי היה "שריון". כעובדים חיוניים במכרות הפחם לא גייסו אותנו לצבא. אולם קרה מקרה, בו הראה פרץ את גאוותו היהודית: תאגיד מכרות הפחם לא מילא את מכסת הייצור. פרץ עבד אותו זמן כרואה חשבונות ראשי בתאגיד. מנהל התאגיד חשש מנזיפה והדחה ממקומו הרם, וציווה על פרץ לזייף את תוצאות הייצור ולהוסיף לרשימות אלפי טונות פחם, במגמה לכסות על הגרעון.

Звание *Кр-ец*

Фамилия, имя и отчество *Левин*

Яков ...

ВАМ, участнику в за овладение городом и крепостью ГДАНЬСК (ДАНЦИГ), приказом Верховного Главнокомандующего Маршала Советского Союза товарища СТАЛИНА от 30 марта 1945 года № 319 за отличные боевые действия объявлена БЛАГОДАРНОСТЬ.

КОМАНДИР ЧАСТИ

Полевая почта № ...

מתעודות ההוקרה ליעקב לוין

Ya'akov Levin. Citation of Valor from the Red Army for action in the capture of Gdansk

פרץ סירב ואמר שמקצועו אינו זיוף. המנהל התפרץ לעומתו באגרופים קפוצים ומילות גנאי אודות יהדותו ואיים עליו שיגוייס לחזית. על כך ענה פרץ, שהחזית בשבילו היא לא עונש, והוא ישמח, עם רובה ביד, לנקום את דם בנו, אשתו וקרוביו; אמר ויצא את משרד המנהל.

אני חיכיתי לו במסדרון ההנהלה. בהיוודע תוצאות התקרית, הלכתי יחד עמו לקצין העיר (שהיה אגב, יהודי בשם לויט), וביקשתי שגם ממני יסירו את ה"שריון".

וכך היה. גוייסנו כמעט באותו זמן ונשלחנו לגדודים סמוכים, ומשם לחזית.

פרץ לא שב. הוא נפל ב־8 לפברואר 1945, חודשים ספורים לפני סיום המלחמה בפרוסיה המזרחית. לאחר זמן סיפרו לי שנפצע בידו באחת ההתקפות, והמפקד הורה לו ללכת למרפאת השדה, אולם הוא סירב. אחרי דקות מעטות פגע בו רסיס של פגז והוא נפל חלל.

אני לחמתי עד גמר המלחמה.

על נהר אלבה הגיעתני שמועת הנצחון.

פישר מוטל – הירש
בן ביילה־זלדה וברוך

מסכת חיי משפחתנו רבת־שנים היא. ביתנו היה בית מסורתי, בו נשמרו בקפדנות עיקרי הדת.
אבי היה אדם חסון, גבוה, בריא, ופוזל במקצת. מאז היותי ילד זוכר אני את אבי טרוד במסחר. עיסוקיו היו מסחר־בשר ובהמות חיות, וחכירת גני עצי־פרי מאיכרי הסביבה. הוא היה ספָּק בשר ליחידות הצבא הפולני שחנו באיזור, וכן היה שולח בשר ובהמות חיות לערים הגדולות בפולניה. למרות עיסוקיו הרבים מצא תמיד זמן פנוי להתמסר לצרכֵי הכלל. שנים שימש כיושב־ראש הקהילה היהודית, טיפל בקופת גמילות חסדים והיה גבאי בית־הכנסת הישן. הוא עזר חומרית לישיבה בעירנו, והגיש עזרה לאנשים במצוקתם: בקניית סוס חדש לעגלון במקום הסוס שמת, באספקת עצי־הסקה לאלמנות בחורף, מעות חיטים לקראת פסח וכן בבגדים וצרכי־לימוד לנזקקים.
אמי, אפילו היתה טרודה מאוד בטיפול במשפחה הגדולה והברוכה, נהגה להזמין אורח הביתה ולהאכיל "ימים" אחדים מבחורי הישיבה. זכור לי יום הבר־מצוה של אחי הבכור וולוול ז"ל, האירוח שאמא הכינה והדרשה שנשא אחי בפני יותר ממאה מוזמנים. אמא התמוגגה מנחת כשעלה אחי על במת בית־הכנסת לקריאה בתורה. היא ליוותה אותנו בשמחה ובדאגה, עת נסענו אני ואחי טוביה ללמוד תורה בבתי־ישיבות הרחק מהבית.
בהגיעי הביתה לחופשות, היה אבי "תוקע" לידי מספר זהובים לתיתם נדבה לפושטי יד, תרומה לבית־כנסת ולשַמש ר' אורי ז"ל.
אזכור את השמחה בבית, כאשר אחרי שישה בנים (שניים מתו בהיותם קטנים) נולדו לנו שלוש בנות. כך חיינו בבית עד פרוץ מלחמת פולין־גרמניה בחודש ספטמבר 1939: אבא ברוך, אמנו ביילה־זלדה, האחים וולוול ואברמקה והאחיות גוטקה, רבקה וזלאטה כולם הושמדו במיתות משונות על־ידי הצורר הנאצי ועוזריו. השם יקום דמם. מכולם נותרנו רק אני ואחי טוביה כדי לזכור ולספר. גם כשהשתלטו הרוסים על אזורי ביילורוסיה המערבית עוד המשכנו מספר חודשים לנהל את חיינו כרגיל.

כאמור, היה אבא ספָּק בשר ומצרכים אחרים לצבא האדום באיזור, אחינו וולוול היה למנהל ה"זגוט סקוט" (משרד לרכישת בהמות), אבל תוך מספר חודשים השתנה הכול. המשטר התבסס והתחילו הבעיות. את אחינו וולוול אסרו, עקב הלשנה, והכניסו אותו לבית־הסוהר (אחר־כך שוחרר מחוסר הוכחות). התחילו לשלוח לסיביר אנשים לא אמינים על המשטר, וכאלה היו הסוחרים וכמובן בעלי דעות פוליטיות מנוגדות. סיביר הפכה שם מפחיד בקרב חלקי אוכלוסיה גדולים. לילות רבים שכבנו לישון במשפחתנו בלי לפשוט בגדים, והיינו מוכנים לכל מקרה. ייתכן ששמנו הטוב בקרב האוכלוסיה מנע מהמשטר לגעת בנו לרעה. עכשיו, ככלות הכול, אני יכול להגיד: הלוואי והיו מגרשים אותנו לסיביר, והיינו מונעים את סופם הטראגי של בני המשפחה. אבל הגורל רצה אחרת.

מיד עם כניסת הגרמנים לברסלב הוציאו יהודים מבתיהם לעבודות שונות ובעיקר – לנקות מחסנים ואורוות. לאחר ששהו זמן־מה בעיר ציוו, באחד מימי שישי, על כל היהודים להתאסף בקצה רחוב פילסודסקי. רוב היהודים הופיעו במקום, והגרמנים הובילו אותם, מסודרים ברביעיות, לביצה שמחוץ לעיר. שם פקדו עליהם להיכנס לביצה ולהתיישב בה. מדי פעם איימו הגרמנים על היהודים המפוחדים בהרג. בזמן שכולם התאספו ברחוב פילסודסקי הסתתרתי אני באחד הבתים למרות סכנת החיים שבדבר. דרך פתח קטן ממקום מחבואי ראיתי איך גויי העיר והסביבה משתוללים ועושים בעיר כבתוך שלהם: בוזזים את בתינו, מוציאים מהם כל דבר־ערך שיכלו לקחת, באין מפריע. "היהודים לא יבואו יותר", צעקו. למחרת, בשבת בבוקר, שוחררו היהודים מן הביצה, וכמו ש"לא ידעו" מה הסיבה שהובאו אליה כך "לא ידעו" מה סיבת שחרורם, ושבו לבתיהם הריקים מכול. באותו יום נפלו שני הקורבנות הראשונים מיהודי ברסלב – ר' שלמה השוחט וחיים מילוטין.

כל הפוחזים והפושעים מגויי העיר והסביבה הצטיידו בנשק ונעשו השולטים בברסלב. חיי היהודים הפכו הפקר. הסכנה ארבה כל רגע. כמה עצוב להיזכר היום באותם בודדים מבין היהודים שמשום־מה טיפחו את האשליה שעם בואם של הגרמנים, לאחר צאת הרוסים, יהיו חייהם יותר קלים.

כל יום צצו גזירות חדשות. הוקם יודנראט שבראשו עמד מינדל. אנשיו השתדלו לעזור ליהודים, אבל ידם קצרה מלהושיע. לברסלב הגיעו יהודים ממקומות שונים בהם ערכו הגרמנים אקציות לחיסול הגיטאות. את היהודים שהצליחו להימלט מן הטבח קיבלו בברסלב באהבת אחים, הכניסו אותם למשפחות בעיר והיו שם כבני־בית. עם הפליטים האלה הגיע גם הרב פוקס מלטביה ובתו של הגאון הרוגצובי שהיתה רבנית בירושלים. רצו להאמין בנאמר "משנה מקום, משנה מזל". הגרמנים הוציאו גזירות חדשות: על כל יהודי לשאת על גבו טלאי צהוב; אסור ליהודי ללכת על המדרכות ביחד עם לא־יהודים; אסור ליהודי לקנות מצרכים בשוק ואסור גם להחליף חפצים שונים תמורת דברי מזון. בכל פעם שמו על היהודים קונטריבוציה – כופר־נפש – בזהב וכסף וחפצים יקרים. ככה נמשך הדבר עד ערב פסח 1942.

בערב פסח 1942 החל־טו הגרמנים על הקמת גיטו בברסלב. לברסלב הובאו היהודים מדובינה, סלובודקה ומשפחות בודדות מכפרי הסביבה. ההרג התחיל. עקב הלשנה של גוי אסרו את זליג אולמן, אשתו ובני־ביתם, הבן לא היה בבית וניצל. הוועד היהודי

עשה מאמצים לשחרר אותם ממאסרם ולא הצליח. כמה ימים לאחר מאסרם נורו למוות. מבין הפועלים היהודים שעבדו בהעמסת עצים הוציאו באחד הימים קבוצת יהודים וירו בהם ללא כל סיבה. בחצרו של לייזר פישר הקימו הגרמנים מאפיית־שדה ללחם. העובדים היו יהודים. את הלחם שלא היה אפוי טוב חילקו לעובדים. גם אבי עבד במאפייה וקרה שיום אחד לא הרגיש טוב, וכדי להחיות את נפשו לקח חתיכה מן הלחם. גרמני אחד מבין המשגיחים, ראה זאת ומיד שלף את אקדחו ורצה להרוג את אבי. בבכי ותחנונים רבים הצליח אבי, לעצור בו מלעשות זאת. הוא חזר הביתה חיוור כסיד באומרו "היום ניצלתי בנס ממוות בטוח".

הצפיפות בגיטו גדלה מיום ליום. למרות זאת האמינו האנשים שהרע הזה יחלוף. יהודים רבים הכינו לעצמם ולבני משפחתם מקומות סתר, בונקרים להסתתר בהם לעת צרה. ביום שלישי אחד באו לגיטו גרמנים מלווים שוטרים מקומיים ודרשו מהיודנראט קבוצה גדולה של בנות לעבודות ניקיון. את הבנות שהתייצבו הובילו, כפי שהתברר אחר־כך, עד לסלובודקה והחזיקו בהן יום ולילה. כששבו הבנות לברסלב ראו את החורבן וההרס, את הבתים הריקים ללא יהודים. אחדות – דעתן נטרפה עליהן; הן רצו לתוך האגם הקרוב ואיבדו עצמן לדעת. עדים סיפרו שאחותי גיטה היתה ביניהן. למחרת לקיחתן של הבנות, ביום רביעי, י"ח בסיון, הקיפו הגרמנים את הגיטו מכל עבריו. בצעקות של חיות־טרף קראו ליהודים לצאת החוצה. הפאניקה היתה איומה. הרוב יצאו ורק מעטים הספיקו להיכנס לתוך מחבואיהם. אז אמרו אחדים: הבה נצית את בתינו, ואחרים ענו כי זה יפגע אולי באלה שהסתתרו בתוך הבונקרים. אברמקה שלנו ונפתלי, בנו של זלמן־יעקב, ניסו לברוח מן הגיטו ונורו על־יד שוק הבהמות. אני ואבי התחבאנו מתחת לרצפה בתוך האסם של סקוריאט. לא ידענו מה עלה בגורלם של יתר בני הבית. שלושה ימים, יום רביעי, חמישי ושישי, טבחו הנאצים ביהודי ברסלב. הם הביאו את היהודים לבורות שהכינו מראש, על יד תחנת הרכבת, וירו בהם. רבים מן היהודים נזרקו לבור בעודם חיים. במחבוא שלנו שמענו קולות של יהודים שהוצאו ממקומות מסתור בקירבתנו. שלושה ימים היינו אבי ואני לחוצים בתוך הבור ואחר־כך יצאנו לחפש קצת אוכל ומים. הלכנו בלילה והגענו לגויה, הלינה שמה, שפעם שירתה בביתנו. קיבלנו ממנה קצת מים ולחם. משם הלכנו הלאה לאיכר אחד והתחבאנו באורוותו בלי ידיעתו. אבי, שכל חייו היה יהודי גאה, נשבר לגמרי, ונעשה אדיש לחיים.

מפחד שמא ימצאו אותנו בני משפחת האיכר יצאנו מן האורווה ונכנסנו לבית עזוב קטן לידה. עליתי על העליה וביקשתי גם מאבי שיעלה. עשיתי עבורו פיגום קטן מעצים בכדי להקל עליו את העליה. לאסוננו, הופיעה נערה קטנה וראתה את אבא. היא הרימה צעקה גדולה ורצה לקרוא לשוטרים שעסקו בסביבה בחיפוש יהודים. הם באו מיד ולקחו את אבי. ביושבי למעלה מוסתר, שמעתי את דברי אבא האחרונים לשוטרים "אל תקחו אותי לשום מקום. הרגו אותי פה". הם הוציאו אותו מן המבנה ולאחר כמה צעדים ירו בו. עד ראיה סיפר לי לאחר מכן ששוטר מקומי, ששמו היה מילבסקי, הוא שירה באבא. באותם רגעים שהשוטרים הלכו עם אבי, הצלחתי להתחמק מן המקום ולהגיע ליער הקרוב. כשחזרו השוטרים לחפש אחרי, כבר לא הייתי במקום. בלילה, למרות הסכנה, נכנסתי שוב לאסם של אחד האיכרים. בבוקר נכנס האיכר וגילה אותי.

להפתעתי, לא גירש אותי. אמר שיביא לי אוכל ומים. לאחר שהייתי באסם כמה שעות באו בני האיכר וסיפרו לי שהגרמנים הודיעו שיותר לא יירו ביהודים. על כך, הם אמרו, סיפר להם שוטר מהשבויים הרוסים.

בלילה עזבתי את חצרו של איכר זה וחזרתי לברסלב. פחד נפל עלי בבואי לשם. עיר רפאים. מפי אחד השרידים נודע לי שאמי ושתי אחיותי, זלאטה ורבקלה, חיות ומסתתרות בבור, בחצרו של לייזר בנו של פייבוש. אחי טוביה ואשתו חנה מוסתרים בחצרו של פולקה פישר. כן סיפרו שמוטקה, בנו של זלמן־יעקב פישר, אשתו ליובה ושני ילדיהם חיים גם הם. כולנו התאספנו ביחד ועלינו על עליית־גג בביתו של ברל המלמד, להתייעץ מה לעשות ולאן לפנות. וכי היה לאן לפנות? ידענו כולנו שדברי הגרמנים הם שקר ותכסיס בלבד. סיכמנו שאיש לא יצא מן הבית בכדי לא להתגלות.

האנשים בעלייה שהיו בגיטו בשעות הגורליות, סיפרו שהגרמנים רצו להשאיר בחיים את ראש היודנראט מינדל והוא ביקש למות. לא רצה להישאר בחיים בלי יהודים והם ירו בו ראשון. גם את הרב פוקס, רבה של דווינסק, רצו להשאיר בחיים, וזאת בגלל ידיעתו הרבה בגרמנית. הוא ביקש גם על חייה של הרבנית מירושלים. הגרמנים לא הסכימו, הרב ביקש למות והם ירו בו מיד. השוטר האכזרי ביותר היה אדם בשם ז'וק. הרוצח הזה אמר למשק'ה, בנו של לייבה־מאיר, ששכב פצוע קשה בבטנו וביקש על עצמו את המוות: "בשביל יהודי לא כדאי לבזבז אפילו כדור אחד".

ומקרה שראיתי במו עיני מעל העלייה בה ישבנו: שוטרים הובילו את משה־ברוך, מנקה הארובות של ברסלב, אסור בכבלים עם עוד כמה גברים, נשים וילדים כדי להרוג אותם. כך נראתה ה"אמנסטיה".

בלילה ירדתי למטה, ובאין רואה נכנסתי לדירה בה גרנו. מצאתי בה חתיכת לחם יבש ונתתי לאמא. אמרנו לה שנצא לחפש אצל אחד האיכרים בסביבה מקום להסתתר בו ונשוב מיד לקחת את כולם. הלכנו רק בלילות. הגענו לכפר אכרמוביץ', ושם אמר לנו אחד ממכרינו שהוא מוכן שנבוא אליו, כל המשפחה: אמא והאחיות, אשתו של מוטקה ושתי הבנות. אצל אותו איכר מצאנו את פאֶלקה פישר. שמחנו מאוד על טוב־ליבו של האיכר ומיד יצאנו חזרה לברסלב לקרוא ליקירינו. בדרך היינו צריכים להסתתר מדי פעם מפני איכרים שנסעו בעגלותיהם לברסלב וממנה. באחד המקומות מצאנו את בתו הצעירה של נתקה ביִליאק שנמלטה מברסלב. היא סיפרה שאיכרה אחת הלשינה על מקום מחבואם של בני משפחתנו. הגרמנים באו למקום ורצחו את כולם. זועזענו עד עמקי נשמותינו. לא רצינו להאמין באסון כזה. המשכנו ללכת לכיוון ברסלב. גוי אחד אותו פגשנו אישר את דברי בתו של נתקה ביליאק. רק יום אחד, יום אחד, לו היינו מקדימים, יכולנו להציל את כולם. איזה גורל אכזר.

אצל האיכר באכרמוביץ נשארנו כמה חודשים. בהיותו איכר עני היה עלינו להשיג את מזוננו ממקומות אחרים. בלילות פשטנו לגני־ירק בסביבה ולקחנו כל מיני ירקות. את ראשי הכרוב היינו מבשלים וגם מחמיצים. איכשהו התקיימנו. אבל מה נעשה בחורף שכבר עומד בפתח? הגוי שלנו נסע מדי פעם לימי היריד בברסלב וכששב הביתה היה מספר חדשות. פעם סיפר לנו שהביאו לעיר כבולים את שכנא בנד עם אחיו יהושע. יום אחד מסר לנו שלעיר הביאו באזיקים את רחקה לאנס, בעלה ובנם. תמיד ידע לספר על הציד שהגויים עושים ביהודים שנמלטו מן המוות, כובלים ומוסרים אותם לגרמנים.

באחד הימים בא ובשורה בפיו: "בברסלב מסתובבים יהודים חופשי לגמרי". הוא ראה אותם ברחובות העיר ובשווקים. ביקשתי את הגוי שבביקורו הבא בברסלב ייוודע מי הם היהודים ואם יש ביניהם מבני משפחתנו. חיכינו שבוע ימים, מתוחים לקראת ביקורו הקרוב של האיכר בברסלב. כשחזר סיפר שהגרמנים הקימו גיטו נוסף, חדש, בברסלב על החולות, המשתרע מביתו של בנימין החייט ולאורך כל הצד הימני של רחוב פילסודסקי ועל הגבעות, וגידרו אותו בגדר בגובה שני מטרים. על יד ביתו של בנימין החייט עשו שער כניסה לגיטו ושמירה קבועה של משטרה. היהודים בגיטו היו רובם מווידז ואופסה, שהגרמנים הגלו ממקומותיהם. לאחר שמיעת דברי האיכר לא ידענו מה להחליט. אמנם, כולנו הרגשנו שבתנאים שאנחנו חיים אצל האיכר לא נוכל להחזיק מעמד בחודשי החורף הקרים. אבל מה שהביא אותנו לכלל הכרעה להיכנס לגיטו, היתה הידיעה שנמצאים בו פאלקה פישר, אשתו פניה, שתי בנותיהם והבן נפתל.

באחד הלילות הלכנו לברסלב ונכנסנו לתוך הגיטו. בימים הראשונים לא יצאנו החוצה. אני נשארתי בביתו של בנימין החייט עם פאלקה פישר ומשפחתו. אחי טוביה, חנה אשתו ואחיה התגוררו יחד עם משפחה מאופסה. לאחר כמה ימי שהייה בגיטו, רשמו אותנו כתושבים ויצאנו עם כולם לעבודה. בגיטו היו כ־1000 יהודים, משפחות שלמות ובודדים. מיהודי ברסלב היינו מעטים. אני, טוביה ואשתו חנה, מוטל, פאלקה, אשתו פניה, הבן נפתל ושתי הבנות. עבדנו בעבודות שונות, על יד הרכבת, לשם היו האיכרים מביאים גרעינים שונים – מס עבור הקרקעות שהם עיבדו. רושם המס היה בחור יהודי מאופסה והודות לו היינו מקבלים מדי פעם מזון מן האיכרים. היה בזה סיכון ג־ול, אבל הרצון להישאר בחיים חייב אותנו להסתכן ולהשיג אוכל. החיים בגיטו הורעו מיום ליום. לא היה מה לאכול והמחלות התרבו. רק מזמן לזמן היו הגרמנים מחלקים קצת קמח, תפוחי־אדמה ומעט עצים להסקה.

באחד הימים, נדמה לי שהיה זה ביום שלישי בחודש פברואר, קמה בהלה גדולה בגיטו. כולם ראו בכך התחלה של חיסול הגיטו השני. באותו יום דיברו פאלקה ופניה פישר על ליבו של נפתל שיעזוב את הגיטו ויחזור לאיכר באכרמוביץ במקום שהיינו כולנו בעת חיסולו של הגיטו הראשון. אמרו ההורים לנפתל, "לו יישאר בחיים לפחות אחד מבני המשפחה", הלבישו אותו בבגדי איכרים כפריים שייראה ככפרי החוזר מן השוק הביתה. מוטל, אחיה של חנה, ליווה אותו עד לביתו של הרצקה סקופיץ. מכאן יצא לבדו לדרך. כאמור זה היה בחודש פברואר. הכול היה מכוסה שלג רב. היה עליו ללכת בעקבות המזחלות של האיכרים. לאחר שהלך זמן־מה באו מולו שוטרים וגרמנים שחזרו מאחד הכפרים. למרות שבעינינו נראה נפתל ככפרי אמיתי, הכיר אותו אחד השוטרים כאחד ממשפחת פישר, ובלי כל שאלות ירה בו והרָגו. באותו יום בגיטו, למרות הפחד הרב שאחז בכולם, לא התרחשו דברים מיוחדים. "החיים" נמשכו כמקודם. (כשחזרנו לברסלב לאחר שחרורה על־ידי הרוסים, הראו לנו האיכרים את מקום קבורתו הארעי של נפתל ז"ל. העברנו את עצמותיו לקבורה על־יד בורות ההריגה של קדושי ברסלב).

יהודי הגיטו שהדבר היה באפשרותם, הכינו מקומות מחבוא. בבית בו גרנו לא היתה אפשרות להכין מחבוא. כפי שאמרתי קודם, ניצב הבית על יד שער הגיטו ושוטרים היו

תמיד על ידו. כולם המשיכו לצאת לעבודה יום־יום. כך נמשך הדבר עד יומיים לפני פורים 1943. היה זה יום שישי. לפנות בוקר נשמע רעש גדול של כלי רכב. במבט ראשון החוצה ראינו גרמנים ושוטרים מקיפים את הגיטו. הבינונו מה עומד להתרחש. במהירות יצאתי מן הבית וקפצתי מעל הגדר של הגיטו. רצתי בכיוון בית המדרש החולי והאגם נוביאטה. השוטרים והגרמנים ירו אחרי אש חזקה. למזלי לא פגעו בי. ממש נס; איני מבין איך לא נפגעתי. עם חוף האגם הגעתי לביתו של זלמן־יעקב. בבית גרה גויה שעבדה אצלם לפני המלחמה. נכנסתי וסיפרתי לה את אשר קרה לי. ביקשתי מהם להיוודע את אשר נעשה ליהודים בגיטו. אחרי בירור סיפרו לי, שבגיטו עורכים השוטרים והגרמנים הרג רב ביהודים ולייזר, בנו של מאיר־יוסל ביליאק ירה בשוטר מילבסקי והלה מת מפצעיו. (אותו מילבסקי שהרג את אבי, כפי שסיפרתי בפרקים הקודמים. כן יאבדו כל שונאינו.)

במשך כל יום השישי והשבת חייתי בחרדה רבה. לא ידעתי על גורלם של קרובי שאותם השארתי בגיטו. במוצאי שבת יצא הגוי, כדרכו תמיד בערב, לנעול את הרפת ומיד חזר פנימה בשמחה ואמר, "מוטל, יש לנו אורחים". אחריו נכנסו אחי טוביה עם חנה אשתו ומוטקה אחיה. יומיים ישבו מוסתרים במחבואם. בערב יצאו והגיעו לכאן בשלום.

מעטים היהודים ששרדו לאחר הטבח בגיטו השני. בעורמה ובדברי שקר אספו הגרמנים את היהודים שנשארו בחיים לאחר הגיטו הראשון. עכשיו הרגו גם אותם. אין עוד יהודים בברסלב. אַיִן. אבלים אנחנו.

נשארנו במחבוא אצל הגויים, בביתו של זלמן־יעקב, זמן־מה. אחר־כך עזבנו את הבית והתחלנו לנדוד ממקום למקום ומאיכר לאיכר. אין בכוחי לתאר את שעבר עלינו באותו פרק זמן, עד לשחרור האיזור על ידי הרוסים. אעשה זאת אי־פעם, באם יתן לי אלוהים אורך־שנים וכוח. רבות חקרו וכתבו על השואה וגם השרידים, שבנס נשארו בחיים, מסרו בעדויותיהם רבות. אבל האם יש בכוחו של מישהו לספר את כל אשר עשו הגרמנים ועוזריהם ליהודים? אלה השרידים מן הגיהינום־עלי־אדמות, ענפים שבורים מעצים ללא שורשים. לצאצאיהם אין השלמות המשפחתית, אין סבא וסבתא, אין דודים מפוזרים במקומות שונים בעיירה ובעיירות השכנות. הם אינם מודעים להווי המשפחה היהודית בכלל ובחגים בפרט. החורבן פגע בנפש וברוח העם, ולא יישכח לעולם.

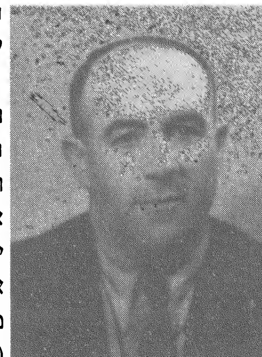
שואלים, וגם אותי שאלו, למה לא התנגדנו?! אין לי תשובה ברורה וחד־משמעית. לא לאחרים וגם לא לי עצמי. רק הרהורים על כך:

א) הגרמנים התישו אותנו בעינויים ובאיומים. לקחו מאתנו הכל. יום יום איימו במוות. השפילו אותנו עד עפר.

ב) יֵצר החיים שבאדם, הנס שכל אחד מאתנו האמין או רצה להאמין שיתרחש, נס ההישרדות, הקשר למשפחה כולה. הדאגה לילדים, אולי יצליחו להציל אותם ממוות, עצר לא פעם את אלה שהאש בערה בהם להתנגד ולנקום.

ג) כמאמינים בהשגחה עליונה, ראינו בחורבן גזירה משמים. מי אנחנו שנשאל על מה ולמה?!

ביליאק ירחמיאל
בן שרה־גיטל וחיים־לייב

נולדתי בברסלב בשנת 1904. כאן חייתי עם משפחתי עד סוף חודש יוני 1942.

היה זה ביום שישי, 27.6.1941, כשהגרמנים הגיעו לעיירתי. פחד נפל על כולנו. התרוצצנו נבוכים. את מנת האימה הראשונה קיבלנו מיד: נצטווינו להתרכז ברחוב. הובילו אותנו לביצה גדולה מאחורי העיר. בדרך הזהירו אותנו שאם ינסה ולו אדם אחד לברוח, יהרגו עשרה במקומו. ועוד איימו, שישפכו עלינו שמן רותח וישרפו אותנו חיים. שניים מבינינו, שניסו להימלט, נתפסו ונורו לעינינו: שלמה זילבר (השוחט) והנער חיים מילוטין. בדרך לביצה הכריחו את הגברים לחלוץ את המגפיים ולמסור אותם לגרמנים. את הביצה גדרו בתיל דוקרני והציבו סביבנו מכונות־יריה. הכניסו אותנו לביצה הטובענית. שקענו עד לברכיים וכך ישבנו רטובים ומבוהלים מיום ששי עד שבת. בשבת, אמרו, מצפים לחוות־דעתו של ראש־העיר. אם יעיד שיהודים טובים ורצויים אנו, ישחררו אותנו. ואכן, בשעה 11.00 נאמר לנו שאנו חופשיים לחזור לבתינו.
בהיותנו בביצה השתוללו שכנינו הנוצרים, בזזו את בתינו והוציאו כל דבר־ערך שהיה נחוץ להם. אנו היינו מאושרים שחזרנו חיים.
שני ההרוגים הראשונים הובאו לקבורה ביום ראשון. יומיים אחר־כך, ביום שני לפנות ערב, אסף אותנו ראש־העיר במקום מסויים. הוא דיבר על־כך שֶׁכעת הכל השתנה. הממשל הוא אחר, המושלים אחרים והיחס ליהודים יהיה אחר ומיוחד. יהיה עלינו לציית לכל הוראה־פקודה־דרישה ללא ויכוחים ועירעורים. "תדעו", אמר, "השנים הטובות שלכם חלפו. כעת אתם תחת שלטון גרמני: ממחר, יום שלישי, תצאו כולכם לעבודה. עליכם לבחור ב"יודנראט" ודרכו תקבלו להבא את כל ההוראות". גמר את דברו והלך.
בחרנו ליודנראט את יצחק מינדל, את אליעזר מזא"ה, את רפאל פישר, את גרשון קלונר ואחרים.
כבר בבוקר יום שלישי יצאנו לעבודה. את כולם לקחו. אפילו את הרב הישיש בן השמונים הכריחו ללכת לעבודה.

חולקנו לקבוצות. היו שעבדו בתיקון ושיפור הדרכים. אותי צירפו לאחת הקבוצות שעבדו בתחנת הרכבת בהעמסת תחמושת. בעבודות אלה עבדו ברציפות, גם בלילות.
ביום שישי לפנות ערב, שוב צווינו להתאסף במגרש מאחורי הכנסיה הפרבוסלבית בקרבת האגם. למקום הגיע גרמני, הקצין שטיינהאלץ ומקלו בידו, ופקד עלינו להתפצל: נשים לחוד, נשים עם תינוקות לחוד, ילדים לחוד וגברים לחוד. שוב אחז בנו אי־השקט, ושוב חשבנו שהנה מגיע סופנו. הוא צרח אלינו בקול מפחיד: "יודעים אנו מי אתם היהודים... עוד מעט אצווה עליכם לרוץ לאגם ולהיכנס למים... אבדוק את יחסכם לעבודה"... וטרם גמר את דבריו המאיימים, הוסיף: "הנה, אתן שריקה ותיעלמו מיד מהמקום הזה". וכך היה. שוב חזרנו לבתינו ואנו חיים. בשבת שוב יצאנו לעבודה.
באחד הימים אמרו לנו להעביר אבנים ממקום למקום. לאחר יומיים של סחיבות היה עלינו להחזיר את האבנים למקומן הקודם. כך עבדנו וכך עינו אותנו. המשגיחים עלינו היו שני ביילורוסים. אחרי גמר יום עבודה מפרך הגיע, רכוב על אופניים, אונטר־אופיצֶער גרמני, שלף מהקבוצה את אחד הבחורים וציווה עליו לרוץ אחריו כשהוא דוהר באופניו בחוצות העיר.
יום אחד שמנו לב שאחד המשגיחים רושם שמות אנשים. למחרת, כשהגענו לעבודה, לא קיבלו שלושה־עשר איש כלי־עבודה. תוך זמן קצר הגיע ז'נדרם, הוביל את האנשים, הכניס אותם לקרון־משא וסגר אותו. אנו הנותרים המשכנו בעבודה. מתוחים היינו. בהפסקת הצהריים, שם אחד המשגיחים לב שאני אומר דבר־מה שנראה לו כחשוד, ואני באמת הבעתי דאגה באוזני חברַי בקשר לעצורים, וציינתי שיש לעשות משהו לשחרורם. פתאום ניגש אלי המשגיח, תפס בי והתחיל לגרור אותי. אמרתי לו שאלך לבדי ובתמורה היכה אותי במקל על הראש. הוא הוביל גם אותי לקרון העצורים. לשמחתי הגיעו מולנו גוי ממכרי ואיש היודנראט, ובמאמצים הוציאו אותי מידי הרוצח.
איש היודנראט הלך להשתדל למען שחרור העצורים, אבל הם כבר לא היו בחיים. ואלה שמותיהם, כפי שנחרטו בזכרוני: בוריס קרס, יצחק בלאכער, נחמן זובוביץ', שלום בודזין, הירש גולדמן, וולוול דייטש, חצקל וינקור, זלמן ליף, חיים טודרס, חונה וגדליה שפירא, אדם אחד מאופסה ואדם מדובינה.
אחרי המקרה עם המשגִיח הלכתי ליודנראט וביקשתי החלפת מקום־עבודה כדי שלא אתקל יותר ברוצחים המתכוונים להרע לי. כך חלפו עשרה חודשים של דיכוי, הרג, סבל ופחד.
אני נהג במקצועי. באחד הימים קראו לי ליודנראט והורו לי להסיע שוטרים ביילורוסים לעיר גלובוק, מרחק כמאה קילומטר מברסלב. ציידו אותי ברשיון יציאה ויצאנו לדרך. בעת הנסיעה התגנבו לאוזני דבריהם המקוטעים של השוטרים. וכך פתאום ידעתי שהנני מסיע רוצחים להשמדת יהודי דוקשיץ. בהגיעי לגלובוק, מיהרתי למסור על כך לאנשי היודנראט, והם מצידם עשו מאמצים להודיע על שעומד להתרחש בדוקשיץ. מקצת מהיהודים הצליחו לברוח. הרוצחים, בהגיעם לדוקשיץ, הרגו 496 יהודים. כשחזרתי הביתה שמחתי על שאני שוב במחיצת משפחתי.
יום לפני השמדת הגיטו אספו שמונים צעירים מבני העיר (בתוכם את בתי גוטקה) ולקחו אותם, כביכול, לעבודה בעיירה הסמוכה, סלובודקה. ביום רביעי לפנות בוקר

החזירו אותם, כלאו אותם בשטח המגודר של שוק הבהמות ורצחו את כולם. ידוע לי שנפתל, בנם של פייביש וחיה פישר, וכן טֶבקה בנם של חוה וחונקה בילאק, הצליחו להימלט, אבל גויים תפסו והרגו אותם. באותו בוקר, ביום רביעי, ה־י״ח בסיון 1942, החלה השמדה טוטלית של יהודי גיטו ברסלב. אני ושלושת ילדי הצלחנו לברוח. אחי חונצ׳ה וילדיו, שהסתתרו בימי הטבח אצל משפחת גבלמן, עזבו ביום ראשון את המחבוא, הצליחו לחמוק ולעזוב את העיר.

הגוי וינצה קולקובסקי מבלמונט, עזר לנו מאוד. – – –

מרחוק הבחַנו בגשר. התקרבנו לביתו של גוי מכּר וביקשנו לבדוק אם נמצא מישהו על הגשר. כן, יש משטרה, אמר לנו. באין ברירה התרחקנו כקילומטר, ועברנו את הנהר בשחייה. כשהתלבשנו, ראינו שלא רחוק מאיתנו עומד אדם. אמרתי לחברי בקול, ברוסית: ״וואזמי או רוקי וינטובקו״! (תפוס את הרובה), ולנו רק את־חפירה... האיש שמע והסתלק, וגם אנו הסתלקנו.

התקרבנו לברסלב. חלצנו נעליים ובשקט נכנסנו העירה. היה לילה ושֶקט. הלכנו לאט. שמענו צעדים; הסתתרנו מאחורי בית. עבר סיור, ואנחנו המשכנו לביתי. כשנכנסנו ראינו שהבית שדוד והרוס. דבר ממה שרציתי לקחת לא מצאתי. עצוב על הנשמה. חזרנו. בדרך נכנסנו לגוי שאצלו הסתרתי כמה חפצים. לקחתי דבר־מה והבאתי לגויים שאצלם הסתתרנו.

חזרנו לילדים. אין מה לאכול. מפיסת־עץ עשיתי מאזניים, בהן נעזרתי בחלוקה צודקת של מעט האוכל שהיה לנו. אנו, ארבעת הגדולים, היינו מקבלים 50 גרם למנה. לילדים הפחות גדולים – 40 גרם ולקטנים – 30 גרם, וכך שלוש פעמים ביום.

יום אחד, אחרי ששהינו 73 ימים בבור, בא הגוי והראה לי צו, לפיו יעמידו במתבן הסגור שלו – ובו הבור בו אנו מסתתרים – עשרים ואחד סוסים של פרשים גרמנים. הוא **הסביר לנו שעלינו לעזוב את המקום, כי הוא נתון בסכנה גדולה.** – – –

בני חיים־לייב, מת מהתקף לב. שאלתי את בתי שרה־אסתר מה קרה, והיא סיפרה: ״אחרי שהשארת אותנו באורווה והלכת, היתה בערב מסיבה בכפר. השקצים השתכרו ורבו, ואז הגיעה המשטרה. התחילו יריות באיזור האורווה; הוא נבהל ומת.״ הבאנו אותו לקבורה ביער הסמוך. למחרת הלך חונצ׳ה אחי עם פישר ואני נשארתי עם בני לייזר־איצ׳ה בן העשר ובתי שרה־אסתר בת השמונה. עד החורף שהיתי במקום שמונים ושניים יום. הגויה רמזה לי פעם, כי רצוי שנמצא מקום אחר לחורף. ארונצ׳יק ופרידמן נכנסו אלי וחזרו על דברי הגויה, שאמרה גם להם כי אין לה מקום להחזיק אותנו בחורף. ״אולי נלך לגיטו? בברסלב ישנו גיטו שני״, אמרו. ״אחשוב על כך״, עניתי.

המתנתי לערב. לקחתי אתי את בני וירדנו לנהר. מצאנו סירה. הפלגנו בה אל גוי שהציע לנו פעם לבוא אליו. שאלתי את הגוי אם הדבר עוד אקטואלי וענה לי: ״כן, רק בתנאי שאיש לא ידע על כך״. קבענו שאבוא אליו עם הילדים ביום ראשון. חיכינו לערב והפלגנו חזרה. אמרתי לגוי ״שלי״ שביום ראשון נעזוב אותו, אבל לא סיפרתי לאן. כבר ביום החמישי הכין לנו הגוי סירה. ביום חמישי ושישי גבר הכפור, שנמשך גם בשבת. ביום ראשון, נוסף לכפור, נשבה גם רוח חזקה. על הגשר, הזהיר אותי הגוי, יש לפעמים שמירה של משטרה **– – – לאחר זמן נכנס אלי הגוי מודאג ביותר וסיפר: ״בדרך קאזיאן־פלטרובה נסעו עשרים גרמנים. מהיער הסמוך תקפו אותם פרטיזנים, ירו בהם**

והרגום עד האחרון. הפרטיזנים הפשיטו את הגרמנים, השאירו אותם ערומים וכתבו על אחד העמודים "לא לגעת בגופות". בכל זאת נמצא מי שהודיע לז'נדרמריה, שבמקום מסויים מונחות גוויות של גרמנים. הם גייסו מיד שמונים עגלות, ובליווי גרמני יצאו לדרך. בין המגוייסים היה גם הגוי "שלי". בהגיעם למקום, אכן מצאו את הגרמנים ההרוגים. מפקד הגרמנים הורה מיד לשרוף את כל הכפרים שנמצאים בקרבת היערות; את האנשים הצעירים לקחו איתם, ואילו את הזקנים הורו לשרוף עם הבתים. את הפרות והסוסים לקחו גם כן.
וכך עשו: הלכו מכפר לכפר, הוציאו את הצעירים ואת בעלי־החיים. את הזקנים ריכזו בבית אחד, המטירו עליו אש במכונות־יריה עד שעלה באש. כזה היה גורלם של עשרות כפרים. את כל זאת סיפר לי, ולכן הוא ירא להחזיק בי עוד. הגרמנים הודיעו לכל הכפרים שאם יימצא אצל אחד מהכפריים פרטיזן או יהודי ישרפו את הכפר כולו. הוא ביקש ממני לעזוב ולחפש מקום אחר. הבטחתי שאלך וביקשתי רשות להישאר אצלו רק יום אחד נוסף.
יושב אני וחושב לאן ללכת ואיני יודע. הזמן – ימי חנוכה. הקור גובר והולך. הילדים ערומים ויחפים. צריך ללכת – אבל לאן? דפיקות נשמעו בדלת. כשנפתחה שמעתי את הגויה אומרת: "לך לבית ההוא, הוא שם". חושך. אני שומע את קול אחי קורא לי: "ירחמיאל, איפה אתה?" הוא ניגש אלינו, ואני שואל אותו: "מה נשמע?" הוא מספר לי שמקום מחבוא אין לו, ומזה שבועות אחדים הוא מתגלגל יום־יום עם הילדים ממקום למקום ואין לו פירור למחיה. הוא שמע שהביאו מאופסה יהודים לברסלב והקימו שוב גיטו, אבל ליהודים מבחוץ לא נותנים להיכנס, אלא אם מישהו מצליח להתגנב, ואוי ליהודי שייתפס בכניסה ללא רשות על־ידי שוטר או גרמני. אז – דינו אחד: יריה. אחי הוסיף: "מכיוון שלי יש מקום מסתור, מבקש הוא ממני שאקח את ילדתו הקטנה, כך שאולי היא לפחות תישאר בחיים". על שאלתי איפה נמצאים הילדים ענה לי: "בבית המרחץ של פרנסיס קולקובסקי", הגוי אצלו שהיתי קודם שמונים ושניים יום. סיפרתי לו שגם אותי אין הגוי מוכן להחזיק. רע ומר לנו. חיכיתי עד הבוקר ונכנסתי לדבר עם הגוי. אני אומר לו: "מה עלי לעשות? לאחי דווקא מקום מסתור טוב, ואני יודע שגם אתה רצית להציל אותנו אבל אינך יכול, ואתה אומר לנו ללכת. אני חושב שאינני יכול ללכת, כי ודאי שיתפסו אותנו. אני לא אספר אצל מי הסתתרתי, אבל עבור הילדים אינני יכול להיות ערב. הייתי מציע לך לרתום את הסוס ולהסיע אותנו לברסלב. ידעתי שלא יסכים לכך – ואכן לא הסכים. אמרתי לו: "אולי אחמם את בית המרחץ, אכנס עם הילדים וניחנק שם בפנים מהגזים?" ענה לי שאינו מסכים. אמרתי לו: "רואה אני שאתה רוצה שאחיה. יש לי הצעה. בהסכמתך, אחפור בור בתוך ה'פוניה' (סככת־מתבן). היום אחי כאן, הוא יעזור לי, ואולי בזכותך אשאר אני וילדי בחיים." הגוי מדבר כאילו לעצמו: "האדמה קפואה", ואומר לי לחכות קמעה. אחר זמן קצר קרא לי להיכנס הביתה והציע לי בעזרת אחי אעביר את החציר למקום אחר ואחפור שם בור.
עד הערב העברנו את החציר לצד אחר. כעת, אנו יושבים ומהרהרים; הן את הבור צריך לחפור, לילדים של אחי צריך ללכת – הלא הם נשארו שם לבד בבית־המרחץ והגוי אפילו לא יודע על כך. החלטתי להיכנס שוב לבעל הבית שלי. הפעם אני אומר לו: "יש לנו חפצים במקום מסויים. סיכמנו שם עם בעל המקום שלאיש מאתנו לא נותנים

לקחת מהחפצים מבלי שהאח השני יהיה נוכח. בהסכמתך, אנו רוצים ללכת לקחת חלק מהם". הוא הסכים. הסברתי לילדים שאני ואחי הולכים, ומחר בלילה נחזור ונביא אתנו את שרה־גיטקה, "וכאשר נקיש בחלון, תפתחו לנו, ואנו נכניס אותה מבלי שהגוי ידע שהבאנו אתנו ילדה נוספת."

יצאנו אני ואחי. הלכנו דרך השדות והגענו לבית המרחץ. הילדים נמצאו במקום. חיכינו לאור הבוקר ושלחנו לגיטו שניים מהילדים היותר גדולים: את הילדה בת ה־10 פייגה־ציפקה וטבקה, הילד בן השמונה. אתם הלכה נחמה גבלמן בת העשרים ושלוש. אנו נשארנו לחכות בבית־המרחץ. לפנות ערב חזר הילד וסיפר שקיבלו אותם יפה. נתנו להם לאכול והיודנראט חילק אותם למשפחות. נעשה מאוחר. לילה. השארנו אתנו את הילד עד הבוקר ואז חזר לגיטו ואנו חזרנו למקומנו. אחד מאתנו לקח אתו חבילה, השני הכניס את הילדה לתוך שק והלכנו. בחוץ שלג ורוח סערה. המרחק לא גדול, רק חמישה קילומטרים, אבל קשה ללכת במזג־אויר כזה. התקדמנו לאט. דפקנו וילדי יצא ופתח לנו. נכנסנו והגוי כלל לא הרגיש בנו. חיכינו עד הבוקר. שמעתי שמתהלכים בבית. נכנסתי אליהם ומסרתי להם את החבילה עם החפצים שהבאנו. הגויה לקחה את החבילה ברצון והגוי הוביל אותנו למתבן לחפירת הבור. בינתיים, איכשהו, הבחין הגוי בכך שהבאנו עוד ילדה קטנה. הוא כעס מאוד. "אין לי מקום בשבילכם", טען, "ואתם עוד עושים לי דבר כזה?" ואני מסביר לו: "אחי עם בת יותר גדולה ברחו מהטבח והבת הגדולה מציקה לילדה הקטנה. כבר סיפרתי לך שיש לו מקום ואוכל, אבל הילדה הגדולה מכה אותה. כשראתה אותי הילדה התחילה לבכות ולהתחנן שאקח אותה אתי. דבריה נגעו לליבי ולא יכולתי לסרב לה. לקחתי אותה רק "למספר ימים ולא אבקש עבורה אוכל". המשכנו לחפור. לקראת ערב בא הגוי ואמר לנו: "בשורה לא טובה בפי: אצל שכני בלייקה תפסו את ברל מיאיסי. קשרו אותו והובילוהו לברסלב. כמו כן הודיעו שעל כולם לנעול היטב את האסמים, בתי המרחץ והאורוות לבל יסתתרו בהם אנשים לא רצויים", ובכלל, הוא כבר מצטער שהירשה לנו לחפור את הבור. מיואש מהסיבוך, הפציר בנו לגמור את החפירה עוד באותו ערב. היה קשה לחפור. האדמה קפואה. להכות במקום, אסור, בשיניים ובצפורניים חפרנו. ריפדנו את הבור במעט קש והכנסנו את הילדים. מאוחר יותר בא הגוי, סילק את אחי החוצה וסגר את המתבן. אחרי שעתיים שברתי קרש מהגדר ואחי נכנס דרך הפתח. כעת היינו חמישה בבור, מבלי שהגוי ידע על כך. אוכל מביאים לנו פעם ביום ולפעמים פעמיים. במוצאי שבת יצא אחי והלך לגוי מכר, וינצֶנטה קולקוֹבסקי. הוא היה נוהג ללכת בימי ראשון לברסלב לכנסיה. אחי העביר דרכו פתק לילדיו בגיטו, בו ביקש מהילדים שיחזרו אליו כי מחכה להם. הגוי חזר עם פתק, בו כותבים הילדים שטוב להם בגיטו יותר מאשר בבורות ואינם רוצים לחזור אלינו.

מקץ שבוע הלך אחי לגוי ושלח פתק נוסף בו ביקש מהבן והבת לבוא רק לשם שיחה; הוא אינו מתכוון כלל להוציאם מהגיטו. הבן שוב סירב. הבת הסכימה לבוא לשיחה עם אבא. ואכן שוחחה איתו, אך מיהרה לשוב לגיטו. האב עיכב אותה, התחנן שתישאר אתו עוד. בינתיים החשיך. אמר לה האב: אני אחזור בחצות לבור ואת תחזרי בבוקר לגיטו. בחצות הציע לה האב להתלבש ובכל זאת לבוא ולראות את ירחמיאל ואת הילדים. בתחילה סירבה הילדה, אך לבסוף נעתרה להפצרותיו, ובאה עם אבא לבור.

פרעושים לא חסרו במקום, ואל אדם חדש נצמדו בהמוניהם. הילדה התחילה לבכות בקול. ניסיתי להרגיעה: "אל תבכי, רק יאיר היום ותוכלי לחזור לגיטו". בבוקר ביקשה ללכת. עניתי לה שתוכל ללכת כשיחשיך, כי באור מישהו עלול לפגוש בה. כך חלפו מספר ימים. גזזנו לה את השיער והיא נשארה עמנו.

בגיטו היה בן־דודי לייזר ביליאק. בלילות הייתי יוצא עם אחי חונצ'ה. היינו הולכים לפרנסיס קולקובסקי, מביאים משם שני כיכרות לחם ומעבירים דרכו לבן־דוד פתק לגיטו והוא היה מחזיר לנו פתקים. בפתקים תיארנו את המקום בו אנו נמצאים ובמקרה שיתרחש משהו, הצענו שיקח איתו את הנער ויבוא. בהיכנסך לאסם, כתבתי, דפוק שלוש פעמים בעמוד ואז אצא אליך. יום אחד ואנו שוכבים ושומעים משהו מזדחל דרך הפתח בו אנו משתמשים ואחר־כך שלוש דפיקות בעמוד. רציתי לצאת, אך אחי עצר בעדי. בכל זאת יצאתי. שאלתי: מי זה? לייזר ענה לי: אני. ירדנו לבור, והוא – יחף, בלי כובע, רק חולצה לגופו. אני מבחין כי אצבע ידו הימנית נפגעה ונשרה מירייה. היה זה ליל שבת. הוא סיפר שירו בכולם והבן של חונצ'ה נשרף. עוד סיפר, כי בהיותם בבית משפחת בוגומולסקי לפנות בוקר, ניגש גרמני לחלון הבית, נקש עליו וסימן לו בידו לצאת החוצה. ללייזר היה אקדח. דרך החלון ירה בגרמני והרָגו. על הבית הסתערו שני שוטרים נוספים. אחד מהם הרג לייזר ואת השני פצע קשה, וכאשר ברח, בזמן שקפץ מעבר לגדר, פגע כדור בידו הימנית וכך נפל מידו האקדח.

היה זה ביום חמישי, ליל תענית אסתר תש"ג. למחרת, ביום שישי נערך הטבח.

אותו יום ששי, בא הגוי, קרא לי וביקש ממני לחפש מחבוא אחר. שוב טען כי הוא חושש להחזיק אותי. ביום ראשון בא שוב, סיפר לי שחיסלו את הגיטו וש"לייזר שלך הרג גרמני ושני שוטרים. במקומות פומביים הדביקו מודעות על פרס גדול שיינתן לכל מי שיסגיר את לייזר ביליאק לשלטונות. ידוע לרבים שקיימתי איתכם יחסי ידידות ואני מפחד מאוד שיבואו ויערכו חיפושים אצלי. עליכם ללכת לחפש מקום אחר". בערב בא הגוי שוב, קרא לי וסיפר שתפסו את לייזר ומסרו אותו לז'נדרמריה, (בעוד שלייזר, כאמור, שוכב אצלי בבור). עברו מספר ימים והגוי נרגע. דברנו בינינו שעלינו לחפש מקום אחר. במתבן אוחסן פשתן. טוויתי ממנו חבלים ועשיתי אנפילאות ללייזר. יצאנו לשדה ומצאנו בור עמוק, שנשאר אחרי שאוחסנו בו תפוחי־אדמה. חפרנו והעמקנו את הבור עוד יותר; תמכנו אותו בעמודים, ובתוכו חפרנו בור נוסף. הנחנו לוחות, הבאנו קש, כיסינו אותו בחול, כך שאיש לא ימצא את המקום. במלה אחת: עשינו מלאכה מצויינת. לכל הדעות אפשר לשהות במחבוא מספר ימים; בינתיים, יצאו לייזר ואחי לחפש מקום אחר, ולבדוק אולי ישנם פרטיזנים בסביבה. הם יצאו בערב יום רביעי; קבענו שיחזרו במוצאי־שבת. בבוקר יום שישי בא הגוי מבוהל ואומר לי כי מחפשים בכפר. במהירות הוא מכסה את היציאה. בתוך הבור לא היה לנו מספיק אוויר. איכשהו, נקבתי חור קטן בקיר ודרכו נשמנו. לפנות ערב בא הגוי שוב. "האם אתם חיים?" שאל, וסיפר שחיפשו בכל שטח הכפר ורק עם רדת החשכה נסעו מפה. והוא הביע חשש שייתכן שיחזרו ו"אז יחפשו גם אצלי. עד כמה שהיה באפשרותי החזקתי אתכם, יותר אינני מסוגל". ביקשתי ממנו שיתן לנו עוד מספר שעות. השעה מוקדמת מדי. בעוד שעתיים נלך, טענתי. הגוי הלך. בינתיים לקחתי את שני ילדי אחי, משכתי

אותם דרך פתח שנוצר על־ידי הזזת הקרש, הובלתי אותם לבור והושבתי אותם בתוכו. חזרתי. אני יושב ומחכה לבואו של הגוי. ואכן, הוא בא. הוא הביא עימו שני ככרות לחם וששה בצלים ובתוך שקית, קצת מלח.

ציפיתי לבואם של חונצ׳ה ולייזר במשך כל יום השבת, אך הם לא באו. גם ביום ראשון לא חזרו. לא ידעתי מה לחשוב. יותר משבוע עבר והם אינם. לקחתי אתי את הנער, את שלוש הבנות השארתי בבור, והלכנו. אני דופק על דלת ביתו של גוי־מכר. אין תשובה. ביקשתי שיגשו לחלון, אבל איש לא ניגש. הרמתי קולי מבעד לחלון: באם פטרה לא יגש לחלון, אני לא זז מפה. חיכיתי על־יד החלון כשעה נוספת, ואולי אפילו יותר, והוא יצא מהבית ופני אלי: ירחמיאל, מה אתה רוצה? למה אתה בוכה? אני שואל אותו, אולי שמע דבר־מה אודות אחי ואודות לייזר? הוא עונה לי: ביום חמישי ירו בשניהם בכפר רודבה.

אתם מתארים לעצמכם מה הרגשתי. האיכר הוציא לי כארבעה קילוגרמים שעועית, ונתן לי. כעת לא ידעתי מה לעשות, לאן לפנות. אח כבר אין לי. מקום להיות בו גם כן אין לי וגם פרוסת לחם אין בידי. נשארתי בבור עם ארבעה "אפרוחים". השמים, מבחינתי, היו מוטלים על האדמה, כמו שאומרים. נכנסתי לאיכר ובכיתי על מר גורלי. קיבלתי ממנו כיכר לחם וחזרנו לילדים. בדרך התייעצנו אם לגלות לילדים את האמת. החלטתי שאני חייב לספר להם, כי אינני מסוגל לעצור כל זאת בתוכי. כשנכנסנו, פניתי אליהם: "ילדים, אני מתחנן לפניכם שלא תבכו; אין לכם יותר אבא וגם לייזר איננו. ירו בהם. כל זמן שאני חי, תחיו גם אתם, ונחיה יחד. אבל אם תבכו, גם אני לא אחזיק מעמד". והם לא בכו בקול. ראיתי רק, איך דמעות מתגלגלות מעיניהם בשקט.

עברו מספר ימים. האוכל תם. אני שוכב בבור ומהרהר: מה לעשות? ללכת לבתי האיכרים ולבקש דבר־מה, אסור לי. אני חושש שאם יתפסו אותי, כולנו אבודים. מאוחר בלילה יצאתי עם הבן והלכנו לחפש דברי אוכל. מצאנו בור. בנוסף לחגורה היתה ברשותי חתיכת חבל. קשרתי אותם זה לזה. קשרתי את החבל מתחת לבית־השחי של הבן והורדתי אותו לבור. היו בו תפוחי־אדמה וסלק. הגשתי לו שקית, והוא אסף לתוכה קצת תפוחי־אדמה וקצת סלק. העליתי את השקית. העליתי את הנער וחזרנו אל הילדים. אכלנו תפוחי־אדמה עד שהרגשנו בחילה. היה בהם הרבה עמילן. ניסינו את הסלק וראינו שהוא ניתן לאכילה. ארוחתנו היתה: סלק אחד בבוקר, אחד בצהריים ואחד בערב, בסך הכול שלושה סלקים ביום לחמש נפשות. מהשעועית חילקתי ארבעים וחמישה גרעינים לילד, לעצמי לקחתי חמישים וחמישה ביום. כאשר נגמר הסלק יצאתי עם הילד לחפש מזון בבורות נוספים. תפוחי־אדמה לא הבאנו יותר. רק סלק, צנון וגזר. באחת הפעמים נקרע החבל והילד נפל לתוך בור עמוק. בקושי הוצאתי אותו. נכנסנו למקום אחר בו מצאנו ירקות וחזרנו לילדים.

כעבור מספר ימים יצאנו שוב בלילה. בחוץ חושך וגשם. שמענו צעדים; תפשנו מחסה בתוך העשב. לא הרחק מאתנו עבר שוטר חמוש ברובה. מאוחר יותר, שוב לקחנו סלקים אחדים וחזרנו אל הילדים. כך חייתי עם הילדים במשך מאה ושניים ימים על סלק לא מבושל. הבור לא היה עמוק. הילדים יכלו לשבת בו אך אני יכולתי רק לשכב, או לשבת כפוף.

באחד מימי שישי שמעתי מישהו מסתובב ומדבר: מה זה? מניין השבילים האלה?

ומתרחק. חישבתי את צעדי הבאים. החלטתי ללכת לדבר עם הגוי. חיכיתי עד ליום ראשון. השכם בבוקר נפרדתי מהילדים ויצאתי אל השדות. שכבתי בתוך הקמה לא הרחק מביתו של האיכר; אני שוכב ומחכה. ראיתי את הגויה מוציאה את הפרות למרעה; אחריה יצא הגוי עם כבשים. כשהתקרב אלי קראתי לו: "יוזף, יוזף!" הוא הבחין בי: "רחמיאל, זה אתה? אולי אתה רוצה לאכול?" עניתי לו שלאכול אינני רוצה, "אבל לשוחח איתך אני רוצה". "עוד מעט אחזור", השיב. הוא חזר והתעניין: "מה רצונך, רחמיאל?" אני אומר לו: "אני מבקש שתתן לי מקום להיות בו", והוא משיב לי: "כעת קיץ, למה לך מקום אצלי? הנה מסביבך הרבה בורות, תיכנס לאחד מהם ותחיה." והוא מצביע על בור ועוד בור ועוד אחד. אני שואל אותו למי הם שייכים והוא עונה לי: "שלי הם, אבל אי־אפשר לך להמשיך לחיות בהם. לולא ידעתי, לא הייתי מתייחס. מכיוון שכך הדבר – מחר יום שני אבוא לפרק את המסתור". התחלתי להסביר לו שאני והילדים נמצאים בו וביקשתי שירשה לנו להמשיך להיות שם, אך הוא עמד על כך שנעזוב את המקום מיד, בו בלילה. לבסוף הסכים שנישאר לילה אחד נוסף. מצאתי בור אחר. אני והילד העברנו למקום לוחות וזרדים. התברר שהבור עמוק מאוד. חיפשתי ומצאתי בשדות שתי שרשראות לקשירת סוסים. חיברתי אותן וירדתי פנימה. תוך שני לילות הכינותי עם הבן את המקום לשהייה. חזרנו לילדים וסיפרתי להם שבלילה נעזוב את המקום ונעבור למחסה אחר. כשהחשיך, בא אלי הגוי ואמר: "אם תמיר את דתך אברך אותך". הוציא מהכיס שלו ספר תפילה, אמר לי לנשק את הספר והמשיך: "לא הרחק מכאן, על־יד עץ, מונחת חצי כיכר לחם. לך קח אותו". הלכנו לשם, לקחנו את הלחם והמשכנו לבור האחר שהכינונו. הכנסתי את הילדים, ירדתי בעצמי ואנו יושבים בתוכו. לא שמתי לב שהגוי עוקב אחרינו. מוקדם בבוקר שמעתי מישהו מסתובב על יד הבור ומסתלק. מקץ שעה באו שוב וקראו: "ירחמיאל, ירחמיאל!" הכרתי את הקול, עניתי: "יוזפה, מה רצונך?" – "המקום איננו בשבילך", היא אומרת, "צא מפה." עניתי: "היום לא אלך, בחוץ יורד גשם חזק, אלך מחר. אם את רוצה תביאי משטרה, שיזרקו עלינו רימון. היום לא אלך." לילדים אמרתי: "לא הרחק מכאן נמצא בית־קברות. אולי נלך ונחפור שם מחבוא – בור?" הילדים הסכימו. לקחתי את הנער, עברנו את כל שטח בית הקברות בשביל למצוא מקום מתאים, אבל לא מצאתי מקום לחול הטרי. ויתרתי על הרעיון.

למחרת באה יוזפה. ביקשתי שיבוא אחיה. היא הלכה לקרוא לו, אך מיד חזרה ואמרה לנו שאחיה חולה, אבל ציווה עלינו לעזוב מיד את הכפר. "יודעים שאתם נמצאים כאן ויתפסו אתכם", אמרה. אחיה הציע לנו ללכת ליערות זמוש, שם ישנם פרטיזנים. היא הביאה לנו מצית, גם לחם הביאה וחמאה וגבינה. כאשר החשיך היום, לקחתי את הילדים ויצאתי לדרך. אחרי שהייה קצרה בחוץ התחיל האויר הצח להשפיע לרעה על הילדים והם התעלפו. טיפלתי בהם ולאט לאט התאוששו והמשכנו בהליכה איטית. היום התחיל להאיר. נתתי לכל אחד מהילדים פרוסונת לחם. בדרכנו גיליתי חלקת שדה זרועה אפונה, השכבתי את הילדים בין הערוגות, כיסיתי את כולנו בירק וכך שכבנו עד הערב. כשהחשיך המשכנו ללכת דרך שדות וביצות עד שהגענו לבית המרחץ של מיקולא מרקביץ במוצאי השבת. בלי ידיעתו התכוונו בפנים עד יום שני בבוקר. בבוקר יום שני מצאתי את הרועה שהוציא את הפרות לאחו, ביקשתי ממנו שישלח

אלי את אביו. הלה הגיע מיד. התחלתי להתחנן שיציל אותי ואת הילדים; שירשה לי לבנות אצלו מחבוא. "אין לי מקום למחבוא", ענה לי והמשיך: "לדעתי אתה לא צריך מחבוא. מגיעים אלי מדי פעם פרטיזנים, אדבר איתם". שמחתי מאוד, אבל לא הראיתי את שמחתי כלפי חוץ. "מתי הם באו?" אני שואל, "ומתי הם עוד צריכים לבוא?" "אולי הלילה", הוא עונה לי. "הישאר בינתיים בבית המרחץ." למחרת בא וסיפר שלא הגיעו. ביקשתי ממנו רשות להישאר לילה נוסף בבית המרחץ, אולי בכל זאת יבואו. אבל איש לא בא. אז ביקשתי רשות להשאיר את הילדים, ואני אצא לחפש אחרי הפרטיזנים. הסכים. את שלוש הבנות השכבתי בעליית־הגג של בית המרחץ. בערב יצאנו אני והילד. עברנו עשרים קילומטר שדות וביצות והגענו לכפר אוקוליצה. התדפקתי על בית אחד האיכרים. לשאלתי הוא סיפר, שבזמוש, שלושה קילומטרים מכאן, נמצאים פרטיזנים. ועוד אמר, כי הוא מציע לי לא ללכת בלילה, מכיוון שהם עלולים להרוג אותי. חיכיתי לאור היום והלכנו. גם בזמוש סיפרו שאין פרטיזנים. שאלתי פעם נוספת, ובשקט, את האיכר: "האם נמצאים בסביבה פרטיזנים?" והוא ענה לי, כי בכפר בבילס, שמונה קילומטרים מכאן, ישנם. הגענו לכפר. פגשתי בנער ושאלתי אותו: היכן הפרטיזנים?! והוא הראה לי על בית סמוך. נכנסתי פנימה, יושב לו אדם חבוש מגבעת, ותופר אוכף. הוא שואל לרצוני ואני עונה לו שאני מעוניין לראות את הקומנדיר. הוא מציע לי לשבת, מרים את פניו אלי וממשיך: " האם אתה מעוניין לראות משלכם (כלומר – יהודים)? הנה הם יושבים שם באורווה". מיהרתי לשם ואמנם מצאתי רבים ממכרי; ביניהם את שלום גאנס מסלובודקה, יצקה סומובר, יענקל שניידר ואחיו ועוד שניים מאיקאז'נה. לשאלתי מתי הגיעו, ענו לי: רק לפני יומיים. נודע לי מהם שלא מוכנים לקבל אותם לאוטריאד (גדוד), אולם נותנים להם אוכל ושתייה, ו"גם לי הם נותנים לאכול ולשתות". וכן סוּפַּר לי, שבמקום נמצאים קומנדיר וקומיסר. חיכיתי לערב, עד שחזרו מאי־שם וכל אנשי הכפר התאספו לשמוע ידיעות. הקומיסר עלה על כסא. בנאומו הבטיח לגרש את היטלר אפילו מגרמניה. אחריו החזיק הקומנדיר בדבריו, בהבטיחו שיבוא יום והדגל האדום יתנוסס מעל לברלין. לאחר מכן ניגשתי אני וביקשתי להתקבל לאוטריאד. הוא שואל אם יש בידי רובה, עניתי – אַיִן. "ושל מי הילד?" הוא שואל. "שלי", עניתי, "ואתי עוד שלושה ילדים". – "לא אוכל לקבל אותך לאוטריאד, אבל נמצא כאן מחנה־משפחות יהודי, תצטרף אליהם". אמר והלך.

חישבתי את צעדי הבאים. החלטתי להעביר למחנה את הילדים ולקוות לטוב. עברתי דרך שדות וביצות ונכנסתי לבית המרחץ. "ילדים, אתם כאן?" שאלתי, "כן", היתה התשובה. הם סיפרו שבשעות היום עברה כאן יחידה של גרמנים, עצרו קצת למנוחה, והמשיכו. חיכיתי ללילה, לקחתי אתי את ארבעת הילדים ויצאנו לדרך. פניתי אל עבר הכפרים שהיו בפועל תחת שליטת הפרטיזנים.

הלכנו לאיטנו. תוך שני לילות הגענו לזמוש ומשם המשכנו לכפר באור יום. מקום לחנות – אין לנו. התקבלתי לעבודה אצל איכר, חרשתי שדות ואספתי יבולים. סוף סוף יש לילדי מה לאכול. אין אני נותן לילדים להסתובב בחוץ, כי הפרטיזנים מתנגדים להמצאותם של זרים בכפר. אחרי שלושה שבועות של עבודה אצל האיכר, ניגש אלי סמל מהפרטיזנים ושואל אם אני רוצה לבוא אליהם כדי לעבוד בטחנה. הסכמתי. טחַנּו

שם בשיטה כפרית. אבני הריחיים הופעלו באמצעות הסוסים. אני עסקתי בטחינה והילדים זירזו את הסוסים כשהם מתחלפים מדי שעה. ככה המשכתי מספר שבועות. פעם ראיתי שלושה רוכבים שהגיעו למפקדה. אחרי זמן־מה ניגש אלי הסמל ואמר לי להביא לשלושת הסוסים שעורה, חמישה עשר קילוגרם לכל סוס. שאלתי: "למה כמות כל־כך גדולה, הלא ההקצבה היא שלושה קילוגרם לסוס?" – "מפקדים גדולים הם אלה", הסביר הסמל. כשהלכתי להביא את השעורה, עברתי והצצתי לבית בו יושבים המפקדים – ואת מי אני רואה, יושב ביניהם? יושב־ראש הוועד האיזורי, אצלו עבדתי בברסלב בתור נהג. הורדתי את השקים, נכנסתי לחדר ונשארתי לעמוד ליד הדלת. הוא הכיר אותי וזעק לעברי: "רחמיאל, אתה חי?" "חי", עניתי, "ושמח אני לראות אותך בחיים". הוא הזמין אותי לשבת על־ידו בחברת כל המפקדים והקומיסרים. אחר־כך יצא החוצה לשוחח אתי. כעת הציג את עצמו לפני – מפקד ראשי של תנועת הפרטיזנים באיזור. הוא התעניין במצבי. שוחחנו הרבה. סיפרתי לו שאתי ארבעה ילדים. כמו־כן סיפרתי לו שאין מקבלים אותי לאוטריאד. חזרנו לחדר. "אצל מי באוטריאד היית רוצה לשרת?" הוא שואל אותי. הצבעתי על המפקד אנטונוב. הוא הציג אותי לפני אנטונוב בתור מי שהיה נהגו בעבר, הוסיף שאני אדם אחראי מאוד ושאפשר למסור לי כל תפקיד. המפקד הזמין אליו את הקומנדיר וציווה שהסמל ידאג למסור לי את כל האפסנאות של הפרטיזנים. נעשיתי ממונה על הצד המשקי, הצלחתי בעבודתי. הדבר נמשך שלושה חודשים. בוקר בהיר אחד חזר סיור שלנו והודיע שצבא גרמני נמצא בכפרים הסמוכים. למחרת התקרבו ליער שבו נמצאנו. התארגנו להגנה. תשעה ימים לחמנו בהם, עד שהתחמושת החלה אוזלת. התחלנו לסגת, שמרנו על מסגרות הבריגדות והאוטריאדים. הגרמנים לא רדפו אחרינו. הם העדיפו שלא להיכנס לתוך היער. המפקד הציע לי להישאר איתו בבסיס. "מה עם הילדים?" שאלתי. "קח עגלה ושלח אותם פנימה לתוך היער – לפרטיזנים!" וכך עשיתי. הושבתי אותם בעגלה; הדרכתי אותם ומסרתי להם את הסיסמה. אבל אנשי המשמר לא הרשו להם להיכנס לשטח והחזירו אותם.

בינתיים הגיעו ידיעות שצבא גרמני רב מכין מצור על היער. המפקד הציע לי להביא את הילדים למחנה המשפחות ולחזור. הסיירים דיווחו שהגרמנים נמצאים בקרבת מקום ומספרם נאמד באלפים. הקומיסר פקד לעזוב את המקום. ביקשתי מאחד הפרטיזנים לקחת את הילדים ולהתרחק מטווח האש. רק עזבנו, והכפר כולו עלה בלהבות. השגתי את הילדים ונסעתי אתם ליערות קאזיאן, שם היה "מחנה־משפחות". כשהגעתי, התברר לי כי גם אצלם המבוכה גדולה. אני מדבר עם מספר אנשים שיאַמצו זמנית את ילדי, כי חייב הייתי לחזור לאוטריאד, אך איש לא הסכים. ראיתי אנשים מתגודדים בקבוצות. שאלתי: "לאן אתם הולכים?" מבולבלים, ענו לי שבעצמם אינם יודעים. ירד הלילה. מצאנו ביתן ונכנסנו לתוכו. במשך הלילה אימצתי עוד שלושה ילדים. הם סיפרו שכולם עזבו את המחנה.

עם שחר יצאנו החוצה ושמענו בכי ילד שבוודאי נשכח. חזרנו למחנה. מצאנו במקום תשעה פרטיזנים, שתי אחיות רחמניות, אחת יהודיה מקאזיאן, פשקה הופמן, והשניה גלינה ואתם קצין פצוע. הם רגזו על שהבאתי את הילדים למקום כל־כך מסוכן. הבטחתי שארחיק אותם אל תוך היער, אל שטח הביצות. על פיסת אדמה מוגבהת בין

הביצות, מצאתי מקום מתקבל על הדעת, שם השארתי את הילדים וחזרתי לבסיס. בלילה הייתי בא לבקרם וכך נמשך הדבר מספר ימים. ואז, הגיעו אוירונים גרמנים והפציצו את האיזור. פרצו שריפות. חיילים גרמנים עלו עלינו בשרשרת. הילדים אמרו לי: "אבא, אם יתקרבו אלינו תתחיל לרוץ ואנחנו נרוץ אחריך". ופתאום: "הנה הם!" התחלתי לרוץ והילדים אחרי. תוך כדי ריצה, אני שומע את הבן צועק: "אבא, חכה לי; כל הזמן שמרת עלינו וכעת אתה נוטש אותנו?" עצרתי. ידעתי שקשה להם לרוץ יחפים. כשהגיעו אלי נכנסנו לחורש סבוך והתחבאנו. שמענו את צעקותיהם של הגרמנים. קול היריות הגיע אלינו. והנה... כדור גרמני עבר דרך מטפחת ראשה של בתי. איזה מזל!

אחרי מנוחה התקדמנו שוב. נחלצנו מהכיתור! כאן נתקלנו באיכר ובמשפחתו, בשתי האחיות הרחמניות מהאוטריאד ובפרטיזן. שוב נכנסנו לתוך צמחיה סבוכה כדי שלא נתגלה. מרחוק ראינו איך לכדו חיילים גרמנים את הפרטיזן והאחיות. לשאלתם: מי אתם? ענו האחיות: כפריים אנו מהסביבה. והחיילים אמרו להם: לא, אתם פרטיזנים! ולקחו אותם. חושבני, שהחיילים היו אוקראינים בשירות הנאצים. שלושה ימים היינו בתוך הצמחיה ושלושה ימים ליקקנו קצת קמח שלקחתי עמי בשקית. היריות שקטו. התחלנו לחזור לבסיס. אני והגוי היינו הראשונים, והיתר באו אחרינו. ה"זמליאנקות" היו שרופות. מחסני האספקה לאנשים ולבעלי החיים עדיין בערו. התחלנו לכבות את השריפות. שוב חוזרים הגרמנים ומתקיפים את הבסיס ושוב אנו בורחים לביצות ומסתתרים בעשב הגבוה. לילדים קפאו הרגליים. הפעם פגעו והרגו הגרמנים את פרויקה בורֶץ – הנער מגלובוקי, שהצטרף אלינו. שוב חזרנו לבסיס. אוכל יש לנו מכל טוב. תפוחי־אדמה, קמח, מלח, שומן חזיר ובשר בקר בתוך חביות־עץ. הכל שמור בתוך האדמה. ידעתי שנשאר בשטח קצין פצוע והלכתי לחפש אותו. הגעתי למקום המשוער וקראתי בשמו: "קוליה, קוליה!" ולא קיבלתי מענה. לא ידעתי מה עלה בגורלו, כאשר פניתי לחזור שמעתי אותו קורא בשמי: "בילקה, בילקה!" ואכן, הוא היה הפצוע. נשאתי אותו למקום המיסתור של הילדים. מדי פעם הגיעו אלינו הפרטיזנים להצטייד במצרכים עבור מחלקותיהם. ביער מצאתי את סוסינו קשורים לעצים והבאתי אותם לבסיס. קיבלתי מכתב ממפקד האוטריאד בו הוא כותב: "שמעתי ושמח אני על כך שאתה והילדים לא נפגעתם בהתקפות. בקרבות האחרונים נהרגו עשרים ושנים פרטיזנים ויש הרבה פצועים". הוא ביקש שאמשיך לטפל בקצין הפצוע ותוך מספר ימים יחזרו הוא ואנשיו לבסיס.

כעבור יומיים נתבקשתי להתייצב במקום מסויים. הלכתי עם קנויל. קצין ושלושה חיילים שהגיעו מהמזרח, הציעו לאחדים מאתנו לעבור מזרחה, לכיוון ברית המועצות. הסברתי שבבוא השחרור, רצוני לחזור הביתה, ביקשתי שיקחו אתם את הקצין הפצוע. נפרדתי ממנו וחזרתי.

רזרבות האספקה הלכו ואזלו. שישה־עשר לוחמים נשלחו לחצר־בלמונט להביא בקר. הם חזרו עם שלושים ושש פרות. לאוטריאד שלנו הקציבו מהן עשר. אני ולייזר פישר שחטנו אותן, פירקנו, המלחנו, הכנסנו לחביות והטמנו באדמה. פרט לפרטיזנים בודדים שנהרגו בפעולות, היתה הסביבה בדרך כלל שקטה. כעבור מספר שבועות שוב באו סיירים וסיפרו שיחידה גרמנית עומדת לתקוף את הבסיס. הקומיסר עצמו, בראש

יחידת פרטיזנים, יצא לקראת האויב, שחנה בכפר הסמוך. עם שחר ניתן האות והפרטיזנים יצאו לקרב. הם הדפו את הגרמנים למרחק של שמונה קילומטרים וגרמו להם אבידות רבות. הרגנו מאה ושבעים גרמנים. לקחנו שלל תותחים, מכונות־ירייה, רובים אוטומטיים, רובים רגילים ואקדחים. איבדנו שני פרטיזנים ושניים אחרים נפצעו.

במסדר לאחר הקרב ציין הקומיסר לשבח אחד ם מהלוחמים, ובתוכם את יענקל שניידר. גם הקומיסר עלה בדרגה. למחרת יצאנו לקבור את החיילים הגרמנים וסוסיהם שנהרגו בקרב והיו פזורים בשטח, וחזרנו לבסיס לשיגרת חיי היום־יום.

פישר טוביה
בן ביילה־זלדה וברוך

א

הישרדותנו לאחר החורבן, אותו חזינו על בשרנו אני, אשתי, אחי מוטל וגיסי מוטל, היא כמעשה ניסים; אחרת אין להבין זאת: בריחתנו מהמוות בעת חיסולם של הגיטאות בברסלב, הנדידה מנוצרי אחד למשנהו, להתחנן בפניהם ללינת לילה ופרוסת־לחם, ההתרוצצות ממקום למקום ביער במשך שבועות וחודשים – מקום ששהינו בו ביום לא נשארנו בו בלילה – החדירה תוך סיכון־חיים רב לתוך אסמי האיכרים בלילות להתחמם קצת, ואולי גם להשיג פת לחם, כי הרעב היה גדול, לאכול לא פעם מן המזון שהיה מוכן לבהמות. נרדפים היינו על ידי המרצחים ביום ובלילה. כל רגע ארב לנו המוות. כל תנועה בלתי זהירה סיכנה את חיינו.
ולמרות כל התלאות האלו אנו חיים. איך? אין להניח שהישארותנו בחיים היא תוצאה של גבורה או חכמה שבהם ניחנו אנו, או האחרים. במשפחתנו היינו ארבעה אחים ושלוש אחיות. עד פרוץ המלחמה הייתי בחור ישיבה. חייתי בצניעות באווירת הישיבה, מנותק מכל אשר סביבי. לא חתרתי לחיים טובים. קיומי היה על ההורים ועזרת הציבור, "ימים" בישיבת איביה, מטבח בישיבת סלונים וכספי "חלוקה" בישיבת מיר. שונים ממני לגמרי היו אחי זלמן־וולף ואברהם. אמיצים, פעלתנים, לחמו למען חיים טובים יותר. כן גם אחיותי: גיטה, זלאטה ורבקה. צעירות מלאות חיים, חתרו לחיים נוחים. כולם אבדו בסערת הכליון הנאצית ודווקא אני, החלש, נשארתי. איך זה קרה? שנים אני מהרהר בכך ואין לי תשובה אחרת אלא זו: כוח עליון הזהירני והובילני בכל תלאותי. הרגש הדתי והאמונה היו לי לעזר ברגעים גורליים.

ב

כשבאו הגרמנים לברסלב לקחו רבים מהיהודים לעבודה ברכבת. עבדנו כ־200 יהודים בקילוף בולי־עץ גדולים. עבדנו בקבוצות. לפעמים הוציאו הגרמנים מאיתנו קבוצות של 10–12 איש, לעבודה אחרת, כביכול, וירו בהם. גם

מקבוצתי לקחו יהודים, ועלי פסחו. פעם, לאחר העבודה ברכבת, ביקרתי בביתו של חמי זלמן־יעקב פישר. בגלל החום הרב יצאתי לרגעים מחוץ לבית בלי המעיל העליון, עליו היה תפור המגן־דוד הצהוב. רצה הגורל ובו ברגע עבר המשגיח הנאצי ושאל אותי ל"יודע־שיין", תעודת יהודי. תוך כדי שאלתו ראיתי שידו נעה לכיוון אקדחו. היה לי ברור שחיי בסכנה. הדם בעורקי קפא. פתאום כאילו משכה אותי אחורה ידו של מישהו וקול קרא אלי: "ברח". התחלתי לרוץ בכל כוחי והגרמני אחרי. מרחק רב רצתי עד שנתקלתי במבנה של שירותים ופרצתי לתוכו. משום־מה לא ראה זאת הגרמני ועקבותי אבדו לו. חיי ניצלו. לאחר ארבעה חודשי נדידה ממקום למקום, בקור ולחות, צמא ורעב, נודע לנו, לשרידים לאחר חיסולו של הגיטו, מפי איכר אחד, שמקימים בברסלב גיטו שני. בגיטו כבר נמצאו היהודים מאופסה. החלטנו להיכנס לגיטו למרות איסור הגרמנים. היינו ארבעה אנשים: אני, אשתי חנה, אחי מוטל וגיסי מוטל. קרועים ובלויים, עייפים ורעבים, הגברים מגודלי זקן, יצאנו בדרך לברסלב. הסכנה להיתפס היתה גדולה. בכל זאת נכנסנו לתוך הגיטו מבלי שהמרצחים ירגישו בנו. נעשינו בלתי נראים לזמן־מה.

בתוך הגיטו עלתה בי מחשבה לחפור בו מתחת לריצפת הבית. את החומר החפור הייתי אמור לשפוך למעלה, בעלייה. כוח מסויים דחף אותי להתחיל מיד בעבודה למרות שמטבעי אינני פעלתן גדול. הקדשתי לעבודה כל רגע. בטרם היה הבונקר גמור סופית בא גיסי מוטל מבוהל ואמר שהגרמנים מתכוונים לחסל את הגיטו השני. הם הקיפו את הגיטו מסביב. הבונקר הבלתי־גמור הציל את חיינו ברגעים אלה. עם רדת החשיכה נמלטנו מן המקום. נכנסנו לביתו של הֶרץ סקופיץ, שניצב על הגבעה ליד הצלב הגדול. בבית כבר גרה אז נוצריה עם שתי בנותיה, שהיו מכרות של חנה אשתי. כעבור יומיים לשהותנו, מוסתרים בבית הזה, הפכוהו הגרמנים לתחנת משטרה למקומיים ששיתפו איתם פעולה. מצבנו נעשה מסוכן ביותר. כל רגע עלולים היינו להתגלות. בכדי לצאת מן הבית צריכים היינו לעבור גדר גבוהה, נסתרים מהשוטרים ששומרים עליה, שבוודאי יפתחו באש עזה, וקשה להניח שמי מאיתנו יישרד. בכל זאת, גם מכאן יצאנו בלא פגע. הרבה פעמים חש אני איזו הרגשת אשמה על הישארותי בחיים. הייתי צריך ללכת יחד עם כל יקירי ואהובי. רק האמונה שחיי לא היו תלויים בי, אלא בכוח עליון ששמר עלי, מרגיעה אותי.

ג

איום הוא להיות נוכח בעינויים של ילדתך מבלי שתוכל להושיע לה. עקדת יצחק זכורה לי כנסיון האכזרי ביותר בתולדות האנושות. אברהם אבינו הוביל את בנו יחידו לעקדה כמצוות הבורא. רבים מאיתנו התנסו בגורל כזה, ולא מתוך צו אלוהי, אלא כרדופים על־ידי הצורר הגרמני. במו עינינו ראינו את עינויי בתנו, והיא עודנה תינוקת קטנה בגיטו. חמי, זלמן־יעקב פישר, שסיכן מדי פעם את חייו בצאתו להשיג עבורה טיפת חלב בכדי לקיים אותה בחיים ולא תמיד הצליח. קשה היה לראות בסבלה. חיפשנו דרכים שונות לעזור לה. ידענו שיום יבוא והגרמנים יחסלו את הגיטו, אך לא ידענו מתי. רצינו להוציא את הילדה מהגיטו. בהתייעצות עם הרב אברהם אבא זהוריה

אמרנו למסור אותה לבית יתומים נוצרי שנוהל על ידי אשה ממכריו של ד"ר ברצקי. האמנו שבבוא היום, כשתיגמר המלחמה, נוציא אותה משם בעזרת סימן ההיכר שעל גופה. עשינו את כל הסידורים להעברתה לבית היתומים, גם את מעט החפצים שהיו לה העברנו שמה, אבל הפרידה ממנה היתה לנו קשה מאוד ונדחתה מיום ליום. היא היתה עבורנו קרן האור היחידה בימים האפורים. יום ועוד יום... עד שנעשה מאוחר. אבינו זלמן־יעקב נשא אותה על ידיו בעת שיהודי ברסלב צעדו לבורות, מובלים על־ידי חיות־האדם הגרמניות. בתנו היתה בין מיליון ילדי ישראל שהומתו על לא עוון על־ידי הנאצים.

ד

בעת חיסולו של גיטו דווינסק שבלטביה ב־1941 הגיעו לברסלב יהודים שהצליחו להימלט. עם יהודים אלו הגיע הרב ישראל־אלתר פוקס, תלמיד חכם, גדול בתורה ובידיעת עולם. הרב פוקס, שמוצאו היה, מווינה שבאוסטריה, עלה על כס הרבנות בדווינסק לאחר פטירתו של הגאון הרוגצ'ובי ר' יוסף רזין. יחד עם הרב פוקס באה לברסלב בתו של הגאון, גב' ציטרין שבאה לדווינסק מארץ־ישראל, מירושלים, לקבר־אבות. המלחמה לכדה אותה והיא לא יכלה לשוב. שניהם התאכסנו בביתנו, שהיה בית דתי. אבינו היה קשור לכל עניני הדת והקהילה בברסלב. הוא היה פעיל בישיבה הקטנה, גבאי בבית־הכנסת הישן ופעיל בכל עניני הצדקה בעיר. בהיותם בביתנו, התחלקנו עם האורחים בפתנו הדלה ודאגנו להם בכול. המזון היה מועט ובקושי הספיק לקיים את הנפש. אמי, אשה חלשה, טיפלה בכולם. היא היתה משכימה קום בכדי להכין לרב פוקס את מזונו, שהיה על פי רוב תפוחי־אדמה. הרב אכל רק ארוחה אחת לפנות בוקר והיה צם כל היום. הוא היה שקוע בתורה עד מאוחר בלילה. שניהם, הרב פוקס וגב' ציטרין, היו אתנו עד לחיסולו של גיטו ברסלב ב־3 ביוני 1942, י"ח סיון תש"ב, יחד עם יהודי ברסלב מצאו מותם באותו יום.

פישר הנקה (חנה)
בת רחל ולייב גורביץ

זמן קצר לפני פרוץ המלחמה נפטר אבינו, לייב, אחרי מחלה ממושכת. נותרנו: אמא רחל, שלוש בנות: הנקה, רבקה, חיה, ואח אחד, אידל־מאיר. הייתי הבכורה במשפחה וגם המפרנסת היחידה כתופרת. בת עשרים הייתי בפרוץ המלחמה. התפרנסנו אז בדוחק.
בעיותינו התחילו עם פרוץ המלחמה. הגרמנים, בסיועם של התושבים המקומיים שהתגייסו לעזור להם, גירשו אותנו מבתינו, העבירונו אל מאחורי העיר והכניסו אותנו לביצה גדולה וטובענית. בדרך נורו למוות שניים מיהודי העיר. כל הלילה החזיקו אותנו בביצה. למחרת שוחררנו, וכשחזרנו הביתה חשכו עינינו: הגויים שדדו את כל רכושנו. לא היה לנו מקום להניח את ראשינו.
כעבור זמן קצר הקימו הגרמנים את הגיטו. הוא מוקם ברחוב פילסודסקי, אליו אספו את היהודים מכל הרחובות, וחסמו את מבואותיו בתיל דוקרני. עם הקמתו החלו הגזירות: אסרו על היהודים ללכת על המדרכות וציוו להצמיד טלאי צהוב עם המלה *Jude*. בלילות היו באים גרמנים, או שוטרים מקומיים, ועוצרים יהודים על מנת להפחידם. למחרת היום היו משחררים אותם.
יומיים לפני השמדת הגיטו באו לביתנו נציגי היודנראט, המורה מזא"ה ולוי־יצחק ויינשטיין וסיפרו שלפי צו הגרמנים עליהם לרכז קבוצה גדולה של בנות צעירות להעברה לסלובודקה לניקוי קסרקטיני הצבא. לא יכולנו להתנגד לכך, גם לא תיארנו לעצמנו מה עלול לקרות. אחותנו חיה נפרדה מאתנו ויצאה לדרכה האחרונה. מאז לא ראינו אותה עוד. ניסינו לחקור ולשאול אך לא העלינו דבר. כך גם לא נודע לנו מקום קבורתה. היא ניספתה יחד עם כל קבוצת הבנות.
אחינו אידל־מאיר בן ה־16 וחברו פאלקה חאראט הבינו שמסוכן להישאר במחבוא. הם החליטו לעזוב את המקום וללכת לעיר גלובוקי, שם התגוררו שתי דודותינו. הם חשבו, משום־מה, ששם יהיה מצבם יותר טוב; אך במציאות לא כך היה. הסוף היה טרגי. אחינו ניספו בגיטו גלוּבוק.
במחבוא אתנו היו פליטים מקובנה; אשה בשם אתל וארין

והרשלה, ילד בן שלוש. הילד היה רעב וצמא ובכה בלי הפסק. האם הבינה שבכי ילדה יכול להסגיר את יושבי המקלט לידי הגרמנים, וביקשה מאתנו שמישהו יחנוק את הילד. לא נמצא מי שיהיה מוכן לבצע זאת, ואז האם, במו ידיה, חנקה את ילדה.
עם חיסול יהודי יוֹד ברחה והגיעה אלינו משפחת ציפין, חיים־לייזר וחוה, קרובי משפחה ומכרים טובים שלנו, אולם כאב וצער היו מנת חלקם. כשטבחו את יהודי יוֹד נתפסו שלוש בנותיהם היפהפיות והומתו. הן הלכו למוות כשהן אוחזות אחת ביד חברתה.
כשהתחילו לדון בחיסולו הקרוב של גיטו ברסלב, הציע חיים־לייזר להתקין מחבוא במרתף. אמרו ועשו: מספר שכנים התלכדו, חפרו ובנו את המסתור. האדמה פוזרה בין ערוגות גן־הירק שמאחורי הבית. כשהתחילה ההשמדה התחבאנו במקלט 15 איש. מקוצר הזמן לא הספקנו להכין מזון. בלילות היתה אמא יוצאת עטופת־ראש, שלא יכירוה, ומביאה מי־שתיה מהבאר שבחצר. כך התקיימנו.
חיים־לייזר וחוה לא מצאו מנוח למכאובם והתייסרו כל הזמן שמא לא עשו די כדי להציל את הילדות. הם טענו שבלעדיהן אין חייהם חיים והחליטו לעזוב את המקלט וללכת לקראת המוות. בליל חושך אחד, באפלה גמורה, עזבו את המקלט ובזהירות, שאיש לא יגלה מהיכן יצאו, נעלמו.
דודי נחמן־חיים, סופו היה אחר. היה עליו לשלם תחילה עבור כדור־המוות בטרם קיבל אותו. נחמן־חיים היה נפח, ובמקצועו אחד מהנדרשים לגרמנים. ביום תחילת השמדת הגיטו, בא לביתו ז'נדרם השכם בבוקר, העיר אותו משנתו וקרא לו לפרזל את סוסו. האיש קם, הלך לנפחיה ועשה את עבודתו נאמנה. כשגמר את הפירזול אמר לו הגרמני: "כעת אשלם לך", הוציא את אקדחו וירה בו למוות.
במחבואנו היינו שומעים אנשים מתהלכים בבית, שוברים ומחפשים יהודים מסתתרים. הגענו למסקנה שיום יגיע ויגלו אותנו. החלטנו לעזוב את המקלט ולברוח, כל אחד לדרכו לגורלו. לנו, בעצם, לא היה לאן ללכת כי לא היו לנו נוצרים מכרים בכפרים.

ערב אחד, גשום מאוד, עזבנו את המקלט והתפזרנו איש לדרכו. אמי, אחותי ואני התגנבנו מבוהלות מהעיירה והמשכנו ללכת לאורך חוף האגם. כך הגענו לכפר קרסנוסלצי. בחושך הבחנו בבית־מרחץ. נכנסנו פנימה ופשטנו את בגדינו הרטובים. היינו עייפות מאוד ורעבות ונרדמנו. ביום המחרת ישבנו ונזהרנו שלא ישגיחו בנו, אך לא היה טעם להמשיך ולשבת כאן, ידענו שבסופו של דבר יגלו אותנו. אחרי חצות, כשאנו רעבות מאוד, עזבנו את בית־המרחץ והלכנו לאורך הכביש המוליך לדווינסק. מדי פעם, כשהיתה מופיעה מכונית, היינו יורדות מהכביש כדי שלא ישגיחו בנו. כך הלכנו עד שהגענו לכפר אורבן. על־יד הדרך ניצב בית שחלונותיו קטנים, מהם בקע אור קלוש. כשאנו רועדות מקור ומפחד דפקנו בדלת וחיכינו. הדלת נפתחה ואשה מבוגרת, נוצריה, שאלה אותנו "מה אתן רוצות?" סיפרנו שאנו באות מברסלב, מאוד רעבות ומבקשות קצת לחם. היא הכניסה אותנו לביתה ונתנה לכל אחת מאיתנו פרוסת לחם. כשעמדנו ללכת אמרה לנו: "לאן תלכנה בליל גשם כזה?" היא ריחמה עלינו והשכיבה אותנו לישון על התנור החם. הרגשנו בגן־עדן. כשהתעוררנו בבוקר ראינו שהאשה איננה

ואנו לבד בבית סגור. נבהלנו מאוד. חששנו שמא הלכה למשטרה למסור שיהודיות מתחבאות בביתה. חיכינו בחשש לבאות. לפתע שמענו שהיא פותחת את הדלת ונכנסת. היא הביטה בנו ואמרה: "אני מבינה את מצבכן, הרי אם תצאנה מהבית יתפסו אתכן ויהרגוכן, לכן, בבקשה מכן, תשבנה בבית ואני, בעזרת אלוהים, אעזור לכן ככל שאוכל". היא סיפרה לנו שהיא עניה מאוד ומזונה מספיק לה בקושי. היא היתה אדוקה, נזירה, תמיד מצטלבת והרבה מתפללת.
באותו בוקר בו סגרה אותנו בביתה, התברר לנו שהלכה לכומר הכפר וסיפרה לו שריחמה עלינו, הכניסה אותנו לביתה ואינה יודעת איך להמשיך ולנהוג בנו. הכומר, אדם טוב־לב, הקשיב לדבריה ואמר לה: "לא עשית שום דבר רע, להיפך, אם את יכולה, הסתירי אותן ואני אעזור לך כפי יכולתי. כשתבואי להתוודות אם הן עוד אצלך, הגידי לי רק מלה אחת בפולנית, 'ישנן', ואדע שהן אצלך". האישה חזרה הביתה, מרוצה מכך שהכומר לא התנגד למעשיה ואף הבטיח לעזור לה. בבית הרימה כמה לוחות בתקרה ואמרה לנו לעלות לעלית־הגג ולשבת שם בשקט. היא הזהירה אותנו לא לשוחח בינינו ולא להשתעל, חלילה, כדי שלא ירגישו שיש מישהו למעלה. היא הביאה מעט סמרטוטים ונתנה לנו להתכסות בהם. פעם ביום היתה מעלה אלינו פרוסת לחם ומים. ידענו שהיא מתחלקת איתנו במעט שיש לה, ולולא עזרתו של הכומר גם היא היתה נדונה לרעב. אנחנו לא גמלנו לה במאומה פשוט לא היה בידינו. נמלטנו כל עוד נפשנו בנו.
שם האשה הטובה הזאת, היה יוספה סאוויצקיה. בהיותה אדוקה, היתה מביאה לנו ספרי־קודש נוצריים וביקשה שנקרא בהם ונלמד את התפילות בעל־פה. אם נישאר בחיים, היא מקווה שנעבור לאמונתה, ואולי אני ואחותי נתחתן עם בחורים נוצריים. היא סיפרה שיש לה שני אחיינים שנוכל להתחתן איתם. ודאי אלוהים ימחל לנו ונהיה כנולדות מחדש.
היא היתה מקשיבה לחדשות מפיהם של הכפריים ומספרת לנו איך נתפסו יהודים מברסלב וממקומות אחרים ואיך הרגום וכן איך חיסלו הגרמנים משפחות נוצריות על שהחביאו אצלם יהודים. היא ידעה שגם חייה נתונים בסכנה גדולה.
בעליית־הגג היה פתח קטן, דרכו היינו רואות כל מי שעבר או נסע בכביש. ראינו צבא גרמני רב: טנקים, תותחים ומקלעים מוסעים לחזית. ראינו את השוטרים המקומיים, שהיו לפעמים גרועים מהגרמנים. חלמנו על היום בו תיגמר המלחמה, ולפעמים גם איבדנו את תקוותנו זו.
בינתיים הגיע החורף. משבי־רוח חזקים, השלג יורד ונערם על הגג וגם הכפור. נעשה קר. קשה היה להחזיק מעמד במצב כזה. יוספה, בראותה אותנו קופאות מקור, האפילה את שני החלונות הקטנים ובלילות היתה מורידה אותנו לביתה. אבל הדבר נמשך זמן קצר בלבד. באחד הלילות דפק אחיינה בדלת. נבהלנו מאוד. היא נתנה לו את מבוקשו והוא הלך מבלי שראה אותנו, תודות לחושך. מעתה פחדה להשאיר אותנו בבית. מתחת לרצפה חפור היה בור לאיחסון תפוחי־אדמה בחורף. ירדנו שמה. בו היה לנו יותר חם מאשר מתחת לגג. היתה זו נחמה פורתא.
בעייתנו היתה אחותי הקטנה רבקה. היא היתה בת שתים־עשרה. הרעב הציק לה מאוד והיתה בוכה. רעבנו הרבה בדרך־כלל ושאיפתנו היתה לצאת מהבור ולאכול לחם

לשובע. היינו מסתכלות אחת על רעותה ורואות איך אנו הולכות ורזות, הולכות ונחלשות בגלל הצרות והרעב. זה זמן רב שלא התרחצנו בבית־מרחץ, וחוסר הניקיון האישי הכביד עלינו ביותר.
לא פעם שאלנו את עצמנו, למה מתאכזר הגורל לנו? במה חטאנו? לא גנבנו ולא הרגנו. הרי רק עכשיו התחלנו לחיות, ומדוע עלינו להיאבק עם המוות? אך לא איבדנו את התקווה שאלוהים ישמע את זעקת ליבנו, ויבוא יום וגם אנחנו נהיה חופשיים ככל העמים בעולם. לפעמים היינו שומעות את נגינת המפוחית, את השירה והריקודים של בני־הכפר, עינינו היו דומעות וליבנו בל עימנו.
זוכרת אני, שהיינו בסכנה גדולה שעה שהגרמנים ערכו פעם מצור על הפרטיזנים. צבא רב השתתף בו וחיילים גרמנים אוכסנו בבתי הכפריים. הנוצריה שלנו באה בריצה, הורתה לנו לרדת לבור וכיסתה את הפתח בשטיח. ששה גרמנים ישנו על רצפת הבית שלושה לילות, ואנו ישבנו למטה בבור רעבים ומפוחדים. ואז, הם עזבו את הבית והסתלקו מהכפר.
קרבות קשים התנהלו באזורנו כשהגרמנים נסוגו עקב הלחץ הבלתי־פוסק של הצבא האדום. הפגזים שרקו מעלינו ובתי הכפר בערו. פחדנו שביתנו יישרף גם־הוא. יצאנו עם הנוצריה ושכבנו בתעלה. פתאום הופיעו שלושה חיילים גרמנים ושאלו אותנו בגרמנית, אם ראינו בסביבה חיילים רוסים. אמרנו להם בפולנית שאין אנו מבינות. בראותם שאנו רק נשים, עזבו אותנו והלכו.
אחרי קרבות קשים נסוגו הגרמנים והגיע הצבא הרוסי, אנו, מתוך פחד, המשכנו לשבת במחבוא. הנוצריה באה ואמרה לנו, "כעת אין לכם יותר צורך לפחד, אתן משוחררות. הרוסים כאן. הגרמנים נסוגו וכבר לא יחזרו". חיבקנו אותה וכולנו פרצנו בבכי משמחה. יומן אמנם לא כתבתי, אך זוכרת אני היטב את כל הצרות והתלאות שבהם התנסינו מאז תחילת המלחמה. איך אפשר שלא לזכור את האשה הנפלאה הזאת, יוספה סאוויצקיה, שהתחלקה עמנו בפתה הדלה וביתה הרעוע וסיכנה את חייה למעננו.
נפרדנו מיוספה, קבענו שנעמוד בקשר והזמנו אותה לבקר אותנו בברסלב. יצאנו לכביש. הבעיה היתה איך להגיע לברסלב. יצאנו לחופש אחרי שנתיים וחודשיים בהם היינו נחבאות אצל הנוצריה. מרוב ישיבה במקום אחד זמן רב כל־כך, לא היינו מסוגלות ללכת. התקדמנו צעד־צעד שלובות זרוע כדי לא ליפול. מי שראה אותנו היה עוצר ולוטש עיניו, כי נראינו כשלדים חיים; רק עור ועצמות, והרגליים כושלות; הן ממש לא נשאו אותנו. בשולי הדרך התיישבנו למנוחה קצרה. אנו רואות מכונית מתקרבת ועוצרת על ידנו ובה חיילים רוסים. הם התבוננו בנו, ולא האמינו למראה עיניהם. בחייהם לא ראו אנשים רזים כמונו. הם שאלו מאין אנו באות ולאן אנו רוצות להגיע. עזרו לנו לעלות למכונית וסידרו לנו מקום לשבת. בכניסה לברסלב הורידו אותנו. התקדמנו והסתכלנו לצדדים, אולי ניתקל בפנים מוכרות. על־יד טחנת הקמח פגשנו את ראשון היהודים מאז עזבנו את הבית. זה היה אלצ'יק שמידט. שמחנו לפגישה ובכינו מהתרגשות. הוא הביא אותנו לביתו של פאלקה כץ, שם מצאנו את חיים כגן, את יענקל־וולוול שפירא ואת אחיו שלמה, את חלוינה פינצוב ואנשים נוספים שיצאו כמונו מהמחבואים והגיעו לעיירה. אלצ'יק דאג לנו לאוכל, אך אנו פחדנו לאכול שמא יזיק לנו הדבר מאחר שזמן רב לא אכלנו די צרכנו.

כעבור שבוע בא איש העיריה וביקש מכל אדם שבבעלותו בית, להתיישב בו, כדי למנוע מאנשים אחרים לתפוס אותו. ניגשנו לביתנו ומצאנו חורבן ממש. החלונות והדלתות שבורים, הקירות הרוסים, הגג דולף וגשם חודר פנימה. בחדרים – ריקנות ועזובה; לא מיטה, לא שולחן, לא כיסא, לא כלי־מיטה ולא בגד, והלא עזבנו בית מסודר ומלא כל־טוב. גברים אחדים באו לעזרתנו וסידרנו איכשהו את הדירה. בלילות פחדנו להישאר בבית כיון שנפוצו שמועות על חבורות מרצחים, בעיקר אנשים ששירתו במשטרה הגרמנית. לכן ביקשנו משלמה שפירא ואשתו שילונו אצלנו. אלצ׳יק היה מבקר בביתנו לעיתים קרובות והשתדל לעזור ככל יכולתו.
קרבות בהיקף רחב עדיין התנהלו לא הרחק מאתנו. המוסדות טרם התארגנו להספקת מצרכי מזון לאוכלוסיה. לחם חולק רק לפי תלושים ולפעמים חסרו אפילו תפוחי־אדמה, אך היינו שבעי־רצון שאנו חופשיים.

התחלתי לעבוד כתופרת. את רבקה קיבלו לעבודה כטלפוניסטית בדואר. בתקופת עבודתי אצל הכפריים הייתי מקבלת מהם גם מצרכי מזון: חלב, ביצים חמאה וגבינה. מדי פעם היינו מתאספים ועולים ל״בורות״; כך נקרא המקום בו חיסלו הגרמנים ועוזריהם את יקירינו: אלפי יהודים מן העיר והסביבה. הם הובלו כצאן לטבח: לא היה בידינו כל נשק להתגונן וגם נפשית לא היינו מוכנים. הלב נשבר לראות את הבורות הגדולים ובהם הנשמות הטהורות והחפות מכל אשם. הביקורים היו מסתיימים בתפילת ״אל מלא רחמים״ ו״קדיש״. בקשתי, משאלתי ותפילתי היא שילדינו וכל ילדי ישראל – באשר הם, לא ידעו ולא יתנסו בכל שעבר עלינו.
המשכנו לשמור על קשר עם יוספה. היא היתה לנו כאם יקרה. למרות המחסור התחלקנו אתה במעט הרכוש שהיה עימנו. היא היתה מבקרת אותנו ל עיתים קרובות ואף פעם לא חזרה בידיים ריקות. גם אנו היינו מבקרות אצלה ומביאות לה דברים נחוצים. כשבאו אלינו אורחים, היינו נוסעים איתם אליה לכפר להראות להם את עליית־הגג הקטנה ובור תפוחי־האדמה מתחת לרצפה, שם התחבאנו.
הנס שקרה לנו הוא מהנדירים בעולם. ונדיר באותה מידה, למצוא אשה נזירה, אדוקה ומאוד מאמינה כמו יוספה. היא הצילה את חיינו.
יום אחד לפנות בוקר, בעוד חושך בחוץ, שמענו דפיקות בדלת. נבהלנו. ניגשנו בפחד לדלת ושאלנו ״מי שם״? ״זאת אני, יוספה״ באה התשובה. שמחנו מאוד לבואה. היא נכנסה, קפואה ורטובה מהגשם שירד ונראתה מתוחה. שאלנוה: מה קרה? והיא סיפרה לנו בקול חנוק שהכומר נעצר. בלילה באו אנשי נ.ק.ו.ד., הוציאוהו מביתו ועצרוהו בברסלב. הרגענו אותה והבטחנו לעשות הכול לשחרורו. נתַנּוּ לה בגדים להחלפה, וסעדנו יחד את ארוחת־הבוקר. לאחריה הלכתי לביתו של מפקד המשטרה ונתקבלתי בסבר־פנים יפות. הכרתי את אשתו היהודיה, שתפרתי לה את כל מלבושיה. סיפרתי להם על מטרת בואי וביקשתי את עזרתם בשחרור הכומר. ציינתי שהודות לו ניצלנו מציפורני הגרמנים וכן שעזר רבות לפרטיזנים. המפקד הבטיח את עזרתו והזמין אותי לבוא בערב. טרם צאתו לעבודתו, סיפר שהתקבל צו לעצור את כל הכמרים, כי נודע ששיתפו פעולה עם הגרמנים, ועכשיו הם פועלים נגד המימשל הסובייטי. נשארתי לשבת עם אשתו ושוב ביקשתי את עזרתה. נדמה לי שהשתכנעו שכומר זה אדם הגון

הוא ולנו מספיק סיבות להעיד לטובתו.
לפנות ערב שבתי לביתו של מפקד המשטרה, הוא סיפר ששלומו של הכומר טוב והציע לי ששלושתנו, כלומר אני, אמא ואחותי נכתוב ונחתום שהוא הצילנו, שהודות לו נשארנו בחיים, וכן שעזר לפרטיזנים.
הלכנו לנ.ק.וו.ד. וחתמנו על מסמך כזה עם עוד שני פרטיזנים. למחרת שוחרר הכומר ממעצרו. יוספה לא חזרה לביתה, כי לא האמינה שאכן ישוחרר. פתאום נפתחה הדלת והכומר נכנס. השמחה בבית היתה גדולה. הוא הבין שהשתדלנו למענו ואמר שלעולם לא ישכח את עזרתנו. אנו ענינו שלא נשכח לעולם את עזרתו הוא להצילנו. ערכנו קבלת פנים נאה לכומר ולנוצריה, ליווינו אותם לאוטובוס ושם נפרדנו מהם.
כעבור זמן, ב־1958, קיבל הכומר אישור הגירה לפולין. לפני נסיעתו בא להיפרד מאיתנו. הוא השאיר בידינו את כתובתו בעיר גדאנסק וביקש שנבקר אותו אם נבקר בפולין.
עד עזיבתנו את ברסלב עזרנו לסאוויצקיה בכול. כשעלינו ארצה ב־1960 עוד הספקנו לשלוח לה שתי חבילות. ב־1961 קיבלנו מכתב שיוספה נפטרה.
לעולם נזכור אותה ואת שפעלה למעננו.

באחד הימים ביקרו אותנו נציגים ממוסדות העיריה ושאלו אם נוכל לארח בביתנו חיילים אחדים למספר ימים. חיילים אלו באו לאסוף תפוחי־אדמה עבור יחידתם. מובן שהסכמנו. בין הבאים היה קצין יהודי בדרגת סגן, ובמקצועו האזרחי מהנדס. בהיותו אצלנו התאהב באחותי רבקה, וכעבור תקופה קצרה התחתנו והתיישבו בעיר סברדלובסק.
גם מזלי שיחק לי. זלקה פישר מיוד, אותו הכרתי עוד משנות ילדותי, השתחרר אחרי המלחמה משירותו בצבא האדום וחזר ליוד, אך לא מצא איש ממשפחתו. הוא עבר לברסלב ותוך זמן קצר נישאנו.
ב־1960 עלינו ארצה; אני ובעלי, אחותי ובעלה ואמנו היקרה.
יש לנו בן, בת ו־4 נכדים.

וישקין יעטה (ינטקה)
בת פניה ורפאל פישר

משפחתנו בברסלב היתה בת 8 נפשות: הורי, רפאל ופניה, שני אחי: יענקל ונפתל ושלוש אחיותי: אסתר, רבקה ותינוקת ושמה חסיה שנולדה ב־1943, בגיטו השני, ואני מעולם לא ראיתיה. הייתי הבת הגדולה במשפחה ואני היחידה ששרדתי מכל משפחתי.

אבי עסק במסחר בשר ומצבנו הכלכלי היה טוב למדי. היו להורי תכניות להגר לארצות־הברית, המסמכים כבר היו מוכנים, אך המלחמה שפרצה שיבשה את תכניותינו. המצב השתנה לרעה, החיים נעשו קשים. הרבה אנשים גורשו לסיביר. המסחר הפרטי נאסר והיו קשיים בהשגת מזון. אבל אף־אחד לא תיאר לעצמו שיגיעו אף זמנים קשים יותר.

בקיץ 1941 נכנסו לעיירתנו הגרמנים. כמה ימים לאחר כניסתם, ריכזו את כל יהודי העיירה והובילו אותנו לאיזור הביצות. בדרך הרגו את שלמה השוחט ואת העלם חיים מילוטין. החזיקו אותנו בביצות כל הלילה ובינתיים איפשרו לתושבים הנוצרים לבזוז את בתינו. בבוקר המחרת הירשו לנו לחזור לבתינו.

הגרמנים דרשו מהיהודים לשרת אותם. הנשים היו מגוייסות לניקוי דירותיהם והגברים עסקו בהטענת בולי־עץ בתחנת הרכבת למשלוח לגרמניה, ובעבודות שונות אחרות.

החיים נעשו קשים מאוד. קשה היה להשיג מזון ועצים להסקה. מולנו היו מחסני הפשתן של פישר והיינו לוקחים משם את הפסולת להסקה.

הגיעו אלינו שמועות של חיסול קהילות יהודיות בעיירות סמוכות, וכן על שליחת יהודים למחנות השמדה. רבים ברחו מהטבח והגיעו לברסלב. קיבלנו אותם והתחלקנו עמם במעט שהיה לנו. מהעיר דווינסק בלטביה ברחו בני־דודיה של אמי – לייב, גיטה ואידה גרבץ והתגוררו אתנו. בעלה של אידה ושני ילדיה ניספו בדווינסק. בני גרבץ הכירו משפחה נוצרית בשם שצ׳רבינסקי שהיתה קונה בשוק בברסלב. למשפחה זו היתה חווה בקרבת היישוב הכפרי איקאז׳נה, והם הסכימו להסתיר את משפחת גרבץ.

אבי החליט לבנות מסתור במרתף ביתנו. עם בן־דודי מוטל פישר, התקינו שניהם במרתף קירות כפולים. הכניסה היתה

דרך ארון־בגדים בדירתנו. כמו כן השתדל אבי, שהיה חבר ביודנראט, וביקש מהגרמנים להקל מעט את תנאי־החיים בגיטו – אבל ללא הועיל.
ב־3 ביוני 1942 הקיפו הגרמנים את הגיטו והובילו את היהודים לטבח. עזרו להם בכך משתפי־פעולה מהאוכלוסיה הנוצרית המקומית. כולנו נכנסנו אל המסתור ויחד איתנו ירדו לתוכו גם כמה מקרובינו: חנה וטוביה פישר, חונה וסוניה פישר ובניהם אברמלה וברקה, בן־דודי מוטל פישר ואשתו ליובה ובנותיהם סוניה ורחל'ה, בת־דודי חיה־מרקה ועוד זוג מהעיירה יוד.
במחבוא שמענו את הגרמנים נכנסים ולוקחים את סבתנו לַנה ואת שני בניה זלמן־יעקב ויהושע. סבתי היתה אשה חביבה, זקנה נחמדה. היא ניספתה בידי הנאצים. אני זוכרת עוד, שבזמן ישיבתנו במחבוא שמענו פתאום צעדים וקולו של גבר: "פישר, אם מישהו מסתתר פה, צאו – הגרמנים מבטיחים שיותר לא יהרגו אף אחד. מדבר אליכם ריבַש". איני יודעת איזה ריבש היה זה, אך לעולם לא אשכח את קולו. הגרמנים הובילוהו לכל הבתים לחפש יהודים מסתתרים. הם אילצו אותו לעשות זאת.
אבי סימן לנו בידו שנשתוק. ברגע זה התחיל ילדהּ של סוניה פישר לבכות. אברהם, מיוד, חסם בידו את פיו של הילד והשתיק אותו. כשהגרמנים וריבש הלכו, התברר שהילד נחנק מחוסר אוויר. קברו אותו אחרי ביתנו.
שהינו במחבוא שני לילות. בלילה השלישי יצאנו ועזבנו את ברסלב. אינני יודעת לאן הלכו שאר האנשים. אותי ואת אחי נפתלי, שלח אבא למשפחת שצ'רבינסקי, מקום בו הסתתרה משפחת גרבץ. אבי חילק אותנו למקומות שונים, מתוך שיקול שלא כל המשפחה תתרכז יחד בעת החיפושים. אמי ואיתה יתר הילדים הסתתרו אצל איכר בכפר מציש. אבי הלך לחפש מחבוא לעצמו ושהה פרק זמן אצל הנוצרי מַטולקה.
כשאחי ואני הגענו למקום, הכניסו אותנו לאסם, ובו בור מוסתר ומכוסה קש.
בני שצ'רבינסקי היו אנשים נפלאים. לראש המשפחה דאנאט ולאשתו יוזפה היו שתי בנות קטנות ואחיין, ולאדק שמו. יום־יום היו מביאים לנו אוכל. לא פעם היו באים לביתם פרטיזנים או יהודים שהצליחו לברוח ולכל אחד היו מושיטים עזרה וסעד.
פעם, בלילה, באו פרטיזנים לחוותו של שצ'רבינסקי ותבעו ממנו נשק. אמר להם שאין לו. לא האמינו לו ואיימו להרוג אותו. באין ברירה סיפר להם שמסתתרים בביתו יהודים מדווינסק ומברסלב. אחד הפרטיזנים טען שהוא מברסלב ורצה לראות את המסתתרת ולהשתכנע שאכן אמת דיבר. שצ'רבינסקי גילה להם את המחבוא. לא נגעו בו לרעה. הפרטיזן הברסלבי היה חיים בורט.
אין מלים בפי לתאר את רוחב־ליבם של האנשים האלה. חבל שלא היו רבים כמותם. הם חיו בפחד מתמיד וסיכנו את חייהם. אפילו ילדיהם הקטנים לא ידעו על היותנו אצלם. אבל העוזרת שלהם התחילה לחשוד שבעליה מסתירים יהודים. היא סיפרה לראש הכפר שראתה את יוזפה נכנסת עם סל־אוכל לאסם. ראש־הכפר היה ידידם של השצ'רבינסקים וסיפר להם על ההלשנה. לאחר מכן הזמין אליו את המשפחה ואת העוזרת. יוזפה, בשמעה את האשמה, תבעה לבצע חיפוש בביתם, ואם יתברר שדבריה של העוזרת הם דיבה ויהודים בביתה אַיִן, ביקשה ממנו שיפעל להכנסת העוזרת לבית־הסוהר ואפילו שתוצא להורג ביריה. העוזרת נבהלה מאוד והתחרטה על כל הפרשה. היא התחילה להצטדק באמרה, שהמציאה את הסיפור וביקשה סליחה

ומחילה.
בהתחלת שנת 1943 נודע לנו שבברסלב הוקם גיטו שני ליהודים שלא היה להם לאן ללכת וחזרו לעיירה. נודע לנו שגם הורינו נמצאים שם. רצינו לראות אותם והחלטנו שנפתלי ילך אליהם. ולאדק שצ׳רבינסקי הסיע אותו עד למבואות העיירה, ואחי הגיע בכוחות עצמו לגיטו. הורי שילחו אותו משם כעבור ימים ספורים על־מנת שיחזור אלי. הוא עזב את הגיטו, יצא מהעיירה ואמור היה לפגוש את ולאדק בדרך ולחזור איתו אלינו. לרוע המזל נתקלו בו גרמנים ושוטרים מקומיים שהכירו אותו, ירו בו וקברו אותו במקום. בגמר המלחמה העברתי את גופתו לבורות, למקום השחיטה ההמונית, וקברתי אותו שם.
כתבתי להורים וביקשתי מהם שיברחו. ולאדק, שהיה נוסע לברסלב, היה מעביר את המכתבים ומגניב אותם לתוך הגיטו. גם אבי כתב לי כמה מכתבים. במרץ 1943 שמענו שהגרמנים חיסלו את הגיטו השני.
בקיץ 1944 ידענו כבר שהגרמנים מפסידים במלחמה ובנסיגתם שורפים כפרים. נודע לנו שמחלקה גרמנית נמצאת בקרבתנו, באיקאז׳נה, ופושטת על כפרי הסביבה.
נאלצנו לעזוב את האסם מחשש שריפה. בחצר ביתנו גדל עץ ענק, עב־גזע וחלול, ובו כניסה שאיפשרה מסתור בתוכו. ארבעתנו נכנסנו לתוך העץ. הבעלים ערמו בפתחו רהיטים וחפצים אחרים, כאילו כדי להציל את רכושם משריפה. הגרמנים אמנם באו ושהו בחצר יומיים. עמדנו דחוסים בתוך העץ בלי לנוע. כשיצאנו היינו נפוחים, רצוצים ושבורים.
הגרמנים הרפו מאתנו, הרוסים נכנסו ושיחררו את האיזור. כעבור ימים אחדים הגיע לבית שצ׳רבינסקי מוטל פישר בן־דודי שהסתתר אצל כפריים, יחד עם אחותו חנה ובעלה טוביה, אחיו של טוביה מוטל, וכן מאשה ומנדל מארון. מוטל סיפר לי על השמדת יהודי הגיטו השני בברסלב, והביא לי את הידיעה העצובה על מות הורי ואחותי הקטנה חסיה, שטרם מלאה שנה לחייה וכן יתר בני המשפחה. הדגשנו בשיחה את העובדה כי נשארתי היחידה מכל משפחתי. עברתי לגור עם בני־דודי לעיר דווינסק.
משפחת שצ׳רבינסקי עזבו את הכפר קמיונקה; ראש־המשפחה דאנאט נפטר. אשתו יוזפה, בנותיה וולאדק עזבו את רוסיה, עברו לפולין וחיים בעיר קונין.
בתום המלחמה היגרתי לארצות־הברית, משם נסעתי לבקרם. לעולם לא אשכחם. הם סיכנו את חייהם וחיי ילדיהם כדי להציל יהודים.

כחיצים ביד גיבור; כן בני הנעורים...

בני נעורים...
ארמון הבדולח הוורוד; חלומות ותקוות, שאיפות לעתיד, קסם וכישוף, כל אלה נמחקו ונדרסו על ידי הטלפיים המגושמים והאכזריים של החיה הנאצית.
בתנאים מחפירים, ברעב, מצוקה והשפלות, בצל עינויים ומוות, מצאו בני־הנוער היהודי בגיטו כוח־רצון וקרן אור חיוורת בפגישות ושיחות מקריות, ולא איבדו את התקווה, ולו הקלושה ביותר, למחר יותר טוב. עדות לכך אנו מוצאים בפנקסי "זכרונות" שהיו כותבים איש לרעהו, איש לחברו או חברתו, בתוך אפילת הדיכוי.
להלן כמה מ"מזכרות" אלו כתובות עברית, פולנית, רוסית וליטאית, על ידי צעירים מברסלב וממקומות אחרים בפנקסה של ינטה פישר.
חשוב לציין ש"המזכרות" הן מסוף שנת 1941 עד יוני 1944, כמה חודשים לפני השחרור, דרך כל יסורי הגיהנום – טבח עינויים, רעב וחוסר כל.
התרגום הוא חופשי, תוך שמירה קפדנית על תוכן הדברים.

למזכרת!!!

אַהוֹ! אל תספר על עומק סיבלךְ
אל תגיד שאתה מיואש ואבוד
שהעולם האכזרי מקפיא את לבך
אהו! אחשוב רק: אמצא מרגוע.

ככל שיגדל הכאב בלבך,
גם אם יפול רוחך לעיתים קרובות,
חזק יותר תפנק האדמה אותך
ויותר שלווה ושקט נפשך תספוג.

לכן, קדימה לדרך! לֵך בשם אלֹקים
ובמלחמה לאמת תסבול עבור קרוביך,
עבור אושר לזולת שא יהבך
ואל תשים לב אם ישלמו לך בסלידה.

כתב לך חברך
ג.ס. (סקופץ)

למזכרת!!!

היי בעלת־לב יהודי ונפש של מלאך
אהבי את גורלך בסבל וסערות
אל תשפילי את ראשך לפני אסונות
היי נחמה ללבות שבורים...

כתב: חברך: ה.ס. ברסלב, 20.10.41

לאדון הנכבד ולדיסלב ליום הולדתו!

אנחנו ידידיך מביאים לך פרחי ארצנו
ומאחלים לך אושר תמידי
לא נשכח אותך לעולם
על רגישותך ויחסך הטוב
נודה לך בלי מצרים
נאהב אותך ונאחל לך אושר
עד לחתונה, ואחר־כך
ראו חיים טובים באהבה, רֵעוּת ושלום.
היה נא ברוך אלוקים,
כפי שמגיע לך,
בעושר, מזל־טוב ותהילה
ויהלומים במסגרת זהובה.

ידידיך, 27.6.1944

כפי הנראה מדובר פה באחיינו של דאנאט ויוזפה שצ'רבינסקי, שהסתירו כמה משפחות והצילו אותם.

למזכרת!

עוד הרבה טיפות ישנן בכוס גורלך
צריך לסבול, לשתות לאט עד הסוף...

כתב ה.ס., 20.10.1941

הכותב הוא הירש סקופיץ.

למזכרת!

לא בשיחה מכירים את הידידים
רק בצרה אפשר לזהותם
עת אסון יפקוד אותם ודמעות תישפכנה
זה ידידך, אשר יבכה יחד איתך.

כתבה: אידה, 15.10.1943

הכותבת היא אידה גרבץ, בעת שהסתתרו אצל האיכר שצ'רבינסקי.

למזכרת!

אל תהיי עצובה, ידידתי, אל לך,
כל החיים עוד לפניך
הרבה דמעות היזלת
ואת לא יודעת
מתי תשובי הביתה.
הכול כל־כך עצוב ואכזרי,
הכול קרה בפתאומיות
אולם עוד יגיע הזמן,
אנו נתקומם נגד האויב
ועל כן התאזרי ידידתי בסבלנות
יום השחרור יגיע
ואנו נעלה על דרך זוהרת
ותוכלי לנוח מכל התלאות.
אז נזכור ונרומם את האנשים הידידותיים
שהצילו אותנו.
יפורסמו נא שמות המצילים בכל העולם
ולהכעיס אויבינו, הם יבואו על גמולם
כפי שאנו מאחלים להם –
הרבה אושר, בריאות, תהילה,
ויהלומים במסגרת מוזהבת.

כתבה אידה, 25.9.1943

השמש זורחת, האביב הגיע
הפרחים מלבלבים, הטבע קם לתחיה
מדוע עצוב לי כל־כך וכבד על הלב.
לְמה אני מצפה, על מי אני מרחמת.

לא! אני לא מצפה מאלקים לדבָר,
אבל צר לי על העבר,
אני מחפשת חירות ושלווה
אני רוצה לשכוח ולהירדם
כדי להתעורר ולנקום בשונאים־התליינים
על הדם הנקי ששפכו,
אל יחיו הרוצחים־התליינים,
מי יתן ותנצח האמת
ובמקום בו שלטה השינאה,
לוּ יישפך דמם של הרוצחים כגשם משמים
ואיתם יאבד מנהיגם.

כתבה אידה, 10.5.1943

מוכנה אני להרוג את האוייב
ולהשמיד את התליין
לו יקבל את המגיע לו
הוא רצח אנשים רבים
וצריך למחקו מעל פני האדמה
נחשי, את מי הרגו?

כתבה: א.ג., 10.10.1943

כפי הנראה מדובר במשתף־פעולה שהוצא להורג.

כשיעברו הימים הקשים האלה,
כשיחלפו הצרות והאסונות העמוקים
ואתה תמצא את עצמך בעולם אחר,
לפניך תיפתח תקופה חדשה.
אתה תחיה ותתענג,
תאהב ותשמח
ואז –

אל תשכח זאת
השתדל לעזור
לכל האומללים והנדכאים,
לכל הבודדים, הערירים והמושפלים
ולכל העזובים והנעלבים....

חתימת הכותב אינה ניתנת לפענוח
10.11.1943

למזכרת!!!

טוב היה לנו להכיר זו את זו
טוב היה לנו לחיות ביחד
אבל קשה יהיה לנו להיפרד
כאשר צריך יהיה
את המילה "שלום" לומר.

מחברתך ר. צירלין, 19–21.10.1941

זליקמן אנה (ניוטה)
בת רחל ויעקב קַנטור

זוכרת אני בוקרו של יום ראשון, שטוף שמש, יום מנוחה ותכניות ורודות. כרגיל בימים ההם, היה מקלט־הרדיו פתוח. נאומו של שר החוץ הרוסי מולוטוב נחת עלינו כרעם ביום בהיר ושינה כהרף־עין את חיינו. הבהלה טרם התפשטה, רוב האנשים האמינו בכוחו של הצבא האדום. כולם קיוו שהקרבות יהיו קצרים וייגמרו בנצחון הסובייטים.
עברו ימים אחדים, הידיעות שהגיעו היו מקוטעות ומאוד לא מעודדות: אנשים משתדלים לברוח מזרחה; מארגנים ליציאה כל מה שניתן: עגלות, אופניים; הנוער יוצא רגלי, ויש גם מקרים שהמבוגרים עוקרים עם ילדיהם.
בני משפחתי, שעבדו יחד עם אזרחים מברית־המועצות, מצליחים לארגן משאית. אמי, אחי, אחותי, אני וכל שאר בני המשפחה מעמיסים קצת מטלטלים. מלאי־תקווה יוצאים לדרך, אולם... השמחה היתה קצרה מאוד. המשטרה עוצרת אותנו, מצווה עלינו לרדת, להוריד את החפצים; הם צריכים את המכונית לעצמם, על מנת לתפוס מחבלים. שבורים ומאוכזבים אנו חוזרים הביתה. אני רוצה להדגיש: לא רק לנו קרה הדבר; כמה משפחות (קורט, איידלסון ואחרים) הגיעו עד לגבול ומשם הוחזרו על ידי הצבא האדום. בימים הספורים האלה, מישהו בכל זאת שלט בעיר, שמר על הסדר, ולא קרו מקרי ביזה.
על העיר נופלים כמה פגזים, יש הרוגים ופצועים, אולם הכול נראה כלא מציאותי. אנו חיים בהלם תמידי ובפחד מפני הבאות. הכול קרה במהירות שלא תאומן, כמו בקליידוסקופ.
אם זכרוני אינו מַטעני, נכנסו לעיירה כמה ימים לאחר פרוץ המלחמה, סיירים גרמנים, עברו את העיר ולא התעסקו עם התושבים. ימים מספר לאחר מכן, התעוררנו משנתנו לרעש תותחים כבדים, שעברו דרך העיר, ולקול נקישת פרסותיהם של סוסים ענקיים – הצבא הגרמני נכנס העירה במלוא כוחו: חיילים חסונים, בריאים, גסי־תואר על רקע דגלים אדומים ענקיים שבמרכזם צלבי־הקרס. פחד וייאוש אחזו בנו.
זכרוני בוגד בי ולא מאפשר לי לזכור את ההתרחשויות שבאו

לאחר מכן. הדבר הראשון שעשו הגרמנים היה, נדמה לי, הוצאת כל היהודים לביצות. מישהו ודאי כתב אודות המאורע הזה וכל מה שעבר על כולם אותו לילה. איש לא האמין שנחזור משם חיים. אומרים שהשתדלנות של קובלסקי והד"ר ברצקי הצילה את חיי כולנו, לבד משני אנשים. כן נודע לנו על רצח מחריד של יהודי יאיסי (כפר יהודי ליד ברסלב). לזליג אולמן נודע שבעיירה בורובקה שבלטביה הכניסו הגרמנים כ־200 יהודים, ילדים, נשים, זקנים ונוער, לאגם וירו בהם. לאחר ימים מספר, אוספים את כל יהודי עיירתנו על חוף אגם דריביאטה, מפרידים בין נשים, ילדים וגברים ואנשים ממקומות אחרים. אוספים את כולנו מספר פעמים; הגרמנים מחזיקים עמהם כלבי־זאב ענקיים. עד היום איני יודעת לאיזו מטרה אספו אותנו. במיוחד נחרט בזכרוני אותו מעמד בו נאספו קבוצות פולנים, פקידים, מורים והרבה נוער פולני "טוב", כולם מקושטים כביום חג, כולם עליזים ושמחים. כבר אז קיוו, כנראה, לחיסולנו. אפשר בנקל להבין מה היינו בעיניהם, אם מותנו, מות גברים, נשים וטף, היווה עבורם שעשוע. בביתנו גרו שתי משפחות־פליטים מליטא, הן רצו לברוח למזרח, אולם הדלק לא הספיק להן והן "נתקעו" בברסלב וחוסלו שם, חוץ מכמה אנשים שניצלו בהסתתרם אצל איכרים בסביבה.

הגרמנים, בהיכנסם לברסלב, מצאו די והותר אנשים שבחפץ־לב היו מוכנים לבצע עבורם כל עבודה מליכלכת ונפשעת. היו אלה פולנים ובייلורוסים, הרבה כפריים וגם תושבי העיירה עצמה, שחלומם היה ביזה ורצח היהודים. הם עזרו לגרמנים, עד לזמן בו כבר הורגשה התפוררות הרייך הגרמני. רק בודדים חזרו בהם מעבודת התליינים.

התארגן היודנראט. מושבו היה בבית־הספר היידי, שהיה מול ביתנו. חברי היודנראט היו לעיתים קרובות נכנסים אלינו כיוון שהיינו מודעים יותר מאחרים למתרחש בעיר. מן העבר השני (מצד הפולנים) התארגן מינהל לשיתוף פעולה עם הגרמנים. כך נמצאנו בין הפטיש והסדן. מצד אחד היודנראט, מצד שני – משתפי הפעולה המקומיים.

בראש השלטון המקומי עמד מפקד המשטרה – ביילורוס, שהגיע מאי־שהוא והיה בעצם, שליט־בובה. כמו־כן תפסו דרגות גבוהות בשלטון המורה פבליק ואשתו, שהיו פולקסדויטשה.

הפעלתנים ביותר במעשיהם היו סגן מפקד המשטרה – ישינסקי, (עליו ידובר בהמשך), ראש־העיר – קובלסקי ומנהל בית הכלא שליאכציק – פולקסדויטש וסאדיסט. בזמן שלטון הרוסים היה מתקן מכונות־כתיבה, התנהג בצניעות. אולם עם כניסת הגרמנים התחיל לגלות את אופיו הרצחני; שליטתו היתה בלתי־מוגבלת.

ברצוני לציין: בתחילה התקבלו הגרמנים בהתלהבות על ידי התושבים הנוצרים. אפילו ד"ר ברצקי נסחף באופוריה הכללית והקביל את פני הגרמנים בבנקט מפואר שערך בבית החולים העירוני. זה היה כפי הנראה חטאו הגדול. ד"ר ברצקי הסתיר את משפחת אוסטייב הפחח, במשך זמן רב, וסיפר לי זאת אישית, כשבא עם אשתו לווילנה בשנות ה־50. אחרי המלחמה, כששלטונות הסובייטים עצרו את ד"ר ברצקי, חתמו כל הנשארים בחיים על בקשה שבעקבותיה שוחרר. ד"ר ברצקי השתדל לעזור ליהודים. הוא פעל למען הגדלת מכסות הלחם אותן היינו מקבלים. הוא גם הסתכן מאוד בנתחו גידול אצל אמי. הניתוח בוצע בבית החולים כשהגיטו כבר היה קיים.

הגרמנים ניצלו את היהודים לכל העבודות: תיקונים בבתי מלאכה, ניקוי עצים בתחנת

הרכבת וכדומה. הנשים סרגו גרביים וכפפות ועבדו בנקיון. לעיתים היו עבודות אלה סיבה להשפלות ועינויים. את האימה אין לתאר.
אחרי שהחילות הגרמניים הסדירים עזבו את העיר, עדיין נשארו על־יד תחנת הרכבת, כמה קלגסי ס.ס. עם מפקדם הקצין בוכהולץ. כולם פחדו ממנו, מהסאדיזם שלו וממקלון הקצינים שבו היה מחלק מכות על ימין ועל שמאל. אחרי זמן־מה עזבו מחלקה זאת ומפקדה את העיר. השלטון נשאר בידי משתפי־פעולה מקומיים וכמה אנשי ס.ס. ואז הרימו ראש טיפוסים מהשפלים ביותר. אנחנו לא נחשבנו בעיניהם כבני־אדם אלא כהמון הניתן לרמיסה.
במשך החודשים ששהיתי בברסלב קרו כמה מקרי רצח שהקדימו את חיסול הגיטו. באותו זמן נספתה משפחת זליג אולמן – חבר היודנראט. שלמה השוחט וחיים מילוטין הומתו בדרך לביצות, ובערך באותו זמן הרגו את פרידה אולמן, את ביילקה דייטש ויעקב מוסין. הקרבנות הנוספים היו כחמישה־שישה איש שעסקו בקילוף בולי־עץ. זאת בעצם היתה סיבת התביעה שלי במשפט נגד ישינסקי.
משפחת זליג אולמן הפקידו תכשיטים וחפצי־ערך אצל אחד הכפריים, בתקווה שכל המשפחה תוכל להסתתר אצלו בכפר. האיכר, ברצותו לזכות בכל הרכוש, הלשין על זליג אולמן שהוא מאזין לרדיו מברית־המועצות ומפיץ ידיעות אלה. זליג, אשתו ובתו הושלכו לבית־הסוהר, לידי הסאדיסט שליאכציק. זמן ממושך הוחזקו בכלא. שם עינו אותם באכזריות ולבסוף רצחום. בוריס – בנם היחיד – הצליח להימלט.
יש להדגיש: קשרים הדדיים בין יהודים לפולנים היו אסורים באיסור מוחלט. הודעות מיוחדות פורסמו בענין זה.
החורף בשנים 1941–1943 היה קר מאוד בכל אזורי הכיבוש. הכפור הגיע ל־42^{0} מתחת לאפס. אחרי הנצחונות הראשונים, באה סטגנציה – החילות המנצחים של הגרמנים סבלו מאוד מהקור בגלל לבושם שלא התאים לאקלים הרוסי. מסיבה זו דרשו הגרמנים מהיודנראט לאסוף בגדים חמים וגם הטילו כופר־נפש גבוה מאוד כתנאי להישארות בחיים. אותי ואת נ. פרידמן מינה היודנראט לרשום את הבגדים הנאספים ברשימות מיוחדות. הגרמנים כרגיל הבטיחו ואמרו שככל שיגדלו סכומי הכסף, הזהב והבגדים, כך יגדלו גם סיכויי היהודים להישאר בחיים. ובכלל, אמרו, אנשים חרוצים כאנשי ברסלב אין להם לחשוש לחייהם.
לעולם לא אשכח את מעמד איסוף הבגדים. כולם הפגינו נוכחות והביאו ערימות של בגדים חמים, פרוות יקרות של נשים וגברים, מעילי פרוות כבשים, כובעים וכן חפצי כסף וזהב.
המשפחות העניות הוציאו גביעי־פסח, מגשים, פמוטים, מטבעות־זהב, עגילים וכדומה; חפצים שבוודאי אספו והחזיקו כל חייהם על מנת להכין נדוניה לבנותיהן. העשירים יותר מסרו רק חלק מחפציהם היקרים. אשתו של בצלאל־יעקב בכתה מרה כשלקחו ממנה את מעיל הקרקול שלה. כך נאסף רכוש רב מאוד. אנשי היודנראט אמרו שהגרמנים היו מרוצים מאוד.
החיים נמשכו בתנאי־לחץ, סחיטה ועינויים על כל צעד ושעל. למרות זאת, האנשים לא התייאשו, בפגישות ניסו לעודד אחד את השני. מהחזית היו מגיעות שמועות טובות.

סאשה טמפלמן, שהיכרנו אותו זמן רב, היה נכנס לעיתים קרובות אלינו ומספר שיַשינסקי מוסר לו את הידיעות הטריות ששמע ברדיו, מבטיח שיעזור ויודיע לו מראש על צרה שעלולה לבוא. עבור ידיעות אלה היה מקבל הרבה זהב, אבל במשך הזמן האמינו האנשים פחות בניסים והבינו שהם "מתים־חיים".
ידוע היה שאת יהודי ליטא ולטביה חיסלו הגרמנים מיד עם כניסתם למדינות אלה. אי־אפשר לתאר את דרך ההשמדה הברוטלית בה נקטו הליטאים והלטבים. כדי לחסוך בכדורים, היו רוצחים אלה משסעים ילדים קטנים או היו מנפצים את ראשיהם בקיר. גורל דומה היה גם מנת חלקם של המבוגרים. בווילנה, קובנה וריגה נשארו רק קומץ יהודים בתוך הגיטו אחרי הטבח הגדול. תושבי דרום לטביה הובאו לעיר דווינסק ושם הרגום מיד. כזה היה גם גורלם של יהודי קרסלבה, עיר די גדולה.
אחרי שכל היהודים מעיר זו הובאו לדווינסק, נשארה בה רק משפחה אחת, עשירה ומכובדת מאוד – משפחת ברקן – אותם הסתיר הכומר הקתולי של קרסלבה בכנסיה. התנאי להצלתם היה, שכל המשפחה תמיר את דתה ותעבור לנצרות. היה זה תנאי קשה, אולם הם קיבלו אותו. אני בטוחה שהמוקיעים אותם, היו עושים כמעשיהם לו עמדו במצב דומה. מי יכול לראות את ילדיו נקרעים לגזרים? ואני בטוחה שגם אלוקים, ברחמיו הרבים, סלח להם. משפחת ברקן כללה את הזוג זוסיה וליובה, הבן – ישה (יעקב) בן 9, רפאלה בת 6 ואמה של ליובה – הגברת דינרמן,, שהיתה מטרונית מכובדת מאוד. ממנה מנעו את השמד.
כעבור זמן־מה הגיע הכומר למסקנה, שהמרת הדת אינה מבטיחה הישארות בחיים, מה גם שאיזור ברסלב היווה מקום מסוכן מאוד. הוא החליט להעביר את המשפחה למקום בטוח יותר. למטרה זו התקשר עם הכומר של העיירה פלוסה. במקומות אלו היה המצב קצת יותר רגוע. הכומר מפלוסה פנה לאחת המשפחות האדוקות והעניות ביותר, שהיתה מסורה לו מאוד – משפחת מ. קיזלו מהכפר שֶמלקי – בהדגישו שמשפחת ברקן המירה את דתה וצריך להצילה, מה עוד שהם עשירים מאוד ועתירי־נכסים ואם יצליחו להינצל, בלי ספק יפצו אותו היטב. אך לא רק דברים אלה השפיעו על האיכר. הסיבה העיקרית להסכמתו היתה אדיקותו העמוקה בדתו וכן אדיקותה של כל משפחתו – הסב, הסבתא, אשתו, שני ילדיו – כולם היו מלאי רחמים לכל חי, מוסריים מעומק הלב.
עם הסכמתם חצתה משפחת ברקן, בלילה חשוך, את נהר דווינה ואוכסנה בכפר. האם – גברת דינרמן, נמנעה מאכילת אוכל לא כשר בכפר. בהיותנו קרובים החליט חתנה להביאה אלינו לברסלב. האיכר מיכאל הביא אותה אלינו בשלהי 1941. היא היתה מאושרת שניתן לה לחיות בין יהודים. היא סרגה גרביים יחד עם כולן והיתה יחסית שבעה. כך נמשך הדבר עד דצמבר 1941, עד חיסול יהודי יודי.
זוכרת אני שבמבצע זה השתתפה "השוצפוליציי" של ברסלב ובראשם ישינסקי. אנשים ראו את המשאיות עמוסות חפציהם של הנרצחים, חוזרות לברסלב. הרוצחים, וביניהם ישינסקי, ישבו על השלל, שיכורים, ושרו שירים עליזים. היתה זו תזכורת למציאות המחרידה אחרי חודשים של ציפיות.
למיכאל, האיכר שלנו, שתמיד "החזיק את היד על הדופק", נודע אודות הטבח הזה. אדם אמיץ היה ולא היסס, בא לברסלב ולקח אתו את הגברת דינרמן. בהלה ופחד אחזו

בכולנו. משפחתי ביקשה ממיכאל שיקח גם אותי לכפר, בהיותי הבת הצעירה ולא קשורה למשפחה משלי. רק לאחר זמן הבנתי איזו הקרבה נאצלת היתה זאת מצדם. האיכר, אדם רחב־לב וחם־רגש, לא סירב, ואני הסכמתי לעזוב את היקרים לי. עד היום איני יכולה לשכוח ולסלוח לעצמי על החלטתי.
היה זה ב־24 בדצמבר 1941. כשהחשיך, התגנבנו מכוסות מטפחות גדולות למגלשה. גיסי יעקב פלדמן ליווה אותנו לעברו השני של אגם נוביאטי. אחרי פרידה דרמטית נעלם בערפל יחד עם כל היקרים, שלא ראיתים עוד לעולם.
הגעתי לכפר שמלקי בערב חג המולד. כל משפחת קיזלו, עם משפחת ברקן, חיכו לנו על־יד השולחן החגיגי. בואי לא היתה הפתעה, כולם האמינו שמיכאל ירצה להציל עוד מישהו.
הכפר שמלקי היה מחולק לחוות נפרדות. כל חצר היתה מרוחקת מחברתה. בכפר זה התגוררו כמה ממשפחות קיזלו, קרובות זו לזו. אחד מהם, יוזף, הוכנס אחר־כך בסוד הענין. הוא היה אדם טוב־לב וישר. שלשה מקומות מסתור היו לנו, אותם הכין מיכאל בעוד מועד. האחד היה בור מתחת לרפת שהיה מצופה קרשים, אליו נכנס האוויר דרך פתח נסתר מבחוץ. את האוכל היו מביאים לנו בעת האבסת הפרות. שם חיינו רוב הזמן. המחבוא השני היה חדרון מוסתר בחלקו השני של הבית שהיה מצוייד גם בבית־שימוש. המקום השלישי הבלתי־שגרתי נמצא בעלית־הגג של מרפסת הבית. כניסתו היתה יפה ומאוד מוסווית. במקום זה הסתתרנו רק במקרים מסוכנים ביותר, מכווצים ודחוקים מפני שהיה צר וקטן ביותר.
בעלי־הבית שלנו היו מתחלקים איתנו בפת לחמם האחרונה. החורף היה קשה, יבול הקיץ היה דל מאוד וקשה היה להם לפרנס אותנו. אולם היתה בעיה חמורה יותר: השכנים של מיכאל היו באים אליו לעיתים קרובות לשיחת רֵעים והיו יכולים לראות את האוכל הרב שהתבשל ואת העשן מהאורווה שהתנשא בזמנים לא מקובלים. גם שני הילדים הקטנים היו יכולים לפלוט איזו מלה. הרמז הקטן ביותר היה יכול לעורר חשדות, מה גם שבכפר גרו שתי משפחות של אנשי משטרה.
חיינו בפחד תמידי, במחשבה – רק לעבור את התקופה הזאת. כך הרגיש גם בעל הבית שלנו. הוא לא קיבל מאיתנו שום פרס או תשלום מראש. סוף המלחמה עדיין לא נראה באופק והגרוע ביותר – כל יום היה מסכן את חיי בני משפחתו שלבטח היו נרצחים בגללנו.
אולם, בדרך נס, הכל הלך כשורה. הילדים אף פעם לא פטפטו למרות שידעו אודותינו ובעת רגיעה אפילו, שיחקו איתנו, כשהיו מכניסים אותנו מהמחבוא להתחמם במטבח, בימי קור קשים במיוחד.

בחודש יוני 1942, בשכבנו במחבוא, שמענו מישהו שואל את בעל הבית שלנו: "מיכאל, אתה צריך זבל?" "מדוע?" שאל הוא והשני ענה לו: "היום הורגים את יהודי ברסלב, יהיה הרבה זבל". מלים אלה נאמרו מפי אדם בשם יוזף בוזו – מנהל ארגון "סְטְשֶׁלֶץ" (הצלף) בברסלב. מוצאו היה מפלוסי. הוא היה בא לעיתים לבקר את מיכאל, שהיה מוכר כאדם מכובד.
לא היתה לי הרשות והאפשרות לצעוק, ליילל, להכות את ראשי בקיר. יכולתי רק

לשתוק בייאוש. אחרי זמן־מה באה אשה כפרית לבקר את הסבתא, והתבטאה באותו ענין: "יהודי, חתול או זבל – הם אותו דבר". דעות כאלה היו נחלת כ־95% מהאוכלוסיה הנוצרית. כמעט כולם חשבו כך.

אשתו של השען קשיז'אנק – משפחת נוצרים, שהתגוררו בשכנות ליד בית העדה הנוצרית (דום פַּרפִּיַלני) שבקרבת הכנסיה הקתולית – סיפרה לי, כשחזרתי לברסלב אחרי השחרור, שהיא השקיפה בעד חלון ביתה וראתה בחיסול הגיטו. היא סיפרה שהביאו יהודים רבים ומילאו בהם את בית העדה הנוצרית, הפקידו עליהם שמירה, והחזיקו אותם שלוש יממות ללא טיפת מים וכך חיכו לגורלם – להובלה לבורות.

היא ראתה את הרב הזקן ר' אבא זהוריה צועד רגוע בראש כולם בדרכם האחרונה.

כן ראתה את אמי רחל ואחותי פֶניה צועדות ביחד. בעלה של פֶניה, יעקב פלדמן, ניספה מאוחר יותר.

כך חיינו כשאנו תלויים בין חיים ומוות. סבלתי מאוד מאסטמה. אומנם לפעמים קיבלתי תרופות, בעזרת הכומר בילשר. הייתי שוכבת עם כרית על הפה, כדי שחלִילה לא ישמע מישהו את שיעולי. לקירות היו, בימים ההם, אוזניים יותר מאי־פעם.

אחרי חודשים מספר לקתה הגברת דינרמן בשטף דם במוח; דעתה התבלבלה, צעקה שהיא רוצה הביתה, שהמלחמה נגמרה, והסכנה שנתגלה היתה גדולה מאוד. איתרע המזל, ואחרי זמן־מה קיבלה עוד התקפה עם שיתוק כללי. שלושה ימים היא חרחרה בקול רם כל־כך שהסבתא ואשתו של מיכאל צריכות היו לשמור על שער הכניסה של החצר, ולהשתיק את קולות הגסיסה. היו אלה רגעים נוראים. לבסוף בא הקץ לסיבלה והיא נפטרה. הסב הכין ארון קבורה ובלילה קברוה בגינה. במועד מאוחר יותר העבירוה לבית העלמין בקרסלבה.

כך נמשכו החיים. סימני האזהרה שהיו נהוגים בפלוסה עזרו לנו מאוד. אם למשל הגיעו לפלוסה שוטרים או ז'נדרמים, היו תולים סדין לבן על בנין סמוך לכנסיה, שהיה מעברו השני של האגם. היינו מתחבאים אז במקום המסתור הבטוח ביותר.

קשה לתאר את התלאות שעברו עלינו. הילדים שהיו איתנו נעשו חיוורים מחוסר אוויר, מזון לקוי ומתנאי החיים הירודים. גם אנו סבלנו מכך, אולם הרצון העז להישאר בחיים הקשיח אותנו.

הזמן עבר חודש אחר חודש, שנה אחר שנה, עד שנת 1944 כשהחזית התקרבה לאזורנו. פחדינו גברו. נפוצו שמועות שהגרמנים, בתבוסתם, מגרשים את התושבים למערב ומציתים את הכפרים. למזלנו, נתפסו הגרמנים ב"כיס" והוקפו מכל עבר, ולא הספיקו לבצע את מזימתם. אולם מאזור דווינסק הובלו התושבים הלאה. מסיבה זו התגוררה אצל מיכאל משפחת פליטים לא יהודים. בנס לא השגיחו בנו. שכבנו במסתור ימים ארוכים בלי אוכל, מפני שבעל הבית פחד להביא לנו את מזוננו.

החזית התקרבה; הגרמנים הכינו קו הגנה שעבר דרך הכפר, אולם הם לא החזיקו מעמד ונסוגו. הרוסים תפסו את פלוסי. מיכאל מצילנו הירשה לנו לצאת למרפסת ושהותנו בכפר לא היתה עוד בגדר סוד. אפשר לתאר את פחדינו, כשלמחרת שוב חזרו הגרמנים לפלוסי. אולם לא היה כבר חשש שמישהו ימסור אותנו לידי הנאצים, לכולם היה ברור שהחיה הנאצית מתפגרת.

הקרבות בסביבה נמשכו ימים מספר, פגזים התעופפו סביבנו, אולם איש לא פחד –

השחרור התקדם בצעדי־ענק. ובאמת, כעבור זמן־מה פגשנו חיילים סובייטים עייפים, מאובקים ומנצחים. מה שהרגשנו, עם יציאתנו מהחורים הצרים לאוויר הצח, לשאוף מלוא ריאותינו את ניחוח הפרחים והשדות, אי־אפשר לתאר.

היה זה בחודש ספטמבר 1944, כשמשפחת ברקן יצאה לקרסלבה. אותי הביאה הסבתא לברסלב, שם נפגשתי עם קומץ השרידים האהובים של יהודי עיירתי. מצאתי שם עבודה ושהיתי בברסלב עד 1946. משם נסעתי לווילנה.

עוד מלים אחדות על אודות המשפחה האצילה והאמיצה שהצילה אותנו: קשה מאוד לתאר את כל שעבר עלינו ועליהם במשך שנתיים ושבעה חודשים. פעמים רבות היינו כולנו בסכנת מוות, בייאוש, כשנדמה היה שהכל אבוד. לפעמים היינו כולנו מוכנים ללכת לאגם ולהטביע את עצמנו, כדי שלא לסכן את חייהם של כפריים טובים אלה. אולם כל פעם היתה תשובתם: כגורלכם יהיה גורלנו.

בזמן הכיבוש הגרמני, נדמה לי שהיה זה בחורף השני לשלטונם, מצאו על האגם את גופותיהם הקפואות של משפחת שלוסברג (היתה להם חלקת אדמה ליד פלוסה וגם חנות. הבן היה אגרונום והבת ניהלה את החנות). לפי סיפורו של מיכאל, לא יכלו האנשים שהחביאו אותם להחזיקם עוד והרעילו את כל המשפחה, ארבע נפשות, וזרקו אותם על האגם הקפוא. כך הורעלה גם המשפחה של אהרון זייף, ממש לפני גמר המלחמה.

ועוד פרט אחד: אל משפחת מיכאל הגיע בן־דוד מברסלב, גם הוא ממשפחת קיזלו, שהיה אחד מאלה שחיסול הגיטו היה עבורם חג. ממחבואי שמעתי איך הוא מתפאר שבזמן מבצע החיסול עזר לגרמנים לגלות יהודים שהסתתרו. "הוצאתי יהודונים בשערותיהם והרבה שלל תפסתי" – אמר.

אחרי שחרורי הגשתי נגדו תביעה משפטית. המשפט התקיים בפולוצק והתברר בפני הרכב של שלושה קציני נ.ק.וו.ד. הם דנו את הפושע קיזלו ואת משפחתו לחמש שנות גלות בסיביר.

את המשפט הזה, וכן את המשפט נגד ישינסקי, הגשתי בגלל הרצון העז שלי לנקום בהם בכל מחיר, ואני מרוצה מאוד ממעשי. אני מצרפת דו"ח מהמשפט.

על המשפט

בואם של הגרמנים היה לפולנים, לאינטליגנציה וגם לשכבות הנמוכות, כבואו של משיח. הגרמנים היו עבורם הגואלים מעול הכיבוש הסובייטי. פולנים רבים הביעו את התלהבותם ונכונותם לשרת את הגרמנים, אירגנו להם קבלות־פנים ובנקטים. אפילו הדוקטור ברצקי נסחף בזרם הזה.

ישינסקי, שבימי הכיבוש הסובייטי חי בפחד מתמיד, היה מן הראשונים שהתלהבו לקראת הנאצים.

איני יודעת איך הצליח להצטיין בעיני הגרמנים, אולם עד־מהרה נתמנה למפקד המשטרה.

מי היה אותו ישינסקי? אם איני טועה, הוא שירת כסמל במשמר־הגבול של הצבא הפולני. עם כניסת הצבא האדום נאסרו רבים מאנשי הצבא הפולני. חלק מהם הצליחו לברוח לליטא וללטביה. ישינסקי, בעזרת יהודי מקומי, נרשם כפועל ונשאר בברסלב. בימי הכיבוש הראשונים באו לעזרת הגרמנים מתנדבים שענדו סרטים לבנים על השרוול. ראוי לציין שזמן־מה לאחר מכן התפטר חלק של המתנדבים; הם הבינו מה עלול להתרחש ולא רצו להיות בין הרוצחים.

ישינסקי ניהל משחק דו־פרצופי: בחודשים הראשונים לא רצח איש, להיפך, הוא קשר קשרים טובים עם היודנראט, עם היושב־ראש יצחק מינדל ועם סאשה טמפלמן.

היודנראט השתכן מולנו בבנין בית־הספר. לעיתים די קרובות היה מכר ממכרינו נכנס אלינו לשיחה או לשתות כוס־תה.

רק זכרונות מעטים שרדו בלבי מן הזמנים ההם, פרט לענין שעליו העדתי בבית־המשפט, וכן שבדצמבר 1941, בימי חג החנוכה, נערך הטבח ביהודי יוד. ההרג בוצע על־ידי אנשי המשטרה מברסלב בפיקודו של ישינסקי. את הרוצחים ראו אחר־כך חוזרים שיכורים ועמוסי־שלל, ובראשם ישינסקי שיכור ועליז.

כפי שכבר סיפרתי, הסתתרתי אצל איכר מסוף דצמבר 1941 ועד לשחרור. לאחריו שהיתי זמן־מה בברסלב, יצאתי לווילנה ומשם לפולין. גם סימה פישר התגוררה שם. היא היתה קרובה של בעלי המנוח ועל־כן היינו נפגשות תכופות. באחד הימים, ב־1962 או 1963, נכנסו לדירה משה פישר ובוריס אולמן וסיפרו שהעידו במשפט של אחד השוטרים הכחולים, בו הופיע ישינסקי כעד הגנה. באותו מעמד החלטנו שעלינו לתבוע אותו למשפט. לאחר זמן־מה נקראנו סימה ואני לבית־המשפט, לזהות את ישינסקי, ואמנם זיהינו אותו בין האנשים שהוצגו לפנינו. העתונות הוורשאית כתבה שישינסקי יקבל עונש־מוות. במשפט הראשון נכח כתב העתון היידי "פאלקסשטימע" – טננבאום, ואכן הוא פרסם מאמר על המשפט הזה.

ברצוני להדגיש שמיד אחרי החלטתנו להעיד שלחתי מכתבים לארצות־הברית, למאשה ומנדל מארון, לליובה ואליהו שמידט, לסאשה טמפלמן, וביקשתי לשלוח אלינו עדות מאושרת על־ידי עורך־דין. כתבתי גם לישראל, לרייכל ולירחמיאל מילוטין. העדויות שלהם אכן הגיעו והוקראו בבית־המשפט, אבל נפסלו על־ידו ולא נלקחו בחשבון כראיות.

מצבי במשפט היה קשה. לא נמצאתי בגיטו בזמן הטבח הכללי. סיפרתי שם שבין היהודים שעבדו ליד תחנת־הרכבת בקילוף בולי־עצים היה גם אחי דוד. הייתי מביאה לו יום־יום אוכל. יום אחד ראיתי איך ישינסקי ועוד כמה שוטרים יורים ביהודים שעישנו בזמן העבודה. זאת היתה עדותי וכל זמן המשפט דבקתי בה בלי סטיות. אני מתיחסת לעדות זו כאל הדבר החשוב ביותר בחיי.

בספר "טיל אולנשפיגל" מצהיר גיבור הסיפור הנוקם את מות אביו: "האפר של קלאוס הולם תמיד בלבי". ובלבי הולם ויהלום תמיד האפר של אלה שנטבחו באכזריות כזו, בדם קר.

המשפט נדחה מספר פעמים בגלל סיבות שונות.

בינתיים כתבתי מאמר ממצה על תקופת הכיבוש בעיירתנו ברסלב. הוא היה לצנינים בעיני כל אלה שהכיבוש הנאצי היה להם כ"משתה בעת מגיפה". הסברתי בו מדוע

PROKURATURA POWIATOWA
w KOSZALINIE

1 Ds 241/63/S

Koszalin, dnia 27 lipca 1963r

Aresz!

SĄD WOJEWÓDZKI W KOSZALINIE

AKT OSKARŻENIA

przeciwko

Stanisławowi Jasińskiemu o czyn z art. 1 pkt 1 dekretu z dnia 31 sierpnia 1944r / Dz. U. z 1946r Nr 69 poz. 377 /.

Oskarżam:

Stanisława Jasińskiego, syna Bolesława i Malwiny z d.Bilewicz, / tymczasowo aresztowanego od dnia 29 kwietnia 1963r k-85 /

o to, że :

w 1941 i 1942r w Brasławiu, idąc na rękę władzy państwa niemieckiego jako komendant miejscowego oddziału " Schutzpolizei " brał udział w masowym rozstrzeliwaniu osób cywilnych pochodzenia żydowskiego, a w szczególności :

Na zasadzie art. 17 § 1 pkt 4a i art. 21 § 1 l. "a" k.p.k. sprawa podlega rozpoznaniu przez Sąd Wojewódzki w Koszalinie.

UZASADNIENIE

W dniu 1 października 1962r do Komendy Miejskiej M.O.
k- 1 w Wałbrzychu zgłosiły się Anna Zeliźman i Sima Zylberman i oświadczyły, że będąc w dniu 3 września 1962r na rozprawie toczącej się przed Sądem Wojewódzkim w Koszalinie prze-

ciwko zbrodniarzowi wojennemu Czesławowi Kołkowskiemu / sygn
IV K 9/62/ rozpoznały wśród zeznających w tej sprawie świad-
ków Stanisława Jasińskiego, którego pamiętają jako komendanta
policji w Brasławiu winnego zabójstw kilku osób cywilnych po-
chodzenia żydowskiego w okresie masowych rozstrzeliwań tych
k- 25 osób w 1941 i 1942r, których były naocznymi świadkami.

W dniu 25 października 1962r Anna Zelikman złożyła w tym
przedmiocie w Komendzie Miejskiej MO w Wałbrzychu stosowne
własnoręcznie napisane pisemne oświadczenie, w którym potwier-
dziła swoje poprzednie ustne oświadczenie i podała bliższe
szczegóły zbrodni popełnionych przez Stanisława Jasińskiego
w 1941/42r, których była naocznym świadkiem.

יזמתי את המשפט. המאמר עורר תגובה שלילית מצד השופטים והפרקליטים.
ישיבות בית־המשפט התקיימו באולשטין, שם התגוררו רוב הפולנים שעזבו את ברסלב בשנים 1946–47. לקראת הישיבה השניה של בית־המשפט הציע אגרונום בשם קובלסקי לי ולסימה פישר כסף, זהב ותכשיטים, על־מנת שנשנה את עדותנו. הגבנו בחריפות. מעניין, במשך כמה שנים לא עלה בידם להזים את עדותי, אלא שבינתיים קרה משהו: נשלחה ועדה לברסלב שבדקה את מקום האירוע, וכמו־כן נמצאה איזו עדה, בחורה שאף־פעם לא ראיתיה; היא העידה בדלתיים סגורות. באולם נכחו רק השופטים, היא ואני. היא האשימה אותי ששיתפתי פעולה עם הגרמנים בעיירה אופסה, שהזרקתי לפולנים זריקות נסיוניות, שהתעללתי באוכלוסיה הפולנית ועוד כהנה וכהנה. הנורא היה שהיושב־ראש של ישיבת בית־המשפט (הצוות התחלף לגמרי במשך הזמן) התנהג כאילו הוא מאמין בכל זה והביע בפני עדה זו את אהדתו וצערו על היותה קורבן העינויים. קובלסקי וכן יתר עדי־הגנה העידו בקנאות לטובת ישינסקי, אולם איש מהם לא העז להאשים אותי, מלבד הנוכלת ההיא.
המשפט הסתיים בזיכויו של ישינסקי. יושב־הראש ציין שיאחזו באמצעים נגד עדים מסוימים.
השמחה בין ידידיו של ישינסקי, כשלושים־ארבעים איש, היתה גדולה. כל זמן המשפט הם דיברו בזכותו כעדי הגנה, ללא הועיל. רק העדות האחרונה הכריעה את הכף לטובתו.
אחרי מאורעות אלה הייתי שבורה. פחדתי שזוממים נגדי משפט על עדות־שקר. נסעתי לוורשה אל יושב־ראש הוועד היהודי, מר דומב. הוא אמר לי שאין לי מה לחשוש, מפני שמשפט כזה יעורר הדים בכל העולם והם לא יכולים להרשות זאת לעצמם.
בל ייראה בעיני מישהו שרצוני להציג עצמי כגיבורה. כל מה שכתבתי היה נכון. זו היתה המציאות. איני רואה בעדותי משהו יוצא־דופן, פשוט הלכתי אחרי צו לבי. זאת היתה חובתי.

מאולם בית המשפט

האם רק אי־הבנה?

מאת: כתבנו המיוחד – ש. טננבלט

אנו נמצאים בבית המשפט המחוזי באולשטין. במסדרון האולם מס. 238 עסוקים כמה עשרות אנשים בשיחה. מזכירים זמנים עברו: כמה עשרות שנים לפנים, היו נפגשים יום־יום, אנשים אלה, בני עיירה אחת.

"אנו מתחילים, בבקשה להיכנס לאולם" – מפסיק את השיחה קולו של שרת בית המשפט. הם נכנסים ותופסים את מקומותיהם. באולם שקט. שוב נשמע קולו של השרת: "לקום! בית־המשפט!"

עדים נשבעים. באולם נשארים רק אנשים יחידים. אחר־כך יתמלא האולם שוב עדים, שכבר העידו. לשמאלם של צוות השופטים, שמור על ידי שוטר, יושב אדם גבוה ורחב כתפיים, כבן 50 ומשהו – שלֵו ומאופק. מדי פעם הוא רוכן לעבר סניגורו ואומר לו מה לשאול את העדים. בפניו ממש אפשר לקרוא את מחשבותיו: עוד רגע והכול יתבהר, זאת רק אי־הבנה שהוא יושב על ספסל הנאשמים.

האם זה באמת כך?

ישיבת בית המשפט נמשכת, המאורעות המוצאים לאור התרחשו לפני עשרים וכמה שנים בעיירה ברסלב, הנמצאת כ־180 קילומטר מווילנה, כמו מאות עיירות אחרות בפלך וילנה. התגוררו בה כמה אלפי יהודים שנכחדו על ידי רוצחי העמים – הנאצים.

"אני, כבוד השופטים, ראיתי במו עיני", יעיד אחר־כך אחד העדים, "זה היה נורא, מזעזע, הם היכו, המיתו, הצטחקו, ואחר־כך ירו"...

מכל יהודי ברסלב, שמנו כמה אלפים, נשארו בחיים אחרי שנות־האימה של הכיבוש הנאצי – רק כ־30 איש. רובם לחמו בשורות הפרטיזים.

...בסוף 1962 התקיים בקאשלין משפט. נכחו באולם בית המשפט סימה זילברמן, ניוטה זליקמן מוולבז'יק, ומיכאל וינוקורובסקי (לפני כן משה פישר) מלודז'. הם זיהו את אחד העדים, אדם שהשלטונות מחפשים אחריו זמן־רב והוא מפקד המשטרה לשעבר בברסלב, סטניסלב ישינסקי.

התחילה החקירה. לבית המשפט המחוזי של אולשטין הוגש כתב האישום.

"האם מכיר העד את הנאשם?"

"ועוד איך! אנחנו, כבוד השופט, מעיר אחת, הוא היה אדם ישר, לעיתים קרובות עזר לאנשים ואנו שוחחנו לעיתים קרובות".

"נא לענות לענין: האם ידע העד היכן עבד הנאשם?"

"סיפרו שעבד במשטרה, אולם אני לא ראיתיו במדים, הוא היה אדם הגון".

מתוך כתב האישום

סטניסלב ישינסקי מואשם בזאת שבשנת 1941, אחרי כיבוש הגרמנים את ברסלב, עבר לשרת את ההיטלריסטים בהתמנו למפקד השוצפוליציי המקומית.
הוא מואשם בבגידה בעם הפולני, בכך שהשתתף ברצח האוכלוסיה האזרחית, במיוחד יהודים...

אם בית המשפט יאשר את האשמות – כתב ערב המשפט העתון głos Olsztynski בהסתמכו על החוק משנת 1944 (שעל סמך החוק הזה נשפט), מאיים עליו פסק־דין מוות.

ש: האם השתתפו השוטרים המקומיים בגירוש האוכלוסיה היהודית?
ת: כן, אבל את ישינסקי לא ראיתי ביניהם, בתליות ורציחות עסקו הגרמנים.
ש: האם ראה העד את הנאשם במדים, האם הוא נשא נשק?
ת: כן, אבל...
ש: איך התייחס הנאשם לאוכלוסיה היהודית?
ת: מה זאת אומרת? כבר אמרתי, היחס היה טוב, פעם אמר לי, היה זה בזמן המלחמה, שהוא סולד מהיריות, סיפרו אפילו, שהוא הסתיר אצלו 3 נשים יהודיות.
ש: האם העד ראה אותן?
ת: לא.
ש: ...ומה קרה איתן?
ת: אינני יודע, אבל...
"אבל אדם הגון הוא, היה לו שם טוב", מלים אלו חוזרות ונשנות פעמים רבות.
פניו של ישינסקי אורו יותר ויותר. הוא היה שוטר, מפקד השוצפוליציי. הוא לא הכחיש זאת גם בזמן החקירה. לפי דבריו, התרחק מהעניינים האלה. זה ברור, מוחשי, האם יש לנו ענין רק באי־הבנה?

עובדות, עובדות

העדה ניוטה זליקמן: זה היה ליד תחנת הרכבת, בחודשים הראשונים של הכיבוש. בין יתר האנשים עבד שם אחי. אני הבאתי לו אוכל. פתאום – ראיתי, מרחוק... כן, אני קובעת בביטחון מלא שראיתי את ישינסקי. נשמעו צעקות, קללות והיו יריות. נהרגו ששה יהודים.
ש: מי עוד יכול זאת לאשר?
העדה שותקת. האם זה נכון? האם ירה הנאשם או לא ירה? במשפט זה, חשוב הדבר מאוד.
עולה העד מיכאל וינוקורובסקי, בן 46, מתגורר בלודז', לפני כן שמו היה משה פישר.
העד: כן, אני נולדתי והתגוררתי בברסלב, את הנאשם אני מכיר עוד לפני המלחמה. הוא היה לבוש מדים עם סרט של השוצפוליציי. כמו כל השוטרים היה חמוש.
ש: הוא השתתף ברצח?
ת: איזה שוטר לא ירה? הם כולם...
השופט: בבקשה לדייק... עובדות!
ת: אני הייתי בגיטו, בזמן החיסול, ביוני 1942. הצלחתי לברוח, אחר־כך הסתתרתי בבנין הבורסקי, שם הסתתרה גם אחותי סימה זילברמן.
היא נמצאת באולם ומקשיבה למהלך המשפט. היא אשה מבוגרת והיא כבר העידה. בזמן ההפסקה אנו פוסעים במסדרון. אני כבר עייפה מהמשפט הזה, אומרת היא. שוב לחוות את הסיוט הזה. מה אתה חושב, למי יאמין בית־המשפט?
העד: אני הסתתרתי בעלית־גג, שם סיפרה לי אחותי שראתה דרך סדק איך הורגים אישה פצועה, ישינסקי ירה, היא ראתה אותו.
ש: מה קרה הלאה עם העד?
ת: הצלחתי, כבוד השופט, להגיע לפרטיזנים. נשארתי איתם עד סוף המלחמה. הייתי ביחידה לעניינים מיוחדים. קיבלנו פקודה לתפוס את ישינסקי על מנת לשפוט אותו, אך שבועיים לפני כניסת הצבא הסובייטי, הוא נמלט.
ש: על מה צריך היה לשפוט אותו?
ת: על מה בדיוק אינני יודעת, אבל...
ושוב אין בהירות. אחרי עשרים וכמה שנים אי־אפשר לסמוך על זכרון האדם. אולם האם אפשר לשכוח

את הימים ההם, מלאי הסיוט?! למי צריך להאמין בית המשפט?! צריך לבדוק את כל הנסיבות.
בישראל מתגורר אדם שמוצאו מברסלב, פרטיזן לשעבר... עדותו הכתובה צורפה לכתב האישום, כהצהרה של עד, שמו ירחמיאל מיליוטין.
השופט קורא. מפניו של הנאשם נעלם בפעם הראשונה הבטחון ולרגע הוא מליט פניו בכפות ידיו, האם...?
– נודע לי אודות החקירה נגד סטניסלב ישינסקי. גרתי בברסלב והיכרתיו היטב. פגשתיו בתפקידו כשוטר. הוא היה פעיל במיוחד בחיסול ונישול יהודים. חוץ מנשק נשא עמו תמיד מקל לבן ואהב להשתמש בו לעיתים קרובות.
ה־3 ביוני 1942 הוא יום שנחרט בזכרוני במיוחד: אחרי הצהריים של יום־קיץ. גרמנים ושוטרים הובילו יהודים; ביום ההוא חוסלו בברסלב כ־4,000 יהודים, אני הצלחתי לברוח. ממחבואי ראיתי את ישינסקי מוביל את אשתי ובתי. ברגע מסויים ציוה עליהן לעצור, עת השיירה המשיכה ללכת; בסימן־יד הראה להן להמשיך שנית ללכת ובינתיים הוציא את אקדחו וירה בהן פעמיים, ואז השתרר שקט.
יצאתי מהמסתור, ניגשתי ליקירי להיפרד מהם לנצח. אחר־כך הצטרפתי לפרטיזנים ובשורותיהם לחמתי עד סוף המלחמה. אני מוכן להעיד אישית.
אנו מקשיבים. השופט ממשיך להקריא הצהרות שהגיעו במהלך החקירה מארצות־הברית.
אליהו וליובה שמידט וסאשה טמפלמן מאשימים את ישינסקי, אולם כיוון שלא קוימו כל הנוהלים הדרושים, לא נלקחות הצהרותיהם בחשבון.
התייעצות קצרה בבית־המשפט המחוזי של אולשטין. יושב הראש – ד. יאוואראסקי, והתובע – סט. וואז'ניצקא, באו למסקנה שהענין, בצורתו הנוכחית, לא יכול לבוא לידי סיכום. לכן הוחלט שהנאשם יישאר בכלא ואת כל המסמכים יעבירו לפרקליטות של קשלין, שניהלה את החקירה, על מנת להשלים את ההצהרות. כמו־כן הומלץ לפנות למשרדו של התובע הראשי, כדי לקבל באמצעותו מהמחלקה המשפטית הביילורוסית חומר נוסף.
לפסק־הדין, אם כן, צריך יהיה לחכות.

פאלקס־שטימה, וארשה, 20 בנובמבר 1963, מס. 181

סטניסלב ישינסקי, רוצח יהודי ברסלב

לאחר מלחמת העולם השניה הועמד לדין הרוצח ישינסקי. המשפט התקיים בבית־המשפט המחוזי באולשטין שבפולין. להלן אנו מביאים קטעים מן הפרטיכל של דברי העדים. מהם שהעידו בעת דיוני המשפט, ומהם שמסרו את עדותם בישראל ובארצות־הברית. כל הדברים צולמו מן הפרטיכל הרשמי של בית־המשפט שנכתב, כמובן, בשפה הפולנית.

העדה סימה זילברמן

בזמן המלחמה גרתי בברסלב. ב־3 ביוני 1942, שעות הבוקר המוקדמות, בשעה שלוש בערך, שמעתי קולות שוטרים המריצים יהודים ברחוב. רצתי החוצה כשרק

כותונת־לילה לגופי. לאחר שראיתי את מעשיהם של השוטרים נבהלתי מאוד ומיד ברחתי לעליית הגג של ביתנו. איתי ברח גם אחי פישר־וינוקורובסקי. הסתתרתי בתוך שידה שעמדה שמה. כשפסק הרעש ברחוב הסתכלתי דרך סדק, וראיתי אשה שוכבת על המדרכה וצועקת "אוי, המעיים יצאו לי" במקום היו שוטרים רבים ואנשים אחרים. מדי פעם נשמעו גם יריות. במו עיני ראיתי איך ירה הנאשם באקדחו והרג את האשה הזאת. על שפתיו ראיתי קצף לבן. הכרתיו מיד. כשנלקחו יהודים לעבודות כפיה, בזמן הכיבוש הגרמני, היה גם הנאשם עם הגרמנים. כשהוקם הגיטו בברסלב ב־1942, ונבחר היודנראט, היה הנאשם בא ליודנראט עם צו מהגרמנים למסור להם כל דבר־ערך וגם מעילי־פרווה. שם פגשתי והכרתי אותו לראשונה. הוא היה לבוש בגדים שחורים. כולם אמרו שזהו "המפקד ישינסקי". ישינסקי היה בא ליודנראט פעמים רבות ואני הכרתיו היטב־היטב כי ראיתי אותו באור יום. כשהסתתרנו בעליית־הגג סיפרתי לאחי שראיתי איך הרג ישינסקי בירייה את האשה ממשפחת ביליאק. בערב ירדנו אחי ואני לדירה להחליף בגדים. מבחוץ שמעתי צעקות שוטרים שאמרו "בואו, הולכים למשפחת פישר. אצלם יש הכול". אינני יודעת מי בזז אז את הבית. את האשה שהנאשם הרג הכרתי לפי קולה וראיתי על־ידה גם את בעלה. הייתי בטוחה שאכן זאת היא. לא יכלה להיות כל טעות או ספק. אני משוכנעת שהנאשם הרג את האשה. יום לפני חיסולו של הגיטו ראיתיו, כשהוציא ולקח את הרהיטים מביתנו. ראיתי את הנאשם מלפנים, לא רק מצדודיתו. ראיתי את כל פניו ואת הקצף על שפתיו. ברחוב בו גרנו לא התגוררו אנשים רבים מלאום אחר. רובם היו יהודים. ישינסקי עם הגרמנים היו באים מדי פעם ליודנראט. בגיטו שמעתי שליד תחנת הרכבת ירו בחצקל וינוקור והרגו אותו. הוא נהרג במרחק־מה מן התחנה. באותה תקופה היו יורים באנשים כמעט יום־יום. אז גם הרגו את אולמן. אֶמה מילוטין סיפרה שישינסקי ירה באמה והרגה. מן הגיטו נלקחו 100 נערות והוגלו, רגלי, לסלובודקה. אינני יודעת אם ישינסקי נכח אז בהגליה. ראיתי אותו כשהריצו אותנו בתוך השלג.

הודעתה של העדה אנה זליקמן

הייתי נוכחת ב־1941 באיזור תחנת הרכבת בברסלב, עת שהנאשם ישינסקי ושוטרים נוספים רצחו שלושה יהודים: בוריס קרס, חצקל וינוקור ויהודי נוסף שאינני יודעת את שמו אבל הכרתיו מן הראייה. בתחנה היו הרבה בולי־עץ ורוב היהודים הגברים הועסקו בניקוי. במקום זה עבד גם אחי דוד קנטור, שהייתי מביאה לו אוכל. היה זה בימי הסתיו הראשונים של שנת 1941, עת הבאתי לאחי ארוחת־צהריים. הוא התקרב אלי והתחיל לאכול. לא רחוק ממני ראיתי שלושה בחורים יושבים על אדני־עץ ומעשנים סיגריות. פתאום ניגשו אליהם בריצה ישינסקי ושוטר נוסף, פתחו בצעקות וגם לקחו אותם הצידה. כעבור רגע ירו בהם, ישינסקי באקדחו והשני ברובהו. עד כמה שזכור לי גם בעטו בהרוגים וצעקו, "זה ילמד אחרים לקח". לאחר מכן פנו ליהודים אחרים והורו להם "לקחת את הנבלות". בראותי כל זאת ברחתי מן המקום. את ישינסקי הייתי פוגשת ברחוב. הוא שלט בעניני היהודים, היה מתרוצץ ברחוב עם פרגול ביד ומגרש יהודים מן המדרכה. לנאשם היה קשר קבוע עם היודנראט. כל תושבי ברסלב ידעו

זאת. ישינסקי היה המקשר מטעם הגרמנים עם היהודים. כולם הכירו אותו בתור "המפקד ישינסקי". בקרב האוכלוסיה היהודית לא היה לו שם טוב. ייתכן שיחס זה השתנה לאחר חיסול הגיטו וייתכן שזאת הסיבה שכמה עדים העידו לטובתו, אבל הם אינם יהודים. הייתי בברסלב עד ל־24 לדצמבר. לאחר השחרור שהיתי שנתיים בברסלב. לשלטונות הסובייטים לא מסרתי על מעשיו של ישינסקי כי באותה תקופה הייתי שבורה לגמרי נפשית. לא דאגתי אפילו לירושת אימי. לאחר מכן נסעתי לווילנה ונשארתי בה עד ל־1958. עוד באותה שנה באתי לפולין וגרתי בוַלבז'יך.
ישינסקי פגע קשות באוכלוסיה היהודית. ביום בו ביצע את הרצח ביהודים היה לבוש בגדים אזרחיים, אבל בוודאות אינני זוכרת, ייתכן שלבש מעיל צבאי עליון וסרט על הזרוע. אותו יום ירו רק בשלושה יהודים. לפני־כן, מיד עם תחילת הגזירות, כבר ירו בכמה יהודים. כל האוכלוסיה היהודית בברסלב מנתה 4000–4500 נפש. ממספר זה נשארו בחיים לאחר השחרור רק 30 איש. לאחר מקרה הירִיות ביהודים ליד תחנת־הרכבת לא נשאתי יותר אוכל לאחי. פחדתי. אני משוכנעת שאת הרצח ביצע הנאשם. כולם אמרו אז שישינסקי עשה זאת. בהיסטוריה הנוצרית אנחנו, היהודים, אחראים לצליבתו של ישו. "יהודי הוא לא בן אדם", אמרו. רבים מאנשי ברסלב, הלא־יהודים, ידעו על חיסולו הקרוב של הגיטו ואיש מהם לא בא להזהיר את היהודים על כך.

העד מיכאל וינוקורובסקי (משה פישר)

בתקופת הכיבוש הגרמני חייתי בשם פישר. כל שנותי, מיום הולדתי, גרתי בברסלב. את הנאשם אני מכיר עוד לפני פרוץ המלחמה. עם פריצתה התמנה כמפקד המשטרה ויותר מאוחר ממלא מקום המפקד.
חדשים מעטים לאחר בואם של הגרמנים לאיזור, הם ירו והרגו יהודים בדובינה. יהודי בשם בלאכר נמלט ומסר שהנאשם ועמו קבוצת שוטרים היו בדובינה והרגו ביהודים. על מקרה זה סיפר בלאכר לי וליהודים אחרים מחברי היודנראט. בימים הראשונים לכיבוש הגרמני ראיתי את ישינסקי נואם ליד הכנסיה. כעבור יומיים אחותי ואני ברחנו לכפר ושם התחבאנו. לאחר מכן הצטרפתי לפרטיזנים. עת שהסתתרנו בעליה סיפרה לי אחותי שראתה איך ישינסקי ירה בבטנה של אחת הנשים. ארבע שנים מאוחר יותר, במשפטו של קולקובסקי בקושלין פגשתי את ישינסקי בשנית. לאחר הדיונים בבית המשפט, ישבתי עם קבוצת חברים, ביניהם העד זפולסקי, במסעדה. ישינסקי הופיע שם. הוא ניגש אלי, קרא לי הצידה וסיפר, שעל המעשים שעשה כשהיה מפקד המשטרה בברסלב, כבר נשפט, והוסיף שהוא הסתיר והציל יהודיה אחת. את שם היהודיה שמסר לי אינני זוכר. על דבריו עניתי שיודע אני שאותה יהודיה נהרגה בירִיות.
בתקופת שהייִתי עם הפרטיזנים ערכנו רשימות אנשים החשודים בשיתוף פעולה עם הגרמנים. ישינסקי הופיע ברשימה כמפקד המשטרה בברסלב. בשנת 1941 עבדתי באיזור הרכבת בהעמסת עצים לקרונות. בן־דודי חצקל וינוקור עבד גם הוא שם. נשלחנו לעבודה על ידי היודנראט. איני יודע אם היו שם גם גרמנים. רחבת הרכבת היתה גדולה. בצהרי־יום מסויים ירו והרגו 5–6 איש. כשהתחילו לירות ברחתי מן

המקום. לא ידעתי מה מתרחש, אלא שנהרגו קרס, וינוקור ואחרים. אולמן לא נהרג אותו יום. הוא הצליח, בתחנונים בפני השוטרים, להציל את עצמו. בעבודה ליד הרכבת השתתפתי רק פעמים ספורות. ניצלתי תעודה רפואית, אותה הצגתי בפני אנשי היודנראט. לא ראיתי גרמנים ליד התחנה וגם איני יודע מה קרה אחר כך.

עדותו של אנטוליוש זאבדזקי

עם הנאשם נפגשתי בברסלב. גרתי שם מ־1937 עד 1945. בברסלב עבדתי בתור מודד־קרקעות. הכרתי את הנאשם רק מראייה. ידעתי שעבד במשטרה. אינני זוכר איזה מדים לבש. אמרו שהיה מפקד המשטרה המקומית. דברים בגנות ישינסקי לא שמעתי. עד כמה שזכור לי לא לקחה המשטרה המקומית חלק פעיל בחיסולו של הגיטו הראשון. עבדתי אז במשרד מושל המחוז. בוקר אחד, בשעה 7 לערך, ראיתי בבואם של גרמנים לבושי מדים שחורים עם תגי גולגולת־אדם על כובעיהם ואולי גם על זרועותיהם. ידעתי שיחידה צבאית היא זאת כי אחדים מאנשיה גילו דאגה מכך שהם עומדים לצאת לחזית. מפקדה של אותה יחידה היה בוכהולץ. ליד תחנת הרכבת עבדה אז קבוצת גברים יהודים. גרמנים הביאו אותם לעבודה וגם שמרו עליהם. קבוצת היהודים מנתה כמה עשרות איש. שמעתי שעל רציף־הרכבת ירו בכמה יהודים. לא ראיתי את היורים. ידוע לי שמישהו מסר לבוכהולץ שקבוצת יהודים אחת אינה עובדת כראוי והוא פקד להביא אותם לתחנה. דבר זה נודע לי מיהודים שעבדו במקום. את האנשים שהביאו לתחנה, הם מנו 10־11 איש, סגרו בתוך קרונות. עם רדת החשכה הוציאו אותם מן הקרונות, הובילו אותם מרחק־מה מן התחנה ושם ירו בכולם. ראו זאת ילדים ממשפחתנו. למחרת פגשתי בגרמני שעמד וניקה את נשקו. "לא לקראת מסדר אני עושה זאת", אמר, "אתמול יריתי ביהודים". זה היה המקרה היחידי שירו ביהודים ליד התחנה. אני יודע שקבוצה של שבויים סובייטיים ברחה מן התחנה. חלקם חזר למקום ונורה. הדבר קרה לאחר המקרה של הריגת יהודים.

העד מיכאל לאפיר

בברסלב גרתי מיום הולדתי עד שנת 1946. אני יודע שישינסקי זכה להערכה ושם טוב בעיר. ציינו זאת בזמן ששירת במשטרה. הוא היה ממלא מקום המפקד. שמעתי שליד תחנת הרכבת ירו ביהודים. היה שם בסיס צבאי גרמני בפיקודו של בוכהולץ. לגרמנים היתה תחנת משטרה עצמאית. מול התחנה היו מחסנים ורציף ההעמסה. שמעתי שיהודים לא רצו לעבוד בהעמסת עצים ולכן סגרו אותם בקרונות ואחר כך ירו בהם.

דברי העד חלבוביץ'

בשנת 1944 התגייסתי לצבא הפולני. עד אז גרתי בברסלב קרוב לתחנת הרכבת. בעת חיסולו של הגיטו עבדתי במשרדי מושל־המחוז בברסלב. קיבלנו פקודה ללכת עם אתים העירה. לא הלכתי. בעברי את העיר ראיתי גרמנים מובילים יהודים. ליד תחנת

הרכבת עבדו יהודים. היה שם בסיס גרמני בפיקודו של בוכהולץ. בלכתי לבקר את אחותי עברתי מדי פעם ליד הרכבת. הגרמנים ירו שם בכ־13 יהודים. המקרה היה בביצה קרוב לתחנה והתרחש זמן קצר לאחר שהחזית התרחקה. את קדס הכרתי, ואת וינוקור אינני זוכר. היהודים עבדו בהעמסת עצים. איזור הרכבת היה סגור בפני זרים. לא נתנו להתקרב למקום. לא ניסיתי להתקרב ליהודים.

עדות אלכסנדר (סאשה) טמפלמן – נפטר בארצות־הברית

היות ובכיבוש הנאצי הייתי בגיטו ברסלב, חובתי להעיד במשפטו של הנאשם סטניסלב ישינסקי, מי שהיה מפקד המשטרה בברסלב, בתקופת הכיבוש הגרמני, ומשפטו מתנהל עכשיו.
סטניסלב ישינסקי הנהיג טירור והטיל אימה על היהודים בגיטו. הוא לא איפשר לקנות מצרכי מזון מן האיכרים, כלא והיכה את כל אלה שהעיזו למכור ליהודים לחם או תפוחי־אדמה.
בפקודתו הוכו אנשים ללא כל סיבה. בחודש דצמבר 1941 מישהו הלשין במשטרה שזליג אולמן, שחי עמנו בגיטו, התבטא שהנאצים נוחלים כשלון ושבנות הברית ישחררו את כולם. ישינסקי כלא את זליג והרג אותו ואת משפחתו – חמש נפשות.
כעבור כמה ימים ראיתי את ישינסקי מתהלך בגיטו נעול במגפיו הצהובים של אולמן.
בחודש יוני ישינסקי לכד ביער חמש עגלות ובהן משפחות צוענים. כולם הושמדו ואותנו, היהודים, הכריחו לחפור בורות ולקבור אותם. נרצחו אז 23–25 נפשות, ביניהם ילדים.
בימי חיסול הגיטו, ישינסקי, חמוש באקדח, ירה לכל עבר ביהודים שניסו להימלט ולמצוא מחסה.
אני הסתתרתי בעליית גג ובמו עיני ראיתי איך הצורר הזה ירה, ראיתי איך תפס את יצחק מינדל שנשא ילד בזרועותיו, וירה בהם.
ימים אחדים אחרי חיסול הגיטו, עלה בידי שוטרים לתפוס יהודים בודדים מאלה שהצליחו להתחבא, וישינסקי עם שוטריו הרגו אותם.
קורבנותיו של ישינסקי היו אבי, גיסי, אחותי וילדיה – רוקחים בסלובודקה על יד ברסלב. הוא אסר אותם, ובדרך לבורות ירה בהם. כל זה נודע לי אחרי המלחמה, בביקורי בסלובודקה ובברסלב.
האפשר בכלל לפרט ולמנות את כל מעשי־הזוועה של ישינסקי, הפולני שמכר את נשמתו לגרמנים, והשתדל לעבור עליהם באכזריותו וברציחותיו? לא פעם התבטא ד״ר קובלסקי, מי שהיה אז ראש העיר, שישינסקי מרשה לעצמו יותר מדי. מאוחר יותר הרגו גם את קובלסקי.
עד יומי האחרון לא אשכח את הרוצח האיום הזה ואת פעילותו בהשמדת אנשים חפים מפשע, ביניהם נשים וילדים.

ניו־יורק 26 אוקטובר 1963

מפקד ס"ס ברודריק (הצהרה בשבועה)

ב־6 באוגוסט שנת 1947 הופיע במשרד משפט־הכבוד של המחנה בוילזק, יושב־ראש משפט־הכבוד, טמפלמן אלכסנדר יליד 15 בדצמבר 1904, מקום הימצאו במחנה וילזק, אלטנויהאוז, והצהיר בשבועה כדלקמן:

מחודש אוקטובר 1941 הייתי בגיטו ברסלב (פלך וילנה). מפקד הס"ס במקום היה ברודריק. הוא הצטיין ביחסו הרע ליהודים. אחד ממכרי, זליג אולמן, אשתו ובתו, נורו לפי פקודתו של ברודריק בדצמבר 1942 ללא אשמה. מקרה דומה קרה למכר נוסף שלי, בלוחין.

בליל 2 ביוני 1942 התחיל בגיטו ברסלב רצח המוני של יהודים. במשך חמישה ימים נרצחו במקום כ־2000* יהודים.

ממקום מחבואי ראיתי איך פיקד ברודריק על פעולת־הרצח. הוא אישית ירה באקדחו. כשיצאתי אותו לילה ממחבואי החוצה ראיתי גוויות רבות של יהודים הרוגים. מבנין המשטרה הוציאו יהודים עצורים, סידרו אותם בשורות, 6 איש בשורה, וברודריק, יחד עם אנשיו מהס"ס, היכו באכזריות את הגברים והובילו אותם לבורות, למוות. ברצח ההמוני בגיטו ברסלב, נרצחו גם אבי, אחותי ובעלה יחד עם ילדיהם. מכל אוכלוסיית הגיטו נשארו בחיים רק 10־12 איש. בגיטו התגוררתי בביתו של יושב־ראש היודנראט, יצחק מינדל.

ברודריק היה לעיתים קרובות משוחח איתו. בשיחות אלה היה אומר, שאחרי חיסולם של כל היהודים יעזוב את ברסלב. את הדברים האלה מסר לי מינדל עצמו.

למחרת בואו של ברודריק, הכינו הגרמנים בורות ביער הסמוך. תוך זמן קצר מאוד מילאו אותם בהרוגים צוענים, שבויי־מלחמה ויהודים. היהודים שנשלחו על־ידי היודנראט לחפור את הבורות, סיפרו שבלכתם לעבודה שמעו מהבורות גניחות ואנחות של אנשים שנקברו חיים.

בדצמבר 1941 חיסלו ברודריק ואנשיו מהס"ס, יחד עם שוטרים מברסלב, גם את הגיטו בעיירה הסמוכה יוד (20 קילומטר מברסלב).

אחרי פעולה זאת ראיתי את האנשים חוזרים עם חבילות, עליזים ושמחים.

אני מציין עוד עד אחד:

1. ריווש יצחק, מינכן, ועד מרכזי.

אני מאשר בשבועה את אמיתות ההצהרה דלעיל. ידועות לי תוצאותיה של הצהרה כוזבת ואני מוכן להופיע כעד לפני בית־המשפט.

וילזק, 6 באוגוסט, 1947.

חתימה

אלכסנדר טמפלמן

החתימה דלעיל של העד אלכסנדר טמפלמן אושרה: וילזק, 6.8.1947

מזכיר: (חתימה) יושב ראש: (חתימה)

* צ"ל 4000. טמפלמן, שלא היה איש־ברסלב, נקט במספר קטן יחסית.

מחלקת הפרקליטות בעניני פושעי־מלחמה

לקהילה היהודית,
לייפציג

הנידון: פושע־מלחמה ברודריק

לפי ידיעתנו נמצא בסביבת ינה *הז'נדרמריה־מייסטר לשעבר ברודריק*, אף־על־פי שכתובתו המדויקת לא ידועה לנו.

ברודריק השתתף בהריגתם של 2000 יהודים בעיר ברסלב (פלך וילנה) בחודש יוני 1942 ואף ניהל את הפעולה הזאת אישית.

יש לנו חומר־האשמה נגד ברודריק, ואנו מעונינים מאוד להשיג את כתובתו. דעתנו נחושה, שברודריק מוכר בחוגים המשטרתיים של ינה, היות והיה פעיל בערך 25 שנים במשטרה או בז'נדרמריה של ינה והסביבה.

אנחנו מבקשים אותכם לוודא באופן דיסקרטי מקום הימצאו של ברודריק ולהודיע לנו את כתובתו.

/חתימה לא ברורה/

ארכיון יד־ושם
M־21/124

אולמן בוריס
בן לאה וזליג

בעדויות של אחדים מבני עירנו מובא הסיפור אודות רציחתם של זליג אולמן ובני־ביתו על ידי הנאצים. בעדויות אלה צוין, שבנם בוריס ניצל כיוון שבמקרה, לא נמצא בבית באותו זמן.
אנו מביאים את סיפורו של בוריס, שעל אף כל התלאות שעברו עליו, הצליח להישרד וחי כיום עם משפחתו בארצות־הברית.

...כשמשפחתי נרצחה, הגרמנים חיפשו אחרי ואני הסתתרתי אצל לייב שרמן. הרבה אנשים פחדו לתת לנו מקלט, מפני שהמשטרה הודיעה והזהירה, שכל אשר יחביא אותנו, יוצא להורג יחד עם כל משפחתו.
כשהתחיל טבח יהודי ברסלב הייתי בביתי. הירש פרידמן פרץ לביתנו לפנות בוקר וצעק שצריך לברוח, מפני שרוצחים את כולם. אני ברחתי שוב והסתתרתי במחבוא במרתף שהכין לייב שרמן למשפחתו.
אחרי זמן־מה יצאתי יחד עם נחמקה שרמן לראות, מה מתרחש בחוץ. ראינו עגלות עמוסות גוויות של נערות, שיום קודם־לכן נשלחו לסלובודקה לנקות קסרקטיני צבא. ראינו גם את משה־ברוך מובל על־ידי השוטר קיזלו.
חזרנו למחבוא. למחרת שמענו את קריאותיו של היהודי מדרויה (ריבש?). הוא התרוצץ בין הבתים, ולפי פקודת הגרמנים קרא למסתתרים לצאת מהמחבואים, מפני שיותר לא יהרגו.
יצאנו החוצה. פגשתי את לייב זייף עם שני ילדיו, את משפחת פרידמן ואחרים. שוטרים הריצו אותנו וציוו להתאסף ולהירשם בבנין ה"פאלקס־שול".
אני ונחמקה ברחנו לבית־הקברות והתחבאנו שם זמן־מה. לאחר מכן יצאנו לכיוון אופסה. הכפריים פחדו לתת לנו מקלט, אבל קצת מזון נתנו, וסיפרו לנו שבאופסה ישנם יהודים. באופסה שהינו זמן־מה, עברנו לווידז ומשם, יחד עם יהודי סווינציאן ומקומות אחרים, הוכנסנו לקרונות והרכבת הסיעה אותנו, כפי שנודע לנו, לפונר. כשהגענו לווילנה, חמקנו מהקרון וברחנו. נכנסנו לגיטו וילנה.
התחלנו להתארגן ולרכוש נשק. אני מוצא זאת למחובתי לכתוב ולתאר את גבורתו ואמץ ליבו של בן־עירנו טבקה ביליאק, שכמוני ברח מהרכבת שהובילה אותנו לפונר

והגיע לגיטו וילנה. יחד היינו כשעמד יום אחד להגניב נשק לגיטו ונתפס על־ידי המשטרה. הם עינו אותו בעינויים קשים אך הוא לא הסגיר אותנו. המפקד היהודי של משטרת הגיטו, גנס,התפלא על אופיו החזק של טבקה. הם עינו אותו עד מוות.

היות ולא היה בידנו כסף לרכוש נשק, החלטנו יחד עם האחים פוגל, לסחור במצרך המבוקש הזה. באחד הימים צריכים היינו להיפגש במקום מוסכם עם יהודי ולמסור לידיו אקדח. במפגש התנפלו עלינו שוטרים יהודים. אני הצלחתי לברוח, אבל את שני האחים תפסו והם שולחו לבית־סוהר.

אחרי ימים ספורים עזבה הקבוצה שלנו את הגיטו, ויצאנו ליערות. אוכל היינו משיגים אצל האכרים באיום בנשק, אבל הלשינו עלינו, ונאלצנו להתפצל לשתי קבוצות ולברוח. הקבוצה שלנו נפגשה עם הפרטיזנים, אבל הם לקחו מאתנו את הנשק ושלחו אותנו למחנה, בו נמצאו עוד יהודים.

לאחר זמן־מה הגיעו למחנה מפקדים מהפרטיזנים וצירפו אותי ואת מוטקה וישקין אליהם. בתחילה מנינו שבעה אנשים אבל תוך זמן קצר גדל מספרנו למאה ועשרים לוחמים. נקמנו את מות יקירינו; פוצצנו רכבות וביצענו הרבה פעולות נקם. בפעולות אלה הצטיַנו וכאות הוקרה קיבלנו עיטורים על אומץ ומדליות. כמו־כן עזרנו למשפחות יהודיות שנמצאו ביער במחנות.

רצוני לספר אודות בן־עירנו אברשקה אולמן; בעת חיסולו של גיטו ברסלב הצליח אברשקה לחמוק מידי הרוצחים ויצא מחוץ לעיר. בדרך לסלובודקה נתפס על־ידי שלושה שוטרים. הוא נאבק בהם בכל כוחו, ובמאבק הלא שווה, בידיים ריקות ובלי נשק הרג שניים מהם, ורק השלישי הצליח לירות בו והרגו.

אשתי טוניה הסתתרה שלושה חודשים אצל משפחה פולנית בשם נידזביידסקי, שאחד מבני־משפחתם היה שוטר בגיטו ברסלב.

מיד אחרי שחרור אזורנו ופגישתנו עם הצבא האדום נסענו אני ומוטקה לברסלב. מצאנו שם את מנדל מארון, מיישקה פישר ואחרים.

הופקדתי לשמור על שבויי מלחמה גרמנים בעיירה פוסטב, אבל אחרי שבועיים התנדבתי לצבא האדום, ושירתי בו עד שנת 1949.

קומנדיר בוריס אולמן עם קבוצת פרטיזנים (ראשון מימין)
Boris Ulman (first to the right) with a partisan unit

וישקין משה
בן שרה־לאה וטוביה

ימים ספורים לפני פרוץ המלחמה כבר בישרו לנו שמועות ומאורעות שונים כי היא, אכן, עומדת בפתח, אך לא תיארנו לעצמנו שהדבר יהיה כה מהיר, רב־היקף ואכזרי כאשר היה. אותו זמן עבדה אחותי סלובה, בת ה־20, בתחנה מטאורולוגית בעיר ברסלב. אחי יוסף, בן ה־16, למד בבית־ספר מקצועי לצעירים בעיר אופסה. אני, בן ה־15, אחותי נחמה בת ה־14 ואחי הצעיר חיים בן ה־12 חיינו עם ההורים.

החיים בבית התנהלו כסדרם עד פרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה. ביום השלישי לפריצתה, ראינו טנקים רוסיים וטרקטורים נושאי־תותחים נעים לכיוון הגבול הרוסי. הבנו שהצבא הרוסי נסוג. התחילה בהלה. אנשים התלבטו אם להישאר או לעזוב. ביום הרביעי, כשראינו שכל המשפחות הרוסיות יוצאות בעקבות הטנקים, החלה נהירה המונית של צעירים ומשפחות מן העיר. גם משפחתנו החליטה לעזוב. היה זה לפנות ערב.

רתמנו את הסוס, העמסנו את המטלטלים, לא שכחנו גם את הפרה והתחלנו לנוע. תוך זמן קצר התברר לנו שמטלטלים אלו האטו את תנועתנו בגלל משקלם הרב. עצרנו באחד הכפרים ומכרנו את חלקם הגדול. המשכנו בדרכנו עד שהגענו למיור. שם חנינו, ועם בוקר המשכנו לעבר הגבול הרוסי. כשהגענו לדיסנה, שעל הגבול, החלו הפצצות הגרמנים, והתברר לנו שלא ניתן לחצות לעבר הרוסי. החלטנו לשוב על עקבותינו, אך סלובה הצהירה שאין היא חוזרת. הפרידה ממנה היתה קשה. היא חצתה את הגבול במעבר שנועד ליחידים. אמי אמרה שיש לה הרגשה שלא נראה אותה עוד.

חזרנו הביתה. מצאנו אותו פרוץ ועזוב. היה זה יום ששי או שבת. החילונו להתארגן עם מה שנשאר. הגרמנים כבר היו בברסלב. רוב האוכלוסיה נשארה בעיר. החיים נעשו קשים. ראינו שמצבנו הולך ורע, נשללה זכותנו לחיות כאנשים חפשיים. נלקחנו לעבודות כפייה, ללא אפשרות ערעור. יום אחד אספו את כל תושבי העיר והוציאו אותנו לביצה, ולגויים ניתן חופש פעולה לעשות בבתינו כרצונם. אז נפלו

שני הקרבנות הראשונים: שלמה השוחט וחיים מילוטין ז"ל. במו עיני ראיתי איך ניסה חיים מילוטין לברוח לשדה־קמה, אך לא הצליח.

מפקד־העיר היה פולני שמונה על־ידי הגרמנים, קובלסקי שמו. הוא נהג לרכב על סוס ולחלק פקודות. רוב הפקודות שניתנו נתפרסמו במודעות שניתלו על קיר. כך החלו הגזירות להשפלת היהודים: חל איסור ללכת על המדרכות, רק באמצע הכביש. יש להסיר את הכובע בפני כל גרמני. הוגבלו שעות היציאה מהבתים. יש למסור את כל מקלטי־הרדיו. אסור להחזיק בעלי־חיים (פרות, סוסים או עִזים) וכל מה שבידנו יש למסור לגרמנים.

מיד עם הכיבוש התארגן יודנראט. בראשו עמדו יצחק מינדל, אליעזר מזא"ה, סאשה טמפלמן ואחרים. כן התארגנה משטרה יהודית על מנת לשמור על הסדר. דרישות הגרמנים הופנו ליודנראט ואלה דאגו למלא אחריהם. הם דרשו לחדש מיד את עיבוד הפשתן וקליעת החבלים. הם דרשו לשלוח מדי יום קבוצות יהודים לעבודות סבלות וקילוף עצים בתחנת הרכבת. הם דרשו יהודים לתיקון דרכים ואחזקתן. קבוצות נשים עסקו בסריגת גרביים עבור החיילים ובעבודות שירות בדירות של הקצינים הגרמנים.

הם דרשו למסור להם דברי כסף וזהב ודברי נחושת שכללו אפילו פמוטים, ידיות מדלתות, מכתשים ועוד, שנשלחו לגרמניה לצורכי התעשיה הצבאית. אחר כך הם דרשו מדי פעם סכומי כסף גדולים. לצד התביעות והדרישות שהיו חייבים למלא בדיוק בזמן וללא עוררין, התלווה תמיד האיום – הרג.

שלושה־עשר הקרבנות הבאים היו יהודים שעבדו בניקוי בולי־עץ והעמסתם על קרונות. מישהו הלשין שהתרשלו בעבודה וכתגובה אספו את כולם, הובילום מחוץ לתחנת הרכבת והרגום שם. מקום קבורתם לא נודע עד היום.

עם תחילת הגזירות ענדנו על הזרוע סרט לבן. אבל מכיוון שהשוטרים המקומיים ענדו גם הם סרט כזה וקשה היה להבחין ביניהם לבין היהודי, נגזר עלינו לענוד טלאי צהוב מלפנים ומאחור ועליו האות "J".

החיים בגיטו היו קשים. לא ניתן היה להשיג אוכל גם בתחילת הקמתו, כשהיה פתוח. אבל יצר הקיום היה חזק מכול: בדרכים שונות ומשונות היינו סוחרים עם איכרי הסביבה ותמורת רכוש שהיה בידינו, או תמורת עבודות שהיינו עושים עבורם, קיבלנו מעט מזון להחיות את נפשנו. הרעב החל להיות בן־בית גם בקרב המכובדים שבינינו. ועם הרעב הגיעו גם המחלות. בגיטו פרצה מגפת טיפוס. תחילה נפגעה בתו של השוחט סינגלובסקי. דבר המגיפה נשמר בסודי־סודות. לו נודע הדבר היו מחסלים את כולנו. הודענו על המקרה ליודנראט, שדאג לשלוח רופא ותרופות. בטיפול מסור החלימו רוב החולים.

צעיר הייתי ולא נלקחתי לעבודה בשל גילי. יום אחד העירו אותנו בצעקה: "יהודים! הצילו עצמכם!" יצאנו מהבית וראינו את השוטר גריבקוב (שהיה ידוע לשמצה כרוצח יהודים) ושוטרים נוספים מקיפים את ביתנו. ברגע האחרון הצלחנו להימלט ולהסתתר בביתו של חיים־אייזיק, לשם הגיעה גם משפחת מארון. במרתף ביתו הסתתרנו שלושה ימים.

בהיותנו במרתף שמעתי רעש עגלות נוסעות ובאות. לאחר מכן נודע לי שהגרמנים הפקירו את רכושנו ותושבי הסביבה בזזו את בתינו והעבירו הכל בעגלותיהם. פחדנו

לצאת מהמרתף. יראנו את זעמם של משתפי־הפעולה עם הגרמנים. ובעוד אנו תוהים מה לעשות, גילה את הפתח תושב מקומי ובצעקות קרא לנו לצאת. תוך כדי היציאה הספקתי לברוח ולהסתתר בין אורוות שהיו בקרבת מקום. משם ראיתי איך הרגו את יוסקה, אחי הבכור, ואת אביה של מאשה מארון. את אחותי מצאתי מתה כמה מטרים הלאה מהם.

משפחת וישקין

The Wiszkin family

עם רדת הלילה נראה היה לי שמכל שלוש המשפחות שהיו במרתף רק מאשה מארון נותרה בחיים. שמעתי את קולו של רַיווש הקורא: "יהודים! אפשר לצאת! ההרג נגמר". יצאתי ונוכחתי לדעת שגם אמי ואחי הקטן שרדו מן הטבח. כולנו נאספנו לבנין המשטרה, מול ביתנו. משם העבירו אותנו ל"פאלקס־שול". שוב ברחתי, נכנסתי לביתו של חיים־ראובן ודרכו חזרתי למחבוא הקודם במרתף.
לאחר שנתפשנו על־ידי הגרמנים אמרה אמי מלים שלעולם לא אשכח:
"ילדי היקרים: נתתי לכם את הטוב ביותר שהיה באפשרותי. הצילו את עצמכם".
ליוותה אותי מעין הרגשה שאפשר עתה לנוע בלי להיפגע. החלטתי לברר אם נשאר אבי בחיים, אך משה־פורקה, אותו פגשתי בחיפושי, סיפר לי שהרגו את אבי ליד בית המרחץ. עם רדת הלילה עליתי לעליית־הגג של ריבל מילוטין, שם נאספו יהודים רבים. פגשתי יהודי בשם שיף; יהודי עשיר שברח מדווינסק וחיפש דרך לצאת מברסלב. במגעיו עם כפריי הסביבה סיכם עם אחד הגויים שאם יאונה לו רע, יגיע אליו והלה יסתיר אותו. הבעיה היתה שאותו שיף לא ידע את הדרך אליו. מקום המפגש עם הגוי היה במרתף בלשניצובקה ששימש כמחסן לייבוש זרעים. הכרתי את המקום. בלילה הצלחנו לצאת למקום אך הגוי לא הגיע. יום שלם חיכינו והוא לא בא. ואז אמרתי: "דרך אחת לפנינו – הבה ננוע לכיוון אופסה ווידז." כך, בלית־ברירה, זזנו. לפנות ערב יצאנו לדרכנו. בדרך פגשתי שוטר עם כלתו, אתה למדתי בבית־הספר. היא הכירה אותי אך לא החלפנו מלה. בחצות הגענו לאופסה ללא כל תקלות. בבית הראשון ראינו זוג יושב ומעשן סיגריה. ניגשנו אליהם וביקשנו שיעבירו אותנו לגיטו. ידעתי כי המשטרה נמצאת במרכז אופסה והגיטו בצד השני, אך את הדרך לשם לא ידעתי. היה זה שוטר והוא ביקש ממני כסף תמורת העברתנו. בדרך עקיפה נכנסנו לגיטו. בגיטו אופסה התחילו להתאסף טיפין טיפין אנשים מברסלב שנשארו בחיים. כך הגיע סאשה טמפלמן עם אשתו ובנו. החלטנו כי לא נשב באופסה אלא נזוז לווידז. לילה אחד התאספנו כעשרה איש ויצאנו לכיוון וידז. גשם החל לרדת וטעינו בדרך. כל הלילה חיפשנו דרך. היינו רטובים עד לשד עצמותינו, החלטנו לחכות לשחר לראות היכן אנחנו. החלטנו שביום נבדוק את הדרכים ובלילה נלך. כך התברר לנו שאנו נמצאים ליד אחוזת פריץ, שסאשה טמפלמן הכיר. הוא נתן לנו מזון. חיכינו ללילה. לפתע ראינו קבוצת אנשים. התברר, כי אלה יהודים שהגיעו מגיטו וידז ובאו לעבוד בכריתת עצים. הגענו לגיטו וידז. לייבקה טברצקי הלך איתי. הוא היה תושב וידז ולקח אותי לביתו. היתה שמחה גדולה שהבן הגיע חי. כך התחלתי את חיי בגיטו וידז. היודנראט דאג שם לאנשים שהגיעו מחוסרי־כל, וכך קיבלתי אוכל.

טיפין טיפין הגיעו אנשים מברסלב. בווידז שהיתי זמן מועט מאוד. גם לגיטו זה הגיעו גזירות הגרמנים שדרשו פועלים לפודברודז'. היה זה בסוף הקיץ. נדרשו פועלים לעבודה במנסרה. מתוך כ־20 בחורים, כולם פליטים מברסלב, היינו 6 מכרים: משה מילוטין, חיים בורט, בורקה אולמן, מולקה מארון, איצקה רייכל ואנוכי. היודנראט צייד אותנו במזומנים ויצאנו לעבודה. החלטנו כי כולנו נחיה חיי קומונה. מצאנו מחנה עבודה של יהודים מווילנה. האוכל היה דל, אך איפשרו לנו לצאת בימי ראשון לכפרים על מנת לבקש אוכל. האחראי עלינו בפני הגרמנים היה יהודי בשם מרגוליס והדבר היה

בעזרנו. מהגויים קיבלנו פרוסת לחם, מעט בשר וכך לא הרגשנו רעב.
גרמנים מבוגרים שמרו עלינו. הם שירתו בימי מלחמת העולם הראשונה וזכרו את העיירות. אינני יכול לאמר כי היו אנשים רעים. עליהם עוד ניתן להגיד כי התייחסו אלינו יפה. הם פשוט מילאו את חובתם.
מפודברודז׳ הועברנו לדוקשט, משום שהגרמני האחראי עלינו קנה מנסרה לעצמו וצריך היה כוח־עבודה. עיקר העבודה היתה הכנת אדנים לפסי־רכבת.
גרנו בבית יהודי והיינו בו בין 30 ל־40 איש, גברים ונשים, בעיקר צעירים. כמו־כן התגוררה כאן משפחה של בעל מקצוע, מומחה לעצים מסווינציאן, משפחת קוברסקי.
חורף. בלילה קר. הרגשתי רע מאוד ולא יצאתי לעבודה. כפו עלי לצאת. הטילו עלינו נורמה: כמות עצים שעלינו לנסר ביד. רגלי קפאו. אמרתי לעצמי: לא אמשיך לעבוד, ויהי מה. ניגשתי לתנור. יהודי ששמו אינו זכור לי אמר, כי אם אשב ליד התנור יחמיר מצבי. ללכת כבר לא יכולתי. בקושי חלצתי את מגפי וראיתי כי אצבעות רגלי היו לבנות מקור.
למחרת פניתי לרופא וביקשתי אישור שאינני מסוגל לעבוד. אמר לי הרופא: ״רצונך כי אסכן את ראשי למענך?״ היה ברשותו יומן בו נהג לרשום את מצבו הבריאותי של כל חולה, אם זקוק הוא למנוחה אם לאו.
כשעמדתי לצאת קרא לי הרופא וכתב ביומן כי אינני מסוגל לעבוד. נשארתי במחנה ומובן שהשתדלתי לבצע עבודות לפי יכולתי. בבית מרחתי פחם על רגלי כדי שיחשבו שמצבי גרוע יותר משהיה. כל זאת עשיתי מאחר שקיבלתי ידיעה כי דודי, שהיה בגיטו וידז, נמצא על־יד נמנצ׳ין ביער, וטוב להם שם. דבר זה קסם לי ורציתי מאוד להגיע אליו. דודי העביר אלי סכום כסף פעוט ומכתב. הבנתי כי רצונו שאגיע אליו.
שוחררתי מן המחנה. נסעתי מדוקשט לגיטו סווינציאן ומגיטו זה התחלתי לחפש דרכים לכיוון נמנצ׳ין. למקום הזדמנו שתי בחורות שעבדו בפודברודז׳, עם פתק המאפשר להם לצאת ולחזור. אחת מהן החליטה להישאר. את אישורה קיבלתי ואיתו הצלחתי להגיע לפודברודז׳. משם ביום שוק, יצאתי והחילותי ללכת עד שהגעתי לדודי.
הגעתי אליו לקראת ינואר. באתי ומצאתי אותו בבית בודד ביער ואיתו קבוצה של כ־15 איש שנהגו לצאת יום יום לכריתת עצים. אוכל היה בשפע והחיים היו די נורמליים (עד כמה שאפשר לכנות חיים כאלה ״נורמליים״). לא היינו תחת השגחה. נמצא שם אדם שהיה אחראי כלפי השלטונות. הוא אמר לנו לאן ללכת, אך לא מעבר לזה. צירפו אותי לקבוצה וחשבו כי ביער יוכלו להתגבר על כל הצרות. כמו־כן נתנו חופש לנסוע לגיטו לביקור. המצב במחנה היה טוב עד כדי כך שאפילו חייטים היו בו שתפרו, קיבלו כסף והתחלקו בו. חלק ממנו נתנו למפקח וחלק לקחו לעצמם. היו באיזור תפוחי־אדמה בשפע וכן לחם.
לצערי הרב, לא נמשך מצב זה זמן רב. במרץ 1943 ניתנה פקודה לחסל כל יהודי שנשאר בחיים. אז הסתיימה האשליה. כל מי שעלה בידו לברוח, ברח. יום לפני האסון הגיעו שני ליטאים וסיפרו שאספו את כולם בעגלות והובילו אותם לפונַר. ברחתי עם מנדל וישקין מבלי לדעת לאן. במפתיע פגשתי את בן־דודי איצקה רייכל שברח מדוקשט. בשעתו כתבתי לו גלויה בה ציינתי בפולנית שהסביבה טובה והאנשים

טובים. אך לצערי, לא יכולתי לקחת אותו איתי מאחר שאני עצמי הלכתי עם אדם שעזר לי. היה זה חייט שידע לתפור פרוות. גוי מסר לחברו כי ישנו אדם היודע לתפור, וכך תפרנו שנינו פרוות לגויים. בתמורה קיבלנו אוכל ומקום לינה. אך גם זה עבר מהר מאוד. החייט עזב אותי ונשארתי לבדי.

ברצוני לספר על שני חלומות שחלמתי בהיותי אצל בן־דודי בזמן הכיבוש הגרמני: ישנתי בעליית־גג של בית־מרחץ. חלמתי כי אמי מגיעה ואומרת לי: "קום! התקרה מתמוטטת". עוד טרם הספקתי לקפוץ מעליית־הגג – והתקרה התמוטטה.

חלום שני: ישנתי בגורן, אמי העירה אותי משנתי: "קום, ברח, גרמנים נמצאים בכפר". כשהתעוררתי שמעתי צעקות גרמנים. ברחתי באישון־לילה ליער. ואכן, באו לחפש יהודים.

הגוי שלי פחד פחד מוות, פן ימצאו אותי. כשסיפרתי לו מה קרה לי, התחיל להצטלב ואמר: "אמך שומרת עליך, ובוודאי תישאר בחיים. הייתי בטוח שימצאו אותך במקום בו הסתתרת".

זו היתה התקופה בה החלה ההתארגנות היהודית עם נשק, כשהמטרה היתה התגוננות. לא היה כל קשר בינם לבין הפרטיזנים. היה ביניהם איצקה ז'ור שהיה אימת־הגויים (הוא נשאר בחיים עם כל משפחתו).

מנדל, שהיה איתי, הצטרף לקבוצה זו. באחת ההתקפות עליהם מצא את מותו. מאנשי הקבוצה היה זוסקה, שפסקה, זמקה לוין, מנדקה וישקין ואיצקה ז'ור. אני לא התקבלתי לקבוצה. לא היה לי נשק. החילותי לנדוד מגוי לגוי. הכרתי איכר שאיפשר לי לעבוד אצלו, עבודת־פרך מחושך עד חושך; למדתי לחרוש, לקצור. התושבים התפלאו איך ייתכן שהיהודי יודע לחרוש ולקצור. למדתי זאת כאשר הייתי מבקר את סבי בדובינה. העובדה שידעתי לחרוש ולקצור גרמה לי אושר. ייתכן כי זו אחת הסיבות להישארותי בחיים.

מדי פעם נהג האיכר שאצלו שהיתי לשלוח אותי מביתו, כי פחד שמא יתגלה הדבר. תמיד התעוררה השאלה: לאן ללכת? הכרתי איכר נוסף שהחזיק אותי יום ולילה אחד ושוב שילח אותי. כך נדדתי ממקום למקום.

יום אחד הגיע בחור יהודי וסיפר שפרטיזנים הגיעו וביקשו ממנו מים. הם סיפרו שבאו לארגן קבוצת פרטיזנים, כי שמעו על קבוצת יהודים (זו אשר לא צירפה אותי אליהם), המעוניינת ללחום בגרמנים. אני הייתי האיש שהוביל אותם למקום מחבואם. אך כאן עשיתי את הטעות הגדולה בחיי: לא הצטרפתי לפרטיזנים משום שהרגשתי חובה כלפי האיכר שהחזיק אותי. התקופה היתה תקופת הקציר, האיש, ברוניסלב רימקביץ שמו, כה עזר לי, סיכן את חייו והחזיק אותי, איך יכולתי, בתקופה שאני כה נחוץ לו לקום ולעזוב? גוי זה יכול היה, לו רצה, לקבל תמורת ראשי כמה ק"ג טובים של מלח שהיה מצרך מאוד מבוקש. הקבוצה אכן נפגשה. יחד הלכו לפרטיזנים, שאליהם צירפתי את איצקה רייכל בן־דודי.

חייתי בתקווה כי תוך חודשיים ימים אצטרף גם אני אליהם. אך כשהגעתי למקום בו היו (ידעתי בדיוק את המקום) אמרו לי כי אם רצוני להצטרף, עלי להביא נשק. לא היה נשק בידי, ולא היתה לי כל אפשרות להשיגו.

שוב נשארתי בודד ללא אפשרות להצטרף לפרטיזנים. חזרתי אל הגוי. לצערי, גם אצלו

לא יכולתי להישאר כי אז החלו להגיע הפרטיזנים הפולנים שהיו גרועים יותר מהגרמנים. מהם הגוי חשש. נשארתי קֵרֵח מכאן ומכאן.
כמה יהודים התארגנו, חפרנו שוחה ביער ושם שהינו. יום אחד חשתי ברע. הלכתי לאיכר שלי וסיפרתי לו על הרגשתי הרעה. התחלתי לסבול ממחלת האולקוס. עקב מחלה זו היו לי מדי פעם התקפי־כאב חזקים. הגויה ריחמה עלי ונתנה לי לשתות חלב חמוץ. במקום היה רופא אליו הלכתי לילה אחד וסיפרתי לו כי יהודי אני וסובל מהתקפי־אולקוס. ממנו קיבלתי סודה לשתיה. חזרתי אל הגויה וזו נתנה לי שוב חלב חמוץ ומיטה לשכב בה. משפחתו של האיכר התייחסה אלי בצורה נאותה וכן הילדים ואפילו השכנים מסביב. ידעו שאני יהודי. באותו כפר היתה משפחה נוספת של גויים שהסתירה יהודי. התיידדתי עם הרבה מאוד תושבים ונהגתי להסתובב בשעות היום חופשי. לא פעם נהגו הגויים לשאול אותי, "למה אתה מסתובב חפשי בצהרי היום?" אני משוכנע כי הסיבה שהגויים הסתירו אותי לא היתה מרחמים אלא משום שהייתי כוח עבודה טוב, שהרי עבודתי נעשתה חינם אין כסף. בתמורה נתנו לי רק אוכל ומקום לישון. באחד הימים הגעתי לגויה כשאני סובל מכאבים. לפתע שמעתי פיצוץ. ברחתי ליער. מצאתי שוחה, בה נהגתי להסתתר עם אם ובנה בן ה־25. האם נראתה כרוסיה טיפוסית. לאחר זמן נודע לי שיום אחד יצא הבן לכפר לבקש אוכל ופגש פרטיזנים. שאלו אותו: מאין אתה? ואז התברר כי היו אלה אוקראינים שנשלחו על ידי הגרמנים לחפש יהודים. הם זרקו רימון לתוך השוחה שם הסתתרו נוסף לאם ובנה עוד ארבעה אנשים. אחד נהרג, שניים נפצעו. ילד קטן בן 6 נשאר בחיים. את הבחור בן ה־25 לקחו לפודברודז'. האם נפצעה באצבעה. שתי נשים נוספות נלקחו מהשוחה. מזלי היה שהייתי אצל הגויה, וכך נשארתי בחיים. חבר טוב שלי, זלמן מפלוסה, גם הוא היה שם.
לאחר מכן התארגנו תשעה אנשים, חפרנו שוחה נוספת באותה סביבה והתארגנו לחיים מחדש. התעוררה בעיה קשה של אוכל. האנשים היו פצועים. עלי ועל זלמן הוטל עול הדאגה לאוכל. לא היתה ברירה אלא להיכנס לתוך בורות לאיסום תפוחי־אדמה ולגנוב.
גם במקום זה לא נשארנו זמן רב. עברנו בשוחה זו את חורף 44–1943. חורף קשה של רעב. פעם ביום אכלנו תפוח־אדמה ופרוסת לחם. עברנו את החורף למרות הכפור הנורא, כינים וחיי־צפיפות שאין לתארם; נהגנו להיצמד איש לרעהו כדי להתחמם. מדי פעם הלכתי לגוי שלי וביקשתי שיתן לנו להתרחץ בבית־המרחץ שלו. שם קיבלתי צרעת. הייתי כולי מכוסה פצעים. תרופות לא היו לי. למזלי, באחת הפעמים ביקרתי אצל משפחת גויים והדבקתי אותם במחלת הצרעת. לאחר שכל המשפחה נדבקה נסעו לווילנה והביאו תרופות. אז יכולתי לטפל במחלתי. וכך, לאחר יסורים קשים, החלמתי.

באביב 1944 כשהשלג החל להפשיר ונראו הפרחים הראשונים התנפלו עלינו, על התשעה, פרטיזנים פולנים והרגו 8 אנשים. אני, יחידי נשארתי בחיים. הם הקיפו את השוחה וגירשו אותנו לשדה הפתוח. ראיתי גדר ומעבר לה משתלה. הסתתרתי מאחורי שיח. קפצתי מעל גדר נוספת ועברתי שדה חרוש. לבושי, בדרך כלל, היה דל ונעלי כלל לא ענו על הצרכים. הכנתי לעצמי נעליים מעץ. משום מה, לא עטפתי אותו בוקר את רגלי בסמרטוטים (גרבים לא היו לי) וכך רצתי עם נעלי העץ כשהפולני רודף אחרי.

מזלי היה כנראה שלא היו לו די כדורים. המרדף היה לאורך כ־2 קילומטרים. יצאתי מהשדה ורצתי לכיוון יער. נמצאה שם תעלה, שלאחר מבט שני לא הבנתי איך יכולתי לקפוץ מעליה. שוב נכנסתי ליער מבלי לדעת לאן. לפתע נסתבר לי שאני נמצא במקום בו נמצאת המפקדה הפולנית. לא היתה לי ברירה אלא לחזור. שמעתי שעטות סוס. הסתתרתי מאחורי עץ. ראיתי כי הרוכב הינו גוי בשם שידלובסקי שהיה אחד המפקדים של הא"ק (הלאומניים־האנטישמיים) אותו הכרתי בעבר על־ידי דודי. יצאתי לקראתו, עצרתי אותו ואמרתי לו: אדון שידלובסקי, תראה מה עשו לנו! הוא שאל אותי אם יודע אני איזו יחידה היתה זו שפוצצה את השוחה בה הסתתרתי ואמר כי הרבה לא יוכל לעזור לי, אך הוסיף: "מעל ראשך גג ירוק, העצים פורחים, היער הוא המקום הטוב ביותר למסתור." בכל זאת הציע לי לעזוב את האזור. לא היה לי לאן ללכת. לנתי בלילה בתוך היער. לפנות בוקר ירדתי חזרה לשוחה, להוציא משם לחם. הלכתי לכיוון המקום בו רדפו אחרינו וראיתי את ההרוגים; ביניהם ילד ושתי בחורות צעירות מפודברודז שהיו מוטלים במקום כמה ימים עד שהכומר ביקש שיביאו אותם לקבורה. ראויה לציון האכזריות של הגויים. ללא בושה הפשיטו את הבחורות ולקחו את בגדיהן. המשכתי ללכת. נכנסתי לבית שמעולם לא ביקרתי בו וביקשתי מעט מים. בית זה היה צמוד ליער. היתה שם גויה עם שתי בנותיה הקטנות שהציעה לי מקום לשבת והגישה לי מים ואוכל. היא שאלה אם שמעתי שהרגו פה יהודים. אמרתי לה כי אני אחד הניצולים שנשאר בחיים. היא זיהתה מיד שאני יהודי. לא היה קשה לזהות מי הוא יהודי. בתקופה זו החלו לצמוח אצלי זיפי זקן וכשהסתכלתי על עצמי במראה נבהלתי. במקום זה קיבלתי כלי־גילות. הגויה לא ביקשה ממני ללכת. החלטתי להישאר, וכך נשארתי עד הערב. בערב הגיעו אורחים לביתה, היא הכינה שולחן ערוך במזון ושתיה והושיבה גם אותי בין המסובים. לא איבדתי את עשתונותי. נשארתי שם עד לפנות בוקר והגויה הציעה לי מיטה לשינה. למחרת היום, לאחר שכולם הלכו, שאלתי אם אוכל לעבוד אצלה. נשלחתי לגורן לחתוך קש במכונת־יד וכן לחטוב עצים. הגויה סיפרה לי כי בעלה נאסר על־ידי הגרמנים ואינה יודעת את הסיבה. גויה זו הסתירה אותי קרוב לחודש. שמה היה לבוסיה. בביתה היה בור תפוחי־אדמה, שם הניחה משטח עץ ואמרה לי שאם אחוש בסכנה מתקרבת אכנס לשם ואסתתר. היא סיפרה לי כי יש לה אם זקנה השוהה חודש אצל אחותה וחודש אצלה. בחודש שבו נמצאת האם אצל אחותה יכול אני להישאר אצלה. רצה הגורל והאם הזקנה נפטרה בבית האחות בטרם חלף החודש. נראה היה לי כי הגויה החזיקה אותי מתוך רחמים. היא הוסיפה וסיפרה לי כי אצל אחותה מסתתרים ארבעה יהודים. היא הלכה לאחותה וסיפרה לה כי גם אצלה מסתתר יהודי שנשאר בחיים יחידי מכל הקבוצה שנהרגה במרדף, שהיה מפורסם בכל הכפר.

דבר המצאי בבית הגויה הגיע לאוזני אנשים לא רצויים. האישה הטובה התחילה לחשוש לחייה וגם לחיי ולא ידעה להגיד לי שאנו בסכנה. היא ידעה שבלכתי ממנה מצבי יֵרַע. הבנתי להתלבטויותיה ובאחד הלילות עזבתי את ביתה.

ידעתי שבסביבה נמצאים יהודים שהציעו לי לפני כן להצטרף אליהם. היו אלה: שכנא יעבץ, אלקה קרול, מאיר ניסן וניטקה אפשטיין שחיו בשוּחָה מקוּדָה שהתקינו בעצמם וגם תנור התקינו לצורכי בישול וחימום. הצטרפתי אליהם ועזרתי להשיג מזון ובעיקר

תפוחי־אדמה שהייתי סוחב מהבורות.
באחד הימים, כשלא היינו במקום, "ביקרו" אותנו פרטיזנים פולנים מהם פחדנו כמו מהגרמנים. כנראה שזאת היתה הלשנה מצד אחד הכפריים. כשחזרנו, אמר לנו גוי ידיד שלנו: "נס שלא הייתם כאן" ויעץ לנו לעזוב את המקום. עוד באותו לילה הוא העביר אותנו לצד השני של הנהר.
לא יכולנו להמשיך ביחד והתפלגנו. שלושה הלכו למכרים; מאיר ניסן שהיה אדם מבוגר ואנוכי הלכנו מבלי לדעת לאן. בנדודינו מצא מאיר גוי מכר, עני אבל אדם טוב והוא הבטיח לעזור לנו. הוא היה מכין במקום מסוים תפוחי־אדמה, חצי־לחם וסיר חלב חמוץ. אנו התחבאנו ביער, ופעם בשבוע היינו הולכים לקחת את האוכל שהכין עבורנו ללא כל תמורה.
יום אחד, כשהתכוננו ללכת לקחת את המנה השבועית שלנו, שמענו יריות. למחרת, שוב יריות. נודע לנו שבתוך היער ישנה דרך בה עוברות עגלות כבדות ולא הבנו מה פשר היריות. יומיים־שלושה נשארנו ללא אוכל. ביום החמישי אמרתי למאיר ניסן: "הבה נלך. במקום למות מרעב אני מעדיף למות מכדור". לילה אחד כשהחלטנו לצאת, שמענו מהכפר השכן קול תזמורת. אמר לי מאיר ניסן: "תראה עד כמה הצבא הגרמני מסודר. גם לקרב הם הולכים עם מוסיקה". המנגינה היתה מאוד מוכרת לי. היה זה שיר רוסי מפורסם.
החלטנו לצאת. עברנו את הביצה והגענו לביתו של הגוי. אמר לי מאיר ניסן: "תיכנס אתה, אני כבד־שמיעה. אמרתי למאיר: מילא, אני איכנס. אם להיהרג אהיה אני ראשון. נכנסתי פנימה בשקט. מהיער נשמע קול געיית הפרות ונחרת החזירים. הסתבר כי הגויים נמצאים ביער. נכנסתי לבית הגוי. כלב החל לנבוח והגויה יצאה. שאלתי: היכן הפרטיזנים הפולניים?! והיא סיפרה לי כי "הלכו לקצור לכלבים עשב". זוהי אימרה בפולנית. שאלתי "מה קורה כאן? איפה החזית?" "על מה את מדבר? כבר חמישה ימים שאתם משוחררים!!!"
התחלתי לרוץ, לבשר לחברי על השחרור. מאיר ניסן ראה אותי רץ והחל לרוץ גם הוא. לא יכולתי להוציא מפי אפילו מלה. השגתי אותו וסיפרתי לו שאנו משוחררים. קשה לתאר את שמחתנו. אך אז החלו השאלות: היכן משפחתי? האם מישהו נותר בחיים? ומאיר ניסן שאל: היכן אשתי וילדי?

עם עלות השחר העלינו מדורה ענקית. התפשטנו וניקינו את הבגדים. מאוחר יותר יצאנו לדרך.
הלכתי לבית הגוי שם הסתתרתי זמן רב וביקשתי ממנו שיכין לי מקום רחצה. חייב אני לציין שהיתה זו פגישה כה מרגשת, כאילו היו הם בני משפחתי. הגויה בכתה ואמרה שקשה לה להאמין שנשארתי בחיים. החשש שלה היה כי הנה עברו כמה ימים מאז השחרור, ואיך ייתכן ששרדתי ולא הגעתי אליהם. סיפרתי לה את אשר עבר עלי. בביתם השארתי בשעתו זוג לבנים, כדי שיוכלו לשמש אותי אם אישרד.
לאחר המקלחת יצאנו לדרך. הגענו לפודברודז', המקום נראה כמו לאחר חורבן: בתים עזובים; אין יהודים. מאיר ניסן נכנס לביתו ומצא בו גוי. אני חיפשתי ופגשתי קבוצה שהכרתי.

עם מאיר ניסן נפגשתי עוד מספר פעמים לאחר מכן. הוא נשא אשה שניה ונולדה לו בת. כשנפטר ברוסיה, ציווה על בתו ואשתו לעלות לארץ־ישראל, והן אכן הגיעו ארצה. המשכתי עם הקבוצה שפגשתי. הגשתי בקשה להתגייס למשטרה אך לא התקבלתי בשל גילי הצעיר. החלטתי להתגייס לנ.ק.וו.ד. אמרו לי לחכות עד שיזדקקו לי. לאחר מכן נודע לי כי בן־דודי איצקה רייכל נשאר בחיים, ונמצא בסווינציאן. נסעתי שמה ופגשתי קבוצות מכרים מן הפרטיזנים.
כך הצטרפתי לעובדי הנ.ק.וו.ד. בסווינציאן. עבדנו בבית־סוהר ומשם העבירו אותנו לווילנה לבית סוהר אחר. שם שהיתי קרוב לשנתיים.

לאחר המלחמה, לפני העברתי לווילנה, הגעתי לברסלב ומצאתי חורבן. היו שם מספר יהודים ששרדו והחלו לערוך רשימות מי נשאר בחיים. חייב אני לציין את זוסמן ליובוביץ, שניהל יומן מדוייק של כל מי שנותר בחיים.
בברסלב נודע לי כי אחותי סלובה שרדה והיא חיה ברוסיה. קיבלתי ממנה מכתב. כן מצאתי מכתב מבת־דודתי מרים ומבן־דודי אשר רייכל.
הלכתי לקברים לשפוך את מר לבי. חזרתי לסווינציאן, אך בכל הזדמנות שהיתה לי חזרתי לברסלב על מנת לפקוד את קברי הניספים.

בשנת 1946 עברתי לפולין, שם פגשתי את משה בוגומולסקי. צר לי כי לא עלה בידי לנהל יומן חיים. יכול הייתי אז לספר הכל בפרטות יתר.
כיום אני יכול לקבוע שלאחר השחרור היתה שאיפת כל יהודי לעזוב את האדמה הספוגה דם יהודי ולעלות לארץ־ישראל. ואומנם בדרך־לא־דרך, בעליה בלתי־ליגאלית באוניית המעפילים "המעפיל האלמוני" עליתי לארץ־ישראל, בחופי הארץ נתפשה האוניה על־ידי האנגלים ונשלחנו לקפריסין.
בקפריסין הכרתי את רעייתי כיום, רייזלה, ויחד איתה בשנת 1948, עליתי לארץ־ישראל והקימונו בה בית. גידלתי שלושה ילדים: שרה, יעקב ואביה ואף זכיתי לנכדים.

בתוך־תוכי חי אני עד היום בפחד. המראות והזוועות מלווים וילוו אותי, במשך כל חיי.

פישר אליעזר
בן חיה ופייבוש

צוֹד צָדוּנִי כַּצִּפּוֹר אֹיְבַי חִנָּם,
צָמְתוּ בַבּוֹר חַיָּי וַיַּדּוּ אֶבֶן בִּי
(איכה ג׳ נ״ב, נ״ג)

ברסלב...
עיירה קטנה, בה נולדתי להורי פייבוש וחיה. העיירה מוקפת אגמים והר באמצעה. הכול יפה וטוב כל־כך. כולם ידידותיים וטובים איש לרעהו.
ובחתף – בא הצורר. השמיד את ביתנו, רצח את כל הקרובים והידידים. כולם נפוצו לכל עבר, רק יחידים נשארו בחיים... גם אני בין השרידים.

רוצה אני לספר איך שרדתי, עכשיו שאני נמצא בארץ־ישראל.
לא קל להיזכר בכל מה שאירע לפני הרבה שנים, אולם כל אשר עבר עלי לנצח לא יישכח. יהיו הדברים אנדרטה לנו ולבאים אחרינו.

כשהגרמנים נכנסו לעיירתנו, הוציאו מיד יהודים לעבודת כפיה. בחרו בבחורים ובבחורות צעירים והובילום תחת משמר לתחנת הרכבת הקטנה (הצרה) והבטיחו שישלמו היטב. הביתה שוב לא חזרו צעירים אלו. כך עשו הגרמנים כמה פעמים – לקחו אנשים ולא החזירום...
פחד גדול נפל על כולם. כל יום חדש הביא עמו צרות חדשות. שלחנו כמה אנשים לברר מה קורה. אז ציוו הגרמנים לבחור יודנראט שיטפל בכל העניינים. בחרנו ביצחק מינדל, גרשון קליונר, לוי־יצחק ויינשטין, רפאל פישר ואחרים. לאחר מכן נגזרה גזירת הטלאי הצהוב, בגודל של 10×10 ס״מ. אסור ללכת על המדרכה, אלא באמצע הכביש. יש להוציא החוצה (ליד הבתים) את הרהיטים ולמסור אותם לשלטונות, מי שלא יעשה כך – יירה. אחר כך ציוו לארגן את הגיטו, ולרכז את כל היהודים ברחוב הראשי – רח׳ פילסודסקי, כמה משפחות בבית אחד. אין לתאר את הצפיפות והאימה שעברו על היהודים. כל יום הורע המצב;

ציוו למסור את הכסף, הזהב והשעונים – כל מה שהיה ברשותנו, ואז – אמרו – ספקו לנו עבודה ואוכל, ולא – יהרגו את כולם.
בכינו מרה, ולא עזר. היינו מוכרחים למסור הכול – מי לא רצה להישאר בחיים? כשמסרנו לגרמנים הכול – לא נשאר בידינו לא כסף ולא אוכל... אנשינו ביודנראט הלכו לבקש משהו בשביל הילדים הקטנים הרעבים. הביאו ארגז עם כיכרות לחם, ואמרו שיבואו לחלקו, לנו אסור לנגוע בלחם.
חיכינו זמן רב. בכי הילדים הקטנים גבר ואיש לא בא. ואז אמר דודי ברוך פישר שהוא יקח כיכר לחם ויחלק לילדים. רק נגע בלחם ומיד נכנסו שוטרים ואיימו להרגו. אולם לגרמנים לא היה די בכך. מדי פעם המציאו דרכים נוספות כדי לשבור אותנו. באחד הימים נודע לנו שהגרמנים מתכוננים לרצוח את כולנו. כששמע זאת אבי, התבלבל ורץ להתחבא בעליית־הגג. כשהציץ משם לדעת מה קורה ברחוב – ירו בו והרגוהו.
תכניתם לחסל אותנו היתה כזו: הגויים, ללא ידיעתנו, חפרו בורות־הריגה, שנועדו לנו. לאיש מאתנו לא היתה אפשרות להיחלץ, כי היינו מטופלים בילדים קטנים, שהיו חלשים מחוסר מזון.
החיילים הגרמנים באו ב־3–4 לפנות בוקר, ציוו על כולם לצאת מהבתים ובקבוצות הובילונו לבורות... שם ציוו על כולם להתפשט עד ללבנים ולהתיישב על האדמה ולא להרים ראש. כל מי שהרים את ראשו – נורה מיד.
כך הרגו את הקבוצה שלנו בדקות ספורות. את הילדים הקטנים זרקו לבור אחד... השאירו אותנו לשכב ולא כיסו אותנו באדמה. היו שפרפרו וגססו פצועים קשה.
הבורות נמצאו לא הרחק מחורשה. לפנות ערב, כשהתחיל להחשיך – אני שוכב בתוך הבור ושומע כעין זמזום דבורים מתעופפות סביבי. ניסיתי להרים יד, רגל, ונוכחתי שאני לא מת, רק שוכב בתוך שלולית־דם של יקירי, על ערימה של גוויות ילדים.
אזרתי קצת כוח, התרוממתי ונכנסתי לחורשה הסמוכה. שהיתי שם עד הלילה. שלושה ימים הסתובבתי ביער עירום ורעב, כולי מכוסה דם. רציתי להישאר בחיים כדי שאוכל לספר על העינויים שעברו עלי־עלינו ועל כל תלאותינו.
הסתובבתי בתוך היער עד שנתקלתי באסם. בשארית כוחותי נכנסתי פנימה, עליתי על ערימת המספוא התחבאתי בתוכו וחיכיתי לדעת מה יעלה בגורלי. לפנות בוקר בא האיכר עם סל נצרים גדול לקחת מזון לבעלי־החיים. הוצאתי את ראשי לראות אם מכר הוא זה. "הוא מרגיש שמישהו נמצא באסם" – חשבתי לעצמי. "אין לי מה להפסיד. כך או כך עלי למות". ואז – יצאתי מולו. בתחילה נבהל מאוד. הנה ניצב לפניו אדם עירום, מלוכלך ומוכתם בדם – אולם אחר־כך היכירני וצעק: "לייזרקה, זה אתה? שכב, שכב, מיד אביא לך אוכל".
היה זה איכר שלעיתים קרובות היה בא אלינו לקנות בשר באיטליז שלנו. הייתי נותן לו הרבה פעמים בשר בחינם ביודעי שהוא איכר עני.
חשבתי שהלך להביא שוטרים שיהרגוני ושכבתי בפחד רב. לבסוף ראיתיו מגיע עם סגין וסיר תפוחי־אדמה מבושלים. עכשיו הרגשתי שאני שוב מתחיל לחיות.
איכר זה היה עני מאוד ומטופל בשמונה ילדים, אולם הוא לא שכח את שעשינו למענו. פעם הביא אלינו את אשתו, שהיתה חולה מאוד וצריכה לעבור ניתוח דחוף, אך לא היה בידיו סכום הכסף הדרוש. אנו הענקנו לו את הסכום הדרוש, וכך ניצלה אישתו

והבריאה. הם זכרו זאת ושילמו טובה תחת טובה. היו זמנים שהכניסוני לביתם להתחמם. ביתם ניצב בודד ביער, הרחק מהכפרים. שהיתי אצלם כשנתיים. יוזף אורלובסקי היה האיש, מן הכפר ז'וירבלי ליד אחוזת בלמונטי.
ביערות הסמוכים ערכו הגרמנים מדי־פעם סריקות וחיפושים, שמא ימצאו איזה יהודי מסתובב חפשי. פעם בא למיטיבי שכן וסיפר על שמועות כאילו הוא מסתיר יהודי ויעץ לו לגרשו או למסרו למשטרה. לאחר מכן אמר לי יוזף: "שמע, לייזרקה, אני רוצה שתישאר בחיים. עד שאמצא בשבילך מקום מסתור חדש, אחפור לך בור בדיר החזירים, שם תשכב ולשם אביא לך אוכל." שמחתי מאוד על מסירותו. וכך היה – שכבתי בתוך הבור כ־8 חודשים. יום אחד באו אליו הגרמנים, הוציאו את כל המשפחה החוצה, העמידו אותו, אשתו ושמונת ילדיו בשורה כאילו מתכוננים לירות בהם ופקדו עליהם להודות שהם מסתירים יהודי. אשתו של האיכר נפלה לפניהם על האדמה, ובבכי אמרה להם: "אתם חושבים שחייו של חזיר יהודי אחד יקרים לי יותר מחיי שמונה ילדי? לו היה אצלנו יהודי היינו מיד מוסרים אותו לידכם". הגרמנים הרפו מהם, לקחו טבק והלכו.
לאחר מכן בא אלי יוזף, הוציאני מהמחבוא, הכניסני לביתו להתחמם ואמר לי: "תגיד, מה נעשה הלאה?" עניתי לו, שכל מה שימצא לנכון לעשות – יעשה.. אני אציית לו. יוזף רתם את סוסו ונסע ליער לקושש עצים. הוא קיווה שאולי ביער יפגוש יהודי כלשהו. או אולי פרטיזנים (היתה שמועה שנמצאו ביער אולם לא ידעו היכן). בהגיעו ליער ראה איש חמוש ברובה. האיש עצָרו ולא נתן לו לנסוע הלאה. הפרטיזנים אסרו את הכניסה ליערות, כדי שלא ידעו את מקומם.
יוזף ניגש אליו ואמר לו: "שמע, אצלנו בכפר מסתובב איזה יהודי מסכן. אין לו מקום להסתתר בו. אולי אני יכול להביאו אליכם. האם תקבלו אותו?
הפרטיזן הרשה לו לקחת עצים ואמר לו שבדרך כלל הם לא מכניסים אנשים לא מוּכּרים ליער, "אולם לפי סיפורך אודות היהודי, אתה יכול להביאו. אך חלילה לך שמישהו יידע, אחרת נבוא ונצית את ביתך וכל אשר לך. תביא אותו הנה לקרחת היער ואני אחכה לו". יוזף הודה לו ונסע הביתה. הוא סיפר לי את הסיפור ושאלני אם אני מוכן ללכת לפגישה עם הפרטיזן. הסכמתי. למחרת שוב רתם יוזף את סוסו, מילא את העגלה מספוא, שם מעליו את ספסל הישיבה ואותי השכיב מתחת לספסל בתוך המספוא. כך הביאני לקרחת היער למקום המיועד. נפרדתי מיוזף והוא חזר לביתו.
נשארתי לבדי בקרחת היער, עמדתי וחיכיתי, לא ידעתי איזה גורל אלוהים מזמן לי. בעומדי כך, מהורהר, שמעתי צעדים מתקרבים ולפני הופיע אדם חמוש ברובה. פתאום זינק לקראתי בצעקה מפתיעה: "לייזרקה, זה אתה?" היה זה בן עירי וקרוב משפחה – ירחמיאל ביליאק. התנשקנו ובכינו בזכרנו את כל שעבר עלינו. הוא לקח אותי איתו, האכילני והשקני. באנו למחלקתו, מחלקת פרטיזנים של אנטונוב. ביער היה המצב לא רע, בהשוואה למקומות הקודמים.
הגרמנים היו עושים סריקות תכופות וחיפושים אחרי יהודים. בזמנים אלה היינו בורחים ומתפזרים לכל עבר, מסתתרים בין העצים, בשוחות, ונשארים ימים מספר בלי אוכל ושתיה. עמוק לתוך היער פחדו הגרמנים להיכנס. הם היו נעים רק לאורך מסילות־הברזל ודרכים. חיפוש כזה נמשך כמה ימים ואז היינו מתאספים שוב ומבצעים

פעולות־תגמול. כך חיינו. היינו פושטים על עורקי התנועה של הגרמנים ועוזריהם בתקווה שבקרוב יבוא הקץ לשלטון הנאצים.

הפרטיזנים היו אוספים מזון מאיכרי הכפרים הסמוכים. אני הייתי אחראי על חלוקת המזון.

כך עבר הזמן. יום אחד קיבלנו פקודה לצאת מהיערות – המלחמה נגמרה – הרוסים שיחררו אותנו, יצאנו ופגשנו בהם בשמחה ותודה.

ליוזף אורלובסקי ומשפחתו עזרתי תמיד ככל יכולתי, בבגדים ובמזון. את בתו סידרתי בעבודה בווילנה. איבדתי את הקשר איתו לאחר עלייתי ארצה.

טוקר צפורה (פייגה־ציפקה)
בת גיסיה וחונצ'ה ביֶליאק

החיים הלא־שיגרתיים התחילו עבורי בשנת 1939. הדבר הקשה בשבילי, בת ה־8, היה מותה של אמי גיסיה. בבית היו עוד שני ילדים קטנים ממני: טביה בן ה־6 ושרה־גיטקה בת ה־3. יחסי קירבה הדוקים ביותר היו לנו עם משפחת אחיו של אבא, ירחמיאל, אשתו קיילה־מלכה וששת ילדיהם: נוחקה, גיטקה, חיים־לייב, לייזר־איצ'ה שרה־אסתר וחנה־פייגה.

הדברים החלו להיחרת טוב יותר בזכרוני מאז פרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה. בהלה היתה בעיר; הרוסים התחילו לעקור חזרה לעבר הגבול הישן, ואיתם חלקים מהאוכלוסיה היהודית. לדודי היתה משאית, ודובר ששתי משפחותינו תעבורנה גם הן לתוככי ברית המועצות, אבל דודתי סירבה להיפרד מהבית והרכוש. לא ידענו מה יקרה, אבל פחדנו מאוד מהגרמנים. קרובי משפחה ושכנים היו מתכנסים בביתנו, מדברים הרבה על המלחמה ומתכנים תוכניות.
נדמה לי שרוב הגזירות באו עלינו בימי שישי. יום שישי אחד אספו את כולנו אל חצר גדולה ומגודרת על־יד הכנסיה הפרבוסלבית, בקרבת האגם. סידרו אותנו בצורת ח', נשים לחוד, ילדים לחוד וגברים לחוד. אסור היה לזוז מהמקום. עמדנו והקשבנו. הוא, הגרמני, עמד באמצע המגרש, מקל בידו וצעק שיטביעו את כולנו במים ויירו בנו. לא הבינונו למה זה מגיע לנו. עמדנו ופחדנו. כשגמר לנאום, ציווה עלינו לרוץ לבתים באומרו שהוא "לא רוצה לראות יהודי ברחוב".
יום שישי נוסף – גזירה חדשה: על היהודים להביא להם כסף ותכשיטים. מחכים לגזירה הבאה. התחלנו להבין את משמעות המלה: "גרמנים". אחר־כך בא יום שישי נוסף; אמרו לנו להתאסף על הדרך היוצאת מברסלב, ליד ההר. הגרמנים באו חמושים, רכובים על אופנועים. הם ציוו על הגברים לחלוץ את המגפיים ולהניח אותם במקום מסויים. אבי לא חלץ את מגפיו, חרדתי לגורלו. שוב הפרידו בין נשים לגברים. דיברו שיביאו אותנו לביצות, ישפכו עלינו נפט וישרפו אותנו חיים.
עמדנו המומים. שני גברים, שלמה השוחט וחיים מילוטין,

התחילו לברוח. ראיתי איך הגרמנים יורים בהם. הביאו אותנו לביצות. בדרך רצינו להסתתר באסם, אבל פחדנו שמא יקרה לנו משהו גרוע יותר מאשר לאחרים, והמשכנו ללכת עם כולם, אחי ואחותי על ידי. היינו רעבים. אסור היה לקחת דבר אתנו. הלכנו בידיים ריקות. הגברים הלכו יחפים. המגפיים של אבא הפחידו אותי. פחדתי שיירו בי. הגענו לביצות; רציתי מאוד להתקרב לאבי אבל הגרמנים לא איפשרו לי. למרות זאת קטפתי ענפים מספר ושמתי לאבי מתחת לראשו – שלא ישכב בבוץ. שכבתי בין כולם. הגרמנים הודיעו שהם מחכים לפקודה לירות בנו. היו בידיהם מכונות־יריה. כך עברנו את היום והלילה. בבוקר אמרו לנו לחזור לבתים. כשהגענו, מצאנו את כל חפצינו ארוזים בשקים. הגויים שדדו, בזזו ועוד לא הספיקו להוציא את שללם.

אחר כך באו גזירות נוספות כמו גזירת הטלאי הצהוב.

מצאתי בד מתאים ובמו־ידי תפרתי לכולם טלאים על החזה, ומאחור על הגב. על המדרכות אסור היה ללכת. את בנות־גילי לקחו לסריגת כובעים, כפפות וצעיפים עבור הגרמנים. אבי לא נתן לי ללכת לעבודה. הוא פחד. את אבא היו לוקחים לעבודה בתחנת הרכבת ולפינוי השלג מהדרכים.

גזירה רדפה גזירה. עכשיו צריך היה לעקור לגיטו. עברנו לביתה של משפחת גבלמן, היה זה בית־לבֵנים שנמצא בו מחבוא. הורידו לשם צנימים, מים וגם תמונות משפחתיות. בחלק מהבית טרם השלימו את בניית הריצפה והיה הרבה חול. על־יד הכניסה למחבוא עמדה כוננית עם ספרי קודש. הרגשנו שמשהו עומד לקרות. שוב מתאספים ומדברים. שמעתי שהגרמנים הורגים את היהודים בעיירות הסמוכות.

ב־3 ביוני 1942, יום רביעי לפנות בוקר, התחיל הדבר אצלנו. בחוץ מהומה גדולה. צועקים שעל כולם לצאת מהבתים וללכת שמאלה מהבית שלנו. יצאתי החוצה והלכתי עם זרם האנשים. אבי רץ אחרי, תפס אותי בידי והחזיר אותי הביתה.

אבי, אני, אחותי שרה־גיטקה ונחמה גבלמן ירדנו למחבוא. אחי הסתתר מתחת לתנור הגדול. סב זקן של נחמה, איש ללא רגל, סירב לרדת. הוא הסתיר את הכניסה למחבוא בחול, ובעצמו התיישב על יד הספריה ולמד תורה. הגרמנים, כשנכנסו לבית לבדוק אם נשאר עוד מישהו שלא יצא החוצה, ראו אותו וירו בו במקום. הוא היה שרוע מעל הכניסה למחבוא. אבי עשה פתחים במחבוא ודבר זה איפשר לנו להבדיל בין יום ולילה. שמענו צעקות ויריות. ימים מספר היינו בפנים.

ביום רביעי, עם התחלת החיסול ולפני שירדנו למחבוא, ראיתי איך הגרמנים מרוצצים את ראשיהם של תינוקות וילדים אל עמוד חשמל. ראיתי איך עגלה כפרית עוברת ואוספת את הגוויות. אחרי הטבח היו מספר ימי רגיעה ואז אספו את מעט היהודים שנשארו בפאלקסשול. אחי יצא מהמחבוא והלך לשם. תוך זמן קצר חזר אלינו וצעק בהתרגשות לאבי שאם יש לנו כסף וזהב, צריך לתת לגרמנים וכך אפשר יהיה להציל את היהודים. בתוך הבית, באדמה, היתה חבויה קופסה אדומה – קופסת חסכון של פ.ק.א. הבנק הלאומי הפולני, ובה זהב. אבי הוציא את הזהב לתיתו לגרמנים. אחי חזר אלינו....

בימי רגיעה אלה החליט אבי שנלך להסתתר אצל גויים־מכרים מחוץ לעיר. ירדנו לאגם

ורצנו לאורך החוף בכיוון יערות דובקי. הבחנו שעוקבים אחרינו. על חוף האגם, במרעה הטבעי, רעו סוסים כבולים ברגליהם, שאכלו מהעשב הירוק. היה חם ורצנו יחפים ובבגדים קלים. אבי הורה לנו להתחבא מאחורי הסוסים, ועוד אמר, שאם מישהו מאיתנו ייפגע, בל נקים רעש ונתקדם לכיוון היער. השוטרים לא הבחינו בנו וחזרו על עקבותיהם. חיכינו עד שיתרחקו ונכנסנו ליער, לביתו של מכרנו וינצנט קולקובסקי. ממנו שמענו שירחמיאל דודי עם שלושת ילדיו עברו דרכו. ועוד אמר לו ירחמיאל, שאנחנו, כנראה, נחנקנו במחבוא כשהסתתרנו בו והוא ביקש שקולקובסקי יסע לברסלב ויביא אותנו לקבורה. לשמע הדברים פרץ אבי בבכי מר. הוא נתן לי סבון והסביר לי שהגוי קנה לעצמו מצווה גדולה וביקש שאמסור לו את הסבון, וכך אקנה ממנו אני את המצווה.

אנו ממשיכים בנדודים ובתלאות. אין לנו מקום מסתור. אין לנו בגדים ולא מזון. בכל פעם אנו מסתתרים בבית־מרחץ של איכר אחר. עבור כיכר לחם נתן אבי סיכת־זהב; מזכרת מאמי. פעם אחרת בעבור מעט לחם, נתן כפיות־זהב שהיינו משתמשים בהן בחג הפסח. אחד מבתי־המרחץ בהם שהינו היה של מצצינקוף. שהינו שם עשרה ימים, שוכבים על הריצפה והדרגשים. התרחצנו והעברנו את הבגדים באש לשרוף את הכינים.

חורף 1942/43 היה קשה מאוד. אנחנו על סף הייאוש. דודי ירחמיאל מצא לו מקום מחבוא אצל איכר. אבי ואחותי הקטנה הצטרפו אליו מבלי שהגוי ידע על־כך. באין ברירה, באין מקום ובהסכמת אבא, שנינו – אני ואחי טוביה – נכנסנו בחנוכה לגיטו השני. הגיטו הזה בברסלב היה ממוקם במספר סימטאות, בקטע קטן של העיר, והיה מגודר. לכאן הביאו חלק מיהודי אופסה שנשארו אחרי ההשמדה והוסיפו אליהם את מעט היהודים ששרדו בברסלב.

איני זוכרת איך נכנס אחי לגיטו. אני התגנבתי דרך באר־מים. הייתי צריכה לשבור קרש ולהיכנס פנימה. שוטרים כנראה ראו זאת והתחילו לחפש אחרי, אבל לא תפשו אותי. קרובי לייזר ביליאק הסתיר אותי בבית כלשהו בחדרון קטן מתחת למיטה. הם נכנסו לבית וראו בחדר המגורים אשה יושבת עם ילד והרגו אותם. בימים הייתי נכנסת הרבה פעמים למשפחה מאופסה. בעל־המשפחה היה פחח, כשהייתי סורגת כובע או כפפות היו נותנים לי מעט אוכל. פעם נתנו לי אורז לא מבושל. הבאתי את האורז לפחח. בימים הראשונים בגיטו ישנתי עם נחמה גבלמן על שולחן. את אחי הייתי פוגשת מסתובב בין הבתים. היו מרחמים עלינו ונותנים לנו משהו לאכול. אחרי־כן מצאתי בגיטו דוד של אבי – נתן ביליאק. הוא היה ישן על התנור הגדול במפעל לאפיית מצות בבית משפחת בוגומולסקי. הוא היה משאיר את הדלת פתוחה עבורי, וכשכולם ישנו, הייתי מתגנבת בשקט, עולה בסולם קטן על התנור ועושה את הלילות בזרועותיו של הדוד, מאחורי סלים גדולים קלועים, בהם היו אורזים את המצות למשלוח. לעתים הייתי ישנה בתוך סל. על התנור הזה חייתה איתנו אשה מאופסה שלא היתה שפויה בדעתה. קראו לה שרה־גיטקה די משוגֶעֶה. מדי פעם היתה פורצת בצריחות והדבר היה מסכן את כולנו. לפעמים היה הדוד מצליח להרגיע אותה. השכם בבוקר הייתי יורדת בשקט ובורחת כי לא הייתי רשומה בגיטו ואסור היה לי להימצא בבית. היו בתים שביקשו ממני לא להיכנס אליהם. פחדו שירצחו אותם בגללי. הייתי מסתובבת בחוץ.

היה חורף, שרר קור וירד שלג רב.

באחד מימי ראשון, כשווינצנט קולקובסקי נסע לברסלב לכנסיה, מסר אתו אבי פתק עבורנו. קולקובסקי התקרב אל גדר הגיטו וזרק את הפתק מעבר לגדר. מישהו הרים אותו ומסר אותו לאחי. בפתק ביקש אבא לראות אותנו, שנבוא לביתו של קולקובסקי. אחי סירב. אחרי שבוע קיבלנו פתק נוסף ובו אבא ביקש, ממש התחנן, לראות אותנו. היות שהתגעגעתי מאוד החלטתי ללכת לראות את אבא. אחי לא רצה גם הפעם לצאת מהגיטו, אבל אמר לי: "לכי לאבא, אני רוצה למות". אחי בן השמונה... מישהו נתן לי מגפיים מסמרטוטים וכן מצאתי צעיף סגול־בהיר של אמי. נעלתי את מגפי הסחבות, עטפתי את עצמי בצעיף, שמתי ספר מתחת לבית־השחי שייראה כספר תפילה ומבלי שישגיחו בי יצאתי מהגיטו. הייתי חולה והיה לי חום. עברתי את רחוב פילסודסקי, בו עמד ביתנו, הבית בו נולדתי וגדלתי. על ידי עבר שוטר מוכר, אלא שלא התבונן בי למזלי.
יצאתי מהעיר. בחוץ שלג. הגויים התכוננו לחזור לכפריהם אחרי התפילה בכנסיה. ניגשתי לאחד מהם וביקשתי שיקח אותי. הוא הציע לי להיכנס למזחלת וביקש לכסות אותי בשמיכה כי היה קר מאוד. אז שאל אותי לאן מועדות פני. לא השבתי ברורות, רק אמרתי: היום יום ראשון ואני נוסעת לבקר את דודותי. הסברתי לו שלא קר לי ואני לא צריכה להגיע רחוק. ליתר בטחון לא נכנסתי למזחלת ורק עמדתי מאחור על מדרגה. כשראיתי את הארובה של בית קולקובסקי ביקשתי לרדת. הודיתי לו והתחלתי להתקדם בשלג עמוק לעבר הבית. כלב פתח בנביחה. דפקתי על דלת הבית ומיד הורשיתי להיכנס. כשביקשתי לראות את אבי, ענתה לי בעלת־הבית שאבי איננו אצלם. פרצתי בבכי וצעקות. היא הזיזה וילון קטן ואמרה לי שהאבא נמצא על התנור. מצאתי אותו במצב לא טוב, קצת לא שפוי בדעתו. הוא סבל מרגשי־אשם על שלא יכול לעזור לנו ועל שנתן לשני ילדים קטנים ללכת לבדם לגיטו. הוא רצה להציל אותנו, אך דבר זה היה למעלה מכוחותיו. עליתי על התנור, התחבקנו ובכינו. שאלתי אותו: "למה קראתי לי, אבא?" אבי ענה: "אני רוצה שנהיה יחד". סירבתי לו, הסברתי שבגיטו התנאים בכל זאת קצת יותר טובים, ואם נגזר למות אני מעדיפה למות בגיטו. שנינו בכינו. בלילה הוא העיר אותי ואמר שנלך לראות את ירחמיאל עם ילדיו ואת אחותי הקטנה. אהבתי את אבי ולא יכולתי לסרב לו. כל הזמן בכה.. הגוי יצא לבדוק אם אין איש על הגשר. הודינו לו ונפרדנו ממנו. את ירחמיאל פגשנו רק עם שני ילדים. השלישי כבר לא היה בחיים. נשארנו איתם.

בערב פורים 1943 חיסלו את שארית יהודי הגיטו. אני, אחותי ואבי היינו במחבוא אצל ירחמיאל. אחי היה באותו זמן בבית משפחת בוגומולסקי, שנמצא בתחום הגיטו. בבית זה גילו היהודים התנגדות עזה כאשר באו לקחת אותם לחיסול. בראש המתנגדים עמד בן־דודי לייזר ביליאק, ששירת לפני כן בצבא הפולני. בירייה אקדח הרג גרמני ושוטר מקומי, ופצע שוטר נוסף. בתגובה זרקו הז'נדרמים רימונים לתוך הבית וזה התחיל לבעור. לייזר במנוסתו קפץ מעל לגדר וספג כדור בידו שהחזיקה באקדח. פצוע, עייף ויחף הגיע למחבוא של ירחמיאל. האחרים בתוך הבית, ואיתם אחי טוביה, נשרפו

חיים.
כך נעשינו דיירי משנה אצל דודי ירחמיאל, בלי הסכמתו של הגוי. הצפיפות בבור היתה גדולה: ירחמיאל ושני ילדיו, אבי, אני ואחותי טובה, וכעת גם לייזר.
אבי ולייזר יצאו לחפש מחבוא אחר עבורנו. כשהתארכו הימים, והם לא שבו, יצא ירחמיאל לחפש אחריהם, ואז נודע לו מפי איכר שהשניים נתפסו על־ידי גויים ונמסרו לגרמנים שהרגו אותם.
אבֵל, מיואש ואובד עצות חזר ירחמיאל אלינו, ובקול חנוק בישר לנו על האסון. בכינו חרישית על אובדן אבינו היקר.
דודנו הטוב הבטיח לעזור לנו בכול, אולם אפשרויותיו היו מוגבלות. כולנו חיינו בפחד מתמיד, רעבים ומלוכלכים. כשנודע לגוי על שקרה לאבי וללייזר, נבהל ואמר לירחמיאל שהוא מפחד להחזיק בנו עוד. הוא, משפחתו ורכושו נמצאים בסכנת כליה, אמר, וביקש שנעזוב את הבור. הוא יעץ לירחמיאל לחפש דרך להגיע לפרטיזנים.
על הקורות אותי מכאן ועד גמר המלחמה מסופר בעדותו של ירחמיאל.

....המלחמה נגמרה. ירחמיאל הפציר בנו להישאר איתו, אולם היינו צעירות מאוד. הרגשתי שאני חייבת ללמוד ולהשיג במקצת את ההשכלה שהפסדתי בשנות המלחמה, וכך גם אחותי. בידיעתו של ירחמיאל, ולא כל־כך בהסכמתו, עברנו לבית יתומים בווילנה. המקום התאים לנו, הרגשנו טוב. למדנו ודאגו לצרכינו.
אחרי שנתיים, ב־1946, החליט ירחמיאל לעקור מרוסיה לפולין וצירף גם אותנו אליו. בפולין הצטרפנו לקיבוץ ילדים של תנועת "דרור". האווירה הכללית היתה ציונית־חלוצית והמטרה – עליה לארץ־ישראל. המשכנו עם הקיבוץ הזה לגרמניה, ובהגיע תורנו לעליה, העלו אותנו לאניית המעפילים "אכסודוס", שנלכדה על־ידי אניות מלחמה בריטיות והוחזרה לחופי אירופה. בגרמניה שוב נפגשנו עם ירחמיאל והוא ביקש מאיתנו להצטרף אליו ולנסוע איתו לקנדה, אולם אנו כבר היינו "שרופות" על ארץ־ישראל ודחינו את הצעתו.
חזרנו ועלינו ארצה ב־1948. הפעם אחרי קום המדינה. הצטרפתי לחברת הנוער בקיבוץ אפק ואחותי טובה לחברת ילדים בגבעת־השלושה. גדלנו, התבגרנו והקימונו משפחות.

כעת שתינו סבתות לנכדים. חיות באושר את ההווה, אך לעולם לא נשכח את העבר.

מובשנזון שרה
(אלמנת יהודה משה שמושקוביץ)
בת ריבה ומנדל כץ

ברסלב עירנו היתה עיר־נפה המסונפת למחוז וילנה וכללה כמה עיירות ומספר כפרים. רוב תושבי העיר היו יהודים. העיירה היתה מוקפת יערות אורנים ואגמי־מים. במרכזה ניצב תל שנקרא "הר הטירה", שם שניתן לו, כפי שסופר, מתקופה קדומה, עת ברסלב היתה עיר גדולה ובמרכזה, על התל, עמדה טירה. הטירה שקעה ואיננה עוד אבל שם ההר נשאר. במבט מעל ההר נראתה ברסלב כאי ירוק ופורח בלב יערות ומים. "ונציה שניה" קראו לעירנו. מזג האוויר בה היה טוב ובמיוחד נוח לחולי ריאות. בחדשי הקיץ באו אליה מבריאים מערי פולין הגדולות כמו ורשה, לודז' ועוד. בברסלב היו שתי כנסיות נוצריות: קתולית ופרבוסלבית. בימי ראשון בשבוע התמלאה העיר גויים מכל הסביבה שבאו לתפילות ולקניית מצרכים. היהודים והגויים בעיר גרו בשכנות ללא מריבות. לא הורגש שום שוני בין יהודי לפולני. החיים זרמו כרגיל. הרבה חנויות היו בעיר ורובן היו שייכות ליהודים, שעסקו במסחר ובמלאכות שונות. בקרב היהודים היתה גם שכבת אינטליגנציה: רופאים, עורכי־דין וכדומה. אמנם היו בין היהודים אנשים אמידים, אבל הרוב הגדול לא היה מבוסס מבחינה כלכלית.

ארבעה בתי כנסת היו בעירנו. בשלשה מהם התפללו חסידים ובאחד "מתנגדים". שלשה רבנים כיהנו אצלנו: הרב הזקן ר' אבא זהוריה שהוריו והורי הוריו היו רבנים בברסלב, הרב צבי־הירש וַלין והרב בצלאל אורלנסקי. כל בית־כנסת נהג לפי מנהגיו ונוהל על־ידי גבאים, שַמשים והמתפללים. קופת גמילות חסדים היתה בעיר והיא עזרה לאוכלוסיה היהודית הנצרכת. לעניי העיר עזרו בכל: בלבוש, מזון ועזרה רפואית. העזרה באה לידי ביטוי במיוחד בערבי החגים שלנו. שלושה שוחטים היו בעיר: לייזר, שלמה ואהרון־זליג סינגלובסקי. ר' שלמה היה גם בעל תפילה ונעים־זמירות. הוא היה שליח ציבור בבית הכנסת של החסידים. כולם אהבו אותו. כמו בהרבה ערים ועיירות בפולין, קרו גם בברסלב מריבות ומחלוקות בין הרבנים והשוחטים, אבל בדרך כלל היתה עירנו עיר עבודה ושלום והאירועים בה לא חרגו מהמקובל בקהילות יהודיות אחרות.

בעירנו פעלו גם "מכבי־אש". כל כבאי העיר היו יהודים מאנשי המקום – "הפוז־רניקים" – ולהם תזמורת כלי נשיפה גדולה.
ברסלב משופעת היתה בנוער יהודי. רובם למדו בבתי־ספר יהודיים, שכללו את בית־הספר העממי ביידיש, שבו סיימו לימודים מחזורים רבים במשך שנות קיומו, בית־ספר תרבות, "ישיבה", ו"חדרים" בהם למדו רבים. בעיר פעל גם בית־ספר פולני ממשלתי. בתי־הספר היהודיים לא נהנו מכל תמיכה מצד השלטונות הפולניים. בדאגה לקיומו של בית־הספר היהודי נשאה הקהילה היהודית בלבד. רבות נעשה להבטחת קיומו הסדיר. היינו מארגנים מפעלים שונים למען בית־הספר: הצגות תיאטרון, הגרלות, ימי פרח ונשפים שונים.

השלטון בעיר מתחלף

בשנת 1939 נכנס לברסלב הצבא האדום. אופי החיים בעיר השתנה מיד. כל החנויות ועסקי־המסחר האחרים של היהודים חוסלו כלא היו. בעיר התרבו פועלים ומחפשי־עבודה. רכושם של רבים הולאם וגם בתיהם הוחרמו. משפחות שלמות פונו מן העיר לאחר שנמצאו כ"לא מתאימים" למשטר החדש. כלפי חוץ נראה שהחיים מתנהלים כמקודם אבל למעשה הכל השתנה.
לעיר באו בחורי־ישיבה שבמקומותיהם לא יכלו להמשיך בלימודיהם התורניים. רצונם היה להמשיך ללמוד בישיבה אצלנו. לא יכלנו לקלוט את כולם, גם מתוך חשש שהדבר יגיע לידיעת השלטונות. אנשי ברסלב היו מעבירים אותם לכן קבוצות־קבוצות מעבר לגבול אל תוך ליטא.
מדי פעם הגיעו לעיר פליטים מאזור הכיבוש הגרמני. הם סיפרו על קורות היהודים מאז עלייתו של היטלר לשלטון. יהודי המקום קיבלו אותם בחמימות ועזרו להם בכול. פליטים אלה לא שהו זמן רב בברסלב. הפחד מפני הרע המתקרב הריץ אותם הלאה, וכך היו נודדים ממקום למקום.
ליוותה אותנו ההרגשה שסערה מתקרבת. קשה היה לדעת ולהבין מה עלול לקרות. בינתיים, היחסים בין ברית המועצות וגרמניה היו טובים. מרוסיה נשלחו לגרמניה מצרכים שונים. בעיר התקיימו הצגות תיאטרון, קונצרטים וחיי תרבות. אך מצב זה נמשך זמן קצר בלבד. ב־22 ביוני 1941, בבוקר תקפה גרמניה את ברית המועצות.

המלחמה פורצת

בהלה אחזה בכולם. המצב התהפך בין רגע. אי־אפשר היה להכיר את העיר. היהודים התהלכו עצובים; התחלנו להבין מה קרֵב ובא. ידענו זאת מסיפוריהם של הפליטים שבאו מאיזור הכיבוש הגרמני. לא היה ברור לאיש מה ניתן לעשות. הנוצרים בעיר היו עסוקים באגירת מזון. רבים מהם שמחו בגלוי וחיכו לבואם של הגרמנים, כדי שיוכלו לבוז את רכוש היהודים. השלטונות הכריזו על גיוס של כמה שנתונים לצבא האדום. ההפצצות של הגרמנים התחילו מיד ביום הראשון למלחמה. האווירונים הגרמניים טסו ממש מעל גגות הבתים והפציצו ללא כל אבחנה. כתוצאה מההפצצות לא ניתן לבצע

גיוס. כולם התפזרו לכל עבר. בערבו של אותו יום ראינו שאנשי הצבא האדום וכן הפקידים מהסובייט המקומי עוזבים את העיר ונוסעים לתוככי ברית המועצות. ברסלב נשארו ללא הגנה. הפאניקה בעיר היתה גדולה. איש לא ידע במה להיאחז על מנת להישאר בחיים. היהודים התחילו לנוס לכל עבר ובלבד להתרחק מהגרמנים. רבים יצאו רגלי לכיוון רוסיה הסובייטית. היה זה המוצא היחידי. היו שהשיגו עגלות־סוסים והיו גם מעטים בני־מזל שהצליחו לעלות על הרכבת עוד טרם הפסיקה לפעול, בגלל ההפצצות. אבל רוב האנשים נשארו במקום וביניהם היותר עשירים. הם שמחו שהתפטרו מן הבולשביקים. והיו גם שחלמו, שהגרמנים יחזירו להם את מפתחות עיסקיהם. משום מה, ראו את הגרמנים לא בדמותם כיום אלא כפי שהיו פעם, בימי מלחמת העולם הראשונה. נוצרים ששיתפו פעולה עם הסובייטים עזבו את העיר. אך היו גם כאלה ששמחו לבואם של הגרמנים מתוך כוונה לשתף עימהם פעולה.

הפינוי

גם הפינוי לא היה קל. האווירונים הגרמניים טסו מעל הערים והדרכים וצלפו על כל כלי הרכב והאנשים. התנועה בדרכים נעשתה בלתי־אפשרית. הרוגים רבים היו מפוזרים בדרכים ובתעלות שלצידן. בתוך העשבים והשיחים היו מונחות גופות בני־אדם, פגרי סוסים וכלי־רכב שבורים כתוצאה מההפצצות. בני־המזל הגיעו לאחר מאמצים רבים לגבול הרוסי הישן, אך כאן נתקלו בצרה, שלא חזוה מראש: חיילי צבא האדום לא הירשו להם לעבור לצד הרוסי. הם דרשו מהפליטים לחזור למקומותיהם. האנשים התאכזבו קשות ונכנסו לפאניקה. באין כל מוצא אחר, פנו כולם לשוב לעיר. פליטים אחרים, שהגיעו באפיסת כוחות, נשארו על יד הגבול. לאחר ששהו במקום שלושה ימים ניתנה להם הרשות לעבור את הגבול. הם המשיכו דרכם לעומק ברית־המועצות.
בעת בהלת הבריחה שהיתה בעיר, נשארו בה הקומיסר וכמה פקידים. רבים מהעובדים במישרות ממשלתיות פנו לקומיסר בשאלה "מה יהיה איתנו?" והוא, בתוקף סמכותו, נתן הוראה לפַנות במידת האפשר את כולם מן העיר. עבדתי כמורה וראו בי תועמלנית. גם אחותי המבוגרת עבדה במשרה ממשלתית, ולכן רצו לצרף אותנו למפונים מן העיר, יחד עם ילדינו: בני ושלושת ילדי אחותי. אבל בברסלב היו לנו הורים, ושתי אחיות עם משפחותיהם. איך נשאיר אותם למוות בטוח?! ויתרנו לכן על הפינוי המאורגן ובכוחות עצמנו השגנו עגלה, שעליה העמסנו חפצים בעלי־ערך ויצאנו לדרך. נתקלנו ברבים מהולכי־הרגל שבקושי גררו את רגליהם. את כולם היכרנו ועם רבים גדלנו יחד. תהינו: כמה הם יכולים עוד להמשיך וללכת ככה? העמסנו את מזוודותיהם והמשכנו כולנו רגלי. העגלה עם המזוודות והילדים נראתה כעגלת חציר עמוסה.
לאחר מהלך של כמה קילומטרים, נוכחנו שהסוסים נחלשו מאד ואין תקווה שיהא בכוחם להביא אותנו לגבול. בכל בית איכרים שעברנו בדרכנו ביקשנו לשכור עגלה תמורת כל סכום שהוא, אם בכסף ואם בחפצי־ערך, אך שום איכר לא הסכים לצאת איתנו לדרך, מחשש לחייו. בקשיים גדולים הגענו בעגלתינו עד לעיירה פודברודז. החלטנו להשאיר כאן את רוב האנשים ולצאת במספר אנשים מועט חזרה לברסלב, ברגל, אולי נצליח להשיג עגלה נוספת. יצאנו אני, אחותי, גיסי ויענקל אמדור, בנו של

השוחט הזקן. אשתו וילדיו נשארו בעיר. כשהתיישבנו לנוח קמעה מן ההליכה המעייפת, ראינו קרב אווירי בין אווירונים סובייטיים וגרמניים. ראינו אחדים מהמטוסים בוערים ומתפוצצים. הקרב היה מעל דווינסק שבלטביה, לא הרחק מברסלב. לנו זה נראה כמתרחש מעל לראשינו. בדרך פגשנו את שכננו יוסקה בנו של יצחק פרץ. הוא ומשפחתו נסעו מעיר לעיר בעגלה, שמאחוריה קשורה היתה פרה. הם אמרו לנו שלשווא אנו חוזרים לברסלב. אין בעיר איש מן השלטון. לדעתו לא נשיג עגלה והאיכרים כבר בוזזים את בתי היהודים.

בלית ברירה היה עלינו לשוב לפודברודז׳, בה השארנו את האחרים. בכוחות אחרונים עשינו את הדרך חזרה. הגיעו לכאן רבים שחזרו מן הגבול הרוסי. יוסל, בנו של יצחק פרץ, שהיה מיליציונר אצל הקומיסר, יצא לגבול לשמוע מה המצב. לאחר מאמצים הצליח להתקשר עם ה״איספלקום״, שם נמצא במקרה בנו מאיר שסיפר לו שאין מה לעשות עוד אלא לשוב הביתה. הגרמנים, אמר, כבר הקיפו את כל האיזור. הקומיסר עצמו ואנשיו אינם יודעים אם יצליחו לברוח. לאחר ששמענו ידיעה זאת יצאנו חזרה לברסלב. לאחר כברת דרך הופיע לקראתנו בנו של איכר ממכרינו, ונקה בַּלופקה עם עגלתו. הוא שמע על מצבנו ובא לקחת אותנו אליו הביתה, לכפרו מדינקי, 14 קילומטר מעירנו. שהינו בביתו שבוע ימים.

עקב היותי מורה במשטר הסובייטי דרשה המפלגה הקומוניסטית ממני להיות תועמלנית. סירבתי מסיבות מובנות, אבל הופעתי ברשימת התועמלנים, למרות שלא עסקתי בכך אף פעם. אם הגרמנים יגלו שמי ברשימות – גורלי נחרץ. היות והחלטתי סופית לחזור הביתה הצטרפו כולם אלי. יצאנו לדרך רגלי כי הגוי ״הטוב״ שלנו לא רצה להוביל אותנו. הסיבה לאי־רצונו נתבררה לנו רק כעבור זמן.

תחת שלטון גרמני

שבוע ימים היתה העיר ללא כל שלטון. כעבור שבוע הופיע סיור אופנועים, שעבר את כל רחובות העיר ואחר־כך יצא אותה. רק לאחר ימים נכנס לעיר הצבא הגרמני במלוא כוחו. מיד עם כניסתם לעיר החלו הגזירות. גזירה רדפה גזירה. הראשונה בהן היתה שעל היהודים לבחור בוועד שבאמצעותו יוכלו הגרמנים לנהל את ענייניהם עם האוכלוסיה ודרכו יתנו את הוראותיהם. חברי הוועד היו אנשי ברסלב: מינדל, מזא״ה, קלונר, לייב ולין ועוד.

הגזירה הראשונה: על כל היהודים לשאת טלאי צהוב ועליו מגן דוד. בלי הטלאי הצהוב אסור ליהודי להופיע בחוץ. אסור ליהודים לבוא במגע עם לא־יהודים. לחם יימכר ליהודים בהקצבה במקום מיוחד להם, 150 גרם לנפש ליממה. הוטל עוצר־לילה; אסור לצאת מן הבית לאחר שעה שש בערב.

לברסלב שוב הגיעו פליטים מלטביה ומליטא. המצב נעשה קשה. הגרמנים דרשו מדי פעם יותר עובדים. יום יום צריך היה הוועד לספק מספר רב של עובדים, שעבדו ללא כל שכר. אנשי ס״ס דירבנו את העובדים לעבוד מהר. את מי שלא ״נשא חן״ בעיניהם הרגו במקום, בירייה. העבודות היו בבנין, ברכבת, בסריגת סודרים, בייצור כסיות, חבלים ועוד מיני שירותים. יום אחד, חזרו העובדים ברכבת וחסרו מהם שלושה־עשר

איש. אלה הובלו למקום אחר ונודע לנו אחר כך שאת כולם הרגו.

הגסטאפו מתחילה לפעול

כל יום ששי בשבוע היתה נגזרת גזירה חדשה. פעם הוציאו את כל יהודי העיר מבתיהם וריכזו אותם בכיכר על יד הכנסיה. את כולם סידרו שורות שורות, והפרידו בין גברים, נשים וילדים. התמונה היתה מזעזעת. בכה הלב לראות בין העומדים את הרב הזקן שלנו, ר' אבא, עם זקנו הארוך, וקדושה קורנת מפניו. את הפליטים שהגיעו לברסלב העמידו בשורות נפרדות. כל העומדים בריכוז הזה חשבו שזהו יומם האחרון. אמהות התחילו להסתיר את ילדיהן על ידן. רצו למות ביחד. אנשי הס"ס לא מיהרו. הם נהנו מחוסר האונים של היהודים. מרחוק ובצחוק הסתכלו בקורבנותיהם ושיסו את כלביהם באנשים, להגדיל הנאתם.
לאחר כמה שעות, שנידמו לנו כנצח, התחילו למנות את האנשים בשורות. ספרו וחזרו וספרו. על שורות הפליטים פתחו בצעקות, "למה ברחתם ממקומותיכם, האם הגרמנים לא מוצאים חן בעיניכם?" לאחר מאמצים גדולים הצליחו אנשי הוועד להסביר להם שהם לא ברחו מהגרמנים. הלא גם כאן, אמרו, שלטון גרמני. בואם הנה, הסבירו, הוא בגלל בתיהם שנחרבו מן ההפצצות ולא היה להם מקום לגור בו. הפעם הצליחו להציל את כולם. תחילה שלחו הביתה את הנשים, וכעבור שעות גם את הילדים. את הגברים המשיכו להחזיק עוד שעות רבות. לבסוף שוחררו גם הם ולשמחת כולנו שבו הביתה.
באחד הימים הגיע לברסלב צבא רב שתפש את כל חוף האגם. נאמר לנו שהכוונה היא להקים שדה תעופה לאורך כמה קילומטרים. חיל־האוויר הרוסי התחיל להפציץ ריכוזים גרמניים. ההפצצות נמשכו שעות. לאחר כמה ימים עזב הצבא הגרמני את המקום ונע הלאה. בשטח נשארו רק כמה מכונות כבדות שניזוקו. על האבידות בצבא הגרמני לא ידענו. לאחר מקרה זה האשימו הגרמנים נערה יהודית גיבנת, ביילקה דייטש, בכך שהיא הזעיקה את האווירונים הרוסיים. הם עינו אותה קשות ולבסוף רצחוה.
העיר הופצצה, ביתנו ניצב קרוב לתחנת החשמל אשר שימשה מטרה להפצצות. לאחר ליל הפצצות קשה עזבנו את הבית והלכנו ליער, מרחק כמה קילומטרים מן העיר. ביער עמד בית בודד, בו היו הדייגים מוכרים את שללם. הבית היה רכושו של שניאור ארון, יהודי עשיר מברסלב. משפחתנו היתה איתו בקשרי מסחר ושומר הבית הכיר אותנו היטב. בבואנו, נתן לנו את מפתח הבית. מן העיר ברחנו בלי כול, גם ללא אוכל. היה צורך להביא מזון, לפחות בשביל הילדים. יצאתי עם אחותי להביא אוכל מן הבית. שתי אחיותי האחרות נסעו לכפרים אחרים. בעלה של אחת מהן היה בשבי הרוסי, והיא נשארה עם שלושה ילדים קטנים; השניה נסעה עם בעלה ושלושת ילדיהם. בנה הגדול נלקח על־ידי הצבא האדום בעת פינוי ברסלב. הלכנו לאורך חוף האגם שהיה מלא גרמנים. לא פגעו בנו. הגענו הביתה, לקחנו ככל שיכולנו לשאת ויצאנו חזרה ליער. בהיותנו בחוץ, שמענו שהגרמנים מגרשים מבתיהם את כולם החוצה. זרקנו חיש הכול ורצנו לחוף שהיה כבר ריק מצבא. המשכנו לרוץ לכיוון היער. מרחוק נשמעו צעקות

הגרמנים. רצנו לבית בו השארנו את משפחותינו. הם עמדו בחוץ ולא ידעו על המתרחש בעיר. איתם היו עוד יהודים שהצליחו להימלט ולהגיע לכאן. סיפרנו להם בקצרה את אשר ידענו. בהביטנו לכיוון העיר ראינו טור אנשים גדול נע לעברנו. נכנסנו במהירות לחדר החשוך שבבית וישבנו בשקט. הגוי השומר תלה מנעול על דלת הדירה מבחוץ לסימן שאין אנשים בבית והלך לביתו. לא עבר זמן רב ושמענו אופנועים מתקרבים. שומר הבית יצא מדירתו והוציא את פרתו מהרפת להובילה למרעה, כאילו אינו יודע מהמתרחש. הגרמנים שאלו אותו לאן מובילה הדרך וכן אם אין יהודים כאן. בהציצי החוצה ראיתי בין היהודים את אחותי וגיסי עם ילדיהם. לאחר שיחתם עם השומר, המשיכו הגרמנים בדרכם.

לאחר ימים מספר נודע שהגרמנים אספו את היהודים על מנת להרגם, אבל ההתנגדות הנמרצת של המקומיים בשלטון וביניהם ד"ר ברצקי מנעו מהם מלעשות זאת. הם טענו שהם מקומיים ומכירים את כל התושבים ויודעים שאין כאן קומוניסטים. כך הצליחו באותו יום להציל את היהודים.

הגזירות והצרות התרבו מיום ליום. מפעם לפעם דרשו הגרמנים סכומים גדולים יותר ככופר. לקחו גם זהב, כסף, נחושת, את ידיות הנחושת מהדלתות לקחו, וכן בגדים. הכל החרימו.

למרות האיסור החמור לגויים לבקר בבתים של יהודים הופיעו בכל זאת, מדי פעם, גויים ותמורת מזון מועט שהביאו איתם לקחו חפצים יקרי־ערך. לאחר זמן, כשרוקנו את הבתים מכל חפצי הערך, התחילו לקחת הרהיטים. למה לכם רהיטים? – אמרו – ממילא יהרגו אתכם.

הגיטו

הוועד היהודי קיבל צו מהגסטאפו לרכז את כל היהודים בגיטו. נקבע שהגיטו יהיה ברחוב הראשי שאורכו שני קילומטר. רחוב פילסודסקי ששמו שונה בימי הרוסים לרחוב לנין. צדו האחד של הגיטו, בו שוכנו אנשים המסוגלים לצאת לעבודה, נקרא "גיטו חי"; צידו השני, שאוכלס באנשים זקנים, חלשים וילדים נקרא "גיטו מת".

בכי רב ליווה את יישובו של הגיטו. כולם הרגישו וגם ידעו שהדבר הוא רק צעד זמני, לפני כליון מוחלט. שמועות אמרו שבליטא ובערים קרובות אלינו הושמדו כל היהודים. בכל זאת חיו כולם ותקווה בלבם, אותה לא ביטאו בקול רם, אולי יצליחו לצאת מן הגיהינום בשלום.

בעיית המזון בגיטו היתה חמורה יותר. כאמור, לפני הקמת הגיטו היו מגיעים גויים לבתי היהודים עם מזון. לגיטו לא ניתנה להם כניסה חופשית. אלה שיצאו לעבודה מחוץ לגיטו, הביאו תוך סיכון רב קצת אוכל. חמור ביותר היה מצבם של האנשים שלא נלקחו לעבודה. הם פשוט גוועו ברעב.

ביתנו ניצב ראשון בקצה "הגיטו החי", על־כן השאירו אותנו לגור בו. היינו קרובים לאגם. היו מקרים בהם הביאו לנו גויים קצת אוכל דרך האגם. היו אלה הורי תלמידים שלימדתי. אבי ישב ימים שלמים וטחן במטחנת קפה גרעיני דגן ומהקמח המועט אפו

לחם. העזרה ההדדית בגיטו היתה מלאה. כל מזון שהגיע חולק שווה בשווה. מעניי הגיטו לא גבו תשלום לדמי הכופר לגרמנים. להיפך: הגישו להם עזרה.
לגיטו הגיעו ידיעות על חפירות גדולות שחופרים הגרמנים ביער הקרוב. הידיעה זיעזעה את כולם. הפה לא גילה מה שקינן בליבו של כל אחד. כך נמשך הדבר כמעט שנה שלימה. לאיש לא היה ברור מה יש לעשות ומה אפשר לעשות. רבים התחילו לחלק מחפציהם לגויים "שלהם", ה"טובים", לשמירה, בתקווה שיצליחו להישאר בחיים ולהתקיים בעזרת החפצים שניתנו.
רוב הגויים נעשו לחיות־טרף ממש. גם הטובים, שבהם היה לנו אמון, הביטו על יהודי הגיטו כמיותרים. אלה שבידם נמצא רכוש יהודי לשמירה רצו להיפטר מהיהודים מהר ככל האפשר. זליג אולמן ז"ל, מיהודי ברסלב, מסר את כל רכושו לידידו הנוצרי, איתו היה מיודד משך שנים. כעבור זמן־מה פנה אליו וביקש אחד מחפציו והלה גירש אותו מביתו וגם הודיע לגסטאפו שאולמן הוא קומוניסט. למחרת אסרו אותו, את אישתו ובתם, הובילו אותם ליער וירו בהם. בנם בורקה, לא נכח בבית בעת מאסרם וכך ניצל ושרד. הוא התחתן עם בת ברסלב, טניה קרסין, והם חיים כיום באמריקה. והגוי "הטוב" שלנו, ונקה בלופקה, שבמשך שנים תמך אבינו במשפחתו, שענייה היתה ככל המשפחות בכפרו – כשאמרנו לו שברצוננו לשוב לברסלב, לא היה מוכן להסיע אותנו בעגלתו. רגלי הלכנו. התנהגותו הפליאה אותנו. לא הבינונו שחלומו היה לרשת אותנו בכל; רק לאחר מכן התברר הדבר. יום יום היה מופיע בביתנו וסיפורים בפיו: "מה לכם לשבת כאן, כבר הרגו את היהודים בכל המקומות. בואו אלי, הכינותי עבורכם מקום מיסתור. לא נסענו איתו, אבל הוא היה חוזר תמיד הביתה עם כל טוב מידינו. ארבע אחיות היינו ולכל אחת משפחה משלה וגם הורים מסודרים, וכל מה שהיה בידינו עבר ל"שמירה" לוונקה. האמנו בכנות שאכן רק לשמירה, עד שפעם ביקשתיו: וניצ'קה, תביא לנו מחר קצת סוכר מהסוכר שלנו, בשביל הילדים – והוא לא הביא.

הטעיה מכוונת

ב־10 ליוני 1942 צריכים כל יהודי הסביבה להתרכז בברסלב. זה זמן־מה שהתושבים הכינו מקומות מסתור ובונקרים. נודע לנו שמשמידים את גיטו מיורי, עיירה המרוחקת ארבעים וארבעה קילומטרים מברסלב. היודנראט שלח שליחים לאותה עיירה לבדוק את הדבר והם שבו ובפיהם הבשורה המרה שאכן, אמת הדבר. אנשי הוועד פנו לגיסטאפו לקבל הבהרות, אך, כתמיד, הכחישו הגרמנים הכל. לברסלב, אמרו, לא יכול לקרות דבר כי האנשים כאן שקטים, ממושמעים ועובדים טוב. יום לפני השמדת יהודי ברסלב אספו קבוצת בחורות ושלחו אותן לעבודה בסלובודקה, עשרה קילומטר מברסלב. באותו ערב הגיעו לעיר מכוניות גדולות מכוסות בברזנטים, אותן הסתירו הגרמנים במוסך קרוב לביתנו. איש לא ידע מה טיבן של המכוניות האלה. היו אלה מכוניות השמדה שקראו להן "דושו־גובקס".
אותו לילה שרר אי־שקט גדול. הלב ניחש שדבר־מה נורא קרב ובא. הצעתי שבלילה הבא נישן בבונקר. ניקח איתנו למסתור רק תרופות ולא יותר. אבל "הלילה הבא" כבר היה מאוחר...

ב־3 ביוני 1942 י״ח בסיוון, שמעתי לפנות בוקר צעקות. הצצתי דרך החלון וראיתי שגרמנים מכתרים את הגיטו. ועוד ראיתי שאת ילדה הקטן של לובקה וייס, שכנתנו ממול, גררו הגרמנים ברגליו וראשו הקטן נחבט מדי פעם במדרכה. הגרמנים התחילו לגרש יהודים מבתיהם וריכזו אותם במספר מקומות; בין השאר על יד הבנין ששימש פעם את המיליציה ובית־ספר עממי. מסביב שמרו גרמנים ומתנדבים. לאחר מכן הובילו את היהודים קבוצות־קבוצות לשטח הבורות ביער, ציוו עליהם להתפשט וירו בהם.

הרבה קרבנות נפלו ברחובות העיר ובחצרות; כל אלה שלא הספיקו להיכנס לבונקרים או מי שאיבד את עשתונותיו ורץ ברחוב. הגרמנים דרשו מהיהודים לאסוף את המתים בעגלות. מהומה גדולה היתה בעיר. רבים דעתם נטרפה עליהם. השכן שלנו מיישק׳ה, בשמעו על הנעשה, פרץ מביתו החוצה והשאיר בו את אשתו וילדיו. אשתו רצה אחריו לחפשו בכל רחובות העיר. את מיישקה, אשתו וילדיו הרגו הגרמנים מיד. מקרה זה לא היה בודד. מי שלא הספיק להגיע למיסתור שלו, נכנס לבונקר אחר. הרבה מקומות מסתור התמלאו במספר אנשים רב מיכולת קליטתם. אמהות חנקו ילדיהן כדי שבכיים לא יגלה את קיומו של הבונקר. בטרם החל החיסול ניסו רבים למסור את ילדיהם, ובעיקר ילדות, לנוצרים, אולי בדרך זאת יוכלו להינצל ולהישרד.

הדבר לא עלה יפה. הילדים הוחזרו להוריהם על־ידי אותם הגויים. מקרה כזה קרה עם ביילקה גנס. היא הלבישה את ילדתה בבגדים נאים והשאירה אותה על יד בית נוצריה־פולניה, אבל הפולניה הכירה את הילדה והחזירה אותה לביילקה גנס. כולם הושמדו.

הגויים בזזו את בתי היהודים. אם מצאו בהם יהודים, מסרו אותם לידי הגרמנים. על־פי־רוב היו אלה גויים מוכרים ליהודים. זמן רב נמשך החיסול של יהודי ברסלב והסביבה.

פרטיזנים עוד לא היו באותם הימים באיזורנו. הנוער המקומי רק התחיל להתארגן. נשק אי־אפשר היה להשיג. ענין ההתארגנות הצריך זהירות מירבית, אחרת יכול היה הדבר לגרום לזירוז תהליך ההשמדה.

מיד עם תחילת השמדת הגיטו הלך יושב ראש הוועד, היהודי מינדל, שהיה אָהוב ומקובל על כולנו, אל הגיסטאפו ושאל אותם לשם מה הורגים את היהודים. תשובתם היתה, ״זאת פקודה״. אז ביקש מינדל שיירו בו ראשון והם הרגו אותו בו במקום.

אספר על מקרי גבורה נוספים:

איש ברסלב, משה ברוך שמו, אדם לא צעיר, בקיא בתלמוד, שנהג לחצות את הגבול הליטאי עם בחורי הישיבה, היה פרק־זמן מנקה הארובות בעירנו. יהודי גברתן. בעת שגילו האיכרים לגרמנים את מקום מיסתורם והם חדרו לתוכו, התנפל משה ברוך על אחד מהם ונשך את בוהן ידו. מרוב כעס קשרו הגרמנים עשרים נשים זו לזו, ביניהן דודתי הזקנה ריבה דינה. את משה ברוך עצמו קשרו אחרון ואת כולם הריצו בצליפות שוט עד לשטח המרעה ושם הרגו את כולם.

ומקרה אחר בו היה מעורב צעיר יהודי: בעת שחדרו הגרמנים לביתם במגמה לגרש את

כולם, התנפל הוא על גרמני, חנק אותו למוות ולבש את בגדיו. רץ החוצה, נשקו של הגרמני בידיו וירה לכל עבר. עד שהבינו הגרמנים את המתרחש הספיק להרוג כמה מהם וממלוויהם האיכרים. לבסוף כיתרו אותו וירו בו ובמשפחתו.
משה ברמפוב וכמה בחורים מברסלב, הסתתרו בעליית־גג קרוב לכנסייה. מלמעלה ראו את בתו של רופא השיניים יעקובסון כשהיא רצה לעבר הכנסייה וכידון נעוץ בגבה ופרחחים פולנים מבני המקום מלווים אותה. הכומר יצא לקראת והנערה התחננה לפניו שאינה יכולה יותר וביקשה שימית אותה. ככה נספתה.
כאשר שמענו לפנות בוקר את צעקות הגרמנים הבינונו מה עומד להתרחש. אני ובני בן השנתיים עלינו מיד ערומים לתוך המיסתור. אמא רצתה גם היא לעלות עם אבא, אבל הם לא הספיקו. הגרמנים כבר היו בתוך הבית וגירשו אותם ממנו. אימנו התחננה שיתנו לה לקחת מטפחת ראש והרוצחים ענו: "לא תצטרכי, לא תקפאי מקור". אלה היו המילים האחרונות של אמי.
הייתי לבדי עם ילדי. בעלי נפטר בראשית המלחמה. לבונקר לא נכנסתי. לא האמנתי שאשאר בחיים, ולא רציתי שאני וקרובי נראה במו עינינו איך הורגים את ילדי. הגרמנים היו הורגים את הילדים בצורה אכזרית ביותר: בהטחת ראשו של הילד בעץ או בביתוקו לשניים. נגד הילדים לא השתמשו בתחמושת. "גרמני טוב" היה יורה בפיהם של הילדים בעת בכיים. חשבתי שבאם ימצאוני, יהרגו אותי ראשונה ואז לא אראה את מותו של ילדי. כך ישבנו משך יום שלם על העליה מבלי להיכנס לבונקר. היה לנו קר מאד למרות שהשמש זרחה. היינו ערומים והילד לא אכל ולא שתה. הפחד ניעור גם בו. שמענו כל שהתרחש סביבנו; את הצעקות, הריצות והיריות. על ידנו גרה אשה ערירית, דינקה דגוביץ. היא היתה חולת שחפת, בשלבה הסופי, ולא יכלה להוציא הגה מפיה. בעת שנכנסו הגרמנים צעקה: "אמאו!" והם הרגוה מיד במיטה.
יום שלם רצחו ובזזו. אותנו לא הצליחו לגלות, למרות שגרמני עלה לעליה בה הסתתרנו אני וילדי.
בשעות הערב נעשה שקט. בלילה פחדו הגרמנים לנוע. קרוב לביתנו מוקמה עמדת שמירה גרמנית. לפתע שמעתי שקוראים בשמי. הצצתי והיכרתי את בן־דודי עם שני בני־האח שלי. הם עלו אלינו, וכולנו נכנסנו למסתור. היו שם ששה ככרות לחם ומיכל עם מי־שתיה. איש לא נגע באוכל ולא במים. הפחד שיתק את הרעב והצמא.

בן־דודי

בן־דודי חי בעיירה קטנה, רימשן, בנפת ברסלב. גם עיירה זו היתה באיזור הכיבוש הסובייטי. לפנים עסק במסחר ובשכירת אגמים. הכיר את איכרי הסביבה, היה איתם ביחסים טובים והיה קונה אצלם את תוצרתם. אשתו היתה תופרת. היו להם ארבעה ילדים. משפחתם חיה שנים רבות ברימשן. מאחר ובן־דודי היה מקובל על אנשי העיירה, בחרו בו ובחברו הפולני למיליציה המקומית.
פעם ראו שניהם גרמני צונח בשדה הפתוח הם שבו אותו ומסרוהו לשלטונות הרוסיים. כשפרצה המלחמה ומוסדות הממשלתיים התחילו להתפנות מן המקום ואתם אנשי המיליציה, יצאו את העיירה בעגלה גם בן־דודי ומשפחתו. בדרך עברו את ברסלב, בה

גרה אחותו הנשואה לחיים ישראל רייכל. גיסו יעץ לו לא להמשיך בנסיעה אלא להישאר בברסלב. מצב הבטחון בדרכים גם הוא לא איפשר את המשך הנדידה.
באותם ימים הגיעו לברסלב יהודים נוספים מרימשן. כעבור תקופת מה בברסלב דרשה אשתו של בן־דודי לחזור בכל מחיר לרימשן. "הלא לא עשינו כל רע לאיש, וכולם מכבדים אותנו", אמרה, "אז למה לא נשוב הביתה?!" והם יצאו לדרך. בהגיעם לרימשן, ראו **הודעות וצווים גרמניים על קירות הבתים. באחת ההודעות נמסר ש"כל מי שיצליח** לעצור את בנימין מובשנזון – שמו של בן דודי – יזכה בפרס של 3000 מרקים גרמניים. אפשר להביאו חי או מת". בנימין היה בחור גברתן, גבוה וחזק, אולם באותם ימים לא היה די בכך להינצל. הוא נאלץ לברוח מן המקום ומן הסביבה. אשתו נשארה ברימשן. עברו ימים ספורים והגרמנים גירשו מבתיהם את כל יהודי רימשן. כולם התפזרו למקומות שונים בהם היו להם מכרים, אך גם זאת לזמן קצר בלבד. באחד הימים ריכזו הגרמנים את כל יהודי רימשן והסביבה והובילו אותם למקום אחד – זאראסאי, בלב יער סבוך בליטא, וטבחו את כולם. במקום ההוא קבורים 8.500 יהודים. אורכו של בור ההריגה הוא חצי קילומטר איכרי הסביבה סיפרו שבמשך ימים לאחר הטבח האכזרי עוד נשמעו גניחות מן הבור.
בנימין ברח שנית מרימשן לאחותו בברסלב. היה בכוונתו לשהות בברסלב זמן־מה עד שיישכח עניינו אבל הדבר לא התאפשר. באחד הימים הופיעו בבית אחותו גרמנים על מנת לאסרו. הביאה אותם פולניה מרימשן שבעלה היה שוטר פולני שהסתתר לאחר מלחמת פולין־גרמניה מפני הגרמנים. בהלשנה על בנימין רצתה אשתו לזכות בשני דברים: רהביליטציה (טיהור) לבעלה וגם בפרס שהובטח עבור ראשו של בנימין. למזלו לא היה בן־דודי בבית בעת ביקור הגרמנים עם המלשינה הפולניה.
לאחר זאת לא יכלה ברסלב לשמש מקום מסתור לבנימין. הוא ידע שיתפסו אותו בכל פעם שיבוא. הוא ברח ונדד ממקום למקום, מסתתר מכל מכריו. רבים מהכפריים עסקו בחיפושים אחריו. גובה הפרס קסם לרבים. לאחר ימים רבים של נדודים ללא אוכל היה נאלץ להסתנן חזרה לברסלב. גם הדאגה לשלום משפחתו לא נתנה לו מנוח והוא החליט לצאת לסביבה לחפש את הוריו, אשתו וילדיו. כך הגיע לאיכר מידידי אביו ומצא אצלו את אביו מסתתר בבית המרחץ. אביו, בן השבעים, בראותו את בנו, הוריד מעליו את ה"ארבע־כנפות" נתן אותו לבנו יחד עם סדור־תפילות ואמר לו, "בני, אתה תישאר בחיים, אבל ברח מכאן". את אשתו וילדיו מצא אצל איכר אחר, גם הוא מידידי אביו. אשתו התחננה שיעזוב את המקום והסביבה כיון שמחפשים אותו בכל מקום. היא מסרה לו שמות איכרים מידידיהם, להם נתנה לשמירה את רכושם. היא חיתה בתקווה שעוד ישתמשו שניהם יחד ברכושם שבידי האיכרים. בנימין יצא לחפש מקום מסתור לו ולמשפחתו. לא קל היה הדבר. באחד מימי חיפוש אלה נודע לו מפי איכר אחד על אבדן כל יקיריו. הגרמנים אספו את כל יהודי הסביבה וביניהם אשתו וילדיו, הוריו, אחיותיו, אחיו וילדיהם והרגו את כולם. כואב ושבור חזר בנימין לברסלב וחי אצל אחותי רייזל אולמן. גג ביתה היה מחובר עם גג ביתנו. ימים היינו מבלים ביחד. כך גם נודע לו מקום המיסתור שלנו והוא הגיע אלינו.

החלום

התקופה האיומה גרמה לזעזועים לא רק אצל מבוגרים. גם הילדים נפגעו בנפשם. בחצות־לילה אחד התחיל בנה הצעיר של אחותי לחוש ברע. הוא התפתל בעווית וקצף לבן עלה על שפתיו. מצבו של הילד הלך ורע משעה לשעה, והיתה סכנה לחייו. איפה מוצאים רופא ובפרט בשעה זו? הלא לפני השעה שש בבוקר אסור ליהודי לצאת החוצה בגלל העוצר, ומי ילך? הילדים קטנים, אביהם נמצא בשבי הרוסי ורק אימם עמהם. למרות הסכנה רצתי החוצה והלכתי לביתו של הרופא הפולני ד"ר ברצקי. על ביתו של הרופא שמרו כלבים והגישה אליו לא היתה קלה. דפקתי על דלת ביתו והוא יצא אלי, שמע, הבין, אבל ללכת עמי לא רצה. "עכשיו עוד לילה, וגם החולה הוא יהודי", אמר לי. אך הוא לא פטר אותי בלא כלום. הוא הסביר לי מה לעשות על מנת להקל את סיבלו של הילד. עשינו הכול ולילד אכן הוטב והוא יצא בשלום ממצבו הקשה.

באחד הלילות חלם בנימין חלום. בחלומו אומר לו אביו, שכבר לא היה אז בחיים, "בני, השבוע ואולי עוד שבועיים תישאר כאן ואחר־כך עליך לברוח מן המקום. אתה תישאר בחיים". הוא התעורר נפעם כולו מרושם החלום. רצה לעזוב את המקום מיד ורק דברי אחותי עיכבו אותו. "בינתיים – אמרה לו – לא מתנפלים על היהודים, מי יודע מה עלול לקרות. חיים של רגע יכולים ללמד הרבה". ובנימין נשאר.

כעבור שבועיים קרה הדבר. פתאום התחילו להישמע צעקותיהם של גרמנים. אחותי אמרה לו לעלות מהר, עם שניים מילדיה, למקום המיסתור שלנו על העליה. הילד השלישי, הגדול, רץ החוצה וגם היא רצה החוצה כדי להודיע לנו ולאחרים. בהיותה בחוץ ירו בה הגרמנים. בנימין ושני הילדים היו בקרבת מקום. הגרמני לא ראה אותם בשל החושך. בערב, כשנעשה קצת שקט, ירדו ממיסתורם ובאו אלי. הם לא הספיקו לקחת שום דבר. גם אנו היינו ללא בגדים כי לא הספקנו ללבוש דבר בעת הבריחה.

את בתי היהודים שדדו ובזזו. בדירתנו, כאמור, היה הכל ארוז ובנימין יצא לשם על מנת להביא בגדים וחפצי ערך שהוטמנו בין בגדים. לבשנו אותם ונשארנו לשבת בבונקר שלושה ימים ושלושה לילות. ביום שמענו בין הבתים קולות מרוצה של גויי המקום שעסקו בביזה; אחד ניכנס ושני יוצא. בהיותנו על העליה עצרנו את הנשימה מחשש שירגישו בנו. במשך שלושת הימים איש מיושבי המסתור, מבוגר וילד, לא נגעו באוכל ולא במים. בלילה השלישי נעשה שקט. בנימין יצא מן המיסתור ונכנס הביתה לראות שמא נשאר דבר־מה וגם לבדוק אם המשמר הגרמני עוד נמצא במקום. את המשמר כבר לא ראה. בהיוודע לנו שהמשמר הגרמני עזב, יצאנו במהירות מן המיסתור ורצנו בכיוון לאגם, שהיה קרוב. תוך כדי הליכה ניגשנו לבונקר של אחותי ולא מצאנו בו איש. כך הוברר לי הדבר הנורא ביותר; באקציה הזאת אבדו לי הורי, שלוש אחיות, גיס ואיתם שישה ילדים.

המשכנו לרוץ לכיוון האגם. קיווינו למצוא על החוף סירה שתעביר אותנו לגדה השניה, המרוחקת 8 ק"מ. רצנו כל הזמן עם קו־החוף. מה רבה היתה שמחתנו בראותנו מרחוק סירה עוגנת. בנימין עקר מגדר תחנת הכוח שני לוחות שישמשו לו משוטים. מבלי שאיש ירגיש בנו נכנסנו לסירה. לאכזבתנו הרבה היתה הסירה נקובה. עזבנו אותה ורצנו הלאה לאורך החוף. מרחוק ראינו גשר החוצה את הדרך המובילה לברסלב ואנשים לידו, הבינונו שאלה השומרים על פסי הרכבת והגשר. היה עלינו לעבור את הדרך מבלי שירגישו בנו. המשכנו לאורך השדות, לא רחוק מפסי־הרכבת. לאחר שעברנו מרחק רב היינו באפיסת־כוחות והחלטנו להיכנס לאיכר ממכרינו הטובים, אנטון פטקוביץ. בראותו אותנו פרץ האיכר בבכי גדול וסיפר לנו, שבעת שנסע לברסלב ליום השוק ראה איך הגרמנים מובילים את היהודים להשמדה ואז לא המשיך לעיר, אלא חזר הביתה מיד. אנטון הוביל אותנו לחלקת השדה שלו והושיב אותנו בבור ששימש לו לאיסום תפוחי־אדמה בחורף, צייד אותנו באוכל ודלי מים והלך לו. בינתיים האיר היום.
בעת שהאיכר נתן לנו את האוכל הוא נתן לי גם כמה דפים מודפסים וביקש שאקרא בהם. הדבר הפליא אותנו. לפני זמן רב הייתי מורה לילדיו. כעת רצה שאתן להם שעורי־עזר. ראיתי בכך סיכון והתנגדתי. אבל מה כוונתו כעת בדפים אלה? הצצתי בהם וראיתי שתכנם הוא משפטו של ישו הנוצרי. מוזר, חשבתי. עם רדת החשכה, הכניס אותי האיכר לביתו ואמר שהוא לא יכול להחזיק אותנו. הוא מפחד שבאם יגלו אותנו הגרמנים, יספרו להם בני אחיו, מי מקיים אותנו ואז יירו בכולם. רמז לדבריו היה בדפים על ישו, שגם אותו שפטו כתוצאה מהלשנה.
ידענו שאין לנו מה לעשות כאן. ביתו היה בית בודד בשטח, בנוי בסגנון פולני, בית לבן עם גג אדום. משני צידי הבית היו כבישים ראשיים. אחד הוביל מאופסה לברסלב והשני מדריסוויאט לברסלב. חצי קילומטר מכאן נמצא בסיס צבא גרמני. בכבישים הסתובבו תמיד גרמנים עם מתנדבים ששירתו אותם. יהודים ושבויים שנתפשו על ידם נורו מיד. עוד באותו ערב עזבנו את ביתו של אנטון והלכנו לאיכר וַנקה באלופקה, אותו כבר הזכרתי קודם. אצל ונקה היה כל רכושנו והוא תמיד הפציר בנו לעבור אֵליו לבונקר, שאותו, כך טען, הכין עבורנו. אמנם פיקפקנו באמיתות דבריו, אבל כרגע לא היתה לנו כל ברירה אחרת. הדרך הובילה דרך יער שהיה קרוב לבסיס הגרמני. כמה פעמים טעינו בדרך בגלל החושך הרב. לפנות בוקר הגענו עייפים ויגעים לביתו של ונקה, ומה רבה היתה שמחתי למצוא בביתו את בן־אחותי, המבוגר משני הילדים, שהיו איתנו, ילד בן שלש עשרה. לעומת שמחתי, ונקה באלופקה לא שמח כלל לבואנו. הוא הושיב אותי ואת בני מאחורי האסם שלו ואת בנימין ושלושת ילדי אחותי הוביל למקום שלא ידעתי. התנהגותו לא מצאה חן בעיני. שאלתי את עצמי איפה הבונקר שהכין עבורנו, הבונקר שתמיד דיבר עליו. ביושבי על יד הגורן ראיתי מרחוק את בנימין עם הילדים הולכים וקרבים אלי והם חיוורים כסיד ומלאי־פחד. הם סיפרו לי שוַנקה הוביל אותם הרחק מביתו והושיב אותם בתוך שוחה עמוקה שהייתה קיימת עוד מימי מלחמת העולם הראשונה. ביושבם בתוכה שמעו מעליהם שיחת איכרים עוברים שעליהם לחפש בתוך השוחה, לראות אם אין בתוכה יהודים. כך עשו ומבטיהם נפגשו

בעיני הילדים. ראו – ומיד הלכו מן המקום. בנימין והילדים התרחקו מיד מהמקום ובאו בכל המהירות אלי. נכנסנו לאסם והסתתרנו מתחת לערימת שחת. לא חיכינו לקבל את אישורו של ונקה, שמא יהיה מאוחר. שוב היינו כולנו יחד. מן המעשה הזה הבינונו ש"ידידנו" ונקה, לאחר שכל רכושנו בידיו, רוצה להיפטר מאיתנו. עלינו איפוא לצאת מכאן ולחפש מקום אחר. היה זה מסוכן ביותר. חיסולו של גיטו ברסלב עוד נמשך. הדי היריות הגיעו עד כאן. בלכתנו מפה מי יודע במי עוד אנו עלולים להיתקל.

בערב, כשלא ראה אותנו בחוץ, הבין וַנקה, שאנו באסם ונכנס אלינו. דיברנו איתו ונתנו לו עוד דבר־מה שהיה עימנו. רצינו שיבין, שכל רכושנו שנמצא אצלו שלו הוא וביקשנו אותו שידאג לנו רק ללחם. רק לחם רצינו. למחרת ראינו איך רותם ונקה את עגלתו ועוזב עם בנו את המקום. נבהלנו, לא ידענו לאן הם נוסעים. בערב, עם שובם, ראינו עגלה שלמה עמוסה ביזה. כל היום בזזו את בתי היהודים בעיר. חששנו שהוא עלול,, באחד הימים, למסור אותנו לידי הגרמנים. תמורת כל רכושנו שנמצא אצלו "לשמירה" היה נותן לנו כמה פרוסות לחם יבש, עליו הודינו לו באלף תודות. המשכנו לשבת באסם. מדי פעם היה בא לספר לנו חדשות, שבמקום פלוני הרגו כבר את היהודים ובאלמוני כבר השמידו, עד שיום אחד סיפר לנו ששכנו בא אליו בטענות מדוע הוא מסתיר בביתו יהודים. ידענו שכל הסיפור הוא שקר. איש מתושבי הכפר לא ידע ולא ראה אותנו. כל הסיפורים היו מכוונים לגרום לנו לעזוב את ביתו. וזה התרחש מהר יותר מכפי שחשבנו.

ביום השלישי לשהייתנו אצל ונקה, שמענו איך אשת בנו בכורו טוענת נגדם, שהם מתייחסים אלינו בגסות. טענותיה עוררו ריב משפחתי גדול, עד כדי מהלומות. אז נכנס הבן הצעיר לאסם ופקד עלינו ללכת איתו, למרות שהיה עוד אור יום. הלכנו אחריו ליער ושם אמר לנו, "עליכם להמשיך פנימה לתוך היער, ושם תמצאו מקום עם שיחים סבוכים". אמר והלך. לאחר זמן נודע לנו שבהגיעו הביתה מצא בו גרמנים.

ביער

המשכנו אל תוך היער. חיפשנו את המקום הסבוך, שעליו סיפר לנו הנער, ואמנם מצאנו מקום כזה. בנימין קשר את צמרות השיחים באופן כזה שהמקום הפך למעין סוכה עם גג. נכנסנו לתוכה כדי להירגע קצת מן המתיחות שעברה עלינו ובעיקר על הילדים. מן השמועות ידענו שהגרמנים אינם מעמיקים אל תוך היער, אבל גם הרועים הכפריים היוו סכנה גדולה עבור הנמלטים ויש להיזהר מפניהם. ישבנו בתוך הסבך בלי להוציא הגה מפינו. גם הילדים הבינו את חומרת המצב. הם היו שקטים להפליא.

עם תנאי המקום הסתדרנו איכשהו. אבל מאין משיגים מעט אוכל לקיים את הנפש? מסביבנו השתרע למרחק רק יער. היריות מן הגיטו נשמעו עד כאן. לא פעם נדמה היה שהקליעים חולפים מעלינו. יריות שמענו גם מן הבסיס הגרמני בקרבת היער. הידידים האמיתיים שלנו היו רק הצפורים שביער, ומה חבל שלא יכלו לעזור לנו במאומה. בנימין התהלך כסהרורי. הסביבה היתה זרה לו. הוא לא הכיר בה איש והיה מדוכא. לא ראינו מוצא מן המצב הזה. אמרתי לו שלא יתחשב בנו ולא יראה עצמו אחראי לנו. ידעתי שהוא נשאר יחידי מכל משפחתו והוא איש חזק. אולי, כשיהיה לבדו, יוכל

להינצל. אני אם לארבעה ילדים ותמיד אהיה איתם. לא אפרד מהם למרות חוסר הסיכוי להישרד כאן. כל זאת חשבתי בלבי מבלי לומר לו דבר. לא רציתי שתהיה לדברי השפעה על החלטתו להישאר איתנו. סיכמתי לעצמי שבאם יחליט ללכת, נתחלק בסכום הכסף הדל שלנו. לבסוף סירב לשמוע על פרידה מאיתנו. נשארנו יחד.
לעומת בנימין, שהיה זר בסביבה זו, הכרתי אני את כל האיכרים. בביתנו היתה מאפיה ונוסף לה היה אבי ז"ל עוסק בסחר עם האיכרים; הם מאד כיבדו אותו. גם אותי הכירו רבים, כי הייתי מורה לילדיהם. הסכנה להיתפס על ידי האיכרים ולהימסר לגרמנים היתה פחותה ביחס אלי. הייתי, אם כן, הולכת לבדי לבקש דבר־מה לאכול. כמה מהם נתנו לי אוכל מתוך רחמנות. יכולתי לצאת רק בלילה. בחושך לא יראו אותי וגם לא יראו למי מהם אני פונה. העצים ביער היו גבוהים וסבוכים והטילו צל רב. היה חושך של ממש. לא פעם הייתי הולכת באדמת־ביצה ורגלי היו שוקעות בה. בקושי הייתי נחלצת מהאדמה הטובענית. ונקה בלופקה ידע שמצויים אצלנו עוד כמה חפצי־ערך, דבר שהביא אותו אלינו מידי כמה ימים, לקבל את דמי הכופר שלו ובהזדמנות זאת אף הפחיד אותנו בדבריו. "האיכרים בסביבה", אמר לנו פעם, "רוגזים עליו מאד משום שאנו נמצאים כאן ביער. במיוחד", אמר, "כועס האיכר פיודור שטוען, שבכל אשם ונקה בלופקה". קרה ובאחד הימים, כשהלכתי לחפש אוכל עבורנו, נפגשתי פנים אל פנים עם האיכר פיודור, שיחד עם אחיו התייתמו וגדלו בביתנו, ולאחר שנים התחתן וחי על אדמתו כמו כל האיכרים. כשנפגשנו הופתע לראות אותי כאן. ואני שאלתיו: "פיודור, מהו הרע שעשינו לך אי־פעם שבגללו אתה כל כך כועס על היותנו פה? וכי יקל עליך הדבר אם יהרגו אותנו?" הוא הצטלב והתחיל לבכות. "מנין לך דברים כאלה? אדרבא, בואו אלי ואני אשמור עליך, כמו על אחותי". לא הלכתי אליו. אמרתי לו שאנו עוזבים את המקום והולכים מכאן. את שמו של בלופקה לא הזכרתי. לא רציתי שתתחיל קטטה ביניהם פן נהיה אנו קרבנותיה.
באחד הימים הופיע ונקה ואיתו שכן שלנו יהודי בשם מיישקה גולדין – בנו של אברהם יוסל. הוא היה סוחר והיו לו מכרים בין האיכרים וביניהם גם ונקה בלופקה. בבואו, סיפר לו הגוי שאני חיה ונמצאת כאן. מיישקה נשאר איתנו. הוא היה מלוכלך מאד ומלא כינים. לא התרחץ ימים.
הכלים שהיו לנו אז כללו סיר, ספל פח ואת צבאי קטן שקיבלנו מוונקה. את הספל הכין בנימין כדי לרחוץ בו את הילדים. לא מצאנו מים אלא מעופשים, בתוך בור שרחש חרקים. היינו מסננים מים אלה ומשתמשים בהם. בנימין חפר שני בורות, באחד מהם שמנו את המים לשתיה ומהשני היינו מחממים סיר מים לרחצה ולכביסה. לעת־עתה עוד היינו נקיים. כיבסתי את בגדיו של מיישקה כדי למנוע את התפשטות הכינים.
בכאב היה מיישקה מביט על הילדים. ידעתי את מצבו ולא הייתי מגיבה על התנהגותו כלפיהם. הוא פשוט לא יכול היה לראות אותם במצבם זה. הוא כעס עלינו שאנו מחזיקים את הילדים איתנו. בגללם, טען, נאבד כולנו. הורים חונקים את ילדיהם הם, אמר. לא התחשבנו בדבריו. לאחר שהיה איתנו זמן־מה, הכיר את הסביבה ואת תושביה והיה יוצא יחד עם בנימין לבקש אוכל מהאיכרים. את שהביא היו מחלקים לשניים: חצי לקח מיישקה והחצי השני היה בשבילנו – שש נפשות. לבסוף היה מיישקה אוכל משלנו ואת שלו מסתיר בין חפציו. התנהגותו זו גרמה לי עגמת־נפש

רבה.
האיכרים נתנו לי רשות להוציא תפוחי־אדמה מן השדה. לעבודה זו הלכו אל השדה בנימין ומיישקה. הלילה היה ארוך והם הספיקו להתרחק. כך טשטשו את עקבותיהם. בנימין היה זריז והספיק להוציא בזמן קצר יותר מחצי שק תפוחי־אדמה. בעונת התפודים אכלנו לשובע.
כשראה מיישקה שבנימין עשוי ללא־חת ואינו יודע פחד, פנה אליו ואמר, ״למה לגבר כמוך להסתכן בגלל אישה עם הרבה ילדים. טוב יותר היה לשנינו, לו היינו הולכים למקום אחר. לנו, לשני גברים, לא היה חסר שום דבר״. את הדברים האלה היה אומר לבנימין בלכתם יחד לחפש מזון. וכשהלך בנימין היה פונה אלי, ״למה לך להיות כצועניה, להתרוצץ כדי להשיג אוכל עבורו״. כוונתו היתה ברורה: להביא לסכסוך ביני לבין בן־דודי ועל ידי כך לגרום לניתוק בינינו כדי ששניהם ילכו למקום אחר. אך מזימתו זו לא הצליחה.
שמחתנו בתפוחי־האדמה לא ארכה זמן רב. האיכרים הוציאו אותם מן השדה. בעיית המזון החריפה ביותר. פשוט רעבנו. הרגשנו שבגלל הרעב והקור לא נוכל להישאר עוד במקום הזה. מיישקה היה נעלם לימים ושב ומופיע. יהודים הסתובבו ביער כצאן תועה. לא פעם נפגשו איש באחיו והיו בורחים זה מזה מתוך חשש שמא גוי הוא שרודף אחרי יהודים ביער. פעם ראינו, אני ובנימין, מדורת־אש בתוך היער. התקרבנו והכרנו בחור מברסלב, אידל רוסוניק שמו, עומד על־ידה ועל הארץ לידו שוכבים אנשים נוספים. את אלה לא הכרנו מרחוק. בוודאי היו אלה יהודים מברסלב. כששמעו קול צעדים מתקרבים ברחו במהירות לעומק היער. לרוץ אחריהם ולקרוא להם בקול היה מסוכן. מאז לא נפגשנו עוד.
באחד הימים בא אלינו ונקה ומסר לנו שהוא נוסע לאופסה, עיירה שחיו בה הרבה מקרובינו, וגם היכרנו את אנשיה. שילמנו לו והוא לקח עימו שניים מבני אחותי הגדולים, האחד בן 10 והשני בן 13. שני הילדים היו בהירי־שיער ולא היו דומים ליהודים. שלחנו אותם לברר אצל קרובינו מה המצב. לאחר שנסעו יצאנו, אני ובנימין, להשיג אוכל עבור כולנו. בסוכת המיסתור שלנו השארנו את בני בן השנתיים עם בן־אחותי, ילד בן 8. על העצים סימנו לנו סימנים כדי שנדע את הדרך חזרה. בצאתנו מן היער סימן בנימין סימן גדול על אחד העצים כדי שנוכל לראותו בלילה, בלכתנו חזרה.
מעבר ליער השתרע עמק. במרחק ראינו מספר בתים ומעבר להם יער נוסף. די מסוכן היה לגשת לבתים, אבל לא היתה ברירה. ביקשתי את בנימין שיחכה ואני אגש לבדי לאחד הבתים. ועוד אמרתי לו, שאם יקרה לי משהו, עליו לחזור מיד לילדים. הלכתי לבדי וכשהתקרבתי לאחד הבתים נתקלתי בבנימין. הוא התחרט על שהסכים להליכתי לבד ובריצה השיג אותי. שנינו נכנסנו לבית ויצאנו ממנו בשלום וקצת מזון בידינו; לחם, דגים וחלב. היינו שמחים ומאושרים. אלא שהשמחה חלפה חיש מהר. כשרק התחלנו ללכת חזרה פרצה סופה עזה מלווה גשם זלעפות. מבול ממש ניתך עלינו. גגות בתים התרוממו ברוח וגזעי עצים נשברו. מסביב היה חושך מוחלט. רק ברק האיר מדי פעם את הדרך. אי־אפשר היה להמשיך אבל גם לחכות לא יכולנו, כי בסוכה בתוך היער השארנו את הילדים. התקרבנו ליער. מהסימנים שהשארנו לא נשאר זכר. פתאום שמענו קולות אנשים מתקרבים, רכובים על אופניים ומדברים ביניהם גרמנית.

חיש הסתתרנו בתוך השיחים לצד הדרך. הגרמנים לא הרגישו בנו. לאחר שהתרחקו קמנו מרבצנו נרגשים מפחד, התחלנו להיכנס לתוך היער ולהתקדם בו ללא כל אבחנה. לאחר הליכה רבה הגענו איכשהו לסוכה שלנו. הילדים ישבו בה חבוקים ורטובים עד לעצמות – מראה עצוב מאד. בכל זאת שמחנו שמצאנו אותם לאחר סערה כזאת וגשם שוטף. עשינו לנו חגיגה: בנימין הצליח להבעיר אש וכולנו התיישבנו סביבה, התייבשנו והתחממנו קצת והדגים התבשלו תוך כדי כך על האש. אחרי האוכל שכבנו לישון, אבל לא יכולתי להירדם. דאגתי לילדים שנסעו עם ונקה ועדיין לא שבו. לפי הזמן שעבר מאז שיצאו לדרך צריכים היו כבר להיות בחזרה. חיכינו עוד לילה ועוד יום. פנינו לוונקה והוא ענה לו שהקרובים לא נתנו לילדים לחזור אלינו. פיקפקנו בדבריו. למרות הסיכון, שאלנו איכר אחד, אם שמע משהו על תפיסת ילדים על־ידי הגרמנים. האיכרים אמרו שלא שמעו על כך. ענין הילדים הדאיג מאד. פניתי עוד פעם לוונקה בלופקה וביקשתיו שיסע תמורת תשלום לאופסה ואם הילדים נמצאים שם – שיביא אותם. ונקה חזר שוב בלעדיהם ובפיו אותה תשובה כבפעם הקודמת. גם מכתב לא הביא. דאגתי להם גדלה.

מיישקה חזר אלינו והביא עימו את גיסי לייזר שפגש ביער. גם הם סיפרו שלא שמעו על ילדים שנתפסו על ידי גרמנים.

מאז יציאתנו מביתו של ונקה ישבנו באותו מקום. היער היה גדול וסבוך. הוא נמשך קילומטרים. קשה היה לעבור אותו רגלי. היינו לבדנו. רק הצפורים ארחו לנו לחברה. בכל זאת נראה היה שביל המוביל לסוכה שלנו שנוצר במשך הזמן על־ידי יציאנו מדי פעם להשיג אוכל ושובנו חזרה לסוכה. היתה בשביל סכנה גדולה. פעם שמענו צעדים ומהר מאד עזבנו את המיסתור שלנו והתמקמנו במקום חדש. הצפורים "שלנו" עברו איתנו למקומנו החדש.

באחד הערבים יצאנו אני ומיישקה לחפש אוכל. קבענו שהוא ילך למכריו מן האיכרים ואני לשלי וניפגש בביתו של האיכר "שלי". בבואי שמה אמרו לי שאם אני רוצה להתרחץ, אני יכולה ללכת לבית המרחץ שלהם. בחפץ־לב הסכמתי. המרחץ שלו היה די מרוחק מביתו. נכנסתי לתוכו והתפשטתי. פתאום שמעתי שיחה של אנשים עוברים. מרוב פחד לא הבחנתי בשפה בה דיברו. הייתי משוכנעת שהם באים אלי. הצעדים הלכו והתקרבו. הנה הם ממש על יד המרחץ. התפללתי לאלוהים שרק לא יענו אותי הרבה. תוך תפילתי שמעתי איך הולכים הצעדים ומתרחקים ונעלמים לגמרי. להתרחץ כבר לא התחרצתי. חיש מהר התלבשתי ורצתי לביתו של האיכר. הודיתי לו עבור המקלחת. בצאתי מביתו מצאתי את מיישקה שהגיע חסר־נשימה. הוא סיפר לי שכמה גויים רדפו אחריו ורצו לתפוס אותו. במאמץ גדול הצליח להתחמק מהם. יצאנו שנינו במהירות לסוכה שלנו ביער. באותו לילה התקררתי ועל גבי הופיעה נפיחות קשה שהיקשתה על תנועתי.

רציתי ללכת לאופסה להיוודע מה שלום הילדים, בני־אחותי. כולם התנגדו לכך. לאחר כמה ימים, כשחומי ירד, קמתי ללכת לאופסה ויהי־מה. מיישקה אמר שגם הוא ילך. יצאנו שנינו לדרך ולא ידענו שבאותו יום חג נוצרי היה ורבים נעו בדרכים. הצטרכנו להסתתר, אבל איך עושים זאת בשדה שרק קמה של שעורה נמוכה יש בו? בכל זאת הצלחנו להסתתר מפני העוברים בדרך. הדבר חזר על עצמו כמה פעמים. בקושי רב

הגענו לפנות בוקר לגיטו אופסה.
הילדים, בני־אחותי והקרובים, שמחו בראות אותי עדיין חיה ונודדת ממקום למקום. לא פעם באו גויים וסיפרו להם שאת המורה (כלומר אותי) הרגו. היו כאלה שידעו גם לספר איפה קרה הדבר ומתי. לאחר מנוחת־מה התחלתי לברר, למה הילדים לא חזרו עם האיכרים, כפי שביקשתי. כך נודע לי שהקרובים אכן לא נתנו להם ללכת. הילד הגדול היה מוכן ללכת לבדו אלא שהצעיר פחד ודחה את היציאה מיום ליום. לאור הזוועות שקרו בדרכים, אולי טוב שנשארו פה עם הקרובים. שמחתי למצוא אותם בחיים, הייתי ממש מאושרת לראותם על ידי.
התכוננתי לחזור ליער. הקרובים התנגדו לכך בתוקף, אבל מצד שני ידעו שביער נשארו בן־דודי וגם ילדים נוספים. התלבטתי ולא בקלות יכולתי למצוא מוצא בטוח פחות־או־יותר. אבל הייתי צריכה להגיע לכלל החלטה. אמרתי לעצמי: מאחר שהגויים יודעים שאני חיה, הם בוודאי ירצו לתפוס אותי שנית. הזמן הוא ערב חגי ראשית השנה שלנו, ומזג האוויר נעשה כבר קריר יותר. בקרוב יתחיל החורף ואיתו גשמים, שלגים וקור עז ואנחנו כמעט ללא בגדים ובלי גג כלשהו מעל לראשינו. המזון הולך ואוזל. קשה להניח שנוכל להחזיק מעמד ביער – ולמה נאבד לבדנו אי־שם? כאן יהיה גורל משותף לנו ולעוד יהודים. הבטחתי, אם כן, לקרובי וידידי שאני חוזרת ליער רק כדי להביא איתי את הילדים ואת בנימין לאופסה.
לפני יציאתי לדרך יעצה לי ידידתי רחל שניידר ז״ל, אצלה שהינו בהיותנו באופסה, שכדאי לי לנצל את ההזדמנות שאני באופסה ולהתרחץ היטב, דבר שזמן רב לא היתה לי אפשרות לבצע. התרחצתי וגם נהניתי. לצערי הורע מצב הנפיחות בגב בגלל המים החמים. כל הגב הפך פצע אחד גדול.
הגרמנים פירסמו ברבים מודעות, בהן הורו לכל היהודים ממקומות שונים באיזור לנסוע לגלובוק ולהתרכז בגיטו שבמקום. (גלובוק הינה עיר ברוסיה הלבנה). בהודעתם הצהירו הגרמנים, כי ״יותר לא יפגעו ביהודים לרעה״. כל יהודי ידע שאלה דברי־שקר. מטרתם היתה לרמות ולהשלות את אותם יהודים שהצליחו להימלט מן הגיטאות שחוסלו ונודדים בדרכים וביערות.
למרות מצב בריאותי הרע החלטתי לצאת ליער. מיישקה אמר להישאר באופסה. הקרובים ציידו אותי בשק לחם ומצרכים אחרים. חגרתי אותו על גבי החולה כמו תרמיל־גב, ולמחרת עם בוקר יצאתי לדרך. בנימין שניידר ז״ל ליווה אותי לאורך כל העיירה, אותה הייתי נאלצת לעבור על מנת לצאת לדרך המלך. הוסכם בינינו, שאם יעצרו אותנו וישאלו לאן פנינו מועדות נאמר שלעבודה אנו הולכים. בצאתי את העיירה המשכתי דרכי לבדי. התכוננתי לענות על כל שאלה ״מניין ולאן״, שהולכת אני לגלובוק.
האיכרים היו כבר בשדות. בראותם אותי בוודאי לא אחד מהם הופתע: מה? נשארה עוד ז׳ידובקה? בהתקרבי לכפר גדול שמעתי מאחד הבתים שקוראים בשמי. התקרבתי ונכנסתי פנימה. בעל הבית היה נוצרי שהכרתיו היטב. בבית מצאתי איש צעיר מברסלב, שלמה שטינמן שמו. הוא ומשפחתו גרו בדירת אחותי בגיטו. שמחנו לפגישה. שלמה לא רצה להיפרד ממני והחליט ללכת איתי ליער. בהגיענו שמה סיפרו לי שבני הקטן בן השנתיים שאל רק פעם אחת: איפה אמא? כל הזמן היה עצוב, לא

אכל, לא שתה וגם לא ישן בלילה. לבכות לא בכה, ורק הסתכל תמיד לכיוון שם נעלמתי בעת שיצאתי לדרך. סיפרתי להם על כל ההתרחשויות באופסה. מסרתי להם מה דעתם של יהודי העיר על ישיבתנו ביער וכן הוספתי את דעתי אני על החורף המתקרב, הגשם, השלג והכפור. סיימתי באמרי, שהחלטתי לקבל את דעתם של הקרובים באופסה ולעבור שמה. כל מי שרוצה, אמרתי, יכול ללכת איתי ומי שאינו רוצה יעשה כראות עיניו.

עוד באותו ערב הגיע גם מיישקה ליער. גיסי לייזר הציע לבנימין, בן־דודי, ללכת איתו לחזית. מיישקה הציע גם הוא לבנימין להצטרף אליו. לשלמה היתה הצעה אחרת והוא ביקש מבנימין, שילך איתו. כולם רצו ללכת עם בנימין, כי היה אמיץ מאד וחזק. לבסוף לא הלך בנימין עם אף אחד מהם. הוא לא הסכים להשאיר אותי לבד עם הילדים.

איכרי הסביבה נהגו לנסוע לאופסה לקניותיהם. הצלחתי לשלוח עם אחד מהם את בן אחותי, בן ה־8. אנחנו, כל עוד הספיק לנו הלחם שהבאתי מאופסה, ישבנו והתווכחנו מה לעשות. כל אחד רצה שהסיכום יהיה כדעתו, אך איש לא שכנע את חבריו. כל אחד דבק בדעתו. הלחם אזל. להשיג לחם חדש לא רצינו. בן־דודי הבטיח ללכת רק איתי ודעתי היתה נחרצת ללכת רק לאופסה, הן הילדים נשארו שם. בלילה לקח בנימין על גבו את בני לובה ואני העמסתי על גבי החולה, בשק, את כל מה שנשאר, ועם שלושת הגברים שבמקום יצאנו לאופסה.

הדרך לאופסה

מליאת סכנות ומכשולים היתה הדרך, ביחוד עבורי. ולא רק בגלל היותי אישה, אלא שפשוט הייתי חולה. החפצים שנשאתי על גבי הגבירו את הכאבים עד לבלי נשוא. שלושת הגברים התקדמו ראשונים בלי כל משא מתוך מחשבה שאם יקרה משהו יוכלו לברוח ביתר קלות. בדרך נסעו הרבה עגלות איכרים. כל פעם היינו צריכים להסתתר מהם. מיישקה היה מורה הדרך שלנו. הוא הכיר את הסביבה, אך לבסוף טעה גם הוא. הטעות גרמה להארכת הדרך כמעט פי שניים. ליד העיירה המשיכו שלושת הגברים בכיוון אחר ואנחנו המשכנו מבלי לדעת את הדרך. ידענו שאסור לנו לעבור את העיירה. היקפנו אותה והתקרבנו לגיטו. היינו רצוצים ועייפים והיה הכרח שלפני כניסתנו ננוח קצת. ישבנו על האדמה. היה חושך מוחלט. פתאום שמענו אנשים מתקרבים. היינו בטוחים שאלה גרמנים שהרגישו בנו. לא היה איפה להסתתר. הייתי בטוחה שהנה בא קיצנו, נחרץ גורלנו. ישבנו ושתקנו. הצעדים התקרבו אלינו, ואז ראינו שאלה שלושת הגברים שנפרדו מאיתנו כשהתקרבנו לעיירה. יחד נכנסנו לגיטו וניגשתי לקרובי לראות את הילדים.

בתוך גיטו אופסה

את יהודי אופסה חילקו לשניים. רובם הועברו לעיירה וידז, המרוחקת עשרים ק"מ מאופסה, ואת הנותרים ריכזו ברחובות צדדיים בעיירה, שם קבעו את תחום הגיטו. לאחר חיסולו של גיטו ברסלב נזקקו הגרמנים לבעלי מקצוע שונים. הם דרשו שהגיטו

יספק להם עובדים אלה. היהודים באופסה, ביודעם את גורל יהודי ברסלב, נמנעו מלנסוע לעבודה. מדי פעם, עם בואם של הגרמנים התעוררה פאניקה גדולה ואנשים רצו לבונקרים. לנו, שרידים מגיטו ברסלב, אסור היה להיראות בחוץ, שהרי היינו כלולים ברשימת המתים. עם שרידי גיטו ברסלב נמנו עוד חיים־ראובן האופה, בנו דויד וזרח בוגומולסקי – השען. הם הסתתרו בעליית־גג באחד הבתים. בוגומולסקי היה חולה מאד, רגליו היו נפוחות עד שלא יכול היה לעמוד עליהן עוד. הוא היה מדוכא נפשית, איבד את בטחונו העצמי. הוא בכה כל הזמן ודיבר על כך שאשתו ובתו בוודאי כבר אינן בין החיים וגם לו צפוי כנראה גורל דומה. הוא דאג לשני בניו, משה וישראל, שברחו מהגרמנים, "אלוהים יודע מה קורה איתם", אמר והוסיף, "לא יקשה עלי למות לו ידעתי שיצליחו לעבור את המלחמה וישארו בחיים".

הזמנו לו רופא יהודי. הוא בא לבקרו בעליית־הגג. אחרי שבדק אותו אמר לנו שמצבו לא טוב, וגם תרופות אין להשיג.

בימי שהותנו באופסה היינו מבקרים אותו בנימין ואני. היינו מביאים לו מזון ומשקה והיינו מנחמים אותו.

עוד היו מבני ברסלב באופסה ישראל קורט, שלמה שטינמן, מאשקה בִּיֶליאק, דביירקה גולדין ועוד. בעת שהופיעו גרמנים היו כולם נמלטים ומתפזרים לכל עבר. אנחנו, עם הילדים, רצנו ליער הקרוב וחיכינו. עם הסתלקותם של הגרמנים מאופסה היו קוראים לנו בחזרה. הדבר הזה חזר על עצמו מדי פעם.

בנימין ואני החלטנו שאין תועלת בישיבתנו בגיטו אופסה. החידלון הולך ומתקרב. אם יתפסו אותנו אין לנו במה לפדות את עצמנו ולפני מותנו עוד נצטרך לעמוד בעינויים קשים. אבל תמיד, כשהתחלנו לדבר על עזיבת המקום, היו קרובינו פורצים בבכי: "לאן תנדדו שוב עם הילדים? גורל כולם יהיה גם גורלנו". ותמיד עיכבו אותנו. המצב נעשה קשה ביותר.

מאשקה ביליאק בכתה לפני. נדמה היה לה שהיא בהריון. לו ידעה שבעלה חי, לא היה ההריון מדאיג אותה. אבל אין כל ידיעה ממנו. מיד עם ראשית הפאניקה בגיטו ברסלב ברחה עם תינוקה למסתור גדול בו היו הרבה יהודים. בגלל בכי התינוק הכריחו אותה לחנוק אותו. בלילה הוציאה אותו לגן־ירק ושמה אותו בין הערוגות ועכשיו היא לבדה ובמצב כזה. נתתי לה כסף והיא פנתה לרופא.

שלושה שבועות של פחד ועינויים עברו עלינו באופסה. באחד הימים קמה בהלה גדולה בגיטו. אשה אחת שנמלטה מגיטו וידז לאופסה סיפרה שבגיטו זה ריכזו הגרמנים את כל היהודים על מנת להוציאם להורג. כעבור שעות באו גרמנים מברסלב ודרשו יהודים רבים לעבודה. עבורנו היה זה אות לנטוש מיד את אופסה. לקחנו את הילדים וחפצים מעטים וכמו תמיד ברחנו ליער. הפעם, חשבנו, יהיה הדבר לנצח. וזאת, למרות הספקות הגדולים שקיננו בנו, אם נצליח להגיע לכפר כלשהו ולמצוא שם איכר שיתן לנו מחסה בביתו. כשהודיעו לנו שהגרמנים עזבו את אופסה חזרנו שמה להיפרד מהמשפחה ומידידים.

החלטנו לפנות אל עבר כפרים בליטא. בכפרים אלה היו לבנימין הרבה מכרים שקיימו איתו קשרי מסחר זמן רב. אך רוב הליטאים שיתפו פעולה עם הגרמנים; וגם זאת: ליטא היתה המדינה הראשונה שנהפכה להיות "יודנרַיין". היה אם כן ספק גדול אם נמצא

איכר שיתן מחסה ליהודי. הקרובים שלנו והידידים התנגדו גם הפעם, כתמיד, להליכתנו. אנחנו טענו שהחלטנו ללכת בכל מקרה. אבל מה נעשה עם הילדים? לאחר הרבה התייעצויות סיכמנו שאני ובנימין יוצאים לחפש מקום עבור כולנו ובינתיים יישארו הילדים באופסה אצל הקרובים. את ילדי בן השנתיים לא רצו לקחת על אחריותם והיינו צריכים לקחת אותו איתנו.

עוזבים את אופסה

יצאנו לדרך. הצטרף אלינו עוד צעיר אחד, חיים אולמן, שען מזאראסאי שבליטא. את רגעי הפרידה שלנו מהילדים לא אתאר. עטי דל מלבטא זאת. האין זאת פרידה לתמיד? פחדתי להעלות הרהור כזה. התחבקנו זמן רב ותוך בכי הבטחנו להם לחזור בקרוב כדי לקחת אותם אלינו. פרידה קשה היתה לנו. קרובי משפחה התעלפו מצער.
לאחר צאתנו את העיר שמנו פעמינו לכיוון היער כדי לקחת את החבילה שהשארנו במקום. אך עוד טרם הגענו למקום שמענו יריות רבות שהדהדו בכל היער. ייתכן, חשבנו, שהגרמנים הרגישו בנו והם יורים עלינו. חיכינו זמן־מה לראות מה יקרה ולאחר מכן המשכנו בדרך היוצאת מן היער. היינו נאלצים ללכת בדרך הראשית למרות הסכנה האורבת. בדרך פגשנו הרבה מכוניות מלאות גרמנים וגם הולכי רגל רבים. מדי פעם הסתתרנו בצידי הדרך. בפחד רב ובקשיים גדולים הגענו לבית שבנימין קיווה למצוא בו מסתור. בהיותנו בפנים נוכחתי לדעת שגם אני מכירה את האיכר היטב. הם קיבלו אותנו ברצון אף הסכימו שנישאר אצלם. מיד עם בואנו סיפרנו לאיכר שהשארנו באופסה את שלושת ילדינו ואנחנו מוכנים לשלם לו, כדי שיביא אותם לכאן. הוא הסכים, אבל לצערנו, עוד לפני שרתם את עגלתו, התברר שהנסיעה מאוחרת. איכר אחר שבא למינקוביץ סיפר לאניקה ביילוב (האיכר שאצלו היינו), שחוזר הוא עכשיו מאופסה ושחלק מיהודי העיירה הועברו לברסלב ואת הנותרים העבירו לפוסטב, עיר מרוחקת הרבה מאופסה ושכפי שידענו לא היו בה עוד יהודים.
סיפורו של האיכר הלם בנו כבפטישים. היינו המומים. לא ידענו מה לעשות. לאן הובילו את הילדים שלנו? איך קרה הדבר תוך שעות ספורות? רצינו להאמין שעוד יספיק לנו הזמן להוציא אותם מאופסה ולהביאם אלינו. מדברי האיכר התברר לנו פשר היריות הרבות ששמענו בצאתנו מאופסה. מה נעשה עכשיו כדי למצוא את הילדים ולהביא אותם לכאן? כדי לדעת את מקום הימצאם, יש לשלוח שתי עגלות, אחת לברסלב ואחת לפוסטב. כתבתי שני מכתבים זהים והפקדתי אותם בידי שני איכרים שנסעו לעיירות אלו וביקשתי מהם למסור אותם ליהודי הראשון שיפגשו בכניסתם לכל עיירה. במכתבים אלה התחננתי לפני הקוראים בהם למצוא את ילדינו ולהודיע לנו על כך במכתב חוזר עם אותו איכר.
מברסלב, שהיתה קרובה למקום בו שהינו, חזר האיכר בו בערב ועימו מכתב תשובה מאת שלמה שטינמן, אותו פגשתי באחד הכפרים כשיצא את אופסה. במכתבו כתב לנו שלמה שאת הגיטו השני בברסלב גודרים בגדר־תיל. העבודה עוד לא הושלמה. ישנם בגיטו הרבה יהודים והוא מציע שגם אנחנו נבוא לשם. על שאלתי ביחס לילדים לא ענה, אפילו לא מלה אחת.

מפוסטב שב האיכר באיחור־מה ובפיו הבשורה האיומה: "אין יהודים בפוסטב, את כולם הוציאו להורג". עוד שלושה פצעים עמוקים נחרטו בליבותינו.
שבוע ימים שכבנו מתחת לערימת שחת בגורן. אניקה האיכר היה מביא לנו אוכל ומים, אך אנחנו לא נגענו לא בזה ולא בזה. היינו מדוכאים מאסון הילדים. הכל נראה עכשיו אחרת. הרגשנו שגם מקום זה עלינו לעזוב מיד. האסם היה קרוב לכנסיה. רבים מן הנוצרים שבאו להתפלל היו משעינים את האופניים שלהם על קיר האסם. כל שעות התפילה הסתובבו מסביב לאסם אנשים וכל רגע יכלו להרגיש בנו. שיעול קל של אחד מאיתנו יכול היה להסגיר אותנו. ואז לא רק אותנו יענו עד מוות, גם האיכר ומשפחתו עלולים לשלם בחייהם. עוד לפני שהאיכר הבין זאת, יצאנו לחפש לנו מיסתור אחר.

הקשר עם הפרטיזנים

מקום מיסתור אחר עבור כולנו מצאנו במרחק רב ממינקוביץ', בכפר גדול הקרוי פסוביץ'. הכפר היה מחולק לחוטורים (משקים בודדים). כל בית היה מוקף צמחיה עשירה לאורך כמה קילומטרים. כאן, בכפר הזה, מצאנו עוד כמה יהודים־נמלטים מן הגיטאות וכן שבויי־מלחמה. בכפר מפוזר כזה היתה ההרגשה יותר נוחה. הגרמנים פחדו להיכנס למקומות כאלה. גם כאן סידרנו לעצמנו מקום מיסתור בערימת שחת גבוהה.
ביום היינו יוצאים מהמחבוא להיפגש עם האחים־לצרה. אלה שישבו בבונקרים בבתי־הכפר הכירו איש את רעהו. לאחר ישיבתנו בכפר זמן־מה, נעשה המקום לזרא על חיים אולמן, שהיה איתנו. הוא רצה לראות את הסביבה שהיתה חדשה עבורו ובעיקר להשיג בכל מחיר טבק לעישון. אנחנו התנגדנו לרצונו לצאת מן המקום. בשביל מה, טענו כנגדו, לסכן את החיים, ובפרט כשאין כל התנגדות מצד משפחת האיכר שנישאר אצלם. דיברנו על ליבו שלא ילך, אך הוא עמד בסירובו. כעבור ימים סיפרו האכרים שחיים נתפס על ידי הגרמנים ליד העיירה דריסוויאט, לא רחוק מן המקום בו היינו. הגרמנים ירו בו מיד. גם חיים אולמן כבר איננו. עצוב היה לנו, מאד עצוב.
באחד הערבים, בעת שכבר ישבנו במקום המיסתור שלנו, שמענו יריות מכל הכיוונים. לא ידענו מה מתרחש בסביבה וגם לא העזנו לצאת מן המיסתור לברר את סיבות הירי. לאחר כמה שעות, כשקול היריות נדם, הגיעו למקום כעשרים איש – פרטיזנים. הם באו מרוסיה הלבנה לבצע משימה שהוטלה עליהם. הגרמנים הרגישו בהם ופתחו ביריות ללא אבחנה. הפרטיזנים הצליחו לצאת מן התקרית ללא נפגעים ונכנסו לבית האיכר שאצלו הסתתרנו כדי לנוח קצת. תוך ישיבתנו יחד סיפרו הפרטיזנים שעליהם להגיע לליטא. שם, באחד היערות, חי יערן שבעת המלחמה הרג גנרל סובייטי, 18 שבויים ועוד 140 יהודים. אחד השבויים הצליח אז להימלט, עבר את קו החזית והגיע עד מוסקבה, שם סיפר על מעלליו ותעלוליו של היערן. המשימה של קבוצת הפרטיזנים הזאת היתה להגיע לאותו יער ולהרוג את היערן. היער ההוא נקרא גרזיטה ונמצא במרחק שמונה עשר קילומטר מכאן, בסביבה שבנימין הכיר היטב וידע את כל שביליה. כששמעו הפרטיזנים שבנימין מכיר את המקום, ביקשוהו להיות להם מורה דרך. בנימין הסכים, אבל בתנאי שאם המשימה תצלח בידם ויצאו ממנה בשלום עליהם לקחת בדרכם חזרה לבסיסם אותי ואת ילדי. הפרטיזנים הבטיחו.

עוד יהודי אחד שהיה עימנו, משה אקון מטורמנט, (היום חי בקובנה), ביקש להצטרף אל בנימין ולפרטיזנים. הם הסכימו. אחרי שנחו זמן מה יצאו לביצוע משימתם.

המצור

כל ימי שהותנו אצל ניקולאי ברילה עבדנו בעבודות שונות, גם כתשלום עבור מזוננו, וגם מכיון שלא רצינו לשבת באפס־מעשה בזמן שמשפחת האיכר טורחת למעננו. בבוקר שלאחר צאת הפרטיזנים ובנימין איתם, יצאתי אני עם משפחת האיכר לשדה לאסוף תפוחי־אדמה. לובה, ילדי, נשאר בבית. בחוץ שררה אווירת סתיו. העצים והשיחים השירו כבר הרבה מעליהם. הרוח נשבה בחוזקה. עוד מעט יגיע החורף. נעשה עצוב בחוץ כמו שהיה עצוב על הנשמה. רק העבודה בשדה התקדמה יפה מאד. בהיותי שקועה בעבודה ובהרהורי במצבנו, הגיע אלי בבהלה אחד השבויים שהסתתרו בכפר, וצעק: "ברחי מהר מכאן! הגרמנים נמצאים בכפר ועורכים חיפושים בכל בית". בידיים מכוסות אדמה רצתי לבית האיכר, חטפתי את ילדי וברחתי עמוק לבין השיחים בשדה. מקום אחר להסתתר לא היה. בין השיחים, במקום אליו הגעתי עם הילד מצאתי ילדה קטנה כבת 12–13; איטה היה שמה, מדריסוויאטי, בתו של בנימין החייט. היא ביקשה את עזרתי והגנתי ונשארה על ידי. ישבנו בתוך הצמחיה הסבוכה, עליה הוספתי עוד צמחים בכדי להסוות את המקום. ישבנו חבוקים וחיכינו לאשר הועיד לנו הגורל. תמהתי ביני לבין עצמי, איזה מוות נכון לנו. מחשבות נוגות זחלו והופיעו. ממה ברחתי ולאן הגעתי? האם יודעת אני מה מחכה לילדי, לאחר כל זאת? קינאתי בקדושינו שכבר נמצאו מעבר לסבל ולעינויים. לבי בכה בתוכי. לא רציתי שהילדים ירגישו בדמעות. הדבר יגדיל את פחדם.
כך עבר עלינו יום שלם בסבך השיחים. כשירד הלילה חזרו כולם למקומותיהם. כפי שנמסר, הגרמנים אכן חיפשו בכל בתי הכפר. גם בתוך תנורים בוערים חיפשו. לשמחתנו לא נמצא אף יהודי. עם רדת הלילה הפסיקו את החיפושים. הפעם ניצלנו ממוות.

הפרטיזנים חוזרים

עברו עוד ימים מספר. הידיעות מן החזית סיפרו על נצחונות הגרמנים. ידיעות אלה עודדו אותם. הם הפכו חיות־טרף, שוטטו בכפרים וביערות לגלות יהודים ופרטיזנים. מצבם של הניצולים שנדדו מהמקום הורע. יום יום שמענו על תפיסת יהודים ופרטיזנים. מתוך פחד מפני הגרמנים עשו האיכרים שנתנו מחסה ליהודים הכל כדי להיפטר מהם. היו מקרים שאיכרים הוצאו להורג אחרי שגילו אצלם יהודים מסתתרים. במקרה כזה היו השוטרים המקומיים עושים את מלאכתם של הגרמנים. פעם עלה בידם לתפוס את הברסלבי חיים ישראל רייכל, שהצליח להימלט מגיא ההריגה, בעת שכל משפחתו חוסלה. הם עינו אותו באכזריות עד שגילה להם שמו של האיכר שאצלו הסתתר. השוטרים הרגו את חיים ישראל ואת משפחתו של האיכר. כל רגע חרדנו לאשר עלול לקרות לנו. בימים האחרונים התווספה עוד חרדה בלב: זה כמה

ימים שבנימין בן־דודי ומשה אקון יצאו לפעולה עם הפרטיזנים ועדיין לא שבו. דרכם היתה ארוכה ומלאת־סכנות. האם לא נתפסו חלילה? רק כעבור שבוע חזרו בנימין ומשה ואיתם כל הפרטיזנים. הם שמחו על הצלחת משימתם. על בנימין הם שמרו מאד. הוא גילה אומץ רב ותושיה בעת המבצע והוביל אותם בדרך קצרה ובטוחה יחסית. בהגיעם ליער גרזיטה מאחורי סאלאק, מקום שבתו של היערן, פרץ בנימין ראשון לביתו. בבית על יד שולחן ישבו היערן ועוד גרמני. הפריצה פנימה היתה הפתעה מוחלטת עבורם. בנימין פקד עליהם להרים ידיים ובאותו זמן חתך את כבלי הטלפון. את היערן הרגו הפרטיזנים במקום ואת הגרמני לקחו איתם כשבוי. השבויים הרוסיים שבמקום החליפו בגדיהם בבגדים שמצאו בבקתה ועזבו את המקום. בדרכם חזרה היו צריכים הפרטיזנים לחצות פסי־רכבת. כפרי שעבד במקום אמר לבנימין שידוע לו שבלילה צריכה לעבור כאן רכבת עמוסת נשק בדרך לחזית. הפרטיזנים הסתתרו בסביבה ובלילה פוצצו את הרכבת. נשק זה כבר לא הגיע ליעדו. שני שוטרים מקומיים שהופיעו במקום נהרגו גם הם. לאחר מכן המשיכה הקבוצה בדרכה. בדרכם עברו עיירה קטנה, טילז שמה, שעל יד האגם דריסוויאטי. שם הציע בנימין לנוח מעט אצל איכר ממכריו וכשהיו כבר בתוך הבית אמר להם האיכר שבבית שכנו נמצאים שוטרים. בנימין ועוד שלושה פרטיזנים נכנסו לבית השכן לטפל בהם. האיכרה רמזה להם על מקומם. בנימין פקד עליהם לצאת מאחורי התנור והרג את כולם. לאחר זאת אמרה הגויה לבנימין: "אתה אמנם נראה כמו בנימין, אבל הרי זה לא ייתכן, כי את בנימין הרגו". ובנימין ענה שהוא באמת בנימין ועודנו חי. היא שאלה על משפחתו, אשתו וילדיו והוא סיפר לה שכולם אבדו. היא פרצה בבכי והודתה לו על שגאל אותם מהשוטרים שעשו להם צרות רבות.

את יום שובם חגגנו בביתו של האיכר, במנוחה. עם רדת הלילה יצאנו כולנו, יחד עם הפרטיזנים, לדרך. קרוב ליער אליו עמדנו להיכנס כמעט עלינו על מארב גרמני. הם היו רבים מאד והקיפו את היער כולו. אי אפשר היה לעבור בו עם הקבוצה כולה. המפקד סרוקין שפקד על הפרטיזנים אמר לכולם שאין מוצא אלא להיפרד וכל אחד ידאג בעצמו לצאת בשלום מן המיצר.

נפרדים מן הפרטיזנים

את מטר היריות ששמענו סביבנו קשה לתאר. היינו צריכים לרוץ מהר למלט את עצמנו. בנימין כתמיד, עם הילד על גבו, ואני, קצת בריצה וקצת בהליכה, אחריו. בקשיים רבים וללא נשימה הגענו לאחד ממכריו של בנימין שהתגורר בבית בודד (חוטור), צ'יט ביילוב שמו. הוא נתן לנו רשות לבנות לעצמנו רחוק מביתו, מקום מיסתור. היה זה באדמת ביצה השייכת לו. במרכז השטח היה איזור שקרקעיתו אבן והוא נראה כאי בים. את האבנים צריך היה לעקור מן המקום ולחפור בור ואחר כך לכסותו בגג. זה יהיה ביתנו. עבודה קשה, אבל שמחנו שהאיכר הסכים לתת לנו את המקום. בהיותנו עייפים ורצוצים החלטנו לנוח ולמחרת להתחיל בעבודה. התיישבנו על יד מדורה קטנה להתחמם. ביושבנו הגיעו במפתיע יהודים: נחום קוסימוב, עם אשתו ושלושת ילדיו. הם סיפרו שהיו אצל כמה פולנים וכולם דרשו מהם, לאחר שהות

קצרה, לעזוב את ביתם. גם הם היו בכפר פסוביץ ועזבו אותו עם צאת הפרטיזנים. בזמן האחרון, סיפר נחום, שמים הגרמנים מדי־פעם מצור על פסוביץ ומחפשים יהודים ופרטיזנים. כל עוד היתה הצמחיה ירוקה וסבוכה נרתעו מלהיכנס לשטח, אבל עכשיו, לאחר נשירת העלים, הם מבקרים מדי פעם. ברגע האחרון, סיפר נחום, הצליחו הוא ומשפחתו להימלט. האיכרים אינם רוצים להסתכן בגלל יהודים.

נחום שמח לפגישה עם בנימין. הוא סיפר שפעם, :שישבו מוסתרים במרתף־בית אצל אחד האיכרים, שמעו את השיחה שניהלה משפחת האיכר על הצורך להיפטר מהיהודים על ידי הריגתם. באחת משיחות אלה שמע את אשת האיכר אומרת לו, "אל תעשה להם דבר, כי השמועה תגיע לאוזני בנימין והוא יבוא ויהרוג את כולנו". הם פח.־ו לפגוע בנו, סיים נחום, ורק ביקשו שנלך מהם.

שני הגברים, בנימין ונחום, ניגשו למחרת לבניית הבונקר. עזרתי ועזרת מוסיה, אשתו של נחום, היתה אפסית בהשוואה לעבודתם. העבודה היתה עבודת־פרך, אבל כשנכנסנו לבונקר בגמר העבודה היינו האנשים הכי מאושרים בעולם. יכולנו להניח את הראש ולהינפש. בני משפחת האיכר באו אלינו מדי פעם. הם היו אנשים טובים מאד ודאגו לנו. אימו של האיכר ראתה עד כמה קר לי ונתנה לי זוג נעלי לבד ישנות שהביאו תועלת רבה. ביושבנו בבונקר הזה האמנו שעכשיו תהיה לנו מנוחה כלשהי לזמן־מה. האיכרים בסביבה היו ממכריהם של בנימין ונחום ושניהם היו משיגים אוכל עבורנו. מבלי לומר איש לרעהו, חשב כל אחד מאיתנו: מי יתן ונוכל לשבת בבונקר הזה זמן רב, וכה יעזור לנו אלוהים ועוד נזכה לראות את הגאולה.

אך לא כך התפתחו הענינים. השינוי בא מוקדם בהרבה מכפי שהעלינו על הדעת. בוקר אחד בא אלינו האיכר מבוהל ודרש שמיד נפנה את המקום ואת שטח אדמתו. הוא סיפר שהגרמנים מחפשים בכל הסביבה ובאם ימצאו אותנו בשטחו ישרפו את משקו על בני ביתו. בדמעות שיכנענו אותו שיתן לנו לעזוב את המקום עם החשכה.

לאן נלך? איש לא ידע. עכשיו, במצב כזה, יש להרחיק לכת. בסביבה הזאת בוודאי כל האיכרים יודעים על חיפושי הגרמנים. אחד מוסר לשני. איש מהם לא יפתח לנו דלת. לא היתה לנו ברירה אלא ללכת בדרך המלך, למרות הסכנה שעלולים אנו להיתקל בגרמנים או אנשים לא רצויים אחרים.

אנחנו נפרדים מנחום

כדי לא לעורר תשומת לב רבה מדי היינו צריכים שוב להתחלק לשתי קבוצות. נחום ומשפחתו, עם כל הכאב שכאבנו בגלל הפירוד, פניו בכיוון אחד ואנחנו בכיוון שני. (היום אנחנו יודעים שנחום ומשפחתו נשארו בחיים ונמצאים באמריקה). אני מספרת: "הלכו לכאן, והלכו לשם", אך למעשה זחלנו על ארבע בצידי הדרכים, על חוטי־תיל, אבנים, שיחים ומכשולים אחרים. הידים והרגלים היו שרוטות ופצועות וזבות־דם. לא פעם היינו מאבדים זה את זה. לא אחת היינו מעדיפים להיתקל בגרמני "טוב" שיהרוג אותנו בלי עינויים. גורלנו רצה אחרת. בכוחות אחרונים, תשושים לגמרי, הגענו לכפר בשם מלקי. בנימין ניגש לבית קטן ובודד שאת בעליו הכיר. היה זה האיכר קסצ'וק.

אצל קסצ׳וק

קסצ׳וק הכניס אותנו מיד לביתו. הוא הסכים לתת לנו מחסה. לאחר מנוחה נכנס בנימין לאסם וחפר בור על יד הקירות מתחת לערימות שחת. לפנות בוקר ירדנו לבור. הוא היה קטן ובקושי הסתדרנו בתוכו. דרך סדק צר מתחת לקיר חדרה קרן אור שהספיקה לנו להבחין בין יום ולילה. את תחתית הבור ריפדנו בקש, דבר אחר לא היה לנו. היינו מאושרים שיש לנו מקום להסתתר בו. האיכר לקח מאיתנו הכול ובמיוחד את הנעלים. הנימוק ללקיחת הנעלים היה למנוע את ביקוריו של בנימין אצל איכרי הסביבה. כולם יודעים עליו ולא רצוי שידעו שהוא, קסצ׳וק, מחזיק אותנו בביתו.
בחוץ כבר היה קר. החורף התחיל. גם שלג ירד כבר. בתוך הבור היה קר מאד. הבגדים שעל גופנו כבר היו קרועים ובלויים ולא חיממו אותנו. כל היום ישבנו חבוקים כדי להתחמם קצת. מה שהציל אותנו במזג־אוויר כזה היה מעיל־פרווה גדול של היערן שבנימין הביא עמו בשובו מן הפעולה עם הפרטיזנים. בחצות היה קסצ׳וק מכניס אותנו לביתו להתחמם מעט על יד התנור. ניצלתי את הזמן הזה גם לרחיצת הילד, אך לא בא בחשבון שגם אנחנו נתרחץ ונוריד את הליכלוך מעל גופנו. חדר המרחץ של האיכר היה רחוק מן הבית ומסוכן להגיע אליו. היינו צריכים לחזור כל עוד שרר חושך בחוץ.
באחד הימים הרגשתי שראשו של הילד מכוסה כולו נפיחויות, כנראה בגלל התקררות. מה עושים? לילד עוד היו תלתלי הזהב שלו מיום היוולדו. בזמן שיכולנו לנוע היתה אפשרות לשמור על נקיונו והייתי רוחצת אותו מדי פעם. אבל בתנאי הזמן האחרון היה הדבר בלתי־אפשרי. מסרק כבר לא היה לי. מספריים? אפילו לאיכר לא היו. הילד סבל כאבים קשים ולא יכול היה לשכב. כל שעות היום והלילה היה יושב ואני מחזיקה את ראשו ומספרת לו סיפורים שחיברתי בעצמי. הוא אהב סיפורים. הדבר היה מקל על כאביו.
למרות השנה החקלאית הטובה, לא רצה האיכר לתת לנו ממזונו, שהיה רב בשנה זו. רק מהאוכל שהכין לכלבו היה מפריש לנו מעט. כמות זו לא הספיקה להחזיק אותנו בחיים. התחלנו להרגיש ברעב. הוא לא הסכים לתת לבנימין לצאת על מנת שישיג אוכל עבורנו. בכל זאת, למרות האיסור, יצא בנימין ביום של סופת שלג, בנעלי הלבד שלי, לבקש קצת אוכל. השלג שירד כיסה את עקבותיו. בבוקר לא ניכר שום דבר. כך היה יוצא מדי פעם. כשנקרעו נעלי הלבד היה עוטף את רגליו בשקים והיה יוצא להשיג אוכל. ועוד דבר עשה בנימין בלילות מבלי להשאיר עיקבות: כל לילה היה יוצא מהבור וחולב משלוש פרותיו של האיכר שעמדו ברפת חצי כוס חלב בשביל הילד. רק חצי כוס, כדי שלא יבחינו שחלבו את הפרות. מעט החלב הזה עזר לנו לקיים את חייו של הילד.

הלחם

באחד הלילות הצליח בנימין להביא לחם; מזון שזמן רב לא אכלנו. הוא פרס ממנו חלק לכל אחד מאיתנו ואת החלק הנותר שמתי בתוך שק למראשותיו של הילד, לשימושו כשיהיה רעב. מבלי שנדע הרגיש הילד בלחם ואכל את כולו. למחרת, כשרציתי לתת

לילד לאכול, נוכחתי שהלחם איננו. ואז עשיתי מעשה שלא ייעשה: כעונש סטרתי לילד. ראשית, למה לקח מהלחם בעצמו מבלי לשאול? ושנית, חלק מהלחם הוא פורר לפירורים ולא אכל והיה זה בזבוז משווע. כעבור רגע הצטערתי על מעשי. נכון, כולנו לא היינו נורמליים. כולנו עשינו מעשים שלא תמיד היו בהתאם להגיון הבריא. כולנו היינו מושפעים מן המצב בו היינו שרויים. אבל לפגוע בו?! עד היום אינני יכולה לסלוח לעצמי על מעשי. מאז לא הרמתי עליו יד. והוא באמת היה ילד טוב והבין את המצב יפה, למרות גילו.

באחת היציאות הליליות שלו הגיע בנימין, הרחק מהבור שלנו, לאחד האיכרים שבאותו רגע רדה את הלחם מן התנור. בנימין סיפר לו על מצבנו והאיכר, אדם טוב באמת, נתן לו שתי ככרות לחם שהיה עדין חם. בשמחה רבה רץ בנימין עם הלחם חזרה ובעוד חושך הגיע אלינו לבור.

באותו לילה אכלנו לשובע לאחר ימים של רעב מוחלט. הנפיחות בראש הילד התחילה להתרפא. לובה היה ילד מוצלח. כשהיה בן 9 חודשים כבר ידע ללכת. אדם מבוגר. בגיל שנה דיבר באופן חופשי וברור. לאימי, עליה השלום, היו 14 נכדים מחמש בנות ולובה היה הנכד הצעיר ביותר. "הוא לא ילד רגיל – אמרה אימי – הוא יהיה אחד האנשים הכי חשובים או חלילה הכי גרועים".

עלה בדעתי שלאיכרים צריכים להיות מספריים לגזיזת הצאן. ביקשתי מהם שישאילו לי אותם. בעזרת מספריים אלה עשיתי לילדי את התיספורת הראשונה בחייו. בחוץ כבר היה די חם ויכולנו לצאת מן הבור. הושבנו את הילד על ערימת קש ואני גזזתי לו את תלתלי הזהב שכל כך אהבתי. לאחר זמן רב ראיתי לראשונה את ראשו של הילד באור היום וראיתי שהוא מלא וגדוש כינים, ממש לא יאומן. נבהלתי כל־כך שהוצאתי מפי זעקה גדולה. בנימין בא בריצה לשמוע מה קרה, הראיתי לו את ראש הילד. מה עושים? באין אמצעים כימיים כנהוג היום, לקחנו מברשת־בגדים ובעזרתה הברשנו את ראש הילד, ואחר כך רחצתי אותו היטב. כעבור כמה שעות חזרתי על הפעולה. הרגשתו של הילד השתנתה לגמרי. כאילו קם לתחיה, לאחר הסבל הרב שסבל מבלי שידענו את סיבתו. מצב בריאותו נשתנה לגמרי.

התקרית אצל קסצ'וק

התלאות שעברנו עד עכשיו התגמדו לעומת הקשיים שעוד חיכו לנו. ביתו של קוסצ'וק היה על יד דרך ראשית והגרמנים עברו בה יומם ולילה. נוסף לכך ניצב ליד חלון הבית עמוד טלפון, אותו היו הגרמנים מבקרים מדי פעם, לבדוק באם לא חובל. בכל בדיקה כזאת היו נכנסים לבית להתחמם מעט וגם לשתות ולאכול. קרה ובאחת הפעמים הציצו החוצה וראו שהסוסים שלהם, שהיו בחוץ בעת שנכנסו לבית, אינם. הם הרימו קול זעקה, פרצו החוצה וקוסצ'וק איתם, לחפש את הסוסים. לא עבר זמן רב והם ראו את סוסיהם עומדים על יד האסם, בו היה הבור שלנו. ברוצם לסוסים בכדי לקחתם נבהלו הסוסים משום מה והתחילו לדהור מסביב לאסם. הגרמנים רדפו אחריהם בצעקות "האלט" (עצור). הדבר נמשך זמן־מה עד שהצליחו לעצור אותם ולאחוז בהם. כל אותו זמן ישבנו בבור ולא ידענו מה מתרחש מעלינו. שמענו את

קולותיהם של הגרמנים, ״האלט״. היינו בטוחים שגילו אותנו. כל כמה שלא נזהרנו לא היינו בטוחים אם לא השארנו איזה סימן המעיד על היותנו כאן. ישבנו בנשימה עצורה וחיכינו לבאות. לאחר שעה ארוכה, כשהכל השתתק, הבינונו שהפעם הסכנה חלפה. נשמנו לרווחה.

על המקרה, כפי שתיארתיו, סיפר לנו לאחר מכן קוסצ׳וק. הרגשנו שהקוסצ׳וקים זועזעו מן התקרית והם מעוניינים להיפטר מאיתנו. יום יום היתה מופיעה אצלנו אשת האיכר ומספרת על חלום חדש שחלמה על ישו הנוצרי. החלומות האלה נמשכו כמה ימים עד שלבסוף אמרו לנו שהם מפחדים לתת לנו מחסה ורוצים שנעזוב מיד. הייתי אז חולה ולא מסוגלת לעמוד על הרגלים. התחננתי וביקשתי שיתנו לנו להישאר אצלם רק עוד כמה ימים. כך הייתי חוזרת מדי־פעם על בקשתי ומעכבת על ידי כך את הליכתנו מהם.

באחד הלילות יצא בנימין כהרגלו להשיג אוכל. הוא הגיע לבית איכר לא רחוק ממקום מושבנו. האיכר נתן לו לחם והזהירו שלא יבוא יותר, לא לכפר ולא לביתו. אמר ולא פירש. בנימין לקח את הלחם ומיהר לשוב לבור. בלילה, בשכבנו לישון, שמענו לפתע קול יריות ומעוף קליעים. האם ייתכן שהחזית מתקרבת לכאן?! שאלנו עצמנו. ידענו שפרטיזנים לא נמצאים בסביבה זאת. כל הלילה ישבנו בפחד רב, מבלי לדעת את סיבת היריות. רק למחרת סיפר לנו קוסצ׳וק שהאכרים בכפר השכן הרגו שלושה יהודים. היה זה אותו כפר שבנימין קיבל בו אמש את הלחם בתוספת האזהרה. שלושת ההרוגים היו שלושה אחים מיהודי ברסלב והרקע להריגתם היה זה: הגרמנים ידעו שלכפר זה מגיעים יהודים וגם פרטיזנים, ורצו להעניש את הכפריים על־ידי הצתת הכפר, על כל הרכוש שבו. האיכרים הצליחו לבטל את הגזירה, אך בתמורה לכך דרשו הגרמנים מהכפריים שיתוף פעולה מלא ובראש וראשונה תפיסתם והריגתם של כל היהודים והפרטיזנים. הכפריים הבטיחו לקיים זאת וחיכו לרגע שיוכלו להוכיח זאת לגרמנים.

שלושת האחים לא ידעו על ההסכם שעשו האיכרים עם הגרמנים. הם הגיעו אמש לכפר עייפים ורצוצים כדי לנוח קצת. הכפריים כיתרו אותם, היכו בהם ופתחו עליהם ביריות. כשהתחילו לברוח, נהרגו שניים מיד, השלישי נפצע קשה וביקש מהם להרגו. תמהים היינו, על שום מה לא פגעו לרעה בבנימין שהיה בכפר זה אמש ורק הזהירו אותו לא לבוא שנית.

עכשיו ידענו ששהייתנו במקום יש בה סיכון רב. מדי פעם, כשפתחו את שער האסם, חשבנו שהנה־הנה באים להרגנו. לכן הפסקנו להמציא תירוצים לעכב את הליכתנו מכאן. אבל – לאן נלך? בכל הסביבה כבר אין יהודים. בכפרים ברוסיה הלבנה עורכים הגרמנים ציד על הפרטיזנים. בנימין החליט שנלך בכיוון הכפרים שלאחרונה השתייכו לליטא וזאת למרות שבכפרים אלה ידעו הגויים על הפרס שהגרמנים שמו על ראשו של בנימין. כדי להגיע לאזור הליטאי היינו צריכים לעבור את אגם דריסוויאטי, אגם גדול מאד. החלטנו ללכת עם חוף האגם, אולי תזדמן לנו איזו סירה עזובה.

ב־5 במאי, במזג אוויר חורפי עדיין, בבגדים קרועים ובלויים ויחפים, עזבנו את ביתו של קוסצ׳וק. בעזבנו רצינו לתת לקוסצ׳וק את מעיל הפרווה של בנימין, כי חפצים אחרים כבר לא היו לנו, אך הוא לא לקח אותו מאיתנו. מצפונו לא נתן לו. נאמר מיד, שבלי

מעיל־הפרווה היינו קופאים מקור. ברגעי הפרידה בכינו וגם הקוסצ׳וקים בכו. האם נגיע אי־פעם למקום מבטחים בחיינו?

בדרך לליטא

הערכתו של בנימין היתה נכונה. על חוף האגם מצאנו סירה נעולה בשרשרת ובה שני משוטים. הצלחנו לשבור את המנעול ומיד התרחקנו מן החוף. המרחק לעברו השני של האגם היה רב וכרוך בהרבה סכנות. איך מוצאים בחושך מקום מתאים לעגון בו? שמנו את מבטחנו בגורל העיוור, והתקדמנו בקו ישר לגדה השניה של האגם. פתאום ראינו כוכב שביט נופל עלינו מן השמים. היינו בטוחים שהגרמנים הרגישו בסירתנו והם מאירים אותנו ברקיטה. היאוש תקף אותנו; הכל אבוד. גם לבנימין, החזק תמיד, היו הפעם רגעי־חולשה. הוא הציע שאולי נזרוק את הילד לאגם, שאולי בלעדיו נצליח להתחמק; עניתי לו שאני מוכנה לקפוץ לאגם יחד עם הילד. יותר לא דיברנו על כך. ידעתי שבנימין אוהב מאד את הילד. המשכנו לחתור לעבר השני. בשקט־בשקט, עד כמה שניתן היה הגענו לעבר השני ולשמחתנו, ממש למקום שבנימין רצה בו. בהיותו דייג באגם הזה, הכיר בנימין היטב את חופיו. לאחר שהסתרנו את המשוטים התרחקנו מן המקום. בנימין נוכח שהיער, שהיה פעם סבוך מאד, עכשיו הוא דליל. אין להכיר אותו. מפחד הפרטיזנים דיללו הגרמנים את היער. לפנינו, במרחק, ראינו פנס־כיס מאיר. בוודאי גרמני מחזיק בו. לחזור לסירה לא היה הגיוני. ייתכן שהגרמנים כבר הרגישו בה. הסתתרנו בבית קברות נוצרי קרוב, מאחורי המצבות. לאחר זמן־מה המשכנו ללכת בכיוון אחר. כשהתקרבנו לאחד הבתים, נשארנו אני והילד מאחור ליד עץ. בנימין התקרב לבית, היטה אוזן לשמוע דיבור כלשהו מתוכו וגם את שפת השיחה. לאחר דקות מספר הקיש בדלת. האיכר שיצא החוצה וראה את בנימין כמעט התעלף. ״איך – אמר – הצלחת להימלט מהם?״ והוסיף ויעץ לו שיברח מהר מהמקום ומהסביבה. הבוקר, סיפר, הרגו גרמני בתוך היער. בתגובה עורכים הגרמנים חיפושים בכל הסביבה. עצוב חזר בנימין אלינו ומסר את אשר שמע. ביקשתי שנחזור לאגם ובאם נמצא את הסירה נחזור לעבר השני. כאן אנחנו בתוך לוע החיה הטורפת. אין תקווה שנצא חיים מידיהם. לא הכרתי איש בסביבה זאת. לעומתי הכיר בנימין כל שביל, כל דרך, כל עץ וכל שיח. עם הרבה מן האיכרים היתה לו היכרות קרובה; בסביבה זאת גרו גם האיכרים שאשתו עליה השלום מסרה להם לשמירה את כל רכושם. בנימין אמר לנסות את מזלו אצל אחד מאלה. המשכנו ללכת. בנימין עם הילד על גבו הוביל אותי בדרך בוצית בה שקענו מידי פעם. במאמצים גדולים הגענו לאחד הבתים. בנימין דפק בדלת. דרך צוהר קטן הציץ האיכר החוצה ובראותו את בנימין צעק, ״ניע סירוץ׳ מואיך דיעטעי״ כלומר, ״אל תהפוך את ילדי יתומים״, וסגר את הצוהר. המשכנו הלאה, הלאה. הרגשתי עצמי חולה וחומי עלה עד כדי כך שלא יכולתי לעשות אפילו צעד נוסף אחד. פתאום כרעתי ונפלתי. אמרתי לבנימין שישאיר אותי במקום וימשיך ללכת, כי ממילא אמות. הספקתי רק לבקשו שיקח עמו את הילד, אולי יצליחו להישרד, והתעלפתי. כמה זמן שקעתי בעלפוני לא אדע. כשפקחתי את עיני ראיתי את בן־דודי עם הילד על ידי. היום כבר האיר. מסביב למקום שבתנו לא היה לא

עץ ולא שיח. שטח פתוח בלי מקום להסתתר. מרחוק ראה בנימין עץ בודד ושיחים על ידו. בעזרתו של בנימין קמתי על רגלי ובמאמצים עצומים הצלחנו להגיע לאותו עץ. הסתתרנו בין השיחים וחיכינו שוב לחשיכה. למזלנו לא הרגישו בנו הרועים שהיו בשטח עם צאנם ובקרם. קריאות הרועים וצפצופי הרכבת, שעברה לא רחוק מכאן, זיעזעו אותנו בכל פעם.

עם רדת הלילה, לאחר שנחנו קצת, יצאנו שוב לדרך. אפסו כמעט הסיכויים שאיכר כלשהו יתן לנו להיכנס לביתו. פתאום ראינו לא רחוק מן הדרך שיחים גבוהים ועצים ובין העצים זורם פלג מים קטן. הגענו למקום וישבנו בין השיחים. באין מוצא יותר טוב, אמרנו, נעשה לנו כאן מחבוא בין השיחים. את האדמה שנוציא נפזר הרחק בין העצים.

הברווז

כשהתחלנו לחשוב איך להכין את הבונקר, נחרדנו פתאום מצעקותיהם של גרמנים שיצאו מתוך היער. אחד מהם שרק במשרוקית וקרא לכלב שרץ לפניהם בדיוק בכיוון השיחים שתחתם ישבנו. היינו בטוחים שהכלב הריח אותנו ורץ ישר אלינו. כשהיה כבר די קרוב לשיחים, התרומם מתוך השיחים, במעוף חזק, ברווז בר שמשך אליו את כל תשומת ליבו של הכלב. הכלב התחיל לרדוף אחריו וכך כנראה איבד את ריח הצעדים שלנו. שוב, יד המקרה הצילה אותנו ממוות בטוח.

לאחר מקרה הברווז החלטנו כי רק כשארגיש טוב יותר ניגש לחפור את המחבוא. בינתיים לא טעמנו אוכל זה יומיים. גם הקור והגשם חדרו כהוגן לעצמותינו. השיניים נקשו מקור. בנימין החליט לגשת עוד פעם לאחד האיכרים המחזיקים ברכושנו ולבקש לפחות זוג מכנסיים. נשארתי עם לובה במקום. האיכרים לא שמחו לראותו אבל נתנו לו להיכנס ושמעו את בקשתו. מכנסיים לא נתנו לו. התירוץ היה שבאם ייוודע הדבר יהרגו את כל משפחתם, אבל לחם הם הבטיחו להכין למחר. הם ישימו את הלחם – אמרו – בבית־המרחץ שלהם ועל בנימין לבוא לקחתו.

באותם ימים מסוכן היה להאמין לדברי האיכרים. לא פעם היו דבריהם הצבת מלכודת לרעב. ושוב – מה עושים? בנימין הסתכן והלך בלילה למקום שהאיכר הורה לו. כרגיל הזמן הדרוש כדי להגיע למקום היה חצי שעה, אבל בזחילה ובסתר נמשך הדבר אצל בנימין יותר משעתיים. לאחר היסוסים רבים והאזנה למתרחש בפנים, נכנס בנימין פנימה ומצא כיכר לחם ומעט חלב.

את הבור עדיין לא התחלנו לחפור. אני לא הייתי מסוגלת לעזור ובנימין לבדו לא יכול לעשות את כל העבודה. אנחנו יושבים על האדמה והדבר פגע בבריאותי. שוב הלך בנימין לנסות את מזלו אצל אחד האיכרים אולי בכל זאת ימצא מישהו שעוד נותר בו רגש אנושי ויתן לנו להיסתתר אצלו. אני והילד שוב נשארנו לחכות. הפעם יצא לדרך ארוכה ולא היה בטחון שיצליח לחזור עוד באותו לילה. קבענו לנו אות באמצעות שריקה, כדי שאדע שהוא החוזר, ולפי שריקה ממני ידע גם הוא שהינו בכיוון הנכון. הלילה הראשון עבר ובנימין לא שב. כל הלילה הקשבתי, מתוחה, כדי לשמוע את האות. למחרת לאור היום, סברתי, הוא בוודאי לא יבוא. כך עבר גם הלילה השני. חרדתי לגורלו של בנימין גדלה. גם הילד שאל אותי מדי פעם: איפה הדוד? האם

חלילה נתפס על ידי הגרמנים או האיכרים? בלילה השלישי הייתי שוב דרוכה לכל רישרוש, והנה־שמעתי שריקה דומה לאות שקבענו. עניתי כמוסכם, אבל לא שמעתי עוד דבר. מחשבות איומות התרוצצו בראשי: הוא נתפס ועונה ואז גילה להם את הסיסמה שלנו. "לא", קראתי, "בנימין לא יגלה". מרוב פחד עצמתי את עיני וחיכיתי לגרוע מכול. בשומעי רשרוש על־ידי פקחתי את עיני וראיתי שני אנשים עומדים. לא זעקתי, כי כושר הדיבור נעתק מפי מרוב פחד. השניים הרגישו בדבר ופנו אלי. היה זה קולו של בנימין. הוא חזר עם אדם נוסף, אברהם קוסימוב, אחיו של נחום קוסימוב שהיה אתנו. אברהם היה בחבורתנו בתחילת נדודינו וגר פעם בשכנות אתנו. אברהם נמצא כיום בארץ וגר בקרית־אתא.

אצל קנדז'לבסקי

ובנימין סיפר:
בעת שעזב אותנו שלשום, הלך ארבעה קילומטרים עד לאילישקי, כפר חוטורי. הכפר היה מוקף ביער, שיחים וביצות. רק דרך אחת, מטורמונט, הובילה אל תוך הכפר. מצידו השני של הכפר היה האגם דריסוויאטה, שאליו זרם נחל קטן ומעליו גשר צר מעץ. גשר זה היווה את הכניסה לכפר. זרים לא באו לכאן, גם לא עברו את הכפר. בכפר זה גרו שלושה אחים ומשפחותיהם. המבוגר שביניהם, קזימיז' קנדז'לבסקי היה בעת השלטון הפולני ראש הכפר. עם קזימיז' זה קיים בנימין קשרי מסחר. אותו לילה התקרב לאחד הבתים והקיש בחלון. היה זה ביתו של צעיר האחים, מיציסלב. כשמיציסלב הציץ החוצה וראה את בנימין, פתח מיד את הדלת והכניסו. כל בני המשפחה קמו ממיטותיהם וניצבו סביבו. שמחים היו לראותו חי. בבית היתה גם סבתא זקנה. כשראתה את בנימין הצטלבה ונשקה לראשו בברכה: "יעזור לך אלוהים להשאר בחיים". הם האכילו אותו ולאחר מכן השכיבוהו לישון באסם. כל הלילה לא עצם עין וחשש שמא מתכוונים להסגירו לגרמנים. לפנות בוקר הביא לו מיציסלב אוכל. בנימין היסס לגעת באוכל. האיכר הרגיש בכך ואמר לו, "תאכל, אל תפחד". בבוקר לקח את בנימין החוצה והראה לו שביל המוביל ליער. "תמשיך ללכת ישר", אמר לבנימין, "שם תמצא "ארנב" כמוך. בנימין הלך כפי שמיציסלב הדריכו, ומצא שם את מכרו הטוב, אברהם קוסימוב. שניהם שמחו, כאילו שהו בעולם אחר ונפגשו. בנימין סיפר לו עלי ועל ילדי ועל המקום בו אנו נמצאים.
דאגתו של בנימין היתה, להביא גם אותי לכאן. את אשתו וילדיו כבר הכירו הכפריים וידעו שכולם אבדו. עלי ועל הילד לא סיפר להם. מי יודע, חשש, אם יסכימו שיביא גם אותנו. אברהם יעץ לבנימין לא לשאול הרבה אבל בנימין לא רצה לשקר והחליט לשאול להסכמתם. בערב, כשכל הקנדז'לבסקים התאספו לשיחה בחדר־האוכל הגדול שלהם, סיפר להם בנימין עלי, אחותו, ועל הילד (בת־דודה אצלם נחשבת כאחות). שלושת האחים הסכימו שיביא גם אותנו אליהם. בנימין ואברהם שמחו מאד ומיד יצאו להביא אותנו.
יצאנו לדרך. עייפים ויגעים הגענו לשטחו של מיציסלב קנדז'לבסקי. השתרענו בתוך שיחים ונרדמנו. לפנות בוקר התחלנו לבנות לנו מיסתור, מגזרי עצים הקשורים

כחבילות. את החבילות שמנו אחת על גבי השניה, כערימת חציר, ובמרכז הערימה השארנו חלל ריק, בו נוכל כולנו לשבת. עמלנו עד כלות כוחותינו. עתה כבר יש לנו מקום להניח את הראש.

מבלי שאדע את הסיבה המדוייקת, הורע מצב בריאותי בצורה משמעותית. נפיחויות מוגלתיות הופיעו בפרקי הידיים והרגליים. הכאבים היו חזקים. לא היו לנו שום תרופות וגם לא אמצעים לשכך בהם את הכאבים. ומובן שרופא לא היה כאן ולא בסביבה. היה עלי לסבול בשקט ולהתפלל שהמחלה תחלוף מהר.

באחד הימים הביאה לנו הסבתא הזקנה תרנגולת חיה כדי שנבשל אותה עבורנו. נשקתי את ידיה וביקשתי אותה שתיקח אותה בחזרה. "לא לוקסוס אנחנו מבקשים", אמרתי לה, "אלא רק לחם ותפוחי־אדמה שיחזיקו אותנו בחיים". התחננתי שתיקח את העוף בחזרה והיא לא רצתה לשמוע. היא קראה לאברהם והורתה לו לבשל את התרנגולת. בימים שהיינו אצל הקנדז'לבסקים היינו שבעים. קיבלנו לחם, תפוחי אדמה ודגים כל צרכנו.

יאנוש רואה בפעם הראשונה את לובה הקטן

ילדי לובה ידע הרבה שירים רוסיים ושר אותם בקול נעים. באחד הימים בא לבקר אותנו יאנוש, בנו הגדול של האח קזימיז', ופגש בפעם הראשונה את לובה. "איזה ילד יפה ושקט", אמר. אברהם ביקש מהילד לשיר שיר ולובה שר על ילד יתום שנמצא בין זרים. יאנוש התרגש מן השירה ופרץ בבכי. בבית סיפר לכולם על הילד וקולו הערב. למחרת הופיעו אצלנו כל בני המשפחה לראות את הילד ולשמוע את שירתו. על שירתו קיבל הילד ממתקים ושם חדש: "הזמיר".

אצל הקנדז'לבסקים התאוששנו לגמרי. כאן התרחצנו בבית־המרחץ שלהם ושטפנו את כל הבוץ והרפש שדבק בנו במשך חודשים. לא פעם היינו נשארים לישון בתוך בית־המרחץ המחומם. לא אחת ייחלנו לעצמנו לפחות בית קטן כזה, בו נוכל לחיות ללא מורא.

השתדלנו לעזור למיטיבינו בעבודה עד כמה שיכולנו. הגברים חטבו עצים להסקה ועזרו גם בייצור יין־שרף ביתי, "סמוגון". אני עזרתי במריטת נוצות לעשיית כריות. מדי פעם היינו גם יוצאים לשדה. כדי שילדיהם לא יבטאו את שמותינו היהודיים בנוכחות זרים, קראו לנו בשמות "גויים": לאברהם – אדמקה, לבנימין – פטקוביץ' ולי פטקוביצ'ובה. ללובה הם קראו "ספיבק".

החורף אותה שנה היה קשה מאד. הטמפרטורה ירדה לא אחת למטה מ־$40^{o}-$. בני האיכרים היו באים לראות אם לא קפאנו מקור. פרוות היערן היא שהצילה אותנו. היינו יושבים חבוקים מתחת לפרווה. בעונה זו האוויר היה כבר מתחמם ביום, רק בלילות היה עדיין קר מאד.

באחד הימים בא לבקרנו יאנוש, כפי שעשה זאת מדי פעם, אבל הפעם ראיתי שפניו אינם כתמול שלשום. מורגש היה שמשהו מעיק עליו. "מה קרה יאנוש?" שאלתי, הוא הרהר רגע ואמר, "אמא מאד חולה, אין מי שינקה את הבית ויכין את החג שמתחיל כבר הלילה". מיד קמתי והלכתי איתו הביתה. בעזרתו של יאנוש היה הבית לעת־ערב

כולו מסודר וחגיגי ביותר. עבדתי לא בכוח הפיזי, אלא בכוח הרצון. אפילו נייר שמתי בפינות החדרים, כנהוג אצלם. בערב, כשכל בני הבית התאספו, היו נרגשים ולא ידעו איך להודות לי. מאז הייתי באה יום־יום לבתיהם לעזור במשהו. תמיד היתה עבודה בשבילי. שלושת האחים התגוררו בשלושה בתים ועוד חדר אחד גדול היה משמש לבישול ולאכילה.

בביתו של מיציסלב הציץ האזוב מבין הלוחות. ביקשתי מהם שיביאו לוחות דקים ובהם ציפיתי את הקירות במלוא גובהם. גם טייחתי את הקירות בחומר שהיה אצלם בשדה ולבסוף גם סיידתי את הדירה. הבית נראה עתה כחדש לגמרי.

לאחר זמן רב של חיים בתנאי מצוקה כפי שחיינו, נשארנו ללא בגדים. הכל היה קרוע ובלוי. היה הכרח לנסות ולתפור משהו. ביקשתי מהאיכרים חוט ומחט וקיבלתי מחט לתפירת שקים. בעזרתה הצלחתי לתפור בשביל לובה זוג מכנסיים משמלה קרועה וכן חולצה מבגד ישן אחר. שני הדברים הצליחו בידי כדי כך, שאשתו של מיציסלב ביקשה ממני לתפור מבגד ישן מכנסיים לבנה. לא יכולתי לסרב לה אבל מאד היססתי שמא לא יצלח הדבר בידי. חששתי שאי הצלחתי תקלקל את יחסינו הטובים כל־כך. בלית ברירה ניגשתי למלאכה ושוב הצלחתי לתפור לא רק זוג אחד אלא שני זוגות מכנסיים יפהפיים. מיציסלב ואשתו ממש לא ידעו כיצד לגמול לי.

מדי פעם היו מביאים דבר־מה לאכול. מאד הערכנו את מסירותם כלפינו ולא רצינו לערער אותה. הם ידעו את הסיכון הגדול שהם מקבלים על עצמם, בתיתם לנו מחסה במשקם. אחד מהם רמז פעם שהם שבע־עשרה נפשות, ומסתכנים: "אלוהים אמר 'ואהבת לרעך כמוך'. כולנו בידי אלוהים. מה שיקרה איתנו זה רצונו".

נעשיתי בת־בית אצלם ועזרתי להם כיכולתי. בלילה הייתי הולכת לישון במיסתור שלנו. הם מאד העריכו את עזרתי ולא פעם ביטאו זאת.

רצוני לספר על מקרה הנראה מצחיק, אבל לא פעם "צחוק" כזה יכול להרוג אדם. באחד הימים, עת עבדו בנימין ואברהם בחטיבת עצים ביער, נמצא הילד לבדו באורווה ואני בבית האיכרים. האח האמצעי מיכאל נסע לטורמונט למכור את היי"ש שהכינו בימים האחרונים. מיכאל היה איש תמים וישר־דרך. בדרך לשוק פגשו בו גרמנים ושאלו אותו מה הוא מוביל לשוק. מיכאל לא המציא כל תירוץ אלא אמר להם, שהוא מוביל "סמוגון" למכירה. הגרמנים דרשו ממנו לחזור לכפר והם אחריו, בכדי להחרים בבית, את היי"ש עם מכשירי הייצור. כשקזימיז' ראה את אלה מתקרבים לביתם הבין מיד מה קרה. בקור־רוח הכניס את הגרמנים לחדר האוכל הגדול שלהם, ערך להם שולחן עמוס כל טוב ואמר: "מה לכם למהר, תאכלו ותשתו, אחר כך תיקחו את כל מה שברצונכם לקחת". אותי השכיב קזימיז', עטופה במטפחת, במיטה ועל ידה העמיד את העריסה ובה התינוק בן ארבעה חודשים, כאילו אני אמו, ואני חולה מאד. הגרמנים פחדו להתקרב לאדם חולה. יאנוש הצליח לחלץ את הילד מהאורווה וגם בנימין ואברהם נכנסו למחבוא. רק סטפה כתמיד היתה קצת היסטרית ואמרה שהפעם יירו בכולם. הגיסות כעסו עליה וגירשוה מן הבית.

קזימיז' האכיל והישקה את הגרמנים עד לשיכרות, עד שלא ידעו בין ימינם לשמאלם. אז אסף כל מיני סירים וגלגלים ישנים ושם אותם על מכוניתם של הגרמנים בתוספת בשר־חזיר והם נסעו לדרכם בלי חיפוש.

מיציסלב ביקש פעם, שאחד מאיתנו יעזור לו בקציר החציר. הוא יקצור בחרמש ואיש משלנו יערם ערימות. בנימין יצא לעזרתו. לא עבר זמן רב ובנימין בא בריצה מן השדה, חיוור כסיד. מיד נסגרנו כולנו במחבואנו, והוא סיפר: הם קצרו בשדה הקרוב לאגם, פתאום ראו סירת דייגים מתקרבת לחוף ובה קבוצת אנשים שביניהם מישהו המוכר כמשתף־פעולה עם הגרמנים. כל דייגי האגם הכירו את בנימין. הוא ברח מיד מן השדה בכיוון לגישרון, עבר אותו ורץ בשדה הפתוח למקום מחבואנו. מרחוק הספיק לראות גרמנים באים ומשתפי פעולה איתם. בשמענו זאת נשארנו לשבת דרוכים ומחכים לבאות. איש לא בא, רק מיציסלב. גם הוא ראה את האנשים וגם הוא הבין את הסכנה, אבל הוא לא הרגיש מתי עזב בנימין את השדה. מיציסלב חשב שהגרמנים תפסו את בנימין ולקחו אותו איתם. עכשיו בא לספר לנו. כשראה את בנימין הצטלב ואמר, "איך הצלחת להימלט, הלא היית ממש על יד הגרמנים".
אצל האחים קנדז'לבסקי חיינו כעשרה חודשים. הרגשנו כאן כבגן עדן. רצינו להאמין שאלוהים ריחם עלינו ונוכל להיות פה עד שיעברו ימי הזוועות. לצערנו, התפתחו הדברים אחרת.

המפנה

הקנדז'לבסקים החזיקו בחשאי מקלט רדיו. מדי פעם היו מקשיבים לחדשות מן החזית. לאחרונה שמעו שהגרמנים סבלו אבידות כבדות והם נסוגים. בסביבה מסיירים קצינים גרמנים ומתכננים חפירות ותעלות הגנה. ביער ובשטח הביצות של הקנדז'לבסקים הסתובבו כבר אנשים זרים. לאור כל זאת קראו לנו האחים לביתם וסיפרו לנו על המצב. שקלנו מה אפשר לעשות במצב שהתהווה. היה ברור שמצבנו כאן הפך להיות מסוכן. אי אפשר שהמסתובבים כאן לא ירגישו בנו. יש לתכנן את עזיבת המקום. הנחנו שברוסיה הלבנה נמצאים פרטיזנים מאורגנים ועלינו לחתור לכך שכל עוד הגרמנים לא נמצאים באזור זה בהמונים, ישתדלו הגברים, בנימין ואברהם, להגיע לשטח הפרטיזנים. אני והילד נישאר אצל הקנדז'לבסקים, ומה שיהיה איתם, אמרו, יהיה גם איתי. לאחר כמה ימים הוברר לנו שהערכת המצב היתה נכונה והכרח שנעזוב את המקום מיד.
כמו אבא טוב המכין את ילדיו לקראת עזיבתם את ביתם, כך דאגו לנו. לילד עשו מזחלת קטנה לגרירה כדי שלא נצטרך לשאתו על הידיים בדרך הארוכה שחיכתה לנו. הם הדריכו אותנו איך להיות זהירים בדרך וציידו אותנו בלחם, בשר ונקניק וגם הוסיפו וודקה־סמוגון, לכבד בה את הפרטיזנים, שקיווינו לפגוש אי־שם.

עוזבים את הקנדז'לבסקים

לאחר ליל חג המולד עזבנו את הקנדז'לבסקים ויצאנו לדרך. שלוש המשפחות שלהם, מגדול ועד קטן עמדו בחוץ ובכו איתנו יחד. הם הבינו היטב בפני מה אנו עומדים. גם אנחנו ידענו שהסיכוי להגיע למקום מבטחים קלוש. המוות אורב על כל צעד. הלכנו לאורך אגם דריסוויאטי כדי להגיע מהר ככל האפשר לשטח רוסיה הלבנה. בחוץ היה

שלג עמוק. המזחלת הקטנה, שהילד ישב בה, לא התאימה לשלג עמוק כזה, אבל החזקנו בה בתקווה, שהדרך תשתנה. אברהם ובנימין מצאו ביער רובה ואקדח חלודים מכוסים בעלים ולא ניתנים לשימוש. תחמושת לא היתה אך הם החליטו לקחת איתם את הכלים ולמרות שהוצאו מכלל שימוש הם מילאו תפקיד חיובי עבורנו. בקשיים גדולים הגענו בתוך השלג העמוק לכפר מלקי ולאיכר קוסצ'וק, אצלו שהינו לפני־כן חצי שנה. הוא שמח לראותנו בחיים, הכניס אותנו לביתו וכיבד אותנו באוכל ושתיה חמה. אצלו נחנו כל היום. בערב יצאנו שוב לדרך כדי להחיש את המיפגש עם הפרטיזנים.

בדרך לפרטיזנים

בנימין גידל זה זמן רב זקן ארוך ואיש לא יכול להכירו עוד. הוא לבש את מעיל הפרווה הגדול ואת הרובה תלה על כתפו. גם אברהם חגר על מתניו את האקדח. את הילד הסתרנו בתוך המזחלת. כך עברנו לאורכו של הכפר מלקי. בנימין הכיר את האיכר שגידל את הסוס הטוב ביותר בכפר ודפק על דלת ביתו. האיכר פתח את דלתו ובנימין סיפר לו שאנחנו פרטיזנים ונחוצה לנו מזחלת עם סוס. בדרך כלל היו האיכרים רועדים בראותם פרטיזנים ובנימין רצה לנצל זאת. בלי דין ודברים רתם האיכר את סוסו למזחלת ואנחנו התישבנו בשקט ויצאנו לדרך כשהאיכר נוהג בסוס. בדרך לא הוצאנו הגה מפינו שלא ירגיש שיהודים אנחנו.
לרוע מזלנו הורע מזג האוויר. התחילה סערת שלגים קשה ואי־אפשר היה לראות את הדרך. בקשיים גדולים התקדמנו לאט עד שהסוס נחלש ולא יכול היה להמשיך. נמצאנו על יד ישוב. ירדנו מן המזחלת. לאיכר הורה בנימין לחזור הביתה ואנחנו ניגשנו לאחד הבתים, בנימין דפק שוב בדלת. כשיצא האיכר דרש "המפקד" מזחלת עם סוס ומיד נענה. שוב המשכנו לנסוע במהירות, אך הדרך נעשתה קשה משעה לשעה. ידענו שאת הדרך אנחנו יכולים לעשות רק בלילה. המשכנו עד ליישוב ושוב היה צורך להחליף את הסוס. האיכר עם סוסו ומזחלתו חזרו הביתה ושוב פנה בנימין לאחד הבתים לבקש רכב ואכן נענה. האיכר עצמו נראה כפרטיזן. בגלל השלג העמוק התקדם הסוס בקושי. לאחר נסיעה של שעתיים ראינו מרחוק בית והתקרבנו אליו. כשהיינו קרובים התברר שזה ביתו של האיכר שהוביל אותנו. שעתיים סבבנו סביב ביתו. פשוט טעינו. החלטנו להיכנס לבית להתחמם ולנוח. הרבה זמן לא יכולנו לשהות אצלו כי האיר היום. המרחק ליער כבר לא היה רב, ואמרנו לעשות אותו ברגל.
הלכנו. עבר־נו כפרים גדולים שלא נותר בהם אף בית אחד שלם. חרדה גדולה אחזה בנו. לא רואים נפש חיה. מגיעים לכפר נוסף והמצב דומה, הכל שרוף. הגרמנים שרפו את הכפרים. כל רגע נדמה היה לנו שמפה או משם יקפוץ מולנו גרמני. אך איש לא הופיע. המשכנו ללכת. בחוץ כבר אור יום מלא. סערת השלגים נפסקה. אנחנו עייפים וכבר אין כוח להמשיך. מרחוק לא רואים מאומה. החלטנו לשבת ולנוח קצת. אכלנו דבר־מה ושוב יצאנו לדרך. מרחוק ראינו מזחלת מתקדמת ובה אנשים רבים. היינו בטוחים שאלה גרמנים. לברוח ולהסתתר לא היה מקום. היינו בשדה פתוח שאין בו אילן או שיח. אנחנו אבודים, חשבנו, הבה נלך בעצמנו לקראת המוות. ראינו אנשים יורדים מן

המזחלת, רובים בידיהם ופניהם אלינו. כשהיו קרובים צעק אחד מהם: "סטוי!" (עימדו – ברוסית). הבינונו, שאלה פרטיזנים. נרגענו. הם התקרבו ושאלו מי אנחנו ולאן פנינו. סיפרנו שאנחנו יהודים ורוצים להגיע לפרטיזנים. מבלי לדבר הם החרימו את הרובה ואת האקדח. אחר כך הורו לנו לעלות למזחלת שלהם, וחזרו איתנו ליער. בדרך קשרנו איתם שיחה וממנה נודע לנו שהם מאיקז'נה, עיירה הנמצאת 14 קילומטר מברסלב. עכשיו הם פרטיזנים. הם לא הבינו איך הצלחנו לעבור מרחק כזה ולהגיע עד כאן. היער, סיפרו, מוקף כבר ימים צבא גרמני רב, ועד כמה שידוע להם, מתכוון הצבא לתקוף את הפרטיזנים. כברסלבית בת־האזור שלהם, ראיתי עצמי קרובה להם וחשבתי שאנחנו כבר ידידים. לצערי לא זו היתה דעתם. כשהגענו ליער העמידו את המזחלת והורו לנו לרדת ממנה וללכת בכיוון מחנה הצוענים שביער, פרצו בצחוק ונסעו הלאה.

נשארנו במקום. האיזור היה סבוך מאד. מה עושים הלאה? היינו המומים. ליחס כזה מפרטיזנים לא ציפינו. הבינונו שאסור לנו להישאר במקום, אבל – לאן הולכים? בנימין אמר, שהוא והילד יישארו במקום, ואני עם אברהם נלך לחפש את מחנה הפרטיזנים ונבקש את המפקד, שיקבל אותנו ליחידתו. לא הסכמתי לדעתו. לא נראה היה בעיני, שאשה תלך לחפש פרטיזנים והגבר יישאר לחכות. איני מבינה, איך לא עלה אז על דעתנו שנלך יחד לחפש את הפרטיזנים. כנראה שהעייפות הגדולה, בה היינו שרויים, נטלה מאיתנו את השכל הישר. לבסוף נשארתי אני עם הילד ובנימין ואברהם הלכו לחפש את הפרטיזנים.

התיישבתי עם הילד מתחת לעץ גדול. ישבנו וחיכינו. בחוץ היה קור עז והעצבים מתוחים עד למאד. עברו שעות שנראו בעיני כימים רבים. הילד שאל מדי פעם: "איפה הדוד בנימין ואיפה אברהם?" – בואי," אמר הילד, "נלך לפגוש אותם, קר לי כאן, קר", ואני מרגיעה אותו: "אל דאגה לובה, עוד מעט הם יחזרו". אבל בליבי חשבתי: מי יודע מה קרה איתם. מה עושים? הלילה יורד והכפור מתגבר. ילדי יקפא מקור. אם אלך, או ארוץ – מה יהיה אם הם ישובו ולא ימצאו אותנו? מי יודע בידי מי הם נפלו? ומי יודע בידי מי אני עלולה ליפול? בעמדי שקועה במחשבותי שמעתי פתאום צלצול של פעמון קטן. נוסעים. התעוררתי. ללא כל שיקול דעת התחלתי לרוץ לקראת הנוסעים, מוכנה לכל, לחיים או, חלילה, למוות. המזחלת התקרבה וראיתי שבתוכה יושב איש צעיר חבוש כובע של הצבא האדום. זה בוודאי מפקד, אמרתי לעצמי. הוא עצר על ידי ושאל שאלות. סיפרתי לו מיד בקצרה על מצבי ועל הסכנה לחייו של הילד בגלל הכפור הגדול. ביקשתי שיציל אותנו ואם אינו רוצה, שיהיה זה הוא שיירה בנו ויהרוג. הוא הרגיע אותי. אחר כך הוא אמר לי שישלח אדם לאסוף אותנו מכאן. לאחר הדברים האלה המשיך בדרכו.

נשארים ביער

היה עלי להישאר במקום ולחכות; אולי ישלח כמובטח עזרה ואולי יחזרו בנימין ואברהם. קבוצת הפרטיזנים שפגשנו לראשונה עברה שנית על ידי. הם הסתכלו בי וחייכו. ירד הלילה. חושך מוחלט מסביבנו. הילד המשיך לבקש שנלך לחפש את בנימין ואברהם ואני אמרתי שוב ושוב: עוד מעט יבואו. והנה שמעתי כלי רכב מתקרב. מיד

רצתי לקראתו. בתוך המזחלת שבאה ישב אדם מבוגר ומזוקן. סיפרתי גם לו על מצבי, כפי שסיפרתי למפקד קודם; הוא הורה לי לעלות על המזחלת עם הילד ועם החבילה שהיתה לנו. מאושרת הייתי שלוקחים אותנו מן המקום. לא שאלתי אפילו לאן, העיקר לא לראות איך הילד קופא מכפור. נסענו. הנוהג במזחלת לא פנה אלי אפילו במלה אחת, אבל ידעתי שהוא מן הפרטיזנים. הוא שתק ואני דיברתי. שאלתי אותו מה המצב מעבר ליער, היש שם גרמנים? סיפרתי לו על בנימין ואברהם, שהלכו לחפש את הפרטיזנים, והשאירו אותי לחכות לשובם. הוא המשיך לשתוק ולא ענה לי. נסענו הלאה. בדרך עלה על המזחלת אדם נוסף. מדי פעם עברנו משמר. אלה שאלו סיסמה ואלה ענו בסיסמה. כך המשכנו עד שהגענו לביקתת חימר קטנה הבנויה בתוך האדמה. הכניסו אותי פנימה ונסעו הלאה. אמרו לי לחכות כאן. הייתי נרגשת מכל שעבר עלינו לאחרונה. לפני שעה עמדנו לקפוא, והנה אני והילד בתוך ביקתה חמה הנראית כמו ארמון מסיפורי הילדים. לאט לאט נרגעתי. בביקתה גרו אנשים. התחלתי לדבר איתם והם סיפרו שיש ביער עוד ביקתות כאלה בהן גרות משפחות הפרטיזנים, האבות והילדים. את מזונם הם מקבלים ממפקדת היחידה. האדם שהביא אותנו לכאן הוא מיחידה אחרת. הוא ביקש מהם לארח אותי ללילה אחד, מחר יחליטו מה יעלה בגורלי. סיפרתי להם על דאגתי לשלומם של בנימין ואברהם. הם הרגיעו אותי. בכל היער, אמרו, ישנם פרטיזנים וגם מחוצה לו מסיירים פרטיזנים. הם כיבדו אותנו באוכל. גם הבטיחו לעזור כדי שאשאר איתם, משום ששתי בנות, אמרו, מצטרפות לפרטיזנים ויהיה כאן מקום פנוי.

אסיפת הפרטיזנים

תוך כדי שיחתנו באו לקרוא לאנשים לאסיפת הסברה. נציג ממוסקבה ידבר על המצב המדיני. גם אותי הזמינו לאסיפה. בראש השולחן ישב הנציג ממוסקבה. לידו הכרתי את מפקד הפרטיזנים שהבטיח לי ביער שיבואו לקחת אותי, ואכן באו. הדובר היחידי באסיפה היה האיש ממוסקבה. הוא מסר על מצב החזית ועל התפקידים בפניהם עומדים עכשיו הפרטיזנים. אחרי האסיפה פניתי למוסקבאי ואמרתי: "כפי שהנך רואה אני יהודיה ועימי היו עוד שני גברים יהודים. את כל משפחתנו הרגו הגרמנים. במאמצים גדולים השגנו רובה ואקדח ועשינו מרחק גדול ומסוכן כדי להתחבר לפרטיזנים. כל רצוננו הוא להילחם נגד הגרמנים. כשהגענו לכאן ליער החרימו את הנשק ושלחו אותנו למחנה הצוענים. הגברים בכל זאת הלכו לחפש את הפרטיזנים ואני לא יודעת מה עלה בגורלם". "הירגעי", אמר הנציג, "הם יימצאו והכול יסתדר. המפקד המקומי שהאזין לשיחה אמר לי לבוא מחר ב־9 בבוקר לביקתת השען, לא רחוק מכאן, ושניהם הלכו לדרכם. אגב שיחתי עם המוסקבאי נאספו מסביבנו אנשים. לא שמתי לב אליהם כי ידעתי שאין לי כאן מכרים. למחרת התברר לי שטעיתי. באו לחפש אותי אנשים מהסביבה שלנו. המכרים הדריכו אותי איך עלי להציג את ענייני בפני המפקד – להציג את עצמי כאשתו של אחד מהשניים ולא כאחותו. עם בני משפחות הפרטיזנים מתחשבים והן מקבלות את כל הזכויות לפי הוראה ממוסקבה. "אם וילדה לא מקבלים לפרטיזנים", אמרו.

לאחר כמה שעות באו אלי ברסלבים: אסתר רוסוניק וירחמיאל מילוטין. שניהם שירתו ביחידה סמוכה. הם סיפרו לי, שהאיש שהורה לי לבוא למחרת לביקתת השען הוא מפקד החטיבה. ועוד ידעו הברסלבים לספר שהנציג המוסקבאי נתן פקודה למצוא את בנימין ואברהם וכן את נשקם. ואכן לאחר זמן־מה הודיעו לי שמצאו את שניהם בגדוד הפרטיזנים על שמו של קוטוזוב. הנשק שנלקח מהם נמצא ביחידה אחרת. מפקדם דרש להחזיר את הנשק ולעומתו דרש מפקד היחידה המחזיקה בנשק שימסרו הם לידיו את שני החיילים "שלו". שמחתי לשמוע על כך. נרגעתי. סוף־סוף ידעתי שהם לא נפלו בידי הגרמנים.

הפגישה עם המפקד

הקדמתי לבוא לפגישה. בביקתת השען נמצאו הרבה פרטיזנים, זה יוצא וזה נכנס. אשתו של השען הכירה שאני חדשה במקום והתייחסה אלי יפה מאוד. תוך שיחתה עימי הצביעה בידה: הנה מפקד פלוגה בגדוד על שם קוטוזוב. הסתכלתי בו וזיהיתי את לייבקה קפלן מן העיירה יוד, (החי כיום בישראל). שמחתי מאוד ומיד ניגשתי אליו. סיפרתי לו את ענין בנימין ואברהם. ביקשתי ממנו שימסור לבנימין שירשום אותי כאשתו ואז אוכל להתקבל לפרטיזנים. בטרם ענה לי הגיע הקומיסר מחטיבת קוטוזוב. לייבקה רמז לי, שהוא אינו מאוהבי ישראל והלך לו. הקומיסר קרא לי ומסר שבנימין ואברהם נמצאים ביחידתו. אמר והלך לדרכו. חזרתי לביקתה.

פגישתי עם בנימין

למחרת בא לביקתה פרטיזן זקן ופנה אלי: "אם ברצונך לראות את האנשים שאת מחפשת, בואי איתי. אני הולך ליחידה זו. שני בני שלי משרתים בה". ברצון רב הלכתי עם הזקן. בהגיעי למחנה ביקשתי שיקראו לבנימין בן־דודי. שמחנו לראות איש את רעותו בחיים. בנימין סיפר לי על על הקשיים בהם נתקבלו ליחידה. בתחילת חקירתם צעקו עליהם, חשדו בהם והתייחסו אליהם באי־אימון. בנימין ואברהם ביקשו את המפקד שישאיר אותם ביחידה והבטיחו לו שתוך זמן קצר ייווכח במסירותם ובנאמנותם. ועוד אמרו למפקד, שאם לא יקבל אותם לפרטיזנים, שיצווה להרוג אותם במקום שיעשו זאת הגרמנים. בנימין גם סיפר למפקד איך הגענו ליער ועל המקום בו השאירו אותי עם הילד ועל כך שהוא היה זה ששלח להביא אותי לביקתה.
תוך כדי שיחתנו הבחין איש המשמר, שבנימין מדבר עם איש "לא משלהם". הוא ניגש אלי וגרשני מן המחנה. הגירוש גרם לכך שלא נפגשתי עוד עם הזקן שהביא אותי הנה בדרך קצרה, שלא הכרתיה. יצאתי לדרך למרות הכול. בהליכתי נתקלתי פתאום ברוכבים גרמנים שהבהילו אותי מאוד. רק מקרוב הבחנתי שהיו אלה פרטיזנים מחופשים בבגדים גרמניים שיצאו לסיור. איכשהו הגעתי בחזרה בדרך לא דרך.

אני מאושרת. אני שוב עם ילדי. אלה היו הרהורי בדרכי בחזרה לביקתה. לצערי, נפגם אושרי מיד עם היכנסי לביקתה. ילדי חולה, חומו עלה, הוא "בוער" כולו. על שאלתי הוא עונה ברוסית שהראש כואב לו. בטרם הספקתי לחשוב איך להקל על מכאוביו קמה מהומה גדולה בתוך הביקתה ומחוצה לה. יצאתי לברר את סיבת הדבר וראיתי את הקומיסר של החטיבה ומסביבו אנשים רבים הטוענים נגדו: "מה עלינו לעשות?" – "אל בהלה, לא יפקירו אותכם, בוודאי יימצא פתרון". שאלתיו: "ומה דיני?" תשובתו היתה: "כדין כולם", והלך לדרכו. כולם חזרו לביקתות. גם אני חזרתי לילדי החולה. לאחר זמן קצר הביאו חמש מזחלות רתומות לסוסים והעמידון על יד הביקתות בכוננות למקרה של פינוי. הייתי מודאגת. למרות שכולם הבטיחו לבוא לעזרתי בעת הצורך, פחדתי שמא תפרוץ בהלה ואנשים ירוצו לתפוס מקום במזחלת, ואז איש לא יזכור אותי.

למחרת ראינו שאחת הפלוגות מתחילה לעשות סידורים לתזוזה. הגרמנים תקפו את היער בקטע שלהם. הורי הפרטיזנים פנו למפקדם בשאלה: מה עליהם לעשות?! והוא ענה, שהצעירים מביניהם, שמסוגלים ללכת רגלי, יצטרפו לפרטיזנים. האחרים רק יכבידו על הלוחמים. את שהתרחש במחנה קשה לתאר. כולם רצו. אני ישבתי על יד הילד החולה. לא יכולתי לעזור לו. הוא סבל קשות אך לא פלט הגה, דבר שלמד בימי הנדודים שלנו. דוממת חיכיתי לגרוע ביותר. שעות רבות חיינו במתח ובציפיה לבלתי־ידוע, למזלנו גם הפעם ניצלנו. יום אחד בלבד עבר והאנשים בירכו אחד את השני וחזרו להיות שמחים. סופר לנו שהגרמנים חדרו לקטע אחד ביער ולא ניתקלו בפרטיזנים. ברוב פחדם, כנראה ממלכודת, לא העיזו להיכנס עמוק יותר והחליטו לסגת. שוב נתלקח זיק של תקווה.

בנימין ואברהם פרטיזנים

לאחר שסיים מפקד יחידת קוטוזוב את חקירתם של בנימין ואברהם, החליט לצרף אותם ליחידתו. בעת התקפת הנפל של הגרמנים על היער נבחנו השניים בהתנהגותם והאמון בהם גדל מאד. המפקד ראה בהם פרטיזנים מושלמים. את הדברים האלה סיפר לי בנימין בעת ביקורו במחנה שלנו, למשך שעות ספורות, ברשותו של המפקד. עברו ימים מספר. לובה עדיין חולה. בביקתה שלנו הצפיפות גדולה. הקומיסר הורה לי לעבור לביקתה אחרת, בה התגוררו אדם זקן ואשתו, ששני בניהם שירתו ביחידה הזאת. רבים ראו בזקנה זו מרשעת והזהירו אותי שלא להיכנס לדירתם. בכל זאת עברתי אליהם והיחסים בינינו היו די טובים, אלא שקשה היה לי לראותה יוצאת בלילות מן היער לאסוף בגדי גרמנים הרוגים. היא היתה מפשיטה אותם כליל ולוקחת הכול. הדבר פשוט עורר בי סלידה.

עברו שבועות. הבנות הצעירות, מן הביקתה בה ביליתי את לילי הראשון במחנה, הצטרפו ליחידות הקרביות ודיירי הביקתה הזמינו אותי לחזור ולגור איתם. כך עשיתי. באחד הימים בא לבקרני ברסלבי, משה מילוטין, ששירת כפרטיזן באחת הפלוגות.

בהיותו פצוע בידו לאחר פעולה, נודע לו במחנה שאני נמצאת כאן. לשמחת הפגישה בינינו לא היה גבול. יום שלם ישבנו ודיברנו ולא הספקנו להקיף את כל שהיה לנו לספר איש לרעהו. זמן פנוי ליותר מכך לא היה ברשותו כי היה עליו לחזור ליחידתו. (כיום הוא נמצא בישראל, עם אשתו הרופאה מלכה, גם היא בת ברסלב ולהם כבר נכדים).
סיפרו לי שזוסמן וחנה ליובביץ וילדיהם חיים ביער לא הרחק מכאן. איתם נמצאים גם פינצוב מזמוש, שני אחים, יענקל־ועלוול ושלמה, אשה וילד מזמוש ועוד כמה משפחות. הם חיים ביער בנפרד, בלי כל קשר ליחידות הפרטיזניות. לאחר זמן־מה כולם ביקרו אצלי. גם בן־דודי יצחק רייכל מברסלב, שהיה פרטיזן ביחידה הליטאית, בא לבקרני. סיפרתי לו כל מה שעבר עלינו וגם על שיחתי עם המפקד. בן־דודי גילה לי שמפקד זה היה מפקדו והוא מכיר אותו היטב. שנינו הלכנו אליו והוא קיבל אותנו בחמימות רבה. הפכנו לידידים. הוא שיבח אותי על העזרה שאני מעניקה ליחידה בעבודות שונות ובכביסת בגדי הפרטיזנים, אבל על בקשתי לצרף אותי ליחידה לוחמת ענה בשלילה: אין מקבלים לפרטיזנים אשה שהיא אם לילד.
היתה זו יחידה מובחרת שהצטיינה בהרבה קרבות. יהודים לא רבים שירתו בה. הם צירפו רק את הבחורים שהיו בעלי כושר מיוחד. ביחידה זאת שירתו: לייב קפלן מיוד שהיה מנהל המשק של היחידה (חי כיום בארץ), פסיה, תופרת (אחרי המלחמה התחתנה, חייתה בריגה, לטביה, ושם נפטרה) בנימין בן־דודי, שעבד בהתחלה במשק ואברהם, שעבד בכל העבודות. אחר־כך הצטרף ליחידה שניאור ריץ מדריסוויאטי, אותו קיבלו לפי המלצותיהם של בנימין ואברהם, שעברו לשורות הלוחמים. שניהם היו משתתפים בכל הפעולות המסוכנות ביותר.

ШТАБ
партизанской бригады
ИМЕНИ ЖУКОВА
№ 413
„19" июля 1944 г.

УДОСТОВЕРЕНИЕ
Предъявитель сего тов.
является партизаном отряда им.
бригады им. Жукова
с 5.3 1944 г. по ______ 194 г.
и исполняющий должность

Командир бр-ды
ст. л-нт. (Сыромяха)
Комиссар бр-ды
капитан (Коровкин)

תעודת פרטיזן של בנימין מובשנזון
Benjamin Movshenson – partisan in the Klimchenko company of the Zhukov brigade

קבלת נשק

הנשק לפרטיזנים היה מגיע מרוסיה. אווירון שהיה נוחת מדי פעם בשדה תעופה ארעי על־יד דיסנה היה מביא כמויות נשק גדולות. היחידה שעבורה נועד הנשק היתה שולחת אנשים לקבלו. פעם קבעו שמאה איש מגדוד קוטוזוב יצאו להביא את הנשק. בין היוצאים היו גם בנימין ואברהם, שלא נפרדו איש מאחיו. היו איתם רק עשרה רובים. מפקדם היה לוחם טוב, איש קלוגה. את הדרך עשו רגלי. לאחר כמה שעות הליכה הגיעו לכפר גדול והחליטו לעשות בו חניה לאוכל ולמנוחה. בהיכנסם לכפר חולקו לכמה קבוצות בין בתי האיכרים.
הא כרים האכילו אותם והישקו עד לשיכרות. בנימין, אברהם והמפקד לא נגעו בוודקה־סמוגון ודבר זה הציל את חייהם. תוך כדי ההילולה גילה אחד האיכרים סוד לבנימין, שאחד הכפריים יצא להזעיק את הגרמנים, ומיד מסר זאת בנימין למפקדו. המפקד הלך לראש הכפר ודרש ממנו כמה מזחלות רתומות לסוסים טובים, אחרת יהרוג אותו וישרוף את כל הכפר. במאמץ גדול הם הצליחו להושיב במזחלות את השתויים והתרחקו מן הכפר.
לאחר נסיעה של שעות התעוררו האנשים משכרותם. המפקד פקד עליהם לרדת מן המזחלות. את האיכרים עם המזחלות שלח בחזרה לכפרים תוך אזהרה, לבל יספרו את מי הובילו ולאן, אחרת עונשם יהיה גדול. הפרטיזנים פנו שוב בכיוון לשדה הנחיתה הארעי. את הדרך עד לשדה עשו ללא כל מנוחה ושם רק נכנסו לבתי הפרטיזנים שכבר חיכו להם. שבוע ימים חיכו לאווירון שאיחר להגיע. בעת שהייתם כאן נודע להם שהגרמנים אמנם הגיעו לאותו כפר בו נחו ולא מצאו בו אף פרטיזן אחד.

בחזרה עם הנשק

כאשר הגיע המטוס, העמיסו הפרטיזנים את הנשק על כתפיהם ויצאו מיד חזרה לבסיסם. מפקד החטיבה הטיל את תפקיד החזרת האנשים על ציודם לבסיס על מפקד צעיר גרוזיני, איש אמיץ־לב, חכם ורב־תושיה. עמדה בפניו הבעיה איך להוליכם מבלי לעבור באותו כפר בו שוהים גרמנים. הוא עבר איתם דרך שדות ויערות עד שהגיעו לנהר שעל מימיו הזורמים צפו גושי קרח גדולים. הם הגיעו עד למקום בו ניתן להם לחצות את הנהר כשהמים מגיעים עד צווארם. המפקד הורה להם לחצות הנהר במהירות על ציודם המלא. בצאתם מן המים קפאו הבגדים עליהם. האנשים לא יכלו לנוע וביקשו להביאם למקום בו יוכלו להתחמם ולהתייבש, אבל המפקד דרש להמשיך הלאה בכל מחיר ו"מי שאינו יכול ללכת – לירות בו". כולם המשיכו עד הגיעם לכפר גדול. שם שוב חילק אותם מפקדם לקבוצות בתוך כמה מבתי הכפר. לפני הבתים העמיד משמר ופקד שאיש זר לא ייכנס לבית, "ואין איש יוצא ממנו". בערב המשיכו בדרכם והגיעו על כל ציודם לבסיס.

הסוסון "פרטיזנצ'יק"

באחד הימים, עת היה בנימין עסוק בעזרה לשניאור, ניגש אליו לייב קפלן והורה לו לצאת לעזור בהסעת פרטיזנים ליעדם. לאחר נסיעה של יום שלם, פנה אליו מפקד הפעולה ואמר לו להחזיר לבסיס את כל המזחלות והסוסים. "איך אבצע זאת לבדי, בעוד שגם את הדרך איני מכיר", ענה לו בנימין, אך המפקד בשלו: "לך וסע". בנימין נשאר המום; איך יבצע זאת. עמד ולא ידע במה להתחיל. פרטיזן זקן שהבחין בקוצר ידו של בנימין ניגש אליו. "אל תהיה כל כך מודאג", פנה לבנימין, קח את הסוסון הקטן שאנחנו קוראים לו 'פרטיזנצ'יק' ורתום אותו בראש השיירה ותראה שהוא יביא אותך בשלום ליעדך".

באין מוצא אחר, החליט בנימין לנהוג לפי עצת הזקן. את פרטיזנצ'יק קשר מלפנים, הוא עצמו נהג במזחלת הראשונה ויצאו לדרך. מרחקים ארוכים נסעו מבלי לדעת אם הדרך שהם נוסעים בה היא הנכונה. בעת הנסיעה זיהה בנימין בצידי הדרך כמה עצמים שראה אותם גם בעת נסיעתם הנה ודבר זה הרגיע אותו במקצת, הוא המשיך באותו כיוון עד שהגיעו למשמר הראשון ביער, שפקד עליו מרחוק: "סיסמה", ובנימין ענה בסיסמה מיום אתמול, עת יצאו לדרך. כך המשיך ממשמר למשמר עד שהגיע לפלוגתו. בהגיעו ליעדו נשק לסוסון שהביא אותו בשלום לבסיסו.

נפילתו של המפקד

החטיבה על שמו של קוטוזוב היתה יחידה מובחרת. את המשימות הקשות ביותר היו מטילים עליה. מפקדם היה מנהיג טוב ואמיץ־לב. לפעולות הקשות לביצוע היה יוצא בעצמו בראש פקודיו. מלה שלו היתה קודש לחייליו והם הלכו איתו באש ובמים. באחד הקרבות הקשים, שניהל מול כוח גרמני גדול שהיה מלווה מתנדבים רבים ושנמשך שעות רבות, הצליחו הפרטיזנים להשמיד חלק גדול מן הכוח הגרמני, לקחת 40 שבויים ולהביא אותם לבסיס הפרטיזנים. בקרב הזה, שהנחיל לפרטיזנים נצחון גדול, נפל מפקדם הנערץ. אחד השבויים הגרמניים ירה בו כדור אחד והרגו במקום. לפרטיזנים היה זה מחיר גדול מדי תמורת הנצחון. כל יחידות הפרטיזנים התאבלו עליו. לאחר חקירת השבויים הגרמניים ירו בכולם.

לאות הוקרה קראו לפלוגה שהשתתפה בקרב על שמו של המפקד האהוב קלימצ'נקו. לפני כל פעולה קרבית היו אנשי הפלוגה מצהירים שהם יוצאים לקרב בשמו של קלימצ'נקו. הוא יעזור להם לנצח.

ביער

נעשיתי פרטיזנית מושלמת ומילאתי תפקידים שונים, ביניהם גם תפקיד של אחות רחמניה. על כך מאד כיבדוני. הנשים היו גם מקוששות עצים להסקה ואני תמיד הייתי הראשונה ביניהן. תמיד התנדבתי לעבודות קשות; בל יאמרו שיהודי משתמט מעבודה. כזכור, הגענו לפרטיזנים יחפים, קרועים ובלויים. לגברים הלוחמים ניתנו בגדים וגם

מגפיים. אני נשארתי בלי בגדים להחלפה. לילד הביא פעם פרטיזן זוג נעלים. הוא שמח מאד והיה המאושר בעולם. לצערנו נשארו הנעליים אצלו רק כמה שעות. כשהלך לישון, חלץ את נעליו ולמחרת היו כלא היו. פשוט נעלמו... בנימין קיבל שינל, מעיל צבאי, ואני עשיתי ממנו מכנסיים בעזרתו של חייט מיחידה אחרת.

אינני יודעת מי סיפר בפלוגה שאני יודעת לבשל וודקה־סמוגון. הפרטיזנים השיגו מצרכים ואת כל המכשירים הדרושים וביקשו ממני להכין להם את הוודקה. בתנאי היער לא היה זה מן הדברים הקלים, אבל בנימין וגם אברהם הורו לי למלא את מבוקשם. ניגשתי למלאכה. לקחתי את כל הציוד ואת הילד והלכתי למצוא מקום מתאים ביער, הרחק מן הבקתות. לאחר שמצאתיו חפרתי בור והעמדתי בתוכו את כל הציוד. לאחר כמה שעות היה לי "סמוגון" מוכן לשתיה באיכות טובה למדי. כתודה על עמלי הביאו לי הפרטיזנים בד ועור לנעליים ובעזרתה של סוניה פינצוב מזמוש תפרתי מלבושים לבנימין ולילד.

באחד הימים קמה בהלה במחנה. סמוך לנו, באחו שבתוך היער, נהרגו פרטיזן ואשתו שנסעו בעגלה. מטוס גרמני הופיע מעליהם, הפציץ את השטח ופגע בהם למוות. התברר שהגרמנים התחילו להעז ולטוס מעל ליער, דבר שלא עשו כבר זמן רב.

עברו ימים מספר והדבר נשכח. שוב לקחתי את הילד ואת הציוד להכנת סמוגון ויצאתי למקומי ביער. בהיותי עסוקה בהכנת העיסה שמעתי רעש של מטוס מתקרב. לאחר שלמדתי להבחין ברעש המטוסים, ידעתי בבירור שמטוס גרמני הוא. בטיסה נמוכה

בנימין מובשנזון (ראשון מימין) עם אשתו שרה ובנם לובה

Benjamin Movshenson (first to the right) with his wife Sarah and their son Lowa

התחיל לחוג מסביב. הנחתי שעשן האש במקום הבישול מסמנים לו את המקום המדויק. איך מכבים את האש בלי להעלות עשן ואדים? התחלתי לשפוך אדמה על האש. לאט לאט כיביתי את האש והמטרה אבדה לו לטייס. מבוהלת לקחתי את הילד וחזרתי לביקתה וזה היה סוף העיסוק בייצור סמוגון.

פרות למשפחות הפרטיזנים

קומיסר החטיבה הורה שלכל משפחת פרטיזנים תינתן פרה חולבת כדי שיוכלו ליהנות מחלב ממש. אני וילדי גרנו אז עם הרוסיה הזקנה ובעלה ועל כן קיבלנו רק פרה אחת. הזקנה דרשה לטפל לבדה בפרה ובכל העבודות הקשורות בה. למען האמת, לא ידעתי איך בכלל ניגשים לפרה. בתמורה לטיפול מלא בפרה נקבע שתקבל שני שליש מכמות החלב ואנו רק שליש אחד. קיבלתי זאת באהבה. אבל גם כאן התגלתה רשעותה של הזקנה. במקום חלב היא היתה נותנת לנו מים מהולים בקצת חלב. לא רציתי לתת לילד לשתות את המים האלה, על כן ויתרתי על כל ה"עסק" ולא סיפרתי לאיש. לאחר שראו פעם את ה"חלב" שהזקנה הביאה לי, הלכו השכנים ומסרו את הענין לקומיסר. למחרת הופיעו הקומיסר ומנהל המשק. השניים התרגזו ואיימו לקחת ממנה את הפרה. לאחר מכן הייתי מקבלת חלב ממש, מחליבה אחת שחלבה בנוכחותי.

את הפרות היו מוציאים יום יום למרעה. עשו זאת שני אנשים לפי תור. כשהגיע תורי לצאת למרעה, לקחתי גם את לובה איתי. האדם השני באותו יום היה אדם מבוגר. עבודת הרועים היתה לשמור שהפרות לא תתרחקנה ללב היער. למעשה היה די מרעה עבורן גם באחו. כשהגיעה שעת הצהרים נשארתי עם הפרות לבד, אני והילד. לרוע מזלי שוב הופיע מטוס גרמני. עוד טרם הספקתי לקחת את הילד ולהסתתר מאחורי שיח, כבר היה המטוס חג מעלינו בטיסה נמוכה. ראיתי בבירור את פניו של הטייס והיה נדמה לי שגם הוא רואה אותי. הוא חג מעלינו כמה פעמים ולבסוף התרחק מן המקום. נשארתי עם הילד על יד השיח זמן־מה לראות אם יחזור ולאחר מכן קמתי לרעות את הפרות. פתאום הבהיק לעיני במרחק־מה ממני חפץ נוצץ. כשהתקרבתי ראיתי שזה צעצוע גדול, דגם של פרש על סוס. איך הגיע לכאן צעצוע כזה? לא נגעתי בחפץ עד שבא הרועה השני ושנינו קבענו זאת בוודאי פצצה שעלולה להתפוצץ לכל מגע יד. אספנו את הפרות וחזרנו הביתה. את החפץ החשוד זרקו הפרטיזנים לאש והוא, אכן, התפוצץ.

יחידת "קלימצ'נקו" עמדה בפני משימה גדולה וקשה: היה עליהם לעבור כפרים ועיירות ולהגיע לצומת רכבות חשוב מאד. מצומת זה פנו רכבות לכל גזרות החזית. משימתם היתה לפוצץ את התחנה ופסי הרכבת. יום לפני יציאתם שלח המפקד יחידה שסיירה במקום ובדקה את הדרך המובילה ליעד. עם שובם לבסיס נשלח הכוח כולו למשימה.

בנימין צורף לכוח המשימה ואיתו כתמיד גם אברהם. שניהם, בנימין ואברהם, צורפו לסיור הקדמי, שנע במרחק־מה מן הכוח העיקרי, פלוגה שלמה. כשהתקרבו לכפר הגדול פליקן, שלושה קילומטר מאופסה, שבמרכזו עומדת כנסיה מוקפת חומה, פנה בנימין למפקד ואמר לו שלא רצוי להיכנס לתוך הכפר פן יעלו על מארב. ישנה דרך

טובה העוקפת את הכפר. המפקד צחק לו. "רק אתמול היה פה סיור שלנו", אמר, "אין כאן איש ואנחנו כח גדול", ופקד להמשיך הלאה. כשהתקרבו לחומה המקיפה את הכנסיה נפתחה עליהם אש־תופת של מקלעים ומרגמות. הכוח העיקרי של הפרטיזנים השיב אש חזקה ואנשי הסיור שהלכו מלפנים נלכדו באש צולבת. אנשים רבים נפצעו. בנימין נפצע בשתי רגליו. ברגל אחת ספג שמונה כדורים ובשניה כדור אחד. בדרך נס לא התרסקו רגליו. על כפיים הוציאו אותו הפרטיזנים מהשטח. הם חשבו שכבר מת. גם אברהם נפצע מרסיס במרפק. הוא הצליח לחלץ עצמו מן השטח הפגוע.
את בנימין ואת אברהם הביאו למרפאת שדה ואחרי טיפול מהיר יצאו מכלל סכנה, אבל באחת מרגליו של בנימין נשאר קליע עד היום וידו האחת של אברהם קצת יותר חלשה מידו השניה.

הצבא האדום מתקרב

החזית מתקרבת. בדרכים כבר רואים את חיילי הצבא האדום. השמחה שרויה בלב כולם ואין לתארה במלים. כולם פרצו מן היער. מי ברגל ומי ברכב, לראות את החיילים. האנשים ממש לא האמינו למראה עיניהם. האין זה חלום? הקיפו את החיילים, נישקו אותם, הציפו אותם בפרחים ועוד יותר הציפו אותם בשאלות. אנשים בכו משמחה. גם את בנימין, שעדיין קשה היה לו להתהלך, לקחו בעגלה לדרך כדי שיראה את החיילים.
עבר זמן־מה, וכשבנימין כבר יכול היה להתהלך פנה למפקדו וביקש חופשה בטענה שברצונו ללכת לנקום את דמם של אשתו, ארבעת ילדיו, הוריו, אחים ואחיות.את רוצחם הוא מכיר היטב. המפקד אישר לו את החופשה, וגם שלח איתו פרטיזן נוסף. הצטרף אליו גם שניאור ריץ שהביע את רצונו ללכת איתו.
קו החזית היה קרוב מאד. הפולנים התחילו לחזור מן המחנות לבתיהם. הפרטיזנים נשלחו להילחם בחזית על יד ברסלב. בקרבת היער הסתובבו גרמנים שערקו מן החזית. מתנדבים ששירתו את הגרמנים הסתתרו בתוך היער. רבים נפלו קרבן מידיהם של הרוצחים הנמלטים.
במחנה הביקתות נשארנו רק אני וילדי. הסכנה היתה גדולה. פניתי למפקד החטיבה בבקשה לקבל תעודת־מעבר לברסלב. הוא התרגז עלי וצעק, "כל הזמן שמרנו עליך ועל ילדך בקשיים גדולים, עכשיו תלכי להיהרג? שבי כאן וחכי עד אשר יתייצב המצב ויהיה בטוח יותר". לאחר שנרגע שאל אותי המפקד לאן אני רוצה לעבור ואני ביקשתי לעבור למחנה שישנם בו אנשי ברסלב. לזה דווקא הסכים. כשהגעתי למחנה מצאתי רק את הנשים. הגברים יצאו כולם לברסלב לחפש עבודה ולהסדיר שחרור מן הצבא. במחנה היו גם ארבעה ילדים; לובה היה הקטן ביניהם.
בנימין ידע שחברו מימי הילדות, סמיון לבוצקי מן הכפר קומרז, עזר לגרמנים לרכז את כל היהודים, גברים, נשים וטף וביניהם גם את בני משפחתו ולהוביל אותם לתוך יער זיגוד, שם נורו כולם. בקבר אחים גדול קבורים 8500 יהודים מליטא. אורכו כחצי קילומטר. אנשי הסביבה סיפרו שמשך ימים לאחר ההרג עוד שמעו אנחות מן הקבר. בנימין לכד את לבוצקי ואסר אותו. גם לגויים רבים היו טענות קשות נגדו. אבל כל כוונתם לא היתה גזירת דין כזו של בנימין. בכדי לבצע את שהיה בדעתו, לא הספיקו לו

לבנימין ימי החופשה שקיבל. הגיע כבר זמנו לחזור ולהתייצב בפלוגתו. למעשה לא השיג דבר בנסיעתו. הוא לא יכול היה לשפוט את לבוצקי על דעת עצמו. הוא היה נשפט על לקיחת החוק לידיו ומקבל עונש כבד. הוא מסר אותו לידי הנ.ק.ו.ד. אבל לצערם של רבים שחררו אותו, על סמך צו מסוים שהוצא על ידי השלטונות הסובייטיים. בצו נאמר, שכל אדם ששיתף פעולה עם הגרמנים יכול להתייצב במשטרה ולקבל חנינה. לבוצקי התייצב אישית ונהנה מחנינה. עכשיו נחשב הוא לאיש הגון, אלא שמתוך פחד יצא לפולין.

חוזרים לברסלב

תמה החופשה ובנימין חזר ליער ולפלוגתו. הוא גילה כי בפלוגה נשתנו הסדרים. הפרטיזנים הועברו לברסלב וממנה הלאה לקו החזית ורק מעטים מהם שרדו. בין הנופלים היו אברהם ביק, ביצ'ון ואחרים.

בשובו חילק בנימין בפלוגה את כל החפצים שהביא עמו מן החופשה. מאחד האיכרים שבידיו הפקיד רכוש רב לשמירה קיבל בחזרה רק חלק קטן. ביקשתיו שלא יחלק הכל אך הוא לא שעה לבקשתי. גם בנושא השחרור מהצבא לא רצה לדבר עם המפקד. על כן פניתי אני אל המפקד וסיפרתי לו את תלאותינו. הוא הקשיב לי ואמר: "יקח בנימין את נשקו האישי ויסע לכפרים שעל חופי האגם ויערוך רישום של כל הדייגים הדגים באגם. בעתיד ייבנה שם מפעל לדייג ובנימין יהיה מנהלו".

קיבלנו עגלות ויצאנו לברסלב. נסעה איתנו חנה לובוביץ' ומשפחתה. בברסלב התאספו כל הברסלבים בבית שאיש מבעליו לא שרד. חיינו בו כמו בקומונה, במשותף. את שרידי בתינו לא ניגשתי לראות. אימת הזוועות שהתחוללו בהם עוד היתה כפצע טרי בלב.

לברסלב הבאתי, ברשותו של המפקד, את הפרה שהיתה עמנו ביער והיא שסיפקה שפע חלב לכולם. בנימין גם השיג בשר. אכלנו ובישלנו במשותף.

לאחר כמה ימים לקח בנימין את נשקו ויצא לכפרי הדייגים. אני נשארתי עם החבורה. הדרכים היו מסוכנות, וכשבושש בנימין לשוב עלה בי המתח. האי־שקט עוד גבר כשבאחד הימים הופיעו בדירתנו שניאור ריץ ומאשה רינג מדריסוויאטי וסיפרו שאסרו את בנימין. למה? לא ידעו להסביר. ידעתי מיד שעלי לצאת לחפשו. השארתי את הילד בבית בידי האחרים והלכתי. ברכבת הקטנה עברתי קטע מן הדרך ועוד היה עלי ללכת מרחק לא קטן רגלי. כשירדתי מהרכבת בלילה לא ידעתי לאיזה כיוון אפנה. התקדמתי לבית אחד והקשתי בדלת. שאלתי את הדיירים על הדרך לדריסוויאטי. בסבר פנים הדריכו אותי, אך יעצו לי לא להמשיך בדרכי בלילה. סיפרו שהרבה דברים איומים קרו לאחרונה בדרכים. הם אירחוני ללינת לילה ולמחרת ליוו אותי כיברת־דרך. הודיתי להם מקרב לב.

הגעתי לדריסוויאטי. שם נמצא כבר, כפי שנודע לי, אחיו של אברהם, נחום ומשפחתו. מדבריו של שניאור הבינותי שבנימין נסע איתם. הלכתי אליהם אך איש מהם לא היה בבית. את בנימין דווקא מצאתי כשהוא עומד ומתקן את אופניו. "מה קרה?" שאלתי

בקוצר־רוח. "למה נאסרת?" והוא סיפר: בדרך פגש בנחום ואשתו מוסיה. הם נסעו לאסוף חפצים של יהודים שנמסרו כפקדון בידי האיכרים. ביודעם שבנימין איש אמיץ הוא, ביקשו אותו ללוותם. כך נתקל במשמר שעצר אותם. החיילים רצו להחרים את האופניים ובנימין לא רצה לתיתם. הוויכוח נמשך. נחום ואשתו המשיכו בדרכם בלי לדעת מה קרה לבנימין. גם שניאור ומאשקה עברו בזמן התקרית ולא ידעו למה בנימין עומד עם המשמר אך גם הם המשיכו בדרכם. כך נולד הסיפור על מאסרו. ליוויתי את בנימין לכמה כפרים בהם ערך את רישום הדייגים. הדייגים שמחו לבואו ונרשמו ברצון. בנימין המשיך לבדו לשני כפרים נוספים ואני חזרתי לברסלב אל הילד. הייתי שקטה. רשימת הדייגים הושלמה ויש רק להגיש אותה למפקד.
בנימין התכונן לנסוע לברסלב. בדוקשט פגש בחברו הרשל ארון מזרסאי. בנימין סיפר לו על עבודתו בארגון הדייגים ועל התמנותו למנהלו. הדבר לא נראה לחברו. "למה לך לטרוח ולהתעסק עם איכרים?" שאל. הרשל מסר לו שהוא איש הנ.ק.ו.ד ומוכן להשתדל אצל האחראים שיקבלו גם את בנימין לעבודה זו. בנימין, שראה בהצעה זאת אפשרות לנקום במשתפי־הפעולה עם הגרמנים, הסכים, הוא נסע לזרסאי ונתקבל לנ.ק.ו.ד.

ברסלב לאחר המלחמה

עירנו היתה הרוסה. הרבה בתים נהרסו עד היסוד ונמחקו מעל פני השטח. רבים אחרים הופצצו מן האוויר ונשארו רק בחלקם. הבתים הבודדים ששרדו בשלמותם אי־פה ואי־שם נראו כמיותמים וקרועים ממשהו שהיה פעם ואיננו עוד.
ביתה של אחת מאחיותי נהרס כליל. ביתה של האחות השניה נשאר שלם, אך הגויים פירקו אותו עד היסוד ובזזו את תכולתו. בית ההורים שרד על רהיטיו והיה סגור על מנעול. הבטתי, עיני זלגו דמעות והלב פעם בחזקה. עומד לו בית ההורים שלם על תילו. בית האחות השלישית שרד אך איש מדייריו לא נשאר בחיים, אף לא אחד. רצון פנימי בלתי־מודע הוביל אותי לכאן. האמצא איזה צילום, איזה חפץ למזכרת? אין לי דבר מהם. לא מצאתי חפצים אלא תצלום וקרעי תצלומים מתגוללים מתחת למדרגות. חשבתי שליבי יתפלץ, שאצא מדעתי. ברחתי מן המקום ולא חזרתי אליו עוד.
אמרתי לעלות לקבר־אבות בברסלב. אבל נתברר שבית־הקברות הישן של היהודים נהרס על־ידי הגרמנים ואת מצבות היהודים שעמדו דורות עקרו לסלילת מדרכות בעיר. את בית־הקברות העתיק הפכו לגן ציבורי. בית־הקברות היהודי נמצא עכשיו בגיא־ההריגה הגדול שם נמצאים שני קברים גדולים בהם קבורים קדושי ברסלב. על ידם קברים בודדים של יהודים שמתו או נהרגו לאחר המלחמה.

העיריה הטילה עלי לערוך רשימות שמיות של יהודי ברסלב: רשימה אחת – של האנשים ששרדו ונמצאים בברסלב, השניה של אלה שעזבו את העיר ושלישית – רשימת היהודים שאבדו, ולהעבירן לעיריה. עריכת רשימות כאלה אינה ביכולתו של אדם אחד, ואכן רבים באו לעזרתי.

פעם בלכתי ברחוב פגש אותי מי שהיה מנהל אגף־החינוך בעיריה. הוא שמח לראותי בחיים ושאל אם כבר נרשמתי ברשימת המורים. נדהמתי: האומנם אהיה אני מורה לילדיהם, לאחר שאת ילדינו הוציאו להורג הגרמנים ועוזריהם הפולנים? והרי הוא עצמו, מנהל אגף החינוך, נודע כשונא יהודים גדול. עניתי בחיוב על שאלתו, ומיד פניתי לדרכי.

בחזרי לדירתנו המשותפת, "הקולחוז" כפי שכונתה בפינו, מצאתי את בנימין שבא לקחת אותי עמו לרימשן, שם קיבל עבודה בנ.ק.וו.ד. הרבה התלבטויות לעזיבת ברסלב לא היו לי. גם החשש של פגישה נוספת עם מנהל אגף החינוך השפיע עלי כה חזק שהייתי מוכנה לקום מיד ולנסוע מכאן. עם זאת הסכמתי גם אני לדעתו של בנימין שטען שבעת שירותו בנ.ק.וו.ד. יוכל להתמסר לתפיסתם של הרוצחים ופושעים מסתתרים ולהעמידם לדין.

למחרת בבוקר יצאנו לדרך. חפצים כמעט לא היו לנו. נפרדנו מידידינו בעצב וכאב. את הפרה שהבאנו איתנו מן היער השארנו ברשותם ונסענו בעגלה לרימשן. באחד הכפרים קרוב לברסלב יצא לקראתנו איכר ונתן לנו כר ממולא נוצות ואמר: "זה שלכם, קיבלתי את זה כפיקדון". איכר זה אף צייד אותנו לדרך בלחם, חמאה וביצים.

אני נוסעת מברסלב. נפרדת מן העיר, מן היהודים שהיו בה ואינם עוד. השארתי כאן את שנות חיי הצעירות והטובות ולקחתי איתי זכרונות מרים על חידלונם של כל היקרים שלנו. אני נפרדת מברסלב לתמיד.

רימשן

באנו לרימשן. פעם היתה זאת עיירה יהודית תוססת ומלאת־חיים. היום שרדו בה רק חורבות. רוב בתי היהודים אינם עוד. מכל יהודי רימשן רק בנימין נשאר בחיים. את ביתו, שנשאר שלם במלחמה, פירק איכר והעביר אותו בשלמותו לחצרו ובנה אותו מחדש. בעגלה ניגשנו לאחד הבתים, שהיה שייך ליהודים ונשאר בשלמותו ונקבע עכשיו כבנין משרדים של נ.ק.וו.ד. מן הבית יצא לקראתנו הליטאי בירולין, שנשלח לכאן לעבוד עם בנימין, עם אישתו. מאד שמחו לבואנו כי לא היה להם ברימשן אף מכר אחד. עד היום רעבו ללחם כי לא ידעו איפה ואיך להשיגו. בנימין הרגיע אותם. "יותר לא תרעבו", אמר.

נכנסנו להתגורר בדירה שנותרו בה רק הריצפה וקירות מקולפים. לא היה ברשותנו ולו רהיט אחד. יהודי מדריסוויאטי, הרשל זילברמן, שהיה ממכריו הטובים של בנימין, בא לבקרנו. הוא, אשתו ושני ילדיהם, אחיו הצעיר ואשתו ואביהם שרדו וכולם הסתתרו בבונקר בתוך היער. כשנודע להם על בואו של בנימין לרימשן, באו לבקש את עזרתו, כי

אין להם עבודה ואמצעי־קיום. היות ובנימין היה מנהל הנ.ק.וו.ד. במקום, הציע לו להישאר ולעבוד איתו. הרשל שמח להצעה. בנימין השיג אוכל מאיכר אחד וסעדנו ביחד בתקווה לימים טובים שעוד יבואו.

למחרת השכמנו קום כי הדירה אמור היתה להיהפך למשרד אליו יפנו אנשים בעניינים שונים. כמו כן היה עלי לחזור לברסלב ולשנות כחוק את כתובתי: ברסלב היתה שייכת לרוסיה הלבנה ורימשן לליטא. כשהגעתי לעיר לא מצאתי בה כל שינוי. פה מצאתי מכר טוב מווידז, שהיה מורה, טמפלמן. בהיותו נע ונד הוא ביקשני לקחת אותו לרימשן. יבדוק גם הוא את המצב ברימשן, ואז יחליט איפה יישאר לגור. לאחר סידור כל עניני הפורמליים בברסלב נסענו יחד לרימשן. ברימשן היה טמפלמן אורחנו בבית. הצגתי אותו לפני בנימין שהקשיב לבעיותיו.

כיוון שהחלטנו להישאר ברימשן, היה הצורך הדחוף ביותר עבורנו דירה נפרדת, כי לא ייתכן שנגור בתוך המשרד. יצאנו לחפש דירה באזור קרוב למשרד. אך הכל היה הרוס והרחק מכאן היה מסוכן לגור. העבודה שבנימין עסק בה, בלכידת פושעי המלחמה, תעורר בלי ספק תגובה מצידם. לאחר חיפושים נוספים גילינו דירה סגורה השייכת לשוטר פולני. לפי הוראת המנהל הראשי של הנ.ק.וו.ד. בזרסאי, נכנסנו לגור בדירה.

הדחף לנקמה לא נתן מנוח. רבים מן הפושעים הכיר בנימין אישית, ועל רבים אחרים קיבל אינפורמציה מלאה. למרות שעדיין לא עמדה לפקודתו משטרה עממית (מיליציה), לא רצה לדחות את התחלת העבודה. בעזרתם של כמה פועלים וצוענים שחילק להם נשק – היה יוצא לערוך מאסרים כדי להביא את הפושעים לדין. אך לא קל היה ללכוד אותם במספר האנשים הזעום שעמד לרשותו. לא פעם אף חסרו אנשים כדי לשמור על העצורים, ואני הייתי לוקחת רובה ושומרת בכניסת בית מעצר זה. שבועות עברו עד שהצוות מילא את שורותיו במידה שאיפשרה פעולה תקינה.

העבודה בגילוי הפושעים הניבה פירות. רבים הושבו במעצר אבל רבים יותר עוד הסתובבו חופשיים. לא קל להביא כפר שלם למאסר. בכל זאת היה בנימין מסכן את חייו ועוצר את האנשים שהיו נגדם ראיות ברורות. הוא עשה מאמצים גדולים ומשתמש בתחבולות שונות בכדי להגיע אל הפושעים. לא אחת בפעולות גדולות באו לעזרתו גם אנשי צבא. ידענו היטב בפני איזה סכנות עמדו בנימין ואנשיו. לא פעם היינו אנו, הנשים והילדים, צריכים ללכת לישון בביקתתו של גוי מחשש הסכנה שנשקפה לחיינו.

בדרך כלל שמרו על דירתנו אנשי משטרה עם תת־מקלעים. מדי פעם היה לן אצלנו המפקד מזרסאי, סמירנוב, וגם דבר זה חייב שמירה קפדנית. לעתים היה בנימין מקבל מכתבים בדואר ובהם איומי־רצח. במרכז הנ.ק.וו.ד. במוסקווה לא הכירו את בנימין, אבל חתימתו על התעודות שגרמו למעצרם של אנשים שהועברו למוסקווה עוררה התעניינות בשם מובשנזון. הוא נודע כאיש אמיץ גם שם.

כמה אנשים מקומיים וכמה יהודים ניצולים עזרו לבנימין בעבודתו המסוכנת. חיינו יחד כמשפחה אחת. היו אלה שני האחים ברזון, חיים ופסח. בהיותי בווידז פגשתי באביו של פסח וחיים ברזון, והוא סיפר לי עליהם והוסיף ששניהם קרועים ובלויים. כשסיפרתי לו ששניהם יוכלו להסתדר איתנו, שמח מאוד. שניהם אכן באו אלינו וחיו איתנו. בנימין הצהיר בפני הממונה עליו שבאנשים מסוגם, ששירתו איתו בפרטיזנים,

יש לו אימון מלא. הם לא בגדו בתפקידם ולא בו. מאז קיבל יד חופשית בקבלת אנשים למשטרה העממית (מיליציה). דבר זה איפשר לו לבוא לעזרתם של יענקל־לייב מארון מווידז, ושלום כץ מדוקשט. כולם חיו איתנו כמשפחה אחת.

באחד הימים הצליחו בנימין ואנשיו, לאחר קשיים גדולים, לעצור פושע מלחמה ידוע בכל האיזור. בעת מעצרו גילה האיש את שמו של אזרח פולני, סטרמצ׳ינסקי, שלדבריו היה מנהיגם של קבוצת פושעים. את מקום הימצאו של הפולני לא מסר, אך לפי רמזים מדבריו הצליחו בכל זאת להגיע לאותו סטרמצ׳ינסקי ולעצור אותו. בחקירתו גילה הפולני שבכפר איליסק, באחד הבתים, מסתתרת כנופיה שלמה. בנימין חקר בדבר אצל אנשי הסביבה והם אישרו את סיפורו של הפולני. בנימין הבין שהמדובר כנראה בקבוצה רצינית. הוא הזעיק למשימה זאת את עזרת אנשי הצבא שבאו מלווים בקצינים בכירים. לאחר שלמדו את המקום ואת הגישה אליו, יצאו אליו בפיקודו של בנימין. בהגיעם לאותו בית בכפר איליסק, ביתו של האיכר מיכאל סוקשטול, פרץ בנימין ראשון לתוכו. על שאלתו: באיזה מקום נמצאים אנשי הכנופיה, הצטלב האיכר ואמר שאצלו אין כאלה וגם לא היו. היה ברור שהאיש משקר. נערך חיפוש בבית ובכל מקום אחר במשקו. בדיר הצאן הרגיש בנימין שריצפת הדיר חלולה והתחיל לחפש את פתח הכניסה שנמצא מחוץ לדיר. לאחר שמצא אותו ניגש ורצה לפתחו. בו ברגע ניגשו אליו שני חיילים צעירים ואמרו לו "אנחנו יותר צעירים, תן לנו ונפתח". כשהצליחו לפתוח את הדלת והתכוננו לרדת פנימה נורתה לעברם אש מתוך המסתור, והם נהרגו במקום. היורה התאבד לאחר מכן בירייה. קצין צבא שלף מיד את אקדחו, ירה למוות באיכר סוקשטול וציווה על אשת האיכר להיכנס פנימה ולהורות לאנשים לצאת, אחרת יזרקו פנימה רימוני־יד וכולם ייהרגו. האנשים מהבונקר יצאו בטור ארוך ארבעים אנשי־כנופיה. איש לא העלה על הדעת שהם כה רבים. כשנכנסו לבדוק את המקום ראו אולם גדול ומסודר עם תמונות מנהיגים על הקירות. הסברה היתה שהיה זה בסיסה של מועצה לאומית אזורית שהיתה קשורה עם לונדון ומשם קיבלו את כל ציודם. תשע עגלות עם ציוד מגוון שכלל נשק ותחמושת הוצאו מן המחבוא. את השלל והאסירים העבירו מיד לרימשן.

את גופותיהם של האיכר ומפקד הכנופיה שהתאבד השאירו תחת משמר לימים מספר ליד המשטרה העממית כאזהרה לכל הפושעים בכל מקום.

האיכרים שסבלו מהגרמנים וממשתפי־פעולה שלהם, היו באים ביום ובלילה למרות פחדם הרב, למסור ידיעות על הפושעים: מי מהם גר לבד ומי מסתתר עם כנופיה שלמה. איכרים אלה הכירו את בנימין עוד מקודם ובידעם שעכשיו הוא מנהל את החקירות היה להם אימון מלא בו.

יאן פויקסטה

ברימשן חי ליטאי בשם יאן פויקסטה שהיה מורה בבית ספר פולני, תחת השלטון הפולני. ב־1939, כשהצבא הפולני עמד לפנות את העיר, חולק נשק רב לתושבים, פויקסטה זה אסף לאחר מכן את כל הנשק והחביאו במקום סתר. כשבאו הגרמנים הם ראו בו את האיש המתאים להם, ומינו אותו כראש העיר.

קשה לתאר כמה דם יהודי שפך הרוצח הזה. הוא עינה והרג יהודים ושבויים פולנים ורוסים. הוא נסע לחבריו בעיירות הסביבה, ראשי עיר כמוהו, ואמר להם: ״למה אתם עוד משחקים עם היהודים, אני כבר חיסלתי אותם״.
עם בריחתם של הגרמנים נעלם גם הוא מהאופק. איש לא חיפש אחריו. הוא כאילו נשכח.

הפסח הראשון כבני חורין

בערב החג באו אלינו עוד מספר יהודים לחגוג אתנו את הפסח הראשון בחופש. ל״סדר״ הסבו עמנו יהודי רימשן וגם ידידים מדוקשט. שמחנו על שנשארנו בחיים ועל החופש והעלינו זכרונות מבית הורינו שהיו ואינם עוד. ביום הראשון של החג באו לבקר אותנו כמה בחורים מווילנה; ישראל שאליטאן, שמואל וחיים. בשיחות הרבות שנהלנו שעות על גבי שעות סיפר ישראל שאליטאן בין היתר לבנימין שפויקסטה, מי שהיה ראש העיר כאן ברימשן בזמן הגרמנים, ורצח הרבה יהודים, נמצא בווילנה. בנימין קפץ ממקומו והתחיל להציג לישראל שאלות: היכן ראה אותו? באיזה מקום? רחוב? בית? את הרחוב הוא דווקא זכר אבל לא את מספר הבית. לאחר שבנימין שמע את הפרטים, קם מיד והודיע שנוסע הוא עוד היום לווילנה. כל הבקשות, שלי ושל האחרים, שידחה את נסיעתו לאחר החג לא נתקבלו על דעתו. הוא לקח אתו שני שוטרים ויצא לדרך.

מעצרו של פויקסטה

בבואו לווילנה לא קל היה לבנימין לאתר את פויקסטה. מיותר היה לחפש אותו במשרד לרישום אוכלוסין כיוון שבוודאי הופיע בשם בדוי. בנימין החליט לחפש אותו באותו רחוב שבו ישראל שאליטאן נתקל בו. בהגיעם למקום לא שאלו, כי גם דבר זה היה מסוכן, אלא הציבו לו מארב על יד הבית, שממנו ראו אותו יוצא. עד חצות היו יושבים במארב ולמחרת טרם בוקר חידשו אותו. ביום השלישי ראה בנימין אותו ומיד זינק עליו יחד עם שני השוטרים. פויקסטה לא הספיק אפילו להבין מה מתרחש. הם הביאו אותו לרכבת והסיעוהו לרימשן. חיילים, שנסעו אף הם ברכבת ושמעו על מעשיו הרצחניים, היו מוכנים להרוג אותו בו במקום, אולם בנימין הסביר להם שהפושע הזה עמד בראש כנופיה שפעלה איתו, על כן יש לחקור אותו היטב ולהעמידו לדין.
בנימין ואנשיו הצליחו להביא את פויקסטה לרימשן ולהכניס אותו לבית־הסוהר. הידיעה על מעצרו התפשטה חיש מהר. אנשים מהמקום והסביבה התחילו לבוא לביתנו וסיפרו כל אחד איך הרג פויקסטה את יקיריהם.
כבול באזיקים העבירו אנשי המשטרה את פויקסטה למרכז האיזורי של הנ.ק.ו.ד. בזרסאי. הם לא הסכימו שבנימין עצמו יביא אותו שמה מחשש שיהרוג אותו בדרך.
המשכנו בחיינו היום־יומיים. באחד הימים באו אנשים וסיפרו לנו שפויקסטה שוחרר מהכלא. נחרדנו מהידיעה ויצאנו מיד לפגישה עם מנהל הנ.ק.ו.ד. בזרסאי, הח׳ סמירנוב. בנימין סיפר לסמירנוב את סיבת בואנו: ״איפה הפושע פויקסטה, רוצחם של

מאות ואלפי בני אדם? למה שחררו אותו? לפי איזה חוק? הוא הובא אליכם ביחד עם הרבה מסמכים חתומים על־ידי אנשים המעידים שסבלו ממעשיו. ובאם זה לא מספיק, אפשר לספק עוד עדויות. את חיינו סיכַּנו עד שלכדנו אותו", כך טען בנימין. ראש הנ.ק.וו.ד. סמירנוב הקשיב לדבריו והחוויר כולו. התברר שלא ידע מכל הענין. הכל נעשה מבלי להתייעץ אתו. לא דיווחו לו על קיומו של האסיר הזה. היה זה החוקר גניצוב שטען שהחומר שבידיו לא מספיק כדי להעמיד את האסיר לדין. סמירנוב ובנימין יצאו למשרד. בהצצה קלה במסמכים ראה סמירנוב איזה מישגה נעשה בלי ידיעתו. הוא צעק על כולם, פקד לאסור את החוקר, ולבנימין פנה וביקש שיחזור לרימשן ויעשה מאמצים לתפוס את פויקסטה מחדש.

מתכננים לעזוב את העבודה

רוצחים רבים עוד הסתובבו, משתפי פעולה עם הכובש הגרמני, נפחדים ודואגים שמא יד החוק תשיג אותם ויועמדו לדין על מעשיהם הנפשעים. עם פרסום הצו שכל מי שיתייצב במשטרה ויודה בשיתוף פעולה עם הגרמנים ייהנה מחנינה לא היה יותר ערך לכל עמלנו וסיכון חיינו. התחלנו לחפש דרכים איך להשתחרר מהעבודה ולעזוב את רימשן.
בנימין היה זקוק לצילומי רנטגן אותם ניתן לעשות בווילנה. נסענו שנינו. בעיר נכנסנו לחברים יהודים שעבדו במשטרה העממית. עבד שם הקצין הרשל ארון מזרסאי, ששכנע את בנימין להיות עובד הנ.ק.וו.ד. יחסינו היו כשל קרובי־משפחה. שמחת הפגישה היתה גדולה. כל הלילה בילינו בשיחת־רעים ובהעלאת זכרונות.

פויקסטה נתפס בפעם השניה

בבוקר יצאתי עם בנימין כדי ללכת אתו לבית החולים לצילומי־הרנטגן. מיד כשיצאנו משער החצר ראה בנימין מעבר לכביש, על המדרכה ממול, את פויקסטה. במהירות הבזק הגיע אליו ותפס אותו בכל כוחו. בלתי אפשרי וגם מסוכן היה להובילו לבדו למשרד הנ.ק.וו.ד. חזרנו איתו לחצרם של החברים ואני נכנסתי לדירה להזעיק עזרה. הרשל רץ אתי לחצר שהיתה מלאה כבר סקרנים ובמרכזם עמד בנימין והחזיק בפויקסטה שצעק, "מה רוצים ממני, עלי ללכת לעבודה". בין הסקרנים היה קצין צבא, שהרבה אותות היו על חזהו.הוא ביקש מפויקסטה את תעודותיו. חשדתי בקצין שמא הוא אחד מאנשיו של הרוצח ועלול לשחרר אותו. הקצין הסתכל בתעודות, הביט בפויקסטה ועוד פעם בניירות ואמר לו לבסוף: "עליך ללכת אתם". לבנימין ולהרשל אמר ביידיש: "האלט אים שטארק" (החזיקו אותו חזק) והלך לדרכו. שניהם החזיקו בו והתקדמו לעבר המשטרה העממית כשבידיהם אקדחים שלופים. אני הלכתי אחריהם. במשטרה כבר ידעו על המעצר. כשהגענו הכניסו אותנו לחצר בין קירות גבוהים וסגרו עלינו את שער הברזל. כשבנימין סידר את העניינים במשרד צעק פויקסטה כל הזמן: "באיזו זכות אתם מחזיקים אותי, עלי להגיע לעבודה במשרד החינוך". על כך הגבתי אני: "עבודתך באמת יפה, אבל איך מנוול כמוך הגיע לעמדה כזאת". לאחר שיחה

טלפונית עם זרסאי, העלו את פויקסטה על משאית ובילווי 12 מאנשי המשטרה יצאו אתו בדרך לזרסאי.
כל החומר נגדו כבר היה מוכן, והוא הועמד מיד למשפט. גם את גזר דינו הוציאו מיד לפועל. פויקסטה לא יהיה יותר.

בנימין משתחרר

בנימין השתחרר מן המשטרה מטעמי בריאות. כולם הצטערו על שאיבדו איש מסור כמוהו,, אבל לנו כבר היה קשה להמשיך. לאחר ארבע שנות מאמץ, מתח וסיכון הרגשנו רק עכשיו שאנחנו חופשיים. ב־1947, לאחר שבנימין קיבל את ניירות השחרור, יצאנו לריגה להתחיל בחיים נורמליים. לובה התחיל ללמוד בבית־הספר והיה לתלמיד טוב. למרות קשיי בריאות גדל והצליח לגמור תיכון בציונים גבוהים.
בנימין עבד בעבודות שונות. אני גמרתי אומר לא להיות יותר מורה לילדי עם אחר. כדי לעזור לפרנסת המשפחה הייתי עובדת בעבודות שונות ובערבים לומדת בקורס להנהלת חשבונות, אותו גמרתי בהצלחה.
גם כאן, בריגה, היה ביתנו בית פתוח. תמיד היה מלא אנשים, יום ללא אורחים היה יום עצוב עבורנו. לא אדם אחד שהיה זקוק במשרד כלשהו לטיפול מיוחד היה בא אלינו ומקבל את העזרה הדרושה.

אנחנו עוזבים את ריגה

ב־1957 עזבנו את ריגה. נסענו לפולין במחשבה לעלות מיד לארץ־ישראל. לרוע מזלנו נפסקה באותו זמן העליה של החוזרים מרוסיה. כל מאמצינו לצאת את הארץ לא נשאו פרי. עשרה חדשים נשארנו בפולין, בתנאים קשים, בפחד וסכנת חיים. לאחר מכן עלינו לארץ מוכרים כנכי מלחמה. הגענו לארץ־ישראל ב־4 בפברואר 1958 ונשלחנו על־ידי אנשי הסוכנות היהודית ומשרד הקליטה לטבריה.

בארץ־ישראל

בתקופה הראשונה להיותנו בארץ חיינו בתנאים קשים. לא פעם חשבנו שהגענו לכאן "ברגל שמאל", כפי שאומרים בשפה העממית. זמן רב עבר עד שהרגשנו שאנו עומדים על קרקע מוצקה. בנימין התחיל לעבוד בדיג על הכנרת. וכמו כל התחלה, גם כאן היו לנו בעיות שונות. כך למשל, היו גונבים לנו יום־יום חלק משלל הדגים ולא ידענו איך מונעים זאת. גרנו במרחק גדול מן החוף והשמירה על הדגים היתה בלתי־אפשרית. חלף זמן־מה עד שמצאנו פתרון לענין.
מיד עם בואנו לארץ הגיש לובה בקשה להתקבל לטכניון בחיפה. הוא נקרא למבחני־כניסה, עמד בהם ונתקבל ללימודים; אבל בגלל מצבנו הכלכלי הרעוע החליט ללמוד בבית הספר הצבאי לאלקטרוניקה במפרץ. לימודים אלה יסתיימו יותר מהר, אמר, ואז יוכל לעזור בכלכלת־הבית בכך שיצטרף לבנימין בעבודתו מיד. לא ראינו

פתרון לעתידו. לא ראינו את עתידו בדיג. בלית־ברירה הלכתי אני לעזור לבנימין. לאחר העבודה בפרישת הרשת ואיסוף הדגה הייתי יושבת ומתקנת את הרשתות שבדרך־כלל נקרעות מדי פעם. בעיני כולם היה הדבר מוזר; אשה עובדת בדיג על הכנרת, אמרו, מימיהם לא ראו. השמועה הגיעה גם לאוזני עתונאים והם באו לבקש רשות לכתוב כתבה על כך בעיתון.

זמנים שונים עברו עלינו בטבריה. לא התאוננו, רק ביקשנו שיחליפו לנו את מקום המגורים לאיזור בו נוכל שנינו לעבוד ולמצוא קורת גג "להניח בה את הראש", זה הכל. לצערי, לא באו לקראתנו. עברנו את התלאות כיהודים המבינים את המצב. קיבלנו הכל באהבה. נציגי הסוכנות הציגו אותנו תמיד כמופת וטענו שאם אנשים כמשפחת מובשנזון "אפשר לבנות את הארץ".

עברו שנים. לובה התחתן ולו שלושה ילדים. מאז באנו ארצה הוא איש־צבא. גם אשתו עובדת. אנחנו כבר בגיל מתקדם. עברֵנו נותן בנו את אותותיו. הבריאות לקויה אבל אנחנו שמחים בדור הצעיר והיפה, הבריא בגופו ובנפשו. אפשר להתגאות בו.

לובוביץ' חנה
בת שייטל ורפאל־יעקב מוניץ

לובוביץ' זוסמן
בן חיה־לאה ואברהם

שמי חנה לובוביץ לבית מוניץ, בתם של רפאל־יעקב ושייטל. היינו שמונה ילדים במשפחה: ארבעה בנים וארבע בנות. המשפחה היתה מלוכדת מאוד. בבית שררו אחווה, שלום וכבוד.
בתקופת מלחמת העולם הראשונה, כשצבא הקיסר הגרמני התקרב לארצנו, עקרנו לעומק רוסיה והגענו כפליטים לעיר קרץ' שבחצי־האי קרים. הייתי אז בת 5. מצבנו היה טוב מבחינה כלכלית, עד המהפכה הבולשביקית ב־1917, שלא הביאה לנו ברכה. עברו עלינו תלאות וצרות רבות לבד ממחסור חומרי: פוגרומים, הפגזות וכדומה.
אבי, שהיה למדן ובר־אוריין, לימד את השפה העברית והכשיר צעירים לעליה ארצה. אנו, הילדים, למדנו בבית־ספר רוסי. אחינו ואחיותינו בוגרים עבדו ועזרו בפרנסת המשפחה. ב־1921 קיבלנו רשות לחזור לפולניה, אך אחותי הבכורה נשארה ברוסיה וגם אחי הגדול נשאר, כי נקרא לשרת יחד עם בעלה של אחותי בצבא האדום.
הנסיעה מקרים הביתה נמשכה יותר מחצי שנה, בגלל סיבות מנהליות. באותו זמן היתה כבר עיירתנו תחת שלטון פולני. החזירו אותנו למינסק שברוסיה הלבנה, והשתכנו בבנין נטוש שהיה פעם בית־כנסת. התנאים לא היו נוחים, סבלנו מקור ומרעב. אבא היה מלמד ב"חדר" ומצבנו היה קשה.
באביב 1922 קיבלנו רשות לחזור הביתה. למזלנו מצאנו שם את קרובי אמי, שעזרו לנו בסידורים. אבא פתח חנות קטנה והתחלנו בחיים חדשים. אחרי זמן־מה הוקם בעיירה בית־ספר "יבנה" ואבא קיבל שם משרת מורה לתנ"ך ולשעורי יהדות.
ב־1929 נפטרה אמנו, אחרי מחלה קשה, ועלי נפל עול החזקת הבית וניהולו. אחי חיים ואחותי מטלה, הצעירים, למדו בווילנה בסמינר האידי למורים. מאוחר יותר נסע לשם גם האח הצעיר שבינינו בוריס (ברוך), ללמוד מסגרות.
ב־1932 נשאתי לזוסמן לובוביץ, פתחנו עסק משלנו וגרנו

בבית אבי. ב־1936 נולד בננו הבכור, אריה וב־1939 נולד הבן השני, משה.
אחי ואחותי גמרו את לימודיהם כמורים, חזרו לברסלב והחלו ללמד בבית־הספר העממי האידי. לאחר מספר שנים נסע אחי חיים לווילנה והתקבל כאספירנט ביי"ווא (יידישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט – מכון לחקר היהדות), שם עבד עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

עם פרוץ המלחמה גוייס לצבא אחינו ברוך. מאז לא ידוע לנו מה עלה בגורלו.
ב־1939 נכנסו הרוסים לעיירה, מצבנו הורע. בית־העסק שלנו הופקע. השלטונות הסוביטיים לא הירשו החזקת עסקים פרטיים ואנו נשארנו בלי מקור פרנסה. לימודי היהדות והשפה העברית נאסרו ומאבא נשללה הזכות ללמד בבית־הספר. הדבר פגע באבא מאוד. גם החשש מגירוש לסיביר הפחיד אותו, שכן היה ידוע כחובב־ציון נלהב. כל אלה השפיעו לרעה על מצבו הפיסי והנפשי. באחד מימי אפריל 1940 לקה בשבץ־לב ונפטר.
בשבילנו היתה זאת מכה קשה. אבינו, נוסף להיותו אב היה גם מורה, מדריך וחבר. בהסתלקותו חשך עולמנו.
אבל החיים נמשכו. צריך היה להתגבר על הקשיים ולהתמודד עם הבעיות. אחי חיים, שחזר מווילנה עם אשתו ואחותי מטלה, המשיכו ללמד בבית־הספר. זוסמן, בעלי, קיבל משרה אצל הסובייטים ומצבנו הכלכלי השתפר.
ביום ראשון, 22 ביוני 1941, שמענו ברדיו שהצורר הנאצי פתח במלחמה נגד רוסיה. תיארנו לעצמנו את הצפוי לנו מהקלגסים הנאציים.
כבר למחרת בואו של הצבא הגרמני התחיל הצבא הסובייטי לסגת ואנו, אובדי־עצות ומלאי־יאוש, צפינו בעזיבתם ובפחד ציפינו לבאות. עם הצבא עזבו גם הרבה יהודים. אנו, שהיינו מטופלים בילדים קטנים, נשארנו.
אחרי שלושה ימים נכנסו הגרמנים לעיירה. כבר אז נודע לנו, שבעברם את לטביה חיסלו את יהודי ריגה ודווינסק. בערב שבת קיבלנו פקודה להתאסף במרכז העיר ולהשאיר את הבתים פתוחים. חשבנו שסופנו בא. נאספנו עם כל האוכלוסיה היהודית במרכז העיירה כשהילדים לצידנו. סידרו אותנו שורות־שורות: גברים לחוד, נשים וילדים לחוד והובילו אותנו, תחת משמר כבד, ליער דובקי. בדרך נפלו הקורבנות הראשונים: השוחט שלמה, גיסה של אחותי ועלם צעיר, חיים מילוטין. הגרמנים ירו בהם, באמתלא שניסו לברוח. עייפים, רצוצים ורעבים הגענו לאיזור־ביצות עמוק בתוך היער. ציוו עלינו לשבת ולא לזוז. היינו מוקפים גרמנים ונשקם מכוון אלינו. היינו בטוחים שהנה יהרגו אותנו.
כך ישבנו כל הלילה יחד עם הילדים. אף אחד לא בכה. היינו כמאובנים. עם עלות השחר, הורו לנו לקום ולחזור הביתה. רצנו הביתה ומצאנו תוהו ובוהו: הכול היה פרוץ והפוך. הגרמנים נתנו רשות לאוכלוסיה הנוצרית לבזוז ולשדוד את רכושנו. אבל לא התמרמרנו במיוחד: השוד והביזה נראו בעינינו חסרי־חשיבות לעומת הישארותנו בחיים.
ואז החלו הגזירות. קודם כל, ציוו עלינו לבחור יודנראט בן 12 איש, שייצג אותנו. בחרנו את הוועד הזה מנכבדי העיר. בראשו עמד מר מינדל. אחי חיים נתמנה כמזכיר ואנשי

היודנראט שנבחרו וזכורים לי היו: קליונר, המורה מזא"ה, פרידמן ואחרים.
נדרשנו לשלם כופר בזהב. כל אחד נתן את רכושו. כמו כן צריכים היינו למסור את מעילי הפרווה והרבה דברי־ערך וחפצים יקרים. נלקחנו לעבודות שונות, הנשים והגברים כאחד. לעת הזאת עדיין התגוררנו בבתינו והיינו חפשים לנוע. היו לנו קשרים עם האוכלוסיה המקומית ויכולנו להשיג מזון תמורת חפצים ובגדים.
בעלי זוסמן נרשם כנגר, ועבד בנגרות. קבוצה גדולה של אנשים עבדה בתחנת הרכבת בהטענת בולי־עץ לקרונות. יום אחד, לא חזרו משם 13 אנשים. הרגו אותם בגלל הלשנה של אחד הפולנים שטען כאילו התרשלו בעבודתם. בין הנרצחים היה גם גיסי יצחק בלכר. אחותי שהתאלמנה ושני ילדיה עברו להתגורר איתנו.
בעת ההיא גזרו עלינו לענוד את הטלאי הצהוב ואסרו עלינו ללכת על המדרכות.
כעשרה חודשים אחרי כניסת הגרמנים לעיירה, הקימו את הגיטו.
הגיטו התמקם ברחוב המרכזי, רחוב פילסודסקי, והוכנסו לתוכו גם יהודים מעיירות סמוכות. הצפיפות היתה נוראה. וכך, בדירתנו בת שלושת החדרים שהיתה בשטח הגיטו, הצטופפו ארבע משפחות. אנחנו, אחותי בתיה עם שני ילדיה, אחי חיים עם אשתו ותינוקם וקרובי משפחה מדרויסק, רחל ומיכאל ציפוק ושתי בנותיהם שהוכנסו לגיטו שלנו. אחותי הצעירה מטלה ומשפחתה עברו לגור בבית־המלון בו גרו דודותינו, שאוכלס גם הוא בהרבה משפחות יהודיות. היה קשה מאוד לשאת כל זאת, אבל קשה שבעתיים היה הניתוק מהעולם החיצון, שכן נאסר עלינו לצאת ולהשיג מזון.
התחלנו לחשוב על בריחה, התגוננות ואמצעי־לחימה נגד הגרמנים. זוסמן ואחדים מחבריו השתדלו להשיג נשק. כשהדבר נודע לחברי היודנראט התנגדו לכך וטענו שהדבר יזיק לכולם. בעת ההיא כבר ידענו שהרבה ישובים ועיירות חוסלו על ידי הנאצים. שיערנו שכל יום נוסף מקרב גם את סופנו ואז החלטנו להכין מקומות מסתור, להציל את המשפחות בעת פורענות.

בחצר של סבי, אברהם־הירש ביק, היה אסם. האסם היה בנוי על יסודות אבן. הוצאנו כמה מהן, חפרנו לעומק רב ובנינו בונקר גדול שישמש אותנו בבוא העת.
כפי שנזכר לעיל, שררה בגיטו צפיפות נוראה. כמה משפחות נאלצו להתגורר בדירה או אפילו בחדר אחד. למרות זאת השתדלנו לחיות חיים תקינים ככל האפשר, לשמור על הנקיון, להתרחץ לעיתים קרובות וכדומה. על־ידי־כך נמנעו מחלות ומגפות. פעולות תרבות לא ניתן לנהל כלל.
בגיטו התארגנה, לפי פקודת הגרמנים, משטרה יהודית ששמרה על הסדר, על אי־יציאה מהגיטו והקפידה שכל פקודות הגרמנים תתמלאנה בדייקנות. בדרך־כלל התנהגו השוטרים היהודיים בצורה די נסבלת והשתדלו לעזור כמיטב יכולתם, אבל היו כאלה שחשבו שאם יתייחסו אלינו בקשיחות יהיה זה לתועלתם.
מדי פעם היו באים לביתנו גרמנים, להזמין ארגזים לחבילות שהיו שולחים למולדתם, לפעמים היינו מקבלים מעט מזון בתמורה. אינני זוכרת הרבה מחיינו בגיטו, הכל התערפל במשך הזמן ונשכח. אך סופו המר של הגיטו לא ימוש לנצח מזכרוני ומתודעתי.
כמה ימים לפני הטבח נודע לנו שגיטו מיורי חוסל. ידענו שקיצנו קרב ובא, מפני שלא

נותרו עוד גיטאות מחוץ לגיטו גלובוקי ודרויה. לפנות ערב, לפני חיסול הגיטו, נפוצו שמועות שונות. הרגשה של יאוש, אין־אונים ופחד אפפה את כולנו. התחלנו להתכונן לבצע דבר־מה כדי להינצל.

אותו יום אפיתי לחם. כל משפחה התחילה להיכנס בשקט לתוך המסתור המוכן. אביו של זוסמן בא להיפרד, ולמרות שזוסמן ביקש ממנו להיכנס איתנו למחבוא, סירב באמרו שנמאסו עליו החיים ונמאס לו לראות את סבלנו. הוא נשק לכולנו, ויצא בשקט מהבית. המלים האחרונות שאמר היו שנשתדל להישאר בחיים ולנקום בצורר. הוא שב לביתו וחיכה שיבואו הגרמנים לקחתו.

עם רדת הלילה היינו כבר כולנו בתוך המחבוא. גם הרבה מכרים ושכנים הצטרפו אלינו. היינו כ־70 איש. שמענו מה שנעשה בחוץ. מדי פעם שמענו יריות ואת צעקותיהם של אנשים ושל הקלגסים הגרמנים. קשה מאוד היה להרגיע את הילדים אבל עשינו הכול על־מנת שלא ישמעו קולותיהם.

בלילה השני יצאו כמה גברים להביא מים. כמות המים שהכנתי לא הספיקה וגם את הלחם שאפיתי לא הספקנו להוריד למחבוא. במרתף של סבי היה קרח. השתמשנו בו במקום מים.

חמישה ימים שהינו בתוך המחבוא עד שמצאו אותנו הגרמנים. ידענו, שמכל יהודי העיירה נשארו בחיים כ־500 איש בלבד. אותם, וגם אותנו מצאו, כנראה בגלל הלשנה או ששמעו קולות מהמחבוא. הגרמנים התקרבו לפתח והודיעו לנו, שאם לא נצא מרצוננו יזרקו פנימה רימונים. לא נותרה לנו ברירה, יצאנו משם רצוצים, שבורים ואדישים לגורלנו. אחי חיים יצא מהמחבוא באפיסת כוחות מצער ומכאב, בהשאירו במקום את בנו הקטן, רפוליק, מת. זוסמן בעלי עודד אותנו ואמר שלא צריך להתייאש. קיבצו את כולנו בבנין היודנראט והחזיקו אותנו תחת שמירה כבדה. שכבנו על הריצפה. הלבבות נקרעו בקרבנו, בראותנו את ילדינו הרכים בסיבלם. אוכל כמעט שלא קיבלנו. חלק מהגברים נלקחו לעבודות שונות.

קרובינו ממשפחת ציפוק, שקודם להעברתם לגיטו חילקו את רכושם בין כפריים מכרים, הציעו לנו לנסות לברוח ולהגיע לאחד מהם. כולם הבטיחו עזרה בעת הצורך. אך הם היתנו תנאי, שלא כולנו נצא יחד ונשאיר את הילדים הקטנים. התנגדתי לצאת בלי בני הקטן. אחותי בתיה, שבעלה כבר נהרג, אמרה שאין טעם לחייה ותישאר עם בתה הקטנה.היא רק ביקשה שניקח איתנו את בנה שאול.

אחותי הצעירה היתה בחודש התשיעי להריונה ולא הסכימה לצאת. וגם אחי חיים סירב באמרו שאין יותר טעם לחייו. בלב כבד ובחרדה לגורל הנותרים החלטנו זוסמן ואני שנצא יחד ועמנו בננו אריה, בנה של אחותי שאול, בת־דודתי, בעלה ובנותיהם. הצטרפו אלינו עוד כעשרה איש. כשנודע הדבר לאנשים שהיו מרוכזים בחדר אתנו, הודיעו שלא יתנו לנו לצאת. הם חוששים שבגלל בריחתנו הגרמנים יהרגו אותם. לא היה זה נימוק משכנע מפני שהגרמנים לא ידעו את המספר המדויק של הנמצאים במקום. מלבד זאת היינו בדעה שאם נישאר במקום יחסלו אותנו, אף־על־פי שהיו יהודים שהאמינו שישאירו אותם בחיים, כי היו נחוצים לגרמנים לעבודה. בננו אריה בן השש ביקש: אבא, בוא נברח מכאן, אני לא רוצה שהגרמנים יהרגו אותנו.

למחרת בלילה ניסינו שוב לצאת והפעם בעזרת שוחד לשומרים. הצלחנו. יצאתי בלב

שבור ובלי תקווה לחיים; הלא השארתי שם את בני הקטן משה'לה וחלק גדול ממשפחתי.
בתיה אחותי אמרה לי לצאת ולהציל את בני ובנה ואם נצליח, נבוא אחר־כך לחלץ גם אותם. הם ישתדלו לעשות הכול כדי להינצל, ולא – שלפחות נישאר אנחנו בחיים. האמַנוּ שנוכל לחלץ אותם. הכפרי אליו הגענו הבטיח לנסוע לברסלב ולנסות להביאם. לפנות בוקר שמענו יריות מכיוון העיירה. ידענו שיקירינו אינם עוד. כל היום שכבנו בעליית־הגג של הכפרי ובכינו. שאול בן ה־8 בכה מרה, ביודעו מה מתרחש.

מכל שמונת הילדים נשארתי אני היחידה בחיים. לפעמים מנקרת בי המחשבה: מדוע זכיתי אני לבדי, מכל בני המשפחה, בחיים? גם אחותי שנשארה ברוסיה אחרי מלחמת העולם הראשונה נספתה בקרים. אחי הבכור הספיק לברוח עם משפחתו לקזכסטן, שם נפטר אחרי שנים מספר. על־כך נודע לנו אחרי השיחרור, כשחזרנו לברסלב.

אחרי הבריחה מברסלב החלה תקופה של נדודים ממקום למקום. הכפר הראשון אליו הגענו היה קטן מאוד, קרופישקי שמו. הוא כלל רק כמה בתים מרוחקים זה מזה. לנו היה הדבר למועיל, מפני שאנשים מעטים ובעיקר שכניו של האיכר לא ידעו אודותינו דבר. עשרה איש הגענו לבית האיכר: ארבעתנו, ארבעת קרובינו, ישראל קורט, בעלה של אחותי מטלה, ובעלה של אחותו, מוורשה, מורה במקצועו.
בנדיקט שַקל היה שם האיכר אצלו התארחנו. הוא התגורר כאן עם בנו ובתו הבוגרים. בנו נעשה ידידנו הנאמן ויש לו חלק גדול בהצלתנו. הודות לו, כנראה, נשארנו בחיים. בנדיקט עצמו היה איש קשוח ולא נעים. הוא נתן לנו מחסה רק בגלל הכסף שקרובינו שילמו לו. אבל אדם ישר היה ואפשר היה לסמוך עליו.
אחרי כמה ימי שהיה אצלו עזב אותנו גיסי ישראל קורט. הוא היה בטוח שימצא מסתור אצל איכרים אחרים בסביבה, עימם סחר לפני המלחמה. הוא הלך מאיתנו ויותר לא ראינוהו. נודע לנו שתפסו אותו והמיתוהו.
שהינו אצל בנדיקט כחודשיים. על־אף המזון הדל ותנאי המגורים הקשים, היינו מרוצים. היה לנו מקום לשהות בו. כעבור חודשיים אמר לנו בנדיקט, שבסביבה נפוצה שמועה שהוא מסתיר יהודים, ואנו צריכים לחפש מקום אחר.
לקרובינו היה רכוש רב שחילקו לאיכרים בסביבה. הם מצאו מכר נוסף שהסכים להסתיר אותנו לזמן מוגבל. חיינו לסירוגין בעליית־הגג, באסם או בדיר החזירים.
כך החלפנו מקומות ונדדנו מכפר לכפר. פעם שהינו אצל איכר שבעה־עשר איש. היה לנו טוב שם, אבל לא יכולנו לשהות אצלו הרבה זמן. לו היו מוצאים אותנו היו הורגים גם אותו.
יצאנו לפנות ערב, בלי דעת לאן לפנות. שלג התחיל לרדת ובקושי הגענו ליער גדול. שהינו שם יום שלם ובערב יצאנו שוב לדרך, לחפש מקום להיות בו. נפרדנו מיתר האנשים וקרובינו שוב לקחו אותנו למכר שהסתיר אותנו בלא רצון רב. הוא הכין עבורנו מסתור מתחת לאורווה, שם שכבנו צמודים אחד לשני. המקום היה קטן וצר. איכר זה היה קשוח מאוד. גלויות אמר לנו שלא כדאי לנו להתאמץ: בין כה וכה יהרגו אותנו. הוא הסכים להסתיר אותנו רק זמן קצר מאוד עבור תשלום מפולפל, בסחורה

שקרובינו נתנו לו: עורות למגפים ומוצרים שונים נוספים.
לאחר זמן־מה נפרדנו מקרובינו. המצב היה קשה, לא היה כבר במה לשלם לאיכרים עבור אחזקתנו. לא ידענו לאן ולמי לפנות וחזרנו שוב לבנדיקט בתקווה שיקבל אותנו. הוא סירב. אפילו ההפצרות של בנו סטניסלב לא הועילו. לא היתה לנו ברירה: הלכנו לשדה ושכבנו מתחת לשיחים, מכוסים בסחבות. סטניסלב, שידע את מקום הימצאנו, היה מביא לנו קצת מזון והיה מוסר לנו על הנעשה בחזית. הוא היה בחור נפלא, רצה **מאוד לעזור לנו אבל אביו לא הירשה לו.**
חיפשנו מקומות שונים. פעם מצאנו מקלט אצל איכר שלא הכרנו. איש טוב היה. סטארובר (מהפלג העתיק של הדת הנוצרית־אורתודוכסית), אבל נאלצנו לעזוב את המקום אחרי כמה ימים. מישהו הבחין בנו. היה זה יום חג, יום ראשון, וכל הגויים בסביבה חגגו.
האיכר אמר לנו שעוד מעט יבואו לקחתנו וזוסמן הציע שנאכל בינתיים את הלחם ואת הדייסה שהגוי בישל עבורנו. הסתכלתי עליו כאילו היה מטורף. עוד מעט יקחו אותנו להוציאנו להורג והוא חושב על אוכל. התחיל להחשיך ואף אחד לא בא. האיכר לקח אותנו והובילנו בעצמו דרך שדות ושיחים וכך הלכנו בלי דעת לאן. הגענו לשדה שקמה גבוהה ותעלות הרבה היו בו. שכבנו בתוך הקמה. בלילות היה זוסמן יוצא לחפש מזון. גם הילדים היו לפעמים מתלווים אליו וכשהיו חוזרים עם קצת ירקות: אפונה, צנון וכו׳, היתה זאת בשבילם חגיגה של ממש. גם לסטניסלב היו הולכים, והוא היה לפעמים נותן קצת לחם או מעט תפוחי־אדמה. היו קשיים להשיג מי־שתיה. לפעמים נשארנו בלי מים ימים שלמים.
הילדים לא התלוננו אף פעם. היו שוכבים בשקט ומדברים ביניהם. לפעמים היו יורדים גשמים והיינו נרטבים עד לשד עצמותינו. רק עם הופעת השמש היינו מתייבשים שוב. שכבנו שם, בתוך המחבוא בתעלות בין השיחים, כמעט חצי שנה. הפכנו עור ועצמות. נס גדול הוא שלא חלינו ולא הבחינו בנו.

יום אחד מצא אותנו ילד קטן, שרץ אחרי פרה. הוא הבחין בנו ונבהל מאוד, אבל התאושש וניגש אלינו. הוא ידע מי אנחנו. ביקשנו ממנו שלא יספר אודותינו, אבל הוא רץ הביתה והביא את אביו. נבהלנו, לא ידענו מי האיש, אבל הרגשנו שלא יעשה לנו כל רע.
זוסמן הבטיח שיתן לו תמורה, אלא שעכשיו אין לנו כלום, האיכר ענה שאינו רוצה שום דבר מאיתנו, אבל הציע לנו לעזוב את המקום מפני שמצבנו מסוכן מאוד לאחר שבנו ראה אותנו.
בלילה הלך זוסמן לסטניסלב לטכס עצה. סטניסלב יעץ לנו להתחבא בחורבה בקרבת מקום, שהיתה מלאה חציר. לשם, אמר, באים אנשים רק לעיתים רחוקות, כדי לקחת חציר עבור הבהמות. בינתיים נודע לנו, שגם המורה גרינברג כבר איננו בחיים. הוא התחבא זמן־מה אצל סטניסלב, אבל מישהו הלשין עליו והוא ברח והסתתר בחורבה הזאת, שם מצאו אותו הגרמנים ורצחוהו. לחורבה זו נכנסנו אנו. לא היתה לנו ברירה. התחפרנו בחציר ושכבנו בתוכו.
היה זה המקלט האחרון שלנו לפני שהצטרפנו לפרטיזנים. הקשר היחיד שלנו היה רק

עם סטניסלב. הוא סיפר לנו שלא רחוק מהמקום נמצאים פרטיזנים וישתדל לברר איך להתקשר איתם.
החורף בא, אבל לנו היה חם בתוך ערימות החציר. היינו מלוכלכים וכינים שרצו על גופנו. חצי שנה ויותר לא התרחצנו. זוסמן עם זקן צהוב ורגליים נפוחות עטופות בסמרטוטים, נראה כאדם שלא מן העולם הזה. כל מי שפגש בו לא יכול היה לזהות אותו כיהודי, והוא ניצל את מראהו כדי למצוא קצת אוכל עבורנו.
היינו במצב של אפיסת־כוחות. לא פעם ביקשתי למות. לא יכולתי לראות את סיבלם של הילדים. זוסמן, לעומת זאת, לא איבד את התקווה, והיה מעודד אותנו ומחזק את רוחי, באמרו שאנו עוד נזכה לעלות לארץ־ישראל.
יום אחד שמענו שמישהו נכנס לחורבה לקחת חציר. נבהלנו. למזלנו לא הרגיש האיש בנו, העמיס את החציר על עגלה ונסע לו, אבל אנו חיינו כבר בפחד, שמא בפעם הבאה, בבואו לקחת חציר, ימצא אותנו. ובאמת כעבור שבוע חזר האיש והתחיל להעמיס חציר. שמענו אותו מדבר לעצמו, מקלל ומתפלא, שכל כך חם בפנים. זה היה בימי דצמבר הקרים והמושלגים ופה, בהוציאו את החציר, הוא הרגיש חום.
החלטנו לצאת ממחבואנו וניצבנו מולו. הוא נדהם ונבהל יותר מאתנו, חשב שאולי פגש שדים. אחר־כך נרגע, והבין מי אנחנו. זוסמן אמר לו שאנחנו מתכוננים ללכת ליער, לפרטיזנים ושיש לנו קשרים איתם.
באותה עת כבר ידעו כל איכרי הסביבה אודות הפרטיזנים וכולם פחדו מהם. האיש הבטיח שלא יעשה לנו כל רע, ושאנו יכולים להישאר פה, עד שיוציא את כל החציר. הוא נסע, ואנו פחדנו להישאר במקום. ידענו שאסור לנו להישאר כאן עוד, והחלטנו ללכת, הפעם סופית, לחפש את מחנות הפרטיזנים. סיפרנו זאת לסטניסלב, וזוסמן ביקש ממנו שישגיח עלינו. הוא, זוסמן, ילך לחפש את הפרטיזנים.
זכורה לי היציאה של זוסמן. היה זה סוף שנת 1942, ליל חג־המולד הנוצרי. נשארנו בודדים בפחד ובאי־ודאות. בלילה השני הכניס אותנו סטניסלב לביתו. לפני־כן הביא אותנו לבית־המרחץ והשאיר אותנו להתרחץ ולהתנקות מכל מה שדבק בנו. מדי פעם היה בא להתעניין אם הכול בסדר, מפני שידע שהיינו תשושים וחשש שנתמוטט מחומו של בית־המרחץ. אחרי הרחצה הכניס אותנו לביתו, האכיל אותנו ולא איפשר לנו לחזור לחורבה, אלא העלה אותנו לעליית־הגג ואמר שנחכה שם עד שזוסמן יחזור. מובן שלא היה גבול לשמחתנו.
למחרת הגיע לביתו של סטניסלב בן־דודנו לבקש מזון עבור משפחתו. הם נמצאו במקום אחר ובת הדודה לא היתה כבר בחיים. היא נפטרה ממחלת השחפת ונקברה אי־שם ביער. האיש היה שבור ומיואש לגמרי. הוא נשאר בחיים עם שתי בנות והתאמץ להציל אותן.
בלילה חזר זוסמן. ודאי ניתן להבין את אושרנו ושמחתנו, מה גם שהביא לנו את הבשורה המשמחת שהצליח למצוא ולקשור קשר עם הפרטיזנים ופגש במחנה שלהם כמה מאנשי ברסלב, בתוכם את ירחמיאל מילוטין. אחרי שאכל אצלם חזר להביא אותנו. הוא קבע עם הפרטיזנים שיחכו לנו עם עגלות־סוסים אי־שם ומיהר אלינו להביא את הבשורה. אין לתאר את גודל יאושו ופחדו כשלא מצא אותנו בחורבה. הוא חשב שהגרמנים מצאו וחיסלו אותנו והוא מיהר לסטניסלב לברר מה קרה ופה,

לשמחתו, מצא אותנו.

החלטנו לצאת בו בלילה. היה זה בראשון לינואר 1943. לא אשכח את הלילה הזה לעולם. רוח חזקה וקרה נשבה ואנו היינו לבושים בסחבות. סופת שלג של ממש השתוללה בחוץ. סטניסלב לקח אותנו במזחלת עד לקרחת היער, וצייד אותנו בככר לחם וקצת מלח. נפרדנו מבן־הדוד שנשאר במקום וזוסמן הבטיח לו: אם נגיע בשלום ויקבלו אותנו למחנה, נבוא לקחת אותו ואת הבנות. נפרדנו מסטניסלב בנשיקות ודמעות והוא, נרגש ונפעם, איחל לנו הצלחה.

התחלנו ללכת ללב היער. הסופה התגברה. זוסמן לקח את אריה על הכתפיים ואני נשאתי את שאול על הידיים. כך צעדנו כל הלילה. לא פחדנו מחיות טרף, פחדנו לפגוש חיות־אדם. לפנות בוקר הגענו לכפר קטן על־יד העיירה סלובודקה. היינו קפואים מקור. התדפקנו על הבית הראשון. אישה זקנה פתחה לנו ובלי לשאול שאלות הכניסה אותנו פנימה ומיד הדליקה את התנור, בישלה תפוחי־אדמה, האכילה אותנו ונתנה לילדים גרבי־צמר וכפפות. היא נישקה אותם ובכתה בראותה את סבלם הנורא.

נחנו שם כמה שעות, אבל לא יכולנו להישאר. האשה פחדה, למרות שביתה לא היה רחוק ממחנה הפרטיזנים. הודינו לה על יחסה החם ועל כל שעשתה למעננו ויצאנו לדרך. כבר האיר היום, אך לא פחדנו להמשיך בדרכנו מפני שהאיזור היה בשליטת הפרטיזנים והגרמנים לא העזו להסתובב שם. צעדנו כל היום, עם הפסקות מנוחה קצרות. לפנות ערב הגענו למקום המיועד, שם חיכו לנו פרטיזנים שלא היכרנו, אבל ידעו על בואנו. הביאו אותנו לבית גדול, מלא אנשים. היינו במצב של אפיסת כוחות. מיד הגישו לנו ארוחה, שלאחריה התרחצנו ושכבנו לישון על הריצפה. מסביב ישבו פרטיזנים ושרו שירים. לא האמנתי שאנו נמצאים במקום שלא צריך יותר לפחד, בסביבה אנושית חמה ובין אנשים חביבים. שיר אחד ששרו הפרטיזנים הזכיר לי את אחי חיים. הוא אהב לשיר אותו ואני פרצתי בבכי מר בהיזכרי בזאת.

למחרת השכים זוסמן לקום ונסע לפגוש את ירחמיאל. הפגישה היתה נרגשת מאוד. זוסמן חזר ולקח אותנו לכפר על־יד היער. שוב קיבלו אותנו יפה מאוד, נתנו לנו בגדים ואחרי יום חזרנו.

בכניסה ליער הוצבה שמירה חזקה. אנו המשכנו לנסוע והגענו לבקתות של יושבי היער. יחידת הפרטיזנים אליה הגענו נקראה על שם המפקד סזיקין. הכניסו אותנו לבקתה של משפחת פינצוב. קיבלו אותנו בשמחה גדולה, הכינו לנו סעודת מלכים, ואת בית־המרחץ, שם שהינו כל הלילה, שכן בבקתה לא היה מקום עבורנו.

אבל הפרטיזנים הרוסים לא היו כל־כך מרוצים. ראשית, באנו בלי נשק ונוסף לכך, לא ברצון היו מקבלים משפחות עם ילדים. זוסמן סיפר שהוא נגר והתנדב ליצר את קתות הרובים. נוסף לכך המליצו כל היהודים שהיו במחנה לקבלנו ולבסוף ניאותו לכך הפרטיזנים.

כעבור ימים אחדים התחילו לבנות עבורנו בקתה (זֶמליאנקה) – מבנה שרובו באדמה, והתקינו גם תנור גדול לאפיית לחם, לאחר זמן מה הצטרפה למחנה משפחת דייטש שמואל, מאשה ואחותה ינטה. הם גרו יחד איתנו ואליה באו אחר־כך ליובה בת־דודתי עם גיסה אליהו. ליובה שימשה אצל הפרטיזנים כאחות והיתה מאוד

מפורסמת ביניהם. היות וצוותים רפואיים לא היו בנמצא, היתה היא מבצעת עבודת רופא ואחות כאחת. פצועים רבים היו בקרב הפרטיזנים מפעולות קרביות נגד הגרמנים. זוסמן לא השתתף בפעולות קרביות אבל היה נוסע עם הפרטיזנים לכפרים להשיג מזון ובגדים. מזון היה לנו בשפע. הייתי מבשלת אוכל מגוון בסירים גדולים ותמיד היו אורחים לארוחותינו. כך חיינו, כמו משפחה אחת גדולה.
משפחות שלמות כמעט שלא היו במחנה. בדרך כלל היו במחנה אנשים ערירים שניצלו מציפורני הנאצים. ילדינו היו הילדים היחידים במחנה.
כך עבר עלינו החורף הראשון במחנה הפרטיזנים. הגיע האביב, והיער עטה ירוק. בערבים היינו יוצאים מהביקתות, מתקבצים יחד, מדליקים מדורות, מתיישבים מסביב ושרים.
בהתחלה קשה היה לי לתפוס ולהבין, איך יכולים אנשים ששיכלו את יקיריהם לשיר ולשמוח. הילדים היו ממש מאושרים. הם עלו במשקלם בגלל המזון הטוב ונהנו מהחופש ומהאווירה ששררה ביער. לא היה מקום לפחד ולמסתורים. אפשר היה להתהלך לאור היום ולשחק.
הפרטיזנים היו יוצאים לעיתים קרובות לפעולות נגד הגרמנים. הם היו מפוצצים מסילות ברזל ורכבות והסבו לגרמנים אבידות כבדות. גם בין הפרטיזנים היו אבידות בנפש. הגרמנים פחדו להיכנס לעומק היער. למזלנו, לא ידעו את גודל כוחותינו. למעשה היינו מעטים מאוד ולא חמושים היטב, לא בכמות ולא באיכות.
יום אחד התקבלה ידיעה, שיחידה גרמנית מתקרבת ליער, ניתנה פקודה לעזוב את המקום ולברוח. היה זה בחורף, מובן שלא חיכינו הרבה, עזבנו את הביקתה וכל אשר היה בה ונסנו לחפש מקום מקלט עמוק בתוך היער. הלכנו כל היום ולפנות ערב הגענו למחנה פרטיזנים אחר, שם מצאנו הרבה מכרים יהודים. לנו שם, ולמחרת, כשהודיעו לנו שהכול בסדר, חזרנו למקום הקודם. במשך הזמן החלו להגיע אלינו הדי הקרבות מהחזית. שמענו על מפלות של הגרמנים ונסיגתם, והאמנו שבקרוב נשוחרר, אך חששנו שלפני מפלתם הסופית ירצו לנקום בפרטיזנים ולחסל אותם. הגברים הכינו מקלטים לעת צרה עמוק בתוך היער. גם מזון רב הכינו: בשר מעושן וצנימים. אבל, תודה לאל, לא היה צורך בזה.
הגרמנים ערכו מצוד גדול על יחידת פרטיזנים על־יד דיסנה, באזור שבת־דודתי לובה עבדה שם כאחות בהעברת פצועים לרוסיה. חששנו לגורלה, אבל באחד הימים הופיעה בריאה ושלמה.
שנת 1944 התקרבה. הגרמנים סבלו מפלות בכל החזיתות ובהתקרב האביב היינו בטוחים שהגיע סופם. רעמי התותחים שנשמעו כל הזמן התקרבו יותר ויותר. עדים היינו לגסיסתם של הרוצחים הנאצים.

והיום המיוחל הגיע! ביום התשיעי ביולי 1944 הגיע הצבא האדום למחנה שלנו ונאמר לנו שאנו יכולים לחזור הביתה. אחרי ימים מספר לקחו זוסמן ואנשים נוספים מברסלב עגלה ונסעו לעיירה, כדי לבדוק אם הסכנה חלפה. כשחזר לקח אותנו זוסמן לברסלב. חזרנו לעיירה ברגשות מעורבים: שמחנו שאנו יכולים לחזור הביתה, למקום בו נולדנו וגדלנו; מאידך גיסא, ידענו שאנו חוזרים למקום הזרוע קברי יקירינו, מקום דם ודמעות,

סבל על־אנושי ותלאות.

בבואנו לעיירה, אפילו לא נכנסנו לבתינו. התאספנו כולנו באחד הבתים הריקים. לאט, לאט, התחילו להגיע לעיירה יהודים, שארית הפליטה מברסלב והסביבה – וכולם התגוררו בכמה בתים יחדיו.

מכתבים התחילו להגיע מכל קצוות רוסיה מניצולים בני־עירנו ובהם שאלות על גורל יקיריהם. אני הייתי עונה על כל מכתב ומכתב ומוסרת את כל הידוע לנו. יחד עם הצבא האדום הגיעו הרבה עתונאים מחוץ־לארץ וראיינו אותנו. כולם התפלאו איך הצלחנו להציל את הילדים. דרך העתונאים מסרנו לקרובינו בארה"ב ובארץ שנשארנו בחיים.

ב־1945 נולדה לנו בת וקראנו לה בתיה, על שם אחותי. החלטנו לא להישאר במקום ובאפשרות הראשונה לעלות ארצה. בתחילה לא הירשו לנו, אחר־כך קיבלו רשות לצאת מברית־המועצות כל אלה שהיו פעם אזרחים פולנים.

בינואר 1946 יצאנו מברסלב. שלוש שנים שהינו בגרמניה ועם קום המדינה עלינו לארץ־ישראל. היה זה ב־4 באפריל 1949.

יציאת ברסלב 1945

Exodus of Braslaw, 1945

מילוטין משה
בן סוניה ובער־לייב

...הגרמנים נכנסו לעיירה ביום חמישי אחר הצהרים. שני סיירים רכובים על אופנועים הגיעו מכיוון טורמונט, נעצרו על־יד הבית שלנו והסתכלו לכיוון הכנסיה הקתולית (הבנין הגבוה ביותר בעיירה), כנראה כדי לוודא שאין שם צלפים. נציגי האוכלוסיה הפולנית קיבלו אותם בלחם ומלח.
לפנות ערב הם הסתובבו ויצאו מהעיירה בדרך העוברת על־יד בית־הקברות הנוצרי. בחצות, התחיל לזרום צבא גרמני רב לכיוון העיירה פלוסה: חיל־רגלים, תותחים, מכוניות ועוד. אצלנו בברסלב לא נשארו הרבה חיילים. למחרת, ביום שישי, הכריזו הגרמנים שעל היהודים לצאת מהבתים, אספו את כולם על־יד "שוק־הסוסים", הפרידו בין גברים לנשים והובילו את כולם לתוך היער דובקי, לחצי־האי על אגם דריביאטה. משם אי־אפשר היה לברוח, גם מפני שמסביב היתה שמירה חזקה של חיילים חמושי מקלעים וגם מפני שהמקום מסביב בוצי. רק בן־דודי חיים מילוטין ושלמה השוחט ניסו לברוח בדרך, בזמן ההליכה, אולם תפסו אותם. חיים, שספג צרור כדורים, פנה לעבר הסובבים אותו וקרא: "שלום לכם יהודים, היו בריאים", ונפל. שלמה השוחט נורה בראשו, חירחר זמן־מה, ואז ניגש אליו חייל, ירה בו שוב והמית אותו.
במקום ריכוזנו ציוו עלינו להתיישב על האדמה ולא לזוז. כך ישבנו כל הלילה, רק ב־4 לפנות בוקר, אחרי דין־ודברים בין הגרמנים לבין ראש העיר הממונה מטעמם, רופא וטרינר בשם קובלסקי, שיחררו אותנו והורשינו לחזור לעיירה. מצאנו את הבתים פרוצים ושדודים. לאחר מספר ימים ציוו על היהודים למסור לשלטונות את הפרות, נגזר עלינו לענוד טלאי צהוב משני צידי הגוף. בפועל התארגן הגיטו רק 10 חודשים מאוחר יותר, באפריל 1942.
משטרה גרמנית לא היתה; השוטרים התמנו מבין האוכלוסיה המקומית, הפולנית והביאלורוסית. ביניהם הצטיינו באכזריותם אחד גריבקוב מאוקזנה, שלחציק, ז'וק וגם ישינסקי שנעשה לאחר מכן ראש המשטרה.
בעיירה שלטה יחידת ז'נדרמים גרמנים, ובתחנת הרכבת חנה גדוד 44 של הס.ס. שהוחזר מהחזית. היו שם מחסני

חירום. עבדנו במוסך. איתי עבד משה־חצקל מילוטין.
היודנראט מונה על־ידי המפקח קובלסקי מיד אחרי כניסת הגרמנים. הוא מנה כ־10 אנשים. יושב הראש היה מינדל ושאר חבריו היו: שינקמן, חיים יקתריאל־דייטש, יענקל־וולוול שפירא, קליונר, פולקה פישר, הירשקה דייטש ולייב ולין, שהיה אחראי ליציאת אנשים לעבודה.
חיים מוניץ היה המזכיר. היו שמועות שכתב יומן על החיים בגיטו ועל המאורעות שפקדו את יהודי העיירה. אחרי שחרור העיירה חיפשנו את היומן בהרבה מקומות ולא מצאנו.
ליודנראט היו תפקידים שונים, בעיקר להוציא לפועל את גזירות השלטונות הגרמנים כגון: מסירת הפרות ושאר בעלי החיים, מסירת מעילי הפרווה, אירגון סריגת כובעים וכפפות צמר לצבא הגרמני, עשיית חבלים מפשתן. קבוצה של גברים עבדה בתחנת הרכבת בקילוף בולי־עץ שנשלחו לגרמניה לתעשיית הנייר ולמכרות הפחם.
עבור העבודה לא שילמו ולא נתנו אוכל. כל אחד היה צריך לדאוג לעצמו ולמשפחתו, והמצוקה, כמובן, היתה גדולה. היינו צריכים למכור בגדים וחפצים כדי לקנות מצרכי מזון. היינו מוכרים לפולנים, לביאלורוסים ולאיכרי הסביבה; לנו אסור היה לצאת לשוק. הגויים היו נכנסים לגיטו, שהיה מרוכז לאורך כל הרחוב הראשי – רחוב פילסודסקי.
הגרמנים הכניסו לגיטו ברסלב גם את יהודי הכפר היהודי יאיסי, וגם את יהודי העיירות הסמוכות – דרויסק ודובינה. הצפיפות היתה נוראה. כמה משפחות גרו בדירה או בבית אחד.
עזרה רפואית לא היתה; במקרה של מחלות היו מביאים בחשאי רופא. גם ברית מילה היו עושים בחשאי. בלילות היו מסתגרים בבתים. אין יוצא ואין בא מרוב פחד. היו גם מקרים של הריגות סתם־כך, בלי כל סיבה.
לעבודה בתחנת הרכבת היתה יוצאת קבוצה גדולה של 90–80 איש. זוכר אני, שפעם לא חזרו 13 איש מהתחנה; אחר־כך נודע לנו שהכניסו אותם לקרון שעמד על מסילה צדדית וירו בהם. היו ביניהם בוריס קרס ויחזקאל וינוקור. רצחו אותם על־פי הלשנה של מחסנאי שטען שהתרשלו בעבודה..
כמה שבועות לאחר כניסת הגרמנים, הפציצו מטוסים סובייטיים שיירה של הצבא הגרמני. תושבים מקומיים, פולנים וביאלורוסים,, הלשינו כאילו יהודיה גיבנת אותתה למטוסים. הגרמנים תפסו את אחותו של זליג אולמן, האשימוה בריגול ורצחו אותה. אחר כך אסרו אתביילה דייטש (גם היא היתה גיבנת) והאשימו אותה, את יעקב מוסין מדרויה ואת ח.י. בורט באותה עבירה. יושב־ראש היודנראט מינדל, הצליח אחרי ריצות רבות ושתדלנות לשחרר את בורט. את ב. דייטש וי. מוסין תלו אחרי שסבלו עינויים קשים.
את חבר היודנראט זליג אולמן, אשתו ובתו שהתחבאו במקום סתר, מצאו, הובילום ליער קרפוביץ ושם המיתום. הדבר קרה כחצי שנה לפני חיסול הגיטו.
הנשים עבדו, בעיקר, בעבודות נקיון במשרדי הגרמנים (אסתר רוסוניק, לוסיה סגל, סוניה ארון, רוזה סקופיץ, אסתר זייף ועוד). היחס של האוכלוסיה הפולנית היה בדרך כלל עוין. איש מהתושבים לא עזר ליהודים במאומה. לעיתים היה יחסם אפילו גרוע

משל הגרמנים. איכרי הסביבה היו אנושיים יותר בהתנהגותם ליהודי העיירה. למשל: האיכרים מהכפרים אוזרבצי ואחרמובצי הסתירו כמה משפחות יהודיות עד יומו האחרון של הכיבוש. (נתקה פישר, ניוטה קנטור, מאשה ומנדל מארון ושתי משפחות מדבינסק הסתתרו אצל איכרים בכפר).
בנו של הכומר הפרובוסלבי אלקסי ואחיו דימה וסילבסקי – עזרו לא מעט. במיוחד אלקסי, שהיה סגנו של הסטרוסטה קובלסקי. הוא עזר לשבויי המלחמה של הצבא האדום, זייף מסמכים ותעודות והיה שולח אותם לכפרים לעבודה. אותו ואת המפקח קובלסקי הרגו הגרמנים.

ביילה דייטש (ראשונה משמאל) ומשפחתה Bella Dejcz (first to the left) with her family

הטבח

ההרג התחיל ב־3 ביוני 1942 ושלושה ימים נמשך. יום לפני־כן נלקחה קבוצה של כמאה נשים לעיירה הסמוכה סלובודקה לעבודות נקיון; למחרת החזירו אותן והובילון יחד עם כולם למקום הטבח. ימים מספר קודם, התפשטו בעיירה שמועות על חיסול האוכלוסיה היהודית. סיפרו על טבח בגלובוקי ומיורי. בחורף 1941 הרגו את יהודי יודי.
ביודענו כל זאת, השתדלנו להכין מקומות סתר, לכרות ולבנות מקומות מחבוא. בנינו אותם באורוות, רפתות, מחסנים ומקומות שונים אחרים; היינו חופרים בור ומכסים אותו בקרשים. שם חיינו. מתתיהו הנדלר, בנו של הנפח, בנה תעלה כמו בחזית.

בלילה שבין יום שלישי לרביעי שמענו צעקות נוראות מלוות בירִיות. הרמתי את מסך המחבוא וראיתי קבוצות גרמנים יחד עם שוטרים מקומיים, עוברים מבית לבית ומוציאים את האנשים החוצה. חמקתי בשקט מהמחבוא וברחתי לכיוון הבית ממול; נכנסתי למחבוא שהיה חפור מתחת למחסן. מצאתי כמה משפחות ששכבו בו ימים אחדים. כל הזמן שמענו יריות.

יצאתי משם וזחלתי בין השיחים. מצאתי הרוגים – את אבא של משה וישקין ואת אחיו יוסף. זחלתי חזרה ונכנסתי למטבח דודתי ריבל. שם מצאתי כמה אנשים מסתתרים בבור מתחת לשולחן. היו שם ח. פינצוב, א. רוסוניק מ.י. מילוטין, מנדל ומאשה מארון ומשה וישקין. שכבתי עם כולם.

משם היינו יוצאים בלילות לראות את המתרחש ברחובות, מצאנו הרבה גוויות. את אמי הרגו בחצר ביתנו, בנסותה לברוח דרך הגינות. השוטר גריבקוב הרָגה ואחי קבר אותה.

הטבח הגדול נערך ליד תחנת הרכבת. לשם הובילו כמעט את כל יהודי העיירה. ציוו על כולם להתפשט ליד הבורות ואז ירו בהם. מאשקה כץ ברחה מהבור, שכבה כל היום מוסתרת בין השיחים. בערב, הלכה ערומה לכפר הסמוך לבקש מחסה, אולם האיכרים מסרו אותה לגרמנים שהרגו אותה. בתו של רופא השיניים ניוסקה יעקובסון ברחה בזמן ההובלה למוות, נכנסה לבית שעמד בצד הדרך והתחבאה בו. השוטרים מצאוה והרגוה. צעירים רבים הומתו ברחובות בנסותם לברוח.

הגרמנים ידעו שהרבה יהודים עדיין מתחבאים ולכן, הכריזו שיותר לא תהיינה הוצאות להורג מפני שצריכים אנשים לעבודה. אחד מאלה שעברו ברחובות וקראו ליהודים לצאת ממחבואם, היה בנו של אפשטיין, יהודי שתיין ומושחת. יהודים רבים האמינו להכרזות אלו ויצאו ממחבואם. כלאו אותם מיד בבית־הספר האידי. היו שם מאות איש.

אנשי היודנראט שינקמן וריבש מדרויה, פנו ליהודים שנשארו בחיים ודרשו מהם כסף, זהב או תכשיטים, כדי לשחד את השומרים, אולם הדבר לא עזר והוציאו את כולם להורג. מספרים שהרב הישיש זהוריה הלך להריגה עטוף טלית ואמר "צריך לקבל את המוות בכבוד". כמה אנשים (כמו הירש פרידמן) שתו לשכרה לפני ההוצאה להורג והלכו עם כולם בדרכם האחרונה.

בגיטו היתה התארגנות מחתרתית, בעיקר של צעירים וחיילים לשעבר. ידוע לי שאחרי חיסול גיטו מיורי התחילו להתפשט שמועות על חיסול קרוב של גיטו ברסלב. אנשים (רובם יהודים מגיטו מיורי שהצליחו לברוח בזמן, לפני חיסול הגיטו) הסתננו עם נשק לגיטו כדי להתגונן. אינני יודע לאן נעלם הנשק. לי אישית היה אקדח שטמנתיו באדמה.

כשבאו אנשי היודנראט לאסוף כסף כדי לשחד את השומרים, יצאנו לרחובות עם עגלות ואספנו את ההרוגים שהיו מוטלים בחוצות. עדים היינו לרדיפת שוטרים עם מקלות אחרי כמה יהודים; ראינו איך רדפו אחרי יצחק אולמן ותפסו אותו.

אבי היה שומר במחסן עורות. כשנודע לו על ההרג, עלה לעליית הגג של המחסן, העלה איתו את הסולם והתחבא שם. לפני־כן לקחנוהו למחבוא שלנו, אולם הוא לא רצה להישאר ואמר לנו "לכו לכם אתם, הצעירים. אני כבר בן 48, לכו לכם". ידוע לי

על כמה מקרים של התנגדות אקטיבית, למשל: שמעתי על אליעזר ביליאק שהתחפש לגרמני, לאחר שהרגו, וחיסל כמה משתפי־פעולה מבין התושבים המקומיים. את משה־ברוך, אחרי מאבק קשרו לזנב סוס וסחבוהו ברחובות העיירה עד שנפח את נשמתו.

הדרך למאבק מזוין

בלילה החלטנו לצאת מהגיטו, כמה אנשים, ואני בתוכם, הסתננו למוסך של בית החולים ושכבנו שם ימים מספר. משם יצאנו לכיוון יער קרפוביץ. ביער נתקלנו בקברים שלא היו מכוסים כראוי. מצאנו גוויות שרגליהן היו בחוץ. כיסינו אותם והמשכנו הלאה. נכנסנו לביתו של איכר והסתתרנו בעלית־הגג יום שלם. הגוי סיפר לנו שביקר בכנסיה בעיירה ושמע על הנעשה שם. ממנו עברנו לאיכר אחר שהכניס אותנו לאסם ונתן לנו אוכל. ממנו נודע לי שהרגו את אבי; גם את אביו של אולמן, שהסתתר בביתו של בורט, מצאו והרגו. ממנו גם נודע לנו שאת יהודי אופסה עדיין לא חיסלו.

חיכינו ללילה ויצאנו לכיוון אופסה. נכנסנו לגיטו דרך כביש וידז־בויאן. שם נפגשתי עם דודי ירחמיאל מילוטין ואסתר רוסוניק. ירחמיאל לקח אותנו לבית־מרחץ של איכר אחד, שם מצאנו את מ. וישקין וא. רייכל. הם נתנו לנו קצת כסף וככר לחם. משם המשכנו לווידז. בדרך פגשנו כמה מיהודי וידז והלכנו יחד. בחושך לא יכולנו למצוא את הגשר שעל הנחל, התבלבלנו, הסתובבנו כל הלילה, ורק לפנות בוקר עלינו על הכביש ונכנסנו לווידז. שהינו שם שבוע ועבדנו עם כולם. משם לקחה אותנו המשטרה לסוינציאן ופודברודז. עבדנו שם בתיקון פסי רכבת.

האוכל שקיבלנו היה כמו במחנה, קצת מרק עם מעט בשר. משם הייתי נוסע לפעמים לגיטו וילנה ברכבת וחוזר לגיטו פודברודז. היה שם גרמני אחד, שולץ. אחרי שתיקנתי את האופנוע שלו רכשתי את אמונו. בנו של הגרמני היה תמיד שר את הימנון ההורסט־וסל: "כשדם יהודי מותז מהסכין אז טוב ויפה".

אחרי שהות של חודש בגיטו פודברודז שלחו אותנו לדוקשט. גם שם עבדנו בתיקון פסי רכבת ובמנסרה. במנסרה עבדו גם הרבה לא־יהודים, איכרי הסביבה, כפועלים שכירים. המשגיחים היוו שני גרמנים נכי־מלחמה.

בחורף, לפני חג המולד ב־1942 קשרתי קשר עם בן־דודי מ.י. מילוטין שהיה בגיטו סוינציאן, איתו היה גם ביליאק.. אותו זמן פשטו שמועות שרוצים לחסל את מחנה העבודה שלנו ומתארגנת קבוצה המתכננת לברוח לפרטיזנים.

ביקשתי רשות מהממונה עלי לנסוע לבקר קרוב משפחה וקיבלתי. נסעתי ברכבת דבינסק־ווילנה. בירדתי בתחנת דוקשט תפסו אותי ז'נדרמים, כבלוני בשרשראות, לקחוני למשטרה והכניסוני לבית־סוהר. שם הוברר לי שמספר ימים קודם לכן ברחו כמה מחברי ממחנה העבודה סוונציאן (אידל רוסוניק, הנדלר, אפרים ועוד) לכן חשבו שגם אני מהבורחים. את רוסוניק ואת הנדלר שלחו לפונר. כשנודע למוטקה מטורמונט שחבריו נלקחו להשמדה, ידע, שבאם ייתפס, יהיה גורלו כשלהם, והחליט לא לנפול חיים לידיהם. הוא נכנס לביתו של גוי, ביקש סכין ושיסף את גרונו הוא.

הביאו אותו לבית־המשטרה במצב של גסיסה ושם מת. את ארקה מילוטין הרגו במקום בו קברו את מוטקה.

בהיותי בבית הסוהר, התעללו בי, הרעיבו אותי והילקוני בכל הזדמנות. פעם נפתחה הדלת ולתאי פרץ כלב־זאב אימתני שהתנפל עלי, ונשך אותי ברגלי. זמן רב לאחר מכן לא יכולתי ללכת. סימני הנשיכות והפצעים נשארו לי עד היום.

בז'נדרמריה חקרו אותי, היכוני מכות רצח עד שהגיע הגרמני שממנו קיבלתי את רשיון הנסיעה וביקש לשחררני כיון שהוא היה צריך אותי לעבודה. אחרי ששחררו אותי, לקחני הגרמני אליו, נתן לי תרופות ואוכל, ועל־ידי עדותו ניצלתי. הוא גם הודיע לי שמחסלים את המחנה. אגב, אחרי המלחמה נודע לי שהגרמני הזה חי ונמצא בדיסלדורף, כתבתי אליו אבל כל תשובה לא קיבלתי.

מדוקשט ברחתי לסוונציאן, שם נפגשתי עם בן־דודי משה־חצקל. נוכחנו ששולחים אנשים לפונר להרג. התארגנו עשרים איש, אספנו כמה כלי־נשק, רימונים ואקדח ויצאנו לכיוון היידוצישוק – ליערות.

Представитель
Белорусского штаба
Партизанского движения
на
1 Прибалтийском фронте
„2" августа 1944 г.
№ 201.

СПРАВКА

Дана настоящая Милютину Мих. Е.
в том, что он действительно состоял в
партизанском отряде № 2 бригады им. „Спартак"
с 10 июля 1943 г. по „2" августа 1944 г.
в должности рядового бойца
Просим к местным органам власти оказать тов.
Милютину М. Е. содействие в устройстве на
жительство и работу.

Начальник отдела кадров
представительства БШПД
на 1 Прибалтийском фронте

תעודת פרטיזן של משה מילוטין

Moshe Milutin – partisan in the Spartak brigade, later a soldier in the Red Army. Decorated with the war medal and Glory Citation, 3rd class

הגענו ליערן אחד שסיפר לנו שאכן ישנם בסביבה פרטיזנים המבצעים פעולות חבלה, בעיקר נגד רכבות, והם באים לפעמים לפגישות. איתנו היו: ירחמיאל מילוטין ואסתר, בן־דודי משה חצקל, ברקה יוחאי ועוד כמה חברים. הסתובבנו ביער כמה שבועות. נכנסים מדי פעם לבתי־כפריים כדי לקחת אוכל. יָשַׁנּוּ בחוץ, בשלג, תחת העצים.

באחד הימים פגשנו ברוסי, קומיסר לשעבר של הצבא האדום, בשם וַסילי מרקוב. דיברנו איתו על רצוננו להצטרף לפרטיזנים. הוא הבטיח לנו שיחזור אלינו אחרי פעולת־חבלה שהלך לבצע. ואמנם, חזר אלינו אחרי מספר ימים ולקח אותנו ליערות בסביבת פוסטב־הידוצישוק. בדרך נתקלנו במארב גרמני שפתח עלינו באש. מזלנו שרק חבר אחד נפצע. כיסינו אותו בענפים והבטחנו לו שנחזור אליו לקחתו. המשכנו ללכת. מרקוב ושני חברים הצליחו לחצות את הנחל ואנו נשארנו ביער ללא מנהיג. נכנסנו לאיכר אחד, אילצנוהו לרתום סוס, ויחד איתו נסענו למקום בו השארנו את חברנו. לקחנוהו ובלילה חצינו את הנחל. הגענו לכפר בשם אוסצינה מעברו השני של הנחל. בעת מעבר הנחל פתחו עלינו הפרטיזנים באש; חשבונו לגרמנים, אך לבסוף התברר המצב. אחרי חקירות קיבלו הפרטיזנים רק את אלה שהיה להם נשק אישי. אלה שלא היה נשק בידיהם נשלחו להשיגו כדי שיתקבלו.

משם פנינו לכיוון ברסלב. הגענו לכפר קרסנוסלצי, ושם התחלנו לבצע פעולות: היינו הורסים בתים של משתפי־פעולה עם הגרמנים, מחסלים אנשי משטרה מקומיים וגרמנים, מורידים רכבות מהפסים ועוד פעולות חבלה שונות. השתתפתי בהרבה פעולות בסביבות שרקובשצ׳יזנה, בויאן, אופסה, קאזיאן, וידז ואחרים. נפצעתי ליד קאזיאן. מפקדנו היה סטריקוב, טייס סובייטי לשעבר. כך פעלנו עד קיץ 1944, אחר כך הצטרפנו לצבא האדום. בחודש יולי 1944 שוחררה עיירתנו ברסלב. יום לאחר שיחרורה ביקשתי וקיבלתי רשות לבקר בה, שהיתי שם כיומיים. ידיעות רבות נודעו לי שם.

משתפי הפעולה עם הגרמנים ברחו. חיפשתי את אנטון, שהיה אחד המלשינים הנבזיים ביותר, אולם לא מצאתיו. רציתי להרגו. היתה אז רשות לנקום ולהרוג ללא משפט את הבוגדים האלה.

כשנודעה לי זהותו של האיש שהרג את לייזר ביליאק, הלכנו וסיפרנו זאת לשלטונות הסובייטיים בעיירה וביקשנו רשות לתפוס אותו. אמרו לנו לחכות. אחרי שבוע הודיעונו שהרשות ניתנה. אברהם ביליאק ואני הגענו לביתו של הגוי פרומצנקו. הוא התחיל לברוח: פתחנו עליו באש והרגנו אותו ואת בניו.

חרט רפאל
בן איסל ואברהם־ברוך

אבי היה סוחר זעיר שהתעסק בקניה ובמכירה של תרנגולות, ביצים, דגים, פירות וכיוצא במוצרי מזון כאלה. את הסחורה היה שולח למכירה לעיר המחוז וילנה. בזמן השלטון הסובייטי עבד אבא כמחסנאי במאפיה של משפחת קורט. תפקידו היה לקבל את הקמח ולמסור את הלחם. אני עבדתי בבית־מלאכה של חייטים, אחי ישראל עבד ככבאי והאח משה בבית־דפוס.

אחרי פלישת הגרמנים לרוסיה, השתרר אי־שקט בעיירה. הפקידים הסובייטים התחילו לעזוב את המקום, בהשאירם אותנו לגורלנו. חלק מהאוכלוסיה היהודית, ובפרט הנוער, התחילו לברוח לכיוון הגבול הישן פולין־רוסיה, בתקווה להיכנס לברית־המועצות ולשהות שם עד יעבור זעם.

בביתנו שררה הדיעה שכולנו צריכים לעקור מן המקום, אבל אבא התנגד. "מה שיהיה עם כלל ישראל, יהיה גם עם ר' ישראל" אמר. אנו, הבנים, היינו כבר די גדולים והחלטנו בכל־זאת לצאת לדרך. אחותי סימה נשארה עם ההורים. יחד איתנו יצאה קבוצה גדולה של צעירים לכיוון העיירה דרויה. בדרך פגשנו את העגלון פסח שקולניק עם בתו ליבקה. גם הם נסעו לאותו כיוון. למחרת בבוקר הפגיזו אותנו מעברו השני של הנהר דווינה. סיפרו לנו שהרוסים לא מאפשרים לחצות את הגבול. מיואשים ומאוכזבים חזרנו הביתה, לעיירה. קשה היה לצעוד שוב ארבעים קילומטר ברגל. הלכנו רק בלילה ולשונות־אש של כפרים בוערים ליוו אותנו כל הדרך.

כשנכנסנו לעיירה מצאנו שם צבא גרמני. בבית מצאנו רק את ההורים. אחותנו כבר לא היתה שם. נודע, שהגרמנים עוצרים את חברי המפלגה הקומוניסטית וגם את נוער הקומסומול. אחותי היתה חברת הקומסומול וכולם יעצו לה להסתלק מהר מהמקום, מה גם שהיו שמועות שהמצב לא יארך זמן רב, הרוסים יהדפו את הגרמנים ואז תוכל לחזור. אחרי שעברו כמה חודשים וסימה לא חזרה, היינו משוכנעים שנהרגה אי־שם.

כמה ימים לאחר כניסת הגרמנים הפציצו מטוסים סוביטיים ריכוזי צבא גרמניים. למחרת עצרו הגרמנים

בחורה יהודיה ושני בחורים והאשימו אותם בשיתוף־פעולה עם הסובייטים, בכך שאותתו למטוסים וציינו להם בסיסים ומקומות סתר. עינו אותם והוציאום להורג.
הקרבנות הבאים היו ארבעה־עשר יהודים שנרצחו על־פי הלשנה של פולני, משגיח עבודה, שמסר לגרמנים שהם התרשלו בעבודה. עבודתנו היתה קילוף בולי־עץ בתחנת הרכבת, ממנה נשלחו לגרמניה. עבדנו בלי הפסקות. אסור היה להרים ראש ולהינפש.
בסלובודקה, היו קסרקטיני צבא. לגרמנים נודע שבעת נסיגתם הטמינו בהם הרוסים נשק. נשלחנו לשם, חפרנו, מצאנו את הנשק, והעמסנו אותו על קרונות הרכבת. פעם העמסנו חביות מים על משאית; כשגמרנו את העבודה ציווה עלינו הגרמני לעלות על החביות. פתאום הבחנו שגרמני אחר מכוון את רובהו אלינו. נבהלנו מאוד. אחד מהם צילם את האירוע. את החביות פרקנו במאפיה וקיבלנו ככר לחם, פיצוי לא מבוטל על ההפחדה.

כשהוקם הגיטו, פקדו עלינו לעזוב את ביתנו ולהיכנס לגור יחד עם משפחתו של לייזר פרומין. את הפרה מסרנו לשכן פולני וביקשנו ממנו שמזמן לזמן יביא לנו קצת חלב. כמו־כן העברנו הרבה מוצרי־הלבשה למכר, איכר מכפר דיאדושקי. בעת מצוקה היינו מחליפים את הרכוש במזון.
בדירה הקטנטנה בה התגוררנו מנינו תשעה אנשים. בהיותנו בגיטו, ידענו כבר שהגרמנים מחסלים את היהודים. הגיעונו ידיעות על חיסול יהודים בעיירות סמוכות. לא האמַנו שאפשר להסתתר ולהינצל. הגרמנים קיבלו עזרה רבה מהתושבים הנוצרים המקומיים. הם ידעו כל מה שנעשה בעיירה. ובכל זאת, התחילו אנשים להכין מחבואים.
הגרמנים היו מוסרים דרך היודנראט דברי הרגעה ומבטיחים שליהודי ברסלב לא יאונה כל רע, היות והם חרוצים וצייתנים.
אנו, ארבעת הגברים במשפחה, החלטנו להכין מחבוא, על כל צרה שלא תבוא. יחד עם שכנינו, משפחת טבורצקי, התחלנו לחפור. ביתו של טבורצקי נראה לנו מתאים למטרה זו, היות וניצב מרוחק מעט מהרחוב וקרוב להר. העבודה היתה צריכה להיעשות בהיחבא ובשקט. צריך היה להיזהר לא רק מפני המשטרה, אלא אפילו מפני עינם של שכנים. הכניסה למחבוא נמצאה מתחת לבית־שימוש.

ביום רביעי, בשעה מוקדמת בבוקר, היה זה ב־3 ביוני 1942, שמענו צעקות מבחוץ ודרישות לצאת מהבתים. חלק מהאנשים הספיקו להסתתר, אבל אנחנו חשבנו שתוך כדי המהומה שנוצרה נצליח להימלט ולברוח לכפר, למכרים שלנו. טעינו. כשיצאנו מהבית ראינו שאנחנו מוקפים מכל עבר אנשים חמושים ושמוליכים את כולם לכיוון אחד. גם אנו נאלצנו להתקדם יחד עם כולם. בני־משפחתנו הלכו יחד וכשהתקרבנו לביתו של פאלקה כץ, התחלנו לרוץ אל מאחורי הבתים, להגיע למחבוא שלנו. מכיוון ההר התחילו לירות עלינו, אך בכל־זאת הצלחנו לרדת למקלט. שהינו שם שלושה ימים. ביום שישי, היום השלישי לטבח, תפסו אותנו; מישהו יצא להביא קצת מי־גשם לשתיה, ואחד השוטרים הבחין בו. ארבו לנו כמו לכלבים. מיד באו משטרה וז'נדרמים ודרשו מאתנו שנצא מהמקלט, אחרת יזרקו רימון לתוכו. יחד אתנו היתה

משפחתו של מאיר־יוסל דייטש, קרובי משפחה של טבורצקי, שאחדים מהם הצליחו להימלט. שני אחי הצליחו גם הם לחמוק מידי המשטרה. את היתר עצרו והובילו למקום ריכוז בבנין של משרד־המס. אותי הובילו יחד עם מטוס (מתתיהו). אחרינו הובילו את אבא ואמא. בתוך הבנין פגשנו עוד יהודים שנמצאו במקומות מסתור אחרים; גורל כולם נחרץ. זוכר אני את חיים־אייזיק מארון שעמד ובכה מרות. זוכר אני חדר גדול, ובו הרבה בגדים זרוקים, ועל הקירות כתובים שמות פרטיים ושמות־משפחה ועל־יד כל אחד המלה אומגעקומען (נספה).

עוד בהיותנו בגיטו, חילקה אמא לכל אחד מאתנו חפצי־ערך באמרה שנשמור זאת לעת צרה; אפשר שעבור איזה חפץ אפשר יהיה להינצל ולהישאר בחיים. כעת, בהיותי כלוא במשרדי־המס, וביודעי שמחר אולי יבוא עלינו הקץ, ניסיתי את מזלי. על־יד הדלת ישבו שוטר ואיש היודנראט (שאת שמו לא אזכיר) עם סרט על הזרוע. אזרתי אומץ, ניגשתי אליו והצעתי לו שעון עתיק מזהב, מימי הצאר ניקולאי וביקשתי בתמורה שיתן לי לצאת. הוא סירב וציווה עלי להתרחק מהדלת. מאוחר יותר ניסיתי פעם נוספת; היה כבר די חשוך, על־יד הדלת ישב רק שוטר רדום אחד. אינני יכול עד היום להסביר איך חמקתי על ידו ויצאתי לחצר. היו שם הרוגים. קפצתי מעל גוויות, רצתי דרך חצרות עד שהגעתי לביתו של לייב גורביץ׳. נתקלתי ביהודי שגרר אותי למקלט. הפעם ניצלתי. ישבתי נפחד ורועד מהתרגשות שם גם מצאתי את חברי מאיר גורביץ.

אבל היינו צריכים לעזוב את המקלט. המשטרה והגרמנים עברו מבית לבית, חיפשו ונברו בכל פינה, והיה קשה מאוד להסתתר. אמו של מאיר, רחל, אמרה לנו שנברח. אמי, איסל ז״ל, היתה ילידת הכפר דיאדושקי, שם גרו לפנים כמה משפחות יהודיות. אמא למדה יחד עם ילדי הכפר בבית־ספר והרבה בנות־כפר היו חברותיה. היא הכירה שם כל איכר; בימי קיץ היינו באים להינפש כאן. עכשיו החלטתי לברוח לשם.

בכניסה לכפר היה גשר, שמור על־ידי הגרמנים. בדרך פגשנו את אחותו של השוטר קולקובסקי, ונמצאנו בין הפטיש והסדן. אבל, שיחק לנו המזל: שני השומרים שכבו על־יד הגשר ישנים, ונשקם לצידם. עברנו את הגשר מבלי שיבחינו בנו, אבל במהרה התעוררו שניהם והתחילו לצעוק לנו שנעצור. מפוחדים התחלנו לרוץ לכיוונים שונים וכך נפרדנו ולא התראינו עוד. אחרי המלחמה שמעתי שמאיר הגיעו לגיטו גלובוק; שם הרגו אותו.

שכבתי כל הלילה בשדה ובבוקר השכם נכנסתי לכפר. אצל ידידנו הטוב מיקיטה סבײַלביץ פגשתי את אחי הגדול ישראל ומאוחר יותר הגיע גם האח השלישי משה. מיקיטא לקח אותנו לכפר בויאבשצ׳ינה, למכר שלו, ואנקה, שהשתייך לפלג העתיק של הדת הנוצרית־אורתודוכסית, והוא החביא אותנו אצלו חודשים אחדים. שכבנו בעליית־גג מחופרים בתוך ערימות מספוא וחציר, בעוד הכינים והעכברים אוכלים אותנו חיים. כשנודע לנו שבברסלב מקימים גיטו שני, הלכנו שמה. היו בגיטו כמה מאות אנשים, חלק מהם אופסאים. גם היודנראט היה מורכב מאחדים מיהודי אופסה. מיקיטה והפולני־השכן שבידיו הפקדנו את הפרה, היו מביאים לנו מעט אוכל. הגיטו היה מגודר בתיל דוקרני ושמור על־ידי שוטרים. אחד מהם היה המנצח לשעבר של התזמורת שבה ניגנתי. פעם בא אלינו ואנקה, האיכר שאצלו התחבאנו, וסיפר לנו

שבקרוב, כך סיפרה השמועה, יחסלו גם את הגיטו הזה. הוא הציע לנו לחזור אליו. בהסכמתו חפרנו מסתור מתחת לדיר הכבשים.

ואנקה זה הציל אותנו ממוות בטוח. ימים אחדים אחרי שעזבנו את הגיטו, הגיעו לשם ז'נדרמים ושוטרים, הובילו את כולם לבורות ורצחו אותם. זה היה ערב פורים 1943.

שהינו אצלו חודשים אחדים, וכשנודע ברבים שהוא מסתיר יהודים, ביקש מאיתנו שנחפש לנו מקום אחר. עזרתנו, כמו תמיד, באה דרך ידידנו מיקיטה. הוא מצא עבורנו איכר, באותו כפר, קאסאן היה שמו; גם אצלו חפרנו מקלט ברפת. את קירות הבור ציפינו בדלתות של בתי־מרחץ כפריים שהיינו גונבים בלילות בכפרים הסמוכים. פעם, כשניסינו להוריד דלת אחת, הבחנו בצללית של אדם ונבהלנו מאוד. התברר לנו שהיה זה קצין רוסי, שברח ממחנה שבויים על־יד דווינסק. הוא הצטרף אלינו וחיינו יחד. מאוחר יותר נודע לנו שהאיכר הסתיר אצלו גם את לייב שרמן עם ילדיו.

מעבר לדף:

הקומיסריאט למלחמה מודיע לסימה חרט ששני אחיה – חיילים בצבא האדום – נפלו כגיבורים בשדה הקרב:

ישראל נפל ב־9 בספטמבר 1944

משה נפצע קשה ומת ב־20 בספטמבר 1944

The War Commissariat informs Sima Charat that her two brothers, soldiers in the Red Army, fell in battle:

Israel Charat, on Sept. 9, 1944

Moshe Charat, wounded in battle, died on Sept. 20, 1944

НКО—СССР
БУГУРУСЛАНСКИЙ РАЙОННЫЙ ВОЕННЫЙ КОМИССАРИАТ
12 июня 1945 г.
№ 1/1207.
г. Бугуруслан, Чкаловской области

Форма—4

Куда Чапаевская 50.
подробный адрес получателя
Кому Харат С.А.
фамилия, имя, отчество получателя

ИЗВЕЩЕНИЕ

Ваш брат кр-ец
сын, брат, муж, военное звание
Харат Михаил Абрамович
фамилия, имя, отчество
уроженец Витебск. обл. г. Браславль
обл., район, село, деревня

В бою за Социалистическую Родину, верный воинской присяге проявил геройство, мужество, и был ранен и умер от ран 20 сентября 1944 года.
убит, ранен и умер от ран
похоронен Лит. ССР. д. Шиловяны.

Настоящее извещение является документом для возбуждения ходатайства о пенсии (приказ НКО СССР № 220 и постановление СНК СССР № 1269—1941 г.)

ОСНОВАНИЕ: отношение из НКО от 22 июня 1945 г.

Бугурусланский райвоенком майор (Смирнов)
Начальник части ст. лейт. адм. сл. (Печериченко)

НКО—СССР
БУГУРУСЛАНСКИЙ РАЙОННЫЙ ВОЕННЫЙ КОМИССАРИАТ
25/VIII 1945 г.
№ 1/2508
г. Бугуруслан, Чкаловской области

Форма—4

Куда Чапаевская 50.
подробный адрес получателя
Кому Харат Сима Абрамовне
фамилия, имя, отчество получателя

ИЗВЕЩЕНИЕ

Ваш брат кр-ец
сын, брат, муж, военное звание
Харат Израиль Абрамович
фамилия, имя, отчество
уроженец Вилейской области, Браславск. р-н.
обл., район, село, деревня

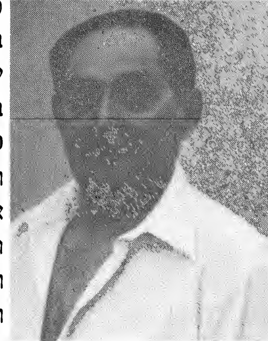
В бою за Социалистическую Родину, верный воинской присяге проявил геройство, мужество, ~~и был~~ погиб 9 сентября 1944 года
убит, ранен и умер от ран
похоронен Лит. ССР, Коловари, д. Войлоне.

Настоящее извещение является документом для возбуждения ходатайства о пенсии (приказ НКО СССР № 220 и постановление СНК СССР № 1269—1941 г.)

ОСНОВАНИЕ: извещение из НКО от 29.7.45 г.

Бугурусланский райвоенком майор (Смирнов)
Начальник части ст. лейт. адм. сл. (Печериченко)

ביליאק אברהם
בן הניה־ריבה ונתן

כשחילקו הגרמנים והרוסים בספטמבר 1939 את פולין ביניהם, הייתי נער בן 15. פתאום נעשיתי גדול, מבוגר. שיגרת החיים נשברה, עיסוקי השתנו. בבית הפכנו מסוחרי בהמות בפולין העצמאית לחקלאים ברוסיה הסובייטית. 10 הקטר אדמה חקלאית התחלקו בין אבי לשני אחיו האחרים. בבית היינו, בנוסף להורינו ארבע אחיות ושלושה אחים: מאשה, משה, שיינה, שרה־גיטקה, ליבקה, טבק'ה ואנוכי. כולנו ממשפחת ביליאק הידועים לטוב. אחרי השואה נותרנו שניים: אני ואחי משה. מאשה – האחות הגדולה – נישאה ב־1933 ליענקל גלזר. בבית גרמה לנו הרבה צרות ויסורי־נפש, כמו אותה הודל מ"טוביה החולב". מאשא שלנו היתה חברה פעילה במפלגה הקומוניסטית הלא־ליגלית בפולין. מדי פעם היו עוצרים אותה ומכניסים לבית־הסוהר בברסלב ובלוקישקי שבווילנה. לקראת חג הפועלים, ה־1 במאי, עצרו אותה וכן לפני יום המהפכה הבולשביקית. היא נעצרה כשמצאו על עליית־הגג חומר תעמולה קומוניסטי. עד למלחמה נולדו להם שני ילדים. אברהם־איצ'ה ורבקה'לה. הילד השלישי – וולוולה – נולד במלחמה, והיה בן חצי שנה כשהנאצים טבחו ביהודי ברסלב.

מאחינו הגדול משה נפרדנו בלב דואב. הוא גויס לצבא הפולני, למלחמה בפולש הנאצי, בתחילת בספטמבר 1939. התקדמותם היתה מהירה יותר וניתן היה לשער שתוך מספר שבועות ישתלטו על פולין כולה. חרדנו לגורלנו. פחדנו מהגרמנים.

ואז, באה החלטת הסובייט העליון להשתלט על חלקה המזרחי של פולין, (לפי הגדרתם; לשחרר את שטחי ביילורוסיה ואוקראינה המערבית). ברצון, בפרחים ונשיקות ובשמחה מופגנת קיבלנו את הצבא האדום. התחלנו להתרגל לצורת חיים חדשה ומוזרה. התרגלנו למחסור ולעמידה בתור למצרכים חיוניים, וידענו גם פחדים מה הם. אנשי הנ.ק.וו.ד. היו מוצאים מדי פעם משפחות לא רצויות ומשלחים אותן למקומות מרוחקים. עד לסיביר הגיעו יהודי ברסלב.

כשנתיים בערך חיינו תחת המשטר הסובייטי. הגיעונו ידיעות מפחידות על יחסם והתנהגותם של הנאצים כלפי האוכלוסיה היהודית. כעת בא תורנו וטרם ידענו מה צפוי לנו.

הוכינו בתדהמה עת נודע לנו על פלישת הגרמנים לשטחי ברית־המועצות. המומים היינו מהעוצמה ומההתקדמות המהירה של צבאם. הצבא האדום נסוג, לפעמים בבהלה, לעומק רוסיה. ביום הרביעי למלחמה עזבו את ברסלב אחרוני הפקידים הרוסיים ומשפחותיהם, השלטון האזרחי, המשטרה והמפלגה. גם הם עברו לעומק רוסיה. נשארנו בלי שליטים. אין פולנים, הרוסים ברחו והגרמנים טרם באו.

ביום החמישי למלחמה הגיעו הגרמנים לברסלב; תחילה מספר סיירים רכובים על אופנועים ואחריהם צבא. הם התמקמו מול ביתנו בחצרו של סקוריאט ולאורך האגם דריוויאטא. אחר־כך שינו את מיקומם והעבירו את הצבא על־יד תחנת הרכבת. על ידנו נשארו מספר בתי־מלאכה שלהם ומאפיה שהיתה ממוקמת בשלוש מכוניות גדולות וסיפקה את לחמם. הם תפסו אנשים לעבודות שונות. גם אותי תפסו לעבודה במאפיה, עם עוד 20 איש. עבדנו מבוקר עד ערב. כל פניה ודרישה מצידם כלפינו התחילה תמיד ב"דו פארכפלוכטע יודע". הרבה פעמים סחבו אותי לעבודה ברכבת. עבדנו שעות רבות בעבודת פרך. העמסנו נשק, חציר, עצים ודברים אחרים. למרות עבודתנו הטובה היכו וגידפו אותנו. יהודי בעל זקן, היו תופסים בזקנו ומנענעים את ראשו לכל הכיוונים.

אחר־כך באו הדברים המוכרים לכולנו: יודנראט, משטרה יהודית, טלאי צהוב, איסור ללכת במדרכות ואיסור קניות בשוק, קונטריבוציות בצורת סכומי־כסף גדולים, דברי־ערך ובגדים טובים.

ערב פסח של 1942 פורסמה הוראה לעזוב את הבתים ואת הרכוש ולעבור לגיטו. הגיטו היה לאורך כל רח' פילסודסקי לשעבר וחולק לשניים. מעבר לגשר בכיוון סלובודקה, חייבים היו להתרכז הזקנים ומשפחותיהם ("ניכט ארבייטס־פייאיקע" – לא כשירים לעבודה) ובלשון אחרת – "די טויטע געטע" (הגיטו המת). ביתנו היה בגיטו של הזקנים ואנו רצינו מאוד להישאר בביתנו. הלך אבא לידידו, רפאל פישר איש היודנראט, להתייעץ. הלה הסביר לו: "אתם יכולים להישאר בביתכם. כולנו נדונים לחיסול. ייתכן שאתכם יחסלו מוקדם יותר". עברנו לחיות ביחד עם משפחת דודי מולקה ביליאק, הוא אחי אבי. הכול נעשה בחיפזון; הצפיפות בבית גדולה, התנאים גרועים, הילדים בוכים. מעט מזון קיבלנו מהגויים תמורת בגדים וחפצי־ערך. ידענו כי גיטו הוא מצב זמני. מרכזים את היהודים לקראת השמדתם. צריך למצוא מחבוא ולנסות להישאר בחיים. חפרנו בור מתחת לבית ואת האדמה שפכנו לנהר מתחת לגשר. ברצפה פתחנו פתח לירידה, מוסווה היטב. הכינונו בבור מים ומזון. ב־1 ביוני 1942 ציוו על היודנראט לשלוח לסלובודקה (10 ק"מ מברסלב) 100 צעירים לניקוי קסרקטיני הצבא, רובן בנות. גם אני ואחותי ליבקה היינו בין המגויסים. ריכזו את כולנו בחצר היודנראט. ב־2 ביוני, יום שלישי בבוקר, יצאנו לדרך. מלווינו היו ז'אנדארמים ושוטרים חמושים שרכבו על אופניים. אנשי סלובודקה ריחמו עלינו ונתנו לנו מים ומעט אוכל. ביום רביעי בבוקר רוכזנו שוב ונאמר לנו שאנו חוזרים הביתה. לשמחתנו לא היה גבול. הלכנו במפוזר. לכל אורך הדרך פגשנו בפטרולים.

בהתקרבנו לברסלב קיבלה את פנינו יחידת ז'נדרמים. בברוטליות וגידופים החלו לצופף אותנו ולזרז את צעדינו. על ידי צעד שלמקה שפירא שאמר לי: "יש לי הרגשה שבברסלב קורה משהו. בוא נסתלק." ניצלנו רגע מתאים וזינקנו החוצה. גם הירשקה מזמוש הצטרף אלינו. התחבאנו עד שהקבוצה התרחקה. לאחר זמן סיפרה לי אחותי: רק נכנסנו לברסלב והכול נתברר לנו. הגירושים לבורות־השמדה היו במלוא התנופה. העיר מלאה גרמנים, שוטרים ליטאים, לטבים ומקומיים. מכל עבר צעקות ויריות, מכות וגידופים. בקבוצה נוצרה בהלה. אחדים ניסו לברוח והצליחו. גם אחותי הצליחה. באחרים ירו ופגעו. את רובם הביאו הקלגסים לבורות והרגום בדם קר. ועוד סיפרה לי אחותי: על־יד שער שוק הבהמות ראינו שתי גופות, של אברמקה ונפתל פישר, שגילו התנגדות עזה לשוטרים שבאו לקחת אותם לבורות והשוטרים ירו בהם. הצו להתחיל בחיסול גיטו ברסלב ביום רביעי ה־3 ביוני הגיע מה"גביטס־קומיסר" ממינסק. בלילה שלפני הטבח הבחינו בגיטו בתגבורת גדולה שהגיעה לעיירה והתפרסה סביבה. היו אלה איינזץ־גרופן, ליטאים, לטבים ומקומיים. לעזרתם הגיעו גם מכוניות עמוסות ז'נדרמים מגלובוקי. ביום זה פרעו ורצחו וטבחו בהמוני יהודי ברסלב.

בלילה שקט רחוב הגיטו. פטרולים הסתובבו בחוצות. כאשר התרחקו מביתנו, התגנבתי ונכנסתי למחבוא המשפחתי. אחותי ליבקה כבר הספיקה גם היא להגיע. משפחתי ניצלה מהטבח של היום הראשון פרט לאחותי שיינקה שאין אנו יודעים מה עלה בגורלה ברגע שכולנו ירדנו למחבוא. כנראה שנתפסה והומתה. למחרת המשיכו הקלגסים במלאכתם; שברו דלתות וחלונות־בתים, הפכו רהיטים וחיפשו מחבואים. למזלנו, לא מצאו בביתנו איש ואת הכניסה למחבוא לא גילו. במחבוא שלנו בכה תינוקה של אחותי מאשה – וולוולה. פחדנו שהבכי יסגיר את המחבוא על דייריו, ואחותי הניחה על פיו כר נוצות ואז פסק בכיו. שלושה ימים רצופים נמשך הטבח ביהודי ברסלב. בטבח הראשון איבדה משפחתינו שניים מבניה.

ידענו: המקלט הוא מקום זמני בלבד. צריך לברוח. עוד לפני הטבח בא אבי בדברים עם איכרים מכפרי הסביבה. הם גילו רצון לעזור לנו בעת הצורך. אחד מהם היה ידידנו פטרו – הכומר מכנסיית בלמונט. בליל שבת החלטנו לנסות את מזלנו. יצאנו אבא, אחותי מאשה ובעלה יענקל, אחותי ליבקה, אחי טבק'ה ואנוכי. אמא נשארה במחבוא עם שני הנכדים – הילדים של מאשה. איתם נשארה גם אחותי גיטקה שלא הסכימה שאמא תישאר לבדה עם הילדים. קבענו: רק נגיע למקום בטוח – נחזור וניקח אותם אלינו.

בכניסה לבלמונט היה גשר גדול ושמור היטב על־ידי הגרמנים. היה הכרח לעקוף אותו. בקשנו עזרת מכר שגר לפני הגשר. אחרי חצות הכניס את כולנו לסירה ובעיקול גדול, הרחק מהגשר, הביא אותנו לבלמונט. הכומר הופתע לראותנו ושמח לבואנו. היה בטוח שהושמדנו. הוא קיבל אותנו באוכל, בשתיה ובדמעות בעיניו. הוא הבטיח לעזור לנו להישרד. תחילה הכניס אותנו לכנסיה ונעל אותה. למאמיניו אמר: "מוטב שהכנסיה תהיה נעולה ולא תשמש מסתור לעוברי־אורח לא רצויים". בימי ראשון היה מחזיר אותנו לביתו ופותח את שערי הכנסיה למתפללים. מספר ימים אחרי הטבח עברו בברסלב והכריזו ברמקולים שכל המתחבאים יכולים לצאת ולא יאונה

להם כל רע. אמי, אחותי, הילדים ואיתם רבים אחרים שנותרו מהטבח האמינו להודעות ויצאו החוצה. את כולם ריכזו בחצר היודנראט ואחרי מספר ימים הביאו את כולם לבורות, וסופם היה כשל הקודמים.

יענקל, בעלה של מאשה, החליט לצאת לברסלב ולהביא את הילדים, האמא והאחות. אנו טרם ידענו שהם הסגירו עצמם וחוסלו. בהגיעו לברסלב, נתפס. התעללו בו והרגוהו. הכומר התחיל לחפש עבורנו מקומות יותר בטוחים. את מאשה הביא לאיכר בכפר זרבצי, שם הסתירוה מתחת לתנור רוסי גדול, שם נמצאו גם התרנגולות. את אבא, אותי, את טבק'ה וליבקה הביא לכפר פיאטושקי, לשני אחים לא נשואים. החביאו אותנו במרתף מתחת לרפת ובלילות היינו עולים על העליה, שם היה לנו הרבה אוויר ושטח מחיה גדול יותר לעומת המרתף. שילמנו להם ביד נדיבה על כל החסדים: על האכסניה והאוכל, על הקשר שקיימו בינינו ועל טוב־ליבם. לדבר אחד לא היתה תמורה – לפחד. מי שהסתיר יהודי חי בפחד מתמיד. הכפריים הוזהרו בלי־סוף שלא להחביא יהודים, ואבוי לזה שיהודי מוסתר נמצא בביתו. גורלו, גורל בני־ביתו ורכושו נחרץ. את הבית על התכולה שבו שרפו, את בעלי החיים לקחו ואת אבי־המשפחה ובני־משפחתו הרגו. פעם רמזו לנו האחים, כאילו מצטדקים, שאחדים מאיתנו צריכים למצוא מקום אחר. שמענו שבאופסה עוד קיים הגיטו. היו לנו שם מכירים. החלטנו להתחלק: אבא, האחות ליבקה ובקרבתם, בכפר שכן, האחות מאשה – יישארו. אני וטבק'ה נלך לאופסה. נפרדנו מבני המשפחה. נפרדנו מהאחים שסיכנו חייהם בגללנו. הם תדרכו אותנו איך ללכת בדרכים ושבילים, דרך יערות וכפרים. בדרך נעזרנו בכפריים. לאורך כל הדרך ארבו לנו סכנות. פחדנו והתקדמנו. הלא כולם מחפשים יהודים; הגרמנים – כמובן מאליו; השוטרים המקומיים – הלא לשם כך התגייסו ועשו מלאכתם נאמנה. כל גוי שתפס יהודי ומסָרו לשלטונות קיבל תמורתו מלח. (במצרך הזה היה מחסור גדול).
לפני הכניסה לאופסה תידרך אותנו גוי מקומי איך להיכנס לגיטו מבלי להתגלות. אגב־כך הצביע על חורשה לא הרחק מהמקום בו עמדנו, וסיפר שמונחות שם שתי גופות, של מולקה וחמק'ה – בניו של לייב שרמן. שני בני ברסלב צעירים כמונו, שנתפסו, עונו ואת ראשיהם כרתו. ניגשנו וזיהינו אותם. בכינו. בראשינו עלו מחשבות נוגות. בגיטו אופסה לא יכולנו להישאר משתי סיבות: ראשית הגיטו היה סגור ליהודים מבחוץ, וגרוע מזאת: מדי־יום מבקרים כאן שוטרים מברסלב שמכירים אותנו. אם ניתפס – צפוי לנו מוות בטוח. המשכנו בדרך־לא־דרך עוד עשרים קילומטר. הגענו לגיטו וידז, עייפים עד מוות. כאן – הירשו לנו להישאר זמן־מה. עברו שלושה שבועות. רק הספקנו להתאושש ולטפל קצת בעצמנו, הגיע צו שעל היודנראט לשלוח למחנה־עבודה בסוונציאן קבוצת צעירים. אותנו הכניסו לטרנספורט זה. המחנה היה ברחוב וילנה, בשטח מגודר בתיל דוקרני. אותנו הכניסו פנימה וחילקו אותנו לצריפים עלובים. היינו כחמש מאות יהודים. כולנו עבדנו בשיפוץ מסילת־הברזל מסוונציאן לפודברודז. דירבנו אותנו לעבודה מוקדם בבוקר והחזירו אותנו מאוחר. עבדנו בעבודה המפרכת כחצי־שנה, בהשגחתם של אנשי "טודט", אז נאמר לנו שמעבירים אותנו לגיטאות וילנה וקובנה. לנו נודע מיד ממקורות מהימנים

שחיסול מחנה העבודה קשור בתוכניות ההשמדה וחלק מאיתנו יובל לפונר.
בינתיים, בסתיו 1942, הקימו הגרמנים בברסלב גיטו נוסף. כשנודע על־כך לאבי ולאחיות, ובהאמינם להבטחות הגרמנים שיותר לא יהרגו – באו לגיטו. בחודש מרץ 1943 חיסלו את הגיטו והרגו את כולם. עכשיו נשארנו ממשפחתי אני ואחי טביה, ולצערי, גם שנינו נפרדנו. הוא החליט, עם חברו שלמה יחילצ'יק, להגיע לגיטו וילנה ואני, משה מילוטין, ירחמיאל מילוטין ואשתו אסתר, כולנו מברסלב, החלטנו להגיע **ליערות קאזיאן, שם כפי ששמענו, מתארגנים פרטיזנים, ולהצטרף אליהם. התחמקנו** מהמחנה ויצאנו לדרך. הגענו לכפר כמֶלניק על־יד לינטופ. שאלנו את אחד האיכרים שפגשנו, ונראה היה לנו כאיש הגון, אם נמצאים פרטיזנים בסביבה. נתקלנו באדם הנכון. מכיוון שיהודים אנחנו, נתן בנו אמון וסיפר שהלילה עברו פרטיזנים במקום והוא יודיע לנו כשיחזרו. הזמן – ערב פסח 1943. אביב. שבוע ימים התחבאנו ביער ואז, כשהפרטיזנים חזרו ממשימתם, הפגיש אותנו הגוי עם מפקדם חריטונוב. בשיחתנו ביקשנו שיקבל אותנו לאוטריאד וגם הצגנו בפניו את נשקנו האישי. הוא השתכנע ברצוננו הכן להילחם בגרמנים והסכים לצרף אותנו ליחידתו.
עכשיו היינו פרטיזנים. עלינו להוכיח את רצוננו ללחום ולנקום בגרמנים ובמשתפי־פעולה. בלילה יצאנו לבסיס. בנהר, על־יד פלטרובה, הטביעו הפרטיזנים בדרך למשימתם שתי סירות. כעת היה צריך להוציא אותן ולחצות בהן שוב את הנהר. אבל כאן הופתענו. מחלקה של משטרה ליטאית ידעה על תנועותינו, כנראה מתוך הלשנה, וחיכתה לנו. כשהתקרבנו למקום הסירות, פתחו עלינו באש־תופת. ברחנו באי־סדר ליער הסמוך והסתתרנו. עברנו טבילת־אש רצינית. למחרת נפגשנו בבסיס הפרטיזנים בפלטרובה. תחילה צירפו את קבוצת ברסלב לאוטריאד על־שם צ'פאייב, אבל אחרי מספר שבועות העבירו אותנו ועוד אחדים לאוטריאד על־שם ספארטאק. ביערות קאזיאן הצטרפו אלינו לוחמים יהודים נוספים וגם חיילים רוסים שברחו משבי הגרמנים. תוך זמן קצר מינו אותי למפקד כיתה באוטריאד השני ואת ירחמיאל מילוטין לסגן מפקד כיתת סיירים. לרוב הפעולות יצאתי יחד עם משה מילוטין.
בווידז היו הרבה ז'נדרמים ושוטרים מקומיים. הם התנכלו לכפריים בתירוץ שהם עוזרים לפרטיזנים, לקחו מרכושם ואף שרפו את בתיהם. הוחלט ללמדם לקח. בפיקודו של הקומנדיר סטריקוב יצאנו, מאות פרטיזנים, לתקוף את אנשי המדים בווידז. בנוסף לכך הוטל עלינו להשתלט על בית־המרקחת ולהביא משם תרופות. בהתקפת פתע הרגנו רבים מהם. גם לנו היו הרוגים ובתוכם שישה יהודים. כדי לשמור על קטע מסוים וחשוב של מסילת הברזל על־יד תחנת וורופאיבו בנו להם הגרמנים בונקרים, מתוכם יצאו לשמור מפני התנפלויות הפרטיזנים. קיבלנו הוראה לחסלם. היה עלינו לפוצץ את הבונקרים על החיילים. לפי דיווח הסיירים שסקרו את היעד, נמצאו במקום כ־500 גרמנים. בפיקודו של פונומריוב יצאנו כ־250 פרטיזנים לביצוע המשימה. בהתקרבנו למקום התחלקנו לחוליות. הבונקרים היו מצויידים במקלעים. בידינו היה נשק אנטי־טנקי רוסי חדש (פט"ר) שהיה מצוין לפיצוח בונקרים. התקרבנו בחושך מבלי שהרגישו בנו עד למרחק של 50 מטר ולפקודה פתחנו באש מכל הכלים. ההצלחה היתה מלאה. פוצצנו את הבונקרים והרגנו בגרמנים.

בתחילת 1944 מוניתי כמפקד כיתת עונשין. הכיתה מנתה שישה איש ונוסף אלי היה בכיתה עוד יהודי, צאלקה מלוז'קי. את הוראות הביצוע קיבלנו ממחלקת הריגול שעל־יד המפקדה. פעלנו נגד בוגדים ומשתפי־פעולה עם הגרמנים, מלשינים, רוצחי־יהודים וכיוצא באלה. לפעמים ביצענו פסקי־דין מוות במקום מגוריהם, ואחרים היינו מביאים למפקדה.
כשבאו לחסל את יהודי הגיטו השני בברסלב התנגד להם בכוח לייזר ביליאק. באקדחו ירה והרג גרמני פצע אחרים וגם הצליח לברוח. הגרמנים הבטיחו פרס למי שימסור אותו לכוחות הבטחון שלהם. לייזר הכיר את הכפר ואת המקום בו מסתתר קרובו ירחמיאל ביליאק. בהגיעו לשם מצא את אחיו של ירחמיאל – חונצ'ה עם ילדיו, שגם להם לא היה מקום. המחבוא של ירחמיאל היה קטן מלהכיל את כולם, וכך יצאו לייזר, עם חונצ'ה לחפש מקום מסתור עבורם. בנדידתם נכנסו לכפר מאציז' למכרים, משפחת פרימצ'נקו וביקשו מאַליוכה, ראש המשפחה, שיאפשר להם לנוח ואולי גם להתרחץ. אליוכה הסכים, ובאותו זמן רמז לבניו שיודיעו לגרמנים שבביתם נמצאים שני יהודים ואחד מהם הוא המבוקש מאוד – לייזר ביליאק. תוך זמן קצר הגיעו הז'נדרמים ואסרו את שניהם, הוציאו אותם לגבעה סמוכה וירו בהם. כעבור שבועיים סיפרו לנו כפריים את הסיפור. החלטנו לנקום. שלוש פעמים באנו לכפר אנוכי, ירחמיאל ביליאק ומשה מילוטין, ואתנו הפרטיזן פיטקה קאשאראווסקי, על מנת לחסל את האב עם הבנים. פעמיים חזרנו על עקבותינו, כי לא כולם היו בבית. בשלישית מצאנו את כולם. היינו מוכנים שיתנגדו וגם לכך שינסו לברוח. שלושה מאיתנו תפסו עמדות מסביב לבית. לבדי נכנסתי פנימה. הם הכירו אותי והבינו מיד למה באתי ונבהלו מאוד. ניסו לברוח. יריתי באחד הבנים והרגתי אותו. את הבן השני ואת אליוכה הרגו בחוץ החברים שבאו איתי. נחמה? לא, אבל נקמה בכל זאת.
בתום המלחמה העבירו אחי משה ויהודה גרבר את גופותיהם והביאו אותם לקבורה על־יד הבורות. יהי זכרם ברוך!
בקיץ 1944 שוחרר איזור ברסלב, והרבה יותר מזה. היחידות הפרטיזניות התפרקו. אני גוייסתי לצבא האדום והמשכתי ללחום בגרמנים במסגרת החזית הפריבלטית הראשונה עד לנצחון על היטלר וצבאו. חזרתי לברסלב. הלכתי לראות במו עיני את הבורות על־יד הרכבת המלאים אלפי יהודים. אז גם נודע לי שאת אחי טביה, הרגו במשטרת הגיטו בווילנה. את אחי משה איתרתי בעזרת הצלב האדום. אינני יתום יחיד. ממשפחתנו שרדנו שניים.

דייטש חיים־אליהו
בן מלכה־רייזה ויצחק

ב־1 בספטמבר 1939, עם פרוץ מלחמת גרמניה–פולין גוייסתי בן־לילה, כמו רבים אחרים מבני ברסלב והסביבה. ברכבת הראשונה הוסענו לסוונציאן. לכאן הגיעו מגוייסים רבים, מערים וכפרים שונים. עם רב. בערב, ביזמת אנשי המקום ואמנים מהמגוייסים, ערכו לנו מסיבת הווי. היה זה מאורע די מהנה ומבדר, למרות ההלם והזעזוע מעצם פרוץ המלחמה והגיוס הפתאומי. אבל הערב לא הסתיים כמתוכנן. באמצע המסיבה הגיע למגרש ההופעות קצין פולני רכוב על סוס ופקד על כולנו לרוץ ולהיכנס לקרונות שעמדו מוכנים עבורנו בתחנה. היינו כאלפיים איש; כולנו צויידנו לפני־כן בבגדי־צבא, רובים ואוכל. את ההוראה ביצענו במהירות המירבית והרכבת יצאה לדרך. הצלחתי לתפוס מקום ישיבה ומרוב עייפות נרדמתי. ידענו שמוּבָלים אנו לחזית, למלחמה בפולשים. למען האמת, לא היה לי כל רצון ללחום למען הפולנים, אבל הפעם ידעתי: אלחם נגד אויב היהודים.

התקרבנו ללומז'ה, אבל לתחנת הרכבת כבר לא יכולנו להיכנס. מטוסים גרמניים הקדימו אותנו והפציצו את המסילות ואת כל מה שהיה עליהן: קטרים, קרונות וציוד מלחמתי. עברנו את העיר. ההפצצות פגעו במגורים ובתים בערו. נתקלנו בעגלות מובילות פצועים והרוגים. באי־אלה מקומות עמדו יהודים מזוקנים, חיפשו חיילים יהודיים והציעו לנו אוכל ושתייה. בעברנו את הגשר מעל הנהר נארב, מחוץ לעיר, ספגנו גם אנו הפצצה הגונה. המטוסים צדו שתי מטרות גם יחד: גשר וריכוז גדול של צבא פולני. כבר הייתי מעברו השני כשהגשר קרס. רבים מחיילנו נהרגו ונפצעו, ואנו עוד טרם פגענו אף בגרמני אחד.
צווינו להתחפר ולנהל קרב. זמן רב עבר מאז קיבלתי אימון כלשהו וכמוני כולם, כאנשי מילואים. שבוע ימים ברציפות לחמנו והיו לנו אבידות רבות, אבל הצלחנו להחזיק בקווים וגם גרמנו אבידות לאויב. פעם יצאנו אפילו להתקפת נגד. הכרחנו את האויב לסגת עם הרבה הרוגים ופצועים. אבל היתה זאת אפיזודה חולפת. למחרת גמלו לנו במהלומה

מוחצת כזאת, שממנה לא התאוששנו עוד. נשארנו מעטים והתפזרנו לכל עבר.
שלושה היינו ורצנו לכיוון אחד, אני ועוד שני שקצים. חיפשנו מקום מקלט. בלילה הלכנו לאורך תעלת מים. בבוקר נתגלינו והמטירו עלינו אש. מולנו היתה חורשה. התקדמנו שפופים ובזחילה. שיגץ אחד נפגע מכדור בעין. רצינו לנוח קצת בחורשה ולטפל בפצוע, ופתאום קריאה: "הענדע הוך", ותוך כך כבר אחד מאתנו הצליח להתחמק. הביאו אותנו לכפר קטן וחבשו את הפצוע. כעבור זמן קצר נתפס הבורח ונורה. חשדו בו שהוא מרגל. את שנינו העבירו למחנה שבויים בכפר אחר.
ימים אחדים עבדתי במאפיית־שדה ואכלתי לשובע. בבוקר החמישי לשהותנו במקום הבחנתי בתנועה מוגברת של גרמנים סביבנו. עוד באותו יום קיבלנו פקודה. הסתדרנו כחיילים טובים, הוציאו אותנו ממקום מעצרנו והלכנו... סיפרו לנו שיהיה עלינו להגיע ברגל להמבורג. איש מאיתנו לא ידע להעריך את המרחק, אבל הוא נראה מאיים מאוד. הלכנו. האוכל היה מועט והשתיה מוגבלת. כל חיי אזכור את הצעדה המטורפת הזאת ואת שקרה לנו בדרך. היינו הרבה, הרבה שבויים. לא אדע להעריך את מספרנו. להמבורג הגענו כעבור שבועיים עם פחות ממחצית האנשים. אדם בעל מחשבה צלולה לא יבין לעולם למה היה עליהם להרוג בדרך כל־כך הרבה אנשים. איזה רעיון שטני הוא זה?!
עברנו יערות, חורשות וכפרים ויער נוסף היה לפנינו בדרך. אמרו לנו לפשוט את החולצות, להסתדר וללכת בשורה עורפית. השביל היה צר מאוד ולצידו עצים כרותים לכל אורכו, מסמנים כאילו את השביל. והיער חשוך וסבוך מאוד. עוד אנו מתקדמים, ומולנו מספר גרמנים עומדים משני צידי השביל ומחכים לנו, כאילו עליהם לקבל מצעד צבאי. מלווינו הרבים התחילו להאיץ בנו. בעוברנו אותם, ירו בכל שהזדמן מול לוע האקדח. התחלנו לרוץ, להתכופף. דרכנו על גופות חיילינו. כשיצאנו מהיער הצטמצמו שורותינו. המשכנו בהליכה המייגעת. היינו מפוחדים, עייפים ופצועים. את מעט האוכל שוב לא יכולתי להכניס לפי.
בהמבורג הכניסו אותנו למחנה מגודר תיל דוקרני ומחושמל. השמירה היתה מוגברת והנשק – רובים אוטומטיים. נכנסנו לצריפים עלובים, בלי חלון ודלת, בעלי גגות משופעים עד לאדמה.

אליהו מוניץ (ראשון מימין) והירש צפלביץ' (שלישי מימין) עם גיוסם לצבא הפולני, ספטמבר 1939. השניים נפלו במלחמה

Recruits of the Polish army, September 1939. Elijahu Munic and Hirsz Cepelewicz fell in battle

בדרך להמבורג, לא הרחק מהכביש בו הלכנו, ראיתי קצין פולני שוכב הרוג. הימים ימי סתיו, בחוץ קר וגשום ובגדינו קרועים ובלויים. הורדתי את מעילו ולבשתי אותו. בלוי היה, אבל בכל זאת מעיל. בלילות, בצריפים הפרוצים, היינו ישנים צמודים ומכורבלים, מתכסים במעיל.

בחצר המחנה היתה באר עם משאבת־יד. באחד הבקרים יצאתי להתרחץ וכשחזרתי... המעיל, אבוי, איננו. היכן מעילי? שאלתי. איש מאנשי הצריף לא ידע. יצאתי החוצה, עקפתי את הצריף, והנה פולני שבוי מצריף סמוך, מחזיק במעילי. קרבתי אליו בצעקות וכעס: למה לקחת את מעילי?! והוא: דו פארפלוכטע יודע. מרחתי לו סטירה כזאת, שנפל על הגג המשופע. הוצאתי את המעיל מידיו וחזרתי לצריף.

שומרי המחנה שמעו צעקות, ראו שבויים מתגודדים, הזעיקו עזרה ונכנסו למחנה. שאלו, בירור והוציאו אותי החוצה. חברי, שבויים יהודים, חרדו לגורלי. בחוץ חקרו, שאלו, צילמו והכניסו אותי למבנה יפה. חיכיתי מעט, דלת נפתחה ונאמר לי להיכנס. על־יד שולחן כתיבה מסודר ישב קצין גרמני חמור־סבר. אני עומד וכולי רועד. בשניה אחת חולפות בראשי מחשבות רבות כל־כך; אין הם זקוקים לסיבות רבות כדי להרוג שבוי פולני ונוסף לכך יהודי. לשאלתו של הקצין איך הגעתי הנה, עניתי: לא רציתי ללחום ומסרתי את עצמי לשבי. תשובתי הניחה את דעתו. הוא המשיך לחקור ולשאול ורשם כל פרט. על שאלתו: היכן מקום מגורי, עניתי: ברסלב. והוא חוזר ושואל: מברסלאו? לא מברסלאו, עניתי, וחזרתי: מברסלב אשר בפולין, לא הרחק מהעיר וילנה. הוא ביקש מני לתאר את העיר. סיפרתי: עיר לא גדולה עם מספר רחובות, הר באמצע העיר והיא מוקפת אגמים גדולים ויערות. אחר־כך ביקש ממני לתאר את הסביבה. מניתי כפרים ומקומות שהיכרתי היטב וטרם הבנתי למה הוא מתעניין כל־כך. כשהזכרתי את אחוזת "בלמונט", הוא פרץ ב"או מיין גוט", ושוב לא הבנתי כלום. ראיתי שהאיש השתנה, המתח אצלו פג, הוא נעשה נינוח יותר וגם אני קצת נרגעתי. הוא לחץ על כפתור ונכנס השליש. ביקש להביא קפה ולחמניות. לא עלה על דעתי שזה בשבילי. הזמין אותי לשבת והציע לי להתכבד. כעת הגיע תורו להתוודות; וכך סיפר לי שבמלחמת העולם הראשונה הגיע עם הצבא הגרמני לברסלב ומונה לקצין אחראי על בלמונט – החצר והרכוש. הרגשתי שהוא נהנה בהעלותו זכרונות. אני נהניתי מאוד מהקפה והלחמניות הטריות. כעת, חשבתי, יעשה משהו טוב למעני. החקירה והשיחה נגמרו. כעת, הוא אומר לי, יאסרו אותך, יהיה לך גם משפט, פגעת בפולקסדויטש ויהיה עליך להתגונן, להצטדק ולהוכיח שהמעיל שלך הוא, ולא – יירו בך. לחיצה על כפתור ונכנס עוזרו. נפתחה דלת והורדתי במעלית למרתף. הכניסו אותי לתא צר וקטן מאוד, שם לא היתה כל אפשרות לשכב, לשבת, אפילו לכופף ברכיים, רק לעמוד. בדלת – פתח קטן, ובתקרה – נורה קטנה מהבהבת. למחרת הגישו לי דרך הפתח בדלת דג מלוח וכרוב עם מים. ידעתי שאם אוכל את הדג אתענה בצמא וזרקתי אותו דרך הפתח. את הכרוב אכלתי ואת מי־הכרוב שתיתי. קשה היה לעמוד בתא. לא מצאתי מקום לרגלי הכואבות. כך נמשך הדבר עד

שבאו חיילים ולקחו אותי למשפט.
יושבים קצינים גרמניים בשורה ואני עומד מולם. פתחו בשאלה, למה הכיתי פולקסדויטש. "מפני שגנב את מעילי", השבתי. "התוכיח שזה מעילך?" – "בוודאי", עניתי. "תן סימנים", אמרו לי. שמו את המעיל על השולחן ואני ציינתי אחד לאחד, היכן היה קרע במעיל והיכן טלאי. בדקו הכול. המשכתי: "בבקשה להתבונן בחגורה על גב המעיל. אחד הכפתורים מחוזק בחוט ברזל". בדקו – אמת. עוד אמרתי שהכיס הימני במעיל קרוע, וקשור גם הוא בחוט ברזל. בדקו – נכון גם כן. אחרי התייעצות אמר אחד מהם: "ההוכחות נכונות. אתה משוחרר ומוחזר למחנה. את המעיל ימסרו לפולקסדויטש כפיצוי על המכה".
ידידי היהודים קיבלוני בשמחה. למחרת היה יום הכיפורים – צמנו והתפללנו. במוצאי היום זרקו לנו דברי מאכל. לא הצלחתי לברר מי סיפר שצמנו ומי היו הזורקים...

הבריחה

כעבור ימים אחדים נכנס קצין וביקש מתנדבים לצורך עבודה בכפר. התנדבתי עם עוד כמה אנשים. עזרנו לכפריים בעבודות שונות. הם היו מרוצים מאתנו ובתמורה הגישו לנו אוכל טוב ומגוון. המלווים שלנו – יום יום אותם האנשים – החליטו שאנו בסדר, שאין צורך לשמור עלינו, והלכו לבלות בבתי האיכרים. בקרבתנו עברו רכבות ומשום־מה היו מאיטות בנסיעתן. החלטנו לברוח. ניצלנו את היעדרם של מלווינו וקפצנו לרכבת משא שנסעה לכיוון פולין. אחרי מספר שעות נסיעה נרגענו מההתרגשות, אין אנו שבויים עוד.
היינו שישה אנשים, שניים מהם מהאיזור שלי. בפולין, הכבושה על־ידי הגרמנים, הסבירו לנו יהודים טובים איך עלינו להתקדם. הם סיפרו שביאליסטוק וכל האיזור שלנו נמצאים בשליטה רוסית. חצינו את שטחה של פולין המחולקת בין הגרמנים והרוסים. בקלות יחסית עברנו את הגבול החדש והגענו לביאליסטוק. נשמתי לרווחה – הבריחה הצליחה. אבוי אם הייתי נתפס. הרבה דברים קרו לי בזמן הבריחה. אספר רק בקיצור: הצטרכנו להסתתר מחיפושי פתע, ללכת רגלי מרחקים גדולים. לפעמים אכלנו והרבה רעבנו. את הלבוש הקרוע צריך היה להחליף במשהו יותר מתקבל על הדעת. צריך היה להיזהר מאוד משוטרים פולניים– משתפי־פעולה עם הגרמנים. ידידי הנאמנים היו היהודים, בהם נעזרתי רבות. בווילנה נפרדתי מחברי ועליתי לרכבת שתביא אותי הביתה. מה גדולה היתה שמחתי כשפגשתי בקרון בבן־עירי יהודה פישר. הוא כיבדני באוכל ובמשקה וכל הדרך שוחחנו. עניתי לשאלותיו והוא סיפר לי על הנעשה בעיר. על הרציף בברסלב ראיתי נשים־אמהות, שבאות הנה מדי יום בתקווה לפגוש את הבן או הבעל החוזר מהמלחמה. כך פגשתי את אמי, שהתעלפה מרוב התרגשות. במקום לטפל בי טפלתי אני באמא. הנה, סוף־סוף חזרתי הביתה.

להתחיל הכול מחדש

בבית אני ואמא. אבא נפטר עוד לפני המלחמה. את אחי זרח לא מצאתי. הוא גוייס לשרת את המולדת החדשה, במסגרת הצבא האדום. רק מכתבים מעטים קיבלנו ממנו. ממפקדו קיבלנו פעם מכתב בו הוא מהלל את זרח ומוסיף שעלינו להתגאות בו. הוא חייל מצטיין וטנקיסט מעולה.
רצוני היה להשתלב מהר ככל האפשר בחיים האזרחיים במשטר החדש, הסובייטי, שלא הכרתיו. כאן לא עושים דבר בלי אישור ובלי הסכמת המוסדות. יש דברים מקובלים ויש מגבלות. אין אתה רשאי לסחור כמקודם וגם לא להיות בעל־עסק. הכול שייך למדינה. היא המעביד וממנה אתה מתפרנס. התקבלתי לעבודה ככבאי. כשנודע להם שסחרתי במשטר הקודם, אמנם כסוחר קטן – פיטרו אותי. אחרי זמן־מה התקבלתי לעבודה בחברה ממשלתית לעיבוד פשתן. חזרתי לחיי היום־יום.

שוב מלחמה?! עוד פעם גרמנים?!

חלפה שנה וחצי. אני עבדתי ואמא ניהלה את משק הבית. בערבים ובימי־מנוחה נפגשים עם חברים, שותים כוס תה ומשוחחים. לפעמים הלכתי לראות סרט רוסי.
פתאום, כרעם ביום בהיר – מלחמה בין גרמניה ורוסיה. הגרמנים לוחצים חזק ומתקדמים. ביומיים הראשונים למלחמה הייתי מבולבל לגמרי. רצתי ממקום למקום ומאיש לרעהו לשמוע ולראות מה עושים אחרים. ביום השלישי למלחמה החלטתי לברוח לרוסיה. פחדתי מהגרמנים. נפרדתי מאמי. היא היתה חסרת־אונים ולא ידעה מה לייעץ לי. היא בכתה. הבורחים פונים כולם לכיוון אחד – לרוסיה. חלק מהדרך עשיתי ברכבת, והמשכה – רגלי. בדרכים – המוני יהודים.
הגענו לדיסנה. הרבה אנשים הגיעו הנה. מכל הסביבה הקרובה והרחוקה. כולם ממהרים. מפחדים שמא הגרמנים יקדימו אותנו, ואז אנו אבודים. אנו שומעים את המטוסים שלהם חולפים מעלינו, כשיעדם אובייקטים שונים ברוסיה. הגיעה רכבת הנוסעת לפולוצק, מחוז חפצנו. המונים נדחפים לקרונות ועל הפלטפורמות. שריקת הקטר ואנו נוסעים. אנו מקדימים את האויב ביום, ואולי רק בשעות ספורות, חשבנו. אולם רק הספיקה הרכבת שלנו לצבור תאוצה והנה מטוסים גרמנים תוקפים אותנו במקלעים ומשליכים פצצות. קמה מהומה. מסתתרים מתחת לכל מה שניתן. שמים משהו על הראש שלא ייפגע. רבים קופצים מהרכבת הדוהרת. גם אני קפצתי. לא נפגעתי. הרכבת המשיכה והמטוסים הסתלקו. בשדה הפתוח נפגשנו, מספר אנשי ברסלב, והתייעצנו איך עלינו לנהוג. סיכויי הבריחה פחתו. היו שאמרו: מוטב להיות בבית כשהגרמנים ייכנסו. החלטנו לחזור. הדרך ארוכה ומייגעת. אצל רבים נקרעו הנעלים ויחפים – קשה ללכת. מים ניתן היה לקבל בכל מקום. אבל היינו רעבים ולהשיג אוכל היה יותר קשה.
אנו בכניסה לעיר, והנה מצד סלובודקה נכנסים העירה חיילים רוסים. השתוממנו: האם עוד נמצאים כאן רוסים? באותו זמן ממש הגיע מולם, מכיוון אופסה, צבא גרמני. הלכתי הביתה.

הגרמנים אצלנו

ביום השישי הראשון לבוא הגרמנים לברסלב, אספו את כל היהודים וגירשו אותנו לביצה גדולה מאחורי העיר. ז'נדרמים עם רובים ומקלעים שמרו עלינו לבל נברח. במצעד הזה הרגו שני יהודים: את השוחט שלמה ואת הנער חיים מילוטין. היינו מבוהלים, אמרו שבביצה יהרגו את כולם. הלכתי עם אמא ולצדי שרך את רגליו הרב הישיש, ר' אבא זהוריה. יום ולילה רבצנו בביצה. בשבת בבוקר אמרו לנו לחזור. הבתים רובם נשדדו על־ידי הגויים. למזלי בביתנו לא נגעו לרעה. מיד לאחר מכן גזרו לענוד טלאי צהוב על החזה והגב, אסור היה ללכת במדרכות, אסור להיות בחוץ משעות הערב ועד הבוקר. אסור לקנות אצל הגויים ועוד הרבה איסורים. את **ההוראות ואת השמירה על ביצוען הקפדני הטילו על היודנראט, שבראשו עמד יצחק** מינדל ולרשותו מספר שוטרים יהודיים. באביב 1942 ציוו על היהודים לעזוב את בתיהם ולהתרכז לאורך רחוב שהוכרז כגיטו. היה עלינו לעזוב את בתינו־רכושנו ועברנו לגור בבית קטן עם עוד שתי משפחות – האחים וַלין. הצלחתי למכור חפצי־בית מעטים לגויים. בכסף קניתי חיטה והסתרתי אותה מאחורי ערימת עצים. בערב־פסח התארגנו משפחות אחדות לאפיית מצות. גם אותי הזמינו להשתתף. עבדנו כמה לילות במרתף ביתו של אבא שמושקוביץ', בעל מאפיה לשעבר. כמה שמחתי שהיתה החיטה איתי ויכולתי גם אני להכין מעט מצות. אמא היתה מאושרת.

דרישה מטעם הממשל התקבלה ביודנראט: לשלוח אליהם שני בחורים שמתמצאים בעבודה מיכנית ומסגרות, ושניים נוספים לטיפול בסוסים. ביודנראט החליטו שלעבודה המיכנית יתאימו משה־חצקל מילוטין ועוד בחור קובנאי, ואילו לעבודה באורווה וטיפול בסוסים שלחו אותי ואת חיים מוניץ – בנו של שמואל־יענקל. האורווה והמסגריה היו סמוכות זו לזו. באורווה היו הרבה סוסים וחצר מגודרת. הוטל על שנינו לטפל בסוסים, לנקות את האורווה מהזבל, להאכיל ולהשקות את הסוסים בזמן ולטפל בציוד. כדי לעמוד בדרישות אלה עבדנו קשה והרבה שעות. אבל זאת עלי לציין: הקצין האחראי התייחס אלינו יפה. לא כעס, לא צעק, לא הרביץ. כך המשכנו כחצי שנה. מכיוון שאת האורווה אסור היה להשאיר בלי השגחה, סידרנו בינינו שמדי לילה ייצא אחד מאיתנו לביקור משפחתי. יום לפני חיסול הגיטו יצאתי עם הקצין הגרמני לאחד הכפרים בסביבה להביא חציר עבור הסוסים. הוא ברכיבה ואני עם שני סוסים רתומים לעגלה גדולה. הוא חזר מיד כשגמרנו להעמיס. אני חזרתי מאוחר בלילה. אמרתי לחיים: "שני לילות לא ביקרתי בבית, הם בוודאי דואגים לי. אתרחץ קצת ואגש לראות את אמא". וחיים אומר: "עד שתסתדר ותתרחץ אגש אני למשפחה ואשוב מיד, ואז תצא אתה". הסכמתי. אכן לא ידענו מה עומד להתרחש ביום המחרת. חיים לא הספיק כבר לחזור. השכם בבוקר בא שוטר מקומי ולקח אותי לבית־הסוהר. לפני־כן אמר לי להתפשט ולקח ממני את נעלי ואת המכנסיים שהיו במצב טוב. לא הבנתי את סיבת מאסרי וטרם ידעתי למה חיים לא חזר. מאז הבוקר ובמשך כל היום שמעתי הרבה יריות. הקשבתי והבחנתי בין ירי של רובים רגילים לבין מקלעים. לא הבנתי מדוע יורים, ולא ידעתי שקילומטר אחד מפריד ביני לבין

המקום בו משמידים את יהודי העיירה. אחרי הצהריים עבר בקרבתי שוטר מוכר. דרך הסורגים שאלתי אותו למה יורים כל־כך הרבה, ואז גילה לי את הכול. האם מסוגל אני למסור את מה שעבר עלי באותם ימים ולילות?!

ימים אחדים אחר־כך, הגיע הקצין הגרמני, אצלו עבדתי, שיחרר אותי ואמר לי לחזור לטפל בסוסים. היכולתי לחזור לחיי שיגרה? לטפל בסוסים, להאכיל אותם? ואמא שלי? לא נפרדתי ממנה. שלום לא אמרתי לה. ייתכן שהיא חיפשה אותי על־יד הבורות, מתוך רצון לחיות יחד את הסוף. מחשבות התרוצצו במוחי, הייתכן שאני, חיים־אלי, בנם של מלכה־רייזה ויצחק מהכפר גלס, אחיו של זרח (אולי הוא לוחם כעת בגרמנים) נשארתי היהודי היחידי? למה לא לקחו אותי עם כולם ולמה זרקו אותי באותו בוקר אל מאחורי הסורגים?!...

למחרת היום חזרו החברים. משה־חצקל והקובנאי ברחו לאגם והסתתרו בתוכו כל ימי הטבח. זאת סיפרו גם לגרמני. עבדנו קצת, הסתובבנו ודיברנו הרבה. הגרמני לא דרש הרבה מאיתנו. ראינו איך גויים מובילים מהגיטו עגלות עמוסות רכוש יהודי. שבוע אחרי הטבח, ואנו בחצר האורווה, עבר על־יד הגדר גוי מכר ובלי להתעכב אמר לי שאמי ועוד יהודים נמצאים בחצר היודנראט. הגרמני הירשה לנו לגשת. "יש לי אמא!" – צעקתי. סיפרו לנו ששוטרים עברו לאורך רחוב הגיטו והכריזו שיותר לא הורגים, יש הבטחה מהגרמנים על כך. אנשים עזבו את המחבואים שהרוצחים לא הצליחו לגלות בימי הטבח. משה־חצקל מצא במחבוא את אסתר, קרובת משפחתו. נדברנו להוציא אותה לאחד הכפרים. הגרמני אמר לי להביא עבורו חזיר שחוט ומעובד ממפעל הנקניקים של אוסטרופולסקי. כן ביקש כלי־מיטה טובים ורמז לי לחפש בבתי היהודים. זאת היתה הזדמנות מצויינת להוציא את אסתר. רתמתי סוס לעגלה, הכנסתי לתוכה הרבה קש ונסעתי. את החזיר הנחתי בעגלה. גם כלי־מיטה במצב טוב מצאתי בשבילו. ניגשתי למחבוא של אסתר והצעתי לה לבוא איתי. עטופה בכלי־מיטה הוצאתי אותה מהבית, השכבתי אותה בעגלה וכיסיתי אותה בקש. מסרתי לגרמני את החזיר ואת כלי־המיטה והפעם גם שמעתי ממנו מלה טובה, "דאנקעשיין". משה־חצקל העביר את אסתר לגוי מכר – סליצקי – שהבטיח לשמור עליה ולטפל בה.

ביום העשירי לחיסול הגיטו שוב שמענו יריות. הפעם ניחשנו מה הדבר. אכן, באותו יום חיסלו את אלה שנשארו מהטבח הראשון. על־יד האורווה הגיעו עגלות עמוסות בגדים. כשפרקו את העגלות הכרתי את שמלת אמי. "ברוך דיין אמת" – מלמלתי.

עוד פעם בריחה

כעת ידענו בבטחון שאין עוד יהודים בברסלב. אם נשאר מישהו בחיים, הרי שברח והסתתר. הסיכון להישאר במקום היה גדול מאוד. החלטנו לברוח. לצאת דרך השער לכביש, אפילו בלילה – מסוכן. בסביבה – ריכוזי גרמנים, במשרדיהם ובמגוריהם. ז'נדרמים ומשטרה מטתובבים גם בלילות. יהודי שייתפס אחד דינו – מוות! בלילה חפרנו מתחת ליסוד האורווה. המקום אליו יצאנו היה שטח בור. לאנשים לא היה שם מה לחפש.

רצינו להגיע דרך השדות למכרים בכפרים הסמוכים. טרם ידענו את המקום בו בוצע הטבח ההמוני. והנה, לא הרחק מתחנת הרכבת, אנו רואים את קברי יקירינו. בורות גדולים וארוכים. ראינו והנה הבורות מתפוצצים מלחץ פנימי, כאילו אחרי רעידת אדמה. נפרדנו. חברי הלכו לגוי, נפח במקצועו, בו בטח משה־חצקל. אני הגעתי לכפר מוראז'ה והסתתרתי מתחת לערימת הקש באסם של מכרי, טאדווקה. אחרי יומיים גילה אותי, נתן לי אוכל וביקש ממני יפה ללכת. עד החורף הסתובבתי במקומות שונים ואכלתי מכל הבא ליד. התחיל החורף והיה קר מדי להסתובב. הלכתי לכפר פנטילייקי. בדרך ירד שלג. הגעתי לביתו ועליתי על עליית־הגג ברפת. בבוקר, כשיצא אנטון להאכיל את הפרות, הבחין בצעדים בשלג. עלה על הבוידעם ומצא אותי. הוא השתומם מאוד לראות אותי, וברצון הסכים לעזור לי.

נשארתי אצלו כשנה וחצי עם הפסקה קטנה. בשלב מסויים הוא פחד שכלתו תסגיר אותי וביקש ממני לעזוב את המקום. הלכתי ממנו לכפר קטן אחר, זאראץ' לאיכר ששם משפחתו מילביץ'. משפחה גדולה עם שבעה ילדים. הם קיבלו אותי ברצון. הכניסו אותי לבית־מרחץ, נתנו לי בגדים להחלפה, אוכל, והסתירו אותי באסם. זמן קצר אחר־כך נודע להם שיהודי מברסלב נתפס על־ידי ז'נדרמים, לא עמד בעינויי החקירה וגילה להם את שם הכפר ואת המשפחה שהחביאה אותו. הגרמנים הרגו את המשפחה ואת הכפר העלו באש.. הם פחדו להסתיר אותי יותר. חזרתי לפניטילייקי. על־יד הבית פגשתי באנטון. ביקשתי להיות אצלו זמן־מה. הוא הסכים שאשאר אצלו ואף סיפר לי שבינתיים הקימו שוב גיטו בברסלב והוא מוכן לברר, בהסכמתי כמובן, אם יקבלו אותי.

בינתיים הלכו ורבו הידיעות שהרוסים מנצחים בקרבות והודפים את הגרמנים. הכלה המרושעת שינתה כעת את פרצופה. כדאי היה לה עכשיו להיות טובה אלי. פעם עלתה אלי אל הבוידעם ואמרה לי: "אל תפחד מאנטון, הוא זקוק לך עכשיו ורוצה להחזיק אותך, הוא פושע". וסיפרה לי: בימי הרצח ההמוני של יהודי ברסלב זרקו את עצמן לבור שתי נשים מבלי שפגע בהן כדור. אלה היו איידל ובתה, חנה מוניץ. בלילה כשכולם התפזרו, יצאו מתחת לערימת ההרוגים, ערומות ומכוסות בדם והגיעו אלינו; והוא, אנטון, מסר אותן לגרמנים בעבור מלח ומצית.

אחרי שאנטון בירר בברסלב ואמר שאיני יכול להיכנס לגיטו, עזבתי אותו והלכתי לחפש פרטיזנים. הלכתי ממקום למקום ומיחידת פרטיזנים אחת לשניה, ולא רצו לקבל אותי בלי נשק. באוטריאד של הפרטיזנים הפולנים נאמר לי בפירוש: "לא מקבלים יהודים". אז הלכתי לכפר באבולי על־יד זמוש. נכנסתי למפקדת האוטריאד, הקדמתי ואמרתי להם: "נשק אין לי, אבל אני חייל ותיק ורצוני ללחום. ומכאן לא אלך. במקום שהגרמנים יהרגו אותי, מוטב שאמות מכדור רוסי. אנא, הירגו אותי". הקצין התרשם מדברי, ביקש להמתין והלך לדבר עם הממונים עליו. כשחזר, בישר לי שמקבלים אותי לאוטריאד. הייתי מאושר. קיבלתי "אוטרזנקה" ושיתפו אותי ברוב פעולות האוטריאד. אחר־כך העבירו אותי ליחידה לתפקידים מיוחדים והתמניתי אחראי לקבוצה. יחידה בת שנים־עשר איש, ואני בתוכם, קיבלנו הוראה לעבור את הגבול הישן ולארגן אוטריאד נוסף בפיקודו של מורוזוב.

את הדרך עברנו משך ימים רבים בדרכים לא מקובלות ונמנענו מלהיתקל בצבא

הגרמני. בסביבות העיר דיסנה, עברנו את נהר הדווינה והגענו ליעד. התארגנו מהר. האוטריאד החדש, בפיקודו של מורוזוב, נכנס לפעילות מוגברת. כעת נמצא האויב בין הפטיש והסדן, הצבא האדום הודף אותם ובנסיגתם הם נתקלים ביחידותינו הלוחמות ויחד אנו גורמים להם אבידות בחיילים ובכלי־מלחמה.

...הזמן – אביב 1944. חיילי הצבא האדום ממשיכים לגרש את הפולש מאדמתם. בשטחים המשוחררים מפסיקים הפרטיזנים פעולתם ומשתלבים במסגרות הצבא הסדיר. כששוחררה מינסק, בירתה של ביילורוסיה, פנינו להתקבל לצבא. ריכזו אותנו במחנה. במפקד חגיגי סיפרו לנו שדיביזיה פולנית לוחמת לצידו של הצבא האדום. אותי סיפחו לארמיה השניה. יצאנו לדרך. בווילנה עברתי קורס וקיבלתי דרגת קפרל. קיבלנו מדי צבא פולני. באיזור פוזנאן נכנסנו לקרבות עם הצבא הגרמני הנסוג והשתתפנו בגירושו מאדמת פולין. היינו במינכן כשמפקדת הוורמאכט הודיעה על הכניעה.

המלחמה נגמרה ב־8 במאי 1945. אני עוד המשכתי לשרת בארמיה השניה עד אוקטובר אותה שנה. השתחררתי ב־4.10.1945.
הצעד הבא היה – עליה לארץ־ישראל.

WOJSKO POLSKIE

Tymczasowe zaświadczenie Nr 32114

Okaziciel niniejszego Kapral Dejcz Chaim s. Izaaka
(Stopień, nazwisko, imię, imię ojca)

odznaczony Rozk. Dcy 2. A.P.
dekretem lub rozkazem

Nr 140 z „12" Sierpnia 1945 r.

ZA BOHATERSKIE CZYNY i DZIELNE ZACHOWANIE SIĘ
W WALCE Z NIEMIECKIM NAJEŹDŹCĄ

~~Orderem~~ medalem „bronzowym zasłużonym na polu chwały"

Dca 2. A.P.
Podpis wręczającego
Zajmowane stanowisko i stopień

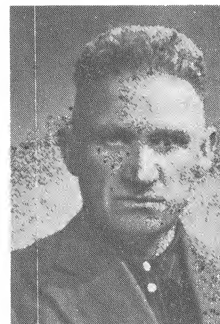
M. p. „4" Września 1945 r.

אישור של הצבא הפולני על הענקת מדליית ארד לחיים דייטש

A bronze medal awarded by the Polish army to Chayim Dejcz for action and bravery in battle against the German invader

מילוטין ירחמיאל

בן סימה ואברהם־יצחק

בָּרוּךְ ה' צוּרִי, הַמְלַמֵּד יָדַי לַקְרָב, אֶצְבְּעוֹתַי לַמִּלְחָמָה.

(תהילים קמ"ד)

ביום השני לכניסתם, אספו הגרמנים את כל יהודי העיר והובילו אותם לאיזור הביצות מול הכפר רַזֶטה, שם החזיקו בנו כל הלילה. כשהאיר היום, הורו לנו לחזור לבתינו. כולם גורשו, גם הזקנים והילדים. הבכי היה רב. נילווה אלינו גרמני ואיתו מתרגם לפולנית. שאלנו את הגרמני מה יעשו בנו, והמתרגם מסר את תשובתו: ישפכו עליכם שמן רותח וישרפו אתכם. חיים מילוטין ושלמה השוחט נבהלו וניסו לברוח. הגרמנים רדפו אחריהם, תפסום ובנוכחות כולנו ירו בהם. חיים עוד הספיק לצעוק: "יהודים! אני נופל קורבן, נקמו את דמי!" שלמה נהרג מהכדור הראשון. בחיים מילוטין נורו 18 כדורים עד שנפח את נשמתו, והוא רק בן 20. הבאנו את גופותיהם העירה לבית הקברות וכשערכנו להם "טהרה" ספרתי 18 נקבי כדורים בגופו. חיים היה בן־אחי. קברנו אותם ונפרדנו מהם לנצח.

כעבור יומיים שוב אספו את יהודי ברסלב וכן את הפליטים שבאו מליטא ולטביה וגירשו את כולנו לעברה האחורי של הכנסיה הרוסית, שם הפרידו בין גברים לנשים וילדים. שוב החזיקו בנו כל הלילה. למחרת החזירו אותנו הביתה.

מול ביתי התמקמה המפקדה הגרמנית. ראיתי איך עצרו את ביילקה דייטש, את השוחט מסוונציאן סינגלובסקי ואדם נוסף. הביא למעצרם אדם בשם שליאחצ'יק, שחי בברסלב, והתברר שהיה סוכן גרמני. שליאחצ'יק העיד שראה איך ביילקה דייטש אותתה למטוסים רוסיים להפציץ את הצבא הגרמני שהיה על אם הדרך בכניסה לברסלב. ואכן, אותו יום הפציצו הרוסים את הגרמנים.

עוד ראיתי איך הובילה המשטרה ליער קרפוביץ את זליג אולמן, אשתו ובתם הקטנה. הם התחבאו אצל גויים בכפר ואלה מסרו אותם לגרמנים, וכן התחבאו יהודים ב"חוטור" (משק) של שוונסקי ובכפרים מילשקי, בוקשקי, שאליה, רפובצ'יזנה ואחרים, עד שחרוום על־ידי הצבא האדום.

הייתי בקשר מתמיד עם אליושה וַסילבסקי (בן הכומר הרוסי). הוא עבד אצל הגרמנים במפקדה המחוזית ובהסתר הכין נשק להתנגדות נגד הגרמנים. וַסילבסקי ביקש מקלונר לשלוח אליו לעבודה חמישה אנשים ואותי בתוכם. כשבאתי לעבודה הראה לי וסילבסקי את הנשק שהחביא במרתף מפקדת המחוז. רשימה של 95 בחורים בריאים המאורגנים להתנגדות היתה אצל גרשון קלונר – איש היודנראט. ביניהם היו: ירחמיאל מילוטין, לייב וַלין, מאיר קורט, מאטוס גנדלר, ברקה פישר, וולפקה פישר, הירשקה דייטש, חיים־ברק'ה דייטש, וכן 22 לוחמים מלטביה, 18 מליטא, 35 לוחמים מעיירות הסביבה ועוד 15 בחורים נוספים וביניהם הירש לוין.

הרשימה כללה אמנם 95 לוחמים, אך בסופו של דבר לא פעל איש כיוון שהדבר נודע ליושב־ראש הקהילה מינדל והוא לא הירשה לקחת את הנשק. הגרמנים הבטיחו לו שלא יאונה כל רע ליהודי ברסלב; אבל בזמן ההשמדה, הרגו אותו ואת משפחתו ראשונים. גם וסילבסקי נעצר והועבר לכלא גלובוק, שם נורה על־ידי הגרמנים. התברר ששליאחצ'יק הלשין על וסילבסקי לגרמנים שהוא משתף פעולה נגדם. על־כך סיפר לי אחיו של אליושה – דימקה.

השמדת יהודי ברסלב התחילה ביום רביעי, 3 ביוני 1941 בשעה 3.00 לפנות בוקר. אחרי האקציה הזאת הצטרפתי לפרטיזנים. כל האנשים ששרדו אחריה נאספו יחד עם יהודי אופסה, דובינה ואחרים לגיטו השני והושמדו כשהצבא הגרמני היה בנסיגה. כששוחררה ברסלב מצאנו עיר ריקה וקומץ יהודים בודדים שכבר הספיקו לחזור אליה. ביניהם: חיים קגן, ארונוביץ, אלצ'יק שמידט, משפחת לובוביץ, רבינוביץ מבית־המרקחת, בני ברוך פישר, מנדל ומאשה מארון, יענטקה פישר ועוד אחדים. עצוב היה למצוא ככה את עירי.

בהיותי עם הפרטיזנים נקמנו בגויים רבים שלקחו חלק בהשמדת הגיטו בברסלב. הם היו תושבי כפרים על־יד זמוש. שרפנו אותם על בתיהם, רכושם והרכוש היהודי שבזזו; ביניהם השוטר ז'וק וגיסו פרימצ'נקו ופניש ממשטרת מציאז', שעזרו להשמיד את יהודי ברסלב, ומידע בדוק בידי שהרגו גם את משפחת פאלקה פישר ושדדו את רכושם. העברתי חומר־עדות עליהם למוסדות המוסמכים. אנשי־משטרה אלה נתפסו על־יד ריגה. אחרים הסתתרו תחת שמות זרים בכפרים שהיו באיזור השליטה של יחידת הפרטיזנים שלנו. חיפשנו אותם ומצאנום. שליאחצ'יק ואנטוש הסתובבו בעיר בזמן האקציה וצעקו, "יהודים צאו ממחבואיכם, יותר לא יירו ולא ישמידו אתכם". הם הסגירו לידי הגרמנים הרבה יהודים. אנטוש זה עבד זמן רב אצל יוסף ביק במפעל לייצור בירה ודיבר יידיש טובה.

הזמינו אותי ל־נ.ק.וו.ד. להעיד נגדם בחקירה שניהל פולקובניק בלקשוב בשעה שתיים בלילה. הוא יצא מהחדר ואמר לי: "עשה אתו חשבון בדרך הפרטיזנים". הכיתי בראשו בדרגש עד שהתמוטט ונפל. אחרי החקירה אושפז בבית־חולים.

בהיותנו עם הפרטיזנים היו לנו משתפי־פעולה. אחד מהם היה איגור טומינסקי מווידז, בנו של עורך־דין. איגור זה היה חברו של וסילבסקי.

הרב פוקס ושתי נשים נוספות התגוררו אצל זרח בוגומולסקי. הוא עזר מאוד ליהודים שנמלטו מדווינסק ובאו לברסלב. פגשתי פעם את בוגומולסקי, כשהלך לפגישה עם מנהל מחלקת היערות באזורנו, מינדובסקי. האיש היה ידיד יהודים והסתיר אצלו

אחדים מיהודי דווינסק.

בהיותי בגיטו נשלחתי לעבודה אצל מינדובסקי עם עוד כמה אנשים: ברקה מאופסה, מאיר קורט ומטוס גנדלר וכמה שבויים רוסים. עבדנו במפעל לייבוש זרעי־יער והיצתנו אותו. המפעל נשרף כולו.

ארטיום מהכפר לישישקי, ששיתף פעולה עם הגרמנים, מסר לידיהם את משפחות גולדין משה, ביק ירחמיאל ושלוש משפחות נוספות כולם נורו. "התלבשתי" עליו, ואחרי החקירה הראשונה, תלה את עצמו בביתו.

מכל הלוחמים נשארנו בחיים רק אני וקומץ פרטיזנים. קבענו בינינו להיפגש בברסלב ולנקום במשתפי הפעולה עם הגרמנים.

נודע לנו שבעת חיסול הגיטו הרג לייזר ביליאק שני גרמנים והצליח לברוח לכפר קוזמישצ'ינה, אבל הפולנים מסרו אותו תמורת סכום כסף לגרמנים ואלה רצחו אותו. אנו, הפרטיזנים, מצאנו פולנים אלה, ובן־אחי משה מילוטין וחבריו הרגו אותם.

כפרטיזנים קיבלנו עזרה מהעורף הסובייטי. כך קיבלנו מפקד ליחידתנו. בולבצ'יק היה שמו. הוא היה ידיד יהודים. ביצענו אתו הרבה פעולות מורכבות ומסוכנות. באיזור ליד קובנה ווילנה וכן בלטביה. הורדנו מן הפסים רכבת שהעבירה תחמושת לגרמנים. שילמנו בדם בפעולות אלה, וגם מפקדנו נפל באחת מהן. בולבצ'יק היה לוחם מצויין ואיש טוב. תמיד היה אומר לי: אם תפגוש את אחיך, זאת אומרת יהודי, תביא אותם למפקדה ונעביר אותם לרוסיה; ובאם יהיו כאלה שמוכנים להילחם, נצרף אותם אלינו. הוא היה מדבר בבטחון גמור שנוכל לגרמנים. כל פקודות המבצע בפיקודו בוצעו בהצלחה, ולנו גמלו בתעודות הצטיינות על כך. לחמתי בבריגדת ז'וקוב ביחידת סובורוב – יחידה שלקחה חלק פעיל במלחמה – ונקמתי בכל לב את נקמת בני־עמנו.

מושה־לאה בלאכר סיפרה לי שמגרשים את משפחתה לפוהוסט וביקשה ממני להציל את שני בניה. לדאבוני הייתי נע ונד בעצמי בתקופה ההיא ולא היתה לי אפשרות למצוא מקום בטוח לילדים. כשמצאתי סוף־סוף מקום מבטחים, חיפשתי את הילדים, אך כבר לא מצאתי אותם. אני שמח שכל אדם שהוצאתי מגיטו ברסלב עודו בחיים. אחדים חיים בארץ.

את פרץ לוין פגשתי במינסק בדרך לחזית. נפרדתי ממנו אז וכנראה – לעד.

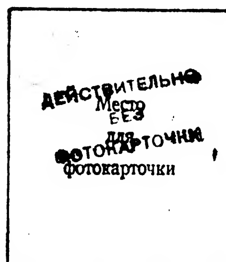
רבינוביץ מיכאל הגיע למפקדה בה פעלתי. הוא ברח בעת הטבח בגלובוק פצוע ברגלו. פניתי למפקד הבריגדה שרמוחה, ביקשתי וקיבלתי רשות לקלוט את היהודים שניצלו בברחם מהגיטו, ולהגיש להם עזרה. עזרתי לניצולים באוכל, לבוש ופריטים אחרים.

ביחידה שכללה 12 איש, כולם נוצרים משכילים, ביניהם צנחנים, הייתי אני היהודי היחידי.

באוטריאד השני העלה את קרנו של הלוחם היהודי מעשהו של ירחמיאל מילוטין מברסלב (שימש בתפקיד סגן־מפקד כיתת הסיירים). קבוצה המונה שמונה אנשים, ומילוטין היהודי היחידי בתוכה, נתקלה במארב (ע"י שרקובשצ'יזנה). ללא כל נסיון לעמוד נגד האויב, ברחו הפרטיזנים מן המערכה. היחידי אשר נשאר במקום היה מילוטין. האש המרוכזת מתת־מקלעו, הרימונים המושלכים

בזה־אחר־זה, הביסו את האויב והצילו את האיש. כאשר חזר מילוטין יחידי לבסיסו, והוא בריא ושלם ורק המחסניות ריקות מכדורים, אסף מפקד היחידה – סטריקוב – את הפרטיזנים ובמלים חריפות ובלשון נמרצת גינה את הקבוצה, ובעיקר את מפקדה, על התנהגותה המחפירה בשעת המבחן. כנגדם העלה על נס את ירחמיאל מילוטין, אשר גילה, לפי דבריו, אומץ־לב בלתי־רגיל.

(מתוך: "ספר הפרטיזנים היהודים" כרך א')

Подпись владельца книжки Милютин

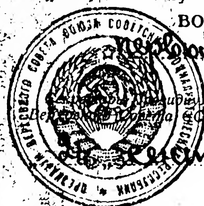
УДОСТОВЕРЕНИЕ

Предъявитель настоящего удостоверения Милютин Дмитрий Абрамович

за доблесть и мужество, проявленные в партизанской борьбе против немецко-фашистских захватчиков, награжден медалью

„Партизану Отечественной войны"

первой степени

Секретарь Президиума Верховного Совета СССР А. Горкин

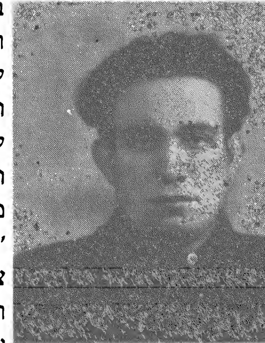
25 сентября 1947 года

№ 035556

תעודת פרטיזן של ירחמיאל מילוטין

Yerachmiel Milutin – partisan in the Suborov battalion of the Zhukov brigade

רייכל יצחק
בן בתיה ויעקב

בפרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה גוייסתי לצבא האדום. המלחמה התפתחה בקצב כה מהיר, שלא הספיקו אפילו לארגן אותנו ליחידות קרביות. הרוסים עזבו את העיר ונסוגו מזרחה ואנחנו, המגוייסים, התפזרנו לכל עבר. חזרתי לברסלב. כיהודים הבינונו שעלינו לעזוב את המקום ולהתרחק מן הגרמנים שהיו כבר קרובים לעיר. ביקשתי מאבי שכל משפחתנו תצא את העיר, אבל הוא טען: "יהודי ברסלב לא יפקירו את בתיהם". אני, עם קבוצת צעירים, יצאנו בכיוון לגבול הרוסי. לצערנו, הקדימו אותנו הגרמנים, וכולם חזרו לעיירה. עם בואם באו גם הגזירות שרדפו אחת את רעותה. לאחר שהייה קצרה של הגרמנים בברסלב הלכתי, יחד עם כל יהודי העיירה, בדרך אל הביצות שליד העיירה ואימת המוות מרחפת על כולנו. באותו מסע נפלו הקרבנות הראשונים מבני ברסלב: שלמה השוחט וחיים מילוטין. לאחר ליל זוועות שבנו כולנו לפנות בוקר לבתינו שכבר היו פרוצים ושדודים. שמחנו בחיים שניתנו לנו במתנה, כי לא האמנו שנחזור חיים מן הביצה.
לעיירה הגיעו ידיעות על חיסולם של יהודי יוד ודווינסק. מדווינסק הגיעו לברסלב פליטים: הרב פוקס המפורסם, המשפחות: שלוסברג, קרביץ, סלומון ואחרים. בברסלב גופה עדיין שרר שקט. היו מאנשי העיירה שרצו להאמין כי ברסלב היא עיר מבורכת, ויהודיה יזכו לראות את יום הגאולה. המצב הזה נמשך עד אפריל 1942. אז בא המפנה הגורלי: הקימו בברסלב גיטו וסגרו בו את כל יהודי העיירה. המצב הלך והחמיר מיום ליום. אלה שנלקחו לעבודת כפיה היו מביאים מעט מזון לתוך הגיטו. יום יום נרצחו יהודים. קבוצת גברים עבדה במסילת הברזל. באחד הימים ניגש אלינו גרמני מהמחנה, בחר מבינינו שבעה־עשר איש והרג אותם. כופר הנפש שנלקח לא הציל את חייהם. בקרב היהודים בגיטו, נשמעו דעות הקוראות להתנגדות לגרמנים. הרוב לא רצה לשמוע על כך. התחלנו להכין מקומות מחבוא, בונקרים שיהיו מוכנים בעת הצורך לילדים ולזקנים. קיווינו שהדור הצעיר ישיג עד אז נשק ויוכלו להתנגד לגרמנים ועוזריהם המקומיים. התקווה

להשגת נשק לא התגשמה ובא היום המר של י״ז בסיון. באותו יום, כמו בימים קודמים, יצאנו לעבודה ליד הרכבת של העיירה. ברגע מסויים פנה אלינו גרמני ואמר: ״יהודים! אתם כל־כך צעירים, עליכם עוד לחיות. תתחבאו, כי דבר לא טוב עומד להתרחש אתכם״. בשובנו לאחר העבודה העירה סיפרנו זאת לאנשי היודנראט ולכל היהודים. עצב גדול ירד על יהודי ברסלב. איש לא ידע מה לעשות כדי לקדם את השעה הגורלית ולהציל את המשפחה. אני ועוד כמה צעירים, שהיינו בבית אחד, החלטנו להיות ערים כל הלילה. שמתי בתרמילי מעט מזון והתכוננתי לעזוב את הבית ברגע של פורענות. ביקשתי את אבי שלא יעצור בעדי ושלא יספר על כך לאמי.
השעה שלוש לפנות בוקר. י״ח בסיון. דרך אשנב קטן אנחנו רואים שני ז׳נדרמים הולכים. אחד הצעירים אמר: ״נצא, נתקיף אותם וניקח את נשקם ואת בגדי־השוטרים שלהם״. הדברים הגיעו איכשהו לאוזני הנשים שהיו בחדר והן סגרו עלינו את היציאה מן הבית. בברסלב לא יהרגו את היהודים, אמרו. כעבור זמן־מה נשמעו צעקות מן הרחוב. היו אלה צעקות השוטרים שהגיעו בדרך האגם והתחילו לגרש את כולם מבתיהם. הצעירים מביתנו יצאו החוצה כשבידיהם כל מה שהזדמן ולא יותר. אפילו אקדח אחד לא היה בידם. בין הצעירים היו נפתלי פישר בן זלמן־יעקב ואברהם פישר בן ברוך. הם נאבקו עם גרמני כדי להוציא ממנו את רובהו. הלה הרים צעקות וגרמנים אחרים באו לעזרתו. הם פתחו באש ואחדים מן הבחורים שלנו נפלו.
לאחר ההתרחשות הזאת, לא היתה לי אפשרות לחזור לבונקר שלנו. רצתי בכיוון האגם. היה ברצוני לעבור בשחיה לצידו השני אבל לצערי, מעבר לאגם היו גרמנים חמושים במקלעים והם ירו בכל מי שהצליח להגיע לקרבת החוף השני. נצמדתי לאדמה מחוסר כוח. לאחר התאוששות־מה הרמתי את ראשי וראיתי יהודים רצים לחצרו של הכומר. גם אני התחלתי לזחול בכיוון לביתו. במקום התרכזה קבוצה גדולה של יהודים שהגיעו לכאן למרות שהגרמנים ירו עלינו. נכנסתי לאחד המבנים ועליתי לעליית־הגג. למעלה ראיתי פתח, דרכו אפשר לרדת לאסם שהיה נעול במנעול. נכנסתי לתוכו והתחפרתי בתוך ערימת שחת שהיתה שם.
אחר שעות מספר הגיעו גרמנים, מלווים בשוטרים מקומיים, ופתחו באש על היהודים שהסתתרו במבנים של הכומר. מיד עם היריות הראשונות יצא הכומר, שהיה אדם טוב־לב, וראה את גודל הטרגדיה של היהודים בעירו. הוא התרגש מאוד, הוכה בשבץ־לב ומת מיד. לאסם בו נחבאתי לא הגיעו באותן שעות. שלושה ימים שהיתי בו. ביום שישי אחר־הצהרים ראיתי דרך פתח קטן שני ז׳נדרמים,, שוטרים וכבאים באים עם בעלת־האסם ודורשים ממנה לפתוח את הדלת לפניהם. לא ידעתי מה לעשות: לצאת להתנגד ולמות מיד, או לנסות את גורלי ולהמשיך לשבת במחבואי? ישבתי במחבואי בנשימה עצורה. השוטרים נכנסו ויצאו מן האסם. פתאום שמעתי שהם עוקרים לוחות מן הריצפה וצועקים ״החוצה״ וגם פותחים באש. כשנפסקו היריות שמעתי את קולו המוכר של השוטר גריפקו אומר, ״ברמפוב, צא משם״, והוא עונה לו, ״אני פצוע קשה ולא יכול לזוז. תירה עוד כדור שלא אתענה יותר״.
לאחר זמן־מה עזבו השוטרים את המקום. עם רדת הלילה יצאתי ממחבואי וראיתי ליד האסם את גופותיהם של משה ברמפוב ולובה שיינר. נחרדתי. ניגשתי למקום בו נמצא הבונקר של משפחתנו. הגעתי ולדאבוני מצאתי אותו ריק מאדם. רק מעט לחם

ומעילה של אחותי היו בו. עצוב. נשארתי לשבת בבונקר עד מוצאי שבת. קיוויתי שאולי יגיע לכאן איזה קרוב משפחה. איש לא בא.
בלילה הלכתי לאיכרה מוכרת, שגרה במרחק־מה מן העיר. בִּקשתי היתה שתלך העירה, להיוודע על הנעשה בה. היא הסכימה וכעבור כמה שעות שבה וסיפרה: משלכם אין אף אחד, האחות של אביך, שרה לאה וישקין ובנה הקטן חיים, נמצאים בבית־הספר היהודי בו מתרכזים כל פליטי החרב. והאיכרה הוסיפה: "אומרים שיותר לא יירו ביהודים". הלכתי לבית הספר. היו שם יהודים, ביניהם חיים מוניץ, מי שהיה מורה בבית הספר היהודי ונעשה ראש היודנראט. הוא רשם את שמותיהם של כל הבאים לכאן. היו במקום מבוגרים וצעירים, זקנים וילדים. המבוגרים מאמצים את הילדים שהוריהם אבדו, מרגיעים אותם ומבטיחים להם ש"ההורים יחזרו בקרוב"...
עבר יום. ליד שער בית הספר אין שמירה. יצאתי החוצה. פגשתי בדודתי השרויה כולה בהלם. בעת שהשוטרים גילו את הבונקר והתקרבו אליו התחילו האנשים לברוח לכיוונים שונים. השוטרים פתחו באש. בעלה טוביה, הבן יוסקה והבת נחמה נהרגו מאש השוטרים. ועוד סיפרה דודתי, ש"בהיותם סגורים בבית הלבן בו חיכו לרוצחים, הביאו אליהם בגדי יהודים מבורות המוות והיא הכירה בחלק מהם בגדים של בני משפחתי. הנה תעודות הזהות שלהם", אמרה ונתנה לי אותן...
הלכתי העירה. גוויות יהודים פזורות בכל מקום. ליד ביתו של סבי ראיתי גוויותיהם של דודי, שני ילדים ובת־דודתי. הזדעזעתי כולי. רצתי חזרה לבית־הספר, אולי אחותי הצעירה בת השמונה־עשרה באה שמה. לא, היא לא הגיעה. מצאוה הצעירים שעסקו באיסוף הגוויות כדי להביאן לקבורה. כדור מרצחים פגע בליבה והיא מתה ללא עינויים. לא בכיתי, לא היו לי עוד דמעות. ביקשתי רק שיקברוה יחד עם קדושי העיירה. עצוב, עצוב לי.
אנה אני בא? עליתי לעליית־גג בביתו של זרח גינצבורג שעמד קרוב לאגם. יומיים ישבתי שם. רציתי להתרחק מן העיר. בלילה הלכתי עם חוף האגם וליד הקאזינו התעכבתי לראות, אולי יש יהודים בפנים. ואמנם למעלה מצאתי כמה משפחות, ביניהן הרב פוקס עם אשה חולה שהיתה בתו של הגאון מרוגצ'וב. האשה סיפרה שגוי אחד יודע על מקום הימצאם ותמורת תשלום הביא להם אוכל. יום תמים ישבתי איתם ובלילה חזרתי למחבואי. במשך זמן שהייתי איתם ניסיתי להזהיר אותם מן הגוי היודע את מקומם אבל הם אמרו: ממילא אין לאן ללכת, מה שיהיה, יהיה.
בקאזינו סיפרו לי על מקום מחבוא בו נמצאים שכנא וחינקה בנד. לאחר חיפושים מצאתי את מקומם. בעלית־הגג היו גם לייב בורט עם משפחתו ומשפחה נוספת.ביושבנו למעלה שמענו כל הזמן איך נכנסים הגויים ויוצאים מן הבית בחפשם ביזה. באותו יום פניתי ללייב בורט שירשה לילדיו הגדולים ללכת איתי ליער והוא לא הסכים. רק בביקורי השני אצלם הירשה לבנו חיים להצטרף אלי. עם רדת הלילה יצאנו שנינו לדרך. לראשונה רצינו להגיע לקאזינו ולראות את האנשים שם. לאחר הליכה של כמה דקות נפתחה עלינו פתאום אש חזקה. ברחנו במהירות לכיוונים שונים. שכבתי זמן־מה עד שהשתרר שקט ואז המשכתי לקאזינו. בעלותי קראתי בלחש לאנשים. לא היתה כל תשובה. המקום כבר היה ריק מאדם. מה קרה לאנשים הטובים האלה לא יכולתי לדעת. הדבר נודע לי רק לאחר שנים, ולאחר המלחמה.

פגשתי ביהודי שהיה על העליה בקאזינו ביום הטראגי, והוא סיפר לי: לאחר שגילו את מחבואם אסרו את כולם. הם ישבו בבית־סוהר שהיה במאפיה של בלאכר ושמר עליה שוטר מלטביה. הרב פוקס דיבר כל הזמן על ליבו של השוטר שהוא לא צריך לבצע את מעשה הרשע של הגרמנים. הרב דיבר ודיבר עד שהשוטר השתכנע. הוא פתח את דלת בית־הסוהר ואמר "לכו כולכם לאן שתרצו". האנשים יצאו ואיתם הרב פוקס עם בת הגאון הרוגצ'ובי. האשה כרעה ונפלה ולא יכלה לקום על רגליה. אז אמר השוטר לרב, "תשאיר את האשה כאן ואתה לך לך, אתה אדם צעיר, אני נותן לך את החיים במתנה". השוטר החזיר את האישה לתוך בית־הסוהר וגם הרב פוקס חזר פנימה. הוא לא יפקיר אותה לבדה, אמר. הודות לרב פוקס שוחררו אז תשעה יהודים, ביניהם חיים כגן.

בודד לגמרי נשארתי לשבת בעליית־הגג של ריבה־דינה שבוע ימים, עד שאזל כל מזוני. באחד הימים ראיתי דרך סדק, איך גויים בוזזים את הבית השכן של אבא שמושקוביץ, ותוך כדי כך גילו אותו מסתתר עם משפחתו. תוך זמן קצר הופיעה משטרה, גירשו אותם החוצה, ובליווי מכות נאמנות הובילו אותם לבורות.

שוב חזרתי לעליית הגג של בורט וגם כאן כבר לא היה איש. הרוצחים גילו גם אותם. רק הבן, חיים בורט, שהלך איתי קודם, נשאר בחיים וחי כיום בארץ.

החלטתי להגיע לכפר ובלילה יצאתי לדרך. בחוץ קידם את פני גשם חזק. בתוך היער הסמוך לעירנו לא מצאתי מחסה. המשכתי ללכת עד למבנה קטן שהיה בקרבת מקום ושימש כבית־מרחץ למשפחת איכר. כל הלילה ישבתי בפנים ועם בוקר הצצתי החוצה לראות אם פסק הגשם. לרוע מזלי ראה אותי רועה, שרעה את הבקר שלו בקרבת המקום. הוא רץ מהר לאיכר ומסר לו על כך. והאיכר בא מיד בריצה, פתח את הדלת ובראותו אותי אמר: טוב מאוד, אקבל עבורך חמישים קילוגרם מלח." חסם את הדלת והלך.ידעתי שהלך להזעיק את הגרמנים. ניסיתי לפרוץ את הדלת ולא הצלחתי. החלטתי לצאת דרך הצוהר הקטן שבקיר למעלה. שברתי את הזכוכית והוצאתי את ראשי החוצה. הרועה, שהיה בסביבה, ניסה להפריע לי לצאת. במאמץ גדול הצלחתי לצאת, להימלט לשדה קמה ולהתחמק מן המקום. בזחילה איטית הגעתי למבנה אחר, גם הוא בית־מרחץ, ונכנסתי לתוכו. קיוויתי לנוח במקום ולהמשיך הלאה. לאחר זמן־מה הופיע האיכר והבחין בי. להפתעתי הרבה הוא פנה אלי ואמר: "אל פחד, לא אעשה לך כל רע כפי שעשה קאז'יק. שב פה כרצונך". אדם טוב־לב, הרהרתי בליבי. האיכר הביא לי שתיה ואוכל וגם סיפר שהיהודים באופסה ווידז חיים בשקט. איש לא פוגע בהם. החלטתי ללכת לשם. לפני חצות יצאתי לדרך ולפנות בוקר הגעתי לאופסה. כאן היו לי חברים וקרובי משפחה. במקום היו ניצולים מברסלב. גרתי בדירה יחד עם חברים שקיבלו אותי באהבה. לרוע מזלי לאחר ימים ספורים לשהותי באופסה ראה אותי שוטר ברסלבי שהגיע לאופסה. שמו היה קלקובסקי. הוא נכנס לדירה בה שהיתי ואמר לעצור אותי. טענתו היתה, שאת כל יהודי ברסלב הרגו וגם דיני צריך להיות כמוהם. לא עזרו תחנוני האנשים. הוא דרש ממני להתלוות אליו. פניתי אליו ואמרתי "הרוג אותי כאן, אבל דע לך שבברסלב יש ל ך משפחה ואלה מאיתנו שיישארו בחיים ינקמו בכל רוצחי היהודים. אז תהיה זקוק לעזרתנו". דברי אלו עצרו אותו מלהשתמש בכוח. הוא פנה לחבריו ואמר, "מה יצא

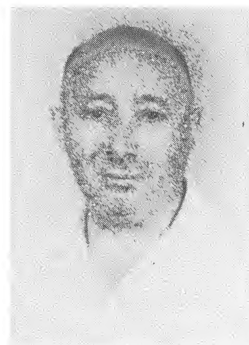
לנו מזה שנהרוג אותו״? מהר עזבתי את הבית ורצתי לבית הקברות. השוטרים ירו באוויר ועזבו את המקום. עם רדת הלילה באו קרובי לבית הקברות והחזירו אותי לביתם. עוד באותו לילה עזבתי את אופסה בדרך לווידז ולפנות בוקר הגעתי למקום. גם בווידז היו לי מכרים. היינו קבוצה של עשרים איש שאיבדו את משפחותיהם. גרנו ביחד בבית עזוב והיינו יוצאים ממנו רק בלילות. האנשים קראו לנו ״הארנבות״. ישבנו וחיכינו להשיג כלי־נשק כלשהם. רצינו לצאת ליער ולהצטרף לפרטיזנים. לדאבוני התברר לנו כעבור ימים שהדבר בלתי אפשרי. להמשיך לשבת בווידז לא יכולנו. נאלצנו לצאת למחנה עבודה בפודברודז. היודנראט בווידז התחייב לשלוח למחנה זה עשרים צעירים. הדרך שמה היתה קשה וסבלנו בה השפלות ועינויים רבים. לא השלמתי עם הימצאותי כאן. לא יתכן שאני וכמוני בחורים צעירים נוסיף להיות עבדים לגרמנים. החלטנו בכל מחיר להצטרף לפרטיזנים. מצאנו דרך להסתלק מהמחנה. כחצי שנה הסתובבנו ביערות בתנאים שקשה לתאר אותם. עם הזמן השגנו נשק והתקבלנו לאוטריאד פרטיזני ״קוסטאס קאלינאוסקאס״. שיא הפעולות שבהן אני השתתפתי היה חיסול שתי רכבות־טראנספורטים שהובילו לחזית חיילים וציוד מלחמתי.

במסגרת האוטריאד זכיתי להגיע לסיום המלחמה.

(מתוך עדות שנרשמה ביד־ושם)

שמידט ליובה

(אלמנת לייב גמוש ומשה כגן)
בת מינדה־פאיה ואליעזר־יצחק ביק

נולדתי בשנת 1919, י"א באלול תרע"ט, בעיירה דיסנה שעל נהר הדיסנה בגבול רוסיה־פולין.
השנים ההן, שנות שלהי מלחמת עולם הראשונה והמהפכה הבולשביקית, היו שנים של פרעות וגזל, שבוצעו בידי חיילי צבאות רוסיה, הלבנים והאדומים, וגם בידי פורעים ובריונים אחרים. הורי נאלצו להפקיר את רכושם ואת טחנת־הקמח שהיתה מקור פרנסתם ויחד עם שלושת ילדיהם עברו לגור בברסלב, בה נולד אבי ובה התגוררה משפחת אביו ואמו.

הייתי אז בת שלש. כבחלום אני זוכרת את הרחוב הראשי, רחוב פילסודסקי, שהתמשך לאורך כל העיירה. מצידה האחד, בחלק המערבי של הרחוב, השתפכו מימיו של האגם הגדול דריביאטי ומצידה השני, מעבר להר שהזדקר באמצע העיירה – האגם הקטן והעמוק, נוביאטי.
בעת נסיגת הצבא האדום, היינו אני, בעלי לייב גמוש, בתנו הקטנה פסיה וחמי חיים גמוש, בעיירה וידז. שבוע לפני פרוץ המלחמה נשלח בעלי למינסק לכנס מורים, בהיותו מנהל בית־הספר בווידז.
עם היוודע הידיעות על פרוץ המלחמה אחז פחד את תושבי העיירה. חמי יעץ לנו לחזור מיד לברסלב, כדי להיות עם בני המשפחה. קיבלנו עצתו ושבנו למחרת היום לעיירה. חמי, בנו בכורו וארבעת ילדיו, כיהודים רבים אחרים יצאו מי ברכב, מי ברגל, לכיוון הגבול הישן של פולין־רוסיה. אני נשארתי בברסלב עם אחי ואחותי, מפני שחשבנו שבלתי־אפשרי הוא לצאת למסע עם ילדים קטנים.
עם ראשית ההפצצות של מטוסי הגרמנים את הצבא הרוסי הנסוג, התחילו אוהדי הנאצים להרים ראש; הם תפסו אנשים, במיוחד יהודים שבזמן השלטון הסובייטי עבדו כפקידים במנגנון הממשלתי, מורים וסתם אזרחים מן השורה שחשדו בהם כקומוניסטים, עינו ורצחו אותם. כך תפסו את ביילה דייטש ויעקב מוסין והרגו אותם.
בהשראת הגרמנים התארגנה משטרה מקומית שאנשיה

נשאו בגאווה הפגנתית את צלב־הקרס על השרוול.
הגרמנים המשיכו להפציץ רכבות אזרחיות והירבו הרוגים ופצועים. המהומה שלטה בכל; ובנוסף לכול גם השלטון הסובייטי לא התיר לאנשים שניסו להינצל לעבור את הגבול, ואפילו חסם בירויות את המעבר. הרבה אנשים שבו לעיירה כלעומת שהלכו.
בין השוטרים המקומיים שהתנדבו לשרת את הנאצים היו: סטנקיביץ', קולקובסקי, ז'וק וקוזלובסקי. הם הרגישו את עצמם שליטים, היו נכנסים לבתי היהודים ובגסות דורשים לתת להם את כל חפצם. מספר ימים לאחר־מכן הציף הצבא הגרמני את הדרכים ואת הסביבה כולה.
באחד מלילות השבת הודיעו לכל היהודים לצאת מבתיהם, לא לקחת עמהם דבר ולהסתדר ברחוב הראשי על שפת האגם. כל יהודי העיירה, אנשים, נשים וטף, מנער ועד זקן, סודרו ברביעיות, מוקפים גרמנים, שוטרים חמושים וכלבים ונצטוו ללכת לכיוון יער דובקי. היהודים צעדו בגשם, בהשתדלם להשתיק את בכי הילדים הרכים. איש לא ידע לאן מובילים אותנו. כולם היו בטוחים שזו דרכנו האחרונה. הגרמנים הזהירו שאסור לצאת מהשורות; כל היוצא – יירה! שני אנשים ניסו לצאת מהשורה, והגרמנים ירו בהם מיד ורצחום.
צעדתי ובתי הקטנה בידי. אחותי רוזה אחזה ביד בתה סוניה, ובידה השניה נשאה את הפעוטה חיה'לה. הגרמנים הפרידו בינינו ובין אחינו.
גיסי, בעלה של אחותי, לא היה אותו זמן בבית. כחודש לפני פרוץ המלחמה, התחילו הסובייטים לבנות שדה־תעופה צבאי על־יד העיירה סקידל (סמוך לגרודנו), והוא גוייס לעבודה יחד עם עוד הרבה צעירים (חיים כתריאל דייטש, הירש מארון, רפאל דייטש וכמה צעירים מהעיירות דרויסק וסלובודקה). בהפצצות הראשונות על שדה־התעופה הנבנה נהרגו רבים והנשארים בחיים נפוצו לכל עבר והשתדלו להגיע לבתיהם, למקום מגוריהם. אנחנו לא האמנו שאליהו, בעלה של רוזה, יצליח לחזור הביתה בשלום.
הובילו אותנו דרך הביצות.. אחרי שנעצרנו, ציוו עלינו להתיישב על האדמה הבוצית. מתוך הציבור הוציאו את השוחט הזקן סינגלובסקי, גזרו את זקנו בסכין, הושיבו אותו על אופנוע והדהירו אותו ברחובות העיירה. מרוב פחד נפטר הזקן מהתקף־לב.
...ישבנו בתוך הרפש עם הילדים עד שבת בבוקר. אז הודיעו לנו שאנו חופשיים לחזור הביתה. עייפים ורצוצים גופנית ונפשית החלטנו אני, אחותי ואחי, שנישאר בסביבה אצל איכר ממכרינו, פראנוס קולקובסקי שמו.
בכוחות האחרונים היגענו לבית האיכר. הוא הכניסנו אליו, נתן אוכל לכולנו ואחי חזרו לעיירה, כדי לברר את המתרחש בה.
למחרת התחילו להגיע לסביבה בה שהינו הרבה אנשי צבא גרמניים ומפקדים. הגנרל רומואלד (Romuald) קבע את מטהו לא הרחק מביתו של קולקובסקי.
היינו אחוזי־אימה. גם האיכר היה מבוהל מאוד. ישבנו אצלו במסתור עד שבאו אחי עם בעלי לייב גמוש, שחזר ברגל מפולוצק, כיוון שהרכבת בה נסע הופצצה. הוא סיפר לנו שבדרך ראה כפרים שרופים והרוסים. בדרכים ובתוך היערות התגלגלו גוויות של הרוגים. כעבור ימים מספר הגיע גם אליהו שמידט, בעלה של רוזה. הוא היה לא מגולח ולבוש בגדי איכר, ובפיו אותו סיפור אודות הזוועות שחזה בדרך.

שוב היינו כולנו יחד. החלטנו להשתכן בביתנו אף־על־פי שידענו שבזמן היעדרנו בזזו השכנים הנוצריים את רכושנו.
לפנות בוקר, בשקט ובפחד התגנבנו לעיירה.
סידרנו מעט את הבית והתחלנו, בתקווה, למשוך בעול בצוק העתים. שכנים שלנו החזירו חלק מהרהיטים, בכוונה לכפר על מעשיהם.
החלה תקופת הגזירות; הוקם היודנראט שקיבל פקודות מהשלטונות הגרמניים. יום יום היו מוציאים את הגברים וכן נערות צעירות לעבודות שונות. הרבה אנשים עבדו בתחנת הרכבת בניקוי בולי־עץ והעמסתם על קרונות. היוצאים לעבודה לא היו בטוחים אם אכן ישובו לבתיהם, כפי שקרה עם שלושה עשר יהודים, שיצאו לעבודה לתחנת הרכבת ולא חזרו. מדי יום היה מישהו נעלם ולאחר מכן נודע שהגרמנים או המשטרה רצחוהו. כמו־כן היו הגרמנים מאלצים לעיתים קרובות את היהודים לתת כספים, תכשיטים וחפצי־ערך שונים עבור ״המאמץ־המלחמתי״ שלהם.
אחד מהשוטרים היה שלאחצ׳יק, פולקס־דויטש שבזמן שלטון הפולנים עבד כרואה־חשבונות בתחנת־הכוח אצלנו, ובעזרת אליהו שמידט היינו משחדים אותו על־מנת להקל מעלינו קצת את עול הנגישות.
סבלנו מרעב. האיכרים פחדו להביא מזון לעיירה. אף־על־פי־כן היינו מצליחים להשיג קצת אוכל. כיוון שהתגוררנו בקצה העיירה, היו התנאים שם יותר נוחים ואיפשרו לנו ליצור קשר עם איכרי הסביבה, שהיו באים לטחון קמח.
כעבור זמן־מה גזרו עלינו לענוד את הטלאי הצהוב, על החזה מצד שמאל וגם על הגב; אסרו עלינו ללכת על המדרכות; הותר לנו להיראות ברחוב רק עד שקיעת החמה. אחר־כך הקימו את הגיטו. את כל יהודי העיירה ריכזו ברחוב אחד. יתר הרחובות פונו מיהודים. הצפיפות היתה נוראה, דבר שגרם למחלות, רעב וכיוצא בזה.
הרופאים המקומיים, לֶבשה, ברצקי ואמיליאנוביץ, חיו בהסתר, ובהקרבה עצמית היו עוזרים לאוכלוסיה היהודית בתרופות ובעזרה רפואית. אבל בבית־החולים אסור היה לאשפז יהודים.
עתונים לא היו בנמצא ואי־אפשר היה לקבל ידיעות מבחוץ על הנעשה בעיירות הסמוכות בפרט ובעולם בכלל. רק אלה שעבדו מחוץ לגיטו היו מביאים לפעמים שברי־ידיעות וסיפורים על הרג וטבח שעשו ביהודים במקומות שונים.
אנו ידענו שכשהגרמנים מתקדמים ומנצחים, צפויים לנו ימים שקטים יחסית, אבל בימי נסיגה ומפלות בחזיתות, היו מתנקמים בנו באכזריות. לפעמים היו מתגנבים לגיטו יהודים ממקומות אחרים, מעיירות בה כל היהודים כבר נטבחו ורק ניצולים בודדים הצליחו להימלט. היינו מחביאים אותם, ומחלקים עמם את גורלנו.

אנשי הגסטאפו לקחו להם בחורות יהודיות לשרתם ״בכל״, דרכן נודעו ליודנראט מה מתכוונים הגרמנים לבצע בזמן הקרוב, וכן היינו שואבים ידיעות מעטות על הנעשה בחזיתות ובסביבה. לפעמים היינו משיגים שבועון שמצאנו באשפה, ובאמצעותו יכולנו לדלות עוד מעט חדשות.
ביום שלישי לפנות בוקר, 2 ביוני 1942, נשלחו 100 נערות לסלובודקה הסמוכה, לנקות את קסרקטיני הצבא. לא ראינו אותן עוד. לפנות ערב שמענו על האסון

המתרחש ובא. הגיטו הוקף באנשי גסטאפו, ז'נדרמים ומשטרה. ברור היה לכול מה עומד לקרות. בודדים הצליחו לברוח ליער ולמקומות אחרים.

נשארנו בבית וחיכינו בעצבנות לבאות. אחרי חצות התפרצו פנימה שני שוטרים חמושים ובקתות הרובים דחפו אותנו והשליכונו ממדרגות הבית החוצה. לא איפשרו לי לקחת אפילו את בתי הקטנה שישנה במיטתה. הכונו בקת הרובה והוציאונו החוצה. לא ידעתי ולא הרגשתי לאן אנו הולכים. פתאום מצאתי את עצמי בחצרו של הרב אבא זהוריה. שם סחב אותי מישהו והכניסנו לבית־מרחץ ישן, בו נמצאו כבר כמה יהודים שקיוו למצוא שם מסתור. אבל אחרי זמן לא רב, שוב נשמעו קולות וצעקות, בכי ויריות. מצאו אותנו ובמכות הוציאונו החוצה. אחד מקבוצתנו, נדמה לי שהיה זה מנדל המסגר, נורה במקום. אותנו, הנשארים, הובילו לכיוון בית־הספר היידישאי. במהומה שנוצרה, הצלחתי להתחמק ולברוח לכיוון ביתה של דודתי. פגשתי את דודי ירחמיאל, והלכתי אתו. הוא, יחד עם עוד אנשים מבני־משפחתי, הכניסו אותי למחבוא חפור מתחת למחסני התבואה של רוזין. את המחבוא הזה הכין דודי ירחמיאל. היה חשוך בפנים ונתקלתי בגופות אנשים ששכבו מכורבלים על־יד אבני־היסוד של המחסן, ביניהם היו דודי, דודתי ובתם הקטנה. בתם הגדולה היתה הקורבן הראשון מבין הנערות שנשלחו לסלובודקה. שם מצאתי גם את בן־דודי חיים מוניץ, אשתו ובנו הפעוט, את חנה וזוסמן, בתיה עם שני ילדיה ועוד. את הכניסה למחבוא חסמו באבן גדולה. קשה היה לנשום. מדי פעם נשמעו מבחוץ צעקות ויריות. שמענו קולות צעדים מסביב למסתור שלנו. בכל פעם שילד התחיל לבכות, היו משתיקים אותו בחניקה. כך הושתק בנו בן השנתיים של חיים מוניץ. מזון לא היה ולא מים, את הצרכים עשינו בו במקום. ממש אפשר היה להיחנק מהאוויר הדחוס והסירחון.

כך שכבנו, כמו בקבר, שלושה או ארבעה ימים. איבדנו את חוש הזמן. אך למרות הכל מצאו אותנו ז'נדרמים ושוטרים, עמדו בפתח וצעקו: "צאו, יהודונים מסריחים". על־ידם עמדו גם כמה יהודים, שיעצו לנו לצאת, אחרת יזרקו השוטרים רמונים פנימה, והבטיחו לנו שכבר לא יורים יותר, כי צריכים אותנו לעבודה.

אחד־אחד יצאנו מהמחבוא. האוויר הנקי כמעט גרם לי לאיבוד ההכרה. כולנו, מלוכלכים, עטופי סמרטוטים מזוהמים, הגענו לחצר בית־הספר. מישהו נתן לי מעט מים, מישהו עזר לנו לנגב את הזוהמה ואפילו מצאו בפינת החדר סמרטוטים נקיים יותר להחלפה.

ראיתי ביניהם את היהודים שנשארו מהטבח הראשון. בחדר הסמוך שכבו חיים־אייזיק מארון ויהודי זקן נוסף. שניהם היו גוססים ודעתם טרופה עליהם. הבנתי שהגענו לתחנה האחרונה. זה סוף הדרך. כולנו חשבנו רק על דבר אחד: איך לצאת, איך להתחמק ולברוח מפה. זוסמן לובוביץ, אשתו חנה ובנם אריה הצליחו להתחמק ולקחת איתם את שאול, בנה של בתיה אחות חנה. בתיה סירבה לצאת ונשארה עם בתה היפהפיה בלומה. שתיהן ניספו.

דודי התחמק גם הוא עם משפחתו דרך דלת צדדית. הוא אמר לי: "קחי דלי ריק ורוצי, כאילו את הולכת להביא מים. אמרי לשומר, שאת מיד חוזרת, אבל – אל לך לחזור". כך עשיתי, ועם הדלי הריק נכנסתי למרתף המלון שהיה שייך בעבר

למשפחת ביק ונחבאתי בפינה נסתרת. בלילה התקרבתי בשקט לפתח המרתף. ראיתי שם את דודי ובני־משפחתו. הוא שאל אותי לאן פני מועדות. עניתי שאשתדל להגיע לבית האיכר אצלו שהינו לאחר "צעדת הביצה". הוא הצטרף אלי ויצאנו לדרך בחשכת הלילה. השתדלנו להיות רואים ואינם נראים.

ידענו שהגויים מחפשים יהודים בעזרת זרקורים וכלבים; לכן הלכנו עם החוף וכמו שחינו במי־האגם שנשקו את החולות. אינני יודעת באיזו דרך הלכנו ואחרי כמה זמן הגענו ליער. למעשה, לא הכרתי היטב את האיזור, אבל קיוויתי שנגיע. הסכנה והרצון להישרד חידדו את חושי. ואכן, לפנות בוקר הגענו למקום. פחדנו לדפוק בדלת, מפני שאחיינו של האיכר היה שוטר. נצמדנו לקירות הרפת, כדי לפגוש שם את אשתו של פרנוס קולקובסקי שצריכה היתה לבוא להאכיל את החזירים. בחשיכה נפלתי לבור ביוב, ודודי רק בקושי הוציא אותי משם.

כשאשת האיכר ראתה אותנו, פרצה בבכי ולא יכלה להוציא הגה מגודל ההפתעה. היא רמזה לנו לא לזוז ממקומנו ולחכות. אחרי זמן לא רב הופיעה עם בעלה והביאה לנו, בהסתר, אוכל ושתייה.

פרנוס פתח לנו את שער האורווה והורה לנו לעלות על ערימת המספוא. הוא אסף את כל בגדי המזוהמים והביא לי בגדים נקיים. הרגשתי היתה כאילו נפתח לנו השער לגן־עדן.

רחוצה ושבעה, התחממתי בתוך המספוא ונרדמתי. מתוך תרדמה שמעתי את קולו של האיכר קורא לי. הוא עלה אלינו שוב, הביא לנו חלב חם ולחם וסיפר שביקר בעיירה; כל הבתים נחסמו ומתכוננים לחסל את שאר היהודים ששרדו עדיין. הוא הוסיף שאחי הקטן אברשה נשאר בחיים והוא, פרנוס, העביר אותו בסירה לעברו השני של האגם לאיכר בשם סקוריאט בכפר דוקל. כן נודע לו שהגיס אליהו שמידט חי.

מידידנו האיכר למדנו על גורלן המר של בתי ושל אחותי וילדיה, שנרצחו בידי הנאצים. הוא סיפר ודמעות זלגו מעיניו, יחד איתנו בכה..

חמישה ימים הסתתרנו אצלו. בסיומם הודיע לנו שמישהו מהשכנים הלשין שהוא מסתיר יהודים, וביקש מאיתנו לעזוב. הוא העביר את ארבעתנו לפנות בוקר לעברו השני של האגם והראה לנו את הדרך לביתם של האיכרים סקוריאט, שני אחים ומשפחותיהם. בפרידה אמר לנו שאם נצטרך עזרה, שנודיע לו. נפרדנו ממנו בנשיקות ובדמעות.

בבוקר, כשהאיכר סקוריאט גילה אותנו באורווה בישר לי שאחי אברשה נמצא כבר שבועיים אצלו. מרוב התרגשות נחלשתי במידה כזו שהיה צורך לצקת עלי מים כדי להשיב את רוחי. האיכר החביא את כולנו באסם שלו, האכיל אותנו ואפילו נתן כרית לאשת־דודי ולילדה פרל'ה.

מקץ ימים מספר הגיע אלינו גיסי אליהו שמידט וכולנו, שש נפשות, שהינו אצל האיכר שבוע ימים. אבל היינו מוכרחים לעזוב. ראשית, היה ברור שקשה לו לפרנס ששה אנשים; שנית, חשש שקיומנו אצלו ייוודע בכפר, ויכול היה לסכן לא רק את חיינו אלא גם את חייו וחיי משפחתו. אליהו החליט שהוא, אחי ואני נסתלק

מהמקום ונשתדל להגיע ליערות בסביבת העיירה יוד. שם, לפי דבריו, מסתתרים אצל אחד האיכרים אחותו אהובה ובעלה שמואל מינצר (הם נשארו בחיים, עלו ארצה והיו לחברים בקיבוץ אפק).
הכפר בו הסתתרנו שמו טליה והאיכר היה ויקטור ביינרוביץ'; לא רחוק ממנו גר אחיו פלוק עם גיסו, אלמן ולו שלושה ילדים, עני מרוד. כולם היו אנשים נחמדים וטובים, עם רצון כן לעזור לזולת.
גיסי אליהו היה עוזר להם במזון ופריטים אחרים והם היו נאמנים ומסורים לו עד כדי כך, שוויקטור ניאות לנסוע לגיטו לבקש מאחותי שתבוא להסתתר אצלו, כיוון שהגיעו שמועות קשות על סכנת השמדה. אבל היא סירבה לצאת בלי בעלה אליהו, שחשש שהגרמנים יתחילו לחפש אותו.
כשהגענו לכפר לא נכנסנו מיד לביתו של האיכר, אלא התחבאנו בשיחים ועקבנו אחרי המתרחש מסביב. בתו הקטנה של האיכר, שרעתה את הפרה, נתקלה בנו ונבהלה מאוד. אליהו רמז לה לגשת אלינו, והסביר לה מה עליה לעשות. על־אף צעירותה, הבינה את הנדרש ממנה, רצה הביתה וסיפרה לאביה. ואנו, בשקט ובהסתר, אחד־אחד נכנסנו לביתו של האיכר ופגשנו שם את אהובה ושמואל.
כפי שסיפרתי קודם, היו אלה אנשים עניים מאוד. באביב היו תולשים את הקש מהגג כדי להאכיל את הפרה. ידענו זאת, והודות לקשרים שהיו לנו עם איכרי הסביבה הצלחנו להשיג תפוחי־אדמה, קצת גריסים ומצרכים אחרים. האיכרים באמת הסתכנו בגללנו.
פה נודע לנו שדודי ומשפחתו אשר הסתתרו בכפר דוקל עד לאביב, הוסגרו על־ידי איכרים מקומיים לידי הגרמנים, שרצחו אותם. כך נרצחו גם אחותו של אליהו בריינה, בעלה וילדיה וכן אחותו השניה ומשפחתה. בשורות רעות לא חסרו באותם הזמנים.
אל בית האיכר שלנו, הגיעו עוד כמה יהודים למצוא מסתור. כך באו קלמן פינצוב, אשתו סלאבה ואחיה. האיכר היה אדם טוב־לב ורחמן, אבל – הוא פחד. למרות הפחד הסכים להשאירם אצלו. המקום היה קטן וצר ושמואל מינצר התחיל, בעזרת כולנו, להרחיבו. התחלנו לחפור בלילות מחבוא מתחת לאורווה. את העפר היינו שופכים על גג האורווה והרפת.כך בנינו מסתור לכל שמונת האנשים. השמועות סיפרו שעל כל יהודי שהוסגר לידי הגרמנים היו האיכרים מקבלים שק מלח, ולפי חישובינו 8 שקי מלח באותם ימים היו רכוש גדול. בליבנו קיננה הדאגה שמא יתפתה האיכר ויסגיר אותנו, אבל כמו כן ידענו שבמיקרה כזה גם המחבוא יתגלה, דבר שיכול להעיד נגדו. נרגענו. רק מקרובי משפחתו פחדנו. החלטנו להתפלג לשתי קבוצות ולבקש מגיסו של האיכר סטרנצ'בסקי שיסכים להסתיר כמה מאיתנו, וכן שאחיו פלוק יחביא גם הוא כמה יהודים מקבוצתנו. ואכן, כך היה. בני משפחתו של האיכר נעשו שותפים להצלתנו. ראינו והרגשנו שנרגע, נעשה עליז יותר והיה נוסע למכרים כפריים שלנו להשיג מזון עבורנו. בין מכרים אלה היו אנשים שהזהירו את ביינרוביץ, שלא יבגוד.

רצוני לציין את שמותיהם של הכפריים שעזרו לנו במצוקותינו: פרנוס קולקובסקי,

אנטוני פצביץ', סקוריאט ואחיו מהכפר דוקל ואיכר נוסף מכפר על־יד איקזנה, טולסטוב שמו. אחרי השיחרור חיפשנו ומצאנו אותם, ובכל אמצעינו עזרנו להם. עד היום אנו נמצאים בקשר מתמיד אִתם ושולחים להם כסף וחבילות בגדים ומזון.

...בשנת 1943 חוסלו כמעט כל הגיטאות. יהודים רבים מתו ברעב ובמחלות והיו גם אחרים שלא מצאו את הכוח הנפשי והפיזי להחזיק מעמד ואיבדו את עצמם לדעת; מתי־מעט ברחו ליערות והצטרפו לתנועה הפרטיזנית. בתקופה ההיא רווחו שמועות על קבוצות מאורגנות שעמדו בפרץ עם נשק ביד. הן התרכזו בעיקר ביערות קאזיאן, זמוש, גלובוקי ובסביבות וילנה. קבוצות אלה היו תוקפות מוצבים צבאיים, הורסות מסילות־ברזל ומשמידות רכבות המובילות חיילים ותחמושת לחזית, וכן שורפות גשרים ומחסנים של מזון וציוד צבאי. כן נודע לנו, שצבא הגרמני נוחל מפלות בחזיתות, ובמקומות רבים החלה הנסיגה. לקבוצות הפרטיזנים הצטרפו גם חיילים רוסים, שהצליחו לברוח מהשבי או שנדדו ביערות עוד מימיה הראשונים של המלחמה. כך נוצר כוח לוחם רציני, שהתארגן במסגרת מגובשת.

החלטתי להצטרף לפרטיזנים, אבל בינתיים קרה משהו בלתי צפוי: הגרמנים, במלחמתם נגד הפרטיזנים ונגד היהודים, היו שולחים מרגלים ומשתפי־פעולה לגלותם. אלה היו משוטטים ביערות, בכפרים ומרחרחים כמו כלבי־ציד אחרי אנשים. באחד הימים, כשישבנו בביתו של האיכר, נכנסה אישה צעירה, בלתי־מוכרת, והתחילה לפטפט. אליהו הבין מיד שזאת אחת ממשתפות־הפעולה, שליחת הגרמנים. לבסוף, אחרי שיצאה מהבית, ברחנו מיד ליער. אחרי זמן לא רב הגיעו הגרמנים, והתחילו לשרוף את בתי הכפר על תושביהם. אי־אפשר היה לברוח. אני, אחי ואליהו התחפרנו בתוך השלג מתחת לעץ. אחותו של אליהו ובעלה נשארו בבית מתחת לתנור, כי לא הספיקו לברוח. הגרמנים נכנסו לביתו של האיכר סטרנצ'בסקי, שם הסתתרה משפחת מינצר. הם חקרו אם ישנם פה יהודים והוא ענה שלו היה יודע היכן הם, היה מיד מסגיר אותם מפני שהוא זקוק למלח. שלושת ילדיו של האיכר עמדו אילמים ומפוחדים על־יד אביהם ולא אמרו דבר. למזלנו לא שרפו את בתי האחים ביינרוביץ' ולא את ביתו של גיסם סטרנצ'בסקי.

משפחת פינצוב יצאה ליער והצטרפה למחנה המשפחות שבקרבת מחנה הפרטיזנים. גם אני, אחי וגיסי יצאנו ליער להיפגש עם יהודים. לאט־לאט התלקטנו, מספר לא מבוטל של אנשים מעיירות הסביבה. נפגשנו עם פרטיזנים יהודים שהיו באים לבקר אותנו ועוזרים לנו במזון. הרגשתנו השתפרה מאוד, מה גם שהמזון היה הרבה יותר טוב מאשר אצל האיכרים העניים.

הפרטיזנים גרמו צרות רבות לגרמנים. הללו פחדו להיכנס ליערות ונאלצו ללַוות את הרכבות בכוחות מוגברים.

לא קל היה להתקבל לשורות הפרטיזנים. ראשית, לא היו מקבלים אנשים ללא נשק ואמצעי־לחימה וכן קשה היה ליהודים להתקבל ליחידות בגלל רגשי אנטישמיות ששררו בשורות הפרטיזנים. אבל אם היה יהודי מביא נשק, היו מקבלים אותו. אותי קיבלו בתור אחות, כי היו נפגעים שהיו זקוקים לטיפול. אותי ואת אברשה אחי, שהיה אז בן חמש־עשרה בלבד, קיבלו לקבוצת הפרטיזנים על שם בונדרנקו. אליהו החליט לא להצטרף בינתיים לשורות הפרטיזנים. הוא רצה להיפגש עם אחותו וגיסו,

למשפחת מינצר, ולהיות בחברתם זמן־מה. אחי עבד במטבח וכן השגיח על הסוסים. הוא היה מוכן לבצע כל עבודה.

בסביבתנו פעלו כמה קבוצות של פרטיזנים. היו בריגדות על שם ז'וקוב, קוסיגין, ספרטק, מלניקוב, בילוב, אנטונוב, לנין, בזיקין ואחרות. רוב המפקדים היו קצינים יוצאי הצבא האדום, ואחדים מהם נשלחו לפקד על הפרטיזנים מברית־המועצות. היה להם קשר עם הצבא האדום הסדיר שבחזית.

ציידו אותי באקדח קטן והייתי משתתפת במבצעים עם הפרטיזנים כאחות מטפלת. אירגנתי בית־חולים־שדה קטן, שהיה קולט את הפצועים. הייתי שולחת פתקים באמצעות איכרי הסביבה, שהיו נוסעים לברסלב, מתקשרים עם רופאי המקום ומביאים תרופות, תחבושות ואמצעים רפואיים אחרים. מאוחר יותר התקשר מפקדנו בונדרנקו (שהיה סגן) עם קבוצות פרטיזניות אחרות מסביבות פולוצק, ובימים מסויימים היו נוחתים מסוקים ומטיסים את הפצועים קשה לצידו השני של הגבול. תמיד נסעתי עם הפצועים למקום המפגש למרות הסיכון שבדבר. מסביב נמצאו כוחות גרמניים, שארבו למסוקים וירו בהם. פעם, כשליוויתי 12 פצועים, נתקלנו ביחידה גרמנית שנסוגה. פרץ קרב והמסוק לא יכול היה לנחות. הוא הסתלק וחזר שוב. לבסוף הצליח לנחות ולקחת עמו את הפצועים, אבל אנחנו, הקבוצה שליוותה את השיירה, נותקנו מיחידתנו ומצאנו את עצמנו במלכודת. היער הוא שהצילנו. הודות ליערות קאזיאן, שהשתרעו עד לגבולות רוסיה, הצלחנו אחרי תלאות ונדודים להתחבר עם קבוצת פרטיזנים של סזיקין וז'וקוב, ולחזור בשלום.

בעומק היערות האלה היו הרבה ביצות טובעניות. הייתי עדה למחזות־אימים של אנשים, שכדי להינצל מרדיפות הנאצים רצו לכיוון הביצות וטבעו בהן. כל תלולית קטנה שנראתה תמימה, ירוקה ובטוחה, הפכה למלכודת־מוות. שם, בביצות אלה, ניספו בקרב עם הגרמנים הפרטיזן המהולל שלמה מוסין מדרויה וחברתו.

הרבה פרטיזנים נפלו בקרב עם הגרמנים בהגינם על המחנות. כוחות גדולים של האויב שמו מצור על מחנות הפרטיזנים במטרה לחסלם. שלושה שבועות נמשך המצור. אחרי נדודים בעקבות חיפושי הגרמנים התקרבנו, לבסוף, לאיזור של קרקע מוצקה. זה היה בסביבות העיירה שרקובשצ'יזנה. מסביב נשמעו הדי הפגזות. היינו קרובים מאוד לחזית, שהשתרעה בסביבות פולוצק. בזמן הקשה הזה קיבלתי דרישת שלום מאחי אברשה. האיש שהביא לי את הבשורה סיפר שאחי נשאר לבדו ביער בזמן המצור. לבד, בלי אוכל, ולא היה מי שיושיט לו עזרה. הוא נותק מקבוצתנו בעת הפצצות הגרמנים על המחנה שלנו. בעזרת כמה ידידים הגעתי למקום בו שהה ומצאתי אותו שבור ורצוץ נפשית וגופנית. לא ידעתי אם לשמוח שמצאתיו או לבכות בראותי את מצבו האומלל. חלפו כמה שבועות עד שהתאושש. היה זה קרוב ביותר לשחרורנו מעול הכובש הנאצי. אז נודע לי שגם גיסי אליהו, אחותו ובעלה, וכן זוסמן לובוביץ' ומשפחתו, ניצלו. שם פגשתי גם את ירחמיאל מילוטין שעזר להרבה אנשים. ירחמיאל היה גיבור־חיִל, אחד מלוחמי הפרטיזנים המצטיינים.

החזית התקרבה במהירות. מסביב נשמעו כל הזמן רעמי ההפגזות וההפצצות. בלילות היו השמים זוהרים מהדליקות שהשתוללו מסביבנו. אנשי הסיירת של יחידתנו

הודיעו שאנו נמצאים בתוך קלחת הקרבות ואין לזוז מהמקום בלי פקודה, כיוון שיש סכנה של קרבנות־שווא. בינתיים היו קבוצות פרטיזנים יוצאות לפעולות, להשמיד את ספיחי הצבא הגרמני הנסוג ולשרוף גשרים, כדי לא לאפשר לאויב להוציא רכוש וביזה. השחרור היה קרוב; אפשר וצריך היה לשמוח; אבל רק עכשיו הרגשנו את גודל אסוננו ושברנו. קינאתי באלה שכבר אינם. לא האמנתי בעתיד, אלא הרגשתי כאדם שנדון למוות ויצא לחופשי, בלי לדעת לאן ילך ומה טעם לחייו בעתיד.
והרגע הגדול הגיע. בלילה באו להודיע לנו שאנו יכולים לחזור לעיירה, לראות את הצבא האדום המתקדם ולתפוס את משתפי־הפעולה המקומיים. יצאנו לעיירה שרקובשצ׳יזנה. הורו לי לגשת מיד לבית־החולים ולבתי־מרקחת כדי לוודא שלא ישמידו או יבזזו את התרופות, ולארגן הכול למקרי־חרום. עמדה לרשותי קבוצת אנשים לביצוע המשימה.
בעיירה לא היו יהודים. האוכלוסיה הלא־יהודית השתדלה להתחסד ולמצוא־חן. התושבים הביעו את רצונם לעזור. הכרנו את הצביעות שלהם, את התנהגותם האנטישמית בזמן הנאצים. צריכים היינו להיות עירניים מפני שידענו שהרבה רוצחים עדיין מסתובבים בכל מקום והרבה מפושעים אלה ברחו ליערות. המאבק עוד לא תם.
השלטונות הסובייטיים התחילו לארגן את החיים באזורים המשוחררים. כשהוצא צו־גיוס לצעירים ששירתו בפרטיזנים החליט אחי להתגייס ולנקום את דם יקירנו. רק

„ЗА ПОБЕДУ НАД ГЕРМАНИЕЙ
В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ
1941—1945 гг.“

УДОСТОВЕРЕНИЕ

ЗА УЧАСТИЕ В ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ

Гамуш
Любовь
Лазаревна

УКАЗОМ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО
СОВЕТА СССР от 9 мая 1945 года
НАГРАЖДЕН МЕДАЛЬЮ
„ЗА ПОБЕДУ НАД ГЕРМАНИЕЙ
В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ
ВОЙНЕ 1941—1945 гг.“
От имени ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО
СОВЕТА СССР МЕДАЛЬ ВРУЧЕНА
.......194 6 г.

Райвоенк.
(звание и подпись лица, вручившего медаль)

Luba Gamosz-Bic, partisan nurse, awarded a medal and citation

תעודה לעיטור לליובה גמוש

בן שבע־עשרה היה וחסר־נסיון. הוא נשלח ליחידה שלחמה בקבוצות גרמניות שטרם נכנעו בסביבות דווינסק וריגה. רק שבועות ספורים נלחם ונפל בקרב עם עוד שישים לוחמים על־יד דווינסק. כך איבדתי את הזכר האחרון ממשפחתי. אחי הקטן, שסבל רב כל־כך עבר עליו, לא זכה להגיע ליום הגדול של השחרור.
סוף־סוף שוחררתי גם אני משורות הפרטיזנים וקיבלתי עיטור ממשלת ברית־המועצות עבור עבודתי כאחות בתנועה הפרטיזנית.

שבתי לעיירתי ברסלב ושם פגשתי את משפחת לובוביץ', שהשתכנה בבית משפחת בלאכר. גיסי אליהו התגורר בביתו, שנשאר על תילו. פגשתי את חיים כגן, והוא סיפר לי על אחיו משה הנמצא ברוסיה ומתכונן לחזור. היו בברסלב עוד כמה משפחות יהודיות מדרויסק, סלובודקה, יוד וממקומות אחרים. מאשה ומנדל מארון היו גם הם פה וכולנו עשינו מאמצים לאסוף את רסיסי השברים ולאחותם.
באוגוסט 1945 קשרתי את חיי עם משה כגן שחזר מסיביר. הוא קיבל עבודה בקואופרטיב־דייגים. היתה זו העבודה האהובה עליו, היות ומגיל צעיר עסק, כמו כל בני משפחתו, בדיג ובחכירת אגמים מבעלי־אחוזות.
כמעט כל היהודים עבדו. אני עבדתי במרפאה. איכרי הסביבה, ברצונם להינקות מוסרית, היו מביאים לנו מזון וגם החזירו הרבה חפצים שבזזו מרכושנו בתקופת הנאצים, באמרם שלקחו את הרכוש על־מנת "לשמור" אותו עבורנו.
השלטונות הסובייטיים לא היו להוטים כל־כך להעניש את הפושעים ומשתפי־הפעולה. בימים הראשונים לאחר השיחרור תפשו כמה יהודים אמיצים יזמה ותעוזה, ונקמו במו־ידיהם במספר מלשינים ובוגדים. אבל זמן קצר אחר־כך התפזרו כל השאר והתחבאו עד יעבור זעם. עתה הם חיים בשקט ובשלווה.
בברסלב הרגשנו את מועקת הקור ואת הסלידה מחיים במקום בו לחשו עוד הגחלים על קברותיהם של יקירינו. נודע לנו על מחנות של הג'וינט ואונררא שנמצאים בגרמניה, שם נאספה ורוכזה שארית הפליטה של יהודי אירופה. ידענו שמשם אפשר לנסוע לארץ־ישראל. גבולות רוסיה היו עדיין פתוחים, אפשר היה לצאת, היו רכבות שנסעו לפולין ומפולין לגרמניה. נרשמנו, עזבנו את משרותינו – ולדרך.
באנו לפולין האנטישמית שאליה ברחה ובה התבססה כל הנפולת האנושית, הרוצחים והבריונים, ששרתו את הנאצים בנאמנות. היהודים בפולין ידעו זאת ועשו הכל להתאחד ולהתגונן מפני הרחוב המוסת. השלטונות הפולניים "כאילו" לא ראו מאומה, דבר שעודד את שונאי היהודים עוד יותר.
בעלי משה יצא בוקר אחד לקניות. בריונים התנפלו עליו והיכוהו מכות־רצח, בקושי הגיע הביתה. הוא היה חבול ופצוע כולו: בראשו, בגבו ובחלקים אחרים של גופו. מרוב כאבים התעלף. אחרי מקרה זה החלטנו לזרז את היציאה מפולין ויחד עם משפחת צפלביץ' מזמוש, משפחת ציפוק מדרויסק ומשפחה נוספת מדווינסק גנבנו את הגבול לגרמניה. תפסו אותנו ובקושי הצלחנו, בעזרת שוחד, להינצל, אבל חיילי משמר־הגבול שדדו אותנו ולא נשאר לנו דבר. חזרנו לשצ'צ'ין. אחרי שבוע שוב ניסינו את מזלנו. הפעם הצלחנו ועלה בידנו להגיע לגרמניה. אחרי ששהינו זמן־מה במחנה D.P. הגענו, במאי 1951 לישראל, באניה שהביאה חולים ובתוכם בעלי משה שהיה

חולה־כליות. הוא נפטר בשנת 1954, ואני ובני אליעזר, שהיה אז כבר בן ארבע, התגוררנו בדירה קטנה בשיכון שעריה בפג'ה שבפתח־תקווה. עבדתי בקופת־חולים, במקצועי כאחות. גורלי המר לא הירפה ממי בכל דרכי...

בשנת 1959 בא לבקרנו גיסי אליהו שמידט שהתגורר בארצות־הברית. שוב נפגשו דרכינו. הוא שהצילני מהגיהנום הנאצי, בהובילו אותי ממחבוא אחד לשני. הפעם החלטנו להמשיך את דרכנו יחד. בהסכמתו של בני הגענו לארצות־הברית. אליהו התייחס לאליער כלבנו־בננו. בעזרת היחס האבהי של אליהו ותמיכתו, השתלם בננו, גמר אוניברסיטה והיום הוא משמש בכהונת פרופסור לאמנות ופיסול. הוא התחתן, יש לו שני ילדים ושמו של האחד הוא כשם אביו – משה.

אֶמה (אסתר) מילוטין־קורנר
(אלמנת ירחמיאל מילוטין)
בת נחמה ויעקב רוסוניק

מצב משפחתנו תחת שלטון הסובייטים היה תקין מבחינה כלכלית. אחי, אידל, עבד כפקיד ברשת האספקה "רשות המזון והביגוד"; אחותי ליובה, הנשואה לקלמן פינצוב מזמוש, עבדה באותה חברה כרואת־חשבון; אחותי חסיה נישאה לזלמן גמרוב והתגוררה בעיירה הסמוכה סלובודקה; אחותי הקטנה אידה למדה בבית־הספר "יבנה" ואני, אסתר, התחלתי, אחרי גמר לימודי בבית־הספר ללמוד את מקצוע האחות בבית־החולים בברסלב. את לימודי גמרתי זמן־מה לפני כניסת הגרמנים לעיירה.

כשפלש הצבא הגרמני לברית־המועצות, עקר חלק מיהודי ברסלב מן העיירה ופנה מזרחה לכיוון הגבול הרוסי הישן. הנוער גוייס חלקו לצבא האדום. האוכלוסיה הלא־יהודית התנהגה עדיין באיפוק, מחשש שמא יחזור השלטון הסובייטי למקום. רק זמן־מה לאחר מכן, כשהגרמנים נכנסו לעיירה, קיבלו אותם התושבים בלחם ובמלח, התחילו לשתף איתם פעולה וגם להפגין את שנאתם ליהודים.

מפחד לבאות, ברחנו אני, אידה אחותי הקטנה ואמא לכפר מיזרישקי, שם היו לנו בית וחלקת אדמה. אחרי ימים מספר החלטתי לשוב לברסלב לשמוע ולראות מה מתרחש בעיירה. כשהתקרבתי לבית־הקברות היהודי נתקלתי בקבוצת יהודים שעבדו בכביש. ביניהם היה ירחמיאל מילוטין שניגש אלי וסיפר, שביום השישי הראשון לכניסת הגרמנים לעיירה אספו את כל היהודים, הובילו אותם לביצות בתוך יער דובקי והחזיקו אותם עד למחרת. הוא גם בישר לי על הריגתם של שלמה השוחט וחיים מילוטין בעת שהובילו את היהודים לביצות.

חיים מילוטין היה בן־דודי. כששמעתי ידיעה זו מיהרתי לבית דודתי ריבל, אמו של חיים. מצאתי אותה ואת בניה יושבים "שבעה".

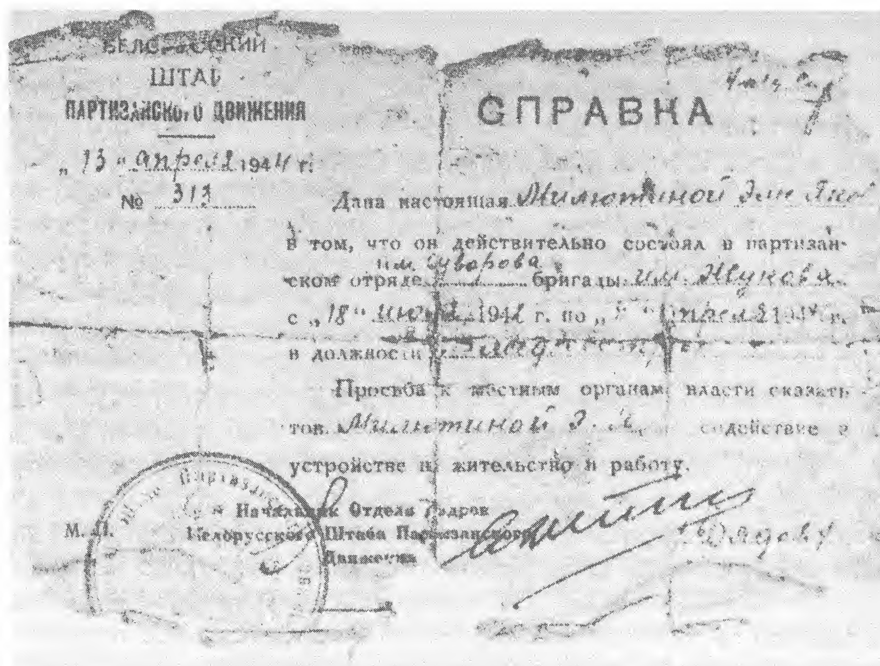
ריבל מילוטין היתה אלמנתו של שמואל־יוסף, אחד ממארגני ההגנה העצמית היהודית נגד פורעים שהתנפלו על העיירה במלחמת עולם הראשונה.

על המתרחש בעיירה מסרתי לאמי בכפר וביקשתי ממנה

לחזור הביתה, והיא אכן חזרה עם אחותי לברסלב. באותם ימים אירע אסון נוסף במשפחתנו: אחותי ליובה, שהיתה בחודשי הריונה האחרונים, נכנסה לבית־החולים ללדת, ילדה תינוק מת ועקב סיבוכים והעדר דם לעירוי, נפטרה גם היא.
זמן קצר אחרי כניסת הגרמנים הוקם, לפי פקודתם, היודנראט, שהיה המוסד המקשר בין הגרמנים ובין האוכלוסיה היהודית. יושב־ראש היודנראט היה יצחק מינדל. יתר אנשי היודנראט היו גרשון קליונר, הירש פרידמן, לוי־יצחק ויינשטיין, לייב ולין ועוד אנשים מספר. הירש פרידמן היה ממונה על כוח־האדם והיה אחראי לביצוע עבודות שהגרמנים דרשו. היודנראט התמקם בבנין בית־הספר האידי.
בערב פסח 1942 הוקם בברסלב הגיטו. את כל יהודי העיירה, ומספר רב של פליטים ממקומות אחרים, ריכזו ברחוב הראשי – רחוב פילסודסקי. שם חיו היהודים בצפיפות נוראה, בדוחק ברעב ומחלות.
בחודש יוני 1942 התחילו לחסל את הגיטו. הובילו את היהודים לבורות שנחפרו מראש על־יד הרכבת שם רצחו אותם. יום קודם לכן נשלחה קבוצת נערות לסלובודקה, לנקות את קסרקטיני הצבא. למחרת הן הוחזרו ויחד עם כל היהודים הובלו לבורות ושם נרצחו. ביניהן היתה גם אחותי אידה ובת־דודתי רחל מילוטין.
חלק מהתושבים היהודים שידעו ושמעו עוד לפני כן על המתרחש בעיירות הסמוכות, ועל הטבח שהנאצים מבצעים ביהודי הסביבה, הכינו מקומות מסתור, בתקווה להינצל. גם אנו הכינונו מסתור כזה ובימי ההרג הסתתרנו אני, אמי, אחותי חסיה ובנה הפעוט, אחי אידל, דודתי ריבל וילדיה והגיסים קלמן פינצוב, אחיו חלוינה, אשתו ותינוקם, שלמה שפירא וירחמיאל מילוטין. כולנו נכנסנו למחבוא שהיה תחת המוסך.
לאחר חיסול הגיטו הכריזו הגרמנים שכל המסתתרים יכולים לצאת ממחבואם; יותר לא יהרגו ואין עוד מה לחשוש, חלק מהאנשים האמינו לדברי כזב אלה ויצאו מהמסתורים. כולם רוכזו במקום אחד וחוסלו.
עם חיסול שארית יהודי ברסלב ואופסה, ניספו גם אמי, אחותי חסיה ובנה, דודתי ריבל וילדיה ויתר קרובי, כך נשארתי גלמודה, יחידה מכל משפחתי.
זמן־מה אחרי הטבח פגשתי את חיים־אלי דייטש נוסע בעגלה רתומה לסוס אל מחוץ לגיטו. (הוא עבד אז באורוות הסוסים של הגרמנים). קפצתי על העגלה, וכך הצלחתי לחמוק ולברוח מהגיטו.
עם צאתי מהגיטו מיהרתי למכר בשם סיליצקי שעיסוקו בדייג. ביתו ניצב לא הרחק מבית־הקברות הישן. הוא קיבל אותי בסבר־פנים יפות ונשארתי ללון אצלו. למחרת עם שחר העיר אותי, העמיס רשתות דייג ויצאנו לאגם דריוויאטי. בסירתו העביר אותי לעברו השני של האגם, בקרבת הכפר מַאישולי. משם שמתי פעמי לכפר זווירִיני, שם היתה לי מכרה בשם סטֶפקה. לנתי אצלה ולמחרת בערב עברתי לביתו של האיכר פראנק ז׳וק, שהיה מעבד את אדמתנו בכפר מזרישקי. הוא החביא אותי ברפת, בתוך החציר. שהיתי אצלו כשבוע ימים. יום אחד לפנות בוקר בא אלי ואמר לי לברוח מיד, מפני שהכפר מלא גרמנים. יצאתי לדרך המובילה לאופסה. הדרך היתה ארוכה ומייגעת. עייפתי מאוד. למרות אי־הוודאות והסכנה נכנסתי לבית הראשון שעמד בקצה כפר אליו הגעתי. בבית זה התגוררה אשה. בירכתי אותה בברכה

הנוצרית המסורתית, "ישתבח ישו הגואל". סיפרתי לה שאני הולכת לאופסה, שם עובד אחי בטחנת קמח; רצוני לברר אם גמר לטחון את החיטה ואז אחזור עם עגלה כדי להביא את הקמח הביתה. היא האמינה לסיפורי ובביתה לנתי בלילה.
השכם בבוקר יצאתי את הבית והמשכתי לכיוון אופסה. פגשתי אשה נוצריה והמשכנו יחד. עוד אנו מדברות באה לקראתנו איכרה, שהזהירה את בת־שיחתי שאני יהודיה ושתיהן התרחקו ממני. הדבר קרה ממש בכניסה לאופסה ואני נכנסתי לעיירה בפחד ובחשש לאווירה עוינת.
בבית הראשון בעיירה ראיתי יהודי מתפלל עטוף טלית ותפילין. ניגשתי אליו וסיפרתי לו שברחתי מהגיטו. הוא הכניסני לביתו ואירחני. בבוקר פגשתי בביתו את אחי אידל, את ירחמיאל ומשה־חצקל מילוטין שברחו עוד לפני.
בבוקר יום ראשון יצאנו כולנו ברגל לווידז. במשרד הקהילה סיפרנו שאנו מברסלב, שרידים שנשארו מהטבח. הם אסרו עלינו לספר על־כך לאיש ולשם בטחון אפילו שינו את שמותינו. כך למשל, קראו לי אתי סקופיץ ולירחמיאל – ישראל. את אחי אידל, את משה־חצקל ואת משה מילוטין העבירו לסוונציאן לעבוד בתיקון מסילות ברזל.
כפי שנודע לי לאחר זמן, ברח אחי אידל לגיטו וילנה וכשהתחילו לחסל את הגיטו ולשלוח את היהודים לפונַר ניסה, יחד עם עוד כמה צעירים, לברוח ליערות ולהצטרף לפרטיזנים. הגרמנים תפסו אותם, רצחום ואת גופותיהם שרפו. אותי ואת ירחמיאל שלחו לקיאקסט, שם עבדו הרבה יהודים מווידז בחפירות כבול.
יום אחד, כשבישלתי אוכל מחוץ למגורים, שמעתי פתאום שריקות. הרמתי את עיני וראיתי שלושה גברים מתקרבים ותגי הצבא האדום על כובעיהם. הם שאלו אותי מה מעשי כאן. עניתי להם שנמצאת פה קבוצת יהודים המועסקים בכריית כבול. האנשים סיפרו שהם פרטיזנים ורוצים לדבר עם מישהו מהעובדים. קראתי לירחמיאל ולסאשה טמפלמן. כשהרוסים ראו אותם מתקרבים הבחינו שהאנשים לבושים בבגדים טובים, הם לא האמינו שכך לבושים פועלי־כפייה וברחו ליער. יצאתי לחפש אחריהם, וכשמצאתי אותם ושאלתי למה ברחו, ענו לי שחשבו שאני מתכוונת להסגירם לגרמנים. הרגעתי אותם שֶאַל להם לפחד; אחד מהם הוא בעלי והשני רוקח מווידז, כולנו יהודים, ובעצמנו ברחנו מהגיטאות. רק אז הסכימו להיפגש איתם וסיפרו להם שהם פרטיזנים ומשימתם לפוצץ את המחלבה ברוזובו, המספקת מוצרי־חלב לגרמנים. הם גם סיפרו שהם בקבוצה מאורגנת והמחנה שלהם נמצא ביער על־יד הכפר זגוריה.
החלטנו להצטרף לפרטיזנים ולהילחם בגרמנים. יצאנו לכיוון זגוריה. התושבים המקומיים הסבירו לנו איך להגיע ליער בו נמצאים הפרטיזנים. היינו בקבוצה 15 איש ואני האשה היחידה בקבוצה.
נפגשנו עם מפקד הפרטיזנים והבענו את רצוננו להצטרף אליהם. לצערנו לא הסכימו לקבל אנשים ללא נשק. אותי קיבלו, בגלל היותי אחות. כי במחנה לא היה איש שידע לטפל בפצועים. ירחמיאל ויתר האנשים עזבו את המקום והלכו לחפש נשק.
צורפתי לגדוד על שם סובורוב. היו בו כאלפיים לוחמים. אחרי בדיקה הובהר לי ששום סידורים להגשת עזרה רפואית לא היו במקום. היתה אשה שעבדה בעבר

כווטרינרית ובחורה נוספת, פקידה לשעבר בנ.ק.וו.ד. איתן התחלתי להקים ולסדר חדרי חולים. חומרי רפואה היו מעטים מאוד וקשה היה להשיגם. יצרנו קשר עם ד"ר וולוצינק שעבד בבית־מרקחת בברסלב, ובעזרת כפריים נאמנים היינו מעבירים אליו כסף ורשימות של תרופות הנחוצות לנו. כך, לאט, לאט, הקימונו בית־חולים שדה.
בתקופה זו היו הגרמנים מעבירים צבא, נשק ותחמושת לחזית ברכבות. הפרטיזנים היו מבצעים פעולות חבלה במסילות הברזל ומפוצצים את הרכבות. בין אנשינו היו פצועים ואני כאחות, צריכה הייתי להתלוות לקבוצות הלוחמים על־מנת להגיש עזרה רפואית במידת הצורך. בזמן הפעולה היינו אני וכמה חיילים נשארים במרחק לא רב ממקום האירוע, ואת הפצועים היו מביאים אלינו לטיפול וחבישה. את ההרוגים היו בדרך־כלל משאירים במקום, ראשית, משום שלא היתה כל אפשרות לפנותם, וכן משום שנאלצים היינו לסגת מהר משדה הקרב.
עם בוא החורף התחילו לרדת שלגים. הגרמנים עלו על עקבותינו והתפתח קרב מר, בו היו לנו נפגעים רבים. הייתי עמוסה עבודה בהגשת עזרה לפצועים והעברתם למקומות מבטחים. אנשים רבים עזבו את המחנה והתפזרו לכל עבר.
לפי בקשתי, העבירו אותי לקיאקסט, שם פגשתי שוב את ירחמיאל מילוטין. הוא הסתתר אצל כפרי מכר, ואני ידעתי את מקום הימצאו. שוב היינו יחד כחודשיים. באותו כפר הסתתרו שני אחים ואחות. כשתפסו אותם הגרמנים והוציאום להורג, נבהל המכר שלנו מאוד וביקש אותנו לעזוב.
החורף היה בעיצומו. היה קר ולא היה לנו לאן לפנות אלא ליער. כך הסתובבנו בין השיחים והעצים במשך היום, ובלילות היינו ניגשים לביתו של אותו כפרי להתחמם ולקבל קצת מזון.
יום אחד בהיותנו ביער נשמעו לפתע יריות. נדמה היה לנו שרודפים אחרינו. ברחנו לכיוון הנהר שזרם בקרחת היער, בתקווה לעבור לצידו השני. קפצתי למים הקרים והתחלתי לשחות אך במהרה התחלתי לטבוע. ירחמיאל קפץ מיד למים והציל אותי. שם, באותו יום ביער, הבטיח לי ירחמיאל בתקיעת־כף שלא יעזוב אותי עוד ולא ניפרד לעולם.
בלילה חזרנו לכפרי "שלנו", ייבשנו את בגדינו, התחממנו ונשארנו אצלו כל הלילה. לפנות בוקר ביקש מאיתנו לעזוב את ביתו. יצאנו לכיוון סוונציאן.
בסוונציאן מצאנו את משה־חצקל ואת משה מילוטין וכמה צעירים מווידז והסביבה. היינו כבר חבורה שמנתה כ־50 איש. השגנו נשק ויצאנו ליערות בסביבת סוונציאן, שם התחלנו להתארגן ולבנות בונקרים. יערן שחי במקום עזר לנו וקודם־כל התחלנו בפעולות אספקת מזון.
אביב 1943 הגיע. הקור חלף. עברנו ליערות זמוש, שם נפגשנו עם קבוצות פרטיזנים רבות שהתאספו ממקומות שונים. אלינו הצטרפו גם חיילים שברחו מהשבי הגרמני.
עד מהרה נוסדו כמה אוגדות של פרטיזנים, ביניהן הבריגדה על שם ז'וקוב, שבה שירתנו אני וירחמיאל. כן היתה בריגדה "ספארטאק" בה לחם משה מילוטין ובריגדה על שם מרקוב בה נלחם משה־חצקל מילוטין. הפעולות קיבלו תנופה רבה.
בכל בריגדה היו רופא ואחות. אני הייתי האחות היהודיה היחידה מכל הצוות הרפואי. יתר האחיות נשלחו מרוסיה.

БЕЛОРУССКИЙ
ШТАБ
ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ
„13" апреля 1944 г.
№ 313

СПРАВКА

Дана настоящая Милютиной Эм. Як.
в том, что он действительно состоял в партизанском отряде им. Суворова бригады им. Жукова
с „18" июня 1942 г. по „ " 1944 г.
в должности

Просьба к местным органам власти оказать тов. Милютиной Э. Я. содействие в устройстве на жительство и работу.

М. П.
Начальник Отдела Кадров
Белорусского Штаба Партизанского
Движения

תעודת פרטיזן של אמה מילוטין
Emma Milutin, partisan nurse in the Suborov battalion of the Zhukov brigade

בדרך־כלל היינו מגישים את העזרה הראשונה לפצועים קל, לאלה שלא נזקקו לניתוחים. את הפצועים קשה היינו מעבירים לקלזין או קלינין בברית־המועצות במטוסים שהיו מביאים לנו נשק, תחמושת, תרופות ובגדים. עיקר פעולות הפרטיזנים התרכזו, כפי שכבר סיפרתי בחבלות ובפיצוצי הרכבות שהיו מעבירות חיילים גרמנים ונשק לחזית, אבל היינו מגישים עזרה גם ליהודים שהסתתרו ביערות. רבים מהם הצטרפו לפרטיזנים, נעשו ללוחמים נועזים ונקמו את דם יקיריהם.

יום אחד יצאה קבוצה של שמונים לוחמים־פרטיזנים לפעולה. התלוויתי אליהם. התפתח קרב קשה, הגרמנים כיתרו אותנו והיו לנו נפגעים רבים. למרות זאת הצלחנו לפרוץ את המצור ולחזור לבסיס. הייתי מאוד עייפה ומפוחדת מאימת הקרב. ישבתי בביתו של איכר וטבלתי את רגלי בקערת מים, להפיג קצת את העייפות מההליכה הארוכה והמייגעת. לפתע נכנס אחד משומרי המחנה והודיע לי, שילד יהודי פצוע מבקש להיכנס. הכנסתי אותו מיד. הוא רץ אלי חיבק אותי ובבכי שאל: דודה, את יהודיה? הצילי אותי, אני פצוע ורוצה לחיות. בדקתי אותו ומצאתי פצע ירייה ברגלו. ניקיתי וחבשתי את הרגל, האכלתי את הילד והשקיתי אותו. כשבא ירחמיאל סיפרתי לו על המקרה. הוא ניגש למפקד הבריגדה סירומחה להתייעץ מה יעלה בגורלו של הילד. סירומחה יעץ שירחמיאל ואני נאמץ אותו כבננו וכך עשינו. הוא

נשאר אתנו עד סוף המלחמה וגם לאחריה המשיך לחיות עמנו זמן־מה. שמו מישה רבינוביץ' והוא חי כיום בארץ ועובד כמהנדס רכבות בחיפה.

בסתיו 1943 פרצה במחנה מגיפת טיפוס. במרפאת היחידה שכבו חולים רבים. לאסוננו הרב התחילו הגרמנים דווקא בזמן הזה להפגיז אותנו. יום אחד התקיפו אותנו ונאלצנו לסגת עד לסביבת ויטבסק, שם נמצאו כוחות פרטיזנים גדולים וחזקים, מצוידים בנשק כבד ובטנקים. נשארנו שם עד בוא אביב 1944 ושוב חזרנו למחנה.

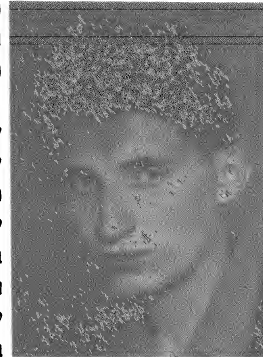
מצב־הרוח היה קודר. התחלנו לארגן מחדש את המקום, אבל הגרמנים שוב התחילו להפגיז, ובאחת מהתקפות אלה נפצעתי בידי השמאלית ובשד השמאלי. נוסף לכל חליתי בטיפוס כשהייתי בהריון. באחד הלילות הגיעו מטוסים והביאו עבורנו ציוד צבאי. איתם נשלחנו אני, אחות פצועה נוספת וכמה לוחמים פצועים אל העורף. משם נסענו ברכבת לבית־חולים בעיר קלזין. נשארתי בבית החולים עד חודש אוגוסט 1944, עד אחרי לידת בתי ליובה. משם הועברתי למוסקבה, שם קיבלתי דירה ומזונות. זמן קצר לאחר־מכן חזרתי ברכבת למינסק. באחד הכפרים בסביבה התמקמה מפקדת הפרטיזנים. התייצבתי שם, ואחרי שחרור ברסלב והסביבה הוחזרתי לעיירתי. נפגשתי עם בעלי ירחמיאל, שהיה עסוק ב"טיפול" במשתפי־פעולה נאציים.

התחלנו לבנות את חיינו המשפחתיים. ירחמיאל התחיל לעבוד בלֶס־חוֹז (חברה ממשלתית לאספקת עצים). החיים לא היו קלים, הורגש מחסור בכול, בעיקר במזון. גם אני התחלתי לעבוד במשרד הבריאות, על־מנת להקל את עול כלכלת הבית.

על סמך ההסכם בין ממשלות פולין וברית־המועצות הגענו בשנת 1958 לפולין וחיינו בעיר ולבז'יך. בשנת 1960 עלינו לישראל ונשלחנו לדימונה. שנינו עבדנו במשרד הבטחון. כעבור זמן־מה התחלתי לעבוד כאחות בקופת־חולים ולאט־לאט התחילו חיינו להיכנס למסלול הרצוי.

לדאבוני חלה ירחמיאל ואחרי זמן קצר, ביוני 1968, נפטר ונטמן בבית־הקברות בדימונה.

מוניץ חיים
בן רחל ולוי־יצחק

מכתב שכתב חיים מוניץ ז"ל בתחילת שנת 1946 באיז'בסק (בירת הרפובליקה האוטונומית של אודמוריה שבברית המועצות) לאחותו מונקה שמוצר בקיבוץ עין־הים

יקרים שלי!
שלשום חזרתי לאיז'בסק. הייתי בברסלב, וילנה, קובנה וריגה. בדואר מצאתי את הגלויה של חנה, מכתב של חנה ודוד ואת המכתב שכתבתם יחד – מאניה, חנה ואהרון ב־12.2.1946.
בברסלב למראית־עין לא נשתנה דבר. ההר לא נבקע, המים באגמים רגועים ושלווים, כאילו שום דבר לא קרה, אבל קרו שם דברים נוראים שקשה לספרם ועוד יותר קשה לכתוב אודותם.
ביום שישי הראשון, כשהגרמנים נכנסו לברסלב, אספו את כל היהודים, הובילום לביצות טובעניות בסביבות הדובקי, שם החזיקום במשך היום. בזמן שהיו היהודים בביצות, בזזו את רכושם וכשחזרו, נראתה העיירה כמו אחרי פוגרום; נוצות מכלי־מיטה קרועים התעופפו באוויר, כמו ב"עיר ההריגה" של ביאליק.
בזמן ההובלה לביצות, ניסו שלמה השוחט וחיים מילוטין לברוח. הרגו את שניהם, אחר־כך הרגו עוד שלשה עשר יהודים, שמשגיח פולני הלשין עליהם שהתרשלו בעבודה. (העבודה היתה ניקוי עצים בתחנת הרכבת). את יתר היהודים הרגו בטבח הכללי ב־3.6.1942. עד לתאריך זה היו חיי היהודים כגהינום.
באחד מימי שישי, הושיבו הגרמנים את סינגלובסקי השוחט על אופנוע וסבבו איתו בעיירה. כששחררו אותו, מת מהתקף לב. לאחר מכן באו הגזירות: איסור הליכה על המדרכות, הכרח לענוד טלאי צהוב על הצד השמאלי של החזה ומצד ימין של הגב ולבסוף סגירת כל היהודים בגיטו שהיה ברחוב פילסודסקי וגידורו סביב בחוטי־תיל.
אסור היה ליהודים לדבר עם האיכרים ובוודאי שלא לסחור עימם.
את יהודי הגיטו היו מוציאים לעבודות שחורות: רחיצת רצפות אצל הגרמנים, העמסת בולי־עץ על קרונות רכבת, סריגת גרביים וכפפות מצמר. קיבלו מאה וחמישים גרם לחם ליום. היהודים חיו מהחלפת חפצים עם האיכרים. הכול החליפו, החל מבגדים וכלה בספות, כיסאות ושולחנות. חל איסור על קשרים עם האיכרים ובכל זאת עשו זאת. בנוסף לכך: היו קונטריבוציות (מתן־כופר); היו צריכים לתת לגרמנים זהב, פרוות, מעילי נשים. היודנראט והמשטרה היהודית אספו את החפצים ומילאו אחר הוראות הגרמנים.
ביודנראט היו כחמישה עשר איש. יושב־הראש היה מינדל – סוחר הברזל. האחרים: לוי איצ'ה ויינשטין, מזא"ה המורה, שינקמן הסניגור

ואחרים. שוטרים היו: אלטר ארליוק, לייב ולין ואחרים.

היהודים בגיטו הרגישו שימיהם ספורים. חלקם הכינו מחבואים, בתקווה שאולי יצליחו לעבור את התקופה האפלה ולהישאר בחיים. השתדלו לא להכעיס ולהרגיז כדי לא לקרב את ההרג. מובן שזה לא עזר.

בשלושה ביוני התחילו הגרמנים, בעזרת שוטרים מקומיים שהיו בשירותם, להוציא את היהודים מבתיהם. אספו את היהודים בבנין ליד הכנסיה האורתודוכסית. שם הפשיטום עד ללבנים, היכו אותם כהוגן ואחר הובילום לבורות שהיו מוכנים מראש בחורשה בדרך לדובינה (ליד האחו היהודי). אמהות נשאו את ילדיהן והם לא בכו. שלושה ימים פכפך הדם מהבור. איכרים הובילו חול בעגלות ושפכו עליו, אולם הדם פרץ ופכפך.

יהודים רבים התחבאו במקומות־סתר שהכינו. שלושה ימים חיפשו שוטרים את היהודים במחבואיהם. אנטון בוראק עבד אצל יהודי במפעל המשקאות ודיבר יידיש. גם הוא היה שוטר והיה נכנס לבתים, לחצרות ומכריז: יהודים צאו! יותר לא יורים, וכדומה. אחדים האמינו לפרובוקציה הזאת, יצאו ומובן שמיד תפסום וירו בהם. גרמנים ושוטרים נכנסו לבתים וירו בקירות, ברצפות, בחצרות ולתוך האדמה. הילדים הקטנים ששכבו במקומות המסתור היו נבהלים והתחילו לבכות. כך הוציאו את היהודים ותפסום. לאחדים היו נותנים אפשרות "כאילו" לברוח, וירו בהם בעברם את חוטי־התיל.

משפחת מוניץ (חיים – ראשון מימין, על הארץ, מונקה – שלישית)

The Munic family

יום לפני הטבח שלחו הגרמנים את כל הצעירים, כ־80 במספר, לסלובודקה, לעבודה כביכול. אחר־כך החזירום לברסלב ומיד הובילום לבורות. לגיטו הריק הביאו את יהודי אופסה. גם אותם הרגו לאחר זמן.

בחור יהודי התנפל על גרמני שבא לגרש את היהודים (כדי להובילם להריגה), הכריעו, התלבש בבגדיו ולקח את המקלע שלו. הוא יצא החוצה וניסה להרוג שוטר, אולם החטיא. אז תפסוהו והרגוהו. בחור שני הרג בעזרת מוט ברזל גרמני ושני שוטרים.

היהודים שהסתתרו בזמן ההרג, ברחו ליערות. עבור הסתרת יהודי, היו הגרמנים מוציאים להורג את האיכר ומשפחתו ושורפים את ביתו. עבור תפיסת יהודי העניקו שלושה קילוגרם מלח. היו מקרים שאיכרים תפסו יהודים ומסרום למשטרה. עבור לינת לילה לקחו האיכרים חמישה רובל זהב.

אבל היו גם מקרים שהאיכרים הסתירו יהודים, או שנתנו להם לחם.

מאשה, נכדתה של סלובה־חיה, ומנדל, בנו של חיים־אייזיק, הסתתרו אצל שתי איכרות צעירות עד לבואו של הצבא האדום ואפילו כסף או בגדים לא היו להם לתת בתמורה. אחר־כך הסתירו אותן איכרות עוד ארבעה יהודים שהיה להם קצת כסף כדי לשלם להן. כך הצילו שש נפשות.

הדיקאן (עוזר הכומר) מת מהתקף־לב ביום בו רצחו את היהודים. כמרים אחדים ציוו על האיכרים שבאו להתוודות בפניהם שהם מסתירים יהודים, לתת ליהודים אוכל ולבוש. כומר אחד נתן לדוד הביזנאי ולילד צלבים שיענדו על הצוואר – כדי להינצל.

לו היתה קיימת בתקופה ההיא תנועת פרטיזנים באיזור, יכול היה מספר הניצולים להיות גדול יותר. אבל תנועת הפרטיזנים קמה בסביבתנו רק ב־1943, כך שביערות ניצלו רק יחידים. מקרובינו – אף לא אחד. אלה שניצלו ונשארו בחיים, חזרו לברסלב, לקחו מהאיכרים בחזרה חלק מהרכוש היהודי, מכרו אותו, הרוויחו מעט ונסעו לפולין.

קברי הקדושים (הבורות) כפי שנראים פה, גודרו מעט בחוטי־תיל וענפי־עץ. לגדר טובה לא הספיק להם המצפון.

מביתנו ובית־סבתא לא נשאר זכר. רק הרפת נשארה. בשני הלילות ששהיתי במקום לנתי אצל רייזקה, בתו של פאלקה ובנימין גאנס. הם גרו מולנו, וקבלוני די נאה.

זה בקיצור אודות ברסלב.

אין מה לבכות, זה לא עוזר. להיפך – אנחנו צריכים לחיות, לגדול ולהכעיס רצון שונאינו – *עם ישראל חי.*

בעוד מספר ימים אכתוב לכם שוב.

שלכם חיים

על ביליאק טבק'ה (טוביה)
בן הניה ריבה ונתן

אֵיךְ נָפְלוּ גִבּוֹרִים בְּתוֹךְ הַמִּלְחָמָה
(שמואל ב')

כשהתחלתי באיסוף חומר עבור הספר שלנו, שמעתי ממישהו כבדרך־אגב: "הידוע לך, על מעלליו של טבק'ה ביליאק ז"ל?" התחלתי להתעניין אצל אנשים החיים עמנו, ובכתוב בספרים אודותיו והבאתי הכול בתרגום חופשי ולצורך הענין בלבד.
המקור הראשון היה שלמה יחילצ'יק (החי עמנו בארץ). היכרותו עם טבקה התחילה בגיטו וידז, והם היו ביחד, לאורך כל הדרך, עד שרצחו אותו במרתף ה"פאליציי" בגיטו וילנה.
מקורות נוספים היו ספרו המעניין של איש סוונציאן משה שוטאן "געטא און וואלד" (גיטו ויער), ספר הפרטיזנים היהודים בהוצאת ספריית הפועלים, וספרו של שמרקה קצ'רגינסקי, "חורבן וילנה".
מ.ב.

יחילצ'יק: **לראשונה פגשתי את טבק'ה ואת אחיו אברמק'ה כשהגיעו לגיטו וידז** בהימלטם מברסלב בעת השמדת יהודי הגיטו שם. מבוהלים ונפחדים עשו את הדרך הארוכה מלאת הסכנות עד הגיעם אלינו, בחיפוש מקום בו לא הורגים יהודים. טוב יותר הכרתי אותם כשתפסו והביאו אותנו למחנה־עבודה ב"ניי־סוונציאן", שהיה מחנה מגודר בתיל דוקרני ושמור היטב על־ידי הגרמנים. שיכנו אותנו בקסרקטני־צבא ואורוות־סוסים של הצבא הפולני לשעבר והעסיקו אותנו בסלילת מסילת ברזל בקו וילנה־דווינסק. עבדנו שעות רבות, מבוקר עד לילה, ולאכול נתנו לנו בצמצום רב. בגלל התנאים הגרועים, למדנו לברוח מהמחנה ולהסתנן לגיטו סוונציאן המרוחק כ־8–10 קילומטר. בגיטו היינו נפגשים, מדברים ומתכננים.
...לגיטו הגיעו שוטרים יהודים מווילנה ובראשם נציג גיטו וילנה וראש המשטרה שם – גאֶנס. הוא הסביר שיש הוראה גרמנית לחסל את הגיטו בסוונציאן ולהעביר את יושביו לגיטו וילנה ולגיטו קובנה. בדבריו הבטיח שלאיש לא יאונה כל רע. האנשים קיבלו את הגזירה, האמינו להבטחה והתחילו להתארגן לדרך. אנשי ממשל גרמני־ליטאי טיפלו בהעברת האנשים לתחנת הרכבת ובהכנסתם לקרונות. קבוצת צעירים החליטה להתחמק מה"טרנספורט" ולהגיע ליערות. היו גם אחדים מבין השוטרים היהודים שיעצו לצעירים להעדיף את הפרטיזנים.
הקרונות, עמוסים יהודים, עמדו על המסילה מספר ימים. אני וטוביה עבדנו בשעתו בתחנת הרכבת והיכרנו היטב את השטח ואת הסביבה; ידענו על מחילות, ערימות עם אדנים מסודרים, תחתם ניתן היה להסתתר בשעת הצורך. השוטרים היהודים מבין מלווי הטרנספורט שאיתם התידדנו במקצת היו משמיעים לפעמים, כבדרך־אגב, דברים שהועילו לנו בהמשך. נאמר, אמנם, שנוסעים לווילנה ולקובנה, אבל היו מהם שאמרו: "מי יודע, יכול להיות גם אחרת".
מאז נפרד מאחיו אברמקה, שברח אף הוא ליער, היה טוביה עצוב, ממעיט בדברים

ושקוע בתוך עצמו. היינו לחברים למרות גילו הצעיר. טוב־לב היה ומבין ענין. הוא היה גבוה ואתלטי – בחור חזק. הוא התעורר לפעילות כשהאירועים קיבלו תאוצה מאיימת על החיים.

דברי יחילצ'יק בספרו של שוטאן: התמקמנו בקרון על־יד הדלת. באחד הערבים הגיעו אלינו, מצד הקרונות הקדמיים, קולות, צעקות וטריקת דלתות. "נדמה לי שחותמים את הקרונות", אמרתי לטוביה, "בוא נסתלק מפה". רק הספקנו להחליק מהקרון, עטו עלינו שוטרים בצעקות לחזור מיד ולא להסתובב. הצלחנו להתחמק מהם ולהתחבא. כדי להגיע לגיטו וילנה אין צורך בקרונות חתומים בעופרת, אמרנו לעצמנו. בזהירות התקרבנו לקרונות מצידם האחורי ויצרנו קשר עם החברים שלנו בפנים. "מרמים אותנו", אמרנו. "חתימת הקרונות חשודה בעינינו וכדאי לנסות לברוח". אחדים הסכימו. אבל איך יוצאים כשהדלתות נעולות והחלונות הקטנים למעלה מרושתים בתיל דוקרני? טוביה מצא מוט ברזל, ובעזרתו קרענו את התיל מהחלון. התחילה הבריחה. אחד־אחד השחילו את עצמם דרך החלון הקטן ואנו עזרנו להם להגיע לקרקע. היו אלה: בוריס אולמן, מוטקה וישקין, האחים פוגל ועוד אחדים – שישה אנשים ביחד. כמעט והצלחנו. אבל פתאום הרגשנו שאנו מכותרים. אני וטבקה הצלחנו שוב להתחמק ולהסתתר מתחת לערימת אדנים. את השישה תפסו והכניסו לקרון השוטרים, ובהגיעם לווילנה הוכנסו שם לגיטו.

כשהרכבת זזה, עלינו עליה גם אנו והתמקמנו בקידמת קרון המיועד למלווים, אך איש לא נמצא שם. את הדרך, שכרגיל עוברים בשעתיים, נסענו יממה שלמה. בתחנת המשאות בווילנה ראינו רכבות עם יהודים מגרודנה ואושמיאני. מולנו על מסילה סמוכה עמדה רכבת אחרת, ופועל תחזוקה בדק ודפק בפטיש קטן על גלגלי הקרונות. פתאום הבחין בנו דרך שמשה מפויחת וצעק לעברנו: "מה אתם עושים כאן? תברחו! מובילים אותכם להשמדה!"

...בחילופי דברים קשים בין גנס לבין ראש הגיסטאפו וייס הסכים האחרון לשחרר את היהודים המיועדים לגיטו וילנה. את האחרים – אלפים – הובילו לפונר.

...חשכו עיניו של שלמקה. מאז איבד את משפחתו, לא היו לו כל־כך מר ועצוב כמו עתה, כשאיבד את טבקה. "אין יותר טבקה", מלמל.

מדברי ש. קצ'רגינסקי:

...טוביה ברח מההרג שהיה בעיירתו ברסלב, והגיע דרך סוונציאן לגיטו וילנה, שם עסק בארגון קבוצות פרטיזנים מבין שרידי הנוער מעיירות סמוכות שהוכנסו לגיטו וילנה. ביליאק היה רוכש נשק בעיר. הוא הסתובב בה בלי טלאי, כארי. באחד מימי אוגוסט 1943, הלך יחד עם עוד חבר, עליז, נושא נשק, דרך סימטת לידסקי למקום המיועד בו צריך היה למסור את הנשק לחברים, דרך שער המוביל לגיטו. לרוע המזל הסתובבו במקום באותו זמן הרבה אנשים וגם שוטרים, וקשה היה למלא את המשימה. פתאום נשמעה צעקה בליטאית "ז'ידאס" (יהודי), ומישהו תפס את ביליאק ביד.

ביליאק זינק ממקומו והתחיל לרוץ דרך סימטת קומנדנטסקה הצרה לכיוון רחוב טרוקי. שוטרים רדפו אחריו ותפסו אותו עם אקדח שלוף בידו. בין חבריו של ביליאק

היתה אז עצבנות רבה. היה חשש גדול שלא יעמוד בעינויים. בתחילה הציג את עצמו בשם קצ׳רגינסקי. עינו אותו כל־כך, שהיהודים שהועסקו בגיסטפו בתור פועלים שחורים היו חוזרים מהעבודה רצוצים ושבורים לשמע הצעקות הפראיות והמכות שנשמעו ממרתף העינויים בו נמצא ביליאק. אולם, לא טוביה היה זה שצעק. הוא רק הודה בשמו האמיתי. הצעקות היו של המענים שצרחו תוך טירוף רצחני נגד הבחור העקשני שלא הוציא הגה מפיו ולא אנחה.
רוצח היהודים וייס אמר לגנס שהוא עוד לא ראה בחור כזה, אשר מת כגיבור בזמן העינויים.

תיאורו של משה שוטן:

...בפעם האחרונה שטבק׳ה עמד להיכנס לגיטו תפסו אותו שני סוכנים, סובבו את ידיו אחורה וקשרוהו. בחיפוש על גופו מצאו אקדח והביאו אותו לגיסטאפו. מהגיסטאפו החזירו אותו לחקירה במשטרה לפושעים פליליים אצל גנס.
עומד לו וייס עצמו, ראש הגיסטאפו של גיטו וילנה, ומכה בו מכות רצח במגלב. וייס מעוניין להוציא ממנו, מי היו שולחיו והיכן קיבל את הנשק. טבק׳ה שוכב קשור לשולחן. הוא שותק אינו מדבר, אפילו לא נאנח. גנס, שעמד מהצד, הוציא בנימוס את המגלב מידי ראש הגיסטאפו העייף, והמשיך לבתר את גופו של טבק׳ה. פסים כחולים ואדומים הופיעו על גופו המעונה והמפרכס. בעקשנות הפליג במכותיו עד שהתכסה זיעה. וייס, כשכבר לא יכול יותר, ציווה על גנס: ״זרוק את המגלב״, טרק את הדלת ויצא החוצה.
מחדר החקירות יצא גנס עייף ומעוצבן. בבוז הביט בשוטרים שקפצו לדום. פתאים, **אידיוטים, מלמל בין שיניו. ביציאתו נעצר לרגע, הסתובב אליהם וזרק: – בן, בן כזה** *שיהיה לי.*

מסיים ש. קצ׳רגינסקי:

יהודי הגיטו העריצו את ביליאק, אולם המאורעות הבאים בתוך הגיטו, מקום בו נאבקו לחיים עשרים אלף יהודים – עיממו את שמו. כעת שוב עולה ומאיר הגיבור הצעיר בכל זהרו.

ספר הפרטיזנים היהודים:

טבק׳ה ביליאק ניסה לירות בהם מאקדחו, אך החטיא. הסוכנים הצליחו לתפוס אותו והביאוהו למשטרת הגיטו. הוא נכלא ועונה באכזריות על־אנושית. השוטרים חתכו את גופו החי. רצו להשיג ממנו בכל האמצעים ידיעות על הקבוצה, מקום הימצאה, כיוונה. טבק׳ה, שידע כל פרט ופרט, לא מסר מאומה. הוא עמד בעוז־רוח בכל עינויי הנפש, אך גופו לא החזיק מעמד. הוא מת תוך יסורי אין־קץ והוא אז בן תשע־עשרה שנה.

משפחת בנק

"אבינו מלכנו, עשה למען באי באש ובמים על קידוש שמך"

(מן התפילה)

לו היה הבעל־שם־טוב חי בימי השואה, ימי הפורענות והסתר הפנים, היה מבקש את הקדוש־ברוך־הוא שמקומו בגן־עדן יהיה בין הרבבות שמסרו נפשם על קידוש־השם ושיזכה לשבת על־יד פשוטי־העם שחירפו נפשם למות, וקמו בגופם נגד הצורר הנאצי...

איש פשוט וירא־שמיים כזה היה משה־ברוך בנק.

אשה ושני בנים היו לו. משחר נעוריו עמל בפרך, שירת בצבא הצאר הרוסי ובתקופה

The Bank family — משפחת בנק

שבין המלחמות עסק בעבודות שונות על מנת לפרנס את משפחתו.
השכם בבוקר היה חש לבית־הכנסת להתפלל ומיד אחרי התפילה כבר היה צועד עם סולם על כתפיו או עם כלים בידיו לעשות מלאכתו.
ובהגיע הכליון והשמד לא היסס, חירף נפשו ובידיים ריקות ממש קם על מבקשי־נפשו ונאבק אתם.
וכמו בסיפורו של י.ל. פרץ על הנערה ממגנצה, קשרו התליינים גם אותו לזנבו של סוס והדהירו אותו ברחובות העיירה עד צאת נשמתו...

בנו הצעיר יוסף גויס בשנת 1941 לצבא האדום, לחם בנאצים ונפל בקרבות על־יד ורשה. הודעה על כך הגיעה לקרובי משפחתו בלנינגראד:
"הסמל בנק יוסף בן משה יליד 1919 נפל על־יד וורשה ב־20 בספטמבר 1944 בקרב על מולדת סוציאליסטית"

בנו הגדול, ישראל, עזב את לימודיו בישיבה ועלה ארצה באמצע שנות השלושים. היה חבר קיבוץ שער־הגולן והקים משפחה. בימי חירום לישוב התגייס ולחם בשורות הפלמ"ח.

י. לוין

בן־אריה (בורט) חיים
בן אסתר־מוסיה ולייב

מהגיטו לשורות הפרטיזנים ולפלמ"ח

כשבאו הגרמנים לברסלב, אירגנו מיד משטרה במקום. השוטרים היו פולנים צעירים ובײלורוסים מקומיים, ששיתפו פעולה עם הגרמנים. בראש המשטרה הועמד שונא־יהודים גדול וחוליגן ידוע – ישינסקי. הוא היה מחסלם של יהודי יוד ודובינה. הוא נהג לקחת שוחד מקורבנותיו, ולאחר מכן היה מוציאם להורג. בעת חיסול גיטו ברסלב הלך מבית לבית והוציא את היהודים מפינות הסתר. בשבתי בזמן האקציה מוסתר בעליית־הגג של ביתנו, ראיתי במו עיני, דרך צוהר קטן, איך ישינסקי מוציא משפחה יהודית שגרה מולנו לרחוב, ודורש שימסרו לו את כל חפצי הערך שברשותם. אבי המשפחה, שהיה סגן בצבא הפולני ולחם בגרמנים מתחילת המלחמה, טען כנגדו: "מנין לי הכסף, כשרק עכשיו חזרתי הביתה?!" על כך ענה לו ישינסקי בצעקות: "כבר מזמן הרגתי את כל הקצינים הפולנים", העמיד את האיש לקיר וירה בו לעיני הילדים. אחר־כך, הוא ועוזריו הרגו גם את הילדים. עד היום עומד לנגד עיני מעשה נורא זה של ישינסקי.

האקציה בגיטו ברסלב החלה בימים הראשונים של יוני 1942. הגרמנים חיסלו אז את רובו של הישוב היהודי בברסלב – כ־4500 איש, אשה, ילד וזקן. נשארו בחיים רק אותם מעטים שהצליחו להסתתר. יומיים־שלושה אחרי הרצח הנורא שלחו הגרמנים לרחובות העיר יהודים אחדים ואילצו אותם להכריז ש"יותר לא יהרגו, ויכולים לצאת החוצה מהמחבואים". הכרזת שווא זאת אכן גרמה לכך שיהודים האמינו, עזבו את המקלטים והתייצבו בפני הגרמנים. עשרה ימים החזיקו את האנשים שאספו. את חלקם העסיקו באיסוף הגוויות שהתגלגלו ברחובות עיר וקבורתם; אחר־כך הובילו אותם אל בורות ההריגה וירו בכולם.

בלילה השני שלאחר החיסול ירדתי מעליית־הגג בה ישבו כל בני משפחתנו, יצאתי מחוץ לגיטו והלכתי לחפש מזון עבורנו. לדאבוני הרב, בשובי למחרת בלילה למקום

מחבואנו, לא מצאתי נפש חיה מיקירי. המום וחפוי־ראש עמדתי ולא ידעתי את שהתרחש, גוי אחד ברחוב סיפר לי ששוטרים גילו אותם לפנות בוקר ולקחו את כולם למשטרה. החזיקו אותם זמן קצר, ולקחו אותם לבורות ההריגה. באותו יום אבדו לי ההורים לייב ואסתר, האחות רבקה והאחים: ישראלקה, מולקה, מאיר, שמעון ולייזר – כל המשפחה. רק אני נשארתי שריד יחידי.

מעטים מיהודי ברסלב נשארו בחיים לאחר האקציה, ואני אחד מהם. לא ידעתי לאן לפנות ואצל מי לבקש מחסה. שלושה ימים נדדתי ממקום למקום ללא אוכל ומים. בליל היום הרביעי התחיל הרעב להציק לי קשות ולא ראיתי לפני מוצא אחר להשיג פרוסת־לחם אלא לפנות לאיכר כלשהו באחד הכפרים, למרות הסיכון להתגלות ולהיות מוסגר לגרמנים. נקשתי בחלונו של איכר בכפר חוטורי. שמעתי קול אשה האומרת לבעלה, "בוודאי איזה יהודי עני־מסכן" – צליל אנושי, שמזמן לא שמעתי. הם פתחו לי את הדלת ואני ביקשתי פרוסת־לחם ולינת לילה אחד. הם הכניסו אותי למתבן ובבוקר הביא לי איכר זקן לחם וחלב. מדבריו התרשמתי שהוא איש דתי וחכם, כבן שבעים. סיפרתי לו על עצמי ועל בית הורי שהיה בית עני. רק דוד היה לי שהיה איש עשיר ואותו הכיר האיכר היטב. אמרתי לאיכר שראיתי את המקום בו החביא דודי את זהבו ואוכל להראות לו אותו בגמר המלחמה, אם יתן לי מחסה בביתו. הזקן הקשיב לדברי ואמר: "אינני רוצה מרכושם של אחרים", והמשיך לדבר על אלוהים ושליחו ישו הנוצרי. כל הצרות הבאות עליכם היהודים – אמר – הן בגלל שאינכם מאמינים בְּיֵזוּס כריסטוס. חשבתי בליבי: אולי רצוי, כדי לשמור על חיי, להסכים איתו ואמרתי לו שאני מוכן, אחרי המלחמה, להמיר את דתי. הזקן קיבל את דברי בסיפוק רב ומיד התחיל ללמד אותי את תורת ישו. מעתה, כל בוקר, בהיכנסו למחבואי, היה אומר: "שיהיה מהולל יזוס כריסטוס", ועלי היה רק לענות "אמן". כך נמשך הדבר יום יום במשך שישה שבועות.

בוקר אחד בא אלי האיכר מבוהל מאוד וביקש ממני לעזוב מיד את ביתו. אצל שכנו, הוא אומר, מצאו הגרמנים משפחה יהודית ובתגובה אסרו הגרמנים גם את משפחת האיכר. ניסיתי לדבר על ליבו, כי אדם טוב היה. אמרתי: "הגרמנים ועוזריהם רוצחים גדולים המה, ובלי כל אמונה בלב, אבל אתה איש דתי, מאמין באלוהים, איך תגרש אותי למוות בטוח?!" – "לא אני רוצה בגירושך מביתי, אלא בנותי מפחדות מפני הגרמנים". ואני שוב דיברתי על ליבו. ואז אמר לי, "לך, חיימ'קה, לאיזה מקום לשבוע ימים ואחר כך תשוב אלי. הוא צייד אותי בכיכר־לחם ובקבוק חלב. עוד באותו לילה עזבתי את ביתו. לאן הולכים? צצה בי המחשבה ללכת לווידז, וכך עשיתי. המרחק מברסלב רב כארבעים קילומטר. טרם צאתי את ביתו הדריך אותי האיכר באיזה נתיב ללכת. בגיטו וידז קיבלו אותי יפה ודאגו לי בכל. היודנראט המקומי צירף אותי למשפחה, שאצלם היה עלי לגור. היה זה בשלהי קיץ 1942.

באחד הימים אספו הגרמנים ארבעים צעירים ואני ביניהם, והובילו אותנו למחנה עבודה בפודברודז, לא הרחק מווילנה. במחנה היו מאה בחורים וכולנו עבדנו במנסרת עצים. שטח המחנה היה מוקף גדר־תיל ושמרו עליו גרמנים מבוגרים מעבר לגיל הצבא. חודשיים הייתי במקום הזה התיידדתי כאן עם בחור צעיר, לא יהודי והיינו משוחחים. פעם סיפר לי, שבתוך היערות באיזור נמצאים הרבה פרטיזנים וגם יהודים

יש ביניהם. אם ברצוננו להצטרף אליהם, הוא מוכן להביא אותנו שמה, תמורת תשלום נאות. סיכוי יותר טוב לצאת מהמחנה לא היה לנו. חמישה בחורים היינו שרצינו לצאת ליער. באחד מימי ראשון בשבוע, יום בו לא עבדנו, עזבנו את המחנה ויצאנו לדרך, מודרכים על־ידי הבחור הנוצרי. כשנכנסנו ליער אמר לנו להישאר במקום ולחכות לו עד שיחזור. הוא הלך מאיתנו ויותר לא שב. המשכנו ללכת מבלי דעת לאן עד שהגענו לבית. פנינו לאיכר והוא סיפר לנו שבפוסטבי ישנם יהודים אצל איכרי המקום, ועוד אמר לנו שהוא ראה עלונים בהם כתוב שיהודים יכולים לבוא לגיטו גלובוקי ללא כל חשש פגיעה בהם. ידענו: שוב תכסיס גרמני להטעות את היהודים שהצליחו להימלט מהאקציה הראשונה ונודדים בסביבה. המשכנו הלאה. בדרך נודע לנו שבגיטו גלובוקי ישנו ארגון סודי שעוזר לאנשים שרוצים להצטרף לפרטיזנים, והעזרה כוללת השגת נשק אישי, שבלעדיו אין להתקבל לפרטיזנים. באין ברירה, הלכנו לגלובוקי ונכנסנו לגיטו. ראש היודנראט היה אדם בשם לדרמן – איש נבון ופעלתני. הוא מאמין, היה אומר, שהצעירים שיילכו ליער, לפרטיזנים, להם הסיכוי להישאר בחיים. האחרים, כלומר המבוגרים, הזקנים והילדים יכולים להינצל, כך טען, רק בעזרת עבודה מסורה בשביל הגרמנים. הוא הקים בגיטו מפעלי תעשיה לצמר כבשים, כותנה, מגפי לבד ועוד, בהם עבדו יהודים "עד שיעבור הזמן הקשה". אפילו בניו לא האמינו באידיאולוגיה שלו. בביתו של לדרמן זה היו מתרכזים הבחורים שיצאו ליערות בלילות ועזבו את הגיטו. בביתו היה גם מחסן נשק. בגיטו גלובוקי הייתי עד מאי 1943, מועד התחלת האקציה השניה לחיסול אחרוני היהודים. יחד עם חברי הטוב קנינו לנו אקדח והחלטנו לצאת ליער. לצערי, דחינו את היציאה מיום ליום, עד לאותו בוקר בו הקיפו הגרמנים, מצוידים בנשק קל וכבד, את הגיטו וקראו ליהודים לצאת מבתיהם. תוך כדי שמיעת צעקותיהם ראינו איך יהודים רבים רצים בכיוון לגדר המחנה, פורצים אותה, וממשיכים לרוץ בכיוון היער שנמצא במרחק של שלוש מאות מטר מהמחנה. אני וחברי הצטרפנו לבורחים. אש קטלנית נפתחה עלינו. הרבה אנשים נפלו והנותרים המשיכו במנוסה. עם ראשית הבריחה קבענו בינינו שאם ייפצע אחד מאתנו, השני לא ישאיר אותו לסבול יסורים רבים. אני נפצעתי ברגלי ולא יכולתי להמשיך לרוץ. היה בדעתי לשים קץ לחיי, כי האקדח היה בידי. אבל חברי ועוד יהודי הרגישו בדבר, חטפו ממני את הנשק וגררו אותי איתם עד ליער.

רבים מאוד, אולי כאלף יהודים, היו בין הפורצים את הגדר, ובחיים נשאר רק קומץ מהם. רק עשרים בחורות ובחורים נאספו ביער. רצה הגורל ואני וחברי נשארנו בחיים. הקבוצה אמרה להמשיך ולחפש את הפרטיזנים. אני הייתי להם למיטרד, כי לא יכולתי ללכת והיו צריכים לשאת אותי על הגב. לא נתקלנו בדרך בגרמנים. הם לא העלו על דעתם שלאחר אש קטלנית כזאת שהמטירו על הבורחים, נשארו עוד אנשים חיים. הגויים שפגשנו בדרך לא פגעו בנו לרעה כי ידעו שבסביבה נמצאים פרטיזנים יהודים והם עלולים לשלם ביוקר על מעשיהם. בכפר אחד החלטנו לחכות לבואם של הפרטיזנים. לאחר שהייה קצרה הגיעו לכפר קבוצת פרטיזנים וביניהם שני יהודים. אחד מהם היה אבא קזלינר מלוז'קי והשני בחור מדיסנה שאת שמו, לצערי, אינני זוכר. הפרטיזנים אמרו לנו לחכות עד שישובו ממשימתם, וכך עשינו. כשחזרו,

רתמו עגלת סוסים, הושיבו אותי בתוכה ויחד הגענו ליערות מיור, בהן חנתה הבריגדה הביילורוסית שמנתה כ־500 איש, מהם שמונים יהודים. מפקדם היה גיבור המלחמה סזיקין. בבריגדה הזאת היו גם צוענים. זוכר אני שפעם, בעת שהמפקד היה קצת בגילופין, הרים בזרועותיו את שני הילדים שהיו איתנו, אחד יהודי והשני צועני, ושר להם שיר רוסי: "הנה בעבור אלה אני לוחם". היחסים בין הפרטיזנים היו טובים. לא הרגישו בשוני בין יהודי ולא־יהודי. אמר לי פעם פרטיזן וָתיק: הבט, יֶפים – כך קראו לי – חמישים קילומטר מכאן אתם היהודים נחשבים לכלבים, ופה בינינו הינך כמו אח שלי. האיש היה סופר וההיסטוריון של הבריגדה. בבריגדה היו מפקדים יהודים וגם מזכיר המפלגה היה יהודי.
לאחר שרגלי התרפאה, צורפתי ללוחמים ולסיירת של היחידה. קיבלתי לרשותי סוס. יכולתי לנקום ברוצחי יהודים, אולם מצפוני לא נתן לי להרוג אנשים חפים מחטא. באחד הימים הגיעו למפקדת הפרטיזנים שלנו ידיעות שבעיירה מיורי מתארגנים קבוצת א"ק – "ארמיה קראיובה" למלחמה בפרטיזנים, בין אלה היו גם רוצחי יהודים. יחידה משלנו ארבה להם ותפסה מהם עשרה. בי"ד שדה שלנו דן אותם למוות. עם הפרטיזנים ביליתי עד לשחרור האיזור על־ידי הצבא האדום באוגוסט 1944. הפרטיזנים הצטרפו אז ליחידות הלוחמות של הצבא. נשלחתי למטה הפרטיזנים ומשם לקורס צבאי. כל מקבלי הדרגות לאחר־מכן נשלחו לחזית.
באותם ימים ראיתי לראשונה שבחורים יהודים עוזבים את מחנה הפרטיזנים ופונים אל העיירות בהן חיו עד למלחמה, במטרה לחפש את קרוביהם, ובאם יימצאו שרידים כאלה לעזור להם במה שרק ניתן. מפקד המחנה היה יהודי, ותמיד מצא דרך להסביר את היעדרות היהודים. חברי ראובן עזב את המחנה. כעבור יומיים קראו לי לשער היציאה, שם פגשתי יהודי בשם פרוכטנבוים עם אחותו, והם מסרו לי שחברי ראובן המליץ בפניהם עלי והם מוכנים לעזור לי. עוד באותו יום ביקשתי חופשת יציאה ליום ממפקד המחנה והלכתי איתם. נסענו יחד לקולחוז במחוז צ'רניגוב שבאוקראינה. מצאתי שם עוד ארבע משפחות יהודים שגם הם, כמו פרוכטבוים, באו לכאן מסיביר לאחר ההסכם הרוסי־פולני, שאיפשר לקרֵב את הפליטים מפולין לגבול הפולני. הם סידרו עבורי תעודות מתאימות מטעם "ארגון הפטריוטים הפולנים" ובהן היה כתוב שלא גויסתי לצבא.
שנה שלמה הייתי בקולחוז, וכשרק התאפשר הדבר נסעתי מיד לפולין. הגעתי ללודז' ולקיבוץ הכשרה של "גורדוניה". כעבור זמן־מה נסעתי לשצ'צ'ין ומשם המשכתי ללנדסברג שבגרמניה, כי נאמר לי ששם יש קיבוץ שחבריו הם פרטיזנים לשעבר. מנהל הקיבוץ היה ד"ר בלוטוביץ'. לארץ־ישראל עליתי באניית המעפילים "יגור", שנלכדה על־ידי הבריטים, אשר גירשו את כל העולים למחנות הסגר בקפריסין. כעבור שלושה חודשים עליתי ארצה. היה זה בתחילת שנת 1947.

עם הכרזת המדינה והתחלת מלחמת השחרור, הרגשתי שמקומי צריך להיות בין הלוחמים למען המדינה. התגייסתי לפלמ"ח ולצה"ל. הייתי חייל בגדוד "הפורצים" בחטיבת הראל־פלמ"ח שלחמה בחזית ירושלים. בין מפקדַי היו פוזה־חיים פוזננסקי, שנפל בקרב על נבי־סמואל ודדו – דויד אלעזר.

מכתב

ידידי היקרים מוניץ ומשפחת פאר,

פנייתי מיועדת בעיקר לטובה. חושבני שאת, טובה תוכלי להתפנות למלא את משאלותי. אני נמצא כעת בקרבות עם האויב. אויבנו חזק ויש להקריב הרבה קורבנות. אין לדעת מי מאיתנו יעבור את הכול ויגיע ליום המאושר.

ובכן, אם אפול בקרב אל תתרגשו יותר מדי. אין אני טוב יותר מאחי הלוחמים, או מששת המליונים שהושמדו באירופה. נחמתי בכך שאמות על אדמת ארצנו הקדושה, בארץ־ישראל.

בקשתי מטובה – שתתעניין ברכושי ותחלק אותו כפי שהנני כותב להלן:

צוואה

20 פונט מיועדים לנטיעת עצים בנגב להנצחת שמות אבי ואמי אריה בן יוסף בורט ואסתר־מוסיה בת חונה־זיסה דגוביץ
20 פונט עבור הפליטים מברסלב
את הכסף הנותר וכן את בגדי העבירו למשה גולדין מברסלב

18.5.1948 חיים בן־אריה (בורט)

היו כולכם בריאים והרבה אושר במדינת היהודים

נכתב בחניה בקבוץ מעלה־החמישה
גדוד 4 "הפורצים" הפלמ"ח.

רבינוביץ איסר
בן גיטה ושלמה

במאמרו של סטפן קרקובסקי שראה אור ב"Nasz Glos" מ־3 לפברואר 1968 אודות משתתפי־הקרב על סטלינגרד, נמצא, בין היתר הקטע הבא:
...בגדוד הרביעי של חיל־הרגלים, לחם סגן־משנה איסר רבינוביץ על־יד אוסטרוביץ בשנת 1945. מפקד אחד הגדודים של הדיביזיה הגרמנית מספר 163, נכנע לו ולמחלקתו יחד עם 650 חיילים על נשקם ודגלם".

איסר רבינוביץ, היום אלוף־משנה במילואים, נולד בשנת 1914 בברסלב, עיירה קטנה בפלך וילנה. למד בגימנסיה הריאלית האידית בווילנה, ואחר־כך סיים את לימודיו בטכניון הווילנאי של "אורט" בתור חשמלאי מוסמך.
בשנת 1924 הצטרף לשורות מחלקת הנוער של המפלגה הקומוניסטית ולאחר מכן למפלגה הקומוניסטית של מערב ביילורוסיה.
על פעולתו המפלגתית נאסר כמה פעמים ונשלח לבית־כלא. היה אחד הפעילים הבולטים במגזר היהודי.
כחייל פולני, התחיל את דרכו הצבאית בזמן המבצע של חודש אוגוסט בשורות הבטליון ההנדסי העצמאי, ונלחם על יד אוגוסטוב וגראיב.
אז, בימים הראשונים של חודש אוגוסט, אחרי ביצוע־משימות־הביצורים שהוטלו על היחידה, הוחלט לערוך פשיטה לשטח של פרוסיה המזרחית. בין אלה שהתנדבו לפעולה היה גם הטוראי איסר רבינוביץ. הוא עבר את טבילת האש בימים הטראגיים של חודש אוגוסט, בהתקפה ישירה על האויב בשטחו של הפולש הנאצי.
הכוח הצליח לעבור את הגבול, לחדור עמוק לשטח פרוסיה המזרחית, להשמיד כמה תחנות־רכבת ולשבות אנשי־צבא גרמניים. כשחזרו לבסיס לא מצאו החיילים את יחידתם, שקיבלה בהיעדרם פקודה לנוע לכיוון דרום מערב, לכן לא יכלו להשתתף בלחימה בגרמנים. פעולותיו הצבאיות הבאות של איסר רבינוביץ היו במאבק נגד הכובש הנאצי, בשורות הצבא האדום, אליו גויס בסתיו 1941. לאחר שנה לחם על־יד סטלינגראד במסגרת של יחידות מיוחדות – צבא־רכבות. בספטמבר 1943 הופנה

לפי בקשתו, לדיביזיה השניה של חיל־הרגלים על־שם דומברובסקי, שהיתה מצורפת לקורפוס הראשון של הכוחות הפולנים בברית־המועצות. איסר רבינוביץ הצטרף ליחידתנו בעת התארגנות הדיביזיה על־יד סֶלְצי על נהר אוקא. בתחילה, מונה לסגן־מפקד כיתה במחלקה אנטי־טנקית של הגדוד הרביעי, אחר־כך עלה בדרגה ומילא תפקיד של סגן־מפקד לענינים פוליטיים של הבטליון. את המלחמה גמר בדרגת סרן.

בסַפּרו על חוויותיו הצבאיות נזכר רבינוביץ בין היתר בפרטי הקרב על פולאווה, לאחר שהוא ואנשיו חצו את נהר הוויסלה:

בחשכת הלילה ב־1 בספטמבר 1944 הפליגו הוא ויחידתו ברפסודה על מימי הוויסלה. הפקודה היתה לחצות את הנהר בכיוון אדאמובקי־דומברובו. כשהרפסודה היתה באמצע הנהר, פתח האויב באש ארטילרית חזקה. מחשש לחיסול כוח הנחיתה נתן איסר פקודה לנטוש את הרפסודה ולהתקדם רגלי במים; אבל התברר שהמים היו עמוקים מאוד, ולא כפי שאמר להם השייט.

אחר־כך המשיך איסר רבינוביץ לנוע יחד עם גדודו דרך וַרקה, ורשה וחבל פומוז'ה עד לנהר האלבה. מתקופת הלחימה בחבל פומוז'ה נחרט בזכרונו המקרה שקרה על־יד סוסניצה. לאתר הזה היתה חשיבות אסטרטגית גדולה, בגלל היותו צומת־דרכים:

"היה זה בימים הראשונים של חודש פברואר 1945. הבטליון שלנו נצטווה לעמוד בכוננות מבצעית ולהיערך להתקפה.

כשהגעתי לשטח שהיה מוחזק על־ידי מחלקה מכוחותינו, סיפר לי מפקד היחידה, שישנם סימנים ברורים של פעולה ערה מצד כוחות האויב. הודעתי על כך מיד למפקדת הגדוד ונעניתי שאחת היחידות של הדיביזיה השישית מתארגנת על־מנת לחוש לעזרת הבטליון.

הרגעתי את החיילים, סיפרתי להם על שליחת התגבורת, אבל לצערי, לא היתה הידיעה נכונה. במקום עזרה, נחתה עלינו התקפת־פתע של שריון גרמני. בשורותינו השתררה מבוכה; התוצאות יכולות היו להיות קשות, אבל בעזרת כמה קצינים הצלחתי להשתלט על המצב ולסגת עם החיילים לקרחת־יער ולתפוס שם עמדות הגנה.

צריכים היינו גם להגיע למטה־הגדוד שנקלע לשטח המותקף ביותר. משימה זאת ביצע אחד ממפקדי המחלקות, שהצליח תוך מסירות־נפש להגיע למקום ולהזהיר את מפקדי המטה. הודות לפעולה זאת הצליחו יחידותינו לעבור להתקפת־נגד.

בראשית חודש מרץ היתה לי חוויה נעימה יותר. אחרי שעברנו את הנהר דראבה השתתף הבטליון שלנו כראש־חץ במרדף אחרי האויב. התקדמנו דרך יער לכיוון האגם סיֶצינו. כשיצאנו לקרחת־היער, פתח עלינו האויב באש־תופת ממקלעים ובזוקות.

נמצאתי בראש היחידה. פקדתי להסתדר במערך התקפי ולפתוח באש. תפסנו את רכס אחת הגבעות ששלטה על כל הסביבה. לפנינו השתרע הכפר הגדול אוסטרובצה, משם המטירה עלינו היחידה הגרמנית אש חזקה.

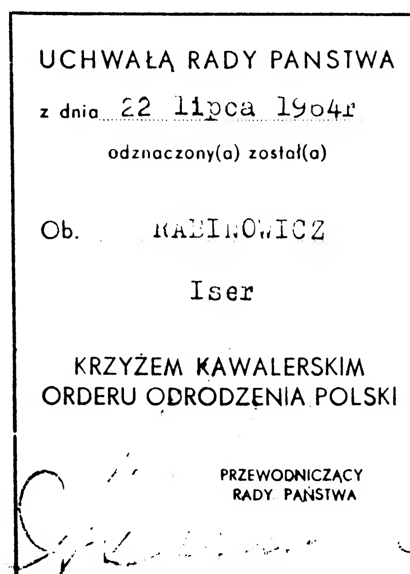
מפקד הבטליון, סרן טרובני, שפקד על היחידות הנותרות, עקף את הכפר מדרום־מערב והתחיל בתקיפת האויב. התפתח קרב קשה. האויב התחיל לפַנות חלק

מכוחותיו צפונה. עם הכוח הנותר שברשותי, כיתרתי קבוצת חיילים גרמנים שהתגוננה באגף השמאלי של הכפר. אש חיילינו אילצה את הגרמנים להיכנע. בחלון אחד הבתים הופיע דגל לבן. פקדתי לנצור אש. מאחד הבתים יצאה קבוצה של חיילי האויב. יצאתי לקראתם, יחד עם עוד שני טוראים. בראש קבוצת החיילים הגרמנים הופיע אלוף־משנה, שהכריז שהוא מפקד הגדוד והוא, יחד עם 650 חייליו, נכנעים. הגרמנים הניחו את נשקם. לקחנו מהם גם את דגלם ושלחתי אותם לעורף. אנו הצטרפנו לשורות הבטליון שרדף אחרי שארית כוחות האויב".

על חוויות קרביות אחרות מספר עלון החזית "וו.ס.וו. יחידת סוניצה". בין שאר הרשימות מופיע בו קטע הנקרא: "48 שעות על המשמר – 48 שעות בעורף האויב", ומסופר בו על שתי יממות של לחימה נגד האויב שכיתר את הכוחות משלושה צדדים, לחימה שהתנהלה בבוץ עד הברכים, בלי מזון ובלי אספקת תחמושת. שלוש פעמים ערכו הגרמנים התקפות־נגד ובחורינו הדפו אותם בכדורים ובכידונים... המפקד, רב־סרן טרובני, לא זז מהקו הקדמי, ועודד אישית את הלוחמים. סגן־משנה רבינוביץ, קצין החינוך של היחידה, היה בכל מקום: לכל אחד היתה בפיו מלה טובה, הלצה, עצה. הוא נלחם יחד עם כולם".

אחת ההמלצות הרבות לעיטורים, שמפקד הגדוד סמך את ידיו עליה ואישר אותה אומרת בין היתר:

"איסר רבינוביץ, בן שלמה, יליד 1914, בן הלאום היהודי, גילה אומץ ומרץ בקרב שהתחולל על־יד וירהוף; בהתקפת־נגד חזקה ביותר של הגרמנים שהתקדמו בכוח

UCHWAŁĄ RADY PANSTWA

z dnia 22 lipca 1964r

odznaczony(a) został(a)

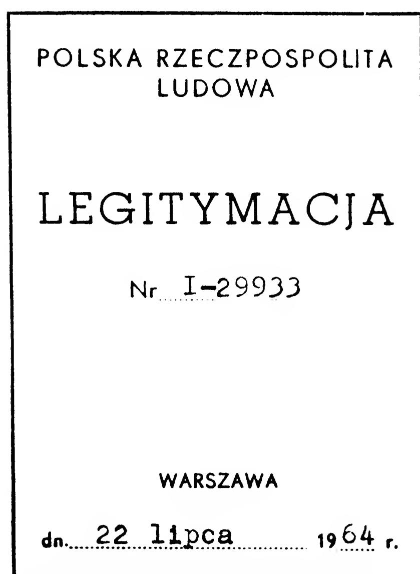
Ob. RABINOWICZ

Iser

KRZYŻEM KAWALERSKIM
ORDERU ODRODZENIA POLSKI

PRZEWODNICZĄCY
RADY PAŃSTWA

אות הצטיינות שקיבל איסר רבינוביץ

POLSKA RZECZPOSPOLITA
LUDOWA

LEGITYMACJA

Nr I-29933

WARSZAWA

dn. 22 lipca 1964 r.

Isser Rabinowicz. One of his war medals

עדיף, נקלע הבטליון בו לחם למצב קשה ביותר. הודות לאומץ ולתושיה שגילה, הצליח סגן־משנה רבינוביץ לדרבן ולהעלות את רוח הלוחמים ונתן דוגמה אישית של גבורה. המצב השתפר והתקפת־הנגד של הגרמנים נהדפה".

...חוץ מפעולתו כקצין־חינוך שנעשתה על־ידו ברמה נאותה, עזר גם למפקדו בעניני לחימה. הוא נמצא תמיד בין חייליו בקו הראשון.

כשסגן־מפקד הבטליון, סגן ניז'ניקוב נהרג, נטל רבינוביץ את הפיקוד והוביל את החיילים להתקפה. בקרב על האלבה כבר היה א. רבינוביץ סרן. אחרי המלחמה הגיע לדרגת אלוף־משנה בצבא הפולני, אחד מיהודים רבים נוספים שהשתתפו במאמץ נגד הכובש הנאצי, למען פולין חדשה וצודקת.

מתוך "נאש גלאָס", מוסף של "פאָלקס־שטימע", 16.3.68

חרמץ זלמן
בן חיה־גולדה ובן־ציון

השתתפתי במלחמת־העולם־השניה נגד גרמניה הנאצית.
ב־13 באפריל 1939 גויסתי לצבא הפולני עם הרבה בחורים מברסלב. בקיץ אותה שנה נשלחתי לגבול סלובקיה שבהרי הקרפטים.
ב־1 בספטמבר 1939 פרצה המלחמה בין גרמניה לפולין. את טבילת־האש הראשונה שלי עברתי בעיר ז׳יביץ. הצבא הפולני לא היה מוכן להתמודד מול הכוחות האדירים של הנאצים. כוחותינו נסוגו לעיר קראקוב, שעה שהגרמנים כבר התקרבו לוורשה, כך שהצבא הפולני היה מכותר. הקצינים היו הראשונים שהיפנו עורף ונעלמו והחיילים התפזרו לכל עבר או נפלו בשבי.
עם יהודים נוספים התקדמנו בלילות בקבוצות קטנות צפונה לעבר נהר הבוג (בין קווי הגרמנים), על מנת לא ליפול בשבי הגרמנים. אחרי לילות רבים של הליכה ברגל הגענו לתחנת־הרכבת של העיר בריסק שכבר נפלה בידי הצבא האדום. שם פגשתי בבן־עירי שמעון שמושקוביץ׳ שניספה לאחר מכן. בתחנת הרכבת בבריסק התקבצו הרבה חיילים יהודים. הרוסים אמנם הבטיחו שירשו לנו לחזור הביתה, אבל הם לקחו את כולנו בשבי ונשלחנו לעומק רוסיה, לעיר וולוגדה. אחרי מיון שנמשך כחדשיים שחררו אותנו – את החיילים – הביתה, ואת הקצינים השאירו במחנה.
בשובי הביתה כבר היתה ברסלב תחת שלטון הסובייטים. אבי, שהיה שנים רבות ״סולטיס״ בעירנו, נאסר ונשלח למחנה עבודה. ב־13 באפריל 1940 היגלו אותי, את אחותי פרל ז״ל, את דודתי לאה ז״ל ועוד כמה משפחות יהודיות לסיביר.
באמצע שנת 1943, גויסתי לצבא האדום בעיר פטרופבלובסק ונשלחתי לקורס סמלים לעיר סמיפלטינסק. את הקורס גמרתי בהצטיינות ונשלחתי לחזית שנקראה ״החזית הביילורוסית השלישית״, בפיקודו של המרשל צ׳רניחובסקי. השתתפתי בקרבות שחרור וילנה, קובנה ומריאמפול, וכן העיירות ויוויה, ז׳זמר וקאוסדר שבליטא ועד גבול פרוסיה הגענו.

הערים והעיירות האלו היו כבר ריקות מיהודים. חשתי אז את החורבן שעבר על עמי. נלחמתי בעוז, על מנת לנקום בנאצים. הגעתי למסקנה שקיומנו כעם יהיה מובטח אך ורק במדינה יהודית בארץ־ישראל.
בתחילת שנת 1944 העבירו את חטיבתנו לחזית הדרום, שנקראה "החזית האוקראינית הראשונה" (פֶּרבי אוקראינסקי פרונט) בפיקודו של המרשל קונייב, ונקלטנו בחטיבת המרגמות המצטיינת 285, בעלת "הדגל האדום", בפיקודו של אלוף־משנה בֵּיֵילינקי – יהודי ממינסק. עם החטיבה הזאת, חטיבת המרגמות הכבדות (120 מ"מ), לחמנו על כיבוש העיר ז'שוב (פולין). כבשנו בקרבות קשים את העיר טרנוביץ על גבול גרמניה, הסתערנו וכבשנו את העיר גלייביץ על אדמת גרמניה. במקום זה נפצעתי קל. היתה זאת הפסקה קצרה בלחימה, שלאחריה שוב נשלחתי לחזית והשתתפתי בקרבות על נהר האודר, על העיר ברסלאו והסביבה, ועד כיבוש ברלין ושחרור פראג.
בגמר המלחמה הועברה החטיבה לאיזור לבוב (אוקראינה), על מנת לחסל את האויב הפנימי – ה"בַּנדרובצים" האוקראינים – להם היה חלק גדול בהשמדת יהודים.
על השתתפותי בקרבות קיבלתי ארבעה עיטורים: אות גברדיה, אות הצטיינות ושני מכתבי תודה מהפיקוד העליון (על כיבוש ברלין ושחרור פראג). בדצמבר 1945 שוחררתי מהצבא האדום וב־1948 עליתי ארצה.
אני מודה לאלוהים, שנתן לי את הכוח והזכות להילחם עם נשק בידי ולנקום בצוררים הנאציים, לראות אותם מנוצחים ומושפלים.

ואשרי, שזכיתי להיות בן־חורין במדינה שלנו – ישראל.

תעודת הוקרה לזלמן חרמץ
Zalman Charmac. Letter of Commendation for his participation in the capture of Berlin

Добить фашистского зверя в его собственном логове и водрузить над Берлином знамя победы.

И. СТАЛИН

Участнику исторической битвы за Берлин

Гвардии Ст. Сер-ту Харманц Соломону Бенционовичу

Приказом Верховного Главнокомандующего Маршала Советского Союза товарища Сталина от 2 мая 1945 года № 359 за участие в овладении столицей Германии городом Берлин — центром немецкого империализма и очагом немецкой агрессии — всему личному составу нашей армии, в том числе и Вам, принимавшему участие в боях за Берлин, ОБЪЯВЛЕНА БЛАГОДАРНОСТЬ.

Военный Совет армии поздравляет Вас с получением благодарности и желает Вам дальнейших боевых успехов.

Командующий армией
Гвардии генерал-полковник
ЛЕЛЮШЕНКО

Член Военного Совета армии
Гвардии генерал-майор
танковых войск ГУЛЯЕВ

3 мая 1945 г.

לוין פרץ
בן חיה־שיינה ולייב־מאיר

קטעים ממכתביו של פרץ לוין שנשלחו מהחזית במלחמת העולם השניה

פרץ לוין נפל כחייל בצבא האדום ב־8 בפברואר 1945, במזרח פרוסיה. הוא נפצע בידו אך סירב לפרוש מהמערכה. זמן מה אחר־כך פגע בו רסיס של פגז והוא נהרג.

שלום לכם ידידים!
שוב אני כותב לכם. עברנו את קובנה ואת וילנה. כמה הריסות, דם ודמעות! במינסק, בתחנת הרכבת, פגשתי כמה בחורים בני עירי. שמעתי סיפור מפי בחור בן 19 וקולו כקול זקן.
הוא סיפר לי שאת משפחתי רצחו הנאצים ב־3 ביוני 1942. את בני יחידי נשא על ידיו אחיה של אשתי. אחי הגדול, צבי, התחבא עם בתו התינוקת בעליית הגג. בכיה של התינוקת הסגיר אותם. הגרמנים ירו בהם במקום והרגום.
שלושה ימים נמשך טבח יהודי העיר. את האנשים זרקו לבורות בעודם בחיים. דירבנו אותם להריגה במקלות, כמו כלבים. מי שלא יכול היה להגיע ירו בו בדרך.
לא! לא! אי־אפשר לשכוח זאת.
הרבה צעירים מתו כגיבורים, שרדו רק אלה שחיו ביערות כפרטיזנים ואלה שהתחבאו בכל מיני מסתורים.
דבר אחד אני יודע עכשיו: צריך להרוג את פראי־האדם הנאציים ומשתפי־הפעולה שלהם. השנאה הבוערת בי חיזקה את ידי והפיחה בי אומץ ומרץ.
סיפרו לי כי בחור צעיר מעירנו פנה לסובבים אותו שעה שהכדורים פילחו את גופו: יהודים, חיזקו ואימצו! ניקמו את דמנו!
...על אחותי לא ידוע לי דבר, וכן לא על אחי יהושע שהיה מגוייס ממאי 1941.
הרגו את אמי, אחי, אשתי ובני.
...מדוע אני כותב לכם, הרי אתם זרים לי!?... קשה לי. אני מוכרח להתחלק עם מישהו בכול. אין לי אף נפש קרובה אחת, הבינו אותי.
האין יעקב כותב לכם? אני כותב לו לעיתים קרובות.

שלום לכם

קטעים ממכתבו האחרון

24.1.1945

...אני מחכה למכתב מכם. כיתבו מה שלומכם ומה נשמע אצל יעקב. מדוע אין מכתבים? אני כותב לכם כל הזמן.

כל כך מעט זמן! אנו הולכים קדימה יומם ולילה. הצבא האדום עושה את מעשהו הכביר – נצחון על הגרמנים. כולם נחים עכשיו בין קרב לקרב, ואני, במקום לישון – כותב לכם. מי יודע מתי אוכל לכתוב לכם שוב.

אנו מכים באויב.

פרץ

שלום לכם ידידים

דרישת שלום מהחזית.

יש לי קצת זמן פנוי ואני כותב לידידים

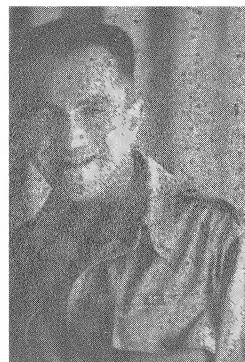
אנו מתקדמים, רודפים את הגרמנים, אדמת האויב בוערת, אנו נוקמים! אנו מנצחים! גאים אנו צועדים קדימה.

חוסר שינה ומצב רוח מרומם!

טוב לי עכשיו – אני משתתף בהשמדת האויב.

פרץ

על שלושה אחים אנו מבקשים לספר, על שלושת האחים וינשטין: שמריהו ז״ל, שמואל ז״ל וישראל־יוסף ייבדל לחיים ארוכים, בני ברסלב, בינהם של גיטל ואורי ז״ל, שיד הגורל הפרידה ביניהם ופיזרה אותם הרחק־הרחק מכור מחצבתם, מביתם ומשפחתם וטילטלה אותם בסופת מאורעות המלחמה.

מספר האח הצעיר ישראל־יוסף, שהגיע ארצה אחרי המלחמה:
בשנת 1940 גויסתי לצבא האדום, כחייל בשירות סדיר. עם פרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה נשלחתי לחצי־האי קרים, שם התחוללו קרבות עזים ונואשים. כתותחן, השתתפתי בהגנה על העיר סבסטופול.
יש לזכור שבתחילת המלחמה היו הגרמנים במלוא כוחם, באנשים ובציוד. הם תקפו בלי־הרף והתקדמו במהירות.
באחד הקרבות הושמדו רוב הלוחמים של הגדוד שלנו על־ידי הגרמנים, וחלקם התמסרו לשבי. נשארנו כעשרים איש, רובם יהודים. עשינו כל מאמץ שלא ליפול בצפורני הנאצים. רצנו מאות קילומטרים רגלי יחד עם אלפי חיילים סובייטים, שנסוגו לעורף. שמונה מאיתנו הגענו לבאקו ומשרד הבטחון המקומי שלח אותנו לעיר מולוטב שבאורל, שם שובצנו לעבודה במפעלים צבאיים.
תוך זמן קצר נעשיתי מנהל־ייצור ותחת פיקוחי היו הרבה פועלים. היו לי הרבה הצלחות. בגמר המלחמה ביקשו ממני להישאר ולהמשיך בעבודתי, תוך הבטחות להטבות והעלאה בדרגה. ויתרתי על הכול ועזבתי את רוסיה.
הגעתי ארצה ב־1948 ונפגשתי עם אחי שמואל, שהיה עוד בחיים. סיפרתי לו עלילות־מלחמה בהן השתתפתי במסגרת הצבא הרוסי והוא סיפר לי איך הוביל תחמושת לחזית, כחייל בבריגדה היהודית, עבור הלוחמים נגד הגרמנים. שמואל גם סיפר לי את עלילות הגבורה ונפילתו בקרב של אחינו שמריהו ז״ל. שנינו ידענו כבר אז שמשפחתנו הענפה בברסלב הוכחדה על־ידי הגרמנים.

האח השני, שמואל, עלה ארצה ב־1939 והיה חבר קיבוץ רמת־רחל. כותב החבר משה כץ: שמואל היה אדם שקט ועדין, עשה את המוטל עליו בנאמנות. הכרתיו יפה, מפני

שעבדתי איתו ברכבת זמן ממושך. היה מסור לביתו רמת־רחל ואהב את המקום ואת חבריו.

עם פרוץ מלחמת־העולם השניה התנדב ליחידות העבריות, במסגרת הצבא הבריטי, למלחמה בנאצים ושירת כנהג ביחידה 650 RASC החל מ־22.6.42 עד יולי 1946".

קטעים אחדים ממכתביו של שמואל כמגויס לביתו רמת־רחל

לפני צאת יחידתו לחו"ל:
התחלנו חיי יחידה חדשים... בליל שבת סידרנו מסיבת־שבת ראשונה. באו הרבה אורחים מגבעת־ברנר, רחובות וגם חיילות. המפקד היהודי דיבר על התופת הנאצית, בה נתונים יהודי אירופה ועל תפקידנו לנקום את דמם הנשפך כמים...

לכל החברים והילדים שלום רב!
קיבלתי את חבילות העיתונים ושתי חבילות שי לחג החירות. אני מודה לכם. קיבלתי גם חבילת שי מהיישוב וסידרתי חבילה יפה לפליטים. נודע לי שכאן היה מחנה הסגר איטלקי לאחינו בני ישראל. נכנסנו בשיחה איתם. אחד מהם מדבר טוב מאוד עברית; ציוני וָתיק. הוא סיפר על כל התלאות שעברו עליהם. יחס האיטלקים אליהם היה סביר. בשעת הפלישה הסתתרו בהרים. הם הראו לי את מקומות המיסתור (הרים המטילים פחד ממש). הם ישבו בכוכים במשך שלשה־עשר יום בלי אוכל ומים והתענו קשות עד שבאו צבאותינו והצילו אותם. האיטלקים, תושבי העיירה, ידעו כמובן את מקום מחבואם, ולא הסגירו אותם לגרמנים... בליל־הסדר השתתפו עימנו הרבה חיילים יהודים מצבאות שונים ובאו גם אורחים לא־יהודים, קצינים גבוהים וכן הסבו עימנו פליטים. ילדי הפליטים שאלו את ארבע הקושיות. דמעות נצנצו בעיני רבים... לאחר החג ביקר אצלנו משה שרתוק. התכנסנו, מספר יחידות יהודיות, והוא הירצה בפנינו...
כיתבו על כל הנעשה בקיבוץ. שלום לכולכם ולהתראות בארץ־ישראל עם הנצחון.

שמואל

20 בדצמבר 1943

...קיבלתי יומן ומכתב מבן־ציון. איני יכול לתאר את שמחתנו. כל מחשבותי מרוכזות בנעשה עתה בארץ. הדבר משפיע עלי מאוד וכן על יתר החברים.
מצד אחד אנו שמחים שניתן לנו הכבוד להשתתף בשורות הראשונות של יחידות הפלישה לאירופה ומצד שני, אני מצטער שאין אנו איתכם בימים הקשים האלה העוברים על ארצנו.

שמואל

שמואל נפטר אחרי מחלה ב־3 ביולי 1980.

שמריהו, הבכור, נולד בשנת 1913 ועלה לארץ ב־1935 עם אשתו שרה. באותה שנה גם נולד בנם אורי. שמריהו היה בין ראשוני המתגייסים לצבא הבריטי למלחמה בנאצים, התנדב ל"גדוד־המוות" הארצישראלי ("51 מ.א. קומאנדו"), לחם בקרן אריתריאה ונפל בקרבות ב־5 למרץ 1941.

בהיות שמריהו במחנות הצבא הבריטי במצרים ומקומות אחרים, התמיד בשמירת קשר מכתבים עם אשתו שרה ועם אחיו שמואל, שהגיע ארצה ערב פרוץ המלחמה וכן עם עוד חברים רבים. הנה קטעים אחדים ממכתביו שנשתמרו אצל בנו אורי:

22.1.1940

...הגעתי למחוז־חפצי. מרוב מחשבותי על המשפחה, אבד לי ברכבת התרמיל ותכולתו. אני מצטער בעיקר על אובדן התמונות, הכתובות וחומר לספר על חיי בצבא, שלא מזמן התחלתי בכתיבתו... שלום ונשיקות לכם שרה ואורי'לה.

שמריהו וינשטין

14.1.1940

...שוב חזרתי לחיי־צבא. אחרי החופש מתגעגעים עוד יותר למשפחה. ...העיקר שנהיה בריאים ושנזכה עוד להתראות...

שמריהו

8.6.1940

...ומבקש דרכך למסור דרישת־שלום לשרה. שתשגיח היטב על אורי, שיהיה גיבור. רציתי לשלוח לו מתנה, אבל כעת אין הדבר באפשרותי. אולי בפעם אחרת...

שמריהו

15.10.1940

לשרה ובני היקר אורי. רק אתמול כתבתי לכם. כעת המצב משתנה אצלנו. אל תשלחי לי מאומה פרט לתמונות...

....אני מבקש שלא תדאגו לי. אני לא נמצא במקומות מסוכנים. ...הילד בוודאי מתגעגע אלי. הגידו לו שגם אני מתגעגע ויתכן שבעוד שלושה חודשים נתראה שוב.

...במכתב הבא אכתוב לכם על שינויים שיהיו בחיי. ...שיהיו לכם חגים שמחים. אורי'לה, אל תבכה ושמע בקול אמא. היו בריאים ושלמים. חג שמח, שנה טובה ושנת שלום.

שמריה וינשטין

22.11.1940, אי־שם במצרים

לאשתי היקרה ולבני הנחמד אורי'לה שתהיו בריאים

...נעים לי מאוד לקרוא את המכתבים היפים שכתבת לי. ...אני מתאר לי שמצבך קשה. אשתדל לעזור לך ככל שאוכל. ביום ראשון, 24 בחודש זה, אשלח לך לירה.

...לאחי שמואל כתבתי שלושה מכתבים ולא קיבלתי תשובה. אם קיבלת מכתב מאימי, שלחי לי אותו. ועוד דבר: שלא תשכחי להוציא את המכנסיים שלי מהמכבסה....

כך נלחם ונפל האח שמריהו

כבר בקרבות הראשונים הוכיחה ה"קומאנדו" כי על אף המספר הקטן של חבריה עולה היא בכל המובנים על האויב, הגדול ממנה פי עשרה. קבוצות־סיור קטנות, בנות 10–15 איש, היו מופיעות בכל מקום בערפם של האיטלקים, והופעתן בלבד היתה מעוררת בקרבם פחד וזוועה. האויב לא ידע מנוחה לא ביום ולא בלילה והרגיש כי מאחורי כל שיח וכל סלע אורבים לו בעלי המגבעות הנוראות של ה"קומאנדו", המקושטות נוצות צבעוניות המביאים לו את המוות.

"לוחם"

מתוך "ספר ההתנדבות"

היה לי הכבוד להיות בקבוצה השלישית שנחשבה לטובה ביותר. היא שביצעה פעולות יפות, כגון ביקור בלתי־רשמי במפקדה האיטלקית בקרן ולא אשמתנו היא שכל קציני המטה ישנו בפיג׳מות ולא יכלו לקדם את פנינו כראוי. נכנסנו ב״בונה נוטה״ (ערב טוב) ואשמת הזקיף היא שלא השיב על ברכתנו, כי ישן אז ולא נתנו לו אפשרות להקיץ. באותו בוקר איבדנו שלושה חברים טובים: קפטן אנגלי ושני בחורים מהשורה, ושם אחד מהם שמריהו וינשטיין אשר זכרו לא ימוש מקרבנו לעולם.

צבי סוֶט

מתוך ״ספר ההתנדבות״

קטעים מתוך מכתבים שהגיעו לאחיו שמואל בקיבוץ רמת־רחל:

״בצער עמוק אנו מודיעים על מותו של חברנו שמריהו וינשטיין ז״ל. הוא נפל כגיבור אמיתי בהסתערות יחידתנו על אחד ההרים בקרבת קרן (אריטריאה) ביום רביעי, ו׳ לחודש אדר תש״א. 5 למרץ 1941. בגבורתו ואומץ־ליבו הציל את הפלוגה. אין אף אדם בינינו, מהמפקד העליון עד החייל הפשוט שלא ידעו להעריך את נדיבות־ליבו ואת גבורתו ברגעיו האחרונים. הוא לא הקורבן היחידי בינינו, אבל כל הדמעות נשפכות רק על מותו.
קבל תנחומים מאת כל חבריו. כולם שרויים בצער כמוך. יהא זכרו ברוך!״

ב־4 במרץ ב־6 לפנות ערב יצאה פלוגת־צבא בה שירת המנוח, יחד עם חבריו היהודים כותבי המכתב, לסייר בשלושה הרים שנמצאו בשטח ההפקר ולגלות אם נמצא שם צבא־אויב. שלוש שעות הלכו בין גבעות והרים עד הגיעו למישור ועליו גדרות וחוטי־ברזל״.
״התפתח קרב עם צבא איטלקי. ...מטר של כדורים ופצצות ניתך. המנוח שמריהו וינשטיין הצטיין בקרב זה. הוא היה מופקד על מכונת־היריה של הפלוגה ופעל בה בזריזות ומרץ. הקרב נמשך כשעה וחצי ונסתיים בנסיגת האיטלקים ובכיבוש ההר על־ידי הפלוגה האנגלית־יהודית...
...למחרת, 5 במרץ בבוקר, פתחו האיטלקים בהתקפת נגד, במגמה לכבוש שוב את העמדה שאבדה. בקרב שפרץ אותו בוקר נפל שמריהו וינשטיין.
המכתב מסיים: ״התגאה באחיך אמיץ־הלב והרוח, שמת מות־גיבורים. הוא הנחיל כבוד לגדודו ולעם היהודי כולו. אנו ממשיכים בדרכו והלוואי יזכנו אלוהים לנקום נקמת דם שמריהו, חברנו הטוב, ודם עַמנו הנשפך לשווא בארצות תבל. בטוחים אנו שנתראה בקרוב, אחרי שיושג הנצחון וחופש העולם, ובעיקר שחרורו של העם היהודי.

אנו משתתפים בצערך העמוק

ת.נ.צ.ב.ה.

״שמואל! רצון אחיך שמריהו היה שתגיד אחריו ״קדיש״ וגם תשתדל שאורי ילמד ויגיד ״קדיש״. אחרי ה״שבעה״ השתדל בכל שבאפשרותך לסדר את אורי׳לה. אנחנו, החברים של שמריהו ז״ל נדברנו לדאוג עבור אורי׳לה כל ימי חיינו (אם נחיה)...
...גם אתה אל תתיאש. שעת חירום היא. שמריהו נפל כגיבור. מחר יבוא תורו של מישהו אחר, אולי שלי. בכל זאת אין אנו מתייאשים. נמשיך ללחום ולנקום באויב על־אף הסכנה עד שיִיתַּמו חוטאים מן הארץ ודמעות עוד אַיִן. אמן סלה...

הקטע הראשון והשלישי נכתב על־ידי לוי פרקל, מ.א. 10690 קומנדו 51 מ.ב.ט. הקטע האמצעי הוא ממכתב מחבריו לקרב.

עמידת גבורה של לוחמים יהודים

חיילים יהודים רבים בחזית מתנדבים ליחידות הממלאות תפקידים מסוכנים ביותר והידועות בשם "פלוגות המוות".
הידיעות המתקבלות מהחזית מעידות על עמידת הגבורה של היחידות היהודיות ועל הערכת פעולתן. שמריהו וינשטיין שנהרג במערכה מול "קרן" (ראה "דבר" מיום ב'), הציל יחידה שלמה בהקריבו את חייו.

(מתוך "פלשתין אנד מידל איסט")

Tombstone of Szmaryahu Wajnsztein מצבת שמריהו וינשטין

פרטים: וינשטיין שמריהו בן גיטה ואורי
נולד: 1913, בברסלב גליל וילנה
עלה ארצה: 1935
שירת: בצבא הבריטי (במלחמת העולם השניה)
מס. צבאי: 10696
תאריך ומקום נפילתו: 5.3.1941 על־יד "קרן" (אריתריאה)
הובא לקבורה: בבית־קברות צבאי בריטי על־יד "קרן" (אריתריאה).

Wajnsztein Szmaryahu
Son of Gitl and Uri
Born 1913 in Braslaw, Vilna District
Emigrated to Eretz Israel 1935
Served in the British Army (World War II)
Nr. 10696
Fell in battle near Keren (Eritrea) 5.3.1941
Buried in British cemetery near Keren (Eritrea)

(from "Palestine and Middle East")

על גרשון יענקלביץ'

...און אויב דו געפינסט מיך
א טויטן ליגן אין פעלד
א טויטן אין שניי
צוגעדעקט מיט א ביסעלע שטרוי...
(קטע משיר פרטיזנים)

בספרים "פארטיזאנער גייען" מאת קצ'רגינסקי ו"מלחמת הפרטיזנים" מאת כהנוביץ', מתואר קרב דרמטי אותו ניהלו הפרטיזנים ביערות נאצ'ה. בקרב זה השתתף ונפל כגיבור בן ברסלב, גרשון יענקלביץ', המכונה וולוול־גרשקה.

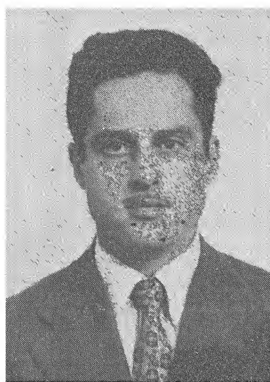
יענקלביץ' נולד בברסלב בשנת 1910. באמצע שנות ה־30 עבר ללידה, שם התחתן וחי עד המלחמה. בקיץ 1942 ברח מהגיטו ליערות נאצ'ה, שם הצטרף לגדוד פרטיזנים ע"ש קוטובסקי (אוגדת "לנינסקי קומסומול") ומונה למפקד־כיתה. הודות להתמצאותו בדרכים הצליח בהרבה מקרים לפרוץ לו דרך עם כיתתו מכיתור של גרמנים ו"פולנים־לבנים". בהתחלת 1943 הוריד מפסי הרכבת על־יד מרציקאנץ 2 רכבות גרמניות. ידו היתה בחיסול מספר ניכר של צוררים.
יענקלביץ' הצטיין במיוחד בפעולות חבלה בקשר הטלפוני והטלגרפי. באחת מפעולות אלה, בדרך מארציקאנץ־סובאקינצה, תפס סוכן ריגול והסגירו למחלקה המיוחדת של הגדוד.
וממשיך קצ'רגינסקי:
...זה היה ב־9 בספטמבר 1943, מספר גרישה – אנו בדרך לביצוע משימה. פתאום שמענו קולות: – עמוד! עמוד! התפזרנו בין השיחים ונשקנו דרוך.
הסתכלתי סביבי: לפני 25 חיילים מהגרניזון שחונה במרציקאנץ, כולם חמושים ברובים אוטומטיים. על ידי ראיתי את אמא, את הברסלבי גרשון יענקלביץ' ואת וינצ'קובסקי מרדון. פתאום ירד עלינו מטר כבד של יריות.
– בשום אופן לא להתמסר חיים – פוקד אני בעצבנות...
וינצ'וקובסקי מספר מה שקרה בהמשך:
– אך נפלה אמו של גרישה, זינק הוא עם ה"פולמיוט" (תת־המקלע), זקוף בתוך ברד האש, הגיע לרוצח אמו וריסק את פניו. בכדי לחפות על גרישה הגברנו אני ויענקלביץ' את האש על האויב שפתח בנסיגה. התחלנו במרדף אחריהם, אך יענקלביץ' נפגע ונפל. גם את גרישה איבדתי משדה־ראייתי.
היכן גרישה?
וגרישה מספר:
היא שכבה, אמא'לה שלי, כאילו מחייכת אלי. בחוזקה הצמידה את הרובה לגופה. הוצאתי אותו מידיה וכיסיתיה בזרדים ועלים. אחר־כך כיסיתי בענפים את יענקלביץ', הסתרתי את נשקם (שלא יפול לידי האויב) וחזרתי לבסיס.

י. לוין

על מיכאל (מנדל) שרמן
בן רבקה ולייב

כשיהודי גיטו ברסלב היו נתונים בתהליך ההשמדה, ברח מיכאל מהגיטו והסתתר ביערות ובבתי איכרים, עד שלאחר נדודים רבים התקבל כפרטיזן בחטיבה על־שם ז'וקוב. הוא השתתף במבצעים שונים וגרם לאויב הגרמני אבידות ברכוש ובנפש.
עם גמר המלחמה ולקראת סוף שנת 1945 עבר מרוסיה לפולין, והגיע לארץ בעליה בלתי־ליגלית. כחודש ימים שהה באחד הקיבוצים באיזור חדרה. לאחר־מכן התנדב לפלמ"ח ושירת בגדוד החמישי של חטיבת "הראל". מיכאל השתתף בליווי שיירות לירושלים, לחם בערבים במצודת "הקסטל", ובקרבות על־יד רמת־רחל נפצע קשה ושכב כחצי־שנה בבית־חולים בירושלים.
הפרטיזן האמיץ, ולאחר מכן איש הפלמ"ח, ניסה בכל כוחותיו ללחום גם נגד המחלה הממארת שתקפה אותו, אבל ללא הצלחה.
ב־2 במאי 1979 נפטר מיכאל בקנדה. השאיר אחריו את אשתו, בלהה ושתי בנות: רבקה ולאה.

בלהה שרמן

שמושקוביץ' שרה
בת בתיה ולייזר גמוש

נולדתי בברסלב, אבל את ברסלב של ימי ילדותי איני זוכרת. אבי, לייזר גמוש, עזב את העיר בהיותי בת שלוש. גרנו בנובי־פוהוסט, במיורי ובשנות המלחמה באופה שבאורַל. חזרתי לברסלב אחרי מלחמת העולם השניה, בשנת 1946, עם בעלי זיסקה שמושקוביץ' ומשפחתו. מצאנו במקום משפחות יהודים מעטות רובן ניצולי השואה, שבדרך נס נמלטו מהטבח הנורא, וכן משפחות אחדות שעזבו את ברסלב ביוני 1941 וחזרו.

במשפחת בעלי שמעתי סיפורים נלהבים על יופיה של העיר, על האגמים הכחולים, על יערות אורן בסביבתה ועל אלפי יהודים שאיכלסו אותה. לצערי מצאתי קברי־אחים ענקיים בעיבורו של היער, בהם נטמנו כ־4500 יהודים, וקברים בודדים ביערות ובשדות שם נרצחו רבים שניסו להימלט מהטבח, וכאמור כמה עשרות משפחות של ניצולי השואה. היו משפחות נוספות מיוצאי ברסלב שמצאו מקלט בערים ברחבי רוסיה בימי המלחמה ונשארו שם. לעתים בעיקר בחודשי הקיץ, היו באים לברסלב, מבקרים בבית־הקברות, מנקים, מסדרים את המקום וחוזרים למקום מגוריהם.

בתחילת שנת 1976, ביוזמתם של חיים סטבסקי, שמואל לובוביץ ומשפחתי, הוחלט לארגן פגישה רבת־היקף. התכתבנו עם כל יוצאי ברסלב שאת כתובתם ידענו וקבענו להיפגש בברסלב ב־24 ביולי. ההיענות היתה רבה. הגיעו אנשים מכל רחבי רוסיה: בתיה ארקליס (דייטש) מאלמה־אטה, ניסן קונין מבוברויסק, משה־חצקל מילוטין מקיסלובודסק, חיים סטבסקי מאופה, שמואל לובוביץ מקייב, חיים מוניץ מווילנה, גליה, חיים ויהושע קאנפר ממינסק, משפחתי מריגה, ליובה מלר מדווינסק ומשפחות נוספות. מארחינו היו כמובן המשפחות היחידות שעוד נשארו בברסלב וביניהן משפחות שמעון פאר, חיים דייטש, סמובר, שורה מילוטין, ישראל רוזנברג וטיסמן.

קשה לתאר את שמחת הפגישה הזאת; פגישה בין אנשים, חברים, שכנים שדרכיהם נפרדו לפני שלושים וחמש שנה; פגישה בין אלה שנשארו במקום וחיו את כל זוועות

השואה, ובין אלה שעזבו את ברסלב ביוני 1941, בטרם השתלטו הגרמנים על העיר.
את היום הראשון לכינוס הקדשנו לבית־הקברות. השטח היה מוזנח. אספנו ושרפנו את הענפים היבשים, ניקינו את השבילים, העלינו זכרונות, התייחדנו עם זכרם של הקדושים. המשך הפגישה היה בביתו של שמעון פאר. ארוחת הצהריים התמשכה עד השעות המאוחרות של הלילה. שוב ושוב העלאת זכרונות וסיפורים על שעבר כל אחד מאתנו.
ופרידה. פרידה מקבריהם של יקירינו, פרידה מברסלב, פרידה מידידים והרגשה כבדה בלב – האם ניפגש שוב אי־פעם?

הבורות – "די גריבער". כאן הושמדו יהודי ברסלב והסביבה
"The Pits". The Jews of Braslaw were killed here

יואל נימנוב

על אדמת ברסלב

אלמים קברי האחים
אפופי שקט, דומם
הרכינו ראשיהם החיים
ולעיניהם עלה העבר

האדמה ספוגה פה דם
דמעות כנחל נשפכו
האם אפשר לשכוח זאת?
איכה אפשר זאת לא לזכור?

פה קבורים האלפים
שנרצחו ביד זדונית
על חטא אחד ויחיד –
על היותם יהודים

שילמו הנאצים על הכול
על דם, אימה וימי השחור
מותכם תמיד יהיה תזכורת
לכל הזמנים ולדור ודור

עומדים בשקט, ביראה
קרובים, רֵעים ומכרים
פה ישנים שנת עולמים
נוער, טף וגם זקנים.

ולא נשכח אתכם, לנצח
ובלב כולנו התקווה
לא עוד מלחמה, לא רצח –
ישרור שלום על אדמה.

השיר נכתב ב־25–24 ליוני 1976, ביום המפגש לזכר יהודי ברסלב והסביבה שנרצחו ע"י הצורר הנאצי בשנים 43–1941.

תרגום חופשי מרוסית

לזכר הנופלים

נגמרה המלחמה.
הקימונו משפחות, גדלנו ילדים.
בדרך לא דרך עלינו ארצה להקים בה בית מחדש.
ביום פקודה התייצבו בנינו להגנת המולדת, לא כולם שבו מהמלחמות

על מות בני כי אבכה

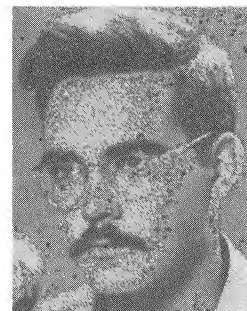
לאן ולמי,
– את דמעי,
את בכיי,
– לאן ולמי
אביאנה?

לאן ולמי,
– יתמותי,
בדידותי,
– לאן ולמי
אשיחנה?

לך אביאנה
לך אשיחנה
– אליך, אלי,
– יתמותי
ודמעי
אשלחנה.

אב

קורט אמיתי
בן אריה ואסתר

נולד ביום ז' בניסן תרצ"ו (30.3.36) ברמת־גן. הוריו, אנשי־עבודה, חינכו את בנם ברוח תנועת־העבודה ומילדותו נמשך לחקלאות ולחיי־קיבוץ. משסיים את לימודיו בבית־הספר היסודי רצה להמשיך בבית־הספר החקלאי על־שם כדורי. אולם בהתחשבו ברגשות־הוריו שלא יכלו להיפרד מעל בנם ולשלוח אותו "למרחקים", הסכים להמשיך את לימודיו בבית־הספר "שבח" בתל־אביב. מוריו האיצו בו להתמסר ללימודים טכניים בדרג גבוה, אבל הוא לא הסכים לכך, בהיותו חדור רוח של חלוציות מגשימה. אז עזב את תנועת "הצופים", אשר אליה השתייך, והצטרף לתנועת "השומר הצעיר" – לגרעין "שומריה", אשר שימש השלמה לקיבוץ זיקים. עד ליום גיוסו לצה"ל, בינואר 1955, במסגרת הנח"ל, השתלם בבית־מלאכה משוכלל והשלים את ידיעותיו הטכניות למען יוכל להביא תועלת לקיבוצו לעתיד. בצבא עבר קורס מ"כ ולאחריו אימונים מתקדמים. כשהגיעו התקפות־האויב לשיאן בהתקפת־הרצח על הכינוס הארכיאולוגי ברמת־רחל, יצא עם יחידתו לפעולת־תגמול ביום כ"א בתשרי תשי"ז (26.9.1956). בקרב זה על חוסאן נפגע מרסיסי־רימון אך לא הסכים להיסוג ולא בלבד שזירז ועודד את יחידתו להתקדם אלא שהוא עצמו המשיך בהסתערות עד שהוכרע מכדורי־האויב. באחד ממכתביו כתב: התנועה הוא בשורות־המגן" – ואת עמידתו במבחן זה הוכיח בנפלו. הובא למנוחת־עולמים בבית־הקברות בזיקים. במלאת שנה לנפלו הוציאו הוריו חוברת לזכרו. גם קיבוץ זיקים הוציא חוברת לזכרו ולזכר עוד שלושה מחברי־המשק שנפלו. זכרו הועלה בספר של אורי מילשטיין, "מלחמת הצנחנים".

בינואר 1955, במסגרת הנח"ל, השתלם בבית־מלאכה משוכלל והשלים את ידיעותיו הטכניות למען יוכל להביא תועלת לקיבוצו לעתיד. בצבא עבר קורס מ"כ ולאחריו אימונים מתקדמים. כשהגיעו התקפות־האויב לשיאן בהתקפת־הרצח על הכינוס הארכיאולוגי ברמת־רחל, יצא עם יחידתו לפעולת־תגמול ביום כ"א בתשרי תשי"ז (26.9.1956). בקרב זה על חוסאן נפגע מרסיסי־רימון אך לא הסכים להיסוג ולא בלבד שזירז ועודד את יחידתו להתקדם אלא שהוא עצמו המשיך בהסתערות עד שהוכרע מכדורי־האויב. באחד ממכתביו כתב: "המבחן האמיתי של סיסמאות התנועה הוא בשורות־המגן" – ואת עמידתו במבחן זה הוכיח בנפלו. הובא למנוחת־עולמים בבית־הקברות בזיקים. במלאת שנה לנפלו הוציאו הוריו חוברת לזכרו. גם קיבוץ זיקים הוציא חוברת לזכרו ולזכר עוד שלושה מחברי־המשק שנפלו. זכרו הועלה בספרו של אורי מילשטיין, "מלחמות הצנחנים".

רובוביץ' חיים
בן משה ושושנה

נולד ביום ב' במנחם־אב תרפ"ט בירושלים. למד בבית־הספר "תחכמוני". נתייתם מאביו בגיל 10. למד מלאכה בבית־הספר "עמל" ובן 15 החל לעבוד במקום אביו בחברת "אגד", כדי להקל מעל אמו את עול הפרנסה, והגיע לתפקיד נהג. התאמן בגדנ"ע, ובמלחמת־השחרור התגייס לשירות מתוך הכרה ברורה במטרת המלחמה. השתתף בפעולות במקור־חיים וכו'.
בהובלת שיירת אספקה להרטוב נפל עם חבריו, שהותקפו על־ידי 500 ערבים ועמדו בקרב־גבורה עד הכדור האחרון, ביום 18.3.1948 היה קבור בסנהדריה בירושלים, ביום י"ב באלול תשי"א (13.9.1951) הועבר למנוחת־עולמים להר־הרצל בירושלים.

זייף צבי
(יהושע־השל)
בן־חיים אבא וחסיה

נולד בשנת 1912 בברסלב, פלך וילנה, פולין. למד ב"ישיבה" עד גיל 16. בגלל מצבה הדחוק של המשפחה נאלץ להפסיק את לימודיו – היה הבכור במשפחה – ותמך בהוריו. לא מצא סיפוק לנפשו בעבודה בלבד ונעשה פעיל בסניף "החלוץ" בעיירתו, שהיה ירוד מאד, ועשה הרבה למען הקרנות הלאומיות. שירת שנתיים בצבא הפולני, ובפרוץ מלחמת 1939 לחם בשורותיו נגד הצבא הגרמני. נלקח בשבי על־ידי הרוסים. ברוסיה נתגלגל ממחנה למחנה וסבל רעב וקור. עם התארגן הצבא הפולני ברוסיה יצא עמו ועלה לארץ ב־1944. בבואו לארץ עבד שנה אחת בקיבוץ תל־יוסף, התערה יפה בעבודתו, אבל בגלל הרגשת־הבדידות עזב את המשק ועבד כרפתן ברמת־גן. הצטרף ל"הגנה". השתתף בכיבוש תל־ליטוינסקי, חיריה ועוד (היה בין הראשונים שיצאו לקוים, עוד בהיות "הירקון" הקו).
לצבא ההגנה לישראל התגייס גיוס

מלא, אף־על־פי שעל סמך עבודתו החיונית כרפתן במשק פטור היה אז מגיוס. הוא אמר: "אם אני, חייל מאו־מן, לא אלך – מי ילך?!" ער, זריז ומלא־מרץ. מילא את כל תפקידיו בא־מונה ובמסירות. נפל בתקופת ההפוגה השניה במשלט מידיה בכ' באלול תש"ח (24.9.1948). נקבר בנחלת יצחק ב־26.9.1948.

לוין אריה

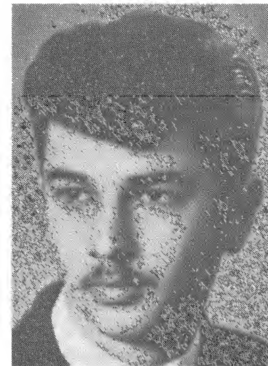
בן יעקב וזויה

נולד ביום כ"ט באלול תש"ו (25.9.1946) בהרי אורל שברוסיה. לפו־לין עבר עם משפחתו ובסוף 1958 – ראשית 1959 יצא לישראל. אחרי תקו־פה קצרה במוסד חינוכי של "עליית הנוער" ("הדסה"), הגיע לכפר־רופין, תחילה במסגרת חברת נוער ולאחר־מכן בכיתת הבנים. כמה חודשים אחרי עלייתו בא גם אביו לארץ. בן אהוב וטוב היה לו, והאב דאג לבנו ורצה בכל מאודו שיהיה מסור ונאמן לעמו. אריה למד בבית־ספר תיכון וסיים את לימו־דיו בכיתה י"ב בבית־ברל בצופית. מהיר תפיסה היה ועד מהרה קלט את הנלמד והפך לנער ישראלי לכל דבר. אף העבודה לא היוותה בעיה מיוחדת בשבילו כי הוא הצטיין בחריצותו. היה עליז וחברותי לכל. ידע להשכיח את עצמו בשירה ובמשחק ובריקודים במסיבות הרבות שנערכו במקום; אך לא רק לשיר ולרקוד ידע כי אם גם לבטא דברים קשים ומרים, בלי חלקת לשון וללא פשרות, כי המציאות לימדה אותו להיות כן. אך דומה היה שהוא התגבר על הכל, השתלב בחברה יפה והיה שייך לנוף. גויס לצה"ל בנובמבר 1965 ושירת כמפקד צוות מרגמה ב"גו־לני". היו מכשולים בדרכו אך הוא התג־בר על כולם. גם בפני בעיות־חיים שהז־מן גרמן בתהפוכותיו עמד בגבורה. במלחמת ששת הימים השתתף ונלחם ברמת־הגולן. מוכנים ודרוכים היו לקדם כל התקפה כשהאויב ניסה לכ־בוש שטחים מאדמותינו. היחידה, בתוך כל שאר הלוחמים, השיבה אש בכמות ובעצמה מאין דוגמתן, ובהגיע היום שהחטיבה פרצה אל עבר הרמה, היא גמרה את החשבון עם האויב הסו־רי; היא הגיעה לקוניטרה עם ראשוני הלוחמים. בכל המלחמה לא היתה ליחידה שהות להחליף כוח בעבודה יומם וליל למילוי כל המשימות שהוט־לו עליה ואשר עמדה בהן בכבוד. בכל התקופה מילא אריה את תפקידיו בהצטיינות. כאשר נדרשה היחידה באחד הימים להקים צוות נבחר לתר־גיל מיוחד, נבחרו טובי האנשים – וביניהם היה גם אריה. הכל בוצע בשל־מות ומעבר למצופה. הוא יצא מן המלחמה בשלום אבל לאחר־מכן באה התקרית הבלתי־צפויה והכריעה אותו: אז נפצע קשה וימים אחדים היה ללא הכרה ובבוקר יום כ' בטבת תשכ"ח

(21.1.1968) מת מפצעיו בבית־החולים. את תפקידו ביצע עד רגעו האחרון בדבקות ובשלימות שהיו אופייניים לו. הובא למנוחת־עולמים בבית־הקברות בכפר־רופין.

ברקמן שמואל
בן הלינה ובוריס

נולד ביום ט"ו באדר תש"ח (26.2.1948) בריגה שבברית־המועצות. בשנת 1958 עלה עם הוריו לארץ והמשפחה התיישבה בקרית־ים ואחרי־כן עברה לקרית חיים. שמואל, או ז'ונל'ה בפי הוריו, היה בנם בכורם, ילד טיפוחיהם היקר, אשר לו הקדישו את מיטב זמנם ומרצם. אחותו נולדה אחת־עשרה שנה אחריו. לאחר שנת לימודים אחת בריגה השלים שמואל את לימו־דיו היסודיים בבית־הספר "מפלסים" בקרית־ים, שם נתגלו כשרונותיו, אם כי התקשה לא מעט בקליטת השפה העברית. שמואל המשיך ללמוד בבית־הספר התיכון "רודמן" בקרית ים, אך עד מהרה נוכח כי הוא נוטה למקצועות הריאליים, ועבר ללמוד בבית־הספר להנדסאים שליד הטכניון. שמואל היה תלמיד מצטיין בבית־ספרו. סיפר חברו מיקי: "את שמואל הכרתי מילדות. כאשר אני מנסה למצוא קו חוזר באישיותו, בולטת לעיני במיוחד השאיפה שלו להתקדם ולהצליח. שמואליק הגיע לבית־הספר להנדסאים לאחר שנתיים של בית־ספר תיכון־עיוני, ללא הרקע הטכני שמעניק בית־הספר המקצועי. הודות לשאיפותיו ול־כוח רצונו, היה עד מהרה תלמיד מצ־טיין בכל המקצועות הטכניים. משסיי־מנו את הלימודים בבית־הספר, נקבע שמואליק כתלמיד המצטיין של המח־זור". פעילותו של שמואליק לא הצטמצמה רק ללימודים. הוא היה חבר בתנועת הנוער העובד והלומד, השתתף בתחרויות הקליעה האזוריות, שנערכו מטעם הגדנ"ע, וניגן באקורדיון. אחותו סיפרה עליו שהיה פטריוט קיצוני. אהב לטייל ברחבי הארץ, תמיד התווכח בהתלהבות על עתידה של המדינה, ובמלחמת ששת הימים, לאחר שנדח־תה בקשתו לגיוס מוקדם, התנדב לע־בוד במפעל לייצור נשק.
שמואל גויס לצה"ל במחצית פברואר 1968, הוצב לחיל החימוש, ושם עבר קורס טכנאי צריח. בתפקיד זה שימש כל ימי שירותו. בתקופת שירותו כתב שמואליק ספר ובו הסביר את עקרונות ההפעלה של התותח בטנק שרמן ואת שיטות אחזקתו. הספר הוצא לאור על ידי מפקדת קצין חימוש ראשי. בתעו־דת השחרור שלו מהשירות הסדיר צוין: "מילא את תפקידו ביעילות ובמסירות. בעל רמה מקצועית גבוהה".
במחצית פבורואר 1971 סיים שמואל את תקופת שירות החובה שלו ומשי־צא לחיים האזרחיים החל לעבוד במפ־על "סולתם". יחד עם זאת הכין את

עצמו לקראת הלימודים בטכניון, בפקולטה להנדסת תעשיה ואמנם הוא התקבל ללימודים בטכנין ונמנה עם הסטודנטים המצטיינים בפקולטה. באוגוסט 1972 נשא לאישה את חברתו הדסה, שלמדה גם היא והם המשיכו בלימודיהם ובו בזמן בנו להם יחד את חיי המשפחה החדשים. אותו זמן התגורר בנוה שאנן. במלחמת יום הכיפורים הצטרף שמואל ליחידתו בחטיבה הדרומית. ביום כ"ו בתשרי תשל"ד (22.10.1973) באחד הקרבות שהתחוללו בין איסמעיליה ובין האגם המר הגדול, נפגע הטנק שלו על ידי טיל ושמואל נפל. הוא הובא למנוחת־עולמים בבית־העלמין בחיפה. השאיר אחריו אשה, הורים ואחות.

במכתב תנחומים למשפחה כתב שר הביטחון דאז, משה דיין: "שמואל היה חייל מסור וחבר נאמן. שמואל היה אהוד על כל מי שהכירו"; אמרה עליו אחותו האהובה: "בשבילי היה שמואליק מעין אב שהתווה את ראשית דרכי ורצוני להיות סמל הצניעות, ובשביל חבריו היה מנהיג. כשם שאני הערצתי אותו וצייתי לכל פקודותיו ובקשותיו, כן עשו גם חבריו. אלא ששמואליק היה מנהיג נעים הליכות. הוא היה איש משפחה חם מטבעו שנתן כבוד להוריו וגם לאחר שהתחתן שמר על קשרים הדוקים אתי ועם הורינו. אני תמיד התגאתי בשמואליק. כששמואליק היה נכנס הביתה, היה הבית נמלא אור"; מפקדו, סגן־אלוף טוביה, כתב לזכרו: "צנום, עיניים צרות, שנעשות צרות עוד יותר, תוך כדי חיוך, שכמעט תמיד נסוך על פניו, בלורית מטופחת והבעה 'ממזרית' – כך הכרתי את שמואליק לראשונה. בטחונו העצמי היה תכונה דומיננטית באופיו. זכורים לי מקרים רבים שנהלנו ויכוחים, בהם ניסה שמואליק להוכיח שהוא מבין ויודע את הדברים טוב יותר וכשחשב שצדק, לא היסס להתנצח עם מפקדיו. 'בוא נתערב שאתה לא צודק' – היה נוהג להתריס ומיד מרצה בשטף דיבורו על תיאוריות, המנסות להוכיח שבעצם חוץ ממנו אין מי שמבין בבעיה. ההתערבויות היו מרכיב קבוע ביחסי העבודה שבינינו וכשנוכח שטעה, ידע להפסיד בכבוד. לפעמים מצאתי את עצמי מהרהר: מאיפה שואב בחור צעיר זה את הכוח הפנימי להתמודד עם קצינים, שהיו מבוגרים ממנו בשנים, באותה נימה המפגינה ביטחון עצמי כה רב. כמה אופייניים לו, הגאווה והביטחון העצמי והכושר להחדיר תחושות אלה בקרב חבריו. בחיוך התמידי הנסוך על פניו שבה שמואליק את לב חבריו והישרה על סביבתו אווירה טובה, תוך גילוי חוש־הומור בריא".

מתוך "ספר יזכור" בהוצאת ממשלת ישראל ומשרד הבטחון

פרקי אופסה

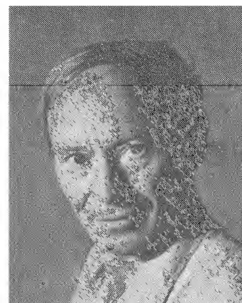

Memorial stone on Mount Zion, Jerusalem מצבה במרתף השואה, ירושלים

Map of Opsa

מפת אופסה

אביאל (אבלביץ) יעקב
בן אסתר וצבי

אציג את עצמי

לא הייתי בשואה ולא נקראתי אביאל במקום הולדתי.
אני יענקל אבלביץ' מאופסה. שם חייתי עד גיל עשרים ומאז שנת 1938 אני בישראל. איש לא נשאר ממשפחתי הגדולה, פרט לכמה בני־דודים מצד אמי, מהם המקורב ביותר הוא מוטקה, מפיו רשמתי את סיפור השואה שלו.
בתום המלחמה, בשנת 1945–1946, התחלתי לחפש משפחה; חיפשתי בין הפליטים־השרידים. פניתי למשרד לחיפוש קרובים בסוכנות, וכן לצלב האדום הבינלאומי – הכול לשווא. הם היו ברשימת המיליונים. תהא נשמתם צרורה בצרור החיים. לימים חשבתי: מה טוב יהיה באם אציב יד למשפחתי ולעיירתי אופסה, מזכרת־מלים־ורגשות ליהודים טובים שכה זכורים לי, והתחלתי בכתיבה.
ופעם בבית־הקברות, ליד המצבה של יקירינו, פגשתי אדם יקר, חבר קיבוץ, מפיו שמעתי שגם לו יש רעיונות כאלה להנצחה בכתב – והתחברנו.
כל פרקי אופסה אותנטיים, כמובן, באספקלריה האישית שלי, לפעמים בשמות הנכונים ולפעמים בשמות מושאלים. הכל נכון ומדוייק.
על שואה ופרטיזנים שמעתי מפגישות שהיו לי עם ניצולים. הרבה סיפר לי בן־דודי מוטקה, הרבה קראתי וראיתי על המסך – כל אלה חברו לסיפור ולשיר.
כאמור, אין הם עדות בגוף ראשון. גוף המיליונים הוא המקום וכך גם קבלו את כתיבתי.

מנהרת הזמן

אני נכנס למנהרת־זמן ומחפש את העבר. אני צועד מההתחלה אל הסוף ומנסה לפרוץ את מערכות הזיכרון ולהתחיל בסיפור העיירה שלי. אני נובר בתאי הזיכרון ומעלה על הכתב טיפוסים וסיפורים, זכר ילדות וזכר נעורים. אבק־שנים מכסה כל זאת עד כי העיירה נראית לי מרחק שנות־אור. האם בכלל את קיימת עוד?! עם כל האהבה לעבר – איני רוצה לראותך שנית. רק במלים אתאר אותך, בסיפורים שאין בהם סדר ורציפות, אין מוקדם ומאוחר.

אעצום עיני ואראך בגודל טבעי: רחובות, אנשים, שווקים, גויים, יהודים, אהבות ומריבות, רכילויות וחגיגות, שבת וחול בערבוביה, אבל כל דבר נראה בבירור.
הנה אראך משתרעת בין גבעות נמוכות, רדומה ושקטה ביום שבת אחר־הצהרים, שוקקת תנועה בימי־חול, ימי־שוק, פושטת צורה ולובשת צורה, מרטיטה ומחייה.
אזכור אנשים בשמותיהם, שמות הגנאי או הכינוי – ואני, אחד מהם, ניצב בצד ורושם...
הבה נצא לטיול קצר ברחובות:
נתחיל מכיוון ברסלב. כאן תראו הרבה שמיים וירק ושדות מוריקים. דרך מובילה בין שתי שורות עצים עבי־צמרת: דרך המלך לברסלב. כאן נחלת משפחת רפופורט, יהודי בעל קרקעות, שורשיו באדמה ופרנסתו על עגלונות. בשטחים אשר בידיו נמצא השוק האיזורי, המתאסף כל יום שני בשבוע. הדרך מרוצפת אבנים עגלגלות, והעגלות מרעישות בנסיעתן לשוק. נרד מהר לכיוון העיירה, נחצה את פסי הרכבת ונברך בשלום את הנפחים ממשפחת זילבר, מאיר ואחיו. בנפחיה הקטנה מתעופפים גיצים והקורנס מכה בברזל המלובן; פרסות נצמדות לרגלי הסוסים וחישוקי־ברזל מורכבים על אופני העגלות.
מכאן מתפלגת הדרך. נפנה ימינה ונגיע לתחנת הרכבת. בדרך נעבור ליד תחנת המשטרה וכמה בתי יהודים. נתבונן מעט בתחנת הרכבת ונראה פגישות ופרידות נרגשות. אם תרצו להמשיך, נגיע לאחוזה היפה, פינת־חמד בחיק הטבע. שם היה בית־הספר שלי.
נחזור ונלך למרכז העיירה. בדרך נעבור על פני הרבה בתים קטנים וגדולים של גויים, רובם איכרים. כאן גרו שלמה העגלון ובנו יוסקה, יוסל טודרס ובנו משה ועוד יהודים בודדים. ריכוז מגורי היהודים התחיל, למעשה, מבית השוחט ליברזון. ממול גרו שני האחים ביקוב, משה וגרשון. בצד בית השוחט נמצא בית־התה של וולוול ואשתו השמנה מאשה.
וכך נראה המרכז לאחר השריפה;
בית־דריסוויאצקי, בית־קומותיים בנוי לבנים אדומות, לצידם אברשה כגן חותנם, לשניהם חנויות מנופקטורה בשפת דאז; לפניהם החנות של ארציק, עבדקן וחסיד מכובד; ממול פייביש העגלון, בצידו לייזר ובנותיו טניה וחסיה. לכיוון המרכז בית־מידות של משפחת לוין, מאפיה ואכסניה. בפינה עמד מבנה לא גמור, רק היסודות נבנו והוא היה שייך לגוי קונדטוביץ', בעל רגל תותבת ומנהל תחנת הרכבת. שמאלה, לכיוון הכפר מדזיוק, נמצאים החנות הגדולה של משפחת אולמן, בית־קומתיים, חצר גדולה; הגביר של העיירה.
הלאה ממנו בית חיים אבא הזגג, נמוך הקומה, "דער קורצער פרייטאג" עם הבנות והבנים. לצידו בית שכנו ובעל־ריבו הנצחי, ר' חיים ברל ביקוב, אבי שושלת החייטים. בהמשך ובאותו צד – המאפיה של ישראל, בעל האף הגדול, "ישראל דער נאז". אחריו בית זליג העגלון, ברוך־איצ'ה ובנותיו העקומות, כמה בתי גויים, באר מים, וממול – בית־הכנסת של החסידים, ראשון בגודלו, בנכבדיו ובעשירי העיירה. שביל חול תלול מוביל לבית־הקבורה הנוצרי, עצי אורן לוחשים ברוח ובלילות־חורף, כך סיפרו, מרקדים שם השדים.

במרחק־מה משם נמצא בית־השחיטה של לייבל מוניץ. כלב אימתני קשור בשרשרת, מטיל אימה על הילדים הבאים לשחוט את התרנגולת לשבת. מאחורי בית־השחיטה היו גבעות־חול פרועות ופסי־רכבת חצו אותן ויצרו תהום מפחידה. סוף העיירה לצד זה.

נחזור למרכז. כאן ישנו גן לא־נטוע וצורתו משולשת. גדר־עץ נמוכה חובקת אותו. הגברתנים היו מכים ביד ושולפים את הקרשים. כאן היה מרכז העיירה בערבים, בשבתות ובחגים; ללהג, להימורים, לכזבים ולקטטות. מסביב לגן היו מפוזרות חנויות הגבירים; כאן היה בית לוין, חנות המנופקטורה הגדולה מכולם, ר' נחום ובנותיו המכוערות והרווקות. הבריות אמרו עליו ששכלו לקוי. לצידו החנות של זלמן קאיאצקי ועוד חנויות קטנות. בהמשך, במעלה הגבעה, היתה בנויה הכנסיה, צלביה מבהיקים בשמש ופעמוניה נשמעים למרחקים בתפילות־חג, אשכבות ועוד חגים שידעתי את שמם. מאחורי הכנסיה היתה אחוזת הכומר, בית אגפים רבים, חצר גדולה ושני כלבים גדולים. גן־עצי־פרי השתפל עד לפאתי האגם. שני עצי שיטה עבותים ניצבו זקופים וחסידות קיננו בהם. קולן הודיע על השמש השוקעת או הביא את בשורת האביב. טבעת ירוקה חבקה את האגם סביב־סביב, משובצת כפרים ואחוזות. רצונך להמשיך לצד האגם, תוכל להגיע לכפר פליקן. כאן סוף העיירה לצד זה.

מהמרכז נפנה ימינה לדרך וידז. נשב לנוח לרגע על ספסל ביתנו מול הכנסיה. נגלוש במדרון שמאלה ואנו בסימטאות העוני, בתים נמוכים מעץ, גגות־קש ויהודים שפרנסתם דחוקה. בשפת הגנאי קראו לאיזור "סרילובקה"... נעבור ליד בית לייב החייט, אחי אמי, נמשיך בסמטה החולית ונגיע לבית־הכנסת של האשכנזים. נפנה ימינה לכיוון ה"בורות", הלא הם הבורות בהם הטמינו תפוחי־אדמה לימות החורף – ושוב אנו ליד בית־הקבורה הנוצרי. נחצה בקפיצה את פסי הרכבת והנה דורכות רגלינו בחורשת הליבנים "בֶּרזניק", חורש האהבה. מה לא עשו שם? רק אל תספרו מי עם מי.

שוב שמאלה ונגיע לבית הרשות המקומית "גמינה". בחצר הרשות היה בית־כלא של יום ראשון. שם כלאו את השיכורים. לצד הכלא היה בית מכבי־האש, אולם־תזמורת ומגרש כדור־רשת.

נחזור לביתנו בדרך וידז. במורד הדרך עמדה שיטה עתיקה וכל גזעה חלול, טובה למשחקי מחבואים; באר־מים מימין, בית־מרחץ, ובית הבלן ר' מנדל. נחל קטן פילס דרכו באחו ובהמשך הדרך היה צורך בגשר. ליד הגשר נוצר מקווה מים וצפרדעים קירקרו שם בלילות.

זאת אופסה: בתי לבנים במרכז, בתי עץ עלובים בשכונות העוני, עשן־ארובות בחורף וגעיית פרות בקיץ. גבעות ירוקות, יער גדול באופק ואגם־תכלת המתחבר לשרשרת אגמים. עגלות רתומות לסוסים עייפים, ימי־שוק, ימי־שבת צלצולי פעמונים, יהודים הממהרים לתפילה, חסידים, מתנגדים, חתונות, הלוויות, חתנים וכלות, עוני ודלות, אהבות ומריבות – זאת אופסה.

בחורף – עיירה נקיה, צחה ורדומה; עשן כחלחל מיתמר מארובות הבתים. קר בחוץ

והלחיים סמוקות. בתוך הבתים בוער התנור ומתבשלת הארוחה המשפחתית. השלג רובץ בשכבה עבה ומשב־רוח קליל מעיף מיליוני פתיתים קלילים ובוהקים.
בלילות־ירח יגנבו השובבים מזחלת, אותה ימלאו בחורים ובחורות. נשיקות יפרחו ואהבות ובעודם חבוקים וצווחים, כבר המזחלת למטה. ושוב צריך לדחוף אותה במעלה ההר.
כך בקיץ ליד האגם, וכך על גבעות עצי הלבנה. סתם פטפוטים וגעגועים רציניים לפלסטינה, מועדוני תרבות ופלגים ציוניים מתווכחים ביניהם.

עוד ניכנס לבתים, נצחק יחד אתכם, אולי אף נבכה. סלחו אם לא אדייק פה ושם. הרבה שנים עברו מאז – הרבה שנים...

פז׳ר, פז׳ר

מי לא זוכר את השריפה הגדולה של אופסה?! היה זה תאריך אשר לפיו היו מציינים כל אירוע – כך וכך קרה לפני השריפה, או, למשל, אתה זוכר את הבית הזה לפני השריפה? ועוד. השריפה של אופסה – אבן־דרך בהיסטוריה של העיירה, ציון תקופה.
באותו בוקר־שבת אביבי באה פורענות על העיירה. גץ מארובה מלוכלכת של איכר ברחוב מידז׳יוק פרץ, עף ונאחז בגג־התבן של ברוך־איצ׳ה השכן. הגץ הדליק את הקש והיה לאש, והאש אכלה וכילתה את רוב בתי העיירה עד תום.
כתוב: ארבעה אבות נזיקין ופגיעתם קשה – והאש אחד מהם.
באותו בוקר שבת טיילו להם בניחותא מתפללי בית־הכנסת החסידי. זה עתה סיימו את תפילת השבת והיו כל אחד בדרכו לביתו. בתי־הכנסת שבעיירה חילקו את אופסה לשניים: חסידים ומתנגדים, אלה נגד אלה. החסידים חשבו עצמם למכובדים, לשכבת העשירים. המתנגדים פשוטי העם היו, יושבי איזור הסרילובקה, והם עגלונים, סוחרים קטנים ובעלי חנויות קטנות, סנדלרים, חייטים, מתווכים למיניהם וכל יתר המקצועות אשר הכבוד והממון היה מהם והלאה. מחיצה עד לשנאה היתה בין שני הפלגים. אלה קראו לאלה ״חסידישע קישקע״ ואלה הגיבו במילות גנאי ובגידופים. והיה כאשר עמד על הפרק שידוך בין שני הפלגים, היתה השאלה רצינית ביותר. החסידים כרגיל איחרו בתפילה, בעוד המתנגדים כבר היו במחצית הצ׳ולנט של שבת.
כך קרה גם בשבת זו של הפורענות. המתפללים המתנגדים היו מסובים לשולחנות בעוד החסידים זה עתה החלו לצאת מהתפילה.
אני זוכר שבת זו כאילו היתה אתמול, אני רואה בבהירות תמרות עשן סמיך ושחור מתאבכות ועולות דרך הגג, עשן עולה וצורתו כדורים־כדורים, מתגלגל בעצלות בשיפוע הגג – והבית היה בית־ברוך־איצ׳ה.
הולכי בית־הכנסת החסידי נעצרו ולא הבינו מה קורה – האמנם שריפה היא?
ובו ברגע פרצו הלהבות ולשונות אש חבקו וליחכו את הגג ואת הבית כולו, פשטו עליו בפראות מכל פינה. רוח אביבית ליבתה את האש, פעם לכיוון אחד ופעם לכיוון הנגדי. רק רגעים עברו, והבית נהפך לאבוקה בוערת. או אז פרצו יוצאי בית־הכנסת

החסידי בזעקות אימה ושבר: פז'ר! פז'ר! (שריפה! שריפה!).
ארבעה אבות נזיקין ופגיעתם קשה. אחד – זו האש. בימות קיץ היתה האש אוכלת כפרים שלמים עד היסוד. די בניצוץ שהיה נופל על גג הקש והכפר כולו היה למאכולת אש, בתים, אסמים, עצים – זכר לא היה נשאר.
לפורענות מסוג זה היו מתכוננים. בכל עיירה היה גדוד של מכבי־אש. גם באופסה היו מכבי אש והם שכנו מאחורי הגמינה. היו שם עגלות מים על שני גלגלים, חלקן מלאות וחלקן ריקות, היו צינורות בד והיתה משאבה בעלת זרועות לצוות אנשים.
כדי להסיע את עגלות הכיבוי למקום השריפה היו זקוקים לסוסים. פז'ר כי תיקרה, היו יוצאים בחורינו לדרכים, עוצרים עגלות של איכרים, לוקחים את הסוסים, רותמים אותם ופורצים בדהרה מטורפת למקום השריפה. האיכרים ידעו שהסוסים שלהם לא יעמדו במירוץ והיו מתנגדים. זו היתה הזדמנות לבחורים שלנו להראות את נחת זרועם וזריזותם. ברוב המקומות מכבי־האש היו הבחורים היהודיים.
וכאשר באה הפורענות, היו פעמוני הכנסייה מצלצלים צלצולי בהלה ללא הפסקה.
אך, כאמור, כל זה טוב ויפה כאשר כפר בוער. אבל הפעם בערו הבתים של היהודים ושבת היתה, והשעה שעת האוכל – והתבלבלו הבחורים.
סיפרו כי אחד המתפללים פרץ בזעקות פז'ר, הקפוטה שלו נפרמה ברוח ועוד טרם התחילו פעמוני הכנסייה לצלצל, הספיק לעבור את כל העיירה בזעקותיו.
האש פשטה במהירות, נאחזה בכל גג, קפצה מבית לבית. תוך רגעים בערו בתים רבים ומילאו את העיירה בקולות נפץ ועשן.
הפעמונים צלצלו וצלצלו. עשן סמיך כיסה את השמיים ואנשים רצו כאחוזי טירוף, צעקו, דחפו עגלות עמוסות חפצים וסחורה, כלי מיטה ומטלטלים למיניהם. איש לא העז להתמודד עם האש. רצו רק להציל מה שניתן, מהר והרבה.
צלצול הפעמונים היה מוכר לכפריים. הם באו בהמוניהם, מי לעזרה ומי לביזה; לרוב הבאים היו לביזה. גלילי־בד פרחוני התגלגלו ברחובות ואין אוסף. הם השתרבבו בין גלגלי העגלות והיו אחוזי־אש. אוי לעינים. איזה עושר התגלגל מתחת לרגליהם. בדים יקרים שלא יכלו לקנות אותם התגלגלו עתה בחוצות, רק קח וברח. ואז – החלה זרימת הכפריים. הם באו עם שקים ריקים והעגלות המתינו להם מחוץ לעיירה; ממלאים שקים ובורחים דרך השדות, ממלאים ורצים. אפילו המכובדים שביניהם נתפתו לביזה בעקבות האספסוף, מרוקנים וחוזרים שוב ושוב.
האש השתוללה. בית אחרי בית הפך לאבוקה בוערת. אמי החזיקה אותי לידה וראיתי שהיא מהססת: להתחיל לארוז את כלי המיטה או לחכות לנס; ביתנו ניצב בקצה העיירה ומרוחק ממרכז השריפה.
לפתע הגיעו שלושת אחַי הכבאים ואחריהם אבי והתחילו לארוז מכל הבא ליד. תחילה פרשה אמא סדינים על הרצפה וערמה את כל כלי המיטה, כרים ומטלטלים שונים. הוציאה בבהילות מהארונות, ערמה וקשרה והאחים חטפו את החבילות ישר לעגלה, ובדהרה נעלמו אל מחוץ לעיירה.
סוחרי פשתן היינו והיה לנו מחסן פשתן, חבילות וערימות, מעובד ולא מעובד. הכל ערמו בעגלות ובדהרה התרחקו מהעיירה.
אותי הפקידו לשמור על הערימות בעוד האחים ואבי מובילים את כל שניתן.

מהגבעה, ליד הערימות, חזיתי במראה מחריד של העיירה הבוערת ובמרכזה הכנסייה – כי הכנסייה כבר היתה אחוזת להבות. כל האיזור, המבנים, הרפתות, העצים, צלבים, הכל היה עטוף להבות – והפעמונים המשיכו בצלצולי האימה. מה לא בער שם? הזגוגיות הצבעוניות עם ציורי הקדושים התנפצו בשריקה, הרסיסים עפו בשריקה לכל עבר, צלבים קרסו תחתם, לפידי־אש בכל מקום.

פתאום נדמו הפעמונים. האש אחזה במגדל הפעמונים הגבוה והמרכזי. מאות איכרים עם שקי הביזה בידיהם קפאו תחתם למראה הצלבים הבוערים, כרעו ברך והעבירו יד רוטטות מהפה למצח וממצח לכתפים, שמאל וימין, יֶזוס מריה, בשם האבן והבן ורוח הקדושה, מה עינינו רואות, או, מריה! איזה מראה, איזה מראה! גם היהודים נעצרו לרגע, תוהים: היפול מגדל הפעמונים או לא?! והמגדל גבוה, מזדקר לשמיים.

עצרו וראו! הוי, יזוס מריה, הפעמונים החלו לנשור אחד אחד בחבטות עזות ובנפלם השמיעו צליל קטוע. לרגע נדם הכל והמאמינים עצרו נשימתם וכרעו על ברכיהם. מגדל הפעמונים החל נוטה על צידו. יותר ויותר אכלה בו האש. זעקת אימים פרצה מההמון, כיסו פניהם שלא לראות, ותוך שניה – והמגדל עטוף הלהבות קרס תחתיו במשכו אחריו שובל אש ועשן. אוי לעיניים, יזוס מריה, סוף העולם.

לא יכולתי להירדם כל הלילה. הכוכבים קרצו לי כל הזמן והיה לי קר. הרוח הביאה ענני עשן ודמעות ירדו מעיני. הייתי מתעטש בלי סוף. כל העיירה היתה תל של רמץ מהבהב וגיצים נשתלחו פה ושם והתעופפו לשמיים.

עם שחר, כשהתעוררתי לקול ציוץ הצפורים, היה לי קר והייתי צמא. אמי ישבה לצדי וסיפרה לי שהבית שלנו נשאר שלם וכי אבא שומר שם שלא יגנבו. האחים עסוקים בגירוש הגויים ובשמירה על החנויות שנשארו. לאחר מכן התחילו להגיע עגלות מווידז. באו הדודים והביאו לחם, חלב וסוכריות בשבילי, נשקו לי על המצח ונבלעו בין שרידי העיירה.

מכבי האש באופסה

The Opsa fire brigade

את מנדל הכרתם? נו, מנדל הבלן – דער בעדער? אם אתם מאופסה בוודאי הכרתם אותו. באופסה היו יהודים שונים ומשונים, גבירים וקבצנים, שבעים וכאלה שסעודת־השבת שלהם היתה ממתן־בסתר של נשים צדקניות שהיו משאירות את סל המזון בפתח הבית וחרש חומקות מהמקום.

לבי לכם, דלים ואביונים, מסתפקים במועט, משפילים ראש וממלמלים "גם זו לטובה". יהודים טובים, מברכים על פת לחם חרבה ומסרבים בחיוך כל עזרה. יהודים טובים, משכימי־קום לתפילת שחרית ויושבי קרנות בבית־הכנסת. יהודים אלה, העליה לתורה שלהם "רזה" ובקושי שומעים את הברכות שאמרו. כל הימים לעמל, שבת אחרי הצהרים – לשינה, ובין מנחה למעריב מדפדפים בספר תהילים.

יהודים מיהודים שונים. בחורף חובשים כובעי פרוות־כבשים ומעיל פרווה דהוי, מורחים את המגפים שלהם בשמן עטרן מסריח, או עוטפים בסמרטוטים את המגפים.. כל החורף רובצים על התנור והמאכל העיקרי – תפוחי־אדמה בעשרה טעמים. בימי השוק מחפשים את הפרנסה בין הגויים, ובחגים הם גבירים והולכים לבושי־חג לבית הכנסת, מי ללהג ומי לקצת תפילות. בחתונות רוקדים, שותים את הוודקה ופוצחים בשירה, "כשיבוא המשיח, מה נאכל – וכשיבוא המשיח, מה נשתה?" וכל התשובות מתקיימות רק בשיר.

והנשים טרודות בבית, בבישול ובאפיית־הלחם. הריון רודף הריון ובהמשך – טיפול בילדים, הרבה ילדים. סוודר צמר גס מכסה את מחצית גופן, כולל הראש ותמיד מתלווה אנחה לכל סיפור או רכילות.

כאלה רבים היו באופסה. אחד מהם הוא מנדל הבלן. היו באופסה כמה מנדל וכל אחד צויין על פי עיסוקו או מעמדו. מנדל זה היה המסיק והמפעיל של בית המרחץ הציבורי, שהיה על פי רוב על טהרת מתפללי בית־הכנסת האשכנזי, והיהודים אשר הבתים שלהם היו בסביבה הקרובה.

מנדל היה משרת את הגברים ואשתו ינטה את הנשים. בית־המרחץ היה ממוקם על שפת פלג מים שחצה את הדרך לווידז, גשרון־עץ חורק נטוי מעליו, והמים ליד הגשר יצרו שלולית גדולה, ממש בריכה, מכוסה כולה בצמחיה וצפרדעים קירקרו בה כל ימות הקיץ, מוסיקה של ערב.

בית המרחץ היה בנוי קורות־עץ, נמוך מאוד וגג קש מוריק מזיקנה כיסה אותו. אשנבים קטנים היו קבועים בו והדלת היתה נמוכה – כל זאת כדי למנוע בריחת החום. רק על שפת פלג או אגם בנו בתי־מרחץ. מי זה יוכל לסחוב את המים הרבים ממרחקים?

בימי חמישי בכל שבוע היה מנדל קם לפני עלות השחר ומתחיל לסחוב דליים מהפלג. ימי חמישי לגברים, וימי שישי לנשים. לא היה קל: צריך למלא שתי חביות עץ ענקיות, צריך למלא את המקווה, צריך להביא ולהכין את העצים. זה היה יומו הקשה של מנדל.

תנור ענקי עמד במרכז חדר הרחצה, דרגשים נמוכים סביב הקירות. האש היתה מחממת עד להט אבנים עגלגלות שהיו מסודרות בתנור. מנדל היה נוטל את האבנים

הלוהטות ומשליכן לחביות עד שהמים היו כמעט רותחים. חלק זרק למקווה, שיהיו שם המים פושרים. רצפת חדר המרחץ היה חרוצה חריצים גסים לירידת המים, תחילה החוצה, ואחר־כך לבריכה שליד הגשר. בצד אחר של חדר הרחצה היתה במה מוגבהת, מדרגות מדרגות עד לתקרה, שנקראה בשם "פּוֹל" מקום ההצלפות באדים, מקום זה, למעשה, היה קובע את טיב המרחץ.

מצד הכניסה ומאחורי התנור הובילו כמה מדרגות למטה למקווה. פרוזדור צר ואפלולי בכניסה, ספסלי עץ ומסמרים בקירות לתלות את הבגדים, מחלץ מגפיים, כמה שקים מתחת לרגליים, מפוזרים בקמצנות – זה היה כל בית־המרחץ.

נחזור פנימה ונראה מה עושה מנדל ביום חמישי, יומו הקשה:

בטרם שחר והוא כבר על הרגליים. בחורף – כי זאת לדעת, רוב הלקוחות שלו באו בימי החורף, בקיץ יש אגם והרחצה לא עולה כסף – קר בחוץ, והקור חודר לעצמות. יש לו למנדל מעיל מפרוות כבשים, אמנם דהוי ומלא כתמי שומן, אבל זה "פעלץ" באורך, הייתי מגדיר אותו שלושת רבעי, למען חופש הרגליים. מכניס עצמו מנדל למעיל, ונשמתו עליזה, נוטל את החבל אשר תמיד נמצא בכיס, מעביר פעמיים סביב המותניים, מרים זרועות ומהדק, קושר חזק, והוא מוכן. רק לקחת את סיר האוכל שהכינה ינטה – ולדרך.

מגיע מנדל לבית־המרחץ, נוטל את הדליים ומתחיל למלא את חביות הענק. אצבעותיו הכפופות היו כמו קרסים, קשות ומיובלות מחמת המשא הכבד שהיה סוחב במשך שנים. גמר למלא עד כדי מחצית החביות, היה מדליק את התנור. העצים היו כבר מסודרים בקפידה עם מעברי אוויר, כדי שיבערו טוב, בלהבה יפה; גזעי־עץ ליבנה גסים, וביניהם גם מעט ענפים דקים, כדי שהאש תאחז בהם מהר. ראה מנדל כי האש אחזה יפה והתפשטה, היה עושה אתנחתא, מתיישב מול האש ונוטה לנמנם – אך חלילה לו להירדם. מיד צריך לקום ולהמשיך. עוד הרבה דליים צריך להביא לחביות וגם למקווה צריך להוסיף. החמה כבר עמדה גבוה מעל לצמרות היער כאשר גמר למלא, אור היום חדר פנימה לבית־המרחץ, הקור נפוג, אפשר להוריד את הפעלץ. תפילה קצרה, בלי טלית ותפילין. להעמיד שרפרף נמוך מול האש, קודם לברך ואפשר לנגוס מהלחם והתבשיל של ינטה, לאט לאט, מול האש. טוב לו כאן, אבל העיניים נעצמות ויש עוד הרבה זמן עד שהמרחץ יהיה מוכן.

הרחצה מתחילה רק בשעות אחרי הצהריים. גמר מנדל לאכול וראה כי האש מסודרת ולוהטת, האבנים עוד לא הלבינו. שוכב מנדל על הרצפה החמה ומנמנם.

יש ימים שמתחשק לו לגשת הביתה לחטוף שינה ארוכה יותר, זה טוב מאוד, אבל גם סכנה בדבר, כי טיבו של בית־מרחץ להתלקח, לא עלינו. די בניצוץ זעיר, כאשר התנור לוהט והמקום שופע חום וכל כולו בנוי עצים יבשים – רק לא זה. זוהי פורענות שאינו רוצה לחשוב עליה. אי! אי! מטה לחמו תלוי מנגד. כמה בתי־מרחץ כבר נשרפו שהוא, מנדל, יודע עליהם, רחמנא ליצלן.

השמש כבר תלויה במרכז הרקיע והכול נראה בטוח. הולך מנדל הביתה לכמה שעות של שינה טובה. הבית של מנדל היה חדר צדדי דבוק לבית סבי מוטל ודודי לייב. סבי, הידוע כמכניס אורחים בחייו וגם אחרי מותו, קיבל את מנדל בצל קורתו. הבית נמצא בשיפולי הדרך לווידז, כולו תוספות, טלאים וחיבורים של קורות על קורות וגג אחד

גדול מקש, מוריק מזיקנה, מכסה אותו. החלונות נמוכים והזגוגיות שבורות ודבוקות בפיסות נייר עיתון, דלתות חורקות ושביל צר שנדרך על שלג מוביל לכניסה. ה"דירה" של מנדל בת חדר אחד ובו המטבח, המיטה הרחבה, השולחן עשוי עץ גס ושני שרפרפים בכל צד. גם אינוונטר חי יש למנדל, והיא עיזה גדולה ופראית, בעלת קרניים זקורות ותיאבון נצחי, קשורה בחבל לפינת הפרוזדור, חבל קצר המאפשר מעבר לדלת של מנדל ולדלת של סבי מוטל... בקרבת מקום ניצב סולם, נשען על הקיר וראשו מגיע לעליית־הגג, שם שמרו את החציר בשביל העיזה.

כמה סיבות היו לרכוש החי הזה. ראשית, העיזה מניבה חלב וזה טוב לבריאות, אין טוב ממנו לתינוקות כאשר הם משתעלים. היו קונים אצל ינטה חלב לפי כוסות ומשלמים יותר ביוקר מאשר על חלב פרות. שנית, וזה נראה מתקבל על הדעת, עיזה זו היתה מבריחה טרדנים שהיו באים ושואלים בלשון חנופה, "נו, ר' מנדל, אפשר כבר לבוא לבית־המרחץ?" ואז היו צריכים לחזור על השאלה מספר פעמים, כי מנדל היה רדום ולא שמע טוב. התעורר ושאל, "של מי אתה?" כי לא הכיר את כל השקצים הצעירים. תשובתו על־פי־רוב היתה בהתאם ל"אני של פלוני בן פלוני", כי מנדל ידע מי נותן ביד נדיבה ומי סתם זורק כמה גרושים. זאת לדעת, באם מישהו ראה מאן דהוא הולך לבית המרחץ אי־אפשר היה כבר לסרב לכולם. לאמור, ההתחלה קובעת וכל כך למה? לבאים ראשונים אין דוחק, אתה מתפשט, ויש לך מסמר פנוי לתלות את בגדיך. אתה יכול לפזם זמירות וחזנות ולא יפריעו לך, יש מים חמים בשפע, יש דליים פנויים והעיקר – יש אדים חמים ומטאטאים על הפול.

תפקיד העיזה היה להפחיד את הילדים מלבוא לביתו של מנדל, כי אוי לו למעז להתקרב לעיזה הפראית. אין הרפתקנים כאלה. והיה ויעזו, יחטפו נגיחה וייקרעו המכנסיים.

לעיתים נדמה לי, ממרחק של זמן ומקום; מה עצוב היה המקום, מה דחוקה היתה הפרנסה ומה עלובים היו החיים. אולם אז טוב היה לנו ודעתנו היתה נתונה לקונדסות והנאות, כי הצחוק בריא לגוף – ואין טוב לגוף מאשר מרחץ־אדים. ומי לא רוצה להיות בין הראשונים? האדים עולים מעלה כמו ענן קטורת, עם כל התזה של מים על האבנים הלוהטות, ואתה יכול לשכב על הפול ולחבוט במטאטא בכל חלקי הגוף ולעודד עצמך בשירת חזנות. באת מוקדם – לא סוחבים לך את הסבון, המגבת לא בורחת ועוד הנאות כהנה וכהנה.

מנדל היה רגזן ולא אהב יחסנים. בשבילו היה זה בזבוז המים החמים והאדים והוא לא רצה מקדימים. אבל אני – איך אסרב לבקשת האב שהיה אומר לי כך: "נו יענקלה, גיב א שפרונג צו מנדלן – נאָר פרעג אים! נו, שווין?" ור' מנדל היה מתיר קצת מהחבל של העיזה ויענקלה שלנו היה חוטף חבטה בישבן, לא עלינו, וחוזר הביתה בבכי. וכאשר הרגיזו את העיזה היתה גם את מנדל נוגחת. בשבת, ביציאה מבית־הכנסת, היה אבי ז"ל לוחש לאוזנו של מנדל – הידעת, העיזה שלך טרפה את התחת של יענקלה שלי וגם המכנסיים הלכו! ומנדל בתשובה: וכי אמרתי שיבוא לביתי? מה זה? – ברית אני עושה, או מחלק עוגות?

נשבעתי לנקום את חרפתי. לקחתי לי לעזר כמה דרדקים ויצאנו לדרך. תחילה צריך היה להרגיז טוב־טוב את העיזה עד שתשתולל. אחר־כך עולה אחד מהחבורה

לעליית־הגג דרך חור בגג ומשם יורד בזחילה על הסולם עד לקצה החבל בו קשורה העיזה, ומתיר אותה. בשקט יוצאים החוצה ואז כולם, בריצה מבוהלת ובחבטה עזה בחלון קוראים: מנדל, המרחץ בוער, בוער, בוער! ומסתתרים מאחורי הגדר. אלוהים גדולים, המרחץ בוער והוא ישן כאן בבית ולא שומר! הוי, יהודים טובים, הצילו, הצילו! בידו האחת הוא תופס את המעיל, בידו השניה מכפתר את המכנסיים וכך פורץ לפרוזדור – ישר לקרני העיזה המשתוללת. טפו, איזה ״זץ״ קיבל, על כל שונאי ישראל. והנה, המרחץ עומד על תילו ואין אלא עשן דקיק מתפתל מהארובה והכול שפיר ותקין. כאן פורצים הילדים בצחוק ומתחילים לברוח ומנדל – אחריהם, רודף ומקלל, משליך מקלות ומכל הבא ליד, שהקללות יפלו על כל ראשי הגויים, טפו, שקצים, ממזרים, ימח שם כל הגויים.

בימי שישי, יום הנשים, שמרה ינטה על הכניסה. יושבת על שרפרף עטופה בשביס גס ומבטה מושפל, שלא יגידו שאיזה עינא־בישא פגעה בחסודה אחת אשר הלכה לטבול במקווה. הצניעות טובה להולכות למקווה. יושבת לה ינטה ובחיקה מטבעות ואפילו לא יודעת מי עבר כאן.

מה היה עושה מנדל ביתר ארבעת ימות השבוע? אמרו – ישן. אמרו – מתחמם ליד התנור, אמרו – מכין עצים ואמרו – ממלמל תהילים בבית־הכנסת.

בשבתות הוא נינוח. מורח את המגפיים בשמן עיטרן, לובש קפוטה וטלית קטן ויושב ליד היציאה בבית־הכנסת. רק פעם בשנה היה עולה לתורה – ביום שמחת תורה. אז היו מכריזים ״יעמוד ר׳ מנחם מנדל״.

אין לי תצלום מאבא שלי

הזמנתי צייר ואמרתי לו: טול מכחולים וצבע וצייר לי את אבי.

שאל הצייר: היכן האבא שלך? עניתי לו: עלה השמימה בעשן המשרפות. אמרתי לו: אני במלים ואתה במכחול.

וכך אמרתי לו: צייר לי יהודי, כבן 60, אב, סב; עוד לא החלטתי אם יחבוש ירמולקה, או כובע מצחייה שחור. צייר לו זקן, לא ארוך ביותר, מתחלק מעט לצדדים, צבע ברונט ושזור שערות־שיבה. אם תהיה זו ירמולקה תבליט מצח גדול ומקריח. צייר לו פאות שהשׂיבה זרקה בהם. מצד הגב, תספורת קצרה.

צייר לו אף דק, מוארך מעט ובעל חטוטרת קטנה. אף יהודי טיפוסי. צייר לו עיניים חומות וחמימות, צייר לו ריסים קטנים. גם בהם יהיו שערות שיבה. תן לו מבט בוטח, מיושב, נוסך אמון במתבונן ובטחון בשומע. תן בזוויות עיניו מעט דאגה, לא חרדה, תן לעיניים ביטוי כללי של נוחות לבריות ותבונת הנפש.

כעת צייר שפם, המתמזג עם הזקן ויוצר שלימות. צייר אותו בלבוש חג, כתונת לבנה לא מעונבת ומעיל עליון ״סורדוט״, פתוח מאחור עד למתניים. צבע המעיל יהיה אפור, לא שחור, כי שחור הוא צבע של החסידים, והוא היה מהמתנגדים. המכנסיים יהיו שחורים ושוליהם מכונסים בתוך המגפיים. כן, צבע המגפיים היה במקורו חום, ומשחו אותם בעיטרן, על מנת שידחו מים ורטיבות בימות החורף ולכן צבעם נעשה כהה יותר. תן טלאים של צבע חום־שחור מפוזרים פה ושם. תגמור, אחכה לך, ונמשיך.

כעת ניגש לצייר את הרקע.
שביל חול מוביל לבית־הכנסת ובצדדים בתי־עץ נמוכים וגגות קש, כניסות נמוכות, מפתן גבוה וחלונות קטנים. צייר, בבקשה, ערימות עצי־הסקה צמודות לקיר וצייר חצר ובפנים אורווה ותראה ראש של פרה או סוס. תוסיף מעט צבע ירוק על הגג, מאזובים שצמחו פה ושם – אל תפריז! לא, אין עיזים על הגג.
שתה את הקפה, תקשיב ונמשיך.
אני רוצה עוד כמה נגיעות מכחול בזקן. אתה יודע, הזקן, הוא לא רק סמל הדת וההשתייכות ליהדות. זה גם סמל המעמד.
סיפר לי ניצול שואה שאבא הסיר את הזקן כדי שיוכל לעבור מגיטו אחד לשני כאשר הפרידו בינו ובין אמי. אתה מבין, שיוכל לנוע ללא הטרדות. איזה עינויי־נפש עבר, איזה השפלות.
מה אמרת? – לא! חלילה! אל תצייר לי אותו בלי הזקן, כאשר עצמות לחייו בולטות, מבטו מושפל ועיניו מבויישות ותקועות בקרקע. לא. חלילה. לא מגובן, לא נבהל, לא כושל. תשלים את הציור בצבעים מאוזנים, דמות רוגעת וחיוך סלחני, צבעים רגועים – כך אני רואה את אבי.

הסלק הארור (מות האב)

הסרחון בקרון היה בלתי נסבל. אנשים הקיאו מחוסר אויר והקיא הוסיף סרחון. היה צפוף מאוד. אנשים רבצו זה לְיד זה, גוף בגוף נגע.
מכורבלים שכבו ללא סדר. לא החליפו מקום, לא זזו, שמא מישהו יתפוס את הטפחים שהם שלך. לא זכרו בדיוק מתי העלו אותם לקרונות אלה בדרך "לעבודה", כפי שסיפרו להם, לעבוד במפעלים, בכבישים, כך סיפרו.
כבר היום השלישי למסע. בלילות היה קר. קירבת הגופות חיממה אותם. תחילה התלוננו ורבו על כל סנטימטר, על חבילת בגדים ללא בעלים, על נעליים שהבוץ דבק בהן והכה ללא כוונה בפנים, על קמצוץ בצל, על בדל סיגריה.
נשים צרחו וגברים השתיקו אותן. בלילות גברה השינה, התארגנו בקבוצות, דיברו ולא דיברו – יהודים כלואים בקרונות מוסעים ליעד לא ידוע.
ואז באה התחנה הגואלת. ארץ לא ידועה, שפה – אך מעט מובנת. רצים מבוהלים, מי לצרכים מאחורי עצים, מי לכוס תה חמה ולקנות מזון, מי לתפילה ומי להחליף מבט עם קרוב שהיה בקרון השני.
בתחנות היו איכרים ממתינים לרכבות: מוכרים וקונים, זהב תמורת לחם, שעונים תמורת בצל, תכשיטים תמורת קמח, נעליים תמורת ביצה, קנו וסחרו, מהר מהר, בלחץ הזמן הקצר ובאיומי החיילים המלווים.
ביום השלישי למסע היו לתחנות תפקיד נוסף. בצידי המסילה ומתחת לעצים היו מוציאים את המתים ומניחים אותם שם. אין זמן לקבורה כדת. כיסו אותם מהר בעפר ואת הקדיש אמרו בקרונות.
אבי היה באחד הקרונות.

משהו בא לו בצורה מוזרה; מנגינות יום־הכיפורים. אמנם רגיל היה בהם כאשר עמד לפני התיבה בבית הכנסת של העיירה. באו לו המנגינות, הסלסולים, המלים. – מה פתאום יום־כיפור! נכון, לא אכל כלום זה היום השני. לא היה רעב. סתם חולשה. הזדקף מעט, השעין גבו לקיר הקרון כיאה בעבודה לפני הקדוש־ברוך־הוא, הליטו פניו בכפיו ופיזם חרישית:

כל נדרי וחרמי וכנויי...

איזה מנגינה קדושה ויוצאת מהלב.

נדרנא לא נדרי...

מה הבטחתי ולא קיימתי? למי אני חב? רק לך, אלוהים. נכון, לחיילים הגרמנים שיקרתי. ג' פעמים חזר על כל־נדרי, חזר ואמר.

הליט פניו עמוק בכפיו ושיקע ראשו בצווארון המעיל. איזה בושה! – איך אעמוד לפני התיבה ואני קצוץ־זקן. איזה נבל אחז בזקנו ומספריים בידו, קיצץ ומשך, וכעת הוא נראה חוכא ואיטלולא והכאב צרב ימים רבים והבושה לא עוזבת אותו. ביום השלישי למסע יצא בתחנה, מכורבל במעיל, כפוף, ממהר – מה יקנה, מה יתן בתמורה? כלום לא נשאר לו בכיסים. כך עמד מול האיכר, מדד אותו במבט, הושיט ידיו לצדדים כאומר "אין לי כלום" הראה בידו על הלחם – אין לי מה לתת לך בתמורה.

ואז האירו עיני האיכר על הטבעת והוא נגע בידו ועזר לו להסיר אותה. התחיל הממכר – כיכר לחם שלם תמורת הטבעת – או חצי כיכר וסלק. הסלק נראה טוב, טרי, עדיין דבוקים עליו רגבי אדמה רטובה, אה – ודאי סלק. כאשר נגיע לאן שנגיע נוכל לבשל מרק טוב, בורשט, אין טוב מבורשט חם.

עיסקה טובה עשה, חשב לרגע. אך באין טבעת הקידושין על אצבעו הרגיש ערום. דעתו הנטרפת החלה לנדוד לרעייתו. הילדים – איפה הם כולם? אל רחום וחנון, סלח לי על העיסקה האווילית. את היד יצטרך מעתה להסתיר. איזו שטות היתה זו להסיר את הטבעת.

תחב את הסלק לבין המטלטלין, החל נוגס מהלחם. שוב חזרו המנגינות של יום כיפור. הסיפור הטראגי על עשרת הרוגי מלכות, סיפורי האנוסים, קידוש השם. ידע בעל־פה את רוב התפילות של יום הכיפורים.

בחריקת בלמים ובחבטות של קרון בקרון נעצרה הרכבת. היום כבר נטה לערוב. מי יודע מה השעה? כל השעונים נמכרו מזמן תמורת לחם. חיש מהר נזרקו הדלתות לצדדים בשריקה קורעת אוזניים ובפתח עמדו החיילים והתחילו לזרז את הנוסעים לצאת מהקרונות – קדימה! קדימה! שנֶל, שנֶל!

נדחף עם נחשול האדם, נדחף ודוחף.

מה החפזון? מה מחכה לנו בסוף הכביש הזה? רואים בתים, ארובות, ודאי בתי־חרושת, שנגיע כבר, שיתנו לנוח מעט.

נדחף, ונשמט צרור הבגדים מידיו. נפל הסלק.

אי, אי, אי, הבורשט החם, המרק...

התכופף להרים, כשל, כרע על הברכיים, ידיו בבוץ.

מנגינות יום כיפור לא עוזבות אותו לרגע...

– ואנחנו כורעים...

הסלק הארור הזה, התגלגל מפגיעת רגל.
נדחף, בעטו בו, השתטח...
– ומשתחווים...
פניו נגעו באדמה הבוצית,
– ומודים...
דרכו עליו. פניו שקעו בבוץ.
...לפני מלך מלכי המלכים...
גילגלו אותו לצד הכביש.
פניו לשמיים – אור גדול ראה, מסנוור.
הציץ...
...הקדוש ברוך הוא...
לא נשם עוד.

פרטיזנים

לך שמה, אמרו לי, ביערות קאזיאן תמצא פרטיזנים מהסביבה שלך – רק היזהר! חמקתי ממקומי, ולאחר הליכה של בוקר התמקמתי במחבוא וחיכיתי לרדת היום. בטרם חשיכה קמתי ועזבתי את המחבוא והתחלתי להתקדם לפאתי היער. ריח של תבשיל עלה באפי והרעב התעורר בי בכל עצמתו. זירזתי צעדי עד כדי ריצה. באופק היער יכולתי לראות עשן כחלחל מיתמר על רקע שמיים כהים. הבחנתי בהבהוב עמום של אור בוקע מתוך צללית של בית – לשם כיוונתי צעדי.
בזהירות התחלתי להתקרב לבית, עקפתי אותו והתקרבתי, עקפתי בשנית והתקרבתי עד לחלון המואר. היקשתי שלוש נקישות קצובות בהססנות ובפחד. כל תשובה לא באה, כל סימן חיים. שוב חזרתי על הנקישות. לפתע הופיעה בשמשת החלון צורת פנים; פני אשה או שד? שערותיה מפוזרות, חלקם על פניה, חלקם כיסו מערומי שדיה – הצמידה אפה לשמשה והתבוננה בי ארוכות ואני כמוה לא גרעתי עין מפניה – לפתע צרחה: פבלו, טוֹ טי? .W imię Ojca i Syna i Ducha Swiętego נגעה בידה, במצח, בסנטר ובכתפיים ונעלמה פנימה.
רגעי חרדה נמשכו כנצח ונדמה היה לי שאני ממתין כאן שעות – עד ששמעתי חריקת דלת על ציריה. מולי ניצב יוסקה מאופסה. הכרתיו מיד. זקנקן שחור עטר את פניו החוורים, עיניו להטו מתוך הגבות השחורות, כפוף מעט, עצמות לחיים בולטות, מבט חודר כסכינים, רובה גרמני שמוט על כתפיו; דו ביסט איצקה? החזיק בדלת בידו הפנויה. קרבתי אליו ונכנסנו פנימה.
אפלולית רכה עטפה את קירות החדר. האור העמום ממנורת הנפט צייר צללים ארוכים. היה זה בית איכרים דל, בנוי גזרי־עץ גסים, רצפה מאדמה כבושה. ריח חריף של שתן נדף ממנה וריח זיעת־רגלים. חדר אחד גדול ובמרכזו שולחן ארוך וספסלי עץ סביבו. בצד עמדו שתי מיטות עץ. מעילים ופרוות כבשים היו זרוקים עליהן. בפינה המרוחקת ניצב תנור ענק וממנו שמעתי קולות ורשרושים, קול האשה שבחלון,

שהמשיכה לקרוא, "פבלו, טוֹ טיז?"
יוסקה הושיב אותי ליד השולחן וקרא לעוד שני אנשים שיצאו מהאפלולית. הם הציגו את עצמם: חיים מקאזיאן ומושקה מפוסטב. בעוד אני מספר להם על תלאות הדרך, על הגיטו, טרח יוסקה והגיש לי קערת מרק תפוחי־אדמה ורבע כיכר לחם.
כך ישבנו שעה ארוכה בשיחה ובהקשבה לתוך הלילה. השניים האחרים פרשו לישון באורווה. נשארנו אני ויוסקה. האש בתנור כבתה והגחלים המשיכו בלחשושים.
"אתה ודאי מתפלא מי האשה ולמה קראה לך פבלו?" לא הכרתי היטב את יוסקה שניידר הבן של הרצל הסנדלר. אביו היה איש אמיץ. שמעתי עליו שהוא עונה קשות על־ידי הגויים של אופסה עוד בתחילת המלחמה, והם הרגו אותו. יוסקה, הבן היחיד, גבר בעל ידי־ברזל, זריז כסכין ומר־נפש, ברח לפרטיזנים. כאן ביער מצאתיו. דיבורו שקט וקולו עמוק, מדבר ומפסיק ומשחק בפגיון הגרמני שבידו. "אנחנו כאן כבר מאז האביב. פעם בבית, פעם ביערות ובביצות. הקשר שלנו עם יתר הפרטיזנים מקרי ורק בשעה שיש שם יהודים.
על האשה אספר לך: פבלו זה היה בעלה. גם בן היה להם, בגיל 15–16. יום אחד נסע לשוק ולא חזר. זה היה לפני שהגענו לכאן. פבלו הסתובב וחיפש אותו שבוע שלם וחזר רגלי בלי הבן ובלי הסוס והעגלה. מאז היה קם בבוקר, מסתובב בשדה או ליד הדרך. יום אחד השכם בבקר שמענו רעש מחריש אוזניים ממרחקים. הבנו מיד כי טנקים גרמניים מתקרבים. זינקנו ליער ומבין הצמחיה העבותה היינו עדים למחזה מזעזע. שלושה טנקים התקדמו בשורה חזיתית, אחד מוביל ושניים נוסעים בצדדים. נוסעים לאט, מתבוננים, עוצרים רגע ומתקדמים. משאירים אחריהם תלמים שחורים כמאחרי מחרשת עומק, רגבי אדמה טריים נזרקים לצדדים, עצים מתכופפים ולא מתיישרים עוד – והם מתקדמים לכיוון הבית.
פבלו היה אותה שעה בחלקת הכרוב, אוסף ראשים בערימה. סוף הקיץ היה וראשי הכרוב בלטו בצבעוניותם על רקע האדמה השחורה. והטנקים מתקדמים לעבר שדה הכרוב, ישר לחלקה שם היה פבלו. והוא, צופה אימים. רץ לקראתם מנפנף בידיים, כאומר: אנא חוסו, סורו הצידה, זה כל רכושי.
והטנקים מתקדמים ישר אליו. במרחק כמה מטרים הזדקר מהצריח של הטנק המוביל חייל גרמני, ובידו אקדח. ירה יריה אחת אשר בקושי נשמעה ופבלו צנח, פניו בקרקע בין שורות הכרוב. נשימתנו נעצרה. החייל היורה נפנף בידו ושקע בצריח הטנק שלו ואנחנו רואים כיצד מתקדם הטנק שבצד, עולה על גופת פבלו ועל שורות הכרוב. ראינו הרבה זוועות, תאמין לי, איצקה, הלב שלנו אבן. החברה רצו לזנק על הטנקים עם בקבוקי הנפט שהיו איתם. עצרתי בעדם. כל המחזה נמשך רגעים אחדים בלבד. הטנק התקדם, עלה על פבלו וחרש שני תלמים בחלקת הכרוב. חלקי גוף ודם התערבבו באדמה הבוצית, יד פה, רגל שם, הראש לחוד. גושי אדמה נצצו מדם – והטנקים התרחקו.
ששה תלמים נשארו בשטח ובשניים מהם פזורים חלקי גופו של פבלו. אמרתי לך שראיתי זוועות. הגענו בריצה והתחלנו להקיא ולצרוח. לקולות שלנו היא יצאה מהבית. ניגשה לחלקת הכרוב ולא הבינה מה קורה. התקדמה עוד כמה צעדים ונעמדה ליד ראשו הכרות של פבלו.

מאז היא לא שפויה. קוראת לכל אחד פבלו. הפרטיזנים באים לבית ובלא כל בושה שוכבים איתה – לכל אחד היא קוראת פבלו.

פגישה אחת

עשן המשרפות באירופה שפע ריחות בשר חרוך, ואני במדים הכחולים של צבא הוד מלכותו.

המצביא הגרמני המהולל הגיע עד לשערי ארץ הנילוס. על גבול המדבר חסמו אותו צבאות בנות־הברית והציבו פלדה מול פלדה ואדם מול אדם. מפקדת החיל שלי, של המזרח התיכון, הוזזה אחורה, הרחק מיכולת הפגיעה ועמוק בלב אפריקה, במרכז קניה. לימים התחילו להגיע לשם עדים לזוועות המלחמה. דרך ארץ זו התחילו לעבור רכבות פליטים פולניים למקום ישובם באפריקה.

בחיפושים אחרי משפחתי מצאתי את עצמי בכפר פליטים – מי ראה, מי שמע? אופסה, וידז, ברסלב – יהודים אני מחפש, יהודים. והפליטים זקנים בטרם עת, טרופי־דעת וחסרי־גפיים. הנשים בישלו תפוחי־אדמה מתוקים על כיריים של אבנים בשמש השורפת. בפנים, בבקתות, רבצו הגברים, שרידי־אדם.

לפתע שמעתי: ?czy to nie, jest tes mlooly Abelewicz **השיבותי: יתגדל ויתקדש שם** בורא עולם. האיש גער בי: כלום אינך מכיר את המורה שלך? שב כאן, אני יודע מה אתה מחפש – זאת לא תמצא. שקע בהרהורים ואחרי הפסקה אמר, זה עולם שנחרב... אבל אספר לך:

הגרמנים נסוגו, והצבא האדום פרץ בטירוף להגיע ראשון לברלין. נהר האודר היה קו הביצורים האחרון של הגרמנים וגשר חצה אותו. היה צורך לחצות את הנהר ולמנוע את פיצוץ הגשר על ידי הגרמנים. היתה זו משימת התאבדות. המטה הקדמי הרוסי קרא למתנדבים; ואז התיצבו מאות בחורים יהודיים, הרבה מסביבות שלנו – אופסה, כן, ווידז, יכול להיות גם האחים שלך. החריש, הביט בי, גלגל סיגריה, הצית, נשף, המשיך: טוּ בילה בוֹינא – איזה הרג! הקומנדנט, גיבור, זקוף קומה, אסף אותם בטרם שחר – נו, אידן, לאָמיר גיין, שמע ישראל!

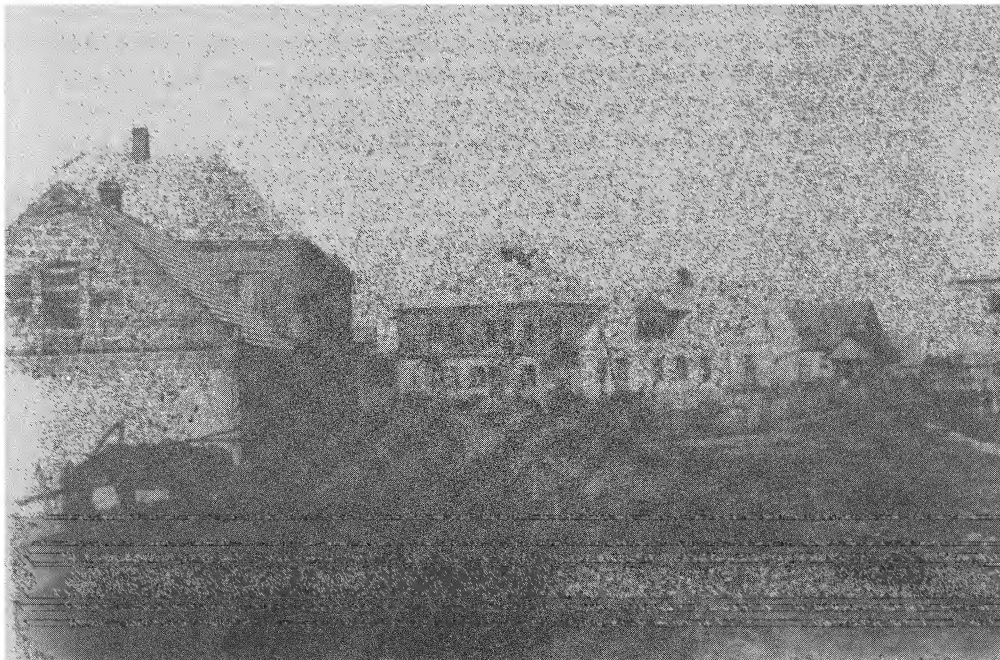
הלילה עטף את הנהר בצעיף כחול עמוק. מהעבר השני ישבו הגרמנים, מחופרים ומבוצרים. מעל ראשי הבחורים התחילו הרוסים להמטיר אש־תופת מהתותחים שלהם – כך! לתת להם, בני כלבה, לשבור אותם.

הקומנדנט פקד – לנהר. מי בשחיה ומי צמוד לבול עץ – ופיֶרוֹד, חברה, אחרי, אידן! שמעת, פאני אבעלעביץ׳, גיהינום, אנשים בתוך גיהינום. למעלה אש ולמטה אש, הגרמנים ירו ללא הפסק והכדורים היכו במים כגשם והתותחים יצרו עמודי אש ואתה רואה טורי אנשים נבלעים בנהר ואתה רואה ודעתך נטרפת – גיהינום, אמרתי, גיהינום. אתה עומד מול הנהר, ורואה גופות של גיבורים נסחפים בזרם – האם חיים הם או מתים?

והנה גל שני של חיילים צולל לנהר. דוחפים לפניהם צרורות עצים ועליהם הרובים והתחמושת והגרמנים ממטירים אש ומפצחים את הצרורות והם מתפוצצים בקול עמום ושוקעים תהומה, יחד עם הבחורים שלנו.

וכך עוד גל והנהר התמלא בגופות. כבר שחר ושמיים אדומים מאירים את הנהר והוא אדום והגלים משתוללים – ונגמרו השורות.
אתה יודע, פאני אבלביץ', הגרמנים נתנו לטנקים הרוסיים לעלות על הגשר ואז פוצצו אותו. בוז'ה מוֹי! איזה להבה אדירה פרצה מעלה והגשר קרס ולקח אתו לתהומות כל אדם וכל פלדה. איך עפו באוויר קרעי אדם ופלדה – את כולם לקח התהום.
שקט גדול השתרר על הנהר. הגלים נרגעו. השמש כבר עמדה בשולי הרקיע והאירה את הנהר – והוא אדום. גופות לעשרות צפו בו. יתגדל ויתקדש שם בורא עולם ומחריבו.

בוקר עייף עלה בעצלתיים. ממרחק נשמעו צפירות אזעקה שבאו מברלין. התותחנים שוב קיבלו את רשות הדיבור.

מראה אופסה

View of Opsa

רוזנברג מוטקה (מרדכי)
בן לייב וחיה־פסיה

ישבנו ודיברנו, מוטקה דיבר ואני רשמתי. דיבר לאט, בהפסקות, לפעמים בקול רוטט, לפעמים בשטף, תיאר פרטי־פרטים, כאילו זה קרה אתמול, כאילו הפצע עדיין טרי. נגע בחלקי גופו, כאומר להמחיש את דבריו.
ישבנו ערב אחד ועוד ערבים עד לשעות המאוחרות. הוא דיבר ואני רשמתי בגוף ראשון. אחר כך הוספתי תיאורים ומצבים אשר שפתו דלה מלתאר בגוני כאב ורגש. "כאן היתה מלחמה על הישרדות, על החיים עצמם".
הוא דיבר ואני רשמתי.

יעקב אביאל

ילד בן עשר הייתי כאשר פרצה המלחמה. ידעתי לשחק במחבואים וידעתי לשחק בשוטרים וגנבים. את משחקי המלחמה לימדוני החיים ומשחקי המחבואים היו ההימור על החיים.

אני זוכר את אופסה, את הבתים, הרחובות, וכי כמה רחובות היו שם? אני זוכר את הנערים בני גילי ואת המבוגרים ממני. התרוצצתי בימות הקיץ נטול־נעליים, לבדי או כרוך אחרי המבוגרים, ליד האגם או ביער.
אני זוכר את ביתנו בשיפולי הגבעה בואכה דרך וידז, לא הרחק מגבעת הכנסייה. ביתנו היה בנוי קורות־עץ גסות וגג קש משופע. אגפים־אגפים, צמודים זה לזה, על־מנת לאפשר קליטת דיירים רבים, הן בגלל דמי־השכירות והן מתוך רחמנות על יהודים מסכנים.וכי היכן יגורו אם לא בביתו של זיידע מוטל: אני נקראתי מוטל, על שם סבי ז"ל, איש ירא־שמים, מכניס אורחים בחייו וגם אחרי מותו (כך היה כתוב על המצבה שלו). חייט עני, נודד בכפרי הסביבה, סוחב על גבו את בית־המלאכה ובו מגהץ, מספריים וספר תהילים.
סבתי, הינדה, גוצה ומצומקת, שפופה, נחבאת אל הכלים. כל חייה – דאגת הפרנסה, מזון לשבת ולבוש לילדים.
אבי, לייב, הלך בדרכי סבי. גם הוא היה חייט, אבל נטש את הכפרים, קנה מכונת תפירה ועבד בבית. היו לי אחים בוגרים, גרשון וישראל ואחיות: סימה והתאומות שרקה והינדקה אשר נולדו אחרי.

נער הייתי כאשר תפסה אותי המלחמה.
מה היא, בעצם, מלחמה? עדיין רחוקה מאתנו מרחק של אלפי מילין ומרחק חדשות; בלי רדיו, בלי עיתון. למה נלחמים? איך זה נלחמים?
אכן מדברים: פרצה מלחמה – ואני נער בן עשר.
יום אחד עברה שמועה: חיילים מתקרבים לאופסה. והם הגיעו.
תחילה הרוסים ואחר־כך הגרמנים. היה קרב טנקים על כביש אופסה־וידז. שמענו מרחוק רעמי תותחים. אני לא ראיתי כלום.
לפני כניסת הגרמנים הקימו הגויים של אופסה מין משטרה, "מיליציה" בשפת המקום. הגויים בחרו בבנין משפחת דריסוויאצקי כמקום ישיבתה של המיליציה. היה זה בנין יפה בן קומותיים, בנוי לבנים אדומות. מבנין זה התחילו כל הצרות. אז התחלתי להבין מה היא מלחמה.
יום אחד ראיתי דבר־מה ולא הבנתי מה קורה כאן ולמה:
התחילו לרכז את כל היהודים בכיכר השוק. הביאו גברים רבים ואמרו להם ליפול על הפנים, ליפול ולקום, לזחול, לאכול עשב, בעטו בהם והיכו אותם. הכל היה בפקודת המיליציה המקומית. תפסו את משה אהרון הקצב, קשרו אותו בחבל לסוס; אוי, אלוהים שלי, מישהו עלה על הסוס והאיץ בו לרוץ – ומשה אהרון קשור בחבל סביב צווארו. כך עברו ברחובות והוא נגרר וצועק. בסוף זרקו אותו בצידי הדרך, פצוע וחבול אנושות. איני יודע אם נשאר בחיים או מת.
הגרמנים פשטו בכל העיירה ובכל הסביבה, והחלו לשלוט באכזריות. בלילות היו נכנסים לבתים ולוקחים את הגברים החזקים לעבודות קשות, לתיקון כבישים או רכבות. את הנשים לקחו לעבודות נקיון או להכנת מזון.
לאחר מספר ימים ערכו מסדר של היהודים. כולם התפקדו בקריאת השם. ביניהם היה לייבקה רפופורט והוא חרש־אילם. הגרמנים חשבו שהוא מתחזה והיכו אותו מכות רצח והוא צרח אימים. כל המסדר היה מלווה במכות ובהשפלות.
עוד לפני בוא הגרמנים, בתקופת הרוסים, ריכזו את בעלי המלאכה, חייטים, סנדלרים, לעזרת הצבא. קראו לזה "קרטל" והרצל שניידר הסנדלר נעשה המנהל.
כאשר נסוגו הרוסים ונכנסו הגרמנים נשאר הקרטל פעיל, אבל התחלפו המנהלים. הרצל היהודי סולק ובמקומו מונה הגוי מטוץ' גוי זה שמר טינה להרצל מזה שנים, עקב תחרות מקצועית, קנאה בהרצל שמצליח יותר, והעיקר: הרצל היה ז'יד. עם המינוי שלו הפיץ מטוץ' שמועות שלהרצל יש סליק של עורות וצריך לנקום בו. הרצל היה איש אמיץ ובעל־כוח בידיים ולא רצה לברוח כאשר באו לחקור אותו בענין הסליק. שמעתי שעינו אותו בצורה נוראה ובסוף הרגו אותו.
ועוד זכרונות מחילופי הצבאות:
שמואל, הבן של משה החייט, היה קומסומולץ אצל הרוסים ומקובל עליהם. עם כניסת הגרמנים תפסו אותו אנשי המיליציה, גררו אותו ברחובות, עינו אותו ובסוף הרגו אותו. בחלל שנוצר בזמנים שבין בריחת הרוסים וכניסת הגרמנים היתה המיליציה המקומית כל־יכולה. הגוי בלודזין שם עצמו לקומנדנט מיליציה ושלט בכול, לחיים, להריגה או לעינויים. אין דין ואין דיין – והפחד שלט בין יהודי אופסה. בלודזין זה התחיל לאנוס בחורות יהודיות אחת לאחת וכאשר גברה בו החוצפה, התחיל לאנוס גם נוצריות. מורה

מקומי הלשין עליו, הגרמנים עצרו אותו וכלאו אותו בבית־כלא בברסלב. מרוב בושה על אובדן השלטון תלה את עצמו בכלא. איזה שמחה היתה אצל היהודים! דוד לוין, ראש היודנראט באופסה, לא הסתיר את שמחתו ושמחת כל היהודים. ביום ההלוויה הסתגרו כולם בבתים. רק האם של שמואל יצאה לרחוב בגבורה, ניגשה לאמו של בלודזין והטיחה בפניה את הכאב שלה והשמחה כאחד.

הזכרונות רודפים, ושנה אחר שנה עוברת. זכרונות אשר זעזעו נפש ילד בן אחת עשרה. זכורה לי אהבה סודית בין מירה, בת החייט משה ביקוב, לבין גוי צעיר. חרה מאוד לגוי שהוא נדחה על ידי היהודים, הורי מירה, והוא החליט לנקום בהם. השיג רימון והשליך אותו דרך החלון. הרימון פגע במשקוף, חזר והתפוצץ על הכביש, מולו, וקרע לו את הרגל.

כחצי שנה לא הטרידו את יהודי אופסה. היו עורכים תפילות מיוחדות בבתי־הכנסת שלא תהיינה הריגות – כי שמעו על הריגות בסביבה. פשטה שמועה שיעבירו את יהודי אופסה לגיטו ברסלב או וידז. בווידז היו השומרים ליטאים, רוצחים, שונאי יהודים, "שאוליסטים" וזה זרה פחד בין יהודי אופסה. כל מי שידו השיגה לתת שוחד בזהב, נשלח לברסלב. על משפחתי נפל הפור לנסוע לווידז – כי לא היה לנו שוחד לתת. סיפרו לנו שכבר הכינו עבורנו בורות־קבר וזה יהיה הסוף שלנו. היינו רואים שיירות של עגלות יהודים בדרך לווידז, סלובודקה, יאיסי ועוד. הגויים סיפקו עגלות וסוסים להעברת היהודים. גם אנחנו צורפנו לעגלות אלה. ביציאה מאופסה חצינו את פסי הרכבת ונוסעים התחילו לברוח לכיוון היער. ירו בבורחים ולא פגעו. אלי ניגש שוטר מקומי וביקש מאבי שירשה לי לברוח. ילד, אמר, חבל. לא הסכמתי לברוח ונשארתי עם המשפחה. כך הגענו בשיירה לווידז. הגיטו היה צפוף ומלוכלך. כל יהודי העיירות היו מרוכזים שם. הגרמנים התחילו מיד להוציא את הגברים לעבודה. לא היה לנו יותר כל קשר עם אופסה. שמענו רק שגם שם ריכזו את היהודים בגיטו. דודי, אבא צבי, נסע אתנו לווידז והדודה אסתר נשארה באופסה. דודי מאוד רצה לחזור לאופסה ולהיות עם המשפחה. הוא היה איש דתי, בעל זקן וחזות יהודית. מיד היו מרגישים שהוא יהודי והיו מסגירים אותו. הוא לא רצה בשום אופן להוריד את הזקן, היו לו יסורי־נפש ולא יכול היה להחליט. אני התנדבתי להוביל רגלי את דודי לאופסה – ואני נער.

לפנות ערב יצאנו מגיטו וידז ובמחסה הלילה התגנבנו דרך שדות וכפרים. לפנות בוקר כבר היינו באופסה. הגיטו היה מסביב לבית דודי. שם היו מרוכזים כולם. לאחר כמה ימי מנוחה חזרתי לווידז. הפעם אזרתי אומץ והלכתי בכביש. ליטאים עצרו אותי והכירו שאני יהודי. גוי זקן התחנן על חיי ועזבו אותי.

חזרתי לגיטו וידז דרך אותה פירצה בגדר ממנה יצאתי ובשבילים שהכרתי. במשפחתי מצאתי שלקחו את אחי גרשקה וגם את האחיות צילה ושרה.

התחלתי להעז לצאת לכפרים בדרכים שהכרתי, להביא אוכל, להחליף דברי־ערך במזון, לקנות או לשנורר. הייתי גבוה ובלונדיני כמו שייגץ. התבגרתי טרם־עת.

הגרמנים התחילו יותר ויותר לחפש גברים לעבודה. משום מה חשבתי לתומי שאני עדיין ילד ואותי לא יקחו. יום אחד ישבתי עם עוד ילד בן־גילי על מדרגות בית־הכנסת. באו אלינו ליטאים וגרמנים, דיברו ביניהם והחליטו לקחת גם אותנו לעבודה. לא עזר דבר ולא הניחו לנו. העמיסו את כולם בעגלות והובילו אותנו לעיירה דוגלישק. משם

העלו אותנו על קרונות־רכבת והגענו למחנה עבודה.
היה זה מחנה לעבודה קשה. בנו כביש בין קובנה לווילנה (מיליגן). גם את אבי מצאתי שם. היהודים הוכרחו לעבוד קשה מאור ראשון ועד חושך. האוכל היה דל מאוד. ידעתי שאמי נשארה לבדה עם התאומות, והחלטתי היתה נחושה לברוח. גיליתי את החלטתי לאבי והוא לא התנגד. תוך התחמקות ממקום העבודה הסתתרתי וקפצתי על רכבת משא שהיתה בדרכה לווילנה. היתה זו לי הפגישה הראשונה עם עיר גדולה לא מוכרת. סיפרו לי כי במחנה העבודה בווילנה ישנם יהודים בעלי רשיון־עבודה והם מרוכזים באיזור הנקרא "קייליש". תמיד הייתי פונה לזקנים וגם הפעם גוי זקן עזר לי והוביל אותי עד לשער המחנה. בשער התחלתי לדבר יידיש, ונתנו לי להיכנס. נתנו לי אוכל, אבל לא רצו להשאיר אותי כיוון שזה מסוכן. הדריכו אותי כיצד להגיע לגיטו הגדול של וילנה. נכנסתי לגיטו, הסברתי שאני רוצה להגיע לאמי בסוונציאן. חקרו ושאלו הרבה שאלות, בסוף החליטו לצרף אותי לטרנספורט של ילדים אשר הוריהם לא היו בחיים. בגיטו לא היה אוכל ואני חיפשתי דרך להגיע לאמי. תוך כדי חיפושים גיליתי איש מברסלב – ירחמיאל מילוטין.
אני ומילוטין היינו מכרים זה מכבר. כאשר הייתי בגיטו וידז, עברתי עוד פעם בשליחות לאופסה. הגעתי לשם ביום שהכינו אקציה. ברגע האחרון דחו הגרמנים את הביצוע ואנו התחלנו לתכנן בריחה חזרה לווידז. בתקופה זו חשבו שווידז בטוחה יותר. מילוטין הצליח לברוח מהאקציה בברסלב ונודע לו על הקבוצה המתכננת בריחה לווידז וכי אני הוא המוביל. מילוטין הצטרף ואני, הנער בן השתים־עשרה, הובלתי אנשים מבוגרים, הכרתי את כל המעברים והמחבואים, והזמנים הטובים למעבר, וכך הצלחתי להוביל קבוצת פליטים יהודים מאופסה לווידז. מילוטין חב לי את חייו.
במרוצת הזמן הגיע מילוטין לגיטו וילנה ונעשה אחראי על קבוצת עובדים בעלי רשיון עבודה. כאשר נתקלתי בו, פנה אלי מיד והבטיח לי מעבר בטוח. בידיו היו רשיונות ל־13 עובדים. הוא המתין לי ליד השער ושם הצטרפתי לקבוצה שלו. מילוטין מסר לי את רשיונו והוא עצמו הסתכן בנסיעה בלי רשיון. הרכבת היתה מלאה אוקראינים; בדרך בדקו אותנו. ידעתי שמילוטין הצליח להתחמק. אני ירדתי בסוונציאן. בגיטו לא האמינו לסיפורי וחשבו שברחתי מהאקציה. נשארתי עם אמי והתחלתי, כמו בווידז, לשוטט בכפרים, להביא אוכל, למכור, לסחור, לפעמים עצרו אותי, אבל תמיד ריחמו עלי. ילד, אמרו, ושחררו אותי.
הגרמנים רצו בריכוזים גדולים של יהודים והחליטו לחסל את גיטו סוונציאן. חלקים ממנו העבירו לגיטו וילנה וחלקים לקובנו. הסתבר אחר כך, שיהודי גיטו וילנה לא רצו לקבל יותר פליטים ולא רצו בריכוז גדול. לא גילו לנו שנסיעה לקובנו משמע לפונאר, וזה סוף המסע.
התמזל מזלנו וכל המשפחה הגיעה לגיטו וילנה. אני כבר בן 15.
בגיטו וילנה נלקחתי לעבודה מלאה. אחי גרשון גם הוא היה בווילנה. משם נסע לפוניבז' ומאז לא ראיתי אותו יותר. אבי עבד במאפיה כדי להביא כיכר לחם מוסתר בין הבגדים. הצעירים, ואני ביניהם, חיפשנו דרכים לצאת מהגיטו ולהביא אוכל. היו שם ארבעה שערים שבהם היו מחפשים על הגוף. בכל זאת הייתי מצליח להגניב קמח אותו הסתרתי על גופי. רזה הייתי ובין הבגדים לא הרגישו בקיומו.

מקום עבודתי היה ברכבת. אחיותי עבדו במקום ששמו היה פרובנק. שוב התחילו הגרמנים לאסוף אנשים ולהוציא אותם מהגיטו – כלומר אקציות, בכל מיני שקרים. יום אחד הגיעו השומרים ולקחו אותנו. גם ממקומות עבודה אחרים אספו גברים ונשים. גם אחיותי היו שם. ריכזו אותנו והתחילו להכניסנו בכוח לקרונות. קמה מהומה גדולה, אנשים פרצו והתחילו לברוח. גם אני ברחתי. קפצתי לגינה ליד הרכבת. הגויים צעקו עלי "ז'יד, ז'יד, יודה, יודה". קפצתי מעל לגדר וברחתי. לא יכולתי להישאר בלילה בחוץ, מפחד שאיתפס ועל־כן חזרתי לגיטו. שם עצרו את כל הבורחים ואמרו לנו, "תהיו שקטים, הכול יהיה בסדר". הורי היו שם. הציעו להם לפדות אותי בשוחד, זהב או כסף, אבל מאום לא היה להם. כל הבקשות לשחרר אותי לא הועילו. שוב העמיסו אותנו על משאיות וחזרנו לרכבת. חשבנו שהנה בא הסוף, שישלחונו לפונאר. במקום זאת הסיעו אותנו לאסטוניה.

אסטוניה, מחנה עבודה, ויא וארא. נוף חדש, שפה אחרת, אבל אותה גדר־תיל, אותם השומרים, אותם הפרצופים המורעבים, אותן העיניים המושפלות והגב הכפוף, אותו פחד מיום המחרת. אותן השיחות על לחם, מרק ועבודה.
לקראת בואנו פינו את השבויים הרוסים ואותנו שיכנו במקומם.
כבר למחרת בבוקר חילקו אותנו לקבוצות עבודה, ו...קדימה מַרש! להנחת פסי־רכבת מבוקר עד ערב, עבודה מפרכת. כל מזוננו היה פרוסת־לחם ומרק. הצפיפות העיקה עלינו. אי־אפשר היה לזוז מבלי לדרוך על מישהו. הצריפים היו בנויים בלי שום נוחיות, הכול מאולתר וזמני, בנוי לשבויים. השומרים הלטביים והאסטוניים היו מכים אותנו על כל רגע של מנוחה, בלי כל סיבה ובלי רחמנות.
אני, מוטקה, אלוף הבריחות. גם כאן התחלתי לתכנן בריחה. הייתי בלונדי כמו שייגץ ויכולתי בנקל להסתובב בין הגויים – עד שפעם תפסו אותי. היה ערב, ובמחנה עשו מסדר, הקריאו שמות וחסרו מספר יהודים – ואני ביניהם. העונש על בריחה היה 25 מלקות. אפשר לחיות עם זה, פסקתי והמשכתי בבריחות. אחרי כמה חודשים שוב הזיזו אותנו למחנה אחר. שם המקום – נרבה. שם פגשתי את אבי ז"ל, התפצלנו והתאחדנו; נפרדתי מאחיות שלי ונפגשתי עם אבי. אין מקום להבעת רגשות חיבה בין אב ובן, אין זמן לשיחה עם אבא. התנאים במחנה זה היו הגרועים ביותר. העבודה היתה בחפירות, בעונת החורף, עם בגדים מועטים ואוכל זעום. השומרים היו רוצחים והיכו אותנו באכזריות רבה. אבא שלי חלה ולקחו אותו למעין בית־חולים "רֶוויר". הייתי בא מעבודה ומביא פרוסת לחם מוסתרת, ראיתי אותו שוכב. פעם החליף כמה מלים ופעם רק מביט בי, שוכב ועיניו לתקרה כמנסה לחדור דרכה ולבקש רחמים.
יום אחד באתי ולא נתנו לי להיכנס. אביך מת, אמרו לי. נשען על השער, אחזתי בשתי ידי בברזל הקר והדמעות הרטיבו את פני. אחזתי בשער הברזל ולא הרפיתי. אין אלוהים, אין! ארורים אתם, ארורים! הלמתי באגרופים בברזל עד שהכאב חדר בי והדם זב מידי. ארורים, ארורים... רוצחים.
הזיכרון של אבא, צהוב הפנים, מביט בתקרה, רדף אותי. חזרתי ואמרתי לעצמי – לחיות, לחיות, לברוח מכאן, לא אשאר כאן.
שמועות הגיעו, כי הרוסים מתקדמים ולכן אנו חופרים תעלות נגד טנקים. שביב

תקווה להישרד. העבודה היתה בשדות, בעומק האדמה. הגעתי למסקנה: זה המקום והזמן לברוח.

איש מוזר היה בתוכנו, נביא, רב, גאון, משוגע – מי יודע?
כל יום היתה לו דרשה אחרת, לפעמים לפי פרשת השבוע, לפעמים דרשה סתם. אמר שהוא זוכר בעל־פה את כל פרשות השבוע והרציפות ביניהם. לפעמים הטיף דברי תוכחה, או נבואה. איך דרש על קיבה ריקה?! איך עמד מול גידופים והשפלות ואמר את דברו, בעברית או ביידיש?! השומרים היו מצביעים באצבע על הראש ועוזבים אותו לנפשו. כולם דיברו על קמח, תפוחי־אדמה והוא דרש מספרי נסתרים. מהזוהר הקדוש. הבריות שהכירוהו סיפרו שהיה רב מופלג בתורה, אבל דעתו נתבלבלה עליו. רחמנא לצלן. כך הסתובב בין הצריפים או ליד הגדר, מטיף ומייסר, מנחם ומוכיח. כך מסר כי אחרית־הימים הגיעה ויש להתכונן לביאת המשיח, ליד מחסן המזון עמדו נשים וחיכו בתור לקבל את המנה היומית. דיברו שם בלחש, על "זאת" ועל "זאת". אחת סיפרה שראתה את "זאת" בחשאי עם "בעל הכפתורים". היזהרו ממנה, שיקצה ומאוסה. אמרה שניה "אוט די פאסקודסטבה – זי טרענטזיך מיטן קנעפעל – אַ כוליערע אין איר קופ אריין". והנה בא הנביא ומטיף לה מוסר. היא משליכה בו נעל, והוא מוחל לה. מתקרב אלי. מוטלה, הוא קורא לי, יום מזל הוא היום, מלחמת גוג ומגוג מתקרבת לקיצה. מי שינסה מזלו היום, יצליח.
היום, אמרתי בלבי, הוא היום שלי. אני בורח.

כל הבורח ונתפס היו מצמידים לבגדו טלאי אדום, מלפנים מאחור. לי היה כבר טלאי כזה. עלי שמרו במיוחד. שישמרו, חשבתי.
בדרך לעבודה אל מחוץ לעיר היינו עוברים ברחובות נרבה. היינו הולכים בסך, בקבוצות גדולות. הכנתי, בעוד מועד, בגדים אחרים בלי הטלאי ותוך כדי הליכה העליתי על גופי כתונת וחיכיתי למפגש הרחובות: זה הסימן. שם היה ישו הצלוב, "יוסקה פאנדרֶה", תלוי מבויש. חמקתי לרחוב צדדי, עוד רחוב בריצה, ועוד סיבוב, והנה מולי בית קטן – אולי כאן, חשבתי. נדחפתי פנימה. אשה בודדה ישבה ליד מכונת תפירה, דברתי רוסית והיא ענתה לי. כן, יודה, כן, אמרה, אני מוכנה לעזור לך, אבל לכאן באים גרמנים לתקן בגדים – ומה אעשה אתך? העלתה אותי לעליית הגג. היו שם עוד שני יתומים רוסים. התחברתי אתם והייתי כאחד מהם. הגרמנים שהיו באים לבית לא הכירו אותי וברוסים לא נגעו. הייתי לעזר בבית, בעבודות בית שונות, שליחויות וכו׳. האשה היתה בודדה וחברתי נעמה לה. מספר פעמים היא רמזה לי שטוב אעשה אם אתנצר, אבוא איתה לטבילה בכנסייה, כי כז׳יד לא אוכל לחיות.
יום אחד בא גוי וביקש ממני ללכת אתו. הוא לקח אותי לכנסייה המקומית. שם, בפנים הכנסייה, לא היתה מלחמה ולא פחד מהגרמנים, העוגב הפיק צלילים של תפילה והמאמינים הצטלבו ביחד עם הכומר ושרו איתו את התפילות. ישבתי ביניהם והרגשתי בטחון. לאחר הביקור הזה התחילו ללחוץ עלי להתנצר. בוקר אחד של יום ראשון ירדתי מעליית הגג שלי. בחדר מצאתי אמבט עם מים מחוממים והתופרת מחכה לי. תתפשט, אמרה לי, ותיכנס לאמבט. עמדתי ולא זזתי. לא הבנתי פשר

דבריה. תתרחץ, חזרה ואמרה, ואחר־כך נלך לכנסייה. ניגשה והתחילה לפרום כפתורים בעצבנות. הייתי נער מגודל ומפותח וכל מיני רעיונות התחילו לרקוד במוחי. היא עזבה את החדר ואני נכנסתי לאמבט ואחר־כך הלכתי איתם לכנסייה. המחשבות רדפו אותי, ובדרך כבר התחלתי לתכנן בריחה. כאשר כולם היו על הברכיים והמבטים לכיוון ישו המושיע, חמקתי חרש לפרוזדור. שם היו תלויים מעילים ומגפיים של המתפללים. העליתי אותם על גופי וחמקתי לרחוב.

ידעתי שאנו קרובים לגבול הרוסי וגם ידעתי את הכיוון. חיש מהר מצאתי את עצמי מחוץ לעיר. תפסתי טרמפ במזחלת. הגוי נסע בדרך, שם עבדו היהודים בחפירות. היהודים ראו אותי ושתקו – הנה מוטלה שוב בורח. פחדתי להוציא הגה מהפה. הגוי לקח אותי לכפרו שעל הגבול הרוסי. עבדתי בביתו בכל מיני עבודות והוא נתן לי אוכל ומקום לינה. שהיתי אצלו כמה ימים, ושוב התקדמתי בטרמפים, כל פעם קרוב יותר לגבול הרוסי. הייתי נוסע או הולך מכפר לכפר, מציע את עצמי כפועל, כנער יתום רוסי. לצערי, הרוסית שבפי לא היתה טובה והאסטונים דוברי־הרוסית הכירו בי שאני יהודי. ערב אחד נתנה לי אשה אוכל. ישבתי ליד השולחן ואכלתי. לפתע שלפה אקדח, כיוונה אלי ואמרה: נכון, אתה יהודי? אל תזוז! בכפר הסתובבו גרמנים ואני נתקפתי פחד. היא ניצבה ליד החלון הצופה לרחוב וכנראה ציפתה לגרמנים שיעברו, למסור אותי לידיהם. האוכל נתקע לי בגרון. זיעה קרה כיסתה את גופי. אי, מוטלה, אמרתי לעצמי, הגעת עד כאן ופה תיפול בידי אשה עם פיסטולט? כבר ראיתי כמוה ולא פחדתי, בשניה זינקתי החוצה ואני כבר ברחוב. תוך הליכה מהירה ברחובות הכפר ראיתי דלת פתוחה ונכנסתי פנימה. אשה זקנה ישבה ליד התנור ולא הרגישה בי. תחבתי את עצמי מתחת למיטה, פני לכיוון הדלת. משכתי קצת את השמיכות ועצרתי נשימה. האשה שממנה ברחתי, הקימה צעקות: ז'יד, ז'יד ברח מכאן, יודה, יודה היר. ראיתים נכנסים ומחפשים אחרי. שאלו את הזקנה: אני כאן כל הזמן, אמרה, ולא ראיתי איש נכנס. כבר עמדו ללכת כאשר הרגישו בשמיכה שהיתה משוכה עד לרצפה, הרימו אותי ומשכו אותי החוצה. ספגתי הרבה מכות ועל כל שאלה עניתי: אני לא יהודי, אני רוסי, רוסי, רוסי.

הייתי ללא המעיל, אותו השארתי במקום שאכלתי. היה קר בחוץ. רעדתי כולי מקור ומהמכות, דם ניגר על פני. החליטו לקחת אותי בעגלה שלהם עד למחנה נרבה, והיה ויתגלה שאני לא יהודי – ישחררו אותי; יהודי – יהרגו אותי.

יצאנו לדרך בעגלת־סוסים, זב דם הייתי וכולי רועד מקור ומפחד. בעגלה לידי התיישבה צעירה נוצריה והיא התחילה לדובב את הגרמני שיתן לי ללכת, לברוח. מה תעשו בו, הלא זה ילד, ביקשה מהשומר, חיבקה אותו, לקחה קצה השמיכה וניגבה את הפנים שלי מהדם. הגרמני שם שתי רגליו עלי כדי שירגיש את גופי ולא אוכל לברוח. נסענו חצי יום. ירד הלילה. כאשר החשיך כיסתה אותי הנוצריה בשמיכה, וכאשר הרגישה שהשומר הגרמני נרדם, הכניסה ידה מתחת לשמיכה. הרגשתי יד חמה מחטטת על גופי. אתה יהודי, נכון? אמרה. חמימות מוזרה עברה בגופי. עוד לא ידעתי יד אישה נוגעת בגופי במקומות הרגישים. שתוק! אמרה, אתן לך סימן ותברח. כאשר עברנו את איזור התעלות שהיהודים חפרו בכניסה לעיר, התקרבה וחיבקה חזק את הגרמני ולי נתנה בעיטה. זינוק, ואני מחוץ לעגלה, רץ ברחובות, על החיים ועל המוות. כאשר מישהו רץ ויש גרמנים בסביבה מתחילים לירות. למוד־בריחות רצתי בפיתולים

ובזיגזגים ברחובות וסימטאות. לאן כעת? הנה הרחוב הראשי, בהצטלבות, הצלב, ולא רחוק משם התופרת, הבית שם הסתירו אותי. התקדמתי לצלב. לידו כרעו־ברך מאמינים אחדים, גבר אחד ושתי נשים. מחשבה הבזיקה במוחי, גם אני כרעתי ברך והתחלתי להצטלב.
השפלתי ראשי שלא יראו את פני המכוסות בדם. נשימה ארוכה ומבט לצדדים. רודפים אחרי או לא?! שם, למעלה, הצלוב מסתכל עלי ברחמים. יוסקה, אמרתי לו, עשה משהו בשבילי אם אכפת לך ממני, שמור עלי עם החיוך הממזרי שלך, עכשיו, או שאני שולח אותך "קיבינימאט". בדרך לתופרת – מחסום גרמני. אי! האלט! אני ברוסית: אמי חולה ואני רץ להזעיק רופא, דחוף, דחוף מאוד! – יאוול, לאוף, לאוף. עוד כמה בתים ואני כבר בפתח הבית של התופרת. למראה פני התחילה לבכות, לטפל בפצעים, האכילה והשכיבה אותי לישון. בצד הבית עמד מבנה ריק ושם החליטה לשכן אותי. גם היא פחדה מהגרמנים. שוב חזרתי לשיגרה. שוב שליחויות, עזרה בבית וכדומה. יום אחד ואני בשליחות להשחיז מספריים, והנה מאחורי רכוב על אופנועו המפקד הגרמני, פאניקר. הייתי על גשר, הוא סגר עלי, שלף אקדח. לא ראיתי שום דרך לברוח. הוא עצר אותי עד שבאה מכונית גרמנית, לקח אותי למחנה, והוא – מאחורי.
במחנה התחיל פאניקר בחקירות ובעינויים. סיפרו עליו שהוא היה עובד קרקס, זריז, נועז, ובעל ראש לתחבולות. הוא היה מרוצה מעצמו. סוף סוף הוא, אישית, תפס את הבורח הגדול מוטלה. עכשיו, חייך לעצמו, יעשה ממני קרקס. היו אלה שעות שלפני הצהריים, והעצורים היו בעבודות מחוץ למחנה. יש לו זמן, ישתעשע איתי; נראה את הגיבור־הבורח.
סחב אותי לגג הבנין. קפוץ, צרח. לא! עניתי, קפוץ, צרח בשנית. אני: אני יהודי ודתי אוסרת עלי להתאבד. אתה רוצה להרוג אותי, עשה זאת, כמו שהרגתם את אבי, אבל לקפוץ, להתאבד, לא, לא.
הניח אותי לנפשי והתחיל בתחבולה אחרת, מכאיבה יותר, ולדעתו קטלנית. קרא ליהודי הממונה במחנה, אדון דילר, שיהיה לצדו, והוא התחיל להכין בשבילי עמוד תלייה. אני מוטל בפינת הגג ורואה כיצד הר פאניקר מכין בשבילי את התלייה. קודם־כול בודק את חוזק החבל, הקשירה, העמוד, הלולאה, גובה הכסא וכל מתקן התלייה. כל זאת עבורי, ואני בקושי נושם.
איש הקרקס רכן מעלי והודיע לי שהכול מוכן. הוא העלה אותי על הכסא, תמך בי, כי כולי רעדתי וברכי כשלו, כרך את החבל סביב צווארי אני נדחפתי, נפלתי והשתטחתי ובידי עצרתי את כובד הנפילה – ואני נושם.
שוב רכן מעלי מקרוב, בדק אם המפרקת שבורה. עצר רגע: היא לא שבורה, תמה, הכיצד? מה נעשה ליהודון הזה? החליט עוד נסיון אחד. קרא לאדון דילר ואמר לו: ראה, אם יצא חי גם הפעם, ניתן לו את החיים במתנה. נמצא משהו שימית אותו בוודאות. נמאס לי לשחק איתו, כך אמר לדילר, וקשר את ידי מאחור. אלה הם הכללים וצריך לנהוג על פי הכללים, כגרמני נאמן לסדר. את סוף התלייה השניה כבר אינני זוכר. נפלתי בחבטה נוראה והתעלפתי. כאשר התעוררתי עמד מעלי דילר והתיז לי בפנים: דו לעבסט, דו לעבסט.
עד הערב הניחו לי, הכניסו אותי לצריף, זרקו שמיכה עלי – ונרדמתי. בערב, כאשר

כולם חזרו מעבודה, עשה פאניקר מִפקד, העמיד את כולם בחצי גורן ואני במרכז. אמר לי: ועכשיו תצעק: הורא, מוטלה איז דא! תצעק ותרוץ סביב סביב לשורות. אחר כך הקריא את פסק־הדין: 25 מכות שוט. ככה ייעשה לבורח. שמעתי את גזר־הדין וראיתי איך ניגשים לצלוף בי. איינס, צוויי, כל צליפה קרעה את בשרי, דריי, פיר, פינף, ובמעורפל שמעתי: זעקס, זיבן. יותר לא עמדו לי כוחותי. צרחתי "שמע ישראל" והתעלפתי – והם המשיכו לדוש את בשרי המעולף.

מהמגרש גררו אותי, קשור בחבלים, לחדר ריק ופאניקר ציווה להשאיר אותי שני ימים בלי אוכל; והיה ואצא חי – החיים שלי במתנה. גמר להודיע ומסר אותי לידי היהודי האחראי.

שכבתי בחדר על הרצפה ובכיתי. הקור היה עז וכל עצמותי כאבו. מעבר לקיר שכנו שבויים רוסים ששמעו את בכיי. הם שמעו את הסיפור על המכות. בלילה פירקו כמה קרשים ומצאו אותי חי עדיין. התירו את החבלים, נתנו לי אוכל, קשרו אותי שוב, סגרו את הקרשים ואי־אפשר היה להכיר דבר.

למחרת בא הר פאניקר לבקר אותי – האם אני חי או מת. הנער חי? איך זה ייתכן? ושוב, בליל, חוזרים ומתירים את החבלים, נותנים לי אוכל, קושרים אותי וסוגרים את הקרשים.

לאחר ימיים שוב בא פאניקר ומוצא אותי חי. מלה היא מלה אצל הגרמנים. שוחררתי ונעזבתי לעבודות בתוך המחנה, רק לא בחוץ.

כל זה קרה, כפי שהתברר, לקראת סוף המלחמה. הרוסים פרצו בחזית הגרמנית ודהרו קדימה. במחנות היו תקוות לחיים והתעוררות רבה. יום אחד הודיעו לי שמעבירים אותי למחנה ויא־וארא, שם היה ריכוז המחנות. הסגן של פאניקר אשר הופקד על ההעברה סיפר לי זאת בדרך, ברכבת. הוא התחיל לדבר איתי שלא אברח כי פחד מעונש; נתן לי שוקולד ואוכל, רק שלא אברח. הביא אותי למחנה ונדחפתי לחדר המפקדים, אשר חיכו לי. כאשר ראו אותי פרצו בצחוק רועם. חשבו שיופיע איזה גברתן והנה עומד מולם נער מורעב ומוכה. הם ידעו שהחזקתי מעמד בלי אוכל שני ימים – איך יצא הנער הזה חי? זה הבורח הגיבור? צחקו ושוב צחקו. בחדר היו כלבי־הדם שלהם שהיו מאומנים להפיל כל אדם ולשסע גרון. הם עצרו את הכלבים והמשיכו להשתעשע איתי. הייתי ידוע בבריחות הרבות. וארום, שאלו: אינך מפחד מאתנו? "איך האבע הונגער", עניתי; זה רק מלמלתי. הושלכתי החוצה, לתוך המחנה. בצריפים פגשתי את האחיות שלי. הן שמעו עלי ומצאו אותי. שוב אנו משפחה מאוחדת.

גם כאן הגיעו שמועות על התקדמות הרוסים ונסיגת הגרמנים, וככל שנסוגו, הזיזו את המחנות קרוב יותר לגרמניה וחיסלו כמה שיכלו – שיהיו פחות יהודים לטיפול ולהזנה. בגלל היותי נשמר במיוחד, נעשיתי משרתו האישי של פאניקר. הוא היה אחראי על שני המחנות. הייתי מגיש לו אוכל, מנקה את הצריף שלו, מצחצח את המגפיים ועושה כל מיני שליחויות בתוך המחנה. כנראה שהתחבבתי עליו והוא התחיל לגלות יחס אנושי כלפי. הגרמנים העריכו אומץ־לב ותושיה. בוקר אחד התחילו לרכז יהודים למשאיות, אולי לתזוזה ואולי להשמדה. כאשר היתה לגרמנים מפלה במלחמה, היו משמידים עשרה אחוזים מאנשי המחנה. בדיוק גרמני מחריד היו סופרים את העצורים, עושים

חשבון האחוזים, בוחרים בקורבנות ומובילים להשמדה. פעם בזמן אקציה כזאת הסתתרתי מתחת לצריף. גילו אותי והחזירו אותי לשורות המפקד. ד"ר בוטמן הגרמני היה מהלך לו עם מקלון ביד, סופר ומונה, מי לחיים ומי להישרדות זמנית, מסמן במקלון והיו לוקחים אותו למשאית.
הנה הוא עובר על פני, עיניו בולשות – מי הבא בתור? מספיק? יש כבר 10%. השורות נשמו, רק רגע! הנה מאותתים שחסר עוד אחד למנין הנכון. ושוב לוקחים אותי. העיניים צופות בדרמה ואין קול, אין דמעה ואין אנחה. פעם כבר הייתי במשאית כזאת ואני שוב כאן. והנה בא פאניקר בריצה וצורח: איפה המשרת שלי? סחב אותי בכוח מהמשאית וצרח: בטלן שכמותך, לך מהר לצחצח את המגפיים שלי. הפעם הוא נתן לי את החיים במתנה, אלה שהיו במשאית הוצאו להורג.
עם הזמן העבירו את כל מחנה ויא־וארה למחנה סונדה, מהלך קצר ברגל. מחנה זה היה כמו רוב המחנות של היהודים. בשכנות עמנו היו שבויי־מלחמה רוסים. הם וגם אנחנו עבדנו ביער. במשך הזמן התידדתי עם שבוי גרוזיני. הוא היה מביא לי קצת אוכל, כי להם נתנו יותר. שבויי מלחמה אלה ידעו על כל המתרחש בחזית והם סיפרו לי כי הרוסים מתקדמים מהר מאוד והגרמנים נסוגים. הוא שמע שעומדים להרוג את כל היהודים. הוא אפילו ידע מתי ואיפה זה יקרה. היתה גם שותפות גורל בינינו; שנינו רצינו לברוח יחד. קבענו את המועד ואת המקום לבריחה.
בבוא היום הגיעו למחנה שלנו הרבה שומרים ואי אפשר היה לברוח. כבר באותו יום התחילו להעמיס אותנו ברכבת שהיתה נכנסת לתוך המחנה. הידיד הגרוזיני ראה הכול מעבר לגדר ובא להיפרד ממני בדמעות.
מהרכבת הובילו אותנו לנמל. הכניסו אותנו לבטן־אוניה והפלגנו בים. באוניה שוב פגשתי את האחיות שלי. היתה שם צפיפות איומה, אנשים לכלכו והקיאו ומתים הושלכו ישר לים. לאחר כמה ימים הגענו לשטוטהוף שליד גדנסק. קל היה להבין שהגרמנים בורחים והרוסים פורצים קדימה ומזנבים בהם. במחנה שטוטהוף היה קשה מאוד. הצפיפות היתה איומה. ריכזו שם את כל שרידי המחנות מאירופה. מעט אוכל ושום עבודה סדירה. היינו למעמסה על הגרמנים והם רצו להיפטר מאתנו. במחנה זה היו השומרים פולנים אכזריים ומרי־נפש. הם היו הקאפו כאן, כי מי שלא רצה להיות קאפו, היה אסיר מהמנין. גזירות קשות הוצאו. אסור היה לאנשים להימצא בבלוקים בשעות היום. הקור היה עז, הלבוש מועט ואוכל – לא כלום. ימים שלמים הסתובבתי בקיבה ריקה, הייתי תמיד רעב, יומם ולילה, וכאשר אדם רעב, שום מחשבה ושום הגיון לא פועלים. רוצים אוכל בכל מחיר, ואפילו במחיר החיים. הייתי אוסף בדלי סיגריות, בסכנה רבה, ומוכר אותם לטבח תמורת לחם או תפוח־אדמה. יום אחד הכריזו כי מחלקים חצי כיכר לחם למי שיבוא לשער. משהו אמר לי בלב שזו תרמית, וכי רוצים לתפוס אותנו ולהסיע להריגה. לבי ניבא לי רעות ולא הלכתי לשער. אחר כך נודע לי שאלה שנתפסו הובלו לתנורים.
הרוסים התקדמו והגרמנים נסוגו יותר ויותר לגבולות גרמניה. הרגשנו בעצבנות השומרים, והם אמרו זאת מפורשות: צריך לחסל את השרידים, יותר מהר, מהר ככל האפשר. יום יום היו מסדרים, העמסה על קרונות והקרונות היו נעלמים מלאים וחוזרים ריקים.

יום אחד נדחפתי עם המבוגרים, ומצאתי עצמי עם נערים בני גילי במחנה בוכנוולד. בוכנוולד היה מקום גדול, והיו בו שני מחנות וגדר־תיל חוצה ביניהם. מחנה אחד, אנחנו, היהודים, שרידי המחנות, אלפי אנשים, בוץ, לכלוך, דוחק ורעב. מביאים עוד ומוציאים כל הזמן, נדחפים ומוכים, ממלאים ומדללים, והרכבות פועלות במלוא המהירות, מביאים ולוקחים. מעבר לגדר היה מחנה שבויים, והוא נקי ומסודר. שם היו עצורים, מתנגדי המשטר מגרמניה וממדינות אחרות באירופה. ותיקים, שבעים, מגורים יפים, רמקולים קראו להם לאוכל, מעט שומרים. מה שם? שאלנו. יום אחד בא אלינו איש לבוש יפה. דיבר באדיבות, ואמר, באם אנחנו רוצים לחיות, עלינו לעבור לצד השני, אבל איך? אמר ועשה. שלף מהכיס מספר פתקים, ואלה הזכאים יעברו לצד השני. אני הייתי ביניהם. הובילו אותי לבלוק והראו לי מיטה. מיטה! אלוהים שבשמים! זה שנים שלא ישנתי במיטה. והיה שם מטבח, והיה אוכל ומרק. אכלתי שש מנות בבת־אחת. אכלתי לשובע בפעם הראשונה מזה שנים. נתנו לי עבודות קלות, אין מכות, אין דחיפות. מה זה, חלום או מציאות?

החלום לא נמשך זמן רב. עוד מילדותי ידעתי שחלום לא נמשך לאורך זמן. יום אחד עברו גרמנים במחנה בין הבלוקים והודיעו ברמקולים, שכל אלה שעברו לכאן, חייבים לחזור למחנה הישן ולהתייצב במגרש המסדרים. רק לא זה, אמרתי, וחמקתי בין הבלוקים. בכל מקום שהסתתרתי לא רצו בי. הצ׳כים והרוסים פחדו לעזור לי. לפתע מצאתי את עצמי מול גרמני וכלב שוצף צמא־דם בידיו. כלבים אלה שהגרמנים אילפו לטרוף ולהתקיף, איש לא יעמוד בפניהם. הגרמנים אילפו אותם להכיר את היהודים לפי הלבוש ולפי הריח, הנה אני מול כלב כזה. נדחפתי למגרש המסדרים. לטרנספורט, קדימה!

המסע הארוך לתוך גרמניה

הרגשנו שסופנו מתקרב. את שרידי המחנות הוציאו למסע־המוות. יכולנו להרגיש את סוף המלחמה בעיניהם של הגרמנים ובעיניהם של השומרים; היו אלה אוקראינים, לטבים, אסטונים וכל מי שמכר נשמתו כדי להישרד, מתוך דחפים בהמיים. כל מי שתאוות רצח יהודים בערה בו, כל מי שאיבד צלם אלוהים בשנות המלחמה עקובת־הדם וכל מי שראה ברצח פורקן לעצמו. כאלפיים איש, גבר ואשה, זקן ונער היינו מרוכזים במגרש המסדרים. לא הכרתי איש מבין ההמון, היו שם יהודים שרידי מחנות אירופה, בליל שפות, בודדים ואכולי אכזבות, נאחזים בחיים בכל מחיר, ללא אל, ללא אמונה וללא תקווה להישרד, בודדים ומבודדים, כל אדם זאב לעצמו.

יומיים החזיקו אותנו על המגרש, סגורים ומסוגרים, נשמרים ברובים ומכונות־יריה, עד שניתנה הפקודה לזוז.

ראינו את הגרמנים נוטשים אותנו וקל היה להבין מה קורה. עם אור ראשון הוציאו אותנו לדרך, בדרכים עקיפות, דרכי עפר, שדות וכפרים. בלילות הניחו לנו לישון באסמים ובאורוות. מובילי המזון שהיו איתנו מן ההתחלה התחילו להסתלק אחד אחד. גם הגרמנים הסתלקו, ואותנו השאירו עם השומרים הרוצחים.

בהליכה חטפנו מכל הבא לפה, שתינו מבארות בשדה. כל המתקשה בהליכה חוסל מיד. היו עוצרים ברובים קבוצה שהיתה מפגרת בהליכה, יורים בהם ומשליכים את

הגופות בצידי הדרכים. הניצולים הנותרים היו פורצים בריצה קדימה. גם אז היו עוצרים ומחסלים את הראשונים. כל יום קטנה התהלוכה, כל יום יצאו לדרך פחות ופחות.
בלילות הציק לנו הרעב. במשך היום, תוך הליכה בשדות, היינו מוצאים ירק כלשהו או גידול חקלאי, היינו תוחבים לכיסנו ואוכלים בלילות. הלכנו על־פי־רוב בזוגות. שותפי להליכה היה יהודי מהונגריה, קשיש ממני בהרבה, שהיה שותף לכל מוראות המסע הזה. לילה אחד, באורווה, ראינו שהגישו לפרות סלק מאכל, סלק טוב, ראשים בריאים. ושותפי נדלק לרעיון. הוא התקין חוט־תיל דוקרני ובעזרתו, לאחר מספר נסיונות, הצליח "לדוג" סלק יפה. הבוקר כמעט האיר ושותפי החליט להשאיר אותו ללילה הבא. נעשה לנו סעודת מלכים, אמר. בו ביום הרגו אותו, הסלק נשאר בכיסי. בלילה לא עמד בי הכוח לאכול את הסלק לבדי. אמרתי מילות "קדיש" בלחש, התכרבלתי כחיה, ובשכיבה נגסתי בסלק.

המסע נמשך.
בשדות ובמעברים, בין כפרים ויערות, מוכים ונרדפים, מזי־רעב ואכולי־כינים, יחפים ומכוסי־סחבות או ערומים למחצה. ללא כל בושה עשינו את הצרכים לעיני־כל. מי שנפל לא קם יותר, ומי שנשאר חי קינא בנופל. מסע של בני־מוות שביקשו את המוות – ואני ביניהם, ואני סופר את שנותי הצעירות האם נשאר לי עוד זמן־מה לחיות? צריך להיצמד לחיים בכל מחיר, אמרתי – ויהי מה! לחיות, לחיות! עוד יום ועוד יום.
רצוני לספר את סיפור־המעיל־בלי־הפסים של אנשי המחנות, מעיל דהוי ומרופט. כערך המעיל – ערך החיים שלי:
השומרים עסקו בהריגת האנשים שפיגרו בהליכה. אדם כזה נשאר בצד הדרך לבוש מעיל אזרחי. רעיון לקיחת המעיל הבזיק בי אולם השומרים הצליבו את רוביהם ולא נתנו לגשת. חמקתי מתחת לרובים. נער הייתי ובזריזות חטפתי את המעיל מעל ההרוג. ראו אותי והתחילו לצעוק: הנער הזה, הנער הזה; התערבתי בין ההמון והניחו לי ולמעיל. מעיל זה עשני בלתי מזוהה והכניס בי תקווה ורוח מרי להסתלק מכאן ויהי מה. אין גבול לרצון אדם צעיר לחיים.
כחודש וחצי נמשך המסע. מתוך כאלפיים איש נשארו בסוף המסע רק מאה וששים. כך הגענו למחנה לֶבֶּנוי ליד זלצבורג.
שלדים מהלכים, פצועים ואכולי־כינים, פיסחים וצולעים ברגליים נפוחות, מי בסחבות ומי בבגדי־המחנות, נכנסנו לשערי לבנוי. אמרו לנו שהמקום שימש כמחנה זונות של הצבא הגרמני. שמענו יריות, צעקות ותנועה גדולה. ראינו חיילים רבים מתרוצצים סביבנו. לא הכרנו את לבוש החיילים האמריקנים וחשבנו אותם לגרמנים. בין החיילים היו יהודים שדיברו יידיש ופולנית והם שאמרו לנו שאנו משוחררים. מה זה משוחררים? רצינו להביע את שמחתנו וליפול לרגליהם, אבל הם עצרו בעדנו כי... איך נראינו? החיילים האמריקנים המטירו עלינו מזון ובגדים וסיפרו כי גרמניה הפסידה במלחמה, והם נמצאים עכשיו על אדמת גרמניה הכבושה.
סיפרו על יהודי סנדלר שגילה את מפקד הטרנספורט. הגרמני התקין לו אפריון על מוטות־עץ והיהודים סחבו אותו. הסנדלר הזעיק מיד את האמריקנים ורב צבאי יהודי והחליטו להעמיד אותו למשפט. אך טרם הספיקו להתחיל במשפט, התנפלו עליו

היהודים, הלמו בו וקרעו אותו לגזרים.

אפילוג

הרבה תלאות עברו עלי עד שהגעתי לסלון הזה בגבעתיים, לספר לך, יעקב, את השואה שלי. אחי ישראל נשאר בחיים. הוא נמצא ברוסיה. אנחנו מתכתבים. היו גם נסיונות להעלות אותו ארצה. הוא חולה מאוד ולא מסוגל לעזוב את רוסיה.

אחותי סימה גרה בחדרה, בעלת משפחה, הגיעה ארצה לפני 20 שנה.

אחותי צילה הגיעה לקנדה לפני 20שנה. היא נשואה לאופסאי, מאיר זילבר, ויש להם משפחה.

אחותי שרה, אחת התאומות, עלתה לישראל לפני 20 שנה, גרה בחדרה ויש לה משפחה.

התאומה השניה, עלתה מרוסיה לפני 10 שנים וגרה באשקלון. בעלת משפחה.

מוניץ אריה
בן אסתר־גולדה וישראל־יצחק

אופסה, העיירה ויהודיה

לא מצאתי כל פירוש למוצא השם OPSA. בניניה וחצרותיה של העיירה, הן של תושביה היהודים והן של האיכרים הנוצרים מעורבבים יחד. רחוב ראשי חוצה אותה ובמרכז "פלאץ" – מקום השוק; בתים מפוזרים על הגבעות, אגם רוגע של מים מתוקים, כנסייה נוצרית על גניה ושדותיה, מכמה עברים חורשות אורן, עד ליער המשתרע למרחקים, לעיירות הסמוכות וכפרי האיכרים. בצידו הצפוני שטף האגם את מדרגות הכניסה לארמון־האצילים הפולנים מבית הגראף פלאטר. סברה היא, שאופסה היתה ריכוז של אריסים של משפחת האצולה, לרבות תושביה היהודיים.

על אחת הגבעות החוליות היה בית־הכנסת של המתנגדים ומסביבו פזורים הבתים של המעמד הבינוני, אשר פרנסתם היתה על יום השוק השבועי. היו שם חייטים, סנדלרים, סוחרים־זעירים, עגלונים, ביניהם כאלה אשר כיתתו רגליהם במשך כל השבוע בכפרי הסביבה וחזרו לקבלת שבת־המלכה הביתה.

לצד מזרח, הוביל הרחוב לבית־הכנסת של החסידים; אלה היו היחסנים והעשירים, וביניהם גבירים. שם גם היה "חדר", בו היה ר' יצחק המלמד מרביץ תורה. מאוחר יותר נפתח "חדר" שני ובו היה המלמד השוחט ר' מנדל ליברזון. האסם שהיה בחצרו של השוחט ר' מנדל שמש כבית המטבחיים לשחיטה קלה. לשחיטה גסה היה בית מטבחיים אחר, מזרחה מהעיירה.

ימי־השוק השבועיים סיפקו פרנסה לרבים. לשוק זה היו מגיעים ברכבת פקידי־ממשלה וסוחרים מהערים הגדולות ואף מווילנה היו מגיעים. היו קונים דברי חלב, גבינות וחמאה, ביצים וכל סוגי התוצרת החקלאית. בימי השוק היו היהודים פורשים דוכנים שכל מיני סדקית, בדים, נפט, מלח ועוד לממכר עבור האיכרים.

חיי החברה היו כבכל העיירות. כל אחד ידע מה מתבשל אצל השני ושמחה בעיירה היתה השמחה של כולם. היו

חיתונים בין משפחות, ונוצרו כעין חמולות; כמובן, כל מעמד בינו לבין עצמו, מבלי להתערב.
והיתה גם העסקנות הרוחנית. היתה ספריה דלה ביידיש. היו נסיונות של קבוצות־נוער לארגן הצגות, בעיקר משל גולפאדן, ואז היו באים לראות "תיאטר" שמקומו היה במחסן כלשהו. במשך השנים הוקמה ספריית־נוער. יחד עם הקריאה החלה התארגנות סניפים של הקרן־הקיימת וארגונים ציוניים כגון "החלוץ" וגם בית"ר. בית"ר היה הגדול והפעיל שבין הארגונים ואחדים מיוצאי בית"ר הגיעו לישראל והם חיים כאן, עד 120.
היו גם פעולות תרבות ואסיפות מאורגנות לקראת עלייה לישראל, וכמובן שהיו גם סתם מסיבות עליזות.

The "Betar" group of Opsa

קן בית"ר באופסה

מלכ׳קה ה״גְרוי״ (גיבור)

בשתי האקציות והשחיטות ב־3–5 ביוני 1942 ובמרץ 1943, היו כמה וכמה גילויי גבורה והקרבה של יחידים, שנפלו על קידוש השם. אלה מבין האודים המוצלים ששרדו, הביאו את סיפוריהם לזכרון הדורות הבאים.
אחד מפרקי ההתנגדות והלחימה, תוך גילויי גבורה וכבוד יהודי, הוא הסיפור על מלך מוניץ, שתואר כמלכ׳קה ה״גרוי״ – הגיבור.
מלך היה הצעיר שבמשפחת ישראל־יצחק ואסתר־גולדה מוניץ באופסה, והקדימו אותו אחותו זהבה־זלטקה שעלתה ארצה כחלוצה בשנת 1935 ואחיו, הבכור שביניהם, אריה־לייבקה, שעלה ארצה כסטודנט באוניברסיטה העברית בירושלים, בשנת 1936.
מלך היה חייט במקצועו. בראשית דרכו במקצוע למד אצל אחד מבני משפחת ביקוב באופסה ולאחר מכן השתלם ועבד במקצועו אצל אחת ממשפחות רפופורט מאופסה, אשר גרה בווילנה ולאחר מכן שב והמשיך לעבוד אצל משפחת שייבל בווידז, שהיתה מחותנת עם משפחתו. אם כי היו לו הזדמנויות, ואף שאף לעלות ארצה באחת מדרכי עלייה ב׳, לא רצה לעזוב את אמו לאחר שהתאלמנה מבעלה השני מנחם־מנדל ליברזון ז״ל שהיה השוחט והמורה־המלמד באופסה, ואת שלושת אחיותיו ואחיו החורגים הצעירים.
מתוך שלוש־מאות היהודים שחיו באופסה בזמן שהגרמנים נכנסו לעיירה נשארו תוך זמן קצר חמישים־שישים. רובם הועברו וגורשו לגיטאות שהוקמו בברסלב ווידז ומקומות אחרים, ובודדים נתפזרו ביערות שבסביבה. מהם לא נשארו ניצולים רק מספר קטן של יוצאי־אופסה היגרו עוד בטרם שואה לארצות שמעבר לים ובודדים שרדו וניצלו כמגויסים לצבא הפולני והרוסי.
אלה שנשארו באופסה הועסקו ברובם בעבודות ובשירותים למען המשטרה המקומית והגרמנים שהיו בעיירה, כגון בחייטות, בסנדלרות, בחטיבת־עצים ובשירותי נקיון. שארית יהודי אופסה נשארו במקום, אף כי בשאר העיירות

מסביב נורו או הועברו למחנות המוות כל היהודים שהיו כלואים בגיטאות, כמו מיורי, יוד, שרקובשצ׳יזנה, גלובוקי, ברסלב, דרויה, דרויסק ואחרים. אל יהודי אופסה שנשארו במקום נתלוו בהסתר פליטים יהודיים אחדים מהעיירות, היערות והכפרים שמסביב.
יהודים אלה נשארו במקום לאחר חיסולו של גיטו ברסלב באקציה ובשחיטה הראשונה (3–5 ליוני 1942). בחודשים אוגוסט־ספטמבר 1942 העבירו הגרמנים את שאריתם לגיטו ברסלב. רק בודדים ברחו, ואחרי תלאות הגיעו ליערות קאזיאן ואיכשהו מצאו מפלט, בהתחברם לקבוצות הפרטיזנים. שם מצאו יהודים, שברחו מהאקציות והגיטאות לפני חיסולם ונשארו בודדים עד לשחרורם על־ידי הרוסים.
בגיטו ברסלב נשאר מלך עם כמה בעלי־מלאכה שהשאירו הגרמנים והמשטרה המקומית לעבוד בשבילם. בחודש מרץ 1943 הורגש כי משהו עמד להתרחש וכי הפעם יגיעו גם לבתי המלאכה. אצל החייטים נמצאו בגדי אנשי הגסטאפו שהיו בעבודה. במקום היה גם סיד, לצורך עריכת חיטוי וסיוד. בסביבה נראו התקהלויות של איכרים על עגלותיהם אשר כמקודם התאספו לשם ביזה.
מלך, בהרגישו כי המצור הולך ונסגר, ושמועות מהלכות על ביצוע אקציה וגירוש שארית היהודים (רובם מאופסה) הבין מיד שאין תקווה להישרד. הוא הורה לחבריו להתלבש בבגדי הגרמנים וכך עשה גם הוא. ליד הכניסה הכין דליים של סיד בלתי־כבוי וכשהגרמני הראשון נכנס, שפך את הסיד בפניו וזה התעוור מיד. מלך הוציא את אקדחו ובו במקום חיסל אותו ועוד שלושה גרמנים. היהודים התבצרו בבית והחלו לירות בגרמנים ובשוטרים שהקיפו את המקום. מלך ניצל את המהומה ואת העובדה שהוא לבוש בגדים גרמניים, והמשיך לירות בגרמנים שחשבו שהוא יורה ביהודים, תוך־כדי־כך, הורה לחבריו לברוח מהמקום.
היהודים המשיכו להשיב אש בנשק שהיה ברשותם במחבוא. מלך, לבוש כאיש הגסטאפו, גבוה, בלונדי וטוב־מראה, דומה לארי, עבר ברחובות ברסלב וירה בגרמנים ושוטרים באין־רואים. רק בקצה העיירה הכירוהו הגויים המקומיים והודיעו לגרמנים. אלה השיגוהו ורצחוהו במקום.
קומץ היהודים שנשארו בבית המוקף המשיכו לירות ולחסל כל גרמני ושוטר שניסה להתקרב. הגרמנים נסוגו. רק כשאזלו הכדורים והיריות פסקו, החלו הגרמנים להתקרב ולהשליך רימונים לבית. בא הקץ להתגוננות של מלך וקבוצת חבריו שנפלו עם נשק ביד, במותם על קידוש השם והכבוד היהודי.

אוקמניץ

דגוביץ' אלכסנדר (שמריהו)
בן חנה ואברהם

על הדרך שבין ברסלב לדובינה שכן הכפר אוקמניץ. מקום יפהפה, מוקף אגמי מים ויערות אורן. משפחתנו ישבה במקום מזה דורות. אבינו, אברהם דגוביץ', נולד במקום ב־1880. שש נפשות היינו במשפחה. ההורים אברהם וחנה, הבת אסתר, ושלושה בנים: לייבקה, שמעונ'קה ואני, אלכסנדר, שנולדתי ב־1923. לא היו יהודים נוספים בכפר. משפחתנו התקיימה על טחנת קמח, מונעת בכוח המים, אותה חכרנו מן הפריצים־האחים אלכסנדרוביץ'. גם בריכת־דגים היתה לנו, בה גידלנו זן מיוחד של קרפיונים.
היתה באוקמניץ קבוצת חלוצים שהכשירה עצמה לחקלאות. קיבוצם היה בברסלב, לשם היינו הולכים לבלות אתם כל שבת. את חגי ישראל היתה משפחתנו מבלה בברסלב או בסלובודקה.
החיים באוקמניץ היו שקטים ושלווים ועברו ללא זעזועים. הנוער המקומי היה נוער טוב. גדלנו יחד ביחסים ידידותיים ביותר. ככה נמשכו החיים עד פרוץ מלחמת העולם השניה. ראשונים באו הסובייטים. הם לקחו הכול, אבל עדיין ניתן היה להמשיך ולחיות. האסון התחיל עם פרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה. הרוסים עזבו את המקום ויחד איתם יצאו אנשים רבים. משפחתנו לא הספיקה לצאת. נשארנו במקום ואבינו אמר: "נשארתי בחיים לאחר וילהלם קיסר ואני מאמין שאשאר גם לאחר שהיטלר ייעלם מן העולם".
הצבא הגרמני עבר את אוקמניץ בלי לפגוע באנשים. רק כעבור ימים התחילו לארגן משטרה מקומית, אליה התגייסו צעירי המקום והסביבה. בראשם הוצבו שניים מאנשי המקום, קז'יק ומלינובסקי. אנחנו היינו יוצאים יום־יום לברסלב ללקט ידיעות על יהודי המקום והסביבה.
באחת השבתות, בחודש יולי 1941, הופיעו בביתנו כמה גרמנים בליווי שוטרים מקומיים. אבא עמד אז עטוף בטלית והתפלל. הבאים דרשו מאתנו את הסוס והעגלה והבטיחו להחזירם לאחר כמה שעות. הם קיבלו הכול ונסעו. כעבור

שעות אכן חזרו לאוקמניץ. הסוס עצמו הובילם בכיוון ביתנו. אחי לייבקה יצא להתיר את הסוס, כשהיה קרוב לעגלה הצליפו הגרמנים בסוס והוא התחיל לדהור. אל לייבקה צעקו "יוּדֶה־יהודי־קדימהו!". והוא הלך עד שנכנס לבריכת המים שהיתה על־יד ביתנו ושימשה כמאגר המים שלנו. לאחר שלייבקה היה בתוך האגם כיוון אליו אחד השוטרים את רובהו. כל זאת ראינו כולנו מחלון ביתנו. אמא הרימה צעקה גדולה "הם הורגים את לייבקה!" נשמעה יריה, אך אחי לא נפגע ממנה. אחר־כך התברר מדוע: בעת שעמד השוטר לירות, קפץ במהירות השוטר קז'יק אל היורה והסיט את הרובה מעל לראשו של לייבקה וצעק, "מה אתה עושה? הוא יהודי שלנו (נאש ז'יד)". כך ניצלו חייו של לייבקה. אותו יום הבינונו שמקרה זה הוא תחילתן של צרות שתבואנה עלינו. בערבו של אותו יום הגיעו אלינו כמה יהודים מדובינה וסיפרו שהגרמנים, בליווי השוטרים, היו אצלם לפני הצהריים, בזזו את בתי היהודים והרגו אחדים מהם.
ערב תשעה באב באו לביתנו ראש־הכפר (הסולטיס) ושני גרמנים והודיעו לאבא שעל כולנו לעבור לגיטו ברסלב, אותו מקימים בימים אלה. ועוד הורו, להכין רישום מלא של כל רכושנו ולמסור אותו לשלטונות ולהדביק על הבית שלט ובו מילה אחת "יוּדֶה". את כל ההוראות יש למלא תוך שבוע ימים.
לאחר שהלכו הגרמנים פנה אבינו פעם נוספת לראש הכפר וגם מתנה נאה הביא לו, והלה החליט לדחות זמנית את יציאתנו מאוקמניץ. יום יום הגיעו לביתנו קז'יק ומלינובסקי ובפיהם ידיעות על הנעשה. תמיד היו אלה בשורות איוב: פה הרגו, שם בזזו. ההורים התחילו לפזר את רכושנו בין האיכרים הידידים, במחשבה שבעת צרה נוכל לקבל מהם משהו בחזרה.

המצב הבלתי־ברור נמשך עד חנוכה עת באו וציוו עלינו לעבור מיד, ללא שהות, לגיטו ברסלב. נסענו. בברסלב גרנו בביתו של שמעונקה, בנם של אלי־חיים שהיה גם קרוב־משפחה שלנו. נרשמנו לקהילה ויצאנו לעבודה עם יתר יהודי העיירה. באותם ימים כבר ידעו היהודים מה עלול לקרות, ורבים התחילו להכין מחבואים למשפחותיהם. אני עבדתי יחד עם בחורים מיאיסי וסלובודקה ליד תחנת הרכבת. בשעות העבודה הגיעו לאוזנינו ידיעות על הרג ורציחות במיורי, גלובוקי ומקומות נוספים. בערבים, לאחר העבודה, העברנו את הידיעות לאחרים בגיטו.
ערב חג המולד הגיעו לברסלב הרבה אנשי־משטרה וגרמנים רבים. מחשש שעומדים לחסל את הגיטו, יצאנו בלילה אני ואחי והלכנו לאחד הכפרים בו התגורר איכר, ידיד טוב שלנו. האיכר הזה רצה לתת לכולנו מחסה במשקו, אבל לרוע מזלנו ראה אותנו איכר אחר וסיפר זאת לאחרים. כולם לחצו על ידידנו, שאם לא יגרש אותנו – ילשינו עליו וסופו יהיה מר. בבכי רב ביקש מכרנו שנעזוב את ביתו. חזרנו לברסלב, לשמחתם של ההורים... משפחתנו התאחדה שוב. ההורים סיפרו לנו שהפעם הסתפקו הגרמנים בקונטריבוציה גדולה (כופר) בצורת זהב, כסף ובגדים חמים בשביל הצבא הגרמני. הגרמנים עשו בגיטו סלקציה: את בעלי המקצוע השאירו בצד אחד של הגשר ואת האחרים העבירו לעברו השני, בדרך ליערות דובקי. גרנו ביחד עם משפחת שניאור ביליאק מסלובודקה ועבדנו יחד עם שבויי מלחמה רוסים בחפירת באר.
באחד הימים שלחו אותי עם עוד בחור מיאיסי, לעבודת שירות ונקיון בביתו ובמשרדו

של מפקד גרמני. לא ידענו מי האיש. יום אחד, עת שהיינו שנינו עסוקים בעבודת נקיון במשרד, הופיע גוי שהציג עצמו כסולטיס (ראש) באחד הכפרים. הוא הודיע למפקד הגרמני, שאת כמות ההספקה של גרעינים, ביצים וכדומה שהטילו עליו לאסוף מאיכרי כפרו, אינו יכול לספק כעת, והוא מבקש שהות לביצוע הפקודה. המפקד שמע את דבריו עד הסוף ופקד על עוזרו לירות בראש הכפר בו במקום. שנינו נחרדנו. הגרמני, בשקט רב, הוציא את האקדח מנרתיקו וירה באיכר. דמו ניתז על הקיר והרצפה התמלאה דם. אמרו לנו להוציא מן המשרד החוצה את החזיר המקולל (פארפלוכטעס שוַויין). אני והבחור עשינו זאת מיד. כשרצינו להרחיק את הגופה מרחק רב יותר אמר לנו שהשבויים הרוסים יעשו זאת. כשחזרנו בפחד רב למשרד לנקותו, ביקש המפקד להכין עבורו כוס תה והמשיך לנגן בפטיפון כאילו שום דבר לא התרחש. כעבור יום נודע לנו שהמפקד הוא לא אחר אלא דיטמן, האחראי על האיזור כולו.

האוכל היה בצמצום רב. בקושי הספיק כדי לקיים את הגוף והנפש. העבודות בהן עסקנו היו קשות ביותר. האנשים החזיקו מעמד בקושי. כל מי שכשל בעבודה ירו בו מיד. באותם ימים חליתי והיה לי חום גבוה. לא ידענו מהי מחלתי. חובש אמר לנו שלפי הסימנים זה בוודאי טיפוס. רופא ותרופות לא היו. בכל זאת הצלחתי לעבור את משבר המחלה בעזרת גלולה כלשהי שאת טיבה איש מאתנו לא ידע, אך נחלשתי מאוד.

בשני ליוני 1942 נכנסו לדירתנו, במפתיע, שני המכרים שלנו מראשי המשטרה המקומית, קז׳יק ומלינובסקי. ״סתם ביקור״, אמרו, אבל הבינונו שבואם מבשר שמשהו עומד להתרחש. הם הסתכלו על כולם ועלי, הצעיר במשפחה. ברמזו עלי, אמר אחד לשני, ״הוא בוודאי ימות״. המלים האלה שימשו עבורנו רמז ברור שבאו להזהיר אותנו מאסון מתקרב. בערבו של אותו יום, אור ליום רביעי, יצאו שני אחַי, לייבקה ושמעונקה, למצוא עבורנו מחסה אצל אחד ממכרינו בכפר סמוך. יצאו, וכעבור דקות ספורות חזרו וזעקה גדולה בפיהם: אמא, אבא, ילדים, הצילו עצמכם – הטבח החל. מאז לא ראיתי יותר את אחי.

אמי קמה מיד ולמרות חולשתי הרבה מן המחלה, פנתה אלי ואמרה: ״בני, לך מכאן, חפש מקום להסתתר״. היא נתנה לי לבנים נקיים לדרך ואני יצאתי את הבית. בחוץ נשמעו יריות רובים ומקלעים מכל עבר. את האנשים המבוהלים הריצו ככלבים, בחלקם ישר לבורות ההשמדה ורבים אחרים לבית־הקולנוע, לבתי־מדרש, לאולם הספורט ולמשטרה, כמלאי להשמדה בימים הבאים.

בחור שעבר בריצה על ידי צעק אלי: בוא מהר־מהר, התחבא. ואני רצתי איתו מרחק־מה עד למחסן עצים. נכנסנו לתוכו והסתתרנו כעכברים בין העצים והארגזים שהיו בו. בתוכו היו יהודים נוספים שהגיעו לכאן לפנינו. לאחר דקות ספורות פרצו פנימה שוטרים וגרמנים ופתחו ביריות וצעקות, ״יודן ראוס!״ – רבים שהיו בפנים נהרגו או נפצעו. אלי ואל הבחור התקרב גרמני בצעקה ״החוצה״ וגם מכה הגונה קיבלתי מקת הרובה שלו. בעזרתו של הבחור קמתי. הגרמני הוביל את שנינו עד לגשר מעל לנחל, שמימיו מחברים את שני האגמים דריביאטה ונוביאטה, ונעצר על־ידי קריאת הפטרול הגרמני. הוא ניגש לחברו והתחיל לשוחח עימו. בזמן שיחתם הצלחנו שנינו להתחמק מהם. במאמצים גדולים הצלחתי גם אני לעבור את גדר התיל

הדוקרני ולהגיע עד לחוף האגם. מרוב מאמץ, כנראה, נפלתי והתעלפתי. אינני יודע כמה זמן שכבתי ללא הכרה. זוכר אני, שלאחר שהתאוששתי במקצת מצאתי עצמי שוכב בשדה־קטל נוראי. סמוך אלי שכבה בחורה כולה זבה דם, וגם אני מכוסה כולי בדמה. ניסיתי להניע את גופי ונוכחתי שאברי נענים לי. כנראה שלא נפגעתי. מסביבי הרוגים ופצועים וזעקות אנשים המבקשים לעצמם את המוות. אנחות וגניחות מכל צד. ועוד ראיתי, איך שוטרים וגויים נוהגים בעגלת־סוסים ושמים בה גופות בני־אדם. רעד איום עבר בגופי. באם ירגישו שאני חי ושלם, יירו בי מיד. ניסיתי לזחול, להתרחק מן המקום ולהגיע לבית הקרוב. תוך כדי זחילה נתקלתי בנער בן שתים־עשרה לערך, קופקה מדובינה, נכדו של וולוול בלאכר. המשכנו לזחול שנינו. בכוחות אחרונים הצלחנו להגיע לאחד הבתים ולהיכנס לתוכו. להתקדם הלאה לא עמד בי הכוח. **נשארנו במקום, כי הנער לא רצה להפקירני, בתוך הבית התחבאו** יהודים נוספים וביניהם נערה פצועה קשה מיריות השוטרים. מכיוון הבורות הגיעו הדי יריות – החיסול היה בעיצומו. החלטנו להישאר בבית. סגרנו את דלת הכניסה ותמכנו בה מבפנים כך שיהיה קשה לפתחה. כולנו עלינו לעלית־הגג של הבית. קיווינו לשהות במקום עד רדת הלילה ולנסות להמשיך במנוסה. לבית זה היו שתי יציאות לשני כיוונים שונים. האמנו שהדבר אולי יקל עלינו לעזוב את הגיטו.

הצעירים והחזקים יותר ירדו בלילה מן העליה ויצאו לראות את הנעשה בגיטו. בגלל חולשתי לא יכולתי לרדת. בחור נוסף נשאר למעלה לשמור על הנערה הפצועה. עם היורדים היה גם הנער קופקה שחזר כעבור זמן־מה. הוא סיפר שראה איך יהודים עם טלאי צהוב על בגדיהם אוספים בעיר את גוויות ההרוגים בזמן שהגויים בוזזים את בתיהם.

אירועים אלה התרחשו ביום רביעי. באיזור שלנו הצטיין באכזריות השוטר הפולני ז'וק. למחרת בבוקר הגיע לאוזנינו קול בכי של אשה. קולה היה מוּכּר לי. הצצתי דרך צוהר קטן וראיתי למטה ברחוב גרמנים מובילים קבוצת יהודים, מבוגרים וילדים, וביניהם את אשתו של שניאור ביליאק ובזרועותיה תינוק שילדה לפני שבועיים וילדם בן ה־7 לידה מחזיק בשמלתה. האם בוכה והגרמני מאיץ בה מדי פעם במכות בקת רובהו. לאחר מכה קשה, כשלה האשה ונפלה והגרמני ירה בה במקום ואת תינוקה דקר למוות בכידונו. ועוד ראיתי, איך שלף האיש את הכידון מגופת התינוק בלחיצת מגפיו. הילד בן ה־7 ראה כל זאת והבין. הוא עשה נסיון לברוח והנאצי ירה גם בו. זה היה סופה הטראגי של משפחת שניאור ביליאק. יום לפני כן יצא שניאור לאחד הכפרים להשיג מזון לטקס ברית־המילה שהיה צריך להתקיים למחרת. בהיותו מחוץ לגיטו שמע בוודאי על המתרחש בו ולא ידע לאן לפנות. לאחר ששהינו במסתור מספר ימים ללא אוכל ומים, ירד הנער קופקה לבדו לבדוק מה המצב. הוא חזר ו"בשורה" בפיו: "יותר לא יפגעו ביהודים, כך אמרו אנשים". אני ידעתי שזהו רק תכסיס של הגרמנים. יצאתי בזהירות, מבלי שירגישו בי ברחוב, ונכנסתי לביתנו: הכול היה הרוס ושבור, וסימני דם רבים בכל מקום. במרתף־הבית הכרתי, לפי החפצים המפוזרים, שהורי ואחותי אסתר שהו שם. על הרצפה מצאתי את נרתיק שעון־הזהב של אמי. מצאתי גם לחם יבש וקצת שומן. לקחתי את החפצים וחזרתי למחבואי. גם הנער חזר. היה ברור שאסור לנו להישאר במקום. עלינו לברוח מכאן

מהר. אבל רק למחרת בלילה הצלחנו לחמוק מן הבית ומן הגיטו, כי הגיטו היה מלא בתושבי הסביבה שעטו על בתי היהודים כציפורי־טרף. נתקלתי בניצול אחד שסיפר לי: "עם התחלת ההשמדה הכניסו אותם, קבוצת יהודים, ל'בית־הכנסת החולי' והציבו עליהם משמר. ביום חמישי אחר־הצהריים נעלם המשמר. ראינו את אנשיו דרך חלונות בית־הכנסת פורצים לבתי יהודים – גם הם חשקו בביזה. ניצלנו את רגעי היעדרם וברחנו".

הלכנו בכיוון סלובודקה על־יד הכפרים לוני וזרֶץ'. התקרבנו לאחד הבתים והצצנו דרך החלון. בחדר עמדה אשה ולשה בצק. בטרם פנינו אליה, הרגישה בנו והרימה צעקה, "יהודים, ברחו מכאן מהר. כאן לא תקבלו כלום. בגללכם יהרגו אותנו". התרחקנו מיד והמשכנו בדרכנו. פגשנו באיכר שהלך לחרוש את שדהו. החלטתי להסתכן ולבקש דבר־מה לאכול. אמרתי לו מי אני והוא ענה לי שהוא זוכר את אבי. הוא הבטיח להביא לנו אוכל. הסתתרנו בתוך ערימות חציר וחיכינו לו. לא היינו בטוחים אם יקיים את הבטחתו. אך הוא חזר כעבור זמן־מה והביא לנו אוכל. בערב שוב שאל אותי מה בדעתנו לעשות. "לעבור לצידו השני של האגם", עניתי לו, "ומשם ללכת לאוקמניץ". הוא הסכים להושיט לנו את עזרתו. הוא שלח את בנו וזה העביר אותנו בסירתו לעברו השני של האגם. נשארנו על החוף. לאחר שהתרחצנו קצת התיישבנו לחשוב לאן פונים הלאה. לאיכר הטוב אמרתי שפנינו לאוקמניץ, אבל איך אגיע שמה? הן זהו מקום בו כל איכר מכיר אותי ועלולים להסגירנו. לאחר הרהור אמרתי שנלך לשבֶּלישקי, מקום שלמדתי בו בעבר ואני מכיר שם איכר אחד שסבל הרבה מן הגרמנים, וגם את בתו אסרו בגלל השתייכותה לקומסומול בתקופת הסובייטים.

קיוויתי שאיכר זה יתן לנו מחסה במשקו. בדרך לשֶבֶּלישקי עוברים את אוקמניץ. בלילות שקט בכפרים. עברתי על יד המשק שלנו ועצרתי מבלי שהרגשתי בכך. את הבית ואת הרכוש מסר ראש הכפר לאחיו. הכלב התחיל לנבוח, אבל כשאמרתי לו: ז'וק, שקט! הוא הכיר את קולי והשתתק. מחיתי דמעה והמשכנו. עברנו את בריכות הדגים "שלנו", חצינו גשרון על הנחל ואנחנו בביתו של חולטורביץ' בכפר שֶבֶּלישקי. הוא נבהל מאוד בראותו אותנו. לאחר שנרגע סיפר לנו שאת כל היהודים ששרדו מן האקציה בברסלב הוציאו הגרמנים ממחבואיהם והרגום. הוא היה בטוח שגם אנו ביניהם. הוא הכניס אותנו למרחץ ולשם הביא לנו אוכל וידיעות מן הסביבה. הגענו לכאן שבוע ימים לאחר חיסולו של גיטו ברסלב. יום־יום היה חולטורביץ' מביא לנו אוכל ומסַפר חדשות. כעבור שבוע של שהיה אצלו סיפר לנו שבאופסה מתארגן גיטו. הנער קופקה, שהתגעגע מאוד לבני משפחתו, ביקש בשמעו זאת להגיע לאופסה, שם היו כמה אנשים ממשפחתו. האיכר הסכים להביא אותו לשם. יום אחד כיסה אותו בקש בעגלתו וכך הכניס אותו לעיירה. נשארתי לבדי.

בבית האיכר

אצל האיכר חולטורביץ' שהיתי זמן ממושך. לפני ראש־השנה עשיתי נסיון להגיע דרך היערות לכפר פוסטושקי שהיה קרוב יותר לברסלב. בכפר זה, ידעתי, ישנו איכר שהיה ידידו של אחי הבכור. פעם סיפר לי אחי שהאיכר הבטיח לתת לו רובה מן

הרובים שהחיילים הרוסים השאירו בעת נסיגתם מן המקום. בלילה הגעתי לבית האיכר והוא קיבל אותי יפה מאוד. הוא סיפר לי שבידו רובה ושני רימוני־יד והוא מוכן לתת לי את הכול. לקחתי רק את שני הרימונים מפני שעם הרובה קשה היה להתהלך בלי להתגלות. את הרימונים, שידעתי להשתמש בהם, הכנסתי לכיסי ויצאתי לשוב אל בית האיכר. אמרתי בליבי שלא אמסור את חיי לגרמנים מבלי שישלמו על כך.

באחד הימים הגיעו שמועות לביתו של האיכר. שמועה אחת סיפרה על אבידות כבדות שהיו לגרמנים בחזית, והשניה – על תנועת פרטיזנים שמתארגנת ביערות וכבר פועלת באזור. עדות לכך היו דבריו של איכר שסיפר שבאוקמניץ פוצצו הסכרים של הבריכות, וכתגובה הקיפו גרמנים ושוטרים עם דיטמן בראשם את כל הסביבה והם עורכים חיפושים בבתי האיכרים. הפעם, חשבתי, ודאי בא קצי. במהירות ירדתי לבור איסום של תפוחי־אדמה ישבתי בו ורימון בלתי נצור בידי. ידעתי שבגללי ישלמו האיכר ובני משפחתו בחייהם. ישבתי דרוך זמן־מה עד שבא האיכר ובישר לי שהסכנה חלפה. הגרמנים עזבו את האיזור. ועוד ממה שאירע באותו יום: וַסילי, בנו של האיכר, חזר מן היער, לשם הוציא את הפרות למרעה, וסיפור בפיו: בדרך מן היער פגש שני אנשים זרים והם שאלו אותו על הימצאותם של יהודים ושבויים בכפרו. דבריהם עוררו בו חשד שמא הם שוטרים מחופשים אבל, הוסיף וסילי, הם שאלו אותו גם אם ביתם קרוב ליער. ואמנם, בערב התקרבו לביתו של האיכר שני אנשים חמושים שבירכו את כולם ברוסית. הם שאלו אם אפשר לקבל דבר־מה לאכול ונכנסו פנימה. בעת שסעדו ליבם סיפרו שהם מאותה יחידת פרטיזנים שהרסה את הסכרים באוקמניץ. הם גם אמרו שהם מחפשים אנשים נוספים לגייס לפרטיזנים. אכלו, שתו והלכו לדרכם. האם אמת דיברו? זאת לא ידעתי.

לאחר הידיעות האלה החלטתי להצטרף לפרטיזנים, להילחם ולנקום. אבל – איפה הם? איך מגיעים אליהם? ידעתי שבאותו כפר, פוסטושקי, ישנו איכר – פנטֶליי שמו, ולו גיס בכפר אוזרבצי, מקום אליו באים הפרטיזנים. רציתי להגיע לאותו איכר למרות הסיכון הגדול שבדבר. לאחר כמה ימים הגעתי, בעזרתו של מיטיבי, לאותו פאנטליי והוא מסר לי את הפרטים הדרושים על־מנת להגיע לפרטיזנים. בחוץ היה כבר קור סתווי כשיצאתי. הלכתי דרך קַלנקישקי מבלי לעבור את ברסלב, שהיתה מלאה גרמנים. כתמיד, הלכתי רק בלילות וביום הייתי מסתתר. באחד הימים נשארתי לשבת בתוך ערימת שחת בשדה. פתאום הופיעו בני משפחת האיכר לאסוף את הערימות הביתה. הם לקחו ערימה אחר ערימה וכמעט הגיעו לערימה בתוכה הסתתרתי. והנה, ממש נס: אותו רגע קרא להם אביהם לחזור הביתה. ניצלתי. בלילה יצאתי שוב לדרך.

באחד הלילות ובחוץ שלג ורוח הגעתי לגשר. את שמו לא ידעתי וכל הסביבה היתה זרה לי. לא רחוק ממני ראיתי בית מואר והתקרבתי להציץ פנימה. דרך החלון ראיתי שלושה כובעים של ז'נדרמים. המראה הקפיץ אותי במהירות אחורנית. הסתתרתי מאחורי עץ במרחק־מה מן הבית. מתוך הבית נשמעה נביחת כלב. נפתחה הדלת ובפתח הופיעו כלב וגרמני. הגרמני הביט כה וכה, ירה מספר יריות באוויר, צעק על הכלב ושניהם חזרו פנימה. נרגעתי והמשכתי. הייתי רעב ועייף. בפאת היער אליו הגעתי ראיתי ביקתה קטנה. למרות הסיכון החלטתי שוב לנסות את מזלי. נקשתי

בחלון. גוי צעיר יצא החוצה ושאל "ז'יד או פרטיזן?" – "פרטיזן", עניתי לו. בטרם נכנסתי פנימה הסתובבתי אחורה וצעקתי "חבריה! שימרו היטב! אני מיד בא". איכר זה אמר לי את שם הכפר והסביבה. הוא גם הזהיר אותי לא ללכת באור יום כי כל הסביבה שורצת גרמנים המחפשים פרטיזנים. הוא נתן לי אוכל וגם בקבוק סמוגון (יי"ש תוצרת עצמית). הודיתי לו ויצאתי החוצה. הלכתי עד שהגעתי ליד הכפר סיולי, שהגרמנים שרפו אותו כליל. שם ישבתי לנוח. לא היה בי כוח להמשיך. פתאום שמעתי קול עגלה נוסעת. כשהתקרבה ראיתי שבתוכה יושב אדם ולצידה הולכות שתי נשים. כשקרבו אלי צעקו "רוקי וֵירך" (ידיים למעלה – ברוסית). עשו אצלי חיפוש, לקחו ממני את הרימונים ושאלו, "מי אתה?" סיפרתי להם שיהודי אנוכי ורוצה להגיע לפרטיזנים. הם אמרו לי לעלות על העגלה והמשיכו לנסוע לתוך היער עד שהגיעו לביקתות קטנות. באחת הביקתות סגרו אותי על מנעול והלכו. לאחר כמה שעות באו אנשים, הוציאו אותי החוצה וגם נתנו לי לאכול. מסביבי שמעתי שיחות אנשים שדיברו ביניהם ולהפתעתי הגדולה שמעתי גם שיחות ביידיש. הסתכלתי היטב באנשים והיכרתי באחד מהם את ירחמיאל מילוטין. הוא ניגש אלי ושאל לשמי. אמרתי לו. הוא התקרב אלי, חיבק אותי ונשק לי. סיפרתי לו הכול עד הגיעי ליער ועל רצוני להצטרף לפרטיזנים. ירחמיאל אמר לי שבעוד זמן־מה ישוב המפקד מפעולה ואז יספר לו עלי וישאל מה לעשות. ואמנם, לאחר זמן לא רב בא המפקד וירחמיאל סיפר לו עלי. תשובת המפקד היתה שלא נהוג לקבל פרטיזנים ללא נשק, אבל ביחס אלי, שאת אחי לייבקה הכיר טוב, ינהגו אחרת. על־כך, אמר, ידבר עם מפקד החטיבה. הוא גם הציע שמיד אתחיל באימונים, בינתיים בנשק קר – כידון. נשלחתי לשמירה ביחד עם בחור יהודי, צימרמן ועוד שניים לא יהודים.

ערב חג המולד 1943 יצאתי בפעם הראשונה עם קבוצת לוחמים לפעולה של ממש. באותם ימים נסעו חיילים גרמניים לחופשת חג. בתחנות הרכבת היו יורדים מן הקרונות לשתות ולאכול. תפקידנו היה לארוב לאחדים מהם, לתקוף אותם ולקחת מהם את נשקם. בהליכה זהירה של יומיים הגענו ליעד. בחוץ חשוך וקר. אנחנו שוכבים ומחכים. והנה מגיעה רכבת ונעצרת בתחנה. הגרמנים מתחילים לרדת. ממקום מארבי ראיתי שאחד החיילים תלה את רובהו על עץ קרוב והתיישב לעשות את צרכיו. נשקי היה כידון בלבד. מפקדי נתן לי רמז לפעול. בשקט התקרבתי לנאצי ובמהירות נעצתי בו את כידוני. הוא חוסל בטרם הוציא הגה מפיו. לקחתי את רובהו. המפקד לא הסתפק בכך. חזרנו לגרמני ולקחנו ממנו את כל התעודות. לבסיס חזרתי עם מעיל, מגפיים ונשק כמו כל האחרים. נעשיתי פרטיזן מן השורה.

האוטריאד שלנו, שנשא את שמו של צ'קַלוב, הלך וגדל. אנשים חדשים הצטרפו, וגם יהודים נקלטו בו.

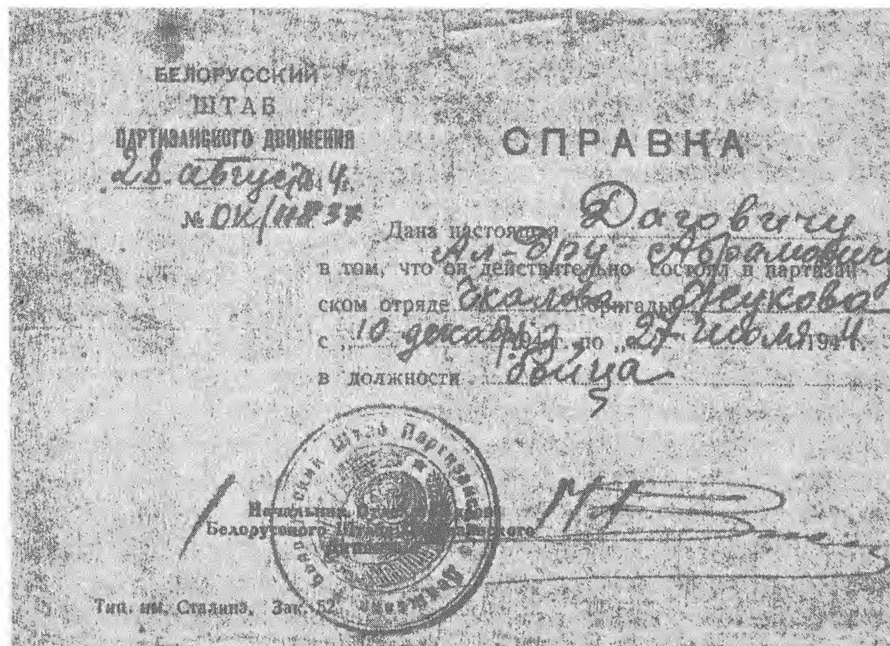
בתקופת המלחמה האחרונה סבלו הגרמנים אבידות קשות מפעולות הפרטיזנים. כתגובה על כך הפציצו מן אוויר את היערות בכל האיזור כי להיכנס לתוכם לא העזו. באותם ימים חילקו אותנו לקבוצות קטנות. הבריגדה שבה הוצבתי נקראה על שמו של ז'וקוב. לפעולות לא יכולנו לצאת בגלל המצור של הגרמנים. באותם ימים לא פגשתי בירחמיאל מילוטין וחששתי מאוד שמא, חלילה, נפגע בפעולות. לאחר כמה ימי הפצצות הסירו הגרמנים את המצור מן היער. פעולות הפרטיזנים התחדשו.

היחידה שלנו קיבלה משימה להעסיק באש את קו הרכבת דרויה־מיורי, לצלוף ולפוצץ את הפסים. בסיס היציאה שלנו היה מתוך כפר שרוף עד היסוד. איכרי הסביבה היו מביאים לנו מדי־פעם ידיעות על תנועת הגרמנים. באחד הימים הופיעו ליד הכפר שלנו כמה מכוניות עמוסות גרמנים ושוטרים. תפשנו עמדות קרב וחיכינו. לקרב גלוי לא רצינו לצאת כי הם היו רבים. איתי היו צימרמן וזיידל ומפקד המחלקה שלנו. השוטרים והגרמנים חיפשו זמן־מה והתחילו להסתלק מן המקום. קיבלנו פקודה לתקוף בכל הנשק שבידינו וגם ברימונים. רבים מהגרמנים נפגעו ואחדים נלקחו בשבי. גם לנו היו מספר נפגעים. ברגעי הקרב ראיתי איך סגן מפקד היחידה שלנו נאבק עם גרמני שמן ושניהם מתגלגלים על האדמה. תפשתי את הגרמני בצווארו ומפקדי הכניע אותו. הגרמני היה לא אחר מאשר זוֹנדר־פיהרר דיטמן, רב־הטבחים של יהודי ברסלב ואני בשלישית נמצאתי במחיצתו הקרובה. בתום הקרב הוטל עלי להיות בין החיילים שהובילו את השבויים למפקדה, שהיתה מרוחקת 25 קילומטר ממקום הקרב. את דיטמן הושבנו על סוס וקשרנו את רגליו מתחת לבטנו של הסוס. את ידיו (מאחורי גבו) קשרנו לאוכף. כשהגענו לבסיס מסרנו אותו לידי מפקד האוטריאד לחקירה. הוא נחקר קשות ומסר ידיעות חשובות על משתפי־פעולה מקומיים. בגמר החקירה נידון לעונש־מוות. את גזר־הדין הוציאו מיד לפועל.

לא רחוק ממיור היה מחנה גדול של ז׳נדרמים, שוטרים ומשתפי־פעולה אחרים, משרתי הנאצים. תפקידם היה לשמור על קו הרכבת ותחנת־הרכבת. היה זה קו חיוני ביותר לגרמנים. דרכו עברו משלוחים לחזית. בחורף 1943 קיבלה יחידתנו משימה לארוב לרכבת עמוסה ציוד ולהורידה מן הפסים. כעבור יום הגענו למקום עם חשיכה. כאן התברר לנו שהגישה אל הפסים קשה ויש עליהם שמירה מקרוב. מפקד הפעולה קרא לכמה מתנדבים שיחסלו את השומרים. הוא החליט לשלוח את פישר, שהיה מקלען טוב, עם עוד שלושה לוחמים. הם התקרבו בחשאי, ותוך זמן קצר גברו על השומרים, שמו חומר־נפץ מתחת לפסים ופוצצו אותם. כל היחידה התחילה לסגת. מצבנו היה טוב, רק שני פצועים. התקדמנו ללא עיכובים עד לנקודה מסוימת ליד נהר, לא הרחק מהכפר קוזיניץ. לפתע נפתחה עלינו אש מעברו השני של הנהר. נמצאנו בשטח בו לא היה מחסה. גן עצי־פרי, שעציו היו כרותים, נמצא בקרבתנו. נכנסנו לתוכו ישבנו מאחורי הגזעים והשיבונו אש. מעטים היינו לעומת האויב. בידי היה מקלע שבע־קרבות שנפגע לא פעם. הצבתי אותו על גזע עץ ופתחתי באש שוטפת לעבר הגרמנים. לרוע־המזל, כפי שהדבר קורה לא פעם, נעצר המקלע לאחר היריות הראשונות ולא פעל. המשכתי בנסיונות להפעילו. מצבנו נעשה חמור. לא רחוק מאיתנו שמעתי כבר קולות גרמנים מתקרבים וצועקים "האלט, האלט". פתאום, כבדרך נס, התחיל המקלע לירות. קצרתי בגרמנים על ימין ועל שמאל. רבים מהם נפלו ואחרים התחילו לברוח. ברגעים הקשים האלה הרגשתי על־ידי בירחמיאל מילוטין. כמלאך מן השמיים הופיע. הוא הזיז אותי הצידה, אחז במקלע והמשיך לירות. אני הייתי כולי מכוסה דם ובוץ מהרימונים שהגרמנים זרקו עלינו. בתום הקרב, עם בריחתם של הגרמנים, נודע לי שירחמיאל עם קבוצת פרטיזנים באו לעזרתנו וכך הוכרע הקרב לטובתנו. בקרב הקשה הזה איבדנו אחדים מלוחמינו והיו לנו גם פצועים, ביניהם גם אני וירחמיאל. בין הנופלים היה בחור יהודי מזמוש. את

גופתו וגופות יתר הנופלים לקחנו לקבורה במחנה הפרטיזנים ביער. כעבור כמה ימים נערך מסדר היחידה שלנו ובו סיכם המפקד את כל הפעולות וההישגים שהיו לנו בזמן האחרון. באופן בלתי־צפוי ציוו עלי לצעוד שלושה צעדים לפני השורה ולעיני כול העלה ה"קומבריג" מפקד הבריגדה סירומַכה על נס את חלקי בקרב האחרון ואמר, "סאשה הוא זה שהציל את היחידה שלנו ברגעים הקשים שהיו לנו בקרב". (אגב, שמי בישראל לא היה אלכסנדר אלא שמריהו. רק לאחר תקופת הפרטיזנים, שם קראו לי סאשה, אימצתי לעצמי את השם אלכסנדר).

באותו מעמד שיבח המפקד את לחימת היהודים באויב המשותף וסיפר גם על החששות בקבלת יהודים לאוטריאד בתחילת ההתארגנות. לאחר פעולות שונות נוספות נקראתי באחד הימים להתייצב לפני המפקד. הוא ציווני להכין תרשים של סביבת אוקמניץ לקראת משימה שעמדנו לבצע. חלקנו בה היה להרוס בסיס הספקה גדול שהגרמנים הקימו באחת האחוזות בסטרוסטה שליד אוקמניץ, סביבה אותה הכרתי היטב מילדותי. מילאתי את שהוטל עלי וגם הוספתי אינפורמציה מלאה על הסביבה. אני גם צורפתי למחלקה שיצאה לבצע את המשימה. לאחר הליכת לילה, הגענו עם בוקר קרוב ליעד. נחנו באחד האסמים בשעות היום ובלילה יצאנו לפעול. הפעם, ללא קשיים מיוחדים, הרסנו את הסכר הראשי, פרצנו את בריכות־הדגים

БЕЛОРУССКИЙ
ШТАБ
ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ
28 августа 44 г.
№ ОК/[illegible]

СПРАВНА

Дана настоящая Даговичу Ал-дру Абрамовичу
в том, что он действительно состоял в партизанском отряде [illegible] бригады Жукова
с „10 декабря 1942 г. по „27 июля 1944
в должности бойца

Начальник [illegible]
Белорусского [illegible]

Тип. им. Сталина. Зак. 52.

Alexander Dagowicz, partisan in the Zhukov brigade

תעודת פרטיזן של אלכסנדר דגוביץ'

והרסנו את תחנת הקמח. קבוצה אחרת משלנו הרסה את דיר־החזירים הגדול שסיפק בשר לחזית. בדרך חזרה נכנסנו לפלושקט, נקודת צומת לדווינסק ולברסלב. שם, בתוך היער, היה עלינו למצוא את היערן יאן זינקביץ׳ שבנו היה מפקד המשטרה באופסה. מפקד משטרה זה היה מקבל מאביו היערן אינפורמציה על תנועת הפרטיזנים ומוסר אותה לגרמנים. לפי הידיעות שקיבלו מבן היערן, היו הגרמנים מפציצים את היערות, מוציאים להורג איכרים ושורפים את בתיהם. הגענו ליערן זינקביץ׳ בלילה. קבוצת פרטיזנים ואני ביניהם נכנסו לביתם. את היערן הוצאנו החוצה ואשתו הלכה איתו מרצונה. את שניהם הבאנו לדרך המלך. שם ירה המפקד ביערן ובאשתו. בתוך הבית ובמרתף מצאנו חפצים רבים של יהודים. האב ובנו עסקו כל הזמן בשוד וביזה אצל היהודים.

בסוף סיפורי רצוני לחזור לאוקמניץ, מקום הולדתי ונעורי. בפעולת החבלה שביצענו בתחנת הקמח רציתי להרוס את ביתנו, בו ישב אחיו של ראש הכפר, אבל המפקד לא התיר זאת. הוא אמר, ״אולי לאחר השחרור יחזור לכאן מישהו מבני משפחתך והבית הזה ישמש אז עבורו מקום מגורים״. ואמנם כך קרה כעבור שנתיים.

דובינה

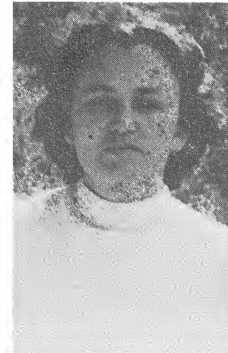

"Hechalutz Hamisrachi" in Dubene

"החלוץ המזרחי" בדובינה

מורצקי סימה

בת אסתר וישראל־יצחק פייגין

משפחתנו בדובינה מנתה שבע נפשות: אבי ישראל יצחק, יליד 1900; אמי אסתר, ילידת 1902, שלושת אחי: אשר בר בן הארבע־עשרה, ראובן בן האחת־עשרה ופייבוש בן השבע, אחותי שיינה־חיה בת החמש ואני, סימה בת החמש־עשרה.

אבי היה חקלאי. היתה לנו חלקת אדמה, גן עצי־פרי, שלוש פרות ושני סוסים. בחורף לא איפשר מזג האוויר הקשה להתפרנס מהחקלאות ואבי היה נאלץ לחפש מקור פרנסה נוסף.

החיים בכפר נמשכו ללא זעזועים ניכרים עד שפרצה מלחמת העולם השניה.

ימים ספורים לאחר פרוץ המלחמה נכנס הצבא הגרמני לדובינה ומיד כבדה ידו על היהודים. ראשית, החרימו את התוצרת החקלאית שהיתה אצל היהודים לצרכי הצבא הגרמני, שהתקדם במהירות לכיוון מוסקבה בכוחות גדולים שכללו טנקים ותותחים. מטוסים שהנמיכו טוס הפציצו כל מטרה שנעה בשטח. לאחר מספר ימים עזבו היחידות את המקום ובעיירה נשארו רק קומץ גרמנים ומספר רב של עוזרים מקומיים, פולנים, ביילורוסים ואחרים, כולם אנטישמים מובהקים. הם קיבלו מהגרמנים נשק והתחילו להראות את נחת זרועם ליהודים.

היתה זו תקופה קודרת מאוד. כל יום הגיעונו שמועות וידיעות על הרג ורצח יהודים במקומות שונים בסביבה.

יהודי דובינה הקימו מערכת הגנה עצמית הן על־מנת להזהיר ולהתריע בעת הצורך את תושבי הכפר משוד וגזל של הגויים והן על־מנת להתגונן מפני הצוררים שהרימו ראש. לקבוצות השודדים הצטרפו גם לֶטים שבאו מעבר לגבול, שהיה מרוחק מדובינה רק שני קילומטרים. הם היו מגיעים בלילות ודורשים תכשיטים, כסף, מזון והיו מאיימים בהרג.

השתדלנו לשמור על צורת חיים נורמלית ככל האפשר. גם על השבת שמרנו. לקראתה אפינו לחם, ומי שהיה אמצעים בידיו אפה גם חלות.

לקראת ליל השבת, ב־18 ביולי 1941, הכינותי לאמי את

נרות השבת, נקיתי את העששית ומילאתי בה נפט כדי שתאיר לנו בלילה. אך הנרות נגמרו וכבו. מנורת הנפט שהיתה צריכה להאיר כל הלילה, כבתה גם היא. לא הבינונו למה כבתה המנורה – סימן לא טוב הוא.

באחד מימי השישי אפה אבא לחם, נתן לי כיכר וביקש ממני למסור אותו למשפחה אחת, שהצליחה להימלט מהטבח בעיירה סמוכה. אז ראיתי את אבא בפעם האחרונה.

באותו ליל־שבת, אחרי התפילה, יצא אבא לשמירה. כמובן שהשמירה היתה בלי נשק חם, בידו היה רק מקל. לפנות בוקר, בשבת, חזר ושכב לנוח. לאחר זמן קצר נשמעו נקישות חזקות בדלת, וקול דודתי שהתגוררה על־ידנו הודיעה לנו שקבוצת שודדים הקיפה את הכפר.

ביתנו עמד בקצה הכפר. ראינו את האנשים מתקדמים לעבר הבתים. על זרועותיהם היו סרטים לבנים. אבא קפץ מיד ורץ לעבר המרכז להודיע לאנשים על הסכנה. כעבור שעה פקדו על הנשים והילדים להתאסף בבית־הכנסת הישן ועל הגברים – בבית־הכנסת החדש. היינו בטוחים שסופנו קרב ובא.

בבית־הכנסת היתה הצפיפות נוראה; קולות בכי ילדים שהיו צמאים ורעבים וזעקות קורעות־לב של נשים. את בתי־הכנסת הקיפה כל הזמן מיליציה גרמנית ומקומית. נשמעו יריות בלתי פוסקות. השוטרים הוציאו החוצה נערות צעירות והתעללו בהן.

מאוחר יותר נודע לנו שכוונת הגרמנים היתה לשרוף את כולנו חיים בבתי־הכנסת, אבל מחשש שהאש תתפשט לבתי המגורים, אותם התכוונו לשדוד, לא עשו זאת. לאחר כמה שעות הירשו לנו לחזור הביתה. בדרך פגשנו כמה אנשים שהיו בבית־הכנסת החדש והם סיפרו לנו שהגרמנים הוציאו מספר רב של גברים, התעללו בהם, היכו אותם, הובילו אותם לבית־הקברות היהודי ושם רצחום. דודתי הכירה אחד מהשוטרים המקומיים. היא התחננה בפניו וביקשה ממנו להרשות לה ללכת לראות מה קרה לאבא. בדרך ראיתי את שלמה־יצחק פייגין מוטל מת בשלולית־דם גדולה בחצר משמר הגבול. מאוחר יותר נודע לנו שהקרבנות הראשונים היו אבא, שלמה־יצחק פייגין, מרדכי לוין ושמעון רוקשין. אמו של שמעון, חיה־הינדה, התרוצצה אנה ואנה. לפי התנהגותה הבנתי שיצאה מדעתה. על־יד ביתה ראינו סימני דם שהובילו לעליית־הגג. אמי, אני ודודתי דיינה עלינו בסולם לעליית־הגג, משם נגלה לעינינו מחזה מחריד: אבא שלנו שכב על גבו בשלולית־דם ופצע עמוק בבטנו. הוא נראה כאילו עדיין חי ודודתי שלחה אותי מהר להביא תרופה כדי לעשות לו עיסוי. רצתי בכל כוחותי לסבי והבאתי את התרופה, אבל הכול היה לשווא – אבא היה מת. כנראה ביקש למות בשלווה אחרי שנורה, ובכוחותיו האחרונים עלה בסולם לעליית־הגג.

את גופתו לא הירשו לנו לקחת והכריזו מיד על עוצר. האחראים אירגנו קבוצת יהודים עם סוסים ועגלות ופקדו עליהם לאסוף את הגוויות ולקבור אותן. דודתי ואני הצלחנו להתגנב לאחת העגלות, שהובילה את אבא, והדודה שמה על גופתו את הטלית.

בתשעה באב שיחדנו את השוטרים המקומיים והם הירשו לנו לבקר בבית־הקברות. עמדנו חרש על־יד קבר־האחים של שמונה־עשר מיקירינו שנרצחו בדם קר.

חלק מתושבי הכפר היו מסתירים דברי־ערך ואף קוברים חפצים באדמה, כדי שבבוא הזמן, בימי דוחק ורעב, אפשר יהיה לקבל תמורתם מזון. גם דודַי מברסלב, מוטל

דייטש ובייניש פייגין, הביאו אלינו חפצים שונים וביקשו מאבי שיחביאם.
באחד הימים באו הדודים מברסלב כדי לקחת את חפצי־הערך שהוסתרו. אבא כבר לא היה בחיים ואנו לא ידענו היכן החביא אותם. חפרנו במקומות שונים ולא מצאנו. הדודים היו מיואשים. הכסף ודברי־הערך היו צריכים לשמש ככופר ושוחד. באחד הלילות האלה בא אלי אבא בחלום ואמר לי: בתי, באסם, במקום בו עומדת הפרה האדומה, נמצא קן עם הרבה ביצים, קחי אותם"... נרגשת ונפעמת סיפרתי את החלום לאמא וביקשתי למסור לדודים שינסו לחפש באותו מקום. דודַי באו. הראיתי להם את המקום המשוער והם חפרו ובאמת מצאו שם הכול.
הגיעו אלינו שמועות שמכניסים את היהודים לגיטאות. עד אז לא ידענו מה מבשר לנו הדבר ומה משמעותו. בתחילת חורף 1942 נודע לנו שישלחו אותנו לגיטו ברסלב או וידז. היות ובברסלב היו לנו קרובי משפחה, היינו מעוניינים להיכנס לשם. לפני שגורשנו, מסרנו לפולנים מספר חפצים לשמירה. כל משפחה הועמסה יחד עם המיטלטלין הדלים לתוך מזחלת רתומה לסוס ובליווי אנשי המיליציה יצאנו לדרך.
אני רואה לנגד עיני איך התושבים הנוצרים התנפלו על הבתים העזובים והתחילו לסחוב מכל הבא ליד. עוד מהדהדות באזני הקריאות וההמולה של אנשי החמס.
הובילו אותנו לגיטו וידז. בדרך עברנו את ברסלב, שם הוחלפו הסוסים והעגלונים והמשכנו. עם לילה הגענו לאופסה שם נשארנו ללון אצל משפחות יהודיות. ישַנו על הרצפה בצפיפות ובלכלוך. בבוקר המשכנו לגיטו וידז.
בגיטו פרצה מחלת הטיפוס ואני חליתי בה. הטיפול היחיד שיכולתי לקבל היה קצת מים רתוחים, שאמא הגישה לי. בנס, והודות לגילי הצעיר, החלמתי, אבל השיער נשר מראשי. אחרי החלמתי התעורר בי תיאבון גדול, אבל אוכל לא היה ונחלשתי מאוד. לא יכולתי לעמוד על רגלי. אמא היתה מורידה קומץ ממנות האוכל של כל ילד ומאכילה אותי כדי שאחזור לאיתני. קשה היה לנו מאוד להשיג מזון, ואמא, כמו נשים רבות שמה את נפשה בכפה, היתה מתחמקת מהגיטו ותמורת עבודה קשה אצל איכרי הסביבה היתה מביאה קצת מזון: עלי סלק, מעט קמח ותפודים. כעבור זמן־מה העבירו אותנו לבנין דו־קומתי גדול, שחלונותיו השקיפו מעבר לגיטו. היינו יכולים לראות יהודים מובלים לעבודה. אותי ועוד כמה ילדים קטנים סידרו בעבודות נקיון.
פעם דרשו הגרמנים מהיודנראט מספר אנשים בלי שאמרו לאיזו מטרה. גם אני הייתי ביניהם. בלילה הכניסו אותנו לחדר היודנראט. בבוקר הובילו אותנו בליווי משמר ליער. היינו מבוהלים מאוד, אבל למזלנו היו בין השומרים גם אנשים בעלי מצפון והם הרגיעו אותנו. "לוקחים אתכם לעבודה", אמרו. את הדרך עשינו ברגל, ללא אוכל וללא שתייה.
הגענו לתחנת רכבת, הכניסו אותנו לקרונות להובלת בהמות והובלנו למחנה מיליגני. המחנה היה מגודר בתיל דוקרני, ובנוי צריפי־עץ. ברובו כבר היה מאוכלס. מפקד המחנה היה גרמני, שמו היה צלינג ושם עוזרו יופ. לפנות ערב חזרה קבוצת יהודים מעבודה. סיפרו לנו שהמצב הכללי במחנה הוא נורא. עובדים קשה ומקבלים מעט אוכל. רוב הכלואים היו מהעיירה אושמיאני ומהעיירות הסמוכות.
עבדנו בסלילת כבישים, בהנחת פסי־רכבת. הלגראלטסטר היה נוסע תמורת שוחד לגיטאות סוונציאן ואושמיאני ומביא דרישות שלום וידיעות מהנעשה שם, וגם

מעביר ידיעות מאתנו.
בין כך וכך, נודע לנו שאת כל יהודי גיטו וידז העבירו לגיטו סוונציאן ובתוכם גם את **אמי, אחי ואחותי.**
פעם שלחה לי אמא צנימים. בכיתי מהתרגשות. ידעתי שאמא אספה זאת מהמנות הזעומות של בני המשפחה, ידעתי גם שמצבה גרוע יותר משלי. שם אכל הרעב בכל פה.
אשה אחת מדובינה, פייגה שמה, טיפלה בי במסירות כאילו הייתי בתה.
הגיעו אלינו שמועות שחיסלו את גיטו סוונציאן ושאת כל היהודים הובילו לפונאר ורצחו אותם שם. שיחדנו את הלגראלטסטה (למרות תפקידו הרם, היה אדם טוב), והוא הסכים להעביר אלינו את יתר בני משפחותינו מגיטו סוונציאן. כך ניצלו הם, בינתיים, ממוות. הייתי מאושרת להיות שוב עם משפחתי. אחַי הקטנים, שהיו בני שמונה ועשר, נשלחו לעבודות קשות. בסוף 1943 חיסלו את מחנה מיליגני. חלק מהאנשים נשלח למחנה העבודה איליה שבלטביה, כ־50 קילומטר מריגה. הפעם היינו בטוחים: זאת דרכנו האחרונה. במחנה זה נמצאו רק גברים מלודז' ומסביבתה. בראותם אותנו פרצו בבכי, כי חשבו שכבר לא נשארו בחיים ילדים ונשים יהודיים. הם התייחסו אלינו כאל בני משפחה והשתדלו לעזור לנו ולהקל עלינו את החיים. עבדנו בכריתת עצים ובניית מסילת ברזל. על־אף העבודה הקשה והחיים הקשים היה לנו סיפוק רב לראות בסיום העבודה רכבות מלאות חיילים גרמניים הרוגים ופצועים שהועברו מהחזית לגרמניה.
הלגראלטסטר היה יהודי בשם דנציגר. הוא "טיפל" בנו ביד חזקה. היו לו "עוזרים" נאמנים. הם היו נכנסים למחנה עם כלביהם והיו משסים אותם בכל מי שלא מצא חן בעיניהם. יום אחד הגיעה למחנה משאית גדולה, מכוסה אברזין. נערך מסדר. את כל הילדים העמיסו על המשאית. גם את אחי לקחו. אי־אפשר לתאר את הבכי והזעקות שליוו את הילדים. נאלצנו לעמוד במסדר שעות רבות. כל רגע חשבתי שהנה אמות מיאוש ואימה.
אמא כנראה הרגישה ביסורי ותמכה בי לבל אפול. בסלקציה זו לקחו את שני אחי הקטנים ואת אחותי בת הארבע. מכל המשפחה נשארנו רק אמא, אני ואחי בן האחד־עשר.
לעבודה היו מסיעים אותנו ברכבת־משא. השומרים היו חיילים גרמנים וכן שוטרים מכל העמים ששיתפו פעולה עם הנאצים. בין השומרים היה בחור פולני בשם יאנֶק, בחור טוב־לב, ולמרות פחדו היה מתגנב לעיתים קרובות אלינו ושר לנו שירים ביידיש. פעם, כשנסענו לעבודה, נעצרה הרכבת ולא ידענו מה הסיבה. יאנק הטוב הלך לברר. הוא חזר וסיפר שקרונות עמוסי ילדים עומדים על פסי הרכבת וידיים זעירות מחזיקות בסורגים. ראינו אותם מרחוק. ידענו שהם מובלים למיתה. ידענו והיינו חסרי־אונים...
אבל לפעמים היו שומרים, שזיק אנושי עוד היה בליבם, מרשים לנו לצאת מהמחנה כדי להשיג קצת מזון אצל איכרי הסביבה. יצאנו פעם אני ועוד ילדה מאושמיאני לחפש מזון. הבתים היו מרוחקים מהמחנה וגם אחד מהשני. היו אלה חוות בודדות, "חוטורים" קראו להם. התדפקנו על דלת בית אחד ואשה זקנה נתנה לנו קצת אוכל

ואמרה לנו להסתלק מהר, מפני שבנה משרת במשטרה והוא עלול לשוב כל רגע הביתה. אם ימצא אותנו, לבטח יהרוג אותנו. ברחנו כל עוד נפשנו בנו. בדרך נתקלנו בו, והוא בראותו אותנו, התכוון לירות בנו אך האם הזקנה נפלה לרגליו והתחננה להניח לנו. הוא הורה לנו לרוץ ואנו רצנו כמו איילות. חששנו כל רגע שניפגע מכדור בגב.

בסביבה ההיא לא היו יהודים זה כבר. הלטים היו אכזרים יותר מהגרמנים וחיסלו את היהודים מיד עם כניסת הגרמנים לארצם.

ביולי 1944 העבירו את כולנו למחנה קייזרוואלד, על־יד ריגה. כאן הצמידו לנו מספרים. המספר שלי היה 6757.

מחנה קייזרוואלד היה מחנה ענקי ונראה כמו עיר. הוא היה מחולק להרבה מחנות קטנים ומגודר סביב־סביב בכמה שורות של תיל דוקרני ולאורכו מגדלי־שמירה. צריפי המגורים היו בנויים עץ. הנשים התגוררו בנפרד מהגברים. מגורים מיוחדים היו למשטרה ולקצינים.

הגענו למחנה בלילה. הוכנסנו לצריף גדול וציוו עלינו להתפשט כליל. ערומות העבירו אותנו למבנה סמוך, שם גילחו את שערותינו. משם הועברנו לצריף אחר וכל אחת קיבלה כתונת אפורה ושמלה מפוספסת בפסי כחול־לבן, נעלי־עץ ופיסת בד בצורת משולש לכיסוי־ראש. זאת היתה התלבושת האחידה שלנו. את בגדינו לא ראינו עוד. בלבושנו החדש לא הכרנו אשה את רעותה.

מכאן עברנו למחנה נוסף. שיכנו אותנו בצריף גדול בו היה רק בית־שימוש אחד. נאלצנו לחכות בתור זמן רב. רבות מאיתנו קיבלו כאבי־בטן ועצירות. המצב היה בלתי נסבל. למחרת העבירו אותנו למחנה המגורים. בצריפים היו בנויים דרגשי־עץ בכמה קומות. כל אשה קיבלה שמיכה. נעשו מסדרים (אַפֶּלים) מדי כמה דקות וספרו אותנו כל פעם מחדש. סודרנו בשורות, חמש נשים בכל שורה. לעיתים קרובות מאוד היו מופיעים נאצים למסדרים ופוקדים עלינו לפנות ימינה או שמאלה. ידענו שזאת היתה הסלקציה: לחיים או למוות. אף אחת לא ידעה מתי תבוא שעתה.

את הוותיקים היו שולחים לעבודות מחוץ למחנה. הם נחשבו למאושרים. אני ועוד מספר נשים עבדנו כפועלות באנודים. ישבנו על־יד שולחנות ארוכים עליהם הונחו חלקי מתכת שונים שלא ידענו שימושם. במכות פטיש היינו מפרקות את חלקי המתכת, שהיו מאובקים ומלוכלכים, ותוך כדי עבודה היה נפלט אבק שחור שחדר לריאותינו בזמן הנשימה והיה מכסה את הבגדים ואת הפנים. נראינו כמו כושיות. הרחצה לא סייעה לנקיון. סבון לא ניתן לנו והמים בלבד לא שטפו את האבק.

יום אחד, בעומדי ליד הגדר, ראיתי מרחוק את אחי ברלה. הוא קרא לי לא לדאוג, כי הוא נמצא בין הילדים הספורים שנשארו בחיים והמבוגרים דואגים לו ולשכמותו ונותנים להם קצת אוכל. הוא לא נשאר רעב ומוכן היה אפילו לעזור לי במזון. פעם הוא זרק לי אפילו פרוסת לחם שנתקלה בגדר בין חוטי התיל. כעבור זמן קצר הגיעה למחנה משאית גדולה ולקחה את הילדים הנותרים. יותר לא ראיתי את אחי האחרון, את ברלה.

באוגוסט 1944, שעה שעבדנו במשמרת לילה, שמענו רעש מטוסים מעל המחנה. המטוסים הפציצו את המחנה והאופק היה אדום מדליקות ענק. הֵבַנו שמפציצים את

ריגה. ידענו שסוף המלחמה קרב ובא. נמצאנו בסכנה גדולה. ידענו שהגרמנים, גם בתבוסתם, לא ישאירו אותנו בחיים. לא היה כל סיכוי לכך.
אותו זמן החליטו הגרמנים לחסל את המחנה כולו. סידרו אותנו בשורות והובילו אותנו לנמל ריגה. חשבנו שמתכוונים להטביע את כולנו. הכניסו אותנו לאוניית־מלחמה והפלגנו ליעד בלתי ידוע. לנו אמרו שמובילים אותנו למקום עבודה אחר.
היחס אלינו השתנה במקצת לטובה. קיבלנו מנות־לחם, שימורי־בשר, ומי־שתיה. לא היינו רגילים לאוכל המשופר וקיבלנו שלשולים וכאבי־בטן. כיוון שהמרחק לבית־השימוש היה רב והנזקקים היו רבים ניצלנו את הקופסאות הריקות של השימורים וזרקנו אותם הימה. בכך פתרנו את "הבעיה" הכאובה. כעבור ימים מספר העבירו אותנו לאוניית מעבורת. היינו תשושים וצמאים מאוד. בבוקר הורדנו לחוף. העבירו אותנו למחנה גדול, מחנה שטוטהוף. העמידו אותנו למסדר על מגרש ענקי מגודר, בו היו מותקנים ברזי מים. התנפלנו עליהם, שתינו ושתינו. על־יד הברזים מצאנו גם חתיכות סבון קטנות שנשארו כנראה מה"דיירים" הקודמים, ובעזרתם התרחצנו כלשהו. על המגרש הזה החזיקו אותנו בחום נורא עד הערב. מרחוק הבחנו בגברים לבושי פיז'מות. בערב סידרו אותנו שוב בחמישיות וברגל הלכנו למחנה. היו בו צריפים רבים מגודרים בכמה שורות חוטי־תיל. המחנה דמה מאוד למחנה קייזרוואלד. הממונים בו היו ולַסובבצים־אוקראינים, פולנים ולטים. הפיקוד היה בידי הגרמנים. כל חצי שעה היו נערכים מסדרים. נצטווינו להתייצב מיד וכיוון שלא היינו מצליחות לצאת כולנו בו־זמנית דרך הדלת, היינו קופצות דרך החלונות. ספגנו מכות נמרצות מהקאפו על כך.
כעבור יומיים העבירו אותנו שוב למחנה אחר, סמוך למחנה בו שהינו. גם כאן היו מסדרים תכופים. ישנו על דרגשי־עץ. קיבלנו ארוחה אחת ליום שכללה מעט מרק ופרוסת־לחם. לקבוצה שלנו יצא שם של כשירים לעבודה.
פעם בעומדנו בתור לאוכל שמענו צעקות איומות. נודע לנו שהקאפו התרגז על מישהי והשליך אותה לסיר מים רותחים. כל מי שהתלונן או שלא מצא חן בעיני הקאפו היו מעבירים אותו לבידוד ומשם נשלח לתאי הגזים. היו ימים שריח המתים מתאי־הגזים היה מגיע אלינו יחד עם עשן סמיך ומחניק.
הגדר סביב המחנה היתה מחושמלת. הרבה נשים מצאו מותן בנגען בה. הכניסו אותנו לחדר נפרד. אנשי ס"ס ציוו עלינו להתפשט ובדקו אותנו. את הנשים שמצבן הגופני היה ירוד הכניסו לחדר אחר ולא ראינו אותן עוד. לבסוף נשארנו, מכל המחנה, רק כ־500 נשים. הורו לנו להתלבש. למחרת צריכות היינו לצאת למחנה עבודה נוסף.
במחנה החדש ראינו לפנינו "הר" של נעלי ילדים ומבוגרים. איפשרו לכל מי שרצה לבחור זוג נעליים נוחות. הנעליים שלי היו מאוד לא נוחות, כמו נעלי נשים רבות במחנה, אבל היתה זו הרגשה איומה לגשת לערימה הזאת ולקחת זוג נעלים,, ביודעי של מי היו ואיך נערמו פה. למרות זאת ניגשתי ובחרתי זוג נעליים שהיו יפות מאד אבל לעבודה לא התאימו, ואני החלפתי אותן בכיכר לחם. באותם ימים היתה זו עיסקה לגמרי לא רעה, אך עלי להודות שהלחם גרם לי בעיות: להשאיר אותו בצריף, חששתי שיגנבו אותו; לקחתו לעבודה – לא יכולתי, כי לא היה מקום להסתירו; לאכלו בבת אחת לא היה לי לב; ורציתי שגם אמא תיהנה ממנו... התהלכתי

בנעלי־עץ שלקחתי בחזרה.
יום אחד הוציאו אותנו מהמחנה, הושיבונו בקרוניות והובילו אותנו לתחנת־הרכבת. ושם הועלינו לקרונות נוסעים והועברנו למחנה־עבודה חדש.
המגורים במחנה זה היו מעץ לבוד, בצורת מלונה. על הרצפה פוזר קש והוא שימש לנו למשכב. קיבלנו גם שמיכות.
כל בוקר שמענו את הקריאה "קפה הולן" שפירושה לגשת לקבל את שתיית הבוקר. במחנה זה היה גם צריפון קטן ששימש כחדר־חולים, כביכול, אבל למרות כל המיחושים שלנו חששנו לגשת אליו, כי ידענו: כל פעם מגיע אוטובוס לקחת את החולים "להבראה", אבל הדרך משם מובילה למשרפות. עבדנו בסלילת כבישים. העבודה היתה קשה ומפרכת, לפעמים צריכים היינו להעמיס אבנים כבדות לקרוניות. המזון כלל קצת מרק ופרוסת לחם ליום.
עבדנו עם שבויי־מלחמה פולנים, צרפתים ואנגלים. יחס הפולנים אלינו היה רע מאוד. לפעמים שמענו מהם ביטויים אנטישמיים ארסיים כגון: טוב שהגרמנים משמידים אתכם וכדומה. לעומתם היה יחס האנגלים והצרפתים טוב. לפעמים אפילו היו זורקים לנו סנדוויצ'ים דרך גדר־התיל או בזמן שהיינו הולכים לעבודה. הקלה נוספת היתה: הגרמנים ששמרו עלינו, היו מרשים לנו לאסוף תפוחי־אדמה שנשארו בשדות.
בימי ראשון בשבוע היו שולחים אותנו לעבוד אצל איכרי הסביבה בחוות חקלאיות. השומרים הגרמנים היו לפעמים לוקחים אותנו לבריכה קטנה, שם היינו מתרחצות יחד עם הפרות של החוואים. בדרך־כלל היה במקום הזה טוב יחסית, מפני שמפקד המחנה היה מטבעו אדם טוב והדבר הפיח בנו תקווה לעתיד המעורפל.
באחד הימים קרה מקרה מזעזע: בדרך־כלל, כשהיו מביאים מזון לחיילים והעגלות היו עוברות על־ידינו, היינו מתגנבות וסוחבות מן המזון; לפעמים, כיכר־לחם, לפעמים תפוח־אדמה או גזר. הזהירו אותנו שהדבר מאוד מסוכן, אבל הרעב הציק לנו כל־כך שמוכנות היינו להסתכן; כך נמשך הדבר זמן־מה, עד שיום אחד ירו השומרים בנערה למוות. את הגופה השאירו בשדה כמה ימים והיינו עוברות על־ידה כל יום בלכתנו לעבודה. מאז נפסקו הסחיבות.
בשנת 1944, ביום הכיפורים, החלטנו על־אף העבודה המפרכת לצום. אחרי העבודה ולפני כניסתנו למחנה נערך כרגיל מסדר. ספרו אותנו. בכניסה למחנה קיבלו אותנו מפקד־המחנה עצמו; הוא שילח את השומרים והשומרות, ניגש אלינו ולחש לנו שהוא יודע מהו יום זה, ומה הוא מסמל ליהודים. הוא איחל לנו ולעצמו שנזכה לסיום המלחמה והבטיח שהוא עצמו יפתח לנו את שער המחנה לחיים חדשים ולחופש. דבריו חיממו את הלב ועודדו אותנו. התרגשנו עד דמעות.
הוא לא זכה לכך. כאשר שיחרר אותנו הצבא האדום היה הוא בין הראשונים שנורו יחד עם יתר השומרים.
בראשית 1945 חיסלו את המחנה והתחילה "הצעדה הגדולה" או כפי שאנו קראנו לה "המַרש הגדול". שבוע ימים צעדנו בדרכים בלתי־ידועות. התקדמנו מערבה והגענו לעיר לאונברג. בלילות היינו נחים באסמים על הקש. תושבי העיר הביטו בנו בפליאה ובתדהמה. אותנו הובילו באמצע הכביש והמלווים הגרמנים ששמרו עלינו הלכו במדרכות. אך על אף מראנו העלוב, אף תושב לא הציע לנו פרוסת־לחם.

רבים מאיתנו לא עמדו במסע הקשה והמפרך. הגענו למחנה צבאי, גוטנדורף שמו, ששכן בתוך העיר. היה זה מחנה ריק ובו שיכנו אותנו.
המצב היה בלתי־נסבל בגלל הצפיפות הנוראה, הקור והרעב. במחנה זה היו גם גברים, מראיהם היה עלוב ומפחיד. הם היו לבושים פיז'מות ונראו כמתים ממש. הקאפו שלהם היה יהודי פולני ובאכזריותו היה גרוע יותר מהגרמנים.
הקאפו שלנו היתה אשה מהונגריה. שניהם היו בעצם "בעלי־הבתים" הכל־יכולים של המחנה.
אחד העינויים היה רחצה באגם הקפוא. לגרמנים ועוזריהם היתה הרשות והאפשרות לעשות בנו כאוות־נפשם. הם לא רצחו אותנו רק מפני שידעו שאם יחסלו אותנו, יישלחו לחזית המזרחית.
ב־9 למרץ 1945, ציוו עלינו להסתדר בשורות ויצאנו שוב לדרך. רבים נשארו במחנה, מחוסר כוח ללכת. אינני יודעת מה עלה בגורלם.
הגענו לכביש הראשי. הוא היה גדוש צבא גרמני שנסוג מפני הצבא האדום. הדרך היתה גדושה ציוד ונשק. מטוסים הפציצו את הנסוגים והאנדרלמוסיה היתה גדולה. ובכל־זאת, אף שידעו הגרמנים שסופם קרֵב, שמרו עלינו והובילונו לאי־שם. לא ידענו אם נצא משם חיים.
בדרך פגשנו שבויי־מלחמה פולנים שקראו לעברנו להחזיק מעמד כי הגאולה קרובה מאוד. המשכנו ללכת בכוחות אחרונים. אלה שלא יכלו להמשיך – נורו. למחרת עם בוקר הגענו לכפר גדול, חינהוף שמו. הכניסו אותנו לגורן ענקית מלאה מכונות, פרות, עופות ומזון לבעלי־חיים. רעבים, התנפלנו על בקיה שנמצאה שם. שני הקאפו והשומרים שלנו הכינו לעצמם מקומות מנוחה. היה ברשותם אוכל (וגם יין). לפתע נשמעו יריות; חשבנו שהשומרים יורים ורוצים להרוג גם אותנו. אבל חלק מהכלואים שישבו לפתח הגורן התחילו לצעוק בשמחה וצהלה: אלה הרוסים! באו לשחרר אותנו!
אמא ואני זחלנו החוצה וראינו חיילים רוסים וטנקים. החיילים נפנפו בידיהם וצעקו לנו לא לפחוד. הם נדהמו בראותם את מצבנו המחריד. דמינו למתים. כל גרמני שנמצא במקום נורה על־ידי החיילים הרוסים. כשהשתחררנו הזהירו אותנו שלא לאכול הרבה בבת־אחת; הדבר יכול להזיק לנו ולסכן את חיינו. אבל לא יכולנו לעמוד בפיתוי שפע המזון שהוגש לנו ואמנם קיבלנו שלשולים והקאות. בין החיילים הרוסים היו גם יהודים וביניהם גם קצינים. הם עזרו לנו, שמרו עלינו ויעצו לנו להתרחק מהחזית ולעזוב את המקום.
קיבלנו את עצתם, מצאנו סוס ועגלה ופנינו מזרחה, הביתה.

רוקשין רבקה
בת חיה ומאיר מארון

הכפר דובינה על־יד ברסלב הוא כפר הולדתי.
חמש נפשות היינו במשפחתנו, משפחת מארון: אבא מאיר, אמא חיה, אחי ישראל, אחותי רייזל ואני – רבקה.
חיינו בכפר עד פרוץ מלחמת גרמניה רוסיה, בחודש יוני 1941. ההורים עבדו קשה כדי להתקיים; הם ניהלו משק־בית ואנחנו, הילדים, למדנו. החיים בכפר התנהלו על מי־מנוחות, בלי זעזועים ניכרים. חיי קהילה יהודית קטנה על דאגותיה ובעיותיה היום־יומיות, שעיקרן – פרנסה.
בסוף יוני 1941 נכנסו הגרמנים גם לכפרנו הנידח ובעזרתם הנמרצת של רבים משכנינו הגויים התחילו להגשים את המבצע האכזרי שלהם – השמדת היהודים.
מאז כניסתם של הגרמנים ועד לתבוסתם ב־1945, עברתי דרך ארוכה של ייסורים ותלאות כשהמוות סביבי תמיד. הייתי בגיטו וידז וסוונציאן. עברתי שנים־עשר מחנות ריכוז והשמדה, וביניהם: מיליגן, וובים, ז'זמארי, פוניביז', שטוטהוף, שטיינארט. בדרך הארוכה והנוראה הזאת איבדתי את הורי, את אחי ואת רוב קרובי משפחתי ששמותיהם וזכרם צרורים בצרור החיים עם ששת המליונים שאבדו בשואה. רק אני ואחותי רייזל שרדנו.
איני מסוגלת לתאר את שעבר עלי במחנות השמדה אלו. בכל המחנות היתה המטרה אחת: השפלה והשמדה. גם האמצעים היו זהים: עבודת־פרך, רעב, מחלות, מכות־רצח ומשרפות.
רצוני לתאר רק אפיזודות בודדות שנחרטו בזכרוני:
בסוף יוני 1941 הגיעו לכפר מספר גרמנים ואספסוף של גויים והכניסו אותנו לבית־הכנסת הישן. אחרי שהתעללו בנו הוציאו לשדה 18 גברים והרגו אותם; הרגו בדם קר, בלי הסברים. בעת מעצרנו בזזו הגויים את כל הרכוש מבתינו. חזרנו ומצאנו דירות ריקות. הגרמנים והאספסוף עזבו את הכפר ואנחנו קברנו את קדושינו בקבר אחים, על יד בית־הקברות.
יום אחד הוציאו את אחי ישראל החוצה, ובאמתלה שברשותו אקדח התעללו בו, השכיבוהו על אם־הדרך ואילצוהו לאכול גללי סוסים. רק התערבותו של הדוד

בצלאל, שהיה בא־כוח היהודים בפני הגרמנים, הצילה את חייו ממוות.

בחודש אוקטובר 1941 גורשנו מדובינה והועברנו לגיטו וידז. פה נעשתה הסלקציה הראשונה. את אמא ורייזל אחותי שלחו למחנה מיליגאן; אותי, את אבא ואת ישראל העבירו לגיטו סוונציאן. לאחר תקופת־מה העבירו גם אותנו למחנה מיליגן ושוב נפגשנו.

ממחנה מיליגן הועברנו למחנה וביס. שם העבידו אותנו בסלילת מסילת הרכבת. מכאן הצלחנו לצאת לפעמים בחשאי לכפר הסמוך ולהחליף בגדים וחפצי־ערך שעוד היו ברשותנו עם תושבי־הכפר באוכל, אבל בדרך חזרה גזלו מאיתנו השוטרים כמעט הכול. נשארנו בלי בגדים ובלי אוכל.

פעם סיפרה לי אשה כפריה שבעליית־הגג בביתה מסתתר יהודי. עליתי אליו, מצאתי בחור צעיר ומראהו כבן שישים. הדבר היחיד שביקש ממני היה להשיג עבורו טלית, תפילין וסידור. אבא השיג את המבוקש, וכשמסרתיו לידיו התרגש ופרץ בבכי.

במחנה זה הצליח אבא לאפות מצות לפסח. צברנו את מעט הקמח שהצלחנו להסתיר מהשוטרים. בחשאי תיקן אבא תנור־אפיה שנמצא במחנה. כך הצלחנו להכין קצת "לחם עוני" לחג החירות. אבל לאכול את המצות לא ניתן לנו. כשבועיים לפני החג הגיעו למחנה גרמנים, הוציאו אותנו למסדר והתחילו להפריד בינינו: חלק נשלח שמאלה וחלק ימינה. נשלחתי שמאלה, אך בלי כל כוונה מודעת, על־פי אינטואיציה בלבד, התגנבתי לקבוצה הימנית. את כל הקבוצה השמאלית שלחו להשמדה לפונאר, והקבוצה הימנית נשארה במחנה. בקבוצה שנשלחה להשמדה היו גם הורי, אבל בזמן ההפרדה לא ראיתי אותם. אלמלא זאת הייתי בלי ספק נשארת איתם ונשלחת כמוהם לפונאר.

היה זה יום איום. עד היום אני שומעת את צעקותיהן של אמהות שילדיהן נחטפו, את בכי הפעוטים שהופרדו מהוריהם. עד היום אני רואה את ידיהם הפשוטות של הילדים, אמהות מתעלפות ושוטרים עליזים המחלקים מהלומות על ימין ועל שמאל במקלות גומי. האם אפשר לשכוח כל זאת?

כעבור שישה שבועות נלקח לפונאר גם אחי ישראל. המקרה העיוור שלחו למוות: הגרמנים הגיעו למחנה ובידיהם רשימות על פיהן הוצאו אנשים לטבח. בחור אחד שהיה ברשימה התחבא במחנה ובמקומו לקחו את אחי, שלא ראיתיו עוד. מפונאר לא חזר איש. זה היה סוף הדרך.

על יד מחנה וביס היה מחנה ריכוז נוסף – ז'זמרי, לשם נשלחנו לעבודה. במחנה זה התארגנו כמה בחורים, השיגו אקדח בדרך כלשהי ותיכננו בריחה לפרטיזנים. הדבר נודע לגרמנים, ובחורה שידעה את הסוד לא עמדה בעינויים ומסרה את שם הבחור שברשותו נמצא האקדח. הוציאוהו החוצה ואחרי שהתעללו בו הרגוהו.

ממחנה ז'זמרי הועברנו למחנה ריכוז פוניבז' ולמחנה נוסף, כ־50 ק"מ מקובנה. משם נלקחנו למחנה ההשמדה הנורא שטוטהוף.

לשטוטהוף הגענו אחותי ואני בקבוצה של כמה מאות נשים רק במקרה. במחנה ליד קובנה (ששמו נשמט מזכרוני) הכניסו אותנו לסירה פתוחה וכתום שלושה ימי הפלגה הגענו לתחנת־רכבת; הועברנו לקרונות וכעבור כמה ימי נסיעה הגענו לאושוויץ בשעת לילה, אבל כל שטח המחנה היה מואר. עשרות שוטרים התרוצצו מסביב

ושמרו עלינו. לפני בואנו הגיעה למקום רכבת עמוסה אנשים, ממנה שמענו צעקות ובכי. התחלנו לצעוק גם אנו. לא איפשרו לנו לרדת מהרכבת וכעבור זמן־מה המשכנו לנסוע. איני יודעת מה הסיבה. נראה שלא הורידו אותנו באושוויץ כיוון שהמחנה היה מלא, המשרפות עמוסות ולנו לא נשאר מקום בו.

כך הגענו לשטוטהוף.

ענן עשן כבד נפרש על המחנה והסביבה. היה זר עשן המשרפות בהן נשרפו אלפים, רובם יהודים. העשן נפלט מהארובות הענקיות עשרים וארבע שעות ביממה. בית החרושת למוות פעל ללא הפסק.

הכניסו אותנו לצריף גדול, הפשיטו את בגדינו, גזזו את שערותינו, העבירו אותנו מתחת למקלחות וביציאה קיבלנו בגדים מפוספסים. את רכושנו הדל, כולל הבגדים בהם הגענו, לא ראינו עוד.

במקרה נתקלתי בשוטר ממוצא פולני, מאקס קראו לו (מי שהיה בשטוטהוף ודאי זוכר את האכזר הזה). הוא "כיבד" אותי במהלומה בראשי. עד היום אני מרגישה את טעמה ומאז ועד היום לא חלפו כאבי־הראש.

בשטוטהוף לא עבדנו. במקום עבודה נערכו מסדרים 3–4 פעמים ביום וכל מסדר פירושו היה שעות ארוכות של עמידה במקום בכל מזג אוויר. זוכרת אני שפעם עמדנו במסדר כזה לפני חלוקת האוכל. לפנינו העמידו תיבה ובה דייסה. אשה שעמדה על־יד התיבה הציצה לתוכה. השוטרת שהבחינה בכך דחפה את האשה לתוך הדייסה וכשהצליחה לצאת משם נאלצנו ללקק את הדייסה שדבקה בבגדיה. זאת היתה מנת האוכל שלנו אותו יום. האשה לא קיבלה דבר.

באחד הימים רשמו את שמות כל האנשים שרצו לנסוע לעבודה. רשמו גם אותי. הצלחתי להעביר דרך השער גם את אחותי רייזל, שהיתה בת 13. הסתרתי אותה מאחורַי וכך יצאנו את המחנה.

הפעם היה היעד מחנה שטיינארט. כאן חפרנו חפירות ואת החול העמסנו לקרונות רכבת. היה עלי להספיק הספקים כפולים. עשיתי שתי מכסות ליום: שלי ושל אחותי.

בחורף, בתקופת דצמבר 1944 או ינואר 1945, הוציאו אותנו מהמחנה וברגל, כשהשלג מגיע עד לברכיים, רדפו אותנו שבועיים לכיוון מערב. את החלשים והמפגרים הרגו במקום. בימים אלה רק לדבר אחד התפללתי: שאחותי רייזל תחזיק מעמד, שלא תתמוטט, שלא תיפול חס וחלילה. עודדתי אותה ותמכתי בה למרות שגם כוחותי הלכו ואפסו.

לבסוף הגענו לצריף ענקי על־יד הדרך. הכניסו אותנו פנימה. מנינו כמה אלפים. מאות מתו יום־יום מרעב, קור ומחלות. איש לא טרח לפַנותם; כך שכבנו בערבוביה, החיים עם המתים. זוכרת אני שהתעוררתי בוקר אחד ואני שוכבת על גופתה המתה של לאה, בתו של וולף מדובינה, שנפטרה בלילה. אותה עת נפטרה גם בתו השניה ליבקה. בצריף זה היו גם דודותי חינה וזלטה.

חודשיים היינו סגורות בצריף. קיבלנו 100 גרם לחם ושני תפוחי־אדמה ליום. לשתיה הפשרנו שלג ובאביב שתינו מים מתעלת הניקוז שעל יד הצריף.

יום אחד לא הביאו לנו את מנת הלחם. בשעות הצהריים הופיעה הטבחית שלנו,

בחורה מאופסה, והביאה לנו את הבשורה שהגרמנים ברחו ואנחנו שוחררנו על ידי הצבא האמריקאי. היינו אדישים. לא היה כוח גם לשמחה. כמה נשים, בתוכן גם אני, שעוד היינו מסוגלות לקום על הרגליים, קמנו והלכנו לכפר קולקה, מרחק של קילומטר, לחפש אוכל. חזרנו עם מעט אוכל לצריף. מכאן עברנו לכפר. האוכל השתפר; התאוששנו וכן השתפר גם מצבנו הבריאותי. כעבור שבועיים עלינו לרכבת ונסענו מזרחה לכיוון הבית. מהדובינאים היו איתנו אחותי רייזל ושתי בנותיו של וולף, מינקה וזלטה. הגענו לסוונציאנקה שבליטא, נפגשנו עם חנה־פייגה סקופיץ ועם זוסיה וזלמן לוין, כולם מדובינה, התארחנו אצלם כמה שבועות, החלמנו קצת מפצעינו והמשכנו לברסלב, לדובינה.

בדובינה מצאנו חורבן גמור. גם בברסלב לא יכולנו להישאר. חזרנו לגרמניה ואחרי תלאות מרובות עלינו ארצה.

לוץ מירה
בת רחל־לאה ודוד שניידר

בת כפר דובינה הנני. כאן נולדתי בשנת 1926. הייתי בת 15 בפרוץ מלחמת גרמניה–רוסיה בשנת 1941. מחנות ריכוז רבים עברתי: מגיטו וידז, דרך מחנות העבודה וההשמדה מיליגן שבליטא, אליה וקייזרוואלד שבלטביה, משם למחנה ההשמדה שטוטהוף ומחנות שופנוואלד ולאונברג שבגרמניה. ראיתי טבח אלפי־אלפים יהודים וביניהם היקרים והבלתי־נשכחים – בני משפחתי. יום־יום נפגשתי עם מר המוות, קינאתי במתים – ונשארתי בחיים.
וכדי שלא נשכח אנחנו, ולמען ידעו הבאים אחרינו, חובתי לספר.

זכרונות ילדות

ביער עבות של אורנים ואשוח, כ־18 קילומטר מהעיר ברסלב וכשלושה קילומטר מגבולה של פולין־לטביה, נוסד בשנת 1848 הכפר היהודי דובינה. לפני פרוץ המלחמה, מנתה אוכלוסיית הכפר 320 נפש, רובם חקלאים בעלי חלקות אדמה ומשק־חי: סוסים, פרות, כבשים ועופות, ומיעוטם בעלי־מלאכה וסוחרים.
בתי הכפר היו בנויים עץ וגגותיהם קש. עקב גילם המכובד היו שקועים באדמה ולפעמים, בחורף, היה השלג מגיע עד לארובות. כמעט כל הבתים היו מסוידים. גינת פרחים, גן־ירקות ועצי־פרי כיתרו כל בית.
על יד הכפר השתרע אגם, מקום רחצה ונופש, המקום הכי אהוב עלינו, הילדים. בקיץ היו כל תושבי הכפר עסוקים בחקלאות ובחטיבת עצי הסקה ביער לחורף. בכל הזדמנות היו הנשים והילדים יוצאים ליערות לאיסוף גרגרים ופטריות. רוב יהודי דובינה שומרי מצוות היו ושני בתי־הכנסת היו מלאים בשבתות ובחגים עד אפס מקום; וכמו בכל קהילה יהודית, עמד הרב בראש הקהילה. כולם חלקו כבוד גם לשוחט ר' שמואל־אבא. באחד מבתי הכנסת היה "חדר" והמלמד היה ר' שמואל פייגין. התכונה האופיינית ליהודי דובינה היתה אחדותם; שמחתו של הפרט היתה שמחת כולם, וצרת יחיד היתה צרת הציבור כולו.

ההחלטות בכל בעיות הכפר היו מתקבלות באסיפות, אחרי התפילה בבית־הכנסת, כמובן אחרי ויכוחים ודיונים סוערים. במאמץ ציבורי נבנתה מחלבה שיתופית שהיתה מייצרת חמאה וגבינה לשיווק. גם עזרה הדדית היתה, וכל הנזקקים היו מקבלים תמיכה. זוכרת אני את מלכה גורביץ, שבכל יום שישי היתה נכנסת עם סל גדול בידה לבתים ואוספת מצרכי מזון לשבת, אותם חילקה בין הנצרכים. בליל שבת, עם הדלקת הנרות, היתה שלוות־השבת מורגשת בכפר, והנוער היה מתאסף חבורות־חבורות ומבלה בשירים ובריקודים. כך חיו יהודי דובינה את חייהם, עם בעיותיהם ותקוותיהם, חיי־עמל וציפייה.

ופתאום – ענן שחור וכבד החשיך את חיי היהודים.

ב־22 ליוני 1941 פרצו הגרמנים לרוסיה והכול התמוטט; כולנו הרגשנו את האסון המתקרב. הרחובות התרוקנו מאנשים, אימה ופחד אפפו את כולנו. כבר בלילות הראשונים פרצו לכפר איכרים מהכפרים השכנים והחלו במעשי־שוד וכמובן שהלילות חלפו ללא שינה.

כשמונה קילומטר מדובינה, בכפר פליוסי, התגוררו שמונה משפחות יהודיות. בוקר אחד הגיעו יהודי פליוסי לכפרנו, ובפיהם סיפור מחריד: שני אנשים, לייב וישקין וישראל מילונצ׳יק, נרצחו והנשארים גורשו מבתיהם. מובן שכולם מצאו מקלט אצלנו. מאותו יום היינו בפחד מתמיד. ידענו שגם אותנו יפקוד גורל דומה.

בלילות פחדנו להיכנס לבתינו. ישבנו בחוץ ללא שינה, מוכנים לכל מקרה. רוב הגברים היו מצוידים במוטות, מקלות, קלשונים, מספר רובים ובכל הבא ליד. שמרו עלינו, החליטו להתגונן. האחראי על קבוצת האבטחה וההגנה היה ישראל יצחק פייגין.

בתשעה־עשר ביולי, השכם בבוקר (היה זה יום שבת), הגיעה לכפר קבוצה גדולה של שוטרים, כולם תושבי הכפרים השכנים, בפיקודם של שני קצינים גרמנים. חלק מהשוטרים נשארו לשמור על דרכי היציאה מהכפר כדי לא לאפשר בריחה למי שחלילה יעז להינצל. 24 שוטרים, וביניהם הגרמנים, התחילו לדפוק בקתות הרובים על הדלתות ולשבור חלונות. בצעקות־אימים גירשו את כולנו מבתינו וריכזו אותנו בבית־הכנסת הישן. כדי להטיל אימה רצחו מיד ארבעה גברים, קדושי דובינה הראשונים, והם: שלמה יצחק פייגין שחזר הביתה משמירה ונפל חלל כשכלי־נשקו, הקילשון, בידו; ישראל־יצחק פייגין, גרשון מארון ומרדכי לוין, שנרצח בנסותו להימלט לכיוון היער.

אחר־כך הפרידו את הגברים מן הנשים והעבירו אותם אל בית־הכנסת החדש. את הדרך בין בתי־הכנסת עשו הגברים, בפקודתם של השוטרים, בזחילה והמרחק – 500 מטר.

בבית־הכנסת השכיבו את כולם על הרצפה כשפניהם למטה; השוטרים דרכו על גבם, בעטו בהם והיכו אותם מכות־רצח. לסיום ההתעללות בחרו בכעשרים גברים, הוציאו אותם לשדה ליד בית־הקברות והרגו את כולם.

אחרי מעשה "גבורה" זה עזבו הרוצחים את הכפר, והנשארים בחיים קברו את אחיהם בקבר אחים על־יד בית הקברות.

בדובינה נשארו שלושה שוטרים: מלינובסקי המפקד, ושני האחים קז׳יק, שהתבססו

בביתו של מאיר גורביץ. כעבור זמן־מה נצטווינו למסור לשוטרים את הסוסים והפרות שהיו ברשותנו והובילו אותם לברסלב. בחודש מרץ 1942 הגיעו לכפר אנשי הגסטאפו והודיעו שמעבירים אותנו לגיטו וידז. מן הכפרים הסמוכים גויסו סוסים ומזחלות. הכניסו את כולנו לתוך המזחלות והסיעו אותנו לכיוון ברסלב. לרוב יהודי דובינה היתה זאת הדרך האחרונה. לאחדים, ובתוכם אני, כותבת שורות אלה – תחילת דרך נדודים לגיטאות, מחנות־עבודה והשמדה.

ברסלב היתה התחנה הראשונה בדרכנו זו.

יהודי ברסלב הכניסו אותנו לדירותיהם, האכילו אותנו, השיגו בגדים חמים לנזקקים וטיפלו בנו במשך כל הלילה. "אתכם לוקחים לגיטו וידז, לאן ישלחו אותנו?" שאלו.

למחרת, השכם בבוקר, הסיעו אותנו לאופסה (20 ק"מ מברסלב) ומשם לגיטו וידז.

בהיותנו בברסלב ציוו השוטרים על כולם להתייצב בבוקר כאיש אחד. כולם ידעו שהפרת צו פירושה מוות, ובכל זאת היו אנשים שהסתתרו ונשארו בעיירה. ביניהם היו זאב־וולף בלאכר, אשתו גולדה ובתם ציפה־חנה וילדיה; כולם נרצחו עם יהודי ברסלב בזמן חיסול הגיטו, רק בנה של ציפה־חנה, קופל, נמלט ובא לגיטו וידז לסבתו מאלה.

רצוני לספר עוד על משפחה אחת שנשארה בדובינה, משפחתו של שלמה לוין. אישתו שרה־דיסל היתה תופרת. בתו של האיכר דרגון מכפר סמוך, ראוגישקי, למדה אצלה את המקצוע. לילה לפני הוצאת היהודים מן הכפר, בא דראגון זה והבטיח להסתיר ולהציל את שרה־דיסל ושתי בנותיה, שינה־רבקה וחייל'ה ורק זאת ביקש: שהבעל, שלמה, יסע עם כולם לגיטו. כמובן שהצעתו נתקבלה. עוד באותו יום הוציא "הרחמן" הזה את האם ובנותיה ליער ורצח אותם, וזאת כדי להשתלט על רכושם הדל. כל זאת נודע לי מסיפורם של איכרים מסביבת דובינה שפגשתי בווידז.

גיטו וידז

חלק מהעיר גודר בחוטי־תיל. נצטווינו להצמיד טלאי צהוב על בגדינו. בכל דירה התגוררו כמה משפחות, הצפיפות והרעב התמידי היוו רקע מתאים למחלת הטיפוס ורבים נפטרו בכל יום. מהדובינאים נפטרו בווידז סבי יוסף, שני דודַי ישראל ואברהם־יעקב אישה בשם יענטה־לאה ואחרים.

כעבור חדשים מספר הוציאו הגרמנים כארבעים איש מגיטו וידז למחנה עבודה מיליגאן שבליטא. בקבוצה זאת יצאנו אני, שזה עתה מלאו לי 15 שנים, בנות גילי סימה פייגין, דבורה מארון ורייזלה מארון, מבוגרת מעט מאתנו (אולי בשנה־שנתיים) דינה דייטש, זלטה דייטש ופייגה וישקין. היו אתנו גם שתי בנות מיוד, כמה אנשים מדרויסק, מוטקה רוזנברג ואביו לייב, מאופסה. כל השאר היו יהודי וידז. הגרמנים אמרו שלוקחים את הקבוצה למחנה־עבודה, אבל לא האמנו בזה. לא ייתכן, אמרו, שיקחו לעבודה ילדות בנות 15. גם השמירה הקפדנית והעובדה שלא נתנו להתקרב אלינו, הגבירו את החשד שמוציאים אותנו להורג. כל הלילה היינו סגורים בבנין היודנראט. בבקר סידרו וספרו אותנו וברגל, בליווי שוטרים, הובילו אותנו לאיגנלינה

– (מרחק ארבעים קילומטר). שם הושיבו אותנו על האדמה, בבוץ, על יד תחנת הרכבת, כך נמשך הדבר כמה שעות. לבסוף הכניסו אותנו לקרון־בהמות ובו הגענו למחנה מיליגאן. הזמן – אוגוסט 1942. לפנינו הובאו למחנה מיליגאן מאות נשים מהעיר אושמיאני, כולן צעירות ואמיצות.
באי־הכח שלנו היו: גבר נבון ואמיץ קרצ׳מר שמו. ואשה – איטה קולר. מגורינו היו צריפים ארעיים ובתוכם דרגשים בני שלוש קומות. איטה הזהירה אותנו שנגיד שכולנו מעל גיל 15 ומסוגלות לעבוד – אחרת ישלחו אותנו להשמדה.
המחנה השתייך לשלטון הצבאי, בראשו עמדו שני ממונים גרמניים. שם האחד יופ והשני צלינג. מומחי־בניה גרמנים השגיחו עלינו והעבידו אותנו בסלילת כביש שאורכו 25 קילומטר בין העיירות ז׳זמארי ווביס. עיקר עבודתנו היה ליישר את מסלול הכביש. לשם כך הורדנו גבעות ומילאנו בחול את העמקים. העמסנו את החול בקרוניות וקטר זעיר העביר אותן למקום הדרוש. שם פרקנו את החול בעזרת אלונקות ומריצות ושפכנו אותו על תוואי הכביש. קבוצות אחרות הביאו אבנים וריצפו את הכביש; בתוך החריצים שבין האבנים שפכנו חצץ וחול. העבודה היתה מאורגנת ״להפליא״ בשיטה הגרמנית הידועה: צעקות ומכות של המומחים הגרמנים. לא איפשרו לנו להזדקף במשך כל היום, מהנץ החמה ועד לשקיעתה.
אחרי יום העבודה המפרך קיבלנו ״אוכל״: 200 גרם לחם וחצי ליטר מים שבתוכו צפו כמה חתיכות כרוב – כביכול מרק. בבקר שתינו תה. סדר עבודה דומה היה קיים גם בחורף כשאת החול והאבנים היה עלינו להוציא מתחת לשלג, מהאדמה הקפואה. בערב התחממנו על יד התנור בצריף, אבל מהחום היו נפתחים הפצעים. כל האברים הקפואים הכחילו והכאב היה בלתי־נסבל. וכך היה הדבר כל ערב: רעבים, קפואים וזבי־דם היינו עולים על משכבנו.
בימי ראשון לא עבדנו. איפשרו לנו להתרחץ ולרחוץ את הדרגשים. את הבגדים לא היה צורך לכבס; הם נקרעו מזמן והחלפה לא ניתנה. לפעמים, כשהרעב הציק לנו מאוד (ומתי הוא לא הציק?), היינו מתדפקים על דלתות התושבים הליטאים ומקבלים פרוסת לחם או תפוח־אדמה. פעם נכנסנו אני ובחורה נוספת לבית מסויים לבקש לחם. מהחדר השני יצא שוטר, שלף את אקדחו וכיוונו אלינו. האישה החזיקה בידו והתחננה שלא יהרוג אותנו בביתה ובינתיים הצלחנו לברוח.
כעבור עשרה חודשים לשהותי במחנה מיליגן נודע לבנות אושמיאני שהגרמנים מתכננים חיסול של יהודי הגיטאות וביקשו שיאפשרו להן להעביר את משפחותיהן מהגיטו למחנה. כנראה היו הגרמנים מעוניינים לקבל כוח־אדם נוסף ונענו לבקשתו של קרצ׳מר (בא־הכוח שלנו). כך העבירו גם כמה משפחות דובינאים מגיטו סוונציאן (לשם הועברו בשעתן מגיטו וידז). יחד עם המבוגרים הגיעו למחנה גם ילדים. כשגמרנו לסלול את הכביש חיסלו הגרמנים את המחנה, ואת הכלואים העבירו למחנות אחרים. אני ובני משפחתי, שהגיעו למחנה מגיטו סוונציאן, הועברנו למחנה איליה שבלטביה. היה זה בסוף שנת 1943.
מחנה איליה השתייך לס״ס. כל השטח היה מגודר בתיל ובכל פינה – מגדל שמירה. כאן מצאנו יהודים מגיטו לודז׳ שבפולין וביניהם שוטר יהודי (קאפו) בשם דנציגר. גם במחנה זה היו מגורינו בצריפים ודרגשים בשלוש קומות. כל צריף בנפרד היה מגודר

בחוט־תיל, וגדר נוספת הפרידה בין צריפי הנשים והגברים. השוטר דנציגר הקפיד מאוד שלא נתקרב לגדר הזאת. מי שבכל זאת ניסה להתקרב, כדי לראות את קרובי משפחתו בצד השני, ידע את נחת זרועו ואת עצמת מקל־הגומי שלו. כדי למצוא חן בעיני מעבידיו הגרמנים, היה דנציגר זה מכה אותנו מכות רצח בכל פגישה. עשינו הכול כדי לעקוף אותו ולא לפגוש בו. פעם התנפל האכזר הזה על אמי רחל־לאה, הכה אותה במקלו עד שנפלה ארצה, וגם אז לא הרפה ממנה והמשיך להכותה. בבוקר הרגישה אמא ברע וביקשה ממני ומאחותי שלא נצא לעבודה, אבל לא היה בכוחנו להישאר על יד אמא הגוססת. גרמנים מובילי־כלבים והשוטר דנציגר בדקו כל יום את הצריפים. הכלבים היו מתנפלים על כל מי שנמצא בצריף. על־יד אמא נשארה רק אחותי הקטנה שרה־זלדה, והיא היתה על ידה עד הרגע האחרון.

בערב סיפרה לנו שרה־זלדה על הרגעים האחרונים של אמא; בקשתה האחרונה היתה שנשמור על אחותנו. את אמא ועוד אשה שנפטרה בו ביום קברו בשדה על יד המחנה. שם נקבר גם הדובינאי אבא וישקין.

ועוד ראיתי איך הפשיט יום אחד דנציגר בחור מבגדיו, כפת אותו לעמוד וקרא לקצין גרמני כדי להראות לו את עבודתו המסורה. כשהגיע הגרמני שיחרר דנציגר את הבחור וציווה עליו לרוץ, כשהוא רץ אחריו ומכה אותו באכזריות במקל־הגומי שלו. הדבר נמשך עד שהבחור נפל ארצה ללא רוח חיים.

במחנה איליה בנינו מסילת־ברזל לרכבת. היתה זו אותה עבודת פרך משחר עד ערב ותמורתה אותם 200 גרם לחם וחצי הליטר מרק כמו במחנה הקודם. ערב אחד, כשחזרנו מהעבודה, גורשנו מהצריפים לחצר ואנשי ס״ס התחילו להפריד את הילדים עד גיל 15. אחותי ואני רצינו להסתיר את אחותנו הקטנה שרה־זלדה. הכנסנו אותה בינינו, אבל הגרמנים הבחינו בכך. אחרי שהמטירו מהלומות על ראשה התמוטטה אחותי ונפלה ארצה. ניסיתי להחזיק את הקטנה בזרועותי, אבל לקחו אותה ממני בכוח. רצתי אחריה עד למשאית שעמדה על־יד השער. הוכיתי והחזירו אותי למחנה. את בקשתה האחרונה של אמא לא קיימתי. לא עלה בידי לשמור על אחותי. לקחו אותה ממני למחנה ההשמדה אושוויץ.

עד היום ארבעים שנה מאז, בהיזכרי ביום הנורא ההוא מחשיך עלי עולמי. אין מלים בפי לתאר את שהתרחש אז. צעקותיהם של הילדים וההורים נשמעו בכפרים בסביבת המחנה. נשאנו עינינו השמיימה, אבל כל נס לא קרה. השמיים נשארו אילמים והפראים עשו את מלאכתם בשלוות נפש ובידיים אמונות.

בין החטופים היו גם אחד־עשר ילדי דובינה וביניהם, כאמור, אחותי הקטנה שרה־זלדה. אבינו דוד לא יכול היה להיפרד ממנה והלך בעקבותיה לאושוויץ. ומשם למשרפות.

הסלקציה הזאת התנהלה אז בהרבה מחנות־ריכוז. ידוע לי שכמה מילדי דובינה הושמדו במחנה שטוטהוף.

כעבור חודשים מספר, כשחזרנו יום אחד מהעבודה, הכניסו אותנו למשאיות סגורות והעבירו אותנו למחנה קייזרוואלד על יד ריגה. כשהגענו למקום סידרו אותנו ליד צריף גדול. בכניסה לצריף הפשיטו אותנו וגזרו את שערותינו. ביציאה קיבלנו בגדים אחרים מפוספסים – ואת הבגדים בהם הגענו למחנה לא ראינו עוד. לא בכיתי על

הסמרטוטים הללו, אבל בתוכם עלה בידי להחביא, במשך כל זמן הנדודים, כמה תמונות משפחתיות שהיו יקרות לי מכול. היתה זו המזכרת היחידה מימים עָבְרו והקשר האחרון עם בני משפחתי. התמונות נגזלו ממני והכאב היה ללא נשוא.
מחנה קייזרוואלד היה מחנה מעבר ומיון. אחרי כל סלקציה נשלחו הרוב להשמדה לאושוויץ, ואלה מאתנו שעוד היו מסוגלים לעבוד נוצלו לעבודת־פרך עד למיון הבא. **כאן נודע לי שהילדים שנחטפו מאתנו במחנה איליה הוחזקו זמן־מה פה, עד שנשלחו** לאושוויץ.
בתוך המחנה ניצב צריף מבודד. בצריף זה החזיקו נשים שדעתן נטרפה עליהן, רובן אימהות שילדיהן נלקחו מהן להשמדה באושוויץ. מהצריף נשמעו תמיד, ביום ובלילה, צעקות, שירים, קטטות. לפעמים היו הנשים מתפרצות החוצה. אז ראינו נשים מכל הגילים שמראיהן הטיל אימה, כולן גזוזות־שיער (ידענו שאת שיער הראש גוזזים לפני החיסול בקרמטוריון. סיפרו ששיער־הראש מפריע לזרם החשמלי בו ממיתים את האנשים לפני הישרפם).
לא התפלאנו כלל למראה הנורא הזה. וכי איך אפשר היה לחיות עם כל זה בלי להשתגע? אבל בימים הקודרים האלו במחנה קייזרוואלד היו לנו גם רגעים של שמחה. היה זה, למשל, כשראינו מטוסי־קרב גרמניים מופלים על ידי מטוסים רוסיים.

קיץ 1944. יום־יום היו שולחים ברכבת קבוצות אנשים לאושוויץ; אבל הצבא הרוסי בחזית התקדם וכל לילה שמענו הפצצות וראינו שריפות בריגה ובסביבה. הגרמנים החליטו כנראה שלא יספיקו להוציא את כולנו ברכבת. כעבור חודשיים לשהותנו במחנה העבירו אותנו אל חוף הים הבלטי, העלו אותנו על אוניה והפלגנו. הורידו אותנו במחנה ההשמדה שטוטהוף שבגרמניה.
כמו כל המחנות, גם מחנה זה היה מגודר בכמה גדרות־תיל מחושמלות. גדרות־תיל הפרידו גם בין הצריפים. במחנה שטוטהוף לא אילצו אותנו לעבוד, אך במקום עבודה מיינו אותנו ללא הרף ואחרי כל מיון נשלחו קבוצות־קבוצות לקרמטוריון. האוויר היה רווי ריח מבחיל של בשר שרוף.
מפינה אחת במחנה, שהגישה אליה היתה אסורה, ראינו תמיד ענן עשן שחור מתאבך למעלה ומתפזר בסביבה. ידענו – זהו סוף הדרך, זהו הקרמטוריון.
כל בוקר, עם שחר, התעוררנו לצריחה: אַפֶּל (מסדר). בצעקות ובמכות גירשו אותנו מן הצריף. ביציאה עמדו שתי נשים רוסיות ופרגולים בידיהן וכיבדו אותנו במכות נוספות. בכיכר המסדר הסתדרנו בשורות ושני גרמנים שמנים מיינו אותנו. כל מי שהוציאו שמאלה הובל ישר לקמטוריון.
גם במחנה זה נתנו לנו 200 גר׳ לחם ליום אבל אף טיפת מי שתיה. היינו יום יום מלוות עגלות עמוסות גופות אנשים שמתו ברעב, צמא ומחלות. לפעמים היתה קנאה מִתעוררת בלבי, קנאה באלו שסבלם הסתיים.
כעבור חודש הגיעו למחנה רופאים, הפשיטו ובדקו אותנו. הם חיפשו נשים שעדיין מסוגלות לעבוד. מכמה אלפים הפרידו כחמש מאות נשים, בתוכן גם אני. הכניסו אותנו לקרונות־רכבת ונסענו. לא ידענו לאן וגם לא היה איכפת לנו, אבל ידענו שהפעם ניצלנו ממוות, שהרי כדי להמית לא היה צריך להוציא אותנו ממחנה

שטוטהוף.
הגענו למחנה חדש – סופינוואלד. בשטח המגודר מצאנו סוכות בנויות מלביד. לכל סוכה הכניסו 40 נשים. היינו כוח־עזר בבניית בתים. את הבניינים בנו שבויי מלחמה הולנדים ואנגלים. תפקידנו היה להכין ולהגיש את החומר והלבנים. עבודה היתה כמו בכל המחנות הקודמים: משחר ועד חשיכה ותמורתה אותם 200 גרם לחם, חצי ליטר מים ("מרק") ומכות־רצח במשך כל היום. היכו אותנו שתי שוטרות גרמניות וקאפו־יהודיה מהונגריה.
היה זה בפברואר 1945, קירות הסוכות מבפנים היו מכוסים בשכבת קרח של כמה סנטימטרים. מחמת התקרבות החזית, גורשנו מהמחנה וברגל, בשלג עמוק ובקור עז, בנעליים עשויות עץ, האיצו בנו במשך שבוע לכיוון ברלין. רבים מתו בדרך ואת המפגרים הרגו במקום. מאות־מאות גופות אנשים סימנו את הדרך בה עברנו. בתום שבוע הכניסו אותנו למחנה בסביבת העיר לאונברג שעל־יד ברלין.
במחנה לאונברג שהינו כחודש. הרעב היה נורא. פרוסת הלחם שקיבלנו עד כה נשללה מאיתנו. מים לרחצה לא היו לנו זה כבר, וכינים שרצו על גופינו. יצוענו היה האדמה הקפואה. מאות היו מתים בכל יום. עם התקרבות הרוסים גירשו אותנו גם ממחנה זה ובדרך־לא־דרך רדפו אותנו כל הלילה. לפנות בוקר הכניסו אותנו למתבן וסגרו אותנו. חיכינו למוות בכל רגע. היה זה בכפר חינוב. הצבא הרוסי, שהתקרב במהירות לכיוון ברלין, עבר את הכפר מבלי להבחין בנו.
במתבן היו עמנו גם שבויי־מלחמה רוסים והם הבינו לפי רעש הטנקים שהצבא הרוסי בא. הם פרצו את השער ויצאנו החוצה.
איך לתאר את הרגע הזה? אחרי שנים של סיוט, שנים בהן לא ידעתי גבול בין חיים למוות, בהן איבדתי רגישות, נעשיתי קשוחה עד שדבר לא היה איפכת לי, פתאום – דרור.
ברגעים אלו הרגשתי את עומק האסון הנורא. לעיני עברו בני־משפחתי שנלקחו אחד־אחד למוות. אני נשארתי בחיים עם מאות כמוני, גלמודה, בקושי עומדת על רגלי. כולנו שלדים, שבקושי אפשר לראות בנו דמויות של בני־אנוש. גזוזת שיער, בלבוש פסים, על ראשי שמיכה ונעלי־עץ לרגלי. על השרוול מגן־דויד – סמל מוצאי והמספר האישי שלי, 40630.
החיילים הרוסים שהתקבצו במקום נזהרו מלהתקרב אלינו, כל־כך מפחיד היה מראנו. היה זה ב־10 למרץ 1945, חודשיים לפני תום המלחמה.
...באתי לברסלב. ביקרתי בדובינה. מצאתי את המקום, בו עמד לפני ארבע שנים כפר הולדתי, הרוס ושרוף. כמה בתים בודדים נשארו על תילם, ביניהם ביתו של מאיר גורביץ, הבית הראשון בכניסה לכפר.
ביקרתי בבית־הקברות. שרידי מצבות. הכל מכוסה עשב וסבך.
חזרתי לברסלב, התחלתי להתרגל לחיים מחדש.
בעלי מנדל לוץ, יליד ברסלב, ברח לרוסיה עם בואם של הגרמנים ביוני 1941. ב־1943 גוייס לצבא ועד תום המלחמה ב־1945 לחם בחזית נגד הגרמנים. כל משפחתו נשארה בגיטו ברסלב וכולם נשמדו.

זהו סיפור חיי. סיפור אמת. בטוחה אני שכל ניצולי השואה, כל אלה שנשארו בחיים אחרי הגיהנום הנורא ההוא, שבורי־לב כמוני. אף לרגע לא ניתן לנו לשכוח את שעבר עלינו, ולעולם לא נשכח את יקירינו שנלקחו מאיתנו.

לוין זלמן
בן סטירל ומוטל

אחרי המלחמה נפגשנו, אני וחברי זוסקה דייטש. שנינו בני דובינה ושנינו שירתנו במשטרת נובו־סוונציאן. זוכרים אנו היטב את שעוללו לנו גויי הסביבה כעוזרי ומשרתי הנאצים. נזכור את הכפרי דראגון, שהרג את התופרת שרה־דיסל ושתי בנותיה, נזכור את הקצינים שביניהם ואת ראשי הצוררים והמתעללים בעשרים ההרוגים בשבת השחורה ובתוכם בני משפחותינו. הייתי בין קבוצת האנשים שהכריחו אותם לכרות בורות ולקבור את ההרוגים. כל כך התעללו בהם עד שקשה היה להכירם. אחד, מַנצ׳יק, כבן עשרים, אחיו של זוסקה, ניתן היה לראות איך סמרו שערותיו, כנראה מרוב כאבים ופחד. החלטנו לנסוע לדובינה ולנקום באחדים מהם: יאנקה וויצ׳כוביץ׳, מלינובסקי והאחים קֶזיק. את השניים הראשונים לא מצאנו ואיש לא ידע היכן היו. האחים קֶזיק, נאמר לנו, שפוטים על פשעיהם נגד יהודי דובינה ונמצאים בבתי־סוהר. האחרון היה הרוצח דראגון. יצאנו בלילה לכפרו ראוגישקי, קילומטרים אחדים מדובינה. דפקנו על דלת ביתו. על שאלתו: מי שם, ענינו ברוסית: משלנו! והוא יצא אלינו. ביקשנו ממנו להראות לנו את הדרך למקום מסוים. הוא לא הכיר אותנו וגם לא חשד בנו עד שיצאנו מהכפר. הוא התחיל להסביר לנו את הדרך, ואז הכרחנו אותו ללכת אתנו ליער.
התחלנו לחקור אותו בנושא הרצח. הוא הכחיש מכל וכול. הבאנו אותו ליער וקשרנו אותו היטב לעץ. כשירינו מעל לראשו, הבין שכוונתנו רצינית והודה שרצח את שרה־דיסל ואת שתי בנותיה שיינה־רבקה וחיילה, והוסיף ששגה.
ברגע שעמדנו להוציא לפועל את החלטתנו – לנקום – עצר בעדי חברי זוסקה ואמר ביידיש: המלחמה נגמרה, המשטר הסובייטי מבוסס. אם נהרגנו, ימצאו אותנו ואנחנו נהיה הפושעים־הרוצחים. השארנו את דראגון קשור לעץ והסתלקנו.

ברקמן חנה פייגה
בת אסתר והירש סקופייץ

בשנת 1915 נולדתי בכפר היהודי דובינה על יד ברסלב, בת יחידה להורי הירש ואסתר סקופייץ. היו לי עוד שני אחים, וולוול וישראל. לפני פרוץ מלחמת העולם השניה ב־1939 היו כבר שני אחי בעלי משפחות.
אחי הבכור ישראל גויס לצבא הפולני, אך בסערת מלחמת פולין־גרמניה נפל בשבי, הקשר עימו נותק ולא שמענו עליו עוד. אחי השני וולוול ניספה עם אבא בפונאר.
רצוני להזכיר כאן את משפחתנו הענפה. מכל המשפחה, שמנתה פעם כמה עשרות נפשות, נשארתי יחידה. לו יהי סיפורי העצוב הזה מצבה גם לזכרם.
הגורל התאכזר אלינו. אשת אחי ישראל, זלאטה, עם שלושת ילדיהם, הוריה: אבה ומירה זילבר, אחיה ליפא, אחיותיה שיינה, חווה ומשפחותיהם, אחותה איידל שנישאה לאחי וולוול, כולם ניספו במחנות ההשמדה. גם ממשפחותיהם של הדוד לייבה, שלוש דודותיו אחיותיו של אבא – לא נשאר שריד. בן־דודי הירש סקופייץ, אשתו חיה ושבעת ילדיהם עברו דרך מלאת תלאות ונדודים בגיטאות וידז, וסוונציאן ונרצחו בפונאר.
דובינה היה כפר יהודי קטן שמנה כמה מאות נפשות. כמעט לכולן היו חלקות אדמה שעברו בירושה מדור לדור. בקיץ עיבדו את חלקותיהם ובחורף חיפשו הכנסות נוספות. חקלאים אלה היו גם סנדלרים, חייטים, זגגים, שנתנו שירות לאיכרי הכפרים השכנים־הנוצרים. היו ביניהם גם בעלי עסקים וסוחרים אמידים. וכמו בכל ישוב יהודי היו גם כאן רב, שוחט, מלמדים ושני בתי־כנסת. כל הילדים למדו בבית־ספר עממי פולני וגם ב"חדר" אצל אחד המלמדים.
כשהתבגרתי שלחו אותי הורי לווילנה ללמוד מקצוע. למדתי סריגה וכשחזרתי לכפר הרווחתי לפרנסתי בכבוד. חייתי בשלווה וללא דאגות עד שהגיעו הנאצים.

בתחילת חודש אב הגיעו שמועות שהגויים מן הכפרים השכנים מתכננים התקפה על דובינה. הגברים שלנו התחילו להתארגן להגנה, הצטיידו בנשק קר; מוטות ברזל,

קלשונים, גרזנים וכל הבא ליד, ובלילות היו יוצאים לשמירה, כדי להזעיק אותנו עם בוא הסכנה ולעצור את הצוררים מלבצע את זממם.

כך היה גם בליל השבת. עם עלות השחר חזרו השומרים לבתיהם, אך לא הבחינו שהכפר מכותר.

משאיות, עגלות רתומות והולכי־רגל הגיעו לדובינה מכל הסביבה. באו ז'נדרמים גרמנים, שוטרים וכפריים חמושים. כשאלו נכנסו לכפר התעוררו כמה יהודים משנתם וניסו להזעיק את הישנים אבל הם הומתו מיד. גם אחדים שניסו לברוח לכיוון היער נהרגו על־ידי הרוצחים.

את כולנו גירשו מבתינו והכניסו אותנו לבתי־הכנסת. את הנשים הכניסו לבית־כנסת אחד ואת הגברים – לבית־הכנסת השני. את הגברים השכיבו על הרצפה כשפניהם למטה והפורעים דרכו על גביהם ברגליהם.

הגרמנים נתנו חופש פעולה לשוטרים המקומיים, למשתפי פעולה ולתושבים המקומיים. אחדים מהגויים, שהיה להם חשבון אישי עם שכניהם היהודים, הוציאום לשדה ורצחו אותם. בסך הכל ניספו בשבת־הדמים הזאת כעשרים יהודים, וכן גוי אחד שכיהן כיושב ראש המועצה המקומית בזמן הסובייטים.

בו־בזמן שחלק מהגויים התעלל בנו בבתי־הכנסת עסקו היתר בביזה, הוציאו מבתינו כל מה שניתן להעביר: בגדים, כלי־בית, ריהוט וכדומה. כל חפץ בעל־ערך לקחו ולא השאירו דבר. כשחזרנו מוכים וזבי־דם לבתינו מצאנו רק את ארבעת הקירות, נשארנו חסרי כול.

כעבור זמן־מה הגיעה פקודה מהמפקדה האיזורית הגרמנית בברסלב למסור את הסוסים והעגלות וכן ציוו למסור חצי ממספר הפרות שהיו ברשותנו. כעבור ימים ספורים החרימו את כל הפרות. ילדינו נשארו ללא חלב לשתיה.

למזלנו הניבה האדמה יבול רב באותה שנה והיה ברשותנו די לחם ותפוחי־אדמה ולא ידענו רעב. אך אז הגיעה הגזירה הבאה: יום אחד, בשלהי שנת 1941, גורשנו מן הכפר. הסיעו אותנו דרך ברסלב לווידז, מרחק ארבעים קילומטר.

בווידז הכניסו אותנו לגיטו. היה זה רחוב מגודר בחוטי תיל דוקרני, שם כבר גרו כל יהודי וידז. הגרמנים לא דאגו למחייתנו כלל והתקיימנו משארית המזון שעוד נותרה לנו מהבית. רק לפעמים שלחו אותנו לעבודות שדה בכפרי הסביבה וזה היה עבורנו יום חג, כי האיכרים נתנו לאכול.

יום אחד באו גרמנים לגיטו וידז ודרשו מהיודנראט לספק להם אנשים צעירים לעבודה. הביאו אותנו לסוונציאן ושיכנו אותו מאחורי גדר־תיל. העבידו אותנו בבניית מסילת רכבת, סללנו כבישים, עבדנו בשדות אצל איכרים ובתמורה קיבלנו מנת אוכל שהספיקה רק כדי שלא נגווע ברעב. אך היו גם תופעות אחרות: רצוני להזכיר לטובה שני גברים שהיו אתנו במחנה, ויינפרס אפרים ודויטש לייב, שניהם ילידי המקום שהכירו את האוכלוסיה המקומית וידעו את שפתה (ליטאית). הם היו משוטטים בכפרים, לפעמים ברשיון ובדרך כלל בגניבה, ומבקשים נדבות, בעיקר אוכל. את האוכל היו מחלקים בין הנזקקים, ו"נזקקים" היינו כולנו.

במחנה זה ביליתי כחצי שנה. בסביבות חנוכה 1942, העבירו קבוצת אנשים לגיטו וילנה וביניהם גם אותי. הכניסו אותנו למחנה בתוך הגיטו. כדאי לציין שבתוך הגיטו

הווילנאי היו מחנות עבודה, ובהם יהודים שהובאו מערי השדה. לכל גזירה ולכל עבודה קשה לקחו אנשים ממחנות אלו.

את "האוכל", כרוב רקוב ותפוחי־אדמה קפואים, היינו מקבלים במטבח שנוהל על ידי היודנראט. הסבל בקיץ היה נורא, אבל בחורף הוא היה ממש ללא נשוא.

לעבודה הובילו אותנו ערומים ויחפים. בתור "עזרת חורף" מוועד הקהילה קיבלנו נעלי־עץ, אך הנעליים היו מתמלאות בשלג ונופלות מרגלינו.

לבסוף הגיע האביב של שנת 1943. את רוב הכלואים הוציאו מהמחנות לעבודה בקובנה כביכול. למעשה הוציאו את כולם לפונאר ושם ניספו. בודדים, שנפצעו בלבד, הצליחו לצאת מתחת לגופותיהם של המתים, נמלטו משם, חזרו לגיטו והם שסיפרו את שהתרחש בפונאר. את משפחתי העבירו ב"טראנספורט" למחנה ז'זמרי, וכעבור זמן קצר נלקחה משם אמא עם הילדים הקטנים לכיוון בלתי ידוע. את אבא ואחי וולוול העסיקו בשריפת המתים והם נרצחו בפונאר.

נשארתי זמן־מה בגיטו וילנה; אחר כך העבירו אותי למחנה ויוויקוני שבאסטוניה. עד תחילת שנת 1944 עברתי בכמה מחנות. בכולם אותם התנאים: עבודה, רעב, קור, מחלות והשפלות; אך לא נשברתי.

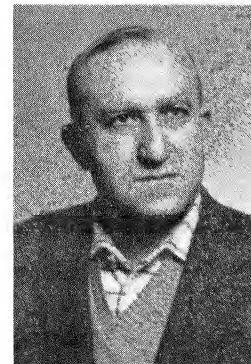
בראשית שנת 1944 העבירו אותי למחנה ההשמדה שטוטהוף שבגרמניה. גם כאן היתה מנת חלקי רעב והשפלות. מדי בוקר היו מוציאים מהצריפים מאות אנשים שמתו בלילה מרעב ומחלות. משטוטהוף הועברתי למחנה עבודה על יד בידגושץ', ועבדתי בבניית מסילת ברזל. שוב עבודה מפרכת מאור הבוקר עד חושך ומנת הרעב. רק אדם אחד היה במחנה שפעל רבות כדי להקל את סבלנו. היה זה מנהל־עבודה ממוצא פולני בשם יוזף רדקה. מובן שלא היה ביכולתו לעזור הרבה, אבל בכל זאת דאג להקל עלינו בעבודה, הקפיד שנקבל את האוכל בזמן ועוד.

בעשרים ושמונה ביאנואר 1945 שוחררנו.

האוכלוסיה הפולנית בבידגושץ' קיבלה את פנינו וכיבדו אותנו בבקבוקי תה וחלב חם.

זמוש

פינצוב חלוינה
בן צביה ומנחם־מנדל

במרחק 12 קילומטר מן העיירה יוד וכ־18 קילומטר הן מברסלב והן מאופסה שכן, בין יערות עבותים, הכפר זמוש. אוכלוסיית הכפר מנתה כמאה משפחות. כעשירית מהן (עשרה בתי־אב) היו יהודים.
משלח־ידם של היהודים היה בעיקרו מסחר, אבל היו ביניהם גם בעלי־קרקעות שהיו מחכירים אותן לאריסים. מספר קטן של יהודים הועסקו כפקידים.
משפחתנו, כרוב המשפחות בכפר, התפרנסה ממסחר קמעוני וממסחר עצים. לא היה בית־כנסת בכפר ותפילות השבת וחגי־ישראל נערכו בביתו הפרטי של תושב מקומי, אֶסתרין. בתפילות אלה שימש אבי כחזן וכבעל־קורא.
את השכלת־היסוד קיבלו הילדים היהודים בבית־ספר יסודי פולני בכפר, אך פעילות תרבותית, חברתית ופוליטית נעשתה בעיירות הסמוכות. רוב הנוער המתבגר היה מצטרף למוסדות, ארגונים ומפלגות בעיירות אלה.
יחסי השכנות בין היהודים והמשפחות הנוצריות בכפר ובסביבה הקרובה היו טובים והוגנים. בזמן הכיבוש הגרמני היינו עדים למקרים רבים של עזרה על־ידי האוכלוסיה המקומית בהסתרת יהודים, במציאת מקומות מסתור בכפרים השכנים ובאספקת מזון ולבוש.
בפרוץ מלחמת פולין־גרמניה גויסנו, קלמן אחי ואני, לצבא הפולני. בסערת המלחמה נפלנו בשבי ליד העיר רדומסק. עלה בידי לברוח מהשבי ואחרי תלאות ונדודים רבים באיזור פְּשיטֶק הצלחתי להגיע לווילנה.
בנובמבר 1941, שעה שהעבירו את יהודי וידז לגיטו ברסלב (ומשם לגיטו גלובוקי) התחלנו להרגיש גם אנו, יהודי זמוש, את טעם גזירות הגרמנים. הם דרשו שנמסור לידיהם את כל חפצי־הערך והרכוש. מפקד המשטרה המקומית דרש שנפַנה את ביתנו. עם העברתם, הפצירו בנו אנשי וידז ואף המליצו בפנינו לעבור איתם לגיטו ברסלב ואנו בעל־כרחנו עשינו כך. כלום היתה לנו ברירה?!

הורי, אחי קלמן ומשפחתי השתכנו בבית מילוטין. עמד לרשותנו חדר אחד, בו התגוררנו ששה אנשים.

הצפיפות בגיטו היתה נוראה. כולם – הן תושבי ברסלב והן היהודים מהעיירות הסמוכות – הצטופפו יחד, בדוחק, ורוכזו ברחוב אחד, הוא רחוב פילסודסקי לשעבר. בגיטו היה רופא יהודי אחד בלבד וגם עזרתו היתה מצומצמת, בגלל המחסור בתרופות ואמצעי־רפואה. השגת אמצעים אלה מחוץ לגיטו היתה כרוכה בסכנת־חיים ליהודים כולם.

בחלק ה"ארי" של העיירה היו עוד שני רופאים נוצרים: הד"ר ברצקי וד"ר אֶמֶלְיָנוביץ'. כשאשתי סוניה כרעה ללדת, הצלחתי להתקשר אתם והם הבטיחו שבבוא הזמן יבואו ויעזרו בלידה. ביום המצופה קיבלתי אישור מה"סטרוסטה" לצאת מהגיטו. בשעה מאוחרת בלילה, בליווי שוטר, הגעתי לד"ר ברצקי שבא יחד עם אחות וסייעו לאשתי ללדת בת. הדבר היה בחודש אדר בערב פורים, והתייעצנו עם הרב מה שם נקרא לתינוקת. הוא הציע לקרוא לה אסתר, על־שם המלכה אסתר שבמגילה. לצערנו, לא האריכה התינוקת ימים ונפטרה בשבתנו במחבוא כמה ימים לאחר האקציה הראשונה.

הגיטו היה מגודר. בלילות היו הנועזים יוצאים דרך הגדר להביא מזון. אחי קלמן הגיע לעתים עד לכפרנו זמוש וקיבל מהכפריים שאיתם היינו בידידות קצת מזון.

התהלכנו בלויים וקרועים, לא משום שלא היה בידינו בגדים תקינים וטובים, אלא מחשש שהשוטרים והז'נדרמים יחרימו את לבושנו, כפי שעשו פעמים רבות, ויקחו אותו לעצמם. בגיטו היה בית־מרחץ אחד לכולם והיו מתרחצים בו לסירוגין כל תושבי הגיטו.

יושב־ראש היודנראט בגיטו היה יצחק מינדל, סוחר ברזל לשעבר. הוא היה יהודי בעל לב רגיש וחם, וכל גזירה שגזרו הגרמנים ועוזריהם היהודים היה מקבל בכאב והשתדל לרכך עד כמה שאפשר את חריפותה. גם חברי היודנראט – מזא"ה, טמפלמן ואחרים התייחסו בהבנה לאוכלוסיית הגיטו. גם המשטרה היהודית בגיטו לא היתה נוגשת ביהודים והתייחסה בסלחנות למקרים חריגים רבים.

בדצמבר 1941 נערך הטבח ביהודי יוד. יחד איתם חוסלו חלק מיהודי זמוש וקיסלובשצ'יזנה.

התהלכנו בהרגשה שהנה מגיע תורנו. קלמן אחי, שהבין בעבודות בנין, בנה מקלט ל־20 איש מתחת למוסך של משפחת מילוטין. המקלט היה מוסתר היטב וקשה היה לגלותו.

היהודים נחשבו בעיני הגרמנים כתת־אדם. הריגת יהודי, אישה או ילד היה דבר של מה־בכך עבורם. קצין גרמני מגלובוקי ירה ביהודי והרגו על שלא ענד את הטלאי הצהוב ועל שהלך על המדרכה ולא באמצע הכביש, כפי שנדרש. במיוחד הצטיין באכזריותו שוטר מקומי בשם גריבקו, שהיה מפעיל לעתים קרובות את נחת זרועו.

אחרי השחרור זיהינו אותו אני, זוסמן לובוביץ' ואחרים בעיר אולשטין. הוא היה בעל דוכן למכירת בשר ונקניק. פנינו לשלטונות והוא נאסר. בחיפוש בביתו נמצאו כסף זר, הרבה תכשיטים ודברי־ערך עשויים זהב וכסף, ששדד מתושבי הגיטו. היהודים רצו לעשות בו שפטים בו־במקום.

התעללות והשפלה היו גם מנת־חלקו של יושב־ראש היודנראט מינדל. פעם נקרא למפקד המשטרה, חיכו בביתו מספר יהודים לבואו, כדי לדעת על שום־מה נקרא להתייצב לפני הגרמני. כשמינדל חזר, היה חיוור כסיד: הוא נפל על הספה, הטיח ראשו בקיר וזעק בקול גדול. אחרי שנרגע קצת, סיפר שהגרמני היה שתוי וציווה עליו לכרוע ברך, לזחול לעברו וללקק את מגפיו, ועוד מעשי־נבלה שלא יכול היה לספר.

הגרמנים היו דורשים מהיודנראט לעתים קרובות ,נסות גבוהים (קונטריבוציה בלעז), והיו מאיימים, שאם היהודים לא ישלמו יוציאו מספר אנשים להורג. מינדל היה אומר שכסף הוא מוכן לאסוף ולמסור להם, אבל "ראשים – לא!"

וכך היה עובר מבית לבית ואוסף את הסכום הדרוש. פעם נאלצו היהודים להישבע על ספר־תורה ונרות דולקים שיתנו את כל מה שברשותם. הדבר נעשה ביוזמת היודנראט ובנוכחות הרב המקומי.

אחרי האקציה הראשונה נשארו בגיטו כ־600 איש. הגרמנים דרשו עוד 600 רובלים בזהב, אחרת יוציאו את שאר היהודים להורג. איזיה ריבש אסף את שארית הכסף שהיה אצל היהודים ומסרו לגרמנים.

בלילה שלפני הטבח התעורר אחי קלמן משנתו והרגיש שמשהו אינו כשורה בגיטו. הוא הזעיק את כל אלה שהיו מיועדים להתחבא במקלט. ישבנו שם חמישה ימים. היינו כ־20 איש. אחר־כך הצלחנו, אחד־עשר איש, לחמוק ולברוח מברסלב. היו עמנו סאשה טמפלמן, ירחמיאל וארקה מילוטין. יצאנו לכיוון אופסה. אחי, משפחתי ואני פנינו ליערות זמוש. מצבנו היה קשה. אשתי סוניה היתה חולה מאוד, עם חום גבוה; בתנו הפעוטה נפטרה במחבוא ומשה ברוך בנק, שהיה איש ה"חברה קדישא" בגיטו, עטף אותה בסדין וקבר אותה.

בזמוש הסתתרנו אצל איכרים ידידותיים. בנינו מסתור באחת הרפתות. מחבוא אחד היה אפילו בנוי בבית בו גרו גרמנים. חייב אני להזכיר שמות אחדים מהאיכרים שהתייחסו ליהודים בידידות ועזרו לנו ככל שיכלו: אחד מהם, גסול יאשקה שמו, היה הנפח של זמוש. הוא ובנו טונקה, בחור משכיל וטוב־לב, האכילו אותנו ושימשו לנו אוזניים למתרחש בסביבה. הם החביאו אותנו בביתם אף־על־פי שידעו שהדבר מסוכן מאוד עבורם והם עלולים לשלם על כך בחייהם. לאחר זמן, כשנאלצנו לברוח שוב ליער, פגשתי שם את אחי קלמן וחברי שלמקה שפירא. את המפגש סידר לנו יאשקה, שידע את מקום הימצאם.

גם ידידנו, האיכר ניקולאי פופין, שימש לנו מקשר; לאחר בריחתנו מזמוש ביולי 1942 ידע את מחבואנו וגם את המלונה שהכין אחי קלמן בביצות, בתוך סבך של צמחיה עבותה.

באותו זמן הלשינו על יוליאן מרקביץ' מזמוש שהוא מסתיר יהודים והוציאו אותו להורג.

כמעט שנתיים וחצי נדדנו ממקום למקום אני, אשתי סוניה ואחרים. ידידינו פופין, עני מרוד ודל, עזר לנו במצוקותינו.

ביערות נעו הרבה קבוצות פרטיזנים. כוחם ומספרם גבר מיום ליום. הם היו עורכים מארבים ופשיטות על הגרמנים, ופגיעותיהם בהם ובמשתפי־הפעולה שלהם גרמו לאויב טירדה רבה. הגרמנים פחדו מפניהם ולא העיזו להיכנס ליערות. לעומת זאת

היו שורפים כפרים שלמים כעונש, כשנודע להם שאיכרי הסביבה אוהדים את הפרטיזנים ועוזרים להם.
היתה איתנו גם קבוצת צוענים שהגרמנים התייחסו אליהם באותו יחס משפיל כמו ליהודים.
קלמן ואני ביצענו פעולות מודיעין עבור הפרטיזנים וכן, מתוך היכרותנו את האיזור, יצרנו לא פעם קשרים בין האיכרים הידידותיים וקבוצות הפרטיזנים. מפעם לפעם היו הגרמנים, בכוחות מוגברים עורכים "בלוקדות" על שטחים נרחבים על־מנת להדביר את הפרטיזנים. באחד הימים פגשתי באקראי במחנה פרטיזנים את זוסמן לובוביץ, אשתו ובן־אחות אשתו במצב ירוד מאוד. עזרנו להם ככל שיכולנו ויחד עם ירחמיאל מילוטין, שהיה איתנו במחנה הפרטיזנים, העברנו אותם למחנה שלנו והם היו איתנו עד השחרור.

ב־9.7.1944 הגיע הצבא האדום. אין לתאר את שמחתנו. מפקד הפרטיזנים סידר את כולנו בעבודות שונות. נשארנו ביער עוד זמן־מה ועזרנו להם בעבודה.
ב־1941 אסרו השלטונות הסובייטיים את אבי והיגלוהו לסיביר. צנחן שחזר מרוסיה הביא לנו את הידיעה שהוא נמצא בעיר גורקי ועובד כמחסנאי. פרט לזאת לא שמענו ממנו עוד. אמנו היתה אתנו בגיטו ויחד עמנו נדדה ועברה את כל התלאות. היא הצליחה, אמנם, להימלט מהטבח, אך היתה חולה והיינו נושאים אותה על אלונקה, עד בואנו ליערות. כוחה לא עמד לה והיא נפטרה במסע. אחי קלמן עלה ארצה, אולם נפטר אחרי זמן־מה ממחלה ממארת.
ב־1946 היגרתי לפולניה ומשם לגרמניה. לקראת ההכרזה על עצמאות ישראל עליתי ארצה. הספקתי להתגייס לצה"ל ולשרת בו כשנה וחצי, וכן עבדתי בתעשייה הצבאית.

זַרֶץ'

רייכל שלמה
בן רייזל ומנדל

זַרֶץ', כפר קטן כשישה קילומטרים מברסלב, הוא כפר הולדתי. בתחילת המאה הנוכחית התגוררו בכפר הנידח הזה רק שתי משפחות יהודיות; משפחתי – משפחת רייכל – ומשפחת קרסין. מאין הגיעו יהודים לכפר ומתי – בספרים לא מצאתי. אך הנה מה שידוע לי מסיפורי אבא: בסוף המאה שחלפה, בחיפושים אחרי פרנסה, התיישב בכפר סבי חיים־אליהו רייכל, קנה חלקת אדמה, פתח פונדק והתפרנס מכספי הגויים שבאו לטחון את תבואתם בטחנת־המים. באותה תקופה בערך השתקעה פה משפחת קרסין. ראש המשפחה, מיכאל, חכר אחוזה ואת טחנת המים מהרוזן שהיה בעליו של הכפר וסביבתו.
אחרי מלחמת העולם הראשונה מכר הרוזן את אחוזתו לפולני בשם מילביץ', ומשפחתו של מיכאל קרסין עזבה את הכפר והתיישבה בברסלב. בזרץ' נשארה משפחתנו: אבא מנדל, אמא רייזל (נפטרה ב־1922), אחַי גדליהו, שניאור, גרשון, ברל ואנוכי – שלמה.
כל המשפחה התפרנסה מטחנת המים; קנו גרעינים, טחנו, ואת הקמח מכרו לאופים בברסלב, אופסה ווידז.
כל הילדים, כל אחד בזמנו, למדו בברסלב בחדר. ביום ראשון היה אבא מסיע אותנו לברסלב לשבוע ימים וביום שישי מחזיר אותנו הביתה, לכפר, לשבת. חוץ מלימודינו בחדר, למדנו כולנו בבתי־ספר פולניים. בתחילת שנות השלושים התחתנו האחים ועזבו את זרץ'. גדליהו עבר לגור לווילנה ושניאור התיישב בברסלב. נשארנו בכפר עם אבא, גרשון ומשפחתו, ברל ואני.
באחד בספטמבר 1939, בפרוץ מלחמת פולין־גרמניה, גוייסתי לצבא הפולני. לחמתי נגד הכובשים עד הסוף המר, עד שקלגסי גרמניה הביסו את פולין. עם שרידי הצבא הפולני שנסוג לכיוון גבול רומניה הגעתי ללבוב. פה נפגשנו עם הצבא הסובייטי; לקחו אותנו בשבי. יותר משנה וחצי ביליתי במחנה שבויי־מלחמה על יד רובנו. בפרוץ מלחמת

גרמניה־רוסיה ביוני 1941, העבירו אותנו תחילה לז'יטומיר ומשם לבוזולוק שעל־יד צ'קָלוב.

בפברואר 1942 התנדבתי לצבא הפולני של אנדרס. הגעתי אתם עד לאַשכַבַד, אך לפני שעזב הצבא את רוסיה "שיחררו" ממנו את כל היהודים. היה זה בספטמבר 1942.

נשארנו לעבוד בקולחוז. בתחילת שנת 1943 גוייסתי בפעם השלישית, הפעם לצבא האדום. אחרי אימונים קצרים נשלחתי לחזית, לקו קורסק־אוריול. בסביבות אוריול נפצעתי. כשהחלמתי מפצעי אחרי אישפוז ממושך (כארבע חודשים), נשלחתי לעבודה בתעשיית הנפט בסביבות צ'קלוב.

בתחילת 1945 עברתי מרוסיה לפולין, אבל כעבור כמה חודשים חזרתי הביתה בתקווה למצוא מישהו ממשפחתי שאולי ניצל. היתה זאת תקוות שווא; מצאתי הרס וחורבן, ומסיפורם של השכנים הגויים על משפחתי נודעו לי הפרטים הבאים:

בתחילת יולי 1941 החרימו הגרמנים את חלקת האדמה שלנו (כ־50 דונם) ומסרוה לשכנים הגויים; את אחי גרשון, שעבד בטחנת־המים, גירשו. זמן־מה עוד נשארו בכפר, ולמחייתם מכרו לשכנים בגדים וכלי בית תמורת מזון. כעבור כמה חודשים העבירו את כל המשפחה לברסלב לגיטו. אבא, אחי שניאור וגרשון ומשפחותיהם נטבחו בחיסול הגיטו בי"ח בסיון תש"ב. את אחי ברל, עם קבוצה גדולה של צעירים, לקחו יום לפני הטבח לעבודה, לנקות את קסרקטיני הצבא בסלובודקה. כידוע, החזירו את כל הקבוצה לברסלב ביום הטבח, הישר לבורות, ורצחו את כולם. בודדים הצליחו להימלט, ביניהם אחי ברל. הוא הצליח להגיע ליערות על־יד זמוש, הצטרף לפרטיזנים ובחטיבה על־שם צ'קלוב לחם נגד הנאצים ובני־בריתם ונפל בקרב. חרף כל מאמצי, לא הצלחתי לקבוע את יום מותו ומקום קבורתו. אחי הבכור גדליה נרצח עם אלפי יהודים מווילנה בפונאר. נשארתי בודד ממשפחה ענפה. ב־1979 עליתי מרוסיה עם משפחתי לישראל.

יאיסי

מוניץ שניאור
בן רבקה ואברהם־יעקב

תוך כדי איסוף חומר לקובץ זה פגשתי במניה רייזה (לשעבר וישקין) מדובינה. כששמעה על עיסוקי אמרה: הנה שניאור מוניץ, קרוב משפחתי מן הכפר יאיסי, נמצא בארץ ויוכל לספר לך.
הוא הסכים לספר, אבל לא לפני שהעלה הסתייגות ופליאה: "ס'איז שוין אזוי פיל יארן פון דאן, און דער זכרון איז ניט אזוי גוט, און כ'בין שוין ניט אזוי יונג". (כל־כך הרבה שנים חלפו מאז, זכרוני חלש וכבר אינני צעיר כל־כך). מתוך סקרנות שאלתי לגילו, והוא ענה: "כ'בין שוין אריבער די זיבעציק" (עברתי את השבעים). הוא דיבר יידיש. בהסכמתו תירגמתי במקום את דבריו לעברית.
ובכן, המספר הוא שניאור מוניץ מהכפר היהודי החקלאי יאיסי. מספר שנים לפני המלחמה עבר לחיות בברסלב, ולו משפחה, בית וחנות.
וכך סיפר:

עם פלישת הגרמנים לרוסיה, ב־22 ביוני 1941, הוכרז מיד גיוס כללי לצבא האדום. מברסלב והסביבה גויסו כאלפיים איש. גם אותי גייסו. נלקחנו לרכבת, איתה אמורים היינו להגיע לנקודת־איסוף "מולודצ'נו" לשם חִיול, חלוקה ליחידות וכמובן – לחזית, למלחמה בגרמנים. הגענו לקרולבשצ'יזנה, אחת התחנות בדרך. ראיתי שם רכבות נוספות עם מגויסים כמונו, בהמתנה. על־יד הקרונות ניצבו קבוצות אנשים משוחחים ומתווכחים, כמובן בנושאי המלחמה. וכמובן "אצלנו (הרוסים), הם (הגרמנים) ישברו מהר מאוד את הראש. אנחנו לא פולין ולא צ'כיה". ותוך כדי שיחה התקרב במהירות להק גדול של מטוסים גרמניים שהתחילו להפציץ את איזור התחנה. המסילות נפגעו וכל מה שעליהן: קטרים, קרונות עמוסי־ציוד מלחמתי וקרונות שהיו בהם אנשים, הבהלה היתה גדולה: הרוגים, פצועים ואנשים מתרוצצים לתפוש מחסה. אני ורבים כמוני חזינו לראשונה בחיינו בהרס כזה על־ידי אווירונים. הגרמנים לחצו לכל אורך החזית ולא איפשרו לרוסים להתארגן. אנחנו, שהצטרכנו להתקדם, קיבלנו הודעה ממפקדנו בזו הלשון: "מכיוון שאיני מצליח להתקשר עם המפקדה ואנחנו עלולים להיות מכותרים,

אני משחרר אתכם ואתם רשאים לחזור לבתיכם או אפילו להתקדם לעומק רוסיה" מצאתי לי מיד בן־זוג ויצאנו לדרך – הביתה. על־יד גלובוקי שוב ספגנו הפצצת מטוסים גרמניים. ישנו בלילה על־יד בית־הקברות היהודי ועם שחר יצאנו לדרך. למזלנו העלה אותנו יהודי שנהג בסוס ועגלה וכך חסכנו כעשרים קילומטר הליכה. בדרכים פגשנו צבא רוסי רב שנסוג ללא התנגדות, בלחץ הגרמנים. ביום חמישי, הוא היה היום החמישי לפרוץ המלחמה, חזרתי עייף ומרוצה הביתה. שמחה ונשיקות, אבל בלב עצוב – מלחמה. ביום שישי נכנסו הגרמנים העירה. הרבה צבא גרמני התקדם מזרחה. במקום השאירו חיל־מצב קטן. מטוסים רוסיים ניסו להפריע את התקדמות הגרמנים והפציצו אותם מעל ברסלב. קשה להגיד שגרמו אבידות לאויב, **אבל באוכלוסיה המקומית היו מספר הרוגים ופצועים. עם כניסת הגרמנים רבתה** הדאגה וגדל הפחד.

כפי שסיפרתי הגענו לברסלב מיאיסי, שם נשאר חלק מהמשפחה. יאיסי היה כפר יהודי ובו כעשרים משפחות שרובן התפרנסו מחקלאות.המרחק מברסלב – 7 קילומטר. בגלל המצב הלא ברור, הציעה שרה אשתי לחזור זמנית ליאיסי, לאמה. רעיון טוב. כעבור יומיים הגענו לכפר יחד עם בן־דודי וולוול גרינשפאן ומשפחתו שהצטרפו אלינו. בכפר פשטו שמועות שגויים בברסלב בוזזים בתים עזובים. החלטתי לבדוק. גם וולוול התלווה אלי. ביקרתי בבית אחי וולוול וגם בבתים אחרים. אכן, היו מקרי ביזה, אבל רכושי לא נפגע. אחדים הצדיקו את הליכתנו לכפר באמרם שאולי הם (הגרמנים) "בכלל לא יגיעו אליכם". היה זה יום שישי, כמעט שבועיים למלחמה. חזרנו מוקדם הביתה. ובבית – הכנות לשבת.

הזמן – אחרי קבלת שבת. הגרים רחוק מבית־הכנסת טרם חזרו לבתיהם. גם אני ביניהם. הולך אני בנחת ובראשי מחשבות נוגות ושונות. "האלט!" (עמוד!), אני שומע צעקה. אני מפנה ראשי ומקבל מכה הגונה מגרמני. סביבי צריחות ודפיקות בחלונות: "הֶראוּס", כלומר, החוצה. הגרמנים אספו חמישה עשר יהודים ולקחו אותנו. ביציאה מהכפר חיכו לנו עוד מספר גרמנים ואיתם גוי כפרי, עם עגלה וסוס. בתוך העגלה – כלי־חפירה. הגרמנים התחילו להכות בנו בקתות הרובים, פגיעות קשות וכואבות בכל חלקי הגוף. אצלי נפגעו הלסתות ונעקרו שיניים. עוד טרם תפסנו למה ומדוע כל זאת, וצריחות פקודה: לקחת את האתים מהעגלה ולחפור שני בורות. חולקנו לשתי קבוצות. החפירה התקדמה במהירות. "שנֶלֶר, שנלר" (מהר, יותר מהר), האיצו בנו. אני מכוסה זיעה כולי מפחד ועייפות. בבור הסמוך התחילו לירות באנשים. "שמע ישראל" – צעקתי וקפצתי מהבור – "אם יש אלוהים בשמיים – עזור לי", והתחלתי לרוץ לתוך שדה שיפון. רצתי בשארית כוחותי, ירו אחרי ולא נפגעתי. ניצלתי. הירִי בבורות הסתיים. התחפרתי בתוך השיפון תוך ציפיה דרוכה שמא רודפים אחרי. שכבתי וראשי סחרחר עלי. הייתי המום. עוד מעט יאיר השחר ואני, שניאור מוניץ אחזור (כך אני מקווה) הביתה. איך אגלה להם מה קרה? איך אספר? האם מישהו יאמין לי? כל־כך הרבה לוויות יהיו ביאיסי ביום אחד?! אחר כך סיפרו לי מכרים שזקפו את היריות ששמעו לחובת הצבא הגרמני שעבר לא הרחק מהכפר. את האנשים – אמרו הבריות – לקחו כנראה לביצוע עבודה כלשהי. התקרבתי הביתה לאט ובזחילה. בחוץ, על־יד ביתי, הבחנתי בשרה אשתי, דואגת ומחפשת אחרי.

נאספו ובאו אנשים רבים. אני מדבר ובוכה... וכולם בוכים איתי...
הדבר קרה בשבת. למחרת יצאו אנשים והביאו את הגופות. עקב ההתעללויות והכדורים המרטשים לא ניתן היה לזהותן. קברו אותם בקבר אחים. אחדים מהם עודני זוכר: היו שם נחום ציפין ושלושת בניו, פלטיאל (המכונה פיילקה), אריה (לייבקה) וחיים־שמֶרל, בן־דודי וולוול גרינשפאן שברח איתי מברסלב ועבר ימים קשים, ישראל־יצחק וחיים־ראובן, אב ובנו, שייע־בייניש תרשיש ואחי לייוויק. לאחר התקרית הלכתי לברסלב לספר ולהתריע על המצב. את היהודים הנותרים מיאיסי גירשו במועד מאוחר יותר לגיטו ברסלב, לא לפני שהחרימו את רכושם.
הפקודה לסגור את יהודי ברסלב ואחרים בגיטו ניתנה בערב פסח 1942. ביתנו נמצא ברחוב המיועד לגיטו. צורפו אלינו דיירים נוספים. פקדו לשאת טלאי צהוב והוציאו אנשים לעבודת כפיה.מחסור חמור במזון, פחד ודאגות־קיום היו מנת חלקנו בחודשים הבאים.
באחד הלילות חלמתי ששיני נושרות. התעוררתי. תמיד האמינו שחלום כזה הוא סימן לבשורות רעות. מישהו במשפחה ימות. אותו לילה לא עצמתי עין. תרתי אחרי כולם; הנה שרה וכאן האמא שלה. הנה ילדי האהובים אברהם־יענקלה בן שבע ובתי הקטנה חיה־רחל'ה בת השלוש. מחשבות שונות ומשונות החרידו אותי. כבר שמענו על השמדה בגיטאות בסביבה. עוד עומד לנגד עיני הטבח ביאיסי. אחר־כך ידעתי שזו היתה הפעם האחרונה שראיתי את משפחתי. לקראת בוקר הוקף הגיטו על־ידי ז'נדרמים והמשטרה המקומית ועוד משתפי־פעולה. החלו יריות, דפיקות, שבירת חלונות ודלתות, וצריחות שעל כולם לצאת החוצה. זינקתי מהמיטה. בבית היה תנור רוסי גדול ששימש לאפיית לחם לכל השבוע, חלות לשבת וגם צ'ולנט. מתחתיו היה פתח קטן, צר בתחילתו, שהלך והתרחב כלפי פנים. זחלתי לתוך הפתח. איש לא ידע לאן נעלמתי. שרה הלבישה מהר את הילדים וכולם יצאו החוצה. מול ביתנו גר אחי וולוול. שרה מיהרה אליו לחפש אותי. אחי הופתע לראותה והציע לה לרדת למחבוא. גם שרה לא ראתה יותר את הילדים ואת האמא שלה. הם גורשו יחד עם כולם להשמדה על־יד תחנת הרכבת. ברגע האיום ביותר נשארו ילדינו ללא אבא ואמא. בהמשך היום נכנס לבית גרמני מוביל כלב גדול לחפש אחרי מסתתרים. ראיתי את מגפיו המבריקים. הוא תפס מזרון מהמיטה ממול, זרק וסתם את הפתח מתחת לתנור. ניצלתי שנית. את שרה, שמעתי, תפסו עם עוד יהודים מסתתרים והרגו אותה. המעטים שנשארו אחרי החיסולים התחילו לחפש מקומות מסתור יותר בטוחים. חשבתי: אני הלא חייט במקצועי, אצא לכפרים ותמורת תפירתי יסכימו בוודאי להסתירני ולהאכיל אותי. וכך אכן היה. משך סוף קיץ 1942 וחורף 1943 עבדתי למען הכפריים ולא ידעתי מחסור. מצבי הורע מאוד כאשר נתפס יהודי שהסתתר באחד מכפרי הסביבה, מבלי שהאיכרים ידעו אפילו שהוא מתחבא אצלם. אחרי עינויים שלא עמד בהם, מסר לגרמנים את שם הכפר. אותו, כמובן, הרגו, אבל יחד איתו הוציאו להורג גם 38 כפריים, על שלא הקפידו לבדוק שיהודי לא יסתתר אצלם. נאלצתי לעזוב את האיכרים. בחצר בוצביץ', שהיתה בבעלותו של הפריץ סבנסקי, אותו גירשו הרוסים לסיביר והחרימו את רכושו, מצאתי מתבן מלא קש. בתוך הקש ביליתי שמונה חודשים. באיזור התחילו לפעול פרטיזנים. אחרי בקשות

מרובות, והוכחות שאני חייל וָתיק ומנוסה התקבלתי ליחידה פרטיזנית. כשהגרמנים גורשו, ולברסלב חזר השלטון הסובייטי, גויסתי לצבא האדום עד גמר המלחמה.

9 במאי 1945. הגרמנים הובסו. המלחמה נסתיימה. אנשי המילואים משתחררים. כולם שמחים. חוזרים למשפחות ולבתים. אני אינני שמח. אין לי משפחה ובית, לאן ולמי אחזור? לאן אבקש כרטיס נסיעה? כל משפחתי התרכזה בברסלב וסביבתה. אחזור לשם, החלטתי, אולי יתגלה מישהו?! ממחנות הגרמנים שבה לברסלב בת דובינה – זלאטה. היכרנו זה את זו ובאנו בברית־נישואין. החלטנו לעזוב את ברסלב. את ביתנו ועתידנו נבנה בארץ־ישראל. בת אחת נולדה לנו בגרמניה ובת נוספת בארץ. חיינו בטוב. ב־1967 חלתה זלאטה ונפטרה. מה נותר לי עוד לעשות בגילי? מחלק אני את זמני בין בנותי וחמשת הנכדים.

פרקי יוֹד

פינצוב סלָבָה
בת שרה וחיים־שלום בור

לאחר שנים רבות רוויות צער וסבל, אני שבה אליה להעלות מבעד דוק־ערפל את זכרונה וזכרון־יהודיה, שחיו בה דורות ונכרתו ממנה. מי היה הקולומבוס שגילה אותה, את יוד (Jody) ומי היה היהודי הראשון או המשפחה היהודית הראשונה שהתיישבו בה? אין בידי ידיעות וגם לא מצאתי מקורות אותנטיים המעידים על כך. אני נולדתי ביוד, גדלתי והתחנכתי בה. היכרתי את יוד היטב; חיו בה יהודים מושרשים בעיירה. דורות רבים חיו בה משפחות יהודים ובהם הורים, ילדים, נכדים, בני־נכדים ונינים. גם משפחתנו היתה משפחה ענפה עם דודים ובני־דודים משני הצדדים, משל אבא ומשל אמא.
יוד היתה עיירה ככל העיירות הגלותיות באותם ימים שלפני מלחמת העולם. במפה ניתן למצוא אותה במחוז וילנה ובנפת ברסלב. שכניה בכפרים היו פוֹהוֹסט החדשה, שַרקובשצ׳יזנה והמרכז המסחרי גלובוקי. גם במקומות אלה חיו יהודים רבים. העיר ברסלב, אליה היינו קשורים בכל העניינים המוניציפליים והממשלתיים, היתה מרוחקת מאיתנו עשרים וחמישה קילומטר. אפילו בבית־הקברות היהודי של ברסלב, להבדיל, היתה חלקה נפרדת בה שכנו יהודי יוד. עגלוני יוד הרוויחו לפרנסתם בהסעת יהודי יוד בעגלותיהם בגשם ובבוץ, בקיץ ובחורף, לרכבת בברסלב. בחזרה היו מביאים כמה שקי־מלח, קמח, דגים מלוחים וכדומה עבור החנוונים הזעירים אצלנו.
בכל עיר ועיירה היה מתקיים אחת לשבוע יום שוק, שנקרא בפי היהודים יריד. אצלנו היה היריד ביום ג׳ בשבוע. כל העיירה חיכתה ליום זה. הוא היה מקור הפרנסה העיקרי. יהודים היו פורשים את סחורתם על דוכנים ברחבת השוק; פלוני פחיות צבע ואלמוני חביות מליחים. את כל התוצרת הוציאו לשוק, גם דברי־מאפה. ביום זה באו ליוד חנוונים מכל הסביבה, והיריד שימש גם כמקום מפגש רֵעים וקרובים. בעלי האכסניות בעיירה חיכו גם הם ליריד, ביניהם גם דודתי, שיינה ושבעת ילדיה. כל ילד מילא תפקיד ביום זה: בת אחת היתה מגישה לשולחן, השניה היתה מוזגת לכוסיות, השלישית ממלאה סיגריות

על הדוכן והרביעית מוכרת תפוחי־עץ. שני הבנים הסתובבו בין האיכרים ביריד.
כמו בכל מקום, גם אצלנו התחלקו היהודים לעניים ולאמידים. לאחרונים השתייכו בעלי טחנות־הקמח ובעלי חנויות הטקסטיל וההנעלה, אליהם פנו לא פעם לקבל גמילות־חסד או תרומה כלשהי ונענו תמיד בסבר פנים יפות, אם מתוך רצון לזכות בכבוד או להתהדר במצווה גדולה.
היו בעיירה גם בעלי־מלאכה: סנדלרים, חייטים ושני נפחים. בזיעת אפיים היו מוציאים את פרנסתם מגויי הסביבה. יושרם הרב הוציא להם שם טוב בכל האיזור.
יוד היתה "עיר הבירה" של כמה ישובים קטנים ממנה, בהם ישבו רק יהודים בודדים. ישובים כאלה היו: קיסלובשצ׳ינה, דפלובקה, הוסטט ויודיצן. היהודים במקומות אלה היו עובדי־אדמה. לכל בעיותיהם נמצאו פתרונות ביוד. בערב פסח, למשל, היו היהודים באים ליוד לקנות מצות; לקראת הימים הנוראים היו באים גם לדאוג למקום ישיבה בבית־הכנסת, להתפלל בו בציבור וגם לאחל למשפחותיהם ולאחרים שנה טובה ומבורכת. הכנסת־אורחים טובה ולבבית היתה מקובלת ביוד. ויורשה לי להזכיר לטובה את אבי, חיים שלום בור ז"ל, שגדולים וקטנים בעיירה התייחסו אליו בכבוד ובדרך־ארץ. הוא ידע למי אין פת־לחם לילדיו בבית ומי אין לו בחורף הקר עצים להסקה בתנור־ביתו. אבא דאג תמיד שלא יישאר, חלילה, יהודי ללא מצות בפסח. הוא היה שליח־צבור במלוא מובנה של המילה: התפלל לפני העמוד בבית־הכנסת, קרא בתורה בשבתות,, בפורים הקריא את מגילת אסתר לחולים בבתיהם. הוא טיפח את מקום המפגש היחידי בעיירה: בית־הכנסת. נחרט בזכרוני איך, בימי חנוכה, היה עובר עם קופסת קרן־קיימת בידיו וקריאה בפיו: יהודים,נחוץ לגאול את אדמת ארץ־ישראל מידי הערבים, למען עתיד ילדינו. אבא התעמק ב"אלט׳נוילנד" של הרצל. הוא היה ציוני בלב ונפש, וברוח זאת גם חינך את ילדיו.
הו! אבי, אבי, לקבר ישראל לא הבאנו אותך ומצבת זכרון לא הצבתי לך. קדוש היית, ובין היהודים הקדושים הפזורים בשדותיה ויערותיה של פולין נשארת תמיד, ינון זכרך בלבי. לעד אזכרך.
לצערנו הרב, לא הצטיינו באותם הימים יהודי יוד במבט מרחיק־ראות לעתיד לבוא, ולא השכילו לחוש את המתרחש. כל אחד ואחד חי רק את ההווה. "ברוך השם יום יום", היו אומרים. כולם קשורים היו זה לזה. פה נולדו, התחתנו והביאו ילדים לעולם דור אחר דור. אנשים הכירו זה את זה בשמותיהם האישיים ובכינויים שדבקו בהם.
מוסדות חינוך יהודיים לא היו ביוד. ילדי ישראל למדו בבוקר בבית־ספר עממי פולני, פובשֶכני, ובשעות אחר־הצהריים ב"חדר". אבי, חיים שלום, יסד קופת־מלווה לעזרת הנצרכים בעיירה. כל בעלי־היכולת עזרו בענין זה. כל נצרך יכול היה לקבל הלוואה ללא רבית בסך 100 זהובים ולהחזירה תוך 10 חודשים, היה ועד שניהל את רישומי הקופה. **חברי הוועד היו: היו"ר אברהם שמושקוביץ, פנקסן – פרץ שקולניק, קופאי –** יעקב שטיין. לא פעם קרה שאחדים מן הלווים לא עמדו בתשלומיהם והדבר עורר בעיות וויכוחים. אבא היה תמיד שותף במציאת מוצא. גם לדמותו הרוחנית של הנוער היהודי בעיירה דאג. הוא הקים בביתנו ספריה והעמידה לרשות צעירי העיירה. בעזרת דמי־החתימה המעטים נרכשו מדי פעם ספרים נוספים ותוך זמן קצר היתה הספריה ידועה לכול. היו בספריה ספרים שונים: ספרי־עיון ורומנים פשוטים, שדווקא

הם משכו את קהל הקוראים הצעירים. גם ספרים ברוסית ופולנית היו. מדי ערב היו באים לביתנו אנשים שגילו ענין בנעשה בעולם הגדול; הם קראו בעיתונים "מאמענט" ו"לעצטע נייעס" שהופיעו בוורשה. העיתונים היו מגיעים אחת לשבוע והיינו מקבלים אותם יחד עם עוד שני אנשים מן העיירה, אליהו רוזין ויצחק מוסקין. בערבים אלה עסקו הנאספים ב"פוליטיקה" וגם נהנו מסיגריות "מכורקה" (סוג טבק זול) שהיתה תמיד מוכנה על שולחנו של אבא. בהיזכרי בעבר הרחוק ביוד, אני חושבת, שאבי היה בין מפיצי התרבות בעיירתנו הנידחת.

רצוני גם להזכיר את שני דודַי, שתמיד לקחו חלק פעיל באותם ערבי־שיחה ווִיכוּח. היו אלה הדוד יוסף והדוד יעקב. שניהם להוטים היו לדעת את המתרחש בעולם. גם סבתי תפשה מקום כבוד על־יד השולחן.

פרנסת משפחתנו היתה על חנות קטנה, כמו פרנסת רבים בעיירה. היו חנוונים שנהנו מהצלחה רבה והיו שזכו פחות. החנות שלנו נוהלה על ידי אבא, בעזרתה של אִמי החורגת. כושרו של אבי בתורה היה רב מכושרו במסחר, וחנותנו לא היתה מן המוצלחות. פרנסה ממנה לא היתה, על־כן עשה אבי דבר שלא רצה לעשותו: בהיותו בעבר שנים רבות תלמיד ישיבה, הוא פתח "חדר" בביתנו ונעשה מלמד. אבי לימד לא רק תורה אלא גם קרוא וכתוב, ובין תלמידיו היו גם כאלה שלא יכלו לשלם את שכר לימודם. כל־כולו התמסר ל"חדר". משפחתנו כללה את אבי, חיים שלום, את האם החורגת גיטל, אותי – סלבה, הבת הבכורה, את אידה אחותי ואחי נחום, הבן היחיד. פרט לרכוש המשפחתי היקר הזה, לא היה לאבי רכוש גדול; בית וגינה קטנה בצידו ופרה יחידה. ובכל זאת נחשבנו בעיירה כבני המעמד הבינוני, כי היו תושבים שגם רכוש כזה לא היה בידם.

עם ההתקדמות שחלה בכל מקום, התחילה גם יוד להשתנות. צעירים רבים עזבו את העיירה ויצאו לעולם הגדול. רבים נסעו לעיר הגדולה וילנה לנסות בה את מזלם. לרבים מהם לא ציפתה כל עזרה מהוריהם אפילו בימים הראשונים של ההסתגלות בעיר הגדולה והזרה. בין עוזבי העיירה היתה גם אחותי אידה שהיתה פעלתנית ממני. אני נשארתי עם ההורים. מיוצאי עיירות אלה צמחו לאחר־מכן רבנים ומלומדים כמו יוסף פישר והרב יוסף ברנמוב. באותם ימים הורגשה גם בעיירה ההתפתחות והקידמה. בעלי טחנות הקמח היהודים סיפקו לכל תושבי העיירה, יהודים ולא יהודים, חשמל. הבתים והרחובות הוארו באור החשמל, בבתי האמידים הופיעו מקלטי־רדיו, דבר שהעיד על קידמה רבה בימים ההם. גם יחסי השכנות עם הגויים הוטבו. נוער יהודי התיידד עם נוער נוצרי והחיים התנהלו בשלווה. היהודים התחילו לחיות באשליה שאולי מצב זה יימשך לנצח. אך לפתע חל מפנה: המלחמה פרצה, גרמניה התקיפה את פולין.

בפרוץ מלחמת פולין־גרמניה גברה ההרגשה בעיירה שהפולנים והיהודים שייכים לעם אחד. יהודים ופולנים יצאו יחד להגנה על אדמת המולדת הפולנית. הורים יהודים ליוו את בניהם, נשים את בעליהן ואחיות את אחיהן בצאתם לחזית. איש לא ידע לקראת־מה יוצאים וכמה זמן יימשך הדבר. מיד בימי המלחמה הראשונים הרגישו הנשארים בבית שדבר־מה איום קרב ובא, אלא שלא ידעו מה טיבו. המלחמה לא

נמשכה זמן רב. צבא פולין הוכה, הובס והתפזר לכל עבר. רבים מהיוצאים למלחמה לא שבו לבתיהם. היו שנפלו בשדה הקטל והיו בשבי הגרמנים. ואז, באופן בלתי־צפוי לחלוטין, נודע לנו שברית המועצות, וסטלין בראשה, כרתה ברית עם גרמניה הנאצית מתוך כוונה לחלק ביניהן את אדמת פולין. עקב זאת נוצר מצב מדיני לא ברור עד שבוצעה החלוקה בפועל. עיירתנו יוד והסביבה צורפו לבילורוסיה הסובייטית, שעיר בירתה מינסק. היהודים שידעו את טיב המשטר הנאצי קיבלו את השלטון הרוסי בברכה ובאהבה כי ראו במשטר זה סיכוי למצב טוב יותר. מיד עם שינוי המצב המדיני התחילו הרוסים להנהיג נוהלים חדשים. יהודים שבמשטר הפולני לא יכלו לקוות למשרה ממשלתית, הוכנסו הפעם למוסדות שונים בעיירה. רבים מבני הנוער היהודי פנו ללימודים, דבר שקודם לכן לא ניתן לעשותו, בגלל האמצעים המוגבלים. אני נתקבלתי לסמינר למורים בברסלב, שרוב התלמידים בו היו יהודים מעיירות הסביבה. בוודאי שהיו יהודים שלא היו מרוצים מן המשטר החדש, ביניהם יהודים שעסקיהם חוסלו וכאלה שרכושם הוחרם. שנאה החלה לנבוט בין איש לרעהו, בין המרוצים והבלתי־מרוצים. מצב זה עורר מתרדמתה את השנאה הגדולה בין הפולנים ליהודים. ״יהודים הם קומוניסטים, בגללם פולין הפסידה במלחמה״, צעקו הפולנים. רבים מהם לא הסתירו את כמיהתם לגרמנים וחיכו לבואם כדי לנקום ביהודים שבגדו. היחסים היו מתוחים ולא בישרו טובות.

לאט לאט התאימו עצמם היהודים למשטר החדש. היו שהשתלבו בפעילות שלטונית והיו שמצאו אפשרות לעסוק במסחר זעיר. יהודים התחילו לרקום תכניות ורודות לעתיד ולבנות ארמונות באוויר. אך, רק תקופה קצרה נמשך מצב זה ואחר־כך שב ונתערפל. לעיירה הגיעו פליטים מהאיזור הגרמני ובשורות רעות בפיהם, שעוררו דאגה רבה. כתמיד, גם עתה היו אנשים שחיו באשליות וטענו נגד הדואגים והמדאיגים: ״אצלנו, ברוסיה הסובייטית, זה לא קורה. לכאן הם לא יגיעו״. לצערנו, הם לא צדקו.

ב־22 ביוני 1941 פרצה מלחמת רוסיה־גרמניה. הרוסים, לאחר כמה ימי קרבות, יצאו את האיזור והגרמנים עדיין לא הגיעו. מיום ליום הבהלה הלכה וגברה. רבים עזבו את יוד ויצאו לגבול הרוסי כדי להתרחק מן הסכנה. אבל גם אז היו אנשים שהאמינו שהמלחמה תסתיים והמצב יחזור לתיקנו. הם לא רצו להאמין שעמל־דורות יכול להיחרב תוך שעות. אך המאורעות התפתחו במהירות רבה. עוד טרם הבינו האנשים את המצב לאשורו וכבר סגרו הגרמנים את כל מבואות העיירה והסביבה כולה. לא היה לאן לברוח וגם רוב היוצאים את יוד חזרו אליה. היהודים הפקידו את חייהם בידי האלוהים והגורל.

לעומת דאגתם וחרדתם של היהודים, צהלו הנוצרים ונשבעו לנקום בהם. החברים הפולנים מספסל הלימודים והשכנים הטובים מאתמול, שהיו אוכלים אצל היהודים ״געפילטע פיש״ בשבתות והתכבדו באוזני־המן בפורים או במצות בפסח, כולם שינו את עורם. הרגשנו שקצרה רוחם לחכות לבוא הגרמנים. משלחת מגויי יוד יצאה בתהלוכה חגיגית לזמוש, למציאת פתרון מהיר לבעיית היהודים, אותו החליטו לבצע בכוחות עצמם.

הגרמנים הראשונים הגיעו ליוד ב־21 ליולי 1941. היו אלה גרמנים מהיחידה המיוחדת ("זונדר־קומנדו") שגזרו גזירות על היהודים. ביום בואם של אלה, הסתגר חלק מהיהודים בבתיהם ורבים נטשו את בתיהם ויצאו לשדות או ליערות. עם פרסום הגזירות נגד היהודים מסרו הגרמנים גם את השלטון בעיירה ויהודיה לידי הפולנים המקומיים. אלה אירגנו משטרה מקומית בבית יהודי שהחרימו. לאחר פעולה זאת עזבו הגרמנים את העיירה.

ואלה הצווים שפורסמו למחרת על קירות בתי היהודים:

1. חובה על כל יהודי לשאת מגן דוד על טלאי צהוב.
2. אסור ליהודי ללכת על מדרכה ברחוב יחד עם לא־יהודים, ואסור לו ללכת ברחוב הראשי של העיירה.
3. אסור ליהודים להתערב בקהלם של לא־יהודים.

הצווים היו מלווים גם ב"פנינים" אלה:

א. היהודים הביאו את המלחמה וחובה לדרוס אותם כמו פשפשים.
ב. יהודים מצצו את דמם של הנוצרים ועליהם להיעלם מן העולם.
ג. יהודים הם מחלה מדבקת. יהודים וכלבים יש להרוג.

הגזירות הופעלו מיד. אחריהן באו, יום־יום, גזירות חדשות. השוטרים המקומיים הקפידו על ביצוע כל הצווים וההוראות. לעזרתם באה האוכלוסיה הפולנית, צעירים כמבוגרים. שמורים בזכרוני שמות הקלגסים הראשונים מן העיירה; רצ'יצ'קי, יאנצ'ק ובניו, פיוטר מטרינאנק, אולגה מצוק ואחרים. קשה מאוד להיזכר בכל הגזירות, הן היו רבות מאוד. היהודים צייתו לכולן ומסרו כל שהיה בידם, בחשבם שאולי בכך יצליחו להציל את חייהם. יהודים נלקחו גם לעבודה. אני זוכרת איך אבי עמד על ברכיו בשוק ותלש עשבים מבין האבנים. וגם זאת עשו: ערב אחד אספו השוטרים 20 יהודים לבית־המשטרה וכולם הוכו עד שהתעלפו. ביניהם היה גם בעלי הצעיר קלמן פינצוב. לאחר העינויים היו צריכים המוכים למסור כופר־נפש מיוחד, אחרת יוכו פעם נוספת.

רבים מהשכנים הטובים מיום אתמול הפכו דו־פרצופיים. הם היו באים לבתי היהודים ל"ביקור" ידידותי ומספרים, דרך אגב, סיפורים מסמרי־שיער על כל שקורה ליהודים במקומות שונים. לאחר הסיפורים ה"ידידותיים" פנו לבעל הבית היהודי ואמרו לו: "מסור לנו את רכושך רק לשמירה, נחזיר לך אותו בעת הצורך". היהודים, באין ברירה, מסרו רכושם ל"ידידים". גם משפחתנו מסרה למכרים את המעט שבידה.

בבוקר לא ידענו מה יקרה בצהריים או בערבו של יום. הפחד מהבלתי־צפוי מרט את העצבים ומוצא – אין. היהודים ישבו בבתיהם הסגורים וחשבו יחד מה לעשות; אספו תרומות מהאנשים שעוד היה בידם רכוש כלשהו לתיתו שוחד, התפללו לאוהים שבשמיים, הכריזו על ימי־תענית ואמרו פרקי תהילים. עשו כל מה שעושים יהודים ברגעים כאלה, והישועה – איחרה לבוא.

ערב אחד, בחודש אוגוסט 1941, נשמעו צעקות גויים מבחוץ וקול שברי־זכוכית. ברחובות העיירה התאסף המון רב של גברים, נשים וילדים עם מוטות בידיהם ומספר רובים, שצעקו "הקץ ליהודים". היהודים הפקירו את בתיהם ורכושם וברחו דרך סימטאות לשדה או למקומות־סתר. במשך כל אותו לילה פרעו הגויים בבתי

היהודים. הם שברו, הרסו ובזזו הכל. למחרת הופיעו כרוזים מטעם השלטון הזמני ובהם נכתב: "שלטון האנרכיה הסתיים. מעתה ישררו חוק וסדר בעיר". לעג לרש. מה היה בכוחנו לעשות? עצובים וחפויי־ראש התחילו האנשים לשוב לבתיהם שעמדו פרוצים והרוסים.

לאחר הפוגרום מינו השלטונות שני יהודים מן העיירה שיהיו אחראים לביצוע כל הגזירות שהשלטון יטיל על היהודים: ה"יודנראט" הראשון ביוד. שני אנשי היודנראט היו אליהו רוזין ופרץ שקולניק. באותם ימים גרנו אני ובעלי עם ההורים והאח. יחד דאגנו להמשך קיומנו במצב האיום שנוצר. יום־יום חישבנו איך נעבור בשלום את היום. מכל החפצים שמסרנו ל"ידידים הגויים" לשמירה, תוך הבטחה מצידם לבוא לעזרתנו בעת צרה, התייאשנו. אפילו חברתי הטובה משכבר הימים, אולגה מצוק, כשפניתי אליה להחזיר לנו דבר־מה, ענתה לי מיד: "לא! אני לא מחזירה כלום".
יום אחד הופנתה דרישה ליודנראט: עליכם להביא את כל הזהב והתכשיטים שבידי היהודים. היה ידוע כבר לכול, שלרוב היהודים אין מה לתת. בבית־הכנסת, לאחר דין־ודברים, קם אבי חיים־שלום ואמר: "יהודים! דעו לכם, צדקה תציל ממוות". מיד הורידו אנשים את טבעות הקידושין שלהם ומסרו אותן להצלת נפשות. אבל גם זה היה לשווא. יום־יום לקחו קבוצות גברים לעבודה מחוץ לעיר. היוצאים היו נפרדים ממשפחותיהם כי לא ידעו מי ישוב לביתו. זאת היתה השיטה בראשית חיסול יהודי העיירה.
ידיעות שהגיעו לעיירה ממקומות אחרים סיפרו שהגרמנים מקימים גיטאות ומרכזים בהם את כל יהודי המקום. גיטאות כאלה ישנם כבר בברסלב ובשרקובשצ׳יזנה. עבור יהודי יוד יוּעַד הגיטו בשרקובשצ׳יזנה. החיים בעיירה נעשו כה קשים ומסוכנים, שיהודים כמעט ושמחו לעבור לגיטו. האמינו שבהיותם יחד יצליחו, אולי, לעבור את התקופה הנוראה הזאת ולהישאר בחיים. לקראת הכניסה לגיטו דאגו לרכוש לבוש חם בשביל הילדים וקצת אוכל. פנו לידידים הגויים, להם מסרו לשמירה את כל הרכוש, אבל רק בודדים היו מוכנים לעזור ולתת תמורת החפצים קצת מזון. לא עזרו התחנונים והבקשות. תשובתם הנחרצת היתה: לא! ומצפונם לא הציק להם.
יהודי יוד היו צריכים לעבור לגיטו באוגוסט 1941. אבל עולם כמנהגו נהג והשלטון לא מיהר בביצוע הגזירה. לשאלות יהודים ענו: "עדיין אין פקודה מן הגרמנים". התשובה עוררה חששות כבדים. יהודים התרוצצו להיוודע מה קורה. באוויר מורגש היה שמשהו רע הולך וקרב ועלול לפרוץ כל רגע. כתמיד, התפללו היהודים וצמו כדי להעביר את רוע הגזירה.
והשעה הגורלית באה. במקום צו להעברת היהודים לגיטו, ניתנה שוב לפולנים המקומיים יד חופשית לפרוע ביהודים. בשיתוף עם אנשי המשטרה המקומית, שכולם היו שתויים ושיכורים, שדדו ובזזו את המעט שנשאר וכשלא מצאו עוד דבר, היכו בני־אדם ללא רחמים. גם ראש היודנראט, אליהו רוזין, הוכה באכזריות רבה. היה זה אות וסימן שאין עוד כל סמכות ותוקף לוועד היהודי.
לאחר ליל־הפרעות הגיעה ידיעה שגויים מן הסביבה עסוקים בחפירת בורות גדולים במבואות העיירה. רבים בינינו ניסו למצוא פשר לדבר והיו אפילו אופטימיסטים

שרצו לראות בחפירה זו אות למצבם המחמיר של הגרמנים. "אולי הם נאלצים לסגת ועושים את עבודת החפירה רק עם גויים כדי לא לגלות את מצבם האמיתי". רצינו שהפירוש יהיה נכון, אבל לדאבון כולנו היתה זאת אשליית שווא. למחרת היום, מיד בשעות הבוקר, ראינו איך מובילים תחת משמר כבד את יהודי קיסלובשצ'יזנה, יודיצין ואחרים לבית הספר הפולני ונועלים אותם בו. קמה בהלה בין יהודי העיירה. מה מבשר המעשה הזה?

בערבו של אותו יום בא לדירתנו גיסי מוטקה, מבוהל כולו, ובפיו בשורת איוב: ממקור אמין – סיפר גיסי – נודע לו שהבורות שהגויים חפרו בכניסה ליוד נועדו ליהודים. ועוד נודע לו, שהדבר בא כתוצאה מפטיציה שנשלחה לגרמנים ובה נאמר, שהתושבים המקומיים מבקשים שחיי יהודי יוד יימסרו בידיהם וכן כל רכושם. זכותם לרשת אותם ועל־כן יש לבצע את חיסולם כאן ולא באיזה גיטו במקום אחר. גיסי מוטקה הוסיף שאת הפטיציה חיברו אנשי האינטלגנציה הפולנית במקום, ביניהם: אדם קוסטוקביץ, אולגה מצוק, המורה קוכנסקה ואחרים.

חרדה גדולה אחזה בכולנו לאחר ששמענו את דברי גיסי. היה ברור לגמרי מה צפוי ליהודי יוד. התייעצנו מה לעשות והחלטנו לעזוב מיד את הבית ואת העיירה. כל שעה נוספת עלולה להיות גורלית עבורנו. החלטנו לצאת בשתי קבוצות ולהיפגש אצל משפחת מיצקביץ שגרה במרחק 15 קילומטר מיוד. אנשי המשפחה היו מכרים ונאמנים עלינו. נצא ישר לשם – קבענו – מוטקה עם משפחתו שכללה גם שני ילדים, את אחותו ואת אביהם הזקן, ינסו להגיע לזאלֶיס ולשהות שם זמן קצר. כעבור כמה ימים ניפגש ונקבע את המשך דרכנו.

היה זה בנר השלישי של חנוכה, ה־16 בדצמבר 1941. אבי הדליק את הנר והתפלל לנס שרק בכוחו היה לעזור לנו. לפני צאתנו לדרך סיפרנו לקרובינו מה עומד להתרחש. עצובים ומיואשים יצאנו את הבית. בקבוצתנו היו אבא, עם שק הטלית והתפילין בידיו, האם החורגת גיטל, אחי נחום ואני. מורה־הדרך היה בעלי קלמן. בשעות הגורליות האלה היתה אחותי אידה בווילנה. היא ילדה זמן מה לפני־כן את בתה הבכורה. על מצבם לא ידענו מאומה.

צעדנו יחד לתוך הלילה. בחוץ קור עז. הלכנו בדרכים צדדיות, צמודים אחד לשני מבלי להוציא הגה. ידענו שלא קל למצוא מחסה. התקדמנו מהר. רצון החיים הוא שדחף אותנו. ידענו שאת המרחק ליעדנו לא נוכל לעבור בלילה אחד. ההליכה ביום היתה מסוכנת מדי. החלטנו שלפני עלות השחר ניכנס לאחד האיכרים שהיכרנו בכפר מרצינאט. אצלו היו חלק מחפצינו והוא הבטיח לעזור לנו בעת צרה. התקרבנו בשקט לביתו והיקשנו בדלת. אישתו פלטניכה פתחה ונבהלה מאוד בראותה אותנו. "לכו מכאן מהר", אמרה, "ברחו! איכרי הכפר קיבלו צו ללכוד את כל היהודים שנמלטו מן העיירה ומחר יירו בכולם. גם אלה שיתנו מחסה ליהודים יְיָרו!" הוסיפה. התרחקנו מן הבית. אור הבוקר הפציע ועמו הסכנה שאיכר משכים קום, יראה ויסגיר אותנו. החלטנו להסתכן ולהיכנס למבנה בדרך. לאחר מרחק־מה נתקלנו במבנה קטן ששימש בית־מרחץ ונכנסנו פנימה. עייפים ורצוצים חיפשנו בחושך את הקיר להישען עליו, פתאום הרגשנו בגוף־אדם. נפחדנו לרגע, אבל מיד התברר שזה יהודי, שכמונו נמלט

מיוד ומצא פה מחסה, שותף לאותו גורל. האיש היה ישראל דובינסקי שברח לבדו מן העיירה, "כי אמרו" כך סיפר לנו, "שיהרגו רק את הגברים". בעיירה נשארו אשתו וילדיו. נשארנו יחד במרחץ ולמזלנו לא נכנס איש באותו יום. במשך היום השתדל כל אחד מאיתנו לצמצם את גופו בפינה או ליד הקיר והתפלל להיהפך באותו יום לרואה־ואינו־נראה.

יום שלישי בשבוע. איכרים חוזרים מן היריד ביוד לכפריהם, כמו בשכבר הימים. בית־המרחץ עמד קרוב לדרך בה נעו עגלות האיכרים וחלק מדברי שיחתם שמענו היטב. הם דיברו ביניהם על ההרג הרב שנעשה ביהודים. איך מובילים גברים, נשים וטף אל הבורות בכניסה לעיירה, מפשיטים אותם, כביום היוולדם, ויורים בהם. מר היה לנו. באותו יום שלישי ראינו במו עינינו, דרך צוהר קטן בבית־המרחץ, איך מובילים האיכרים שני יהודים שבוודאי הוציאו אותָם ממקום מחבואם בכפר. היו אלה ליבה התופרת ואחותה אתל. בחוסר־אונים ראינו זאת ולעזור לא יכולנו. ידענו רק שגורל דומה מצפה גם לנו באחד הימים. הגויים הסתובבו בכל המקומות כחיות־פרא המשחרות לטרף. רבים שהצליחו להימלט מן העיירה בעת האקציה הגדולה, נלכדו בדרכים או במחבואים על־ידי האיכרים והוסגרו לרוצחים. היו מקרים שאותם איכרים שנתנו מסתור ליהודים הסגירו אותם. מיהודים אלה נלקחו גם חייהם וגם רכושם.

באותן שעות קשות תהינו, אם יש עוד לא־יהודי כלשהו שמוכן לבוא לעזרת היהודים ולאחר מה ששמענו וראינו הבינונו, שאסור לנו להישאר במקום. עלינו למהר ולהתרחק מכאן. החלטנו לצאת עם רדת הלילה לדרך ולנסות להגיע לאיכר שאליו רצינו להגיע בצאתנו מן העיירה. ישראל דובינסקי לא הצטרף אלינו. הוא אמר שרצונו לשתף עצמו בגורל אשתו וילדיו וחזר לעיירה. כפי שהתברר לאחר מכן, כבר לא מצא אותם בחיים.

רעבים וצמאים יצאנו לתוך הלילה. נעשה הכול, אמרנו, כדי לא לנפול בידי הנאצים. אבל גם אם יישאר בחיים אפילו אחד מאיתנו, עליו לנקום את נקמת הדם היהודי השפוך. אינני יודעת איך באותם רגעים אפלים, עלתה המחשבה על נקמה. איך יוכל יהודי לנקום? לא יכולנו להמשיך ולהרהר. הזמן האיץ בנו.

ושוב אנו בדרך; בשבילים ובדרכים צדדיות, בשדה וביער התרחקנו בצעדים מהירים מן המקום הלאה, הלאה, עד שנתקלנו בנחל מים קטן. למרות שבעלי ידע את הדרך והסביבה תעינו. המים בנחל שהיו קפואים כמעט ומעליהם שכבת קרח דקה עוררו אותנו, אך ליעדנו עוד היה המרחק רב. אנו רצוצים ועייפים ועכשיו גם רטובים וקפואים ומעל לכל – הלילה מתקרב לקיצו. שוב הכרח הוא להיכנס לבית־מרחץ כפרי ולשהות בו בשעות היום. במבנה כזה בטוחים במקצת, כי על־פי־רוב באים אליו הכפריים רק בסוף השבוע. מובן שהכול תלוי במזלנו. לא יהודי אחד נלכד במבנה כזה. לצערנו, הפעם הרגישו בנו הכלבים מיד עם כניסתנו למרחץ ופתחו בנביחה קולנית. איכר ופנס דולק בידו הופיע מיד בחוץ וראה אותנו. "אל תיראו", פנה אלינו "לא אעשה לכם כל רע". היה זה האיכר וסיל ברֶזקו, שביתו הבודד ניצב בשדה ליד הכפר הגדול לונסק. האיכר היה ממכרינו וידענו אותו כאיש ירא־שמיים ובעל רחמים. הוא הכניס אותנו לביתו להתייבש ולהתחמם וגם כיבד אותנו בתפוחי־אדמה ומים

רתוחים. וסיל ברזקו היה איכר עני, שתיין גדול בעל לב חם ואנושי. במשפחתו היו הוא, אשתו וחמשת ילדיהם. הוא הציע לנו להישאר בביתו במחבוא, בעליית־גג בתוך ערימות שחת. "אתם לא יכולים בימים אלה לצאת לדרך", אמר לנו, "הדרכים מלאות כפריים שעוסקים בציד יהודים". לאחר דברים אלה ביקש שניתן לו את מגפינו ונעלי הלבד לייבוש. היתה זו פנייה אנושית בזמנים רגילים, אבל הפעם, למרות שמנעלינו היו זקוקים לייבוש, עוררה פנייתו חששות. האם זומם וסיל איזה מזימה רעה? מי יודע? באין מוצא אחר הפקדנו את גורלנו בידיו. אולי העובדה שאדם עני הוא תהיה לנו לעזר. הוא יראה בנו מקור עזרה לפרנסת משפחתו. בינתיים נתַנו לו מה שהיה בידינו, ותיארנו לפניו איזה אוצרות יקבל בעתיד, לאחר שנוציא אותם מן המטמון באדמה, שם הנחנוהו לפני מנוסתנו מן העיירה. "המלחמה תסתיים בקרוב", אמרנו לו, והוא ייעשה לאדם אמיד בזכות הצלתנו. סיפורים, סיפורים סיפרנו לו לווסיל. בינתיים, בלב מוטרד ובסמרטוטים על רגלינו, עלינו לעליית־הגג והתחפרנו בתוך ערימת השחת. עברו ימים מספר ללא זעזועים, עד בוא בוקר אחד, בו ביקשנו מווסיל את מגפינו והוא ענה לנו מיד, ללא היסוס, שהוא מכר את כולם וקנה לחם עבור משפחתו ועבורנו. "שבו אצלי", הוסיף, "כל עוד הדבר אפשרי, אינני מגרש אתכם". ושוב – מה יכולנו לעשות? נשארנו. רצינו להאמין שאולי הוא באמת אדם טוב־לב ולא ככל האחרים בתקופה הזאת.

למרות הפחד מפני הבאות שלא עזב אותנו לרגע, התרגלנו לתנאים החדשים ול"ביתנו" בתוך השחת על העליה. כך נמשך הדבר עד האחד בינואר 1942. אותו יום הגיע לאוזנינו קולו של מטוס בקרבת הבית בו היינו אנחנו. שמענו קריאה בגרמנית "האלט! האלט!" מבלי לומר מילה חשבנו כולנו שהנה באה שעתנו האחרונה. הפחד מן המוות ברגעים כאלה גרוע יותר מן המוות עצמו. כל חושינו שותקו. ישבנו בתוך השחת וחכינו לבוא הגרמנים. יום שלם ישבנו ולא התרחש דבר; עם חשיכה בא האיכר וסיל וסיפר לנו שלא רחוק מביתו נחת מטוס גרמני נחיתת אונס ובו 13 חיילים. הם מחכים לבואם של טכנאים לתיקון המטוס ואין יודע כמה זמן יימשך הדבר. שהותנו בביתו, הוסיף וסיל, מדאיגה אותו ואת משפחתו מאוד. אנחנו מהווים סכנה גדולה לחייהם. אבל לשלוח אותנו עכשיו לדרכנו כבר לא בא בחשבון כי הרבה איכרים נמצאים בסביבה כדי לראות את המטוס והם ילכדו אותנו וגם ילשינו עלינו. על־כן ביקש מאיתנו לא להקים רעש באסם. ובכל זאת, בערב, היה לפעמים עולה אלינו כאילו כדי לקחת שחת לפרה, ומביא לנו בקבוק מים. מהו לחם, כבר מזמן שכחנו. וסיל בארזקו היה מבוהל לא פחות מאיתנו.

עברו כמה ימים שנראו לנו כנצח. בגלל הקור העז חלה אבי ורגלו של אחי נחום קפאה. כל אחד מאיתנו הרהר איך עושים סוף לחיים העלובים האלה. וסיל עם בקבוק המים, כבר לא בא כמה ימים. חולים, צמאים ורעבים, היינו ניזונים רק מן הריח שעלה מן התבשילים שהגרמנים בישלו באסם למטה. שמונה ימים נמשך הסיוט, עד שערב אחד הוציא אותנו וסיל מתוך החציר כמעט מתים. אז נוכחנו שלֵב טוב לו באמת. הוא הכניס אותנו למרחץ מחומם היטב. בשורת עזיבתם של הגרמנים עוררה אותנו לחיים חדשים.

האיכר טיפל ברגלו הקפואה של נחום. בהשפעת המים החמים השתחררנו במקצת מן

הכינים שאכלו אותנו בכל פה. היינו כנולדים מחדש. כל הלילה ישבנו בתוך בית המרחץ מתחממים ואוכלים תפוחי־אדמה עם בצלים. אלה היו הרגעים הטובים המעטים שידענו מאז עזבנו את ביתנו ביוד.

למחרת התחדשו הצרות והפחדים. אשתו של וסיל רבה אתו מאוד ודרשה לגרש את היהודים ולא לסכן את המשפחה והמשק. היא חיה בהווה, אמרה, ולא עם העתיד. "מי אומר", טענה "שהגרמנים יפסידו במלחמה?" התחלנו שוב לספר להם על העושר שיזכו בו לאחר המלחמה, אבל ידענו שאם בְּרזקו לא יקבל מאיתנו מיד משהו שיעזור לו במצוקתו לא יהיה ערך לכל הסיפורים שלנו. אשתו תגבר עליו והם יגרשו אותנו מביתם. התחלנו לטכס עצה. באותם ימים ידענו כבר מן הידיעות שהביא לנו האיכר, שביוד נשארו בחיים כמה משפחות יהודיות של בעלי מלאכה, בתור "יהודים נחוצים". כן ידענו שבין היהודים האלה נמצא גם דודי, הנפח יעקב ומשפחתו. חיפשנו דרך להתקשר אתו, אולי נמצא מוצא. וסיל היה מוכן לנסוע לעיירה ולמצוא את יעקב. התחננּו לפני אשתו שתסכים שנישאר אצלם עוד כמה ימים. בבוקר רתם האיכר את המזחלת, לקח גרזן כאילו התכוון להשחיזו אצל הנפח בעיירה, ואני כתבתי כמה מלים לציין שאנחנו כאן ורמזתי על מצוקתנו. עוד באותו ערב שב האיכר מן העיירה במצב־רוח טוב ובפיו דרישת־שלום חמה מהדוד יעקב וגם כמה מלים כתובות. יעקב כתב לנו שיש לו קשר עם עוד כמה יהודים שנשארו בחיים. האח מוטקה, כתב, חי במחבוא. את אביו הזקן של בעלי, נתן, לקחו לבור ההריגה. וסיל גם סיפר לנו שהדוד יעקב דיבר על ליבו שישאיר אותנו אצלו עד שהזמן יוטב במקצת ותהיה אפשרות לעבור למקום אחר. כאות הוקרה למעשה הטוב הזה הכניס הדוד יעקב למזחלתו של האיכר שק דגן, אפונה גריסים וכמה ככרות לחם עם קצת חמאה. הדבר עודד מאוד את וסיל ואת אשתו. מן המזון נהנינו גם אנו, אך מעט מאוד. בחלקו הגדול החליפו וסיל בסמוגון – וודקה ביתית. לנו היה חשוב שווסיל ואשתו החליטו שנישאר אצלם. יחסם אלינו השתנה מאוד. הם ראו בנו אמצעי שאפשר להיעזר בו. מדי פעם היה וסיל מבקר אצל הדוד יעקב ואף פעם לא יצא ממנו בידיים ריקות. בינתיים עברנו למסתור אחר, בתוך הרפת: הפרה מימין, החזיר משמאל ואנו בפינה שנשארה ריקה מאיסום תפוחי־אדמה. מקום צר וקטן. בשעות הערב המאוחרות היה וסיל מכניס אותנו לביתו להתחמם קצת.

החורף בא במלוא עוצמתו. לחפש מקום מסתור אחר בימים כאלה היה בלתי אפשרי. היתה גם וַדאות שלא נמצא מקום כזה בסביבה הקרובה, רווית־הדם היהודי. איכרים ובני־איכרים היו שורצים בדרכים וליד גשרי הנהרות ועוסקים בציד־יהודים. תמורת שירותיהם קיבלו מהגרמנים קילוגרם מלח בישול. הרבה יהודים משרקובשצ׳יזנה נפלו קרבן בדרכים אלה. למקרה אחד הייתי עדת־ראייה והוא חרוט בזכרוני עד היום: בוקר אחד אנו שומעים זעקת־אימים. ניגשתי לסדק צר בקיר והצצתי החוצה. ראיתי סוס רתום למזחלת ואחריה נגררת אשה והיא זועקת זעקות קורעות־לב. רעד עבר בקרבי. בערב בא ברזקו למחבואנו וסיפר ששכניו מן הכפר לונסק תפסו את שרה מוניץ שבאה לכפר למצוא מקום מחסה אצל אחד ממכריה. הם תפסוה ועינוה באופן אכזרי ביותר.

קשה לתאר מה עבר עלינו אותו יום. ראינו עצמנו, במוקדם או במאוחר, במצבה של

אותה שרה מוניץ. התייעצנו וחיפשנו דרך לצאת מן הסביבה הזאת. אמרנו להיפגש עם דוד יעקב למרות הסכנה. ידענו שהזמן דוחק. כל יום יכול להיות גורלי. החלטנו לצאת בלילה והגורל נפל על דודתי גיטל, האם החורגת ועלי, סלבה, לבצע את השליחות הזאת.

בבכי רב נפרדנו; הספק קינן בליבנו אם נתראה שוב. הזמן דחק. עוד בלילה רצינו להגיע לעיירה. אבא נתן לנו את ברכתו ואמר: אלוהים הוא אב גדול לכולם. הוא ישמור עליכם. אני תפילה שתשובו בשלום.

בחוץ – סערת שלגים. אפילו כלב אינו יוצא ממלונתו. התקדמנו בדרכים צדדיות בתקווה שנגיע ליעדנו בלילה כזה; ואמנם הגענו לעיירה בשלום מבלי שירגישו בנו. העיירה היתה שקטה, כמו אחרי סערה. בתי היהודים פרוצים היו ללא דלתות וחלונות וריקים מכול. נדמה היה לנו שמכל בית מלווה אותנו צלו של יהודי מת. עברנו על יד ביתנו שכבר היה מאוכלס בדיירים אחרים, גויים. נרגשים ביותר באנו לביתו של הדוד יעקב והקשנו בחלון. הם, שלא ידעו על בואנו, נבהלו מאוד. רק בראותם אותנו נרגעו ושמחו שאנו עוד בחיים. בפחד סיפרו לנו שלפי הצו שקיבלו אסור להכניס לביתם כל פליט יהודי, אחרת חייהם בסכנה. אחרי שהחביאו אותנו במקום־סתר סיפרו לנו את אשר עבר על יהודי יוד ועליהם. במו עיניהם ראו את יהודי יוד, וביניהם את קרובי משפחתנו, צועדים בדרכם האחרונה לגיא־ההריגה. הדבר התחיל ביום שלישי של חנוכה, **17 בדצמבר 1941**. כל שמונת ימי החנוכה היו הבורות בכניסה לעיירה פתוחים וחיכו לקרבנותיהם. מסביב לבורות עמדו גויי הסביבה וצהלו. הם חיפשו בבגדיהם של הקרבנות עוד בטרם החזירו אלה את נשמותיהם לבורא. הכול לקחו. את הטבח ביצעו שני גרמנים עם מכונת־יריה. שוטרים מקומיים מיוד ומברסלב עזרו להם. גויי הסביבה, מבוגרים וצעירים, עם מקלות בידיהם, הם שהביאו את הקרבנות לבורות מהבתים וממחבואיהם. רק בודדים, בודדים מאוד, ניצלו והצליחו להימלט. ביניהם היו יהודים שהובאו מקיסלובשצ׳יזנה, שנכלאו בבית־הספר. לדוד יעקב היה קשר עם אחדים מהם והוא גם עזר להם במידת־מה.

השמדת יהודי יוד בצורה כה אכזרית היתה המקרה הראשון של חיסול היהודים באיזור שלנו. בכל יתר המקומות עדיין לא פגעו ביהודים, לא בגיטאות ולא באנשי העיירה כ״יהודים נחוצים״. אמנם, סיפר לנו הדוד יעקב, יש כבר שמועות שגם את ״הנחוצים״ יכניסו לגיטאות ולכן החליט לשלוח את שני ילדיו הגדולים, הבן שמחה והבת שרה, לאחד ממכריו האיכרים להסתתר, אולי יאיר להם המזל ויישארו בחיים. הדוד יעקב ובני־ביתו ידעו שגם ליהודים בגיטו מחכה סוף מר. לנו יעץ להישאר אצל וסיל ברזקו, אם אפשר במשך כל החורף. לקחנו עימנו לחם ובעיקר מגפי־לבד לרגלינו. בלילה נפרדנו בבכי גדול. בלב כבד ובעצב רב יצאנו וקיווינו שבין הנמלטים יהיו כאלה שינקמו ברוצחים. התקווה הזאת עוררה אותנו לחיים. אבא, שהיה בעל־אמונה גדול, תמיד עודד אותנו בשעות הקשות. כל היום היה מתפלל ואומר: הכרח הוא שיישארו יהודים בחיים. ההיסטוריה שלנו מספרת שלאחר כל פוגרום נשארו יהודים בחיים והקימו דורות של יהודים נוספים. (לאחר המלחמה הגעתי ליוד ומצאתי בה צַלם אחד, ששמו לצערי, נשכח ממני. הוא נתן לי צילום של הבורות,

בהם מצאו את מותם 530 יהודים מיודי והסביבה. קבר־אחים גדול. השם יקום דמם.)
עברו ימים. נשארנו אצל וסיל ברזקו וחיינו במתח ובפחד תמידי. אבא נשא בשקט את סיבלו. שערותיו הלבינו מיום ליום. בימים האחרונים טען שלא רצוי שנימצא כולנו יחד. אם חלילה יבוא הצורר, אמר, אל נימצא במצב שאיש לא יוכל להינצל. באביב, אולי, נוכל לעבור למקום מיסתור אחר או ללכת ליערות. שם ישנם יהודים שגורלם כשלנו. מדברי אבינו הבינונו שגם הוא איבד את התקווה שנינצל. הוא נעשה אדיש. הדיכאון השתלט עלינו.
עברו ימים ולא קיבלנו אפילו מים חמים. מצוקת הרעב גדולה, נעשינו שותפים למזונם של החזיר והפרה. אנחנו לוקחים לעצמנו ממזונם כמות קטנטונת, שלא תורגש על ידי וסיל. הכמות לא מספיקה לכולנו ליום־יום אלא אחת ליומיים. ברור לכולנו שאם לא נמות בחרב, נמות ברעב. מוכרחים לעזוב את המקום הזה, אבל... לאן? החלטנו להסתכן ולהשיג קצת אוכל ואולי גם "משהו" בשביל וסיל ברזקו. כוונתנו היתה לפנות לאנשים שקיבלו בהתחלת המלחמה, חלק מרכושנו לשמירה והבטיחו לבוא לעזרתנו בעת הצורך. אבל איך מגיעים לאחד מהם? למרות הסיכון, יצאנו אני ובעלי בליל סערה ושלג, לאיכר מן המכרים הטובים והנאמנים שלנו, וינצנטי. הוא היה יערן שגר ליד היער. קיווינו שיעזור לנו ולא יאכזב. כל הדרך הרגשנו כאילו רודפים אחרינו. מלאי־פחד הגענו לביתו ודפקנו בדלת. בני־הבית נבהלו כשראו שני צללים של בני־אדם לפניהם. למזלנו הכירו אותנו מיד. הכניסונו לביתם, חיממו אותנו ליד התנור והאכילונו במזון שזה זמן רב שלא בא אל פינו. סיפרנו לווינצנטי (שהיה ירא־שמיים גדול) את האמת כולה על מצבנו – ולא זו בלבד שאוכל אין לנו, אלא שהאיכר שנותן לנו מחסה רוצה שנלך. ביקשנו שיתן לנו קצת מזון וגם למצילנו, אולי יתפייס ונוכל להישאר אצלו. להפתעתנו הסכים וינצנטי לתת לנו כמון מזון ממשית בגרעינים, חיטה, אפונה וכדומה וגם כמה פריטים לאשתו של ברזקו. חזרנו לביתו של וסיל כמאושרים בבני־האדם. וסיל נסע במזחלת והביא את כל הכמות שהבטיח לתת לנו. מן המזון הזה קיבלנו גם אנחנו כיכר לחם לשבוע, לכולנו. החשוב היה שיחסם אלינו השתנה מאוד.
באותה דרך ניסינו לפנות למכרים נוספים, אך לצערנו, ברוב המקרים, יצאנו בידיים ריקות, מלווים בנביחתם של הכלבים ששיסו בנו. וסיל נסע לאיכר וינצנטי כמה פעמים ותמיד חזר עם מזון. וינצנטי היה האדם היחיד בעל לב־אנוש שפגשנו בימים האפלים ההם בדרכנו.

את החורף של שנת 1941–42 עברנו איכשהו. בא האביב וגם הוא לא בישר טובות.. בעיירה יוד גם ה"יהודים הנחוצים" כבר אינם. את הדוד יעקב ומשפחתו העבירו לגיטו בגלובוקי. מן הידיעות שהגיעו אלינו ידענו שברוב הגיטאות בסביבה חיים בפחד של חיסול והשמדה תוך ימים.
באותם ימים נודע לנו, לראשונה, על יהודים שנשק בידיהם, הנמצאים בסביבה. כן סיפרו שבעזרת הנשק הם משיגים מן האיכרים מזון כל צרכם. כדי לדעת מי הם והיכן ניתן לפוגשם, היינו צריכים שוב להסתכן ולהגיע לאיכר, שבעת האקציה היה היחידי שעזר והציל. שמו היה ישקה ארצישבסקי. הוא גר בבית בודד, מרוחק מכל בתי

הכפר, והגישה אליו היתה על־כן נוחה. כמו ברוב השליחויות, יצאנו גם הפעם אני ובעלי קלמן בדרך לארצישבסקי ולאחר כמה שעות הליכה היקשנו על דלת ביתו. הוא הכניס אותנו מיד ושמח שאנו בחיים. הוא סיפר לנו שיש לו קשרים עם יהודים שהצליחו להימלט מן התופת ומצאו אצלו מקלט. וכן סיפר שאחיו של בעלי נמצא אצל קרובו וניתן להפגיש אותנו כאן, בבית. חיכינו ללילה והוא נסע להביא את גיסי מוטקה. לא לחינם קראו לו לארצישבסקי "אבא של היהודים".

על הפגישה עם גיסי מוטקה אין לספר הרבה. זוהי דרמה שרבים חוו אותה ורק מי שחי את התקופה ההיא יבין את משמעותה. מוטקה סיפר שלאחר ישיבה ארוכה במקומות סתר שונים, עושים כעת הוא ואשתו, שני הילדים הקטנים ואחות אשתו הכנות לחדור לגיטו במיור. קשה להם להמשיך ולהחזיק מעמד במקום מחבואם. לפי דבריו, הוא נעשה אדיש לחיים ואינו רוצה להמשיך ולחפש מקומות להיחבא בהם. במוקדם או במאוחר, אמר, ימותו כולם. עד כה הם עברו יסורים רבים ונשארו איכשהו בחיים, אבל עכשיו דורש האיכר שנתן להם מחסה שיעזבו את משקו, ומיד. מה יעשו? מוטקה ניסה לשכנע גם אותנו לעבור לגיטו. ענינו לו שמאמינים אנחנו שבקיץ יוטב המצב ועד אז טוב יהיה שנֵשבו אצל איכר כלשהו. על־כך השיב שיש תקווה שבקיץ יתארגנו בגיטו קבוצות יהודים שיצאו ליערות בסביבה. עצובים נפרדנו מגיסי. קיווינו שעוד נתראה ויחד נצא ליער. לצערנו הרב היתה זאת תקות שווא. בקיץ 1942 חוסל הגיטו. גיסי וכל משפחתו ניספו יחד עם כל יהודי מיור.

בעת האחרונה, בחסות לילות החושך והגשם, ניסינו להגיע ל"אבא של היהודים" ארצישבסקי, לא רק כדי להשיג פרוסת־לחם אלא בעיקר כדי לשמוע על הנעשה בסביבה. באחד הלילות פגשנו בביתו את זלמן שקולניק ואת שמואל ברנמוב, שניהם חמושים בנשק. זלמן סיפר שבזמן שריכזו את כל היהודים ברחבה, לקראת הוצאתם להורג, הרג הוא גרמני. נוצרה בהלה גדולה שאיפשרה לכמה יהודים להימלט ולהישרד. אחרים נורו על ידי הגרמנים בעת בריחתם. הנמלטים הגיעו לאיזור זה והם נפגשים כאן, בביתו של ארצישבסקי. בין אלה היה אליהו, אחיו של שמואל ברנמוב, שברח מגיטו גלובוקי. הוא סיפר על מעשה גבורה שעשה שמואל: הוא חדר לאורוות אחד השוטרים, שם היה טמון נשק רב. הוא הוציא את הנשק וחילק אותו לצעירים שיצאו ליערות קאזיאן. יערות אלה גדולים היו ובהם שטחי ביצה בלתי־עבירים. ביערות אלה התארגנו הבחורים היהודים שנמלטו. יחד איתם היו גם שבויים רוסים שחיו כעבדים אצל איכרי הסביבה.

בימים אלה היתה מטרה אחת בלבד לכל צעיר יהודי: להשיג רובה או נשק אחר. רבים מהם השתתפו במשימות נועזות. בהערצה אני מזכירה את גיבורי עיירתנו הנמצאים בארץ־ישראל או בחוץ־לארץ, שנקמו את דמם השפוך של הניספים. הם הרגו בגרמנים ובאנשי משטרה מקומיים שרצחו מאות יהודים: זלמן שקולניק, מוליה ברנמוב, דוד **שמושקוביץ', פסח זילברמן, שמעון סרַגוביץ' וצבי איינהורן. הם היו פרטיזנים** אמיצים והשתתפו במשימות רבות. אחת הפעולות הראשונות שביצעו היתה להעלות באש את העיירה יוד על תושביה החדשים. אלה היו האנשים שרצחו את יהודי יוד. העיירה עלתה באש והגויים התפזרו לכל עבר.

יהודים עשו היסטוריה. נוצרים־גויים חיו בפחד מנקמת היהודים. היו אפילו שעזבו

את בתיהם. בחורים אלה עם נשק בידיהם, היו לוקחים מהאיכרים אוכל לעצמם ולאחרים. החיים ביער היו בטוחים יותר תחת שמירת הפרטיזנים.

עקב התעוררות זאת תיכננו לעזוב את ביתו של וסיל ברזקו, להצטרף ליהודים ביער ולחיות שם עד למיגורם של הגרמנים. וסיל הסכים גם שבמקרה של כישלון יקבל אותנו בחזרה. חיכינו ליום המתאים ליציאה, אך שוב הגורל איכזב אותנו. המאורעות התפתחו אחרת.

בוקר אחד נכנס וסיל ובפיו שמועה המתהלכת בכפר: הגרמנים תוקפים את היהודים והפרטיזנים ביערות. פעולה זו של הגרמנים היתה ביזמתם של איכרי הסביבה, שמסרו על תנועת היהודים והפרטיזנים ביער וביקשו מהגרמנים לפעול נגדם. האיכרים המקומיים חדרו עם הגרמנים לתוך היער ותקפו בכוח גדול. רבים מהפרטיזנים נהרגו. אחרים נמלטו ונדדו ממקום למקום למצוא מחסה אצל איכרים אנושיים.

נגוזו החלומות שחלמנו. רעבים ואכולי־כינים התחננו בפני וסיל שימשיך לתת לנו מחסה בחצרו עד לאחר החורף. הבעיה היתה: איך נתקיים? לאחרונה נהגנו לצאת בלילות להשיג אוכל אצל האיכרים והם, בפחדם מפני הפרטיזנים היהודים, נתנו. עכשיו, לאחר התקפות הגרמנים, השתנה הכל. קשה לצאת בלילות, הסיכון גדול וגם לא ידענו אם ישנם עוד יהודים חמושים בסביבה. הרעב היה גדול. אפילו ירק־גינה לא השגנו.

הקיץ בא לקיצו. הסתיו והחורף עמדו בפתח. מרוב פחד החליט וסיל להעביר אותנו למקום מחבוא אחר, באורווה בין שני קירות שהרווח ביניהם חצי מטר. ישבנו בחושך תמידי ביום ובלילה. רק עם קריאת השכווי ידענו שבא היום. היאוש חדר עמוק לליבנו. קינאנו בכלב, החי חופשי בחצר.

באה השנה הטראגית – שנת 1943. הגיטאות בערים ובעיירות חוסלו. היהודים נורו. בחשיכה, בין הקירות, שאלנו את עצמנו: לשם־מה אנו חיים? לְמה אנו מחכים? עצבינו התרופפו. לא היה טעם לחיינו. מדי פעם בא וסיל ובשורה מרה בפיו. הגרמנים – אמר באחד הימים – נסוגים, ובעת נסיגתם מעלים באש הכול. אין משאירים דבר על תילו. אבינו רצה לשאוב עידוד מנסיגת הגרמנים, והירבה בתפילותיו ובפרקי תהילים. בהתקרב חודש כסלו שוב קיווה לנס של חנוכה שיגאל אותנו.

הנס לא קרה. בוקר אחד בא האיכר שוב ובפיו הודעה שהוא ובני משפחתו מתכוננים לעזוב את הבית. רבים מן האיכרים, אמר, ברחו ובורחים מן הכפר. הגרמנים רוצים להשמיד את כל האיזור בגלל הפרטיזנים. אותו לילה יצאנו מבין הקירות להסתכל בנעשה בסביבה. מכל צד ראינו שריפות שנראו כמו אחרי הפצצות־אוויר כבדות. הגרמנים, סיפר וסיל, מציתים את בתי־האיכרים על יושביהם. הכפרים שהוצתו: סביל ז'ורבובשצ'ינה, קושטלי ולונסק. זעקות־אימים נישאות ברוח. מה עלינו לעשות? לחכות למותנו בין הקירות באורווה? לברוח לאור היום לא יכולנו. לאן נברח? שכבנו וחיכינו עד שעשן יעלה באפינו ונרגיש בחום האש. כל ימי אזכור את הלילה ההוא. צריחות של גרמנים נשמעו סביבנו.

ולילה נוסף בא. התקרבנו לנקודה ממנה יכולנו לראות ולשמוע את הנעשה בחוץ והנה – שקט המבשר אסון קרב. אין זכר לאנשים ורק נביחתם של הכלבים נשמעה. קרוב למקום היותנו בער הכול. אותו רגע פשט אבי את מעילו העליון, שם אותו על כתפיו של אחי ואמר: ילדים, אין מה לחכות עוד. אתם צעירים. קחו את גורלכם בידיכם ובעזרת השם יישאר מי מכם בחיים. רוצו! ברחו מכאן. אני לא יכול ללכת אתכם. לי ולדודה גיטל אין יותר כוח, לא נחזיק מעמד. וגם זקני הארוך יכול להסגיר אתכם. אלוהים הוא אב גדול לכולם. לאחר המלחמה, הנשארים בחיים – חַפשו איש את רעהו. ואבינו חזר ואמר: "רוצו, רוצו, כל רגע יקר". זוכרת אני את העצב העמוק בעיניו ואת הבכי החרישי של כולנו. זמן רב היינו צמודים זה לזה ועמדנו יחד בכל המצבים הקשים. ולמה להיפרד עכשיו? האם המוות לא אורב לנו בכל מקום אחר? אבא שם את ידיו על ראשנו וללא מלים בירך אותנו כפי שעשה זאת ערב יום הכיפורים בצעירותנו, ויצאנו.

הלילה היה מואר בלהבות־האש והשלג הלבן. רצנו בכל כוחנו. לחיים או למוות? עד לפאת היער היה עלינו לעבור מרחק רב וגשר מעל גיא עמוק. בדרך פגשנו אנשים שרצו לכל עבר. חששנו שמא יכירו בנו שיהודים אנחנו ויירו לעברנו. ליד הגשר עצרו אותנו שני גרמנים. מרוב פחד עמדנו כמאובנים במקומנו ושמענו את צעקת הגרמנים, "מֶנטשן גוּט, בודינקי קאפוּט" (אנשים אנו משאירים בחיים ואת הבתים שורפים), וכיוונו אותנו לרוץ בדרך אחרת. רצנו וחיכינו לכדור שיפגע בנו. הם לא ירו. יש להניח שחשבו אותנו לאיכרי הסביבה הבורחים מבתיהם כמו שעשו רבים אחרים. כך עברנו בריצה את הגשר והמשכנו עד לעצים הראשונים של היער. נפלנו בשלג ללא נשימה.

לאחר התאוששות־מה, הרמנו ראשנו להעיף מבט אחרון על הדרך שעברנו ועל הכפר ששמר על חיינו זמן רב. הכפר עלה כולו בלהבות; גם אותה פינה בה נשארו הורינו לחכות לנס, היתה עטופה להבה גדולה. ידענו שעם אותה להבה עלו השמימה נשמותיהם הקדושות של אבינו חיים־שלום ושל אמנו החורגת הדודה גיטל, זכרונם לברכה.

הרגשנו בקור העז ששרר בחוץ וחדר לעצמותינו. היינו ערומים למחצה וכמעט יחפים. קמנו עצובים והמשכנו ללכת לתוך היער ללא מטרה. היינו אדישים לכל שעלול לקרות לנו. זו הפעם הראשונה, מראשית תקופת הסבל והפחד, שאיחלנו לעצמנו את המוות. למות בדרך כלשהי, רק לא ליפול בידי הגרמנים ועוזריהם. כל הלילה הלכנו ביער ולפנות בוקר ראינו במרחק־מה בית מואר באור קלוש ועשן סמיך מיתמר מארובתו. מסביב לבית הכול היה שרוף. הדבר הפליא אותנו. התקרבנו. עם כל הסיכון שהיה בצעדנו זה, אמרנו להעמיד במבחן את מזלנו, כפי יעץ לנו אבא ז"ל. דפקנו בדלת ובפתחה הופיע, להפתעתנו, איכר ממכרינו, ביינרוביץ', ומיד הזמין אותנו פנימה. התרגשנו. לא האמנו שיש עוד אנשים שמזמינים יהודים פליטי־חרב לביתם. נישקתי את ידיו. הנוכל לחמם את אברי גופנו הקפואים? הוא הושיב אותנו על התנור המחומם ובמשך כמה שעות הרגשנו כמו בגן־עדן. לאחר שהתחממנו העלה אותנו לעליית־הגג שהיתה מלאה שחת. בשיחתנו איתו גילה לנו שגם הוא חי בחוסר־בטחון ואינו יודע מה עלול לקרות. נשארנו במקום בתקווה שמצב זה הוא זמני בלבד. ועוד סיפר לנו האיכר, שעד לזמן האחרון התחבאו אצלו כמה יהודים. הם עזבו

עם החרפת המצב באיזור. עכשיו, אמר לנו, כבר סיימו הגרמנים את הפעולות נגד הפרטיזנים ביערות. על־כן הוא מייעץ לנו ללכת ליערות זמוש.

כמו במקרים קודמים סיפרנו לאיכר ביינרוביץ' סיפורים על העושר שלנו, שיקבל אותו על הצלת חיינו. דאגתנו היתה למחסה בחודשי החורף. לבסוף הסכים שנחזור אליו לאחר שהמצב ישתנה לטובה. ידענו שמעטים הגויים שמוכנים להסתכן במתן מקלט ליהודים, על כן שמחנו להסכמתו.

בלילה יצאנו את ביתו והלכנו ליער לפי הנחיותיו של האיכר. לאחר הליכה של כמה שעות ביער, אכן פגשנו ביהודים: שמואל מינצר ואשתו ליבה, אליהו שמידט וגיסתו ליובה ביק. נעשינו קבוצה גדולה שגורל אחד לכולם. ישבנו בשלג ליד עץ ענף וסיפרנו על התלאות שעברו עלינו. היום, כשאני מהרהרת באותם ימים של רעב, כינים, שלג וכפור אינני יודעת מנין שאבנו את הכוח לעמוד בכול ולהישאר בחיים.

לאחר כמה ימי ישיבה ביער החלטנו לשוב ולהתחלק לשתי קבוצות כמקודם. הסביבה שקטה, שריפות לא ניראו באופק; הכרח היה למצוא מחסה לחורף. יצאנו לדרך מבלי שהאחד ימסור לשני על כוונותיו. היה זה סודה של כל קבוצה לטוב או לרע, חלילה. מאוד הופתענו כשנפגשנו שוב אצל אותו איכר ביינרוביץ'. היינו קבוצה גדולה ופיקפקנו אם יקח על עצמו סיכון גדול כזה וישאיר את כולנו אצלו, אבל לאחר שיחה הסכים. הוא אמר שסיכון שווה ישנו עם יהודי אחד או עשרה. נשארנו יחד כי ידענו שמקום אחר לא יהיה לנו. הסיכון היה גדול מאוד, אך לא היתה כל ברירה אחרת. ועוד: משום־מה חשבנו שחורף 1943 יהיה מכריע הן במהלך המלחמה והן לגבי שרידי היהודים. כתמיד, היו בינינו אנשים שכבר איבדו את יצר החיים וטענו: מנין הבטחון שהנאצים יפסידו במלחמה?! נכון שלא שמענו רדיו ולא קראנו עיתון, ובכל זאת האמַנו וקיווינו למפלתם של הגרמנים. נצמדנו, לכן, לאיכר ביינרוביץ'. החלטנו לחפור בונקר לכולם, ושמואל מינצר שהיה איש־עבודה ובעל תושיה תיכנן אותו בתוך הרפת. כולנו עזרנו בחפירה ותוך לילה אחד נחפר הבור שצורתו היתה כצורת קבר גדול. כיסינו אותו לוחות, ועליהם פיזרנו זבל פרות וסוסים. בתוך הבונקר יכולנו רק לשבת. שוב חיינו בחושך תמידי, רעבים ואכולי־כינים, מבלי לדעת האם יום הוא אם לילה.

לא יכולנו לצאת מן הבונקר על מנת להשיג אוכל. הסכנה היתה גדולה מדי. אחת לשבוע היינו מקבלים מן האיכר כיכר־לחם אפוי מסובין ומצרכים נוספים שאת טיבם לא ידענו. את הלחם היינו קושרים בחוט מעלינו, כדי שהעכברים לא יגיעו אליו. גם הם,, כנראה, היו רעבים. הלחם היה מתפורר לפירורים בעת הפריסה. אחי נחום היה פורש את ידיו תחת ללחם כדי שאפילו פירור אחד לא יאבד. אחת ליום אכלנו, ליותר מזה לא הספיק האוכל. תמיד שקלנו מתי רצוי לשבור את הרעב, ביום או בלילה. בלילות היינו צריכים לשאוב מן הבונקר את מי־השופכין של הפרות והסוסים שנוקזו לתוכו.

ימים רבים ישנו בבור וכל יום נראה כשנה. הרגשנו כמתים־חיים בקבר. אחי נחום חלה במחלת־עור וסבל מנפיחויות, ובעלי חלה במחלת קיבה. כך נמשך הדבר עד לחודש מרץ 1943. ואז קרה מקרה שאילץ אותנו לברוח מן הבונקר ויהי־מה: באחד הימים שדדו צוענים את סוסו של האיכר שלנו ואת כל המטען במזחלתו (לנו היה זה רמז

שישנם אנשים ביערות). בתגובה על השוד הזעיק בינרוביץ' את הגרמנים ועוזריהם האוקראינים. הם נכנסו ליער ועשו טבח נורא בצוענים. לאחר מכן הוביל האיכר את כל רכושם של הצוענים לחצרו. אפילו את בגדיהם של ההרוגים לקח. הוא נעשה שיכור וצמא־נקמה.

התנהגותו זו של ביינרוביץ' עוררה חשד שכלל אינו מצדיקי־עולם אלא סוכן גרמני. את החשד חיזקה העובדה, שכל בתי הסביבה הוצתו ונשרפו ואילו בביתו לא נגעו. חשבנו שהוא מחזיק אותנו בבונקר למטרה כלשהי או כקרבנות בטוחים לרגע שיקבע. בלילה הבא ברחנו. הבונקר נראה לנו כמלוכדת מוות. יצאנו לדרך והפקדנו את חיינו ביד הגורל. יצאנו בלי לומר מלת פרידה לגוי. מטרתנו היתה להגיע ליערות בהם מצאנו לפני האקציה יהודים ופרטיזנים וקיווינו ששוב נמצאם שם. המרחק ליער היה 10 קילומטר; מרחק לא גדול, אבל התקשינו לעבור אותו. היינו חלשים וחולים. קלמן בעלי כמעט התעוור מן הישיבה בחשיכה. ברק־השלג בעיניו גרם לו סבל רב. שהגענו לבסוף ליער היינו תשושים. נחנו קמעה והמשכנו ללב היער עד ליעדנו, התל הידוע הנושא את השם "ז'ידובקה" (יהודיה). לאחר הליכה מייגעת הגענו למקום. לשמחתנו מצאנו שם יהודים כמונו, שנאלצו לעזוב את מקומותיהם. כולנו קיווינו לחיות כאן, במיסתור העצים, עד כמה שניתן. התחלנו לחיות ברווחה. אפילו סוכות למגורים הקימונו. כמה זמן נוכל לשהות ביער, לא ידענו. תוך ימים ספורים הגיעו יהודים נוספים למחנה על התל; איתם היו גם פרטיזנים. היהודים ברובם היו חמושים ברובים. בעיית המזון החריפה. היישובים הקרובים ליער עלו באש והיה צורך לעבור מרחקים גדולים כדי להשיגו בפעולות־לילה. עשו זאת תמיד הבחורים נושאי הנשק. התחלנו להתרגל לחיי־יער.

הקיץ חלף וחורף חדש התקרב. בבקרים ובערבים הרגשנו בקור שהלך והתחזק. בלב התחילה לקנן דאגה: מה נעשה בחדשי החורף?! היו אנשים שטענו שאין להם כוח עוד לנדוד למקום מקלט אחר וחשבו לעבור את החורף ביער, לחכות לנס שאולי יתרחש, ובעיקר להיעזר בפרטיזנים היהודים. בעלי, אני ואחי לא האמנו שיש בכוחנו להתקיים ביער בחדשי החורף הקשים והחלטנו לנסות שוב את מזלנו אצל האיכרים, הרחק מן הסביבה הזאת, בכפר בסביבת ברסלב. אנשי הכפרים שם חיו אותו זמן בשלווה גמורה וביחסים טובים עם הגרמנים. באחד הכפרים נמצא איכר שבזמנו הבטיח לעזור לנו בעת מצוקה. אליו התכוונו להגיע, בתקווה שהתושבים כבר לא עוסקים בציד־יהודים כי האמינו שאין יהודים עוד. ואנחנו, דווקא בתוך לוע־הארי, רצינו למצוא מחסה ומגן לחיינו.

חזרנו לנדוד בלילות. לבסוף הגענו אל בית בודד בשדה ליד הכפר בורדזאניץ', בו גר איכר שהיה מידידי משפחתנו. לאחר נקישה בדלת הבית הופיע האיכר ונדמה היה לנו ששמח לראותנו בחיים. אבל רק לאחר היסוסים רבים הסכים לתת לנו להיכנס לביתו. נסיון שנות הנדידה לימד אותנו איך לדבר עם האיכר במקרים כאלו. התחלנו לתאר בפניו את העושר הרב שיקבל מאיתנו בעתיד. בנינו ארמונות באוויר ורצינו שיאמין בקיומם. ידענו שדרך חזרה לאור היום – אַיִן. היום הוא לנוצרים וכלבים בלבד. לאחר מאמצינו הסכים האיכר שנישאר אצלו במשך היום ובלילה נעזוב את

ביתו. הודינו לו גם על כך. בהיותנו בביתו בהסכמתו, המשכנו לדבר על ליבו שיתן לנו לשהות אצלו בחדשי החורף, והוא הסכים לבסוף. התברר שהוא אדם אדוק הרוצה לזכות בגן־עדן בעולם הבא. בדבריו הביע את השתתפותו בצערנו. הוא היה איכר עני שחי עם אשתו ובתו בת ה־10.

שוב התחלנו לבלות את הימים והלילות ברפת או בבור לאיסום תפוחי־אדמה. מדי־פעם היה מכניס אותנו האיכר לבית־המרחץ שלו להתרחץ ולהתחמם מעט. הוא היה מתחלק איתנו במעט הלחם שהיה לו ואנו הבטחנו להיות לו לעזר כל ימי חייו. הוא היה פולני נאמן ותמיד טען שהגרמנים ינחלו מפלה ופולין תקום מחדש. באמונתו זו הדביק גם אותנו. הכפר שרץ גרמנים. הסכנה שיגלו אותנו כאן היתה גדולה. ואז – לא רק סופנו יגיע, אלא גם סופה של משפחת האיכר טוב־הלב. לילה אחד הגיעו אלימ בן־דודו של בעלי צבי אינהורן (היום בארץ־ישראל) ורפאל זילברמן. בדרך פלאית נודע להם על קיומנו כאן. הם היו פרטיזנים, נשאו נשק ובאו לשאול אם אנו זקוקים לעזרה. הם הביאו פרה ששדדו בכפר מרוחק, שחטו אותה ואת בשרה נתנו לאיכר עם מצרכי מזון נוספים. שניהם, צבי ורפאל, ביקשו מהאיכר לא לגרש אותנו. מדי־פעם הם היו מופיעים ודרכם נודע לנו שביער נמצאים כבר פרטיזנים הפועלים באיזור וביניהם גם יהודים.

לרוע מזלנו, לאחר תקופת חיים שקטה גילו אותנו באחד הימים שכניו של האיכר והיינו נאלצים לעזוב. עם צאתנו לדרך הוציא האיכר מהמחבוא אקדח ישן וחלוד נתן לנו באומרו: "הוא יהיה לכם לעזר רב". כל תחמושתו היתה כדור בודד אחד. הודינו לו על הכול ויצאנו לדרך, מלווים בברכתו להצלחה.

עוד חורף התקרב לקיצו. הלכנו בדרכים צדדיות מבלי להוציא הגה מפינו. כל רשרוש עורר בנו חרדה. האקדח היה תמיד שלוף בידנו, למרות שאיש לא ידע להשתמש בו. כל אחד רצה להחזיק בו קצת. האקדח היה חשוב לנו אפילו כדי להתאבד, כדי לא ליפול לידי הגרמנים או עוזריהם. אבל... זכותו של מי על הכדור?

לא יכולנו להגיע ליער תוך לילה אחד. היה עלינו, נוסף למרחק הדרך, לעקוף את העיירה וזה הצריך זמן נוסף. בקושי רב עברנו לצידה השני של העיירה יוד והגענו לדרך המובילה ליער. את הזמן המועט שנשאר עד לאור היום, הקדשנו למציאת מחסה. רצה הגורל וגם הפעם פנינו לאיכר טוב־לב ואוהד יהודים. שניים היו בבית, בעל ואישה, רומאנונק. הם הכניסו אותנו, האכילו אותנו והושיבונו ליד התנור להתחמם. עם עלות השחר הורו לנו לעלות לעליית־הגג ברפת. אבל טרם הספקנו להגיע למעלה, בא האיכר בריצה, מבוהל כולו וכשהמלים חונקות את גרונו קרא: "יהודים! הבאתם אסון על עצמכם ועלינו. הגרמנים ועוזריהם פשטו בכפר ועושים חיפושים בבתי האיכרים". אמר והלך. נשארנו לשבת בתוך ערימת השחת ושמנו מבטחנו ביד הגורל. האיכר ואשתו, עם סלים על כתפיהם, הוציאו את הפרות כאילו בדרך למרעה וסגרו לאט לאט, בלי חיפזון, את שער החצר.

אינני זוכרת כמה זמן ישבנו בתוך השחת. פחדנו אפילו לנשום. רק אזכור איך נכנס האיכר בערב לרפת והמלה הראשונה שאמר היתה: זה אני. מתים למחצה יצאנו מתוך השחת. לשמחתנו לא הכזיב גורלנו. האיכר סיפר שהגרמנים חיפשו אצל שכניו וודקה מתוצרת בית וכן שאלו אם לא ראו בכפר יהודים ופרטיזנים. בעוברם ליד ביתו אמרו:

"כאן אין מה לחפש". הוא מאמין, אמר לנו, שאלוהי ישראל הוא שהציל את כולנו. בשנות התלאות והסבל היו לנו עוד הרבה מקרים עוצרי־נשימה כאלה.
נשארנו במחבואנו על העליה כמה ימים, עד שהתברר לנו שהגרמנים חזרו לשרקיישצ'נה. יצאנו שנית ליער. הופתענו למצוא בו יהודים שישבו כאן כל חדשי החורף הקשים. הם היו מלאי־תקווה בעתיד טוב יותר. בלילות, סיפרו, היו יוצאים להשיג אוכל וביום מבשלים אותו בסוכות ואוכלים בצוותא. הפרטיזנים שומרים עליהם. אנשי היער קיבלו אותנו ועזרו לנו לבנות את סוכתנו. החלטנו לא להיפרד עוד מקומץ יהודים זה ויהי מה. בין הפרטיזנים היו קרובי־משפחה שלנו: שתי בנות־דודנו שרה וליובה. גם לאחרים היו קרובי משפחה בין הפרטיזנים, שהיו באים מדי־פעם למחנה, שמרו על חיי היהודים, וסיפרו לנו מהנעשה בסביבה ובחזית, בה סובלים לאחרונה הגרמנים אבידות כבדות ונסוגים. הפרטיזנים סיפרו לנו שקרוב לוודאי שהגרמנים הפסידו במלחמה. רצינו שדבריהם אכן יתאמתו. לנו עדיין קשה היה להאמין בכך. בכל זאת גברה התקווה בלב שיישארו יהודים בחיים ויראו במפלתם של הגרמנים.
ידענו שתנועת הפרטיזנים היא כוח רציני, שביצעה פעולות קרביות חשובות ואפשר לבטוח בהגנתה אך בכל זאת לא יכולנו שלא להתכונן למצב גרוע אם יבוא. החלטנו להכין בונקרים לאנשים ולאספקה אם יתקיפו הגרמנים שוב. היהודים חדלו לחשוב על האפשרות לצאת מן היער ולחפש מחסה אצל האיכרים. כל הכתובות של האנשים הטובים מבין הגויים נוצלו עד תום. הנשים נשארו בסוכות והגברים יצאו ליער לתור מקומות מתאימים לחפירת בונקרים. ימים מספר עסקנו בחפירה ולאחר עבודה מאומצת הושלמה המשימה.
יום אחד שמענו הדי־יריות סמוך ליער. לא ידענו מה מתרחש. הפרטיזנים שיצאו לפעולה טרם שבו. נראה היה שאנחנו עומדים לפני סערה קרֵבה. מתוחים חיכינו לדעת מה פשר היריות. כמה גברים ונשים יצאו לפאתי היער לראות ולשמוע מה נעשה. הם חזרו ובפיהם ידיעה על צבא רב שנע בכיוון שוילה. מי היה צבא זה, הלנו או לצרינו, לא ידענו לומר. חששנו שאלה הגרמנים וחרדנו לבאות. רק עם שובם של פרטיזנים יהודים למחנה השתנתה האווירה. בפיהם היתה הבשורה שאלה חיילים רוסים. אל לנו לפחד. הצבא הרוסי הודף את הגרמנים שנחלו מפלה לאורך כל החזית.
"יהודים!" הכריזו, "השחרור בא!"
את שהתרחש בליבנו באותם רגעים גדולים אינני מסוגלת לתאר. כוחי דל מדי. רק מי שחי את התקופה האיומה הזאת וזכה לאותו רגע יבין זאת. כל חיי אזכרנו, עד כְּלות.

בהיותנו ספוגי־פחד, אכל בנו גם ברגע זה הספק באמיתות הידיעות. האם ייתכן שדווקא אותנו זיכה הגורל לחיות ולהגיע ליום הגאולה?!
בזהירות רבה יצאנו שנית, קבוצת גברים ונשים, אל מחוץ ליער לבדוק מה המצב. מה שראינו ושמענו, אכן אישר את דברי הפרטיזנים. לשונם של החיילים היתה רוסית ושירתם שירה של הצבא הרוסי. אשה מבוגרת שהיתה איתנו, קשרה חתיכת־בד על מקל ועמו הלכה לקראת החיילים. כשהתקרבה אליהם כרעה לפני חייל ונישקה את מגפיו המאובקים. גם אנחנו התקרבנו וסיפרנו להם, שאנו יהודים מעונים המסתתרים

ביער וזה שנים מחכים לשעת השחרור. ברגע זה יצא משורות הצבא קצין, פנה אלינו ואמר, "גם אני יהודי. לכו אמרו לכולם ביער, ששעת השחרור הגיעה וכולם חפשיים". אחר כך ציווה הקצין לכבד אותנו באוכל, מילא שק מלא לחם ובשר־חזיר משומר ונתנו לנו.
בדמעות שמחה שאלנו איש את אחיו אם כל ששמענו וראינו אמת הוא או חלום? עם בשורות טובות אלה ועם האוכל מיהרנו לחזור לאנשינו ביער שחיכו לנו בכליון־עיניים.
רק עכשיו נחשפה בפנינו כל עצמתה ועומקה של הטרגדיה שפגעה בעם היהודי ובכל אחד מאיתנו. נפתחו הפצעים שעד עכשיו, בגלל מאבקו של כל אחד מאיתנו להישרד, היו רדומים. רק עכשיו ראינו לנגד עינינו את בני משפחתנו ואת יהודי העיירה שאבדו. עצמת האסון ועצמת שעת הגאולה היכו את כולנו בהלם שהיה בכוחו להמית. אשה משרקישצ'נה, שהיתה איתנו ביער, מתה מהתקף־לב, ברגע ששמעה ששעת שחרורנו באה, היא נשברה מעצמת הידיעה. קברנו אותה ביער. קברה נוסף להרבה קברי יהודים הפזורים בדרכים וביערות, לפני השחרור ולאחריו.
היער ספג את בכי הנשארים בחיים, שגם הם התקיימו עד עתה כמתים שעדיין לא הומתו. רק הגורל קבע מי יחיה. בכל רגע ארב המוות לכולנו. ראינו אימהות משאירות ילדיהם במקום ופוסעות הלאה בדרך. ראינו בעלים נופלים הרוגים ונשותיהם רצות הלאה בתקווה שהכדור הגרמני לא ישיגן. ראינו איך אבות קפאו מקור למוות וילדיהם רצו קדימה, אולי יינצלו. אנחתם ובכיים נישאו ברוח, בדרכים וביערות.
שעת השחרור באה בלתי צפויה ועימה נפתחו מעיינות הדמעות שלנו, שאינן נידלות.

בלי יקירינו, בלי קרובינו, בלי רצון חיים ובלי אמונה – לאן נלך? מה הלאה? חדלנו לתכנן תכניות לעתיד. נשארנו לשבת ביער עד שהשתחררנו מן הפחד איתו חיינו שנים רבות. ימים עברו עד שהכרת השחרור חדרה להכרתנו במלואה והתחלנו להתרגל למציאות החדשה. רצון כולנו היה לחזור למקומותינו, לעיירות בהן נולדנו. היו שחזרו לגלובוקי, לדרויה, לברסלב, אנחנו פנינו לשרקיישצ'נה. כולם קיוו לפגוש קרובי־משפחה שאולי, בדרך־נס, נשארו בחיים כמונו. קיווינו לגור בדירות שהיו שייכות לקרובי־משפחה או ליהודים אחרים. הרגשת החופש עוררה בנו שנאה לכול ורצון לנקום בצוררים.
יום שחרור האיזור כולו היה ה־9 ליולי 1944. השתחררנו מאימת המוות, אבל המלחמה נמשכה עדיין. שיירות ארוכות של חיילי הצבא האדום התקדמו מערבה ומטרתם – ברלין, בירת גרמניה. הרבה בחורים משורות הפרטיזנים גויסו לצבא האדום והמשיכו להילחם. האוכלוסיה הנוצרית בעיירות היתה עוינת לשרידי היהודים. הגויים נהגו כחיות־טרף שלא ידעו שבעה. שוב שמענו על סכנות האורבות ליהודים בדרכים ואפילו בבתיהם. היינו צריכים להיזהר ביותר כדי שנוכל לחיות בעיירות בהן נולדנו וגדלנו.
הופעתנו בעיירה גרמה אכזבה גדולה לנוצרים שירשו את רכושם ובתיהם ספוגי־הדם של היהודים. לא פעם התבטאו באזני־כול: "מה? עוד לא שחטו את כולם?" שינוי לטובה הביאו הפרטיזנים הרבים שחזרו לבתיהם. הם, יחד עם אנשי הצבא, השליטו

סדר וביססו את השלטון בעיירות. בין הפרטיזנים היו יהודים וגם הם זכו במשרות חשובות בשלטון המקומי. דאגתם הראשונה היתה להרחיק מן הבתים שהשתייכו ליהודים את הדיירים החדשים ולשַכֵּן בהם את הניצולים שהגיעו לעיירה. הדבר עורר את זעמם של הגויים נגד היהודים ונגד השלטון.

גם לשרקיישצ'נה הגיע קומץ יהודים שהיו צמודים איש לרעהו וגרו יחד. כל בית, בו גרו יהודים נראה כבית־מלון קטן. בשמחה ובלב פתוח קיבלו כל יהודי שבא לעיירה. חיינו יחד, כי עדיין חששנו למחר.

עברו ימים והשלטון התבסס. היהודים הקדישו את רוב זמנם לטיפול בהחזרת רכוש יהודי, הן של הניצולים שהשתקעו עתה במקום והן רכוש הנעדרים תושבי־העיירה, שהיה ידוע כרכוש יהודי. את שהוחזר מן הביזה היינו מחלקים בין אלה שהצילו חיי יהודים. האנשים הטובים האלה ביקרו מדי פעם אצלנו, והניצולים זכרו היטב מה עשו למענם, וגמלו להם על כך.

היהודים המשיכו לחיות באי־שקט. נדדו ממקום למקום, חיפשו, שאלו וקיוו שאולי, אולי ימצאו בחיים קרובי־משפחה. שבועות וחודשים המשכנו בחיפושים אלה. המתח בחיינו עוד לא פג. בלילות עוד ישנו עם הבגדים וביום רצינו לשמוע על הנעשה בחזית. אמרנו שאם חלילה יצטרך הצבא האדום לפַנות שוב את המקום נלך כולנו איתו לאשר ילך. לשמחתנו התקדם הצבא והלך מחיל אל חַיִל וכבר עבר הרחק הלאה מכאן. במחשבותי הייתי הרחק בווילנה וסביבתה. אחותי אידה חיה שם לפני המלחמה, התחתנה וילדה ילד. מה עלה בגורלה וגורל ילדתה? חיפשתי כל ידיעה וכל שמועה, אולי יהיה בהם רמז כלשהו ממנו אוכל לדעת על אידה. אבל הכול הכזיב. אין קול ואין עונה. איבדתי כל תקווה למצוא אותם בחיים

הזמן זורם, רץ קדימה. התרגלנו במקצת למצב. עם כל הכאב העמוק בלב לא ראינו כל סיכוי בחיפושינו אחרי ניצולי משפחתנו. התייאשנו. והנה, באחד הימים קרה הבלתי־יאומן.נס ממש. בשבתנו בבית, נפתחה הדלת ואחותי אידה נכנסה פנימה. הוקפצנו ממקומנו, לא האמנו למראה עינינו. האמנם זאת אחותנו אידה? למי הכוח והיכולת לתאר במלים את הרגשתי. אידה חזרה מהעולם ההוא. בכינו בשמענו אחת את השניה ושוב בכינו, וכך שעות רבות. גם היא עברה את מסלול הייסורים והעינויים עד לשחרור. ביום השחרור היתה עם הפרטיזנים ביערות מיאדזיול, משם נדדה לחפש את ילדתה, אותה מסרה בראשית המלחמה לידי נוצריה, בהיותה בת שלושה חודשים. לאחר חיפושים מצאה אותה והיא בת שלוש שנים. הנוצריה טיפלה בילדה במסירות גדולה כאם.

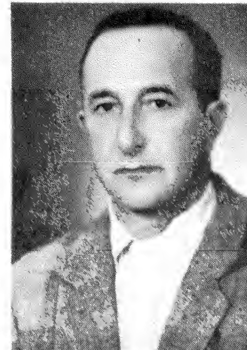
אחרי הפגישה הזאת לא נפרדנו עוד. כל מעיינינו עכשיו היה לנקום. "פוליטרוק" (מדריך פוליטי), נִיזִימקוב היה שמו, והוא ממכריו של בעלי קלמן, שיתף איתנו פעולה ועזר רבות. הוא היה קצין ביחידת פרטיזנים. בעזרתו של ניזימקוב ביצענו כמה פעולות נגד רוצחי־יהודים וכן הבאתי לדין שני רוצחים יהודים, רצ'יצ'קי ויאנאצ'ק שהסתובבו בחוצות כגיבורי מלחמה. הייתי העדה היחידה שגרמתי להרשעתם. הם נידונו לגלות בסיביר והובלו לשם עם עוד רוצחי יהודים. לאחר המשפט הרגשתי הקלת־מה בכאב שבליבי ששאף לנקמה.

עם תום המלחמה, בשנת 1945, הכריזו שלטונות ברית־המועצות שפולנים ויהודים

שגרו בפולין יכולים לעזוב את רוסיה ולשוב למולדתם. פולנים רבים ניצלו אפשרות זאת וחזרו לפולין. איתם יצאו לפולין המעטים שעזרו ליהודים בעת מצוקתם והצילו את חייהם. לנו, היהודים, לא קסמה יותר "המולדת" הפולנית. רצוננו היה להתרחק מן האדמה הארורה הזאת, רוויית דם יהודים רב.

בתחילת שנת 1946 הודיעו הניצולים שהתרכזו באזורנו שרצונם לצאת מרוסיה. שוב היינו לפליטים הנודדים בשיירות גדולות, מחוסרי־בית. שבועות וחודשים נדדנו בדרך מלאת־סכנות מארץ לארץ ובלבנו תקווה שבוודאי יופיע מורה־דרך שיביא אותנו לחוף מבטחים. בשיירות אלה עברנו משלזיה תחתית, דרך צ׳כוסלובקיה, אוסטריה וגרמניה ללא כל היתרי־מעבר. היינו למחתרת היהודית החותרת לחיים חדשים. כך נמשך הדבר עד שנת 1949, עת הגענו למולדת, ארץ־ישראל.

פישר זלמן
בן חיה־שרה ויצחק

עיירתי הקטנה יוד, כחמש מאות נפשות יהודיות חיו בה ואני, אחד מהם, נושא בלבי הן את זכר החיים השגרתיים, היום־יומיים, והן את הבלתי־שגרתיים והבלתי מובנים שקרו למשפחתי ולעיירתי הבלתי נשכחת.

לא קל היה לחיות בה. פרנסה לצורכי קיום היתה דאגת רבים. כל אחד חי לפי יכולתו ממלאכות שונות, מחנויות קטנות, ממסחר זעיר. פרנסת אבי היתה ממסחר. בנסיעות לכפרי הסביבה היה קונה מהאיכרים שלחים, שער־זנבות, צמר ומוצרים כיוצא באלה ומוכר אותם אחר־כך לסוחרים גדולים ממנו.

קשר הדוק היה בין יוד לברסלב, קירבה גיאוגרפית וקשרים משפחתיים. גם משרדי הממשל המחוזיים, להם הזדקקנו, היו בה. בעלי החנויות ביוד היו רוכשים את סחורותיהם בברסלב. וכשקרה פעם ששרה־ריבה, בזמן הדלקת הנרות בסוכה, העלתה באש את הסוכה כולה ובעקבותיה עלו בלהבות מחצית מבתי העיירה, ראו כבאי ברסלב חובה לעצמם לעזור בכיבוי השריפה. אפילו את מתינו הבאנו לקבורה בברסלב.

הילדים למדו ב"חדר" ובבית הספר הממלכתי הפולני. מי שחשק ביותר מכך, חייב היה להרחיק מיוד ולחפש השכלה במקומות אחרים.

כשבגרתי, יצאתי ללמוד ב"ישיבה" של ברסלב. מַקני־תורה היו אנשים מראשי הישיבה, ר' חיים תרשיש, ר' שלום רבינוביץ' ואחרים. עשרות מבני ברסלב ועיירות הסביבה למדו בבתי־הכנסת של העיר. אכלתי "ימים". את מזוני קיבלתי כמו נערי הישיבה האחרים שבאו מחוץ לעיר, מבעלי־בתים אליהם הוצמדנו ליום בשבוע. כל יום סעדתי אצל משפחה אחרת וביום ראשון בשבוע התחיל הסיבוב מחדש.

עם סיום לימודי שיכנעו אותי להמשיך ללמוד בישיבה של וילנה. לא בנקל הסכמתי לעזוב את ברסלב. היתה זאת עיר הומה נוער ער ולומד, והיו לי ביניהם הרבה חברים. רבים היו מבלים בערבים במועדוני־נוער.

שנה וחצי למדתי בישיבה בווילנה. ערב חג הפסח קיבלתי

מכתב בו ביקשוני ההורים לבוא הביתה לחג. לווילנה שוב לא חזרתי.
ב־1 בספטמבר 1939 פלשו צבאות גרמניה לפולין ובמהירות הבזק כבשו חלקים גדולים ממנה. במחצית השניה של חודש ספטמבר באותה שנה השתלטו הרוסים על שטחי פולין הגובלים ברוסיה, הנקראים בפיהם ביילורוסיה ואוקראינה המערבית. אנו, שחיינו בקרבת הגבול הרוסי, הפכנו לאזרחים סובייטיים.
התקבלתי לעבודה בחנות ממשלתית וב־1 במאי 1941 היה עלי להתייצב לשרות פעיל בצבא האדום.
בבית אחי ערכו מסיבת פרידה לכבודי. הזמנתי את חברַי, שכמוני נקראו לשרת בצבא, וקרובי משפחה. גם יושב־ראש המועצה המקומית היה בין המוזמנים. רקדנו לצלילי תזמורת ונפרדנו מחברים וידידים. לרבים היתה זאת פרידה לתמיד.
את שארית הלילה עשינו בציפיה לעגלון שיבוא לקחת אותנו לנקודת האיסוף בשרקיישצ׳נה. נפרדנו מהורים וקרובים, מרובם לנצח ויצאנו לדרך. במקום הריכוז עברנו בדיקות רפואיות ונאמר לנו לחכות שלושה ימים. חיכינו עד גמר הליכי הגיוס. לאחר־מכן הכניסו אותנו לקרונות־משא והסיעו אותנו לתחנת הצומת בקרולבשצ׳יזנה. שם ראיתי עוד קרונות רבים מלאים מגויסים.
יעדנו היה אופוצ׳קה באיזור קלינין. נסענו ימים רבים אבל בהגיענו, בטרם הספקנו להתארגן, להתאקלם ולהיכנס למשטר של אימונים והנה... מלחמה.
היה זה ב־22 ביוני 1941, שבעה שבועות מאז התייצבתי לשרת את המדינה הסובייטית. הצבא הגרמני חצה את גבולותיה של ברית־המועצות והתקדם לתוכה. הצבא האדום הועמד במבחן. צריך היה לעצור את התקדמות האויב ולגרש אותו מגבולות המדינה. אנו, המגויסים שטרם למדנו להשתמש בנשק כלשהו, צוידנו איש איש ברובה, רימונים, כובע־פלדה ופריטים נוספים ונשלחנו לחזית.
נתקלנו בצבא האויב עוד בהיותו בגבול הלטבי, שם תפסנו עמדות הגנה. הקרבות היו עזים ונמשכו ללא הפוגה. ימים ולילות לחמנו. שני הצבאות השתמשו בכל סוגי הנשק. הרבה לוחמים נהרגו ורבים נפצעו אז, עד שלא יכולנו להחזיק יותר בקווים עליהם לחמנו, וקיבלנו הוראה לסגת ולהתבצר בקווים חדשים.
הופצצנו ממטוסים. פצצה שנפלה לידי קברה אותי חיים. למזלי ראו זאת חברי וסילקו מעלי במהירות את האדמה שכיסתה אותי. הייתי בהלם. פינו אותי עם פצועים נוספים לבית־החולים שבעיר פסקוב, אבל גם לכאן הגיעו מטוסי האויב, שהפציצו את העיר ופגעו בבית־החולים. התפנינו לבית־חולים אחר. כשהחלמתי, **יצאתי לאימונים מקוצרים – ובחזרה לחזית. האויב עמד בשערי לנינגרד.**
כעת הייתי חייל ותיק ומנוסה קרבות, מתגבר על הפחד וממשיך ללחום. באחד הלילות, בהיותי בשמירה, שמעתי רשרוש מן השיחים לא הרחק ממני. הזעקתי עזרה, אגפנו בזהירות את המקום ועלינו על שני מחבלים גרמנים. תפסנו והבאנו אותם למפקדה ועל כך צוינתי לשבח. בלילות הייתי מתגנב, לפי פקודה, לשטח האויב וחוזר עם חייל גרמני ששביתי. מהיכן באו לי היכולת והאומץ – אינני יודע. לא פחדתי ממאומה. עשיתי הכל כדי לשבור את האויב ועל כך קיבלתי מדליה "עבור אומץ".
באחד הבקרים הוזמנתי למפקדה. התייצבתי עם נשקי האישי. הוזמנתי לשבת ונשאלתי שאלות רבות על עברי. חלקו לי שבחים שאכן אני חייל טוב ולא היו נגדי

תלונות, אבל הגיעה הוראה להרחיק מהחזית את אזרחי פולין לשעבר. מי אני שאתנגד להחלטה של הסובייט העליון? נפרדנו בלחיצת־יד ובאיחולים שנזכה לראות במפלת האויב במהרה.

רבים כמוני שוחררו. העבירו את כולנו לאיזור בו התרכזו אלפים. הוחזקנו זמן רב בלי לדעת את אשר לפנינו. לבסוף הוכנסנו לשתי רכבות ארוכות־ארוכות ויצאנו לדרך. לא ידענו להיכן מובילים אותנו. למזלי הייתי ברכבת השניה. את הרכבת הראשונה, שיצאה לפנינו, הפציצו מטוסים גרמניים. כשהתקרבנו אליהם ראינו תמונה מחרידה: קרונות מעוכים והרבה הרוגים ופצועים.

נסיעתנו התארכה עד כדי ששה־עשר יום. שכבנו על דרגשים ללא ריפוד. האוכל היה מועט וגרוע. רק פעמיים במשך כל הנסיעה הארוכה זכינו לארוחה חמה; בפעם הראשונה בתחנת "גורקי" ובשניה בתחנת "מולוטוב". תחנת היעד היתה סברדלובסק. כשהגענו שיכנו אותנו בצריפים וסודרנו לעבודה במפעלים צבאיים המייצרים מוצרים לחזית. התנאים היו גרועים. לבוש הייתי בגדי צבא קיציים כשבסברדלובסק חמישים מעלות מתחת לאפס. רק תודות לשנותי הצעירות עמדתי בכל התלאות.

כאן שהינו עד תום המלחמה. כאן שוחררתי מהצבא וקיבלתי את מדליית הניצחון על הלחימה בגרמנים. נשאלתי מה בדעתי לעשות. "ליוד", אמרתי.

עיירתי יוד שוחררה עוד בקיץ 1944. מאז ועד גמר המלחמה התכתבתי עם אחדים מחברי שנשארו בחיים. מהם למדתי שכל משפחתי הושמדה.

רציתי להיות במקום ולראות את הכול במו עיני. "ליוד", חזרתי ואמרתי, "לשם אני רוצה להגיע".

קיבלתי כרטיס־נסיעה הביתה, סכום כסף וצידה למספר ימים. הנסיעה התארכה. בדרך ניסיתי לדמות לעצמי איך נראית עיירתי כשברקע תודעתי המכתבים המתארים את ההרס וההשמדה.

מי מסוגל לתאר את המציאות? הסתובבתי בחוצות העיירה. הכול היה שרוף וחרב. הלכתי ובכיתי. מרחוק ראיתי את בית אחי עומד על תילו. התקרבתי ונכנסתי פנימה. בזכרוני עלו אחי, אשתו וכל יתר בני המשפחה. הלא בבית זה ערכו לי את נשף הפרידה ערב התגייסותי לצבא. עכשיו הפך המקום בית־מרקחת ומרפאה.

יצאתי את המקום. בחוץ פגשתי גוי מכר שהזמין אותי ללון אצלו. הוא סיפר לי שבשרקיישצ'ינה נמצאים ניצולים מיהודי יוד. בבוקר הלכתי אליהם. את מרחק שמונה־עשר הקילומטר עברתי ברגל. יראתי מהפגישה, אבל – הנה הם! אנו מתנשקים, בוכים ונאנחים. הכל סיפרו לי. מהם נודע לי שיוד היתה העיירה הראשונה באיזור בה ביצעו הגרמנים את ההרג בצורה מתוכננת. ראשית, הכינו בורות לא הרחק מהעיירה. לאחר־מכן עברו מבית לבית ותפסו מסתתרים. את כולם, מזקן ועד תינוק, ריכזו בבית־הכנסת והפקידו עליהם שמירה. משם הובילום קבוצות־קבוצות לבורות, לטבח. סיפרו לי שאת הורי ושני אחי הרגו בו ביום. ועוד סיפרו כיצד יצאו בזחילה שני נערים פצועים מהבורות וכיצד תפסו אותם, היכו בהם באכזריות וזרקו אותם חזרה לבור.

והסיפור איך מצאו את ברל'ה מושקט מסתתר מתחת לתנור. הרוצחים התעללו בו

במיוחד. תחילה דקרו את שתי עיניו חתכו את אוזניו ואת אצבעותיו קטעו. רק לאחר העינויים האלה הרגו אותו. מקס הסַפר סירב ללכת ונאבק עם רוצחיו עד שירו בו בדרך לבורות. כשהובילו את ליובה פינצוב, רצו הגויים לראות איך הורגים אותה. ה"שיקסה", חברתה משנים של רבקה אינהורן, חיפשה ומצאה את רבקה ואת אמה מסתתרות בבית־מרחץ. היא קראה לשקצים אחדים, ואלה הביאו אותן לבורות להשמדה.

כשהתחיל החיסול בעיירה, ברח אחי אהרן־לייזר והסתתר ביערות. באחד מלילות החורף הקרים נכנסו הוא ועוד אחדים מיהודי יוד לגורן באחד הכפרים והתחבאו בתוך השחת, להתחמם קצת ולהעביר את הלילה במקום מוגן. הנאצים גילו אותם ושרפו את המתבן על היהודים.

כשהתגייסתי לצבא האדום, השארתי בבית הורים, שני אחים ואחות נשואים, בעלי־משפחות עם ילדים, אח צעיר והרבה קרובי־משפחה. מה מצאתי כשחזרתי עם תום המלחמה? אבוי! לא מצאתי איש מהם, כולם הושמדו.

התושבים המקומיים, בהנהגתו של קובלונק בעל־הגיבנת ובחסותם של הגרמנים, הם שביצעו את הזוועות ביהודי יוד.

אבל גם שעת הנקם הגיעה: הפרטיזנים היהודים מבני יוד ידעו כל מה שהתרחש. הם

„ЗА ПОБЕДУ НАД ГЕРМАНИЕЙ
В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ
1941—1945 гг."

УДОСТОВЕРЕНИЕ

За участие в Великой
Отечественной войне

Рядовой

Фишер

Залман

указом Президиума Верховного
Совета СССР от 9 мая 1945 года
награжден медалью
„За победу над Германией
в Великой Отечественной
войне 1941–1945 гг."

От имени Президиума Верховного
Совета СССР медаль вручена
19 г.

зלמן פישר – תעודה למדליה עבור נצחון על גרמניה

Fiszer Zalman. Certificate of medal awarded on the victory over Germany

חיכו, ובהגיע הזמן המתאים נקמו בנאצים ובעוזריהם המקומיים. כך חדר יום אחד הפרטיזן זלמן שקולניק לעיירה בצהרי־היום, מצא את הרוצח קובלונק והרג אותו ברחוב. כך, באחד הלילות, הגיעו פרטיזנים לביתו של הגוי שהוביל את ליובה פינצוב לבורות הטבח, והרגו גם אותו. כשנודע לפרטיזנים שקצינים גרמניים מתאכסנים באחד הבתים, הגיעו לעיירה והרגו אותם. גויי המקום השתלטו בזמן הכיבוש על הבתים והרכוש היהודיים הפרטיזנים מבני יוד התארגנו ובאחד הבקרים הגיחו מהיער והציתו את בתי העיירה מכל עבריה.

כשגברה מאוד הפעילות הפרטיזנית שמו הגרמנים מצור על היערות ושלחו אלפי חיילים למלחמה בהם. בקרבות אלה מצאו אז תושבים נוספים מבני יוד את מותם.

המלחמה נסתיימה. יהודים מעטים התקבצו ובאו ממקומות שונים לעיירות הולדתם, ראו את החורבן וניסו לבנות חיים חדשים. גם אני התחלתי בבניין חיי. באחד מביקורי בברסלב נפגשתי עם חנה גורביץ׳, התחתנו והקימונו משפחה נולדו לנו בן ובת. כ־20 משפחות התאספנו בברסלב. נפגשנו בהזדמנויות שונות, התפללנו במשותף בשבתות וחגים. רצינו לעזוב את האדמה רווית־דם־היהודים. רק שלוש־עשרה שנה מאוחר יותר התאפשרה יציאתנו מרוסיה והגענו לארץ.

מדי שנה, בימי החנוכה, מתכנסים בני יוד בארץ (כל שנה אצל משפחה אחרת), מעלים סיפורים נוגים מהימים ההם ומזכירים את הקדושים והטהורים שנקרעו מהחיים ונורו על פתחי הבורות בקרבת עיירתי יוד.

ינובסקי ליובה
בת מרים ומשה וילקיצקי

נולדתי בשנת 1925 בעיירה יוד להורי משה ומרים. היו לי אח, אברם, מבוגר ממני בשנתיים, ואחות קטנה, הינדה, שנולדה ב־1936.

תחת שלטון הפולנים מצאנו קיומנו בחנות למוצרי טכסטיל, בה מכרנו בדים ואריגים לאנשי המקום והסביבה. חיינו היו טובים ושקטים. בעיירה נחשבנו לאמידים. אני למדתי בבית־הספר המקומי ואחי המשיך את לימודיו בגימנסיה "אפשטיין" אשר בווילנה. אבי, שמוצאו מווילנה, היה נוסע לשם מדי פעם לקנות סחורה לחנות ולבקר את משפחתו. לפעמים הצטרפתי גם אני אליו והייתי מבלה בחיק המשפחה ו"עושה חיים" בעיר הגדולה.

השינויים באו עם המלחמות. עם כניסתם של הרוסים, השתנה המצב לרעה לגבי משפחתנו. אצל הרוסים לא קיים מסחר פרטי, וסוחרים אינם אנשים רצויים כל־כך במשטר הסובייטי. אדם שהוא גם סוחר וגם עשיר, דינו ודין משפחתו לגלות הרחק מביתו. ידענו שאנשים לא מהימנים על המשטר נשלחים לסיביר.

אבא מיהר ועזב את הבית, הגיע לנובו־וילייקה, רכש שם פספורט על שם אחר וקיבל משרה של מנהל־חשבונות. אמא, אשה חרוצה ויוזמת, משכה בעול המשפחה. היא דאגה לקיומנו היום־יומי וגם לכך שעין רעה לא תפגע בנו. כדי שלא נגורש היתה אמא משחדת פקידים וקציני משטרה ובעיקר את נשותיהם, ואלה כבר דאגו שלא יאונה לנו כל רע. כך חיינו, מדוכאים ובלי אבא, תחת עינו הפקוחה של המשטר החדש.

עם פרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה חזר אבינו הביתה. והמשפחה התאחדה שוב. חלפו רק מספר ימים מתחילת המלחמה וצבא גרמני חצה את יוד והתקדם לעבר רוסיה. אני וילדים נוספים רצנו לראותם. ראינו חיילים, טנקים, רוכבי אופנועים שהאוכלוסיה הלא־יהודית פגשה אותם בשמחה, בלחם ומלח, וקראה להם משחררים. בכיכר־השוק נאמו הגרמנים בפני הנאספים, הבטיחו להם חופש, והצהירו שהמשטר הסובייטי המדכא לא יחזור עוד. עד כמה שאני זוכרת, לא נכחו יהודים בהתקהלות הזאת. את

הילדים היהודים הסקרנים גירשו הגויים מהמקום בצעקם: הגרמנים שיחררו אותנו מסטלין ומהיהודים. במעמד זה התבלטה במיוחד הגויה־האנטישמית קסטוסיה דמידוביץ' שהלהיבה את הציבור נגד היהודים, אך היו עוד רבים כמוה. החלה הביזה מבתי היהודים. היה זה, בעצם, פוגרום מלווה מכות, קללות וגידופים. פחדנו מפגיעות בנפש. עזבנו בחפזון את בתינו וחיפשנו מיסתור עד יעבור זעמם.
כשנרגעו הרוחות ונגמרה הביזה, חזרנו. בכי ודמעות היו מנת־חלקם של יהודי יוד בימים אלה. כל מה שרק ניתן להוציא מהבתים והחצרות לקחו הגויים עמהם. הם שברו רהיטים, פרמו כרים וכסתות שברו את הרצפות ועשו הכול על מנת למצוא אוצרות שיהודים החביאו.
...אחר־כך הורו לנו לבחור בוועד מייצג, אמרו לנו לתפור טלאי צהוב לבגדינו העליונים ודרשו מאיתנו סדינים, מגבות ובגדים חמים עבור החיילים הגרמנים. הנשים והבנות הצעירות נדרשו לסרוג גרבי צמר בכמויות גדולות. חיינו בפחד ומתח עד חודש דצמבר.
הימים ימי חנוכה 1941. מכר נכנס לביתנו ומספר שלעיירה הגיעו גרמנים ושוטרים רבים. ליבה של אמא לחש שמשהו לא טוב עומד להתרחש. היא הציעה לעזוב את הבית ולמצוא מקלט אצל מכרים בכפר. כבר קודם לכן הגיעה שמועה לאוזניה שהגרמנים מענים ומתעללים בבנים יהודים זכרים, והיא זירזה את אבא ואת אברהם לעזוב את הבית. היא גם הציעה שאנחנו, כלומר אמא, אני ואחותי, נלך למכרים בכפר אחר, להם מסרנו מקצת מהרכוש ומחפצי הבית. את רכושנו חילקנו בין כפריים אחדים, במחשבה שבעת צרה יבואו לעזרתנו תמורת הרכוש שהפקדנו בידם.
עזבנו את הבית בחיפזון, אבל לא היה כל ספק בלבנו שתוך זמן קצר נחזור אליו ונמשיך לחיות בו. נעלנו את הדלת והלכנו כדי שלא יחשדו בנו שאנו בורחים.
האיכרה, אליה הגענו בכפר, מיהרה להסתיר אותנו בתוך קש בגורן, ותוך כדי כך סיפרה לנו שהורגים את יהודי יוד. כעת התבררה לנו מטרת בואם של הגרמנים לעיירה. משתפי־פעולה חיפשו בכפרים אחרי יהודים שברחו. גויה שונאת־יהודים נברה בקלשון בתוך הקש בו התחבאנו ולא הצליחה לגלות אותנו. לפנות ערב ביקשה ידידתנו שנעזוב את המקום בגלל איומים בהריגת המשפחה אם ימצאו אצלם יהודים. מבולבלים מבלי לדעת לאן, התרחקנו מהכפר. במשך הלילה עשינו רגלי מרחק של עשרים וחמישה קילומטר. בחוץ היה קור מקפיא ואיתנו אחותנו הקטנה. אוכל לא היה עימנו ובמקום שתיה מצצנו גלידי־קרח. מה גדולה היתה אכזבתנו כשבבוקר מצאנו את עצמנו במקום אותו עזבנו ערב לפני־כן. מכרתנו סיפרה שבכפר מסתובב השוטר־הרוצח רציצקי ואחרים המחפשים אחרי יהודים. שוב עזבנו את המקום. בחורשה אליה הגענו מצאנו קבוצת נשים וילדים מיוד שברחו מהטבח. בכינו יחד. והנה, כאילו צץ מהאדמה, הופיע לפנינו שייגץ צעיר עם צלקת על פניו. היכרנו בו את יוזף, האנטישמי הזה שהיה לעוזר הגרמנים בציד יהודים. "הו־הו", שאג שאגת שמחה – "טוב שעליתי עליכם, בני וילקיצקי. גם אתכם אקח לבורות", אמר בהצביעו על האחרים, "את כולכם נהרוג". ולאמי לחש: "אם תשלמי לי טוב, לא אגע בכם לרעה ולא אסגיר אתכם. אני אשאיר אתכם בחיים". הגוי זה, בעל הצלקת על פניו, לא חלם שיתעשר באותו יום. הוא קיבל מאמי את כל מה שהיה לה בכסף, זהב ותכשיטים.

נשארנו ריקים מכול, אבל בבטחון שקנינו לנו את החיים. הוא הדריך אותנו באומרו: **"אם תלכו לכיוון זה אתם עלולים להיתקל בשוטר רציצקי. אם יתפוס אתכם גם כסף וזהב לא יצילו את חייכם". אני נזכרת איך התחננתי בפני האחרים שיִפדו את חייהם** בכספם. הגוי עזב אותנו והלך לדרכו עם רכוש גדול ואנו התפזרנו לכל עבר.

כשנפרדנו בבית מאבא ואברהם, קבענו שאם לא נחזור במהרה הביתה, נשתדל לשמור על קשר בינינו דרך ידידנו הטוב מיצקביץ' בעל ה"חוטור" שבקרבת העיירה קאזיאן. כעת היה החוטור היעד שלנו.

לפלא היה בעיני איך הצליחה אמא להוביל אותנו בלילה בדרך הנכונה. לשמחתנו לא היה גבול כשנודע לנו שאבא ואחינו נמצאים אצלם. מיצקביץ' ומשפחתו, אשתו, שני בניו ובתו, קיבלו אותנו בחמימות רבה.

לא הרחק מביתם עמד מבנה מרווח ובו תנור כפרי גדול. המבנה על אביזריו שימש מכון לייבוש פשתן. במקום זה שיכנו אותנו. כמובן זה לא היה מחבוא כלל ואילו היו מחפשים אחרינו, היו מגלים אותנו מיד. המשפחה נטלה על עצמה סיכון רב כי בצו, שעבר מפה לאוזן ובמודעות כתובות, נאמר שדין־מוות מרחף על כל משפחה כפרית שאצלה יימצאו יהודים מתחבאים.

חודש ימים שהינו במקום הזה. החורף היה בעיצומו והאיש מיצקביץ' התלבט. רוצה היה לעזור לנו, אבל פחד להסתכן. בעודו מתנצל לפנינו ומצטער שלא יכול להמשיך ולהחזיק בנו עוד, הציע לנו לעבור הרחק מביתו לתוך היער. כך לא יסכן את משפחתו, ואם נישאר ביער הוא הבטיח לדאוג לנו.

איך נחיה ביער בחורף הקר והמושלג? הנמות מקור? שאלות כאלה ואחרות ניקרו במוחנו. העמקנו לחדור לתוך היער.

האדון מיצקביץ' השאיר אותנו על יד ערימת שחת גדולה, נפרד מאיתנו וחזר לביתו. התחממנו על־יד מדורה ונרדמנו בתוך השחת. למחרת הקימונו סוכה. אספנו בשטח בולי־עץ ועשינו מהם רצפה. את הקירות סגרנו בזרדים וענפים בצפיפות רבה, כדי שהרוח לא תחדור בעדם. את קצות הענפים כפפנו וחיברנו יחד לכעין גג. ריפדנו את הריצפה. זה היה ביתנו החדש. ספרנו את הימים והשבועות שנותרו לנו עד חלוף החורף.

עם בוא האביב השתנה הכול לטובה. את חודשי הקיץ בילינו ביער בקלות יחסית. בנוסף לאוכל שהיו מביאים לנו בני מיצקביץ' ליקטנו פטריות, עשבים ופירות־יער שונים המותרים למאכל אדם.

לקראת סוף הקיץ של שנת 1942 שינה היער את פניו. לא עוד בודדים היינו. ליער התחילו להגיע ניצולים ממעשי ההרג, יהודים שברחו מהגיטו מפחד השמדה או בזמן ההשמדה. הגיעו אנשים שמיטיביהם סירבו להסתכן ולהחזיק אותם עוד, הגיעו גם חיילים רוסים שברחו משבי הגרמנים. ביערות קאזיאן התחילו להתארגן קבוצות לפעילות פרטיזנית. סמוך לנו התארגן האוטריאד על־שם "ספרטק" ואחי אברהם הצטרף אליהם. כמו כן התקבצו ביער משפחות, חלקי משפחות, בודדים, חולים וזקנים שנמלטו מהתופת הנאצית והתארגנו למחנה של משפחות שנהנו מחסות האוטריאד. גם אנו הצטרפנו למחנה הזה.

באחת מפעולות הפרטיזנים נפצע אחי, ובהיעדר עזרה רפואית ממשית מת מהרעלת

דם והוא רק בן שבע־עשרה. המשפחה וחבריו הפרטיזנים קברו אותו ביער, ואבי כתב על לוח־עץ פרטים מזהים ואמר "קדיש" אחר בנו היחיד. כתשובה לפעילות המוגברת של הפרטיזנים באיזור, נערך הצבא הגרמני לפעולת עונשין וטיהור נגדם. המצור על היער נמשך מסוף דצמבר 1942 ועד תחילת ינואר 1943. הפרטיזנים לחמו באומץ רב, אבל כוחם באנשים ובנשק לא עמד להם במלחמה עם צבא גדול ונשק משוכלל. הם החליטו לסגת ולהסתנן החוצה דרך טבעת המצור. רבים מהפרטיזנים נפלו בקרבות וגם אנשים ממחנה המשפחות נהרגו מהיריות המְסיביות של הגרמנים. כשהרגשנו במחנה שהמצור סוגר עלינו והיריות הולכות וקרבות, התחילה בריחה מבוהלת. גם משפחתי עזבה את ה"זֶמליאנקה" ורצנו עם כולם. לא ידענו לאן, העיקר היה לברוח, להישאר בחיים. רצנו, נפלנו התחבאנו בין השיחים ושוב רצנו. היריות מאחורינו פוגעות במטרתן ואנשים נהרגים. רצנו צמודים והחזקנו ידיים. ברגע מסויים הקדמתי מעט ואז צעק אבא שלא אתרחק שמא אלך לאיבוד. או אז נפגעו כולם: אבא, אמא ואחותי. אני היחידה נשארתי ללא פגע. צעקתי: אבא! אמא! בכיתי, אבל הם לא ענו לי. נסחפתי עם זרם הבורחים.

היתה שעת בין־ערביים והשמש הלכה ושקעה. היריות פסקו עד למחרת בבוקר. חזרתי לחפש את משפחתי בין ההרוגים. זיהיתי את אמי ואת הינד'לה הקטנה שוכבות בשלג הצחור וסביבן כתמי־דם כהים. את אבי לא מצאתי. מישהו ראה אותו הרוג, לא הרחק מהמקום בו נמצאו אמא ואחותי. כנראה היה בכוחו לרוץ עוד צעדים אחדים עד שהתמוטט ונפל.

ירד הלילה. אנשים טענו שצריך לצאת מכאן. בלילה יש סיכויים רבים יותר להסתנן החוצה.

לאן אלך ומה אעשה לבדי? איבדתי את משענתי ובטחוני. למי אפנה לעזרה ומי יתמוך בי ביגוני?

...והנה ניצב איש על ידי והוא קורא לי בשמי ומחבק אותי. לרגע לא זיהיתי אותו אבל מיד הכרתיו. היה זה דודי, רפאל זילברמן, אחי־אמי, שלא ראיתיו מאז ברחנו מיוד. את אשתו לוסיה, את בתו בת־השלוש דורה וכן את סבתא הרגו הרוצחים יחד עם שאר יהודי יוד ביום בואם לעיירה. רק הוא, הדוד, הצליח לברוח. כעת היה הוא למשענתי ובו בטחתי.

КОПИЯ

АРХИВНАЯ СПРАВКА -
ВИЛЬКИТСКАЯ Любовь Моисеевна, 1927 года рождения, числится рядовой партизанкой Белоруссии Великой Отечественной Войны с 16 мая 1943 года по 8 июля 1944 года. Архивная справка составлена по материалам партархива. -
Зам. Директора Института Истории Партии При ЦК КП Белоруссии по Партархиву / подпись/ С. Почанин. - - - - - - - - - - - - - - - - -
Печать: Белорусский институт истории партии при ЦК КП. - - - - -

Luba Wilkicki, partisan in Bielorussia

תעודת פרטיזן של ליובה וילקיצקי

בנדידה ממקום למקום נפגשנו עם קרובי משפחה שלנו – שולקין יצחק, אשתו בריינה שהיתה בהריון מתקדם, וילדיהם. גם הם חיפשו מקום מקלט. החלטנו לנסות מזלנו באחד הכפרים, שם היו לנו הרבה מכרים. אותי ואת דודי קיבל איכר מכר ונתן לנו מחסה אצלו, ואילו משפחת שולקין קיבלו מחסה אצל איכר אחר, סמיון שמו. לא חלפו אלא מספר ימים, והאיכר "שלנו" בא מבוהל וסיפר שסמיון הלשין והסגיר למשטרה את קרובינו. עזבנו את המקום כדי לא להסתכן ולא לסַכן את האיכר ההגון הזה. ידוע לי שפרטיזנים מבני יוד תפסו אחר־כך את סמיון ותלו אותו.
בעת המצור שרפו הגרמנים הרבה כפרים והרגו את תושביהם. אלה שלא נפגעו פחדו להכניס אותנו לביתם אפילו לשעה קלה. בפעולת הנקם הזאת שרפו הגרמנים את ביתם של משפחת מיצקביץ' ושרפו חיים את האב, האם ואת הדודה. הבנים הצליחו לברוח ולהישרד, עם אחד מהם, וַלדק, הייתי בקשר זמן רב. באביב 1943 התייצבנו דודי ואני במפקדת הבריגדה "ספרטק" וביקשנו להתקבל לשורותיהם. הייתי גדולה ומפותחת יותר מחמש־עשרה שנותי. כשהתקבלנו, הפרידו ביני לבין דודי ורק פעם אחת נפגשנו במרוצת המלחמה.
היו לי סיבות טובות להצטרף לפרטיזנים. למרות גילי הצעיר הרגשתי מחויבות לתרום למלחמה בצורר הנאצי שגרם לי כל־כך הרבה צער, דמעות ותסכול. בָּשלה הַכָּרתי שעלי לנקום את נקמת משפחתי וביתי ההרוס. עדיף היה בעיני לנפול בקרב כפרטיזנית, במלחמה עם האויב, מלהיות נרדפת על־ידי גויים שימסרו אותי לגרמנים בעד קומץ מלח, או להיתפס על־ידי שוטר שיתאכזר אלי ויהרוג אותי אחר־כך. אם אפול בקרב, לא הפסדתי דבר. הלא בין כה וכה אין לי איש לפנות אליו ומקום לחיות בו, ואם אשאר בחיים – לא אתבייש בחיי. אהיה גאה בכך שהייתי פרטיזנית יהודיה ותרמתי את חלקי במלחמה נגד גרמניה הנאצית.
באחד הימים, כשבאתי לביקור במחנה המשפחות, פגשתי בפרטיזן שבא לגייס אנשים ליחידתו על־שם "גסטלו" שבסיסה ביערות נרוץ'. רציתי לעזוב את "ספרטק" והיתה זאת הזדמנות טובה בשבילי. הצעתי את עצמי עם עוד בחורים שהתנדבו.
ב"גסטלו" היינו שלושים וארבע בחורות. בנוסף לפעילותנו כלוחמות שימשנו גם בתפקידים נדרשים. אני, בהיותי יהודיה, שימשתי מדי פעם תורגמנית מגרמנית לרוסית. הדבר קרה כשתפסנו "יזיק" (לשון – כלומר חיל גרמני) וצריך היה להוציא ממנו ידיעות הנחוצות לפרטיזנים, כגון: איזור הפריסה שלהם, תנועת הרכבות, סדרי השמירה בבסיס, מספר החיילים וסוגי הנשק.חקירה כזאת היתה מעניינת מאוד.
בהגיעי ל"גסטלו" הזמין אותי מפקד הבריגדה, מנוחין והציע לי לשמש כאחות. הוא אישית לימד אותי איך להגיש עזרה ראשונה. היו איתי עוד שתי אחיות. כשיצאנו לפעולה נשאתי אתי בנוסף לנשק האישי גם תרמיל עזרה־ראשונה. מרוב הפעולות חזרנו עם נפגעים, וידי היו מלאות עבודה.מצבנו הוטב כשהצטרף אלינו רופא.
ביולי 1944 שוחרר האיזור שלנו. הפעילות הפרטיזנית הגיעה לסיומה. הפרטיזנים הצטרפו ברובם ליחידות הלוחמות של הצבא האדום.
עבורי המלחמה נגמרה. יד הגורל השאירה אותי בחיים לשאת בלבי עד סוף ימי את כל כובד האסון. עד סוף ימי אזכרם, את הורי היקרים, את אחי הפרטיזן ואת אחותי הינד'לה השוכבת בשלג על־יד אמא. איך לא אזכור אותם?... מקום קבורתם לא אדע

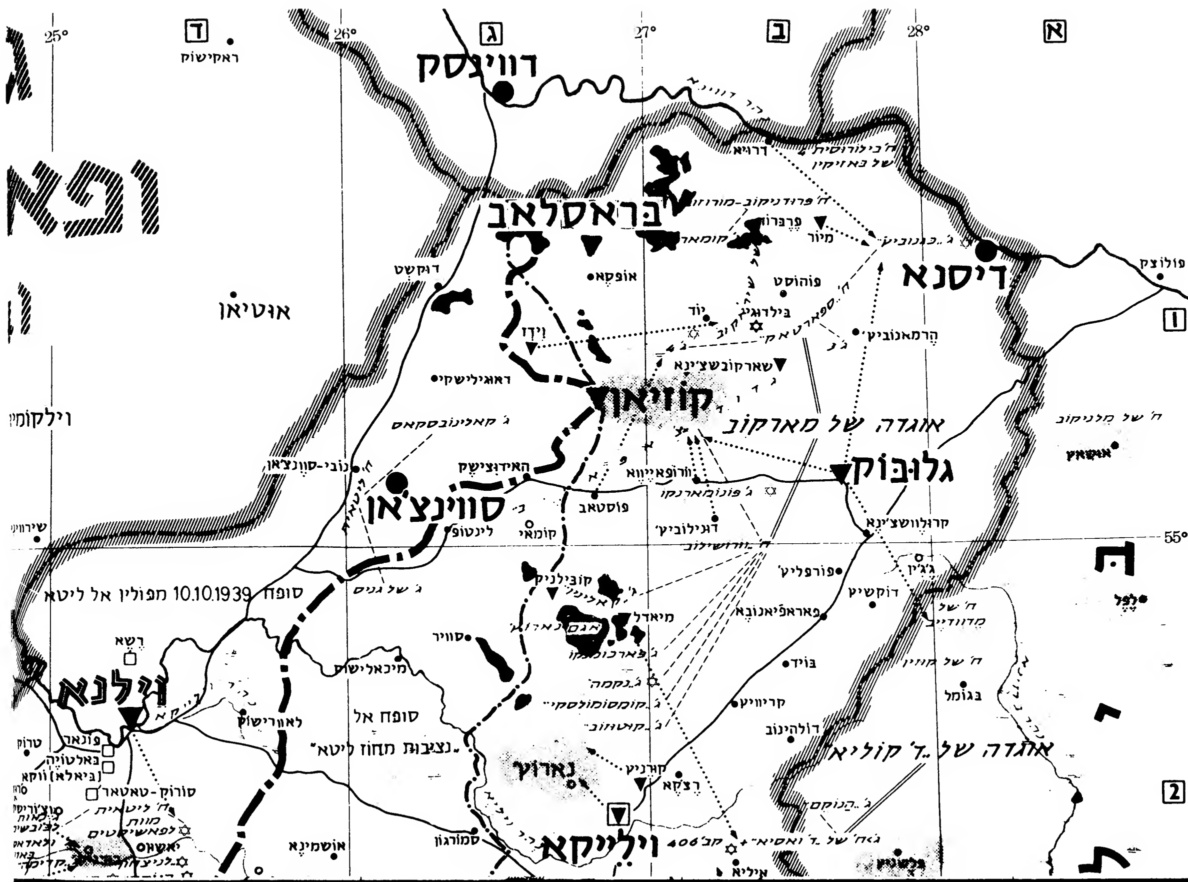
ורק אזוב ירוק מכסה בקיץ את שדה הקטל.

ב־1949 התחתנתי והקימונו משפחה. שנים חיפשנו דרך לעזוב את רוסיה, אולם רק ב־1973, אחרי מלחמת יום הכיפורים, הגענו ארצה כשאת פנינו קיבל הבן הבכור, שהקדים אותנו בעלייתו.

עם דודי רפאל נותק הקשר מאז עזבתי את "ספרטק". פגשתי בו בארץ. הוא סיפר שעם גמר הלוחמה הפרטיזנית הועבר לצבא האדום והמשיך ללחום בגרמנים, עד עלייתו ארצה. בדרך לארץ, בעליה־בלתי־ליגלית, נתפסה ספינתו על־ידי האנגלים וכולם הועברו למחנות הגירוש בקפריסין.

בארץ שיקם את עצמו התחתן ונולד לו בן. עם הזמן התחתן גם הוא וזיכה את אביו בשתי נכדות.

אך מחלת השיתוק גברה עליו. ביקרתי אותו בביתו ואחר־כך בבית־האבות, שם נפטר בנובמבר 1981.

נהרות, תעלות ואגמים

מסילות ברזל

הגבולות עד ספטמבר 1939

גבול ברית המועצות עד 22.6.1941

תחומי מחוזות בשלטון הגרמני

עיר או עיירה

כפר

יישוב מוקף יערות

כפר יהודי

גיטו

מחנה עבודה

Map of ghettoes and partisan camps

יטאות
רטיזאנים
1944-194

ו ז ח
22° 23°
שאוול
ממל
קלם
א
ראסיין
טאווריק
ארז'ווילק
קיידאן
יאסוון
צ'איקישוק
באבקט
זיימ
יאנווה
יורבאריק
סרדניק
26.10.1939 מליטא
8.1943
גאיז'ונאי
ראודונדוואריי
זאפישוק
פאלימון
קובנא
גארליאווא
קושידאר
קוזלובא רודא
זאלוי
זזמר
קרוואוני
12.1943-4.1944
9.1943
פרוסיה
לקניגסברג
מאריאמפול
יזנא
ויסוקי-דבור
באלטרימאנץ
אנושוק
אליטא
2

כיווני הבריחות

יחידת פרטיזנים יהודית ומחנה משפחות

השתייכות לגדוד או לחטיבה

השתייכות החטיבה לאוגדה

ראשי תיבות: קב'-קבוצה, פל'-פלוגה, ג'-גדוד, ח'-חטיבה

ביצה

עריכת המפה: אבא בנוויד, מערכת יד-ושם

שרטוט: "כרטא", ירושלים

פרטיזנים באזור ברסלב

באיזור ברסלב פעלה בריגדה ע"ש ז'קוב.
המפקד היה סירומחה והקומיסר בולויצ'יק.
הבריגדה קמה מהגרעינים של בריגדה ע"ש סטאלין (באיזור ויטבסק־ביילורוסיה) והיתה מורכבת משני גדודים שהתאחדו: קוטוזוב ורוקוסובסקי.
בריגדה זו תפסה את אופסה לאחר שחיסלה את הגרניזון הגרמני בה. היא התאחדה עם הצבא הסדיר ב־9 ביולי 1944 ויחד עם הצבא האדום השתלטו אותו יום על ברסלב.

על חשיבותו של המאבק שניהלו קבוצות פרטיזניות, על הנזק החומרי והפיזי שהתנועה הפרטיזנית הסבה לחיל־הכיבוש הגרמני ועל ההשפעה הנפשית על החייל הנאצי, – יכול להעיד ולשמש כדוגמה קטע מתוך יומן, שנמצא אצל קצין גרמני, פ. בושלה, שנהרג בקרב עם יחידה פרטיזנית:

– ...נכנסנו עם הטנקים שלנו לשממון אפל. מסביב – אף נפש חיה, אבל בכל מקום, ביערות, בביצות, מורגש צל הנוקמים. אלה הפרטיזנים. בפתאומיות, כאילו עולים מתחת לאדמה, הם מתנפלים עלינו, שוסים ומכים בנו ונעלמים כשדי־שאול. הנוקמים האלה רודפים אותנו על כל צעד ושעל ואין הצלה.
לעזאזל! אף פעם ובשום מקום בזמן המלחמה לא עברתי ולא חוויתי דבר כזה. אינני מסוגל להילחם ברוחות־רפאים מהיערות. עכשיו אני כותב ביומני ונפחד מסתכל בשקיעת החמה. טוב יותר לא לחשוב. הלילה מתקרב, ואני מרגיש איך מתוך האפלה זוחלים, מתקרבים ומתגנבים צללים, ואותי אוחזת אימת המוות.

מתוך הספר: פרטיזני ויליישצ'יני (פרטיזנים ממחוז ויליקה) מאת: י.פ. קילמוב, נ.יע. גראקוב.

יפה פנחס
בן שלום
נולד בכפר היהודי בילדוגי שעל־יד העיירה שרקובשצ׳ינה, בשנת 1895.
עם התחלת חיסול האוכלוסיה היהו־דית בעיירה יוד (איזור ברסלב) ברח עם בנו מרדכי (מוטל) בן ה־15 ליער זכובשצ׳ינה (סביבות קאזיאן). כששני־הם מזוינים (דצמבר 1941).
ביערות נפגש עם קבוצת יהודים נמל־טים מגיטאות הסביבה. הם התארגנו כקבוצת פרטיזנים. בכפר זאלשיה ירו באיכר אבריאן, בעוון שיתוף פעולה עם הגרמנים, והציתו את משקו, השמידו את משפחת האיכר אבראמיי, באשמת הסגרת ניצולי הטבח בעיירה יוד לידי הגרמנים. באותה האשמה הוצא להורג ראש הכפר בויאוושצ׳ינה (סביבות יוד).
ביוני 1942 השתלבה הקבוצה, כגדוד יהודי ע״ש פונומארנקו, בפיקודו של מאירסון, לתוך החטיבה הרוסית, בעלת אותו שם, שאיזור הפעולה שלה היו סביבות דונילוביץ׳.
בחודש יולי 1942 התקיף הגדוד היהודי את הכפר קורסונקי (ע״י יוד), שהיה קן של ה״סאמוכובה״*. יחד עם גדוד רוסי, במסגרת החטיבה ״ספארטאק״, התקיפו באחד הלילות את העיירה יוד ושרפו את בתי משתפי הפעולה על דייריהם, וביניהם 2 קצינים גרמנים, שהתארחו שם באקראי. בין הבנינים המוצתים היה גם בנין המועצה המקו־מית. פעולת־נקם זו יזם פ. יפה והצטיין בה במיוחד. גם בנו מרדכי הוזכר לשבח בפקודת־היום של המפקדה.
כשהחליט המפקד מאירסון לעזוב את יערות קאזיאן ולעבור לבסיס החטיבה ״פונומארנקו״ באיזור דונילוביץ׳, נשארו יפה ובנו ועוד כמה יהודים במ־קום והמשיכו בפעולת הנקם במשתפי־הפעולה. הקבוצה הטילה את פחדה על כל הסביבה. על ראשו של יפה קבעו הגרמנים פרס – כיכרי מלח.
ב־15 בנובמבר 1942 הלך עם בנו לכפר בויאוושצ׳ינה, כדי להיפרע מאיכר משתף פעולה. משלא השיגו את האיכר בביתו, נשארו ללון באחד החוטורים. כשנודע הדבר לאיכרים, פרצו באישון הלילה ותפסום. את הבן שרפו חי ואת האב הסגירו לידי הגרמנים. הוא ניסה לברוח ונורה.

הירש איינהורן – פח״ת, תיק 62. כהנוביץ – מלחמת הפרטיזנים, עמ׳ 368

דובינסקי בנימין
בן אהרן
נולד בשנת 1902 בעיירה וידז (סביבות ברסלב). אביו היה חוכר אחוזות מן ה״פריצים״. גם בנימין נכנס לעסקי אביו והתחבב על האיכרים. לימים עבר לגור בעיירה יוד.
נמלט ליערות מילק (בין העיירות יוד ופוהוסט) עם כמה מחבריו, מיד אחרי הטבח הראשון (דצמבר 1941). הם הצטרפו לקבוצת חיילים רוסים שהתחמקו מן השבי והלכו מזרחה, כדי

כל הכתבות – מתוך ״לקסיקון הגבורה״
• ״סמוכובה״ – ארגון וולונטרי בחסות הגרמנים להגנה מפני הפרטיזנים שהיו באים לגייס מזון בכפרים.

פרטיזנים בני יוד בבריגדת "ספרטק".
מימין לשמאל: שמושקביץ דוד – סייר, זילברמן טניה – אחות, זילברמן פסח – קשר

Partisans of Jod in the Spartak brigade.
From left to right: Zilberman Pessach – communications, Zilberman Tania – nurse, Szmuszkewicz David – reconnaissance

להשיג נשק ותחמושת.
במאי 1942 חזרו ליערות הסביבה, חמושים היטב כגדוד פרטיזני "שיראקוב" (על שם מפקדם). דובינסקי מונה למפקד כיתה. הצטיין בהתקפת הגדוד על חיל המצב הגרמני בכפר אכרֵמובצי (ע"י ברסלב). הגרמנים הובסו ונלקחו שלל נשק ותחמושת. כן הוכיח את עצמו במארב על־יד הכפר פרג רוד־זאגוריה נגד גרמנים ועוזריהם הביילורוסים.
בנובמבר 1942 יצא לנקום באיכר רוצח יהודים, שמשקו היה על־יד המושבה היהודית לשעבר, בילדוגי. לעזרתו לקח כמה יהודים מהמושבה הנ"ל, ששוטטו ביערות. את האיכר לא מצאו בביתו, והם נשארו ללון אצל אריס אדמותיו. גרמנים שהוזעקו על־ידי איכרים, הקיפו בלילה את הבית והרגו אותם.

הירש איינהורן – פח"ח, תיק 62.

וילקיצקי אברהם
בן משה ומרים
נולד בעיירה יוד (מחוז וילנה) בשנת 1925. למד בווילנה עד פרוץ המלחמה.
נמלט מגיטו קאזיאן (אוגוסט 1942) והצטרף לגדוד "ספארטאק", ביערות הסביבה. השתתף בכל מיבצעי החבלה והקרב של הגדוד.
נפצע בידו וברגלו בקרב ונשאר מוטל פצוע בשדה. בכוחותיו האחרונים זחל למתבן והסתתר בו. חבריו מצאוהו כעבור כמה ימים והעבירוהו למקום מבטחים. בגלל היעדרו של השירות הרפואי לא קיבל טיפול מתאים ומת מהרעלת דם ב־13 בינואר 1943.

לייב צימר – פח"ח, תיק 62

זילברמן שמעון
בן זלמן וחיה־שרה
נולד בעיירה יוד (סביבות ברסלב) בשנת 1919. אביו היה דייג. מפאת העוני בביתם לא יכול להמשיך בל ּמודיו בביה"ס העממי הפולני והיה לשוליית סנדלר.
נמלט מיד אחרי הטבח הראשון (17 בדצמבר 1941) ליערות קאזיאן. במשך חודשי החורף והאביב של שנת 1942 ניטלטל עם קבוצה של נמלטים בחיפושים אחרי נשק ובעיקוב אחרי רוצחי יהודים (כל משפחתו שנמלטה ליערות, הוסגרה על־ידי איכרים לידי הגרמנים). בקיץ 1942 נתקבל לגדוד "ספארטאק", שהגיע מאזורי המזרח.
השתתף בקרבות נגד חילות המצב בווידז, אופסה וכו' ובמארבים על־יד הכפרים אוסצ'ה וואסוויץ'. היות והגדוד הזדקק לסנדלר, אילצו אותו שיחזור לעסוק במקצועו. לשם כך הושיבו אותו בביתו של היערן קובאליונק.
בינואר 1943 עם שחר הוקף בית היערן על־ידי גרמנים. הפרטיזנים שלנו שם הצליחו לפרוץ את השרשרת הגרמנית, אך זילברמן ואברהם יאיר לא הספיקו לעשות כן, ונשרפו חיים יחד עם משפחת היערן בביתו.

הירש איינהורן – פח"ח, תיק 62

מוניץ שלום
בן מאיר ושרה
נולד בשנת 1900 ביוד (ע"י ברסלב). עגלון.
נמלט עם אשתו וילדיו וקבוצת בני נוער ליערות קאזיאן (11.41). אותה

עת טרם הוקם גיטו בעיירה, ופרטיזנים עדיין לא התארגנו ביערות. הקבוצה החלה לחפש נשק אצל איכרי הסביבה. הללו הטמינו נשק שהושלך על־ידי החיילים הסובייטיים בנסיגתם. בהנהגת מוניץ נקמו הצעירים במסגירי־יהודים ובמשתפי פעולה. הם הרגו, בין השאר, את האיכר סטאניסלאב קובאלונק, שהסגיר לגרמנים את משפחת האלפרן ואת שיינה רובאשין, ואת האיכר פיודר ראצ׳ניקוב, שהסגיר את משפחת מינדוב ואת חווה מוניץ לידי הגרמנים.

הקבוצה פעלה כיחידה עצמאית. כשהחלו להגיע ליערות שבויי מלחמה רוסים, שנמלטו מהשבי (קיץ 1942), התארגנו היהודים בעלי הנסיון והשבויים הרוסים במבצעי רכש גדולים ובהקמת גדוד "יאצמינוב" (ע״ש המפקד), שהפך במשך הזמן לבריגדה ע״ש מפקדה שיראקוב.

מוניץ מונה מפקד יחידה שדאגה לאספת נשק. תוך כדי חיפוש אחר נשק נקם באיכרים ששיתפו פעולה עם הגרמנים. לאחר שהגיעו תלונות רבות נגדו על רצח איכרים, הוטל עליו תפקיד האחראי לאספקת המזון עבור הגדוד ועבור מחנה המשפחות (בו התגוררו גם אשתו וילדיו).

באחת מנסיעותיו לאיסוף מזון בכפרים עלה על מארב גרמני ביער וירוב; נהרג עם חברו ש. שטיין (2.43). אשתו וילדיו נותרו בחיים.

הירש איינהורן – פח״ח, תיק 3

טרוק פיוול

גולד בשנת 1912 בעיירה יוד (סביבות ברסלב) למשפחה ענייה. מצעירותו נאלץ לעזור לאביו, בעל־עגלה, לפרנסת המשפחה.

ברח מגיטו וידז ב־5 ביולי 1942 והצטרף לגדוד "פונומארנקו", שפעל באזור גלובוק.

השתתף בהתקפה על חיל־המצב בעיירה קומאי (ע״י האידוצ׳ישוק); בפיצוץ גשר הרכבת בקו וורופאייבה־גלובוק, בחיסול הכנופיות הפולניות ביערות שאמיצי, ועוד.

במארס 1944 יצא לתפקיד אספקה (היה סגן־מפקד מחלקת האספקה בגדוד) למשק קונסטאנטינובה שע״י גלובוק. לפני עזבם את הכפר הוקפה קבוצתו מכל הצדדים על־ידי כוח גרמני, והוא נפל בקרב.

אשר בוצ׳ינסקי – פח״ח, תיק 62

סלובודקה

ברקמן בוריס
בן מירה־לאה ושמואל־הלל

על גבעה בין ברסלב ודרויסק שכנה העיירה סלובודקה. יערות ואגמים מסביב לה ובמרכזה – המבנה הגדול של הכנסייה הנוצרית, שאת כיפתה ראו ממרחק רב. תושביה לא היו רבים; רק כ־200 משפחות ומהן קרוב לארבעים משפחות יהודים. כמה דורות ישבו יהודים בסלובודקה אינני יודע. אין כל מקור כתוב לשאוב ממנו את המידע הזה וגם זקני היהודים מן העיירה, לצערנו, אינם עוד. יודע אני רק, שאמי וגם הוריה נולדו בעיירה זאת. חיים קהילתיים יהודיים לא התנהלו בעיירה. כל ענייני הציבור היהודי סבבו סביב בית־הכנסת היחיד שהיה בה. אבי, שמואל־הלל ברקמן, היה גבאי בית־הכנסת וטיפל בכל ענייני הציבור. בענייני דת נהנו היהודים מעזרתו הרבה של הרב שבתאי רומשיניאט, רבה של העיירה דרויסק הסמוכה. את פרנסתם מצאו היהודים בחייטות, פרוָונות, סנדלרות ומסחר זעיר. ילדי ישראל למדו בבית־הספר הפולני, ולאחר שעות הלימוד המשיכו ללמוד ב"חדר" שקיים את שיעוריו בבית־הכנסת. המורה־המלמד ב"חדר" היה תמיד אדם צעיר שהיה תלמיד באחת הישיבות בסביבה, או אברך צעיר מעיירה כלשהי. המלמד היה אוכל "ימים" אצל אנשי העיירה, מנהג שהיה מקובל דורות רבים בישובים בהם היה קיים ציבור יהודי קטן. רק מעטים מבני־העיירה יצאו ללמוד במקומות אחרים. אני ואחותי הגדולה למדנו בבית־הספר "יבנה" בברסלב. מתנועות הנוער הציוניות היה במקום רק סניף בית"ר קטן. יחסי השכנות בין היהודים והלא־יהודים בעיירה היו טובים מאוד וזאת הודות לראש המועצה שידע לקשור יחסי ידידות טובים עם היהודים.
החיים במקום התנהלו כל השנים על מי־מנוחות.
בסלובודקה היה בסיס צבאי גדול של הצבא הפולני; מקום ידוע בו ישבה חטיבה מובחרת של שומרי גבולות פולין. בפרוץ מלחמת פולין־גרמניה עזב הצבא את העיירה והיא נשארה ללא שלטון. גויי המקום והסביבה ניצלו את האנרכיה והחלו לבוז את רכוש היהודים.

היינו שש נפשות במשפחה. ההורים: שמואל־הלל ומירה־לאה, האחיות: רשקה וזיסלה והאחים: בוריס ולייבקה.
לאחר ההסכם הרוסי־גרמני וחלוקתה של פולין הגיעו לסלובודקה הסובייטים. עם בואם נפסקה ההפקרות והחיים חזרו לאט לאט למסלולם. יהודים חזרו לעסוק במלאכה ובמסחר ללא כל הפרעות. הצבא הרוסי נכנס לבסיס הצבאי הקיים ושמר על החיים התקינים בעיירה ובסביבה כולה. כולם התרגלו למצב החדש וקיוו שיימשך לאורך ימים. אבל מצב זה נשתנה בפרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה ב־22 ליוני 1941. ימים ספורים לאחר פרוץ המלחמה עזב הצבא הרוסי כולו את סלובודקה והסביבה ונע מזרחה. לצבא הצטרף גם השלטון המקומי. שוב נשארה העיירה ללא יד שולטת. הנוצרים המקומיים ואיתם פולנים מן הסביבה מינו עצמם שליטים. בצהלה ושמחה התהלכו ברחובות העיירה והכריזו שהם מחכים לבואם של המשחררים הגרמנים, שישחררו אותם מעול הסובייטים והיהודים. שבוע ימים השתוללו ללא מעצורים. בין הפולנים שבישרו בקולי־קולות את סופם של היהודים בלט בנה של משפחה פולנית בעיירה בשם ריכטר. ביום בואם של הגרמנים ישבנו, היהודים, סגורים בבתינו. איש לא יצא החוצה. מבוהלים ומלאי־פחד ישבנו ותהינו מה ילד יום. ואכן, לא היה עלינו לחכות זמן רב. ימים ספורים לאחר בואם לסלובודקה הטילו הגרמנים גזירות על היהודים. כל שעה, כל יום גזרו גזירות חדשות. "כאן אל תלכו, יהודים", ו"שם על תעמדו"; ומדי פעם כופר־נפש. פעם דרשו זהב, פעם כסף ובפעם אחרת בגדי פרווה וחפצים אחרים. את הגזירות היה הכרח למלא תוך שעות ספורות, ולא – איימו – נהרוג יהודים. באחד הימים מינו הגרמנים ועד יהודים ובראשו העמידו את אֶנטין, יהודי שבעבר היה בעל חנות בעיירה. לפי הוראות הגרמנים היה אנטין קשור ליודנראט בברסלב ומהם היה מקבל את הצווים השונים של הגרמנים. אנו, תושבי העיירה, עבדנו בקבוצות בעבודות כפייה שונות ובמיוחד בהעמסה ופריקה ליד הרכבת. איתי עבדו מולקה גסקין וישעיהו קאנפר.
בוקר אחד נכנסו לעיירה מספר משאיות מלוות גרמנים ועוזריהם. הם עצרו במרכז העיירה והכריזו שהם זקוקים לבחורים יהודים צעירים, לביצוע עבודה מסוימת שלא גילו מה טיבה. הוועד קבע מי מאיתנו ייצא. עלינו על המשאיות וחיכינו לתזוזה. הפחד היה גדול. עלה חשד בליבנו שלא בעבודה מדובר. שאלנו את עצמנו, אם אין אלה השעות האחרונות בחיינו. לאחר כמה שעות התניעו הנהגים את כלי־הרכב ויצאנו לדרך, כשעיני ההורים העצובות מלוות אותנו עד קצה העיירה. הסיעו אותנו לעיירה דרויה והכניסו אותנו לבית־הכנסת הגדול במקום. מצאנו בו יהודים מדרויסק יושבים מבוהלים ומלאי־פחד. הם הובאו לכאן מספר שעות לפנינו. בית־הכנסת נראה כלאחר פרעות: יריעות ספרי־תורה ודפים מספרי־קודש התגוללו על הריצפה. מאנשי סלובודקה שהובאו אתי, אני זוכר את מולקה גסקין, שניאור ביליאק, קאנפר, פאלקה זליגמן ואחדים ממשפחת דגוביץ'. יהודים מדרויה לא ראינו בבית־הכנסת ולא ידענו מה עלה בגורלם.
ירד הלילה. שכבנו על הריצפה וציפינו לאשר יזמן לנו הגורל. עם הנץ השחר העירו אותנו, סודרנו בשורות ויצאנו לדרך. הגענו עד לנהר דווינה. כאן עצרו אותנו. מעל הנהר היה גשר־אסדות פרוש. הגרמנים פקדו עלינו, בצעקות לפרק מיד את הגשר

למרות שלאיש מאיתנו לא היה כל מושג איך מבצעים זאת. התחלנו בכל־זאת בעבודה. צריחות הגרמנים "יודֶה", "יודֶה", בליווי קללות, נמשכו כל העת. העבודה היתה קשה ומפרכת. ברגעים מסוימים כָּשל במקצת מולקה גסקין והגרמנים התנפלו עליו ללא רחמים. שתי יממות ללא הפסקה נמשכה העבודה. הגשר פורק. בגמר העבודה הורו לנו הגרמנים לשוב הביתה רגלי, מי לדרויסק ומי לסלובודקה. המרחק לסלובודקה היה 25 קילומטר. עייפים ורצוצים יצאנו לדרך וחסרי־כוח הגענו, לאחר שעות הליכה רבות, לסלובודקה. בעיירה ישבו כולם מתוחים וחיכו לידיעה מה עלה בגורלנו. חזרנו לבתי הורים. החיים בעיירה נמשכו כמנהגם: עבודות כפייה, לחם צר ומים לחץ. התקיימנו ממכירת רכוש, אותו הצלחנו להסתיר מעיני הבוזזים. כך נמשך הדבר עד לאמצע חורף 1942.

באחד מימי החורף הודיעו הגרמנים שעל יהודי סלובודקה לעזוב את בתיהם ועיירתם, וביחד עם יהודים מדרויסק לעבור לעיר וידז. ליד בתי היהודים הועמדו עגלות־חורף נהוגות על־ידי בעליהן – איכרים מן הסביבה. ליד העגלות התאספו מיד גויים מקומיים מהסביבה הקרובה והביעו את שמחתם שהנה, כפי שקיוו ורצו, יפול כל רכוש היהודים לידיהם. במשך שנים, אמרו ללא כל בושה, חיכו לרגע זה. עצובים ובוכים העמסנו מעט מחפצינו על העגלות ויצאנו לדרך. הדרך לווידז עוברת דרך ברסלב. בברסלב, ידענו, סגורים היהודים בגיטו וגם הם אינם יודעים את הצפוי להם כל רגע. בעת הנסיעה אמרו לנו האיכרים, ש"מאחורי ברסלב מוכנים בורות בשביל היהודים". שמענו את דבריהם ושתקנו. המשכנו לנסוע מבלי לומר מלה ורק כשהתקרבנו לברסלב שבר אבינו ז"ל את השתיקה ואמר, "ילדים, כל מי שבכוחו לברוח יקום ויברח, ימצא מקום להתחבא בו ומי יתן ויינצל. אני ואמא אין בכוחנו עוד לעשות זאת". העצב היה עמוק. לא רצינו להיפרד. נכנסנו לעיירה, וכאן, משום־מה, אזרתי עוז, קפצתי מן העגלה והתחמקתי מבלי שהרגישו בי המלווים. נשארתי לבדי. את הימים הראשונים בברסלב עשיתי בבית ההורים של משה מילוטין. לאחר מכן גרתי יחד עם יהודי יאיסי. מדי פעם היה עלי לעבור לדירה אחרת. ליהודי ברסלב בגיטו אסור היה לצרף יהודים שלא מן המקום. זכור לי מקרה שקרה: לילה אחד נשארתי ללון בבית ההורים של משה מילוטין, שטיפלו בי כבבן־משפחה. בחצות נשמעו דפיקות בדלת. אמו של משה קראה, "מה לכם? האם לא תתנו לישון בלילות?" הסתירו אותי מיד במרתף ופתחו את הדלת. היו אלה יהודים, שליחי היודנראט, שבאו לחפש יהודים זרים.

בגיטו ברסלב נשארתי עד ליום המר, י"ח בסיון 1942, היום בו התחילו הגרמנים ועוזריהם במשטרה המקומית, לגרש את היהודים מבתיהם ולהריץ אותם עד לכנסייה הפרבוסלבית. כעדר־צאן לשחיטה הובילו אותנו. מכאן נלקחו האנשים קבוצות־קבוצות לבורות ההריגה. בקבוצת היהודים בה נמצאתי, סיכמנו בינינו בלחש לבצע נסיון בריחה. אין לנו מה להפסיד. המשכנו ללכת וכשהיינו קרובים לבורות, בערך כ־50 מטר מהם, פרצתי בריצה מהירה ופרשתי מן הקבוצה. רצתי בכיוון פסי־הרכבת ובהגיעי למקום התמוטטתי. כנראה התעלפתי. אינני יודע כמה זמן שכבתי במקום ללא הכרה; אולי יום שלם ואולי יותר מזה. כשהתעוררתי, הייתי תשוש לגמרי. חיכיתי לרדת הלילה ופתחתי בהכנות להתרחק מן המקום. במאמץ רב הגעתי עד

לאגם נוביאטה כשכבר האיר היום. התיישבתי במקום מסתור לשקול את מצבי: לאן אפנה? איזור סלובודקה היה מוכר לי וחשבתי שרצוי שאגיע שמה, אבל איך? בדרך לשם יש לעבור שני גשרים שבוודאי שמורים היטב. אחד מהם גשר הרכבת, הייתי מוכרח לעבור. הגעתי אליו ונצמדתי לארץ לתצפית: השומרים נמצאו על הגשר. הנחתי שעם אור היום בוודאי יעזבו אותו. ואמנם כשהאיר היום עזבו הגרמנים את הגשר. הסתכנתי ועברתי לצדו השני. התקדמתי בדרכים צדדיות ובזהירות רבה כדי לא להתגלות; בדרכים כבר נסעו איכרים שיצאו לעבודה בשדות. הגעתי עד למרחק־מה מכפר גלינובקה. כאן הרגישו בי נערי הכפר ומיד הרימו צעקה גדולה, "ז'יד ' ז'יד", אחד האיכרים, עם קלשון בידיו, התחיל לרוץ לקראתי. כשהיה קרוב אלי ראיתי שהאיש מוכר לי. קישל קראו לו. הוא שלח את הנערים להביא את השוטרים מן הכפר. למזלי הצלחתי, בטרם באו, להתחמק מן המקום ומן הגוי ה"ידיד", שלא אחת ביקר בביתנו לפני המלחמה.

בלילה המשכתי ללכת וביום הסתתרתי במקומות־מסתור שמצאתי בדרך. לאחר הליכה של כמה לילות הגעתי לכפר ברקובשצ'יזנה ולאיכר מילקביץ שהיה מידידי המשפחה. חלק גדול מרכושנו נמסר לו על־ידי אבי לשמירה בימים הראשונים של המלחמה. סיפרתי לו את אשר קרה ליהודים ולמשפחתנו וביקשתי ממנו מקום להתחבא בו. לשמחתי הרבה הסכים מיד. בו ביום הכינו עבורי מילקביץ' ובניו, שהיו אגב בני־גילי מקום־סתר בתוך האסם, שבו יכולתי לשבת. כאן נשארתי זמן ממושך. באחד הימים סיפרו לי בני מילקביץ' שאביהם שוחח עם הכומר בסלובודקה על־כך שנתן לי מחסה בביתו והכומר אמר לו שמצווה גדולה היא להציל יהודי נרדף על־ידי הגרמנים. יש לעשות זאת, אפילו קיימת סכנה בדבר. אדם זה היה ידוע ביחסו הטוב ליהודים. ישבתי אצלם בשקט ובביטחה עד ליום בו ראה אותי שכנו של מילקביץ' כשיצאתי מן האסם. לצערי הרב נאלצתי לעזוב מיד את המקום. בעזרת בן האיכר, שהיו לו קשרים עם ידיד, נרכש עבורי אקדח שהוסיף לי לאחר־מכן בטחון רב. אחרי המלחמה שמרתי עם משפחת מילקביץ' קשר מכתבים שנים רבות.

שוב יצאתי לנדוד. הזמן – חורף 1943. כל לילה חניתי במקום אחר. הקור היה עז, אכזרי ביותר ואני – ללא בגד חם. לאחר הליכה רבה התחלתי להרגיש שרגלי קפואות ואני לא מסוגל ללכת עוד. נמצאתי ליד הכפר גאבייקס. באין ברירה החלטתי להתדפק על אחד הבתים, שמא יימצא איכר שיתן לי להיכנס. דפקתי בדלת בית אחד. איכרה מבוגרת פתחה את הדלת ושאלה לזהותי. סיפרתי לה על מצבי וביקשתי מהם שילכו לספר לגרמנים שנימצא אצלם יהודי חולה והם מבקשים שיבואו להרוג אותי. "חס וחלילה", אמרה הגויה, "לא אלך להודיע לאף אחד. אצלנו תישאר ואני אטפל ברגליך". שמחתי לדבריה ונשארתי אצלם. האיכרה, בעזרת כל מיני משחות ובעיקר במרה של חזיר, טיפלה ברגלי. רק לאחר ימים סיפרה לי שעל שאלות האיכרים למה היא מבקשת כל פעם כיס־מרה של חזיר, היתה עונה שלנכדתה ידיים קפואות. היא היתה אשה מאוד אדוקה. את מעשיה עשתה מתוך רגש דתי עמוק ומטוב־ליבה. הם הכינו למעני בור בתוך האסם, שם ישבתי עד שהגרמנים התחילו בחיפושים בבתי האיכרים. כעבור זמן נודע לי שגילו אצלם – משפחת שביצקי – את הבור בתוך האסם. הצטערתי מאוד על כך. אנשים כמוהם, בעלי רגש־אנושי, בודדים

מאוד היו באותם הימים.

למרות קבלת הפנים העוינת בה נתקבלתי בעבר ליד הכפר גלינובקה, החלטתי בכל זאת להגיע לכפר ולמשפחה מורשקה שגרה בו. משפחה זאת נודעה באנשיה טובי־הלב. לאחר הליכה של כמה לילות הגעתי אליהם. כפי שקיוויתי קיבלו אותי באהדה והסכימו שאשאר אצלם כל עוד שארצה בכך. היו אלה איכרים עניים שמצאו קיומם בקושי וללא ספק משימה כבדה היתה זו עבורם לקיים גם אותי. החלטתי לבוא לעזרתם. מדי פעם הלכתי לכפר ברקובשצ׳יזנה, לאיכר מילקביץ׳, לבקש עזרה ותמיד קיבלתי אותה. באחד מ״טיולי־לילה״ אלה קרה מקרה שהקפיא את דמי: במרחק־מה ממני צצה פתאום חבורת צעירים שרים וצוהלים, וברגע מסוים נשמעה יריה. נראה היה לי שהם יודעים שיהודי אני ולכוד בידיהם. מבלי להרהר רגע הוצאתי את אקדחי ויריתי. מיד נשמעו צעקות: פרטיזנים, פרטיזנים, והם התפזרו. במהירות התרחקתי מן המקום וחזרתי למקום מחבואי מבלי שראני איש.

אצל משפחת מורשקה שהיתי עד לתקופה בה החלו להגיע ידיעות על אבידות כבדות לגרמנים בחזית ועל ראשית נסיגתם. בכפר הופיעו גרמנים ומספרם הלך וגדל. הדי התותחים נשמעו היטב. נראה היה שמפלתם קרובה. עם ריבוי מספרם בכפר גדלה הסכנה לחיי. החלטתי לעזוב את ביתו של מורשקה, שעשה רבות למען הישארותי בחיים. בבגדי איכרים, עם חבל על המותניים, יצאתי לדרך כדי להגיע לכפר לוני, הקרוב לאגם, ולעלות על האי הקרוב לחוף, אותו הכרתי היטב. למזלי גם כאן, כאילו יד הגורל היא, הופיע ליד חוף האגם האיש הטוב, איכר מן הכפר לוני שהסכים להעלות אותי על האי. גם מעט אוכל ומים נתן לי. צר לי שאינני זוכר את שמו של האיכר הזה, והלוא הודות לו ולאחרים כמוהו נשארתי בחיים.

על האי שהיתי כמה ימים. פתע פתאום ירד שקט על הסביבה. החזית התרחקה מכאן. בוקר אחד בא האיכר בסירתו וקרא לי בקול, ״ברקמן הצעיר! איפה אתה? המלחמה הסתיימה״. דבריו הלמו בי. שנים התרוצצתי כזאב בודד רדוף על־ידי מבקשי־נפשי. האם נכונים דברי האיכר הטוב הזה? הניצלו חיי? קשה היה לי להאמין. בזהירות ובפחד מפני עין רעה הביא אותי האיכר לביתו. חלש הייתי. נחוצים היו לי כמה ימי מנוחה ומשפחת האיכר הסכימה שאשאר אצלם. לאחר התאוששותי הודיתי למשפחה בכל ליבי ועזבתי את ביתם. נסעתי לסלובודקה, אולי אמצא מישהו ממשפחתנו. העיירה היתה מלאה גויים. בכל בתי היהודים ישבו גויים. מיהודי העיירה נשארו שניאור ביליאק והאחים גאנס: שלמה, דוד ושלום (האחים גאֶנס עלו אחר־כך לארץ־ישראל). לא התעכבתי בסלובודקה. נסעתי לדרויה לפגוש את דודי ובן־דודי שנשארו בחיים. בן־דודי זוסקה ברקמן עלה לישראל וחי בקרית־מוצקין.

עשיתי מאמצים להיוודע מה עלה בגורל הורי, אחיותי ואחי, אותם השארתי בעגלת החורף בברסלב, בדרכם לווידז, לאחר שברחתי ממנה. מן הבודדים ששרדו מגיטו וידז נודע לי רק דברים כלליים שאין בהם אפילו רמז כלשהו על משפחתנו. ״יהודים מסלובודקה ודרויסק אמנם הגיעו לווידז והוכנסו לתוך הגיטו במקום. הגרמנים לא חיסלו את גיטו וידז אלא העבירו את היהודים קבוצות קבוצות למחנות העבודה שהיו מפוזרים בשטח הכיבוש. בגיטו וידז נשארו יהודי וידז, דרויסק, סלובודקה ועיירות נוספות בסביבה. רק בודדים הצליחו להימלט ולהגיע ליערות בהם פעלו

הפרטיזנים. משפחתי אבדה יחד עם יהודים אחרים במחנות מבלי שאדע היכן ומתי. רק ידיעה ברורה אחת הגיעה אלי: אבי שמואל ברקמן ז"ל הועבר למחנה בלטביה ליד דווינסק, שם מצא את מותו יחד עם יהודים רבים. נשארתי יחידי ממשפחתנו. בדרויה גייסו אותי לצבא האדום ושֵירתי בו עד קיץ 1946. בעיר אורשה שוחררתי מן הצבא. נסעתי לריגה שבלטביה ונשארתי לחיות בה.. כאן נשאתי לאשה את גליה גינצבורג מוויטבסק וכאן נולד לנו בננו שמואל. ב־1957 עלינו כולנו לארץ־ישראל.

קיסלובשצ׳יזנה

קפיצה מאשה
בת צביה ויעקב רוקשין

רצוני להביא בפניכם את סיפורה של ילדה בת 12, סיפור אחד מני רבים ודומים. זהו סיפור־חיי, אותו חוויתי, ואני תקווה שישמש כנר־זכרון למשפחתי שנספתה בשואה, לילדי ונכדי למען לא נשכח את זוועות הנאצים.

נולדתי בבית יהודי מסורתי שאהבה וחמימות שררו בו בכל פינה. הבית ניצב בכפר, קיסלובשצ׳יזנה שמו, המרוחק כ־7 קילומטרים מהעיירה יוד וכ־20 קילומטר מהעיר ברסלב. בזכרוני רואה אני את בית־העץ העתיק בו חיינו בשמחה ואושר; אבי, אמי, סבתא בריינה, הדוד לייבקה וכמובן הילדים: אטקה, מאשה, דבורה, בן־ציון, שמעון ורחל. זוכרת אני היטב את בית־הכנסת שנבנה בשכנות לביתנו, ובעיקר את כסאו של אבי שהיה גבאי בית־הכנסת; כסא מגולף עץ, עשוי בעבודת־יד, רם ונישא מעל יתר כסאות בית־הכנסת: את אבי, היושב בו בהדרת־כבוד ואותנו, הילדים, סביבו מתפללים יחדיו. בימי החורף הקרים, כאשר לא ניתן היה להסיק את בית־הכנסת, היה אבי מכנס את המתפללים לביתנו להתחמם ליד האח ולהתפלל. בכפרנו קיסלובשצ׳יזנה היו כ־32 משפחות, חציים יהודים וחציים פולנים. החיים בכפר התנהלו באווירה טובה ורגועה, כאשר כל לאום מכבד את זולתו. אך לאט לאט התחלנו אנו, הילדים, להרגיש ברוח האנטישמיות הנישאת באוויר, משהו מעין ״יהודיה לכי לפלשתינה״.

בשלהי קיץ 1941, בהיותי בת 12, התחילו להגיע לכפר ידיעות שהגרמנים הורגים את היהודים. יום אחד הופיעו בכפר גרמנים, העלו את היהודים על עגלות של הגויים, הסיעו אותם לעיירה יוד והוציאום להורג. במקרה זה שפר מזלנו; בזכות אבי, שהיה חייט מעולה, החליטו הגרמנים להשאיר בחיים את משפחתי. הימים חלפו, כאשר מיישובי הסביבה ממשיכות לזרום שמועות על הוצאה להורג של היהודים בעלי־המלאכה. אבי אסף את המשפחה

והתפצלנו, כך שכל אחד ברח אל ידידים גויים שהכירו את המשפחה.

לאחר הבריחה מהכפר קיסלובשצ'יזנה הגעתי לכפר פודהייצי אל משפחה פולנית. לאם הבית קראו יוספה. היא הסתירה אותי בעליית הגג. האוכל לא היה מצוי בשפע, אך לא התלוננתי. שמחתי שהחזיקו אותי. היתה זו עונת זריעת תפוחי־האדמה ואם המשפחה ביקשה ממני, כאשר כולם יוצאים, לרדת להתחמם ליד האח.
ירדתי בפחד מעליית־הגג וניגשתי בזהירות אל האח לבל אקים רעש. לרוע מזלי היה הווילון פתוח ובחוץ עמדה בתו של שוטר הכפר. בראותה אותי התחילה לצעוק: יהודיה, יהודיה, ורצה אל עבר מרכז־הכפר להזעיק עזרה ולקרוא לאביה השוטר. המחשבות חלפו במוחי במהירות. החלטתי לברוח. פרצתי החוצה וברחתי אל השדה שהיה סמוך ליער. הסתתרתי בשדה ודרך השיחים הבחנתי בשוטרים על אופניים שמגיעים לבית ועורכים חיפוש אחרי. כאשר לא מצאו מאומה בבית, החליטו להמשיך בחיפוש בשדה. היו בו, בשדה, ילדות רבות בנות גילי שעזרו להוריהן לזרוע תפוחי־אדמה. הפשלתי את מכנסי, במטפחת שהיתה לראשי הסתרתי את פני ועיני ונראיתי כאחת הבנות שיצאה מעט הצידה לעשות את צרכיה.
השוטרים הגיעו קרוב מאוד אלי, חשבו לתומם שאני אחת הבנות והמשיכו הלאה. נשארתי בשדה עד רדת החשיכה. כאשר החשיך, המשכתי לכפר אחר בשם גרדוש לחפש את אבי. כאשר ברחנו מביתנו, אמר אבי שיברח לכפר זה בו היו לו ידידים. כשהתקרבתי לכפר בלילה, שמעתי שהכפר מוקף גרמנים המחפשים אחר יהודים. לא נכנסתי לכפר. החלטתי להמשיך לכפר אחר בשם בדרקי, שם היה להורי ידיד גוי בשם איגור, אדם טוב־לבן ורחמן שעזר לכל יהודי שנקלע בדרכו. התקרבתי בזהירות מרובה אל הכפר, שהיה מוקף עצים. לפתע אני שומעת קול קורא באפילה. נעצרתי מיד והקשבתי; והקול קורא: יעקב, יעקב.... ישראל... ישראל... ואחר־כך: מאשה... מאשה... לא האמנתי למשמע אזני. לא עניתי. ושוב חזרו הקריאות על עצמן. רק לאחר שהקורא זיהה עצמו בשמו, איגור, יצאתי אליו ונפלנו איש בזרועות רעהו. איגור, כהרגלו מדי יום, יצא בשעות בין־הערביים לרעות את סוסו באחו. כשהבחין בי מרחוק החל לקרוא בשמי ובשם אבי בחשבו שאנו יחד. איגור יצא לפאתי הכפר כיוון שהאמין שנגיע אליו לחפש מקלט, אך כיוון שנערכו חיפושים והיה מסוכן להגיע לביתו, העדיף להקביל פנינו בכניסה לכפר ולהפנותנו לעבר אסם התבואה שהיה ברשותו. ישבנו וחשבנו מה לעשות בי. איגור סיפר שאם הגרמנים תופסים גוי משתף פעולה עם היהודים, מוצאים שניהם להורג. ועוד סיפר, שדודַי ישראל ואלתר שהו אצלו ונאלצו לברוח ליער למקום אחר. תוך כדי שיחה החליט איגור, מתוך רחמנות על הילדה הקטנה, להסתכן ולהכניס אותי לתוך האסם שהיה ריק עד כדי מחציתו. הוא החביא אותי בפינת האסם ופיזר מסביבי ומעלי חציר, כך שהנכנס פנימה לא היה יכול להבחין בי. בזמן שהותי באסם היה איגור לוקח במשיכה ממטבחה של אמו תפוחי־אדמה מבושלים ומבריח אותם אלי, וכל זאת מבלי לומר לאמו דבר. באחד הימים הבחינה אמו במחסור והחליטה לשתף פעולה. מבלי לומר לבנה דבר, יצאה לשדה, קטפה צמחי סרפד, הכניסה לסיר עם מעט חלב, בישלה עם תפוחי־אדמה אחדים והביאה אותם אלי לאסם.תקופה ארוכה נראה בעיני מאכל זה כמעדן־מלכים.

במשך ארבעה ימים חזרה תמונה זו על עצמה, עד שנודע שהגרמנים נמצאים בכפר סמוך ועומדים להגיע לכאן.

בבוקר הלבישו אותי בלבוש אחר. נראיתי כגויה, ואיגור הסיע אותי אל מחוץ לכפר. בין העצים חפר שוחה, הכניס אותי לתוכה וכיסה אותה מבחוץ בענפים וזרדים, כך שלא ניתן היה להבחין בי. בשוחה זו שכבתי יומיים. כעבור יומיים עזבו הגרמנים את הכפר ואיגור החזירני לביתו.

באחד הימים שמעתי ממקום שהותי באסם את קולו של אבי שהגיע לחפשני. לא היה קץ לשמחתי לפגוש באבי.

הסכנה סביב ביתו של איגור הלכה וגדלה. אבי החליט שעלינו לברוח ליער. ביער פגשנו עוד יהודים־פליטים מקאזיאן. יחד איתם עברנו את כל ההתקפות שביצעו הגרמנים על היערות.

על־מנת לתת מושג מהי התקפה של הגרמנים: תחילה היו מטוסים חגים מעל ליער ומטילים פצצות, לאחר־מכן מפגיזים בתותחים ובנשק כבד אחר, ואז היו כוחות רגליים מסתערים פנימה, הורגים ומשמידים את כל הנקרה בדרכם. בזמן ההתקפה היינו בורחים ממקום למקום כאחוזי־אמוק. באחד ההתקפות, כאשר חלה רגיעה בהפגזה, החלטנו להבעיר אש על־מנת להתחמם ולחלץ את עצמותינו הקפואות. תוך כדי ישיבה ליד האש התנמנמתי והחלטתי להתרחק לעץ הקרוב. מתחתיו נפלה עלי תרדמה. אבי הרגיש בחסרוני רק לאחר מספר שעות, החל לחפשני אך לשווא, עד שמישהו הבחין בזוג רגליים מבצבצות מתוך השלג. כנראה תוך כדי שינה המשיך השלג לרדת וכיסה אותי. לולא מצאני הלה ודאי הייתי מוצאת את מותי בקפיאה מתחת לשלג. כאשר מצאנו מקלט התחיל אבי להסיר מרגלי את בגדי שהיו קפואים, לעסות את גופי הכחול מקור בעזרת שלג ולחממו ליד האש. במבט על רגלי ניתן להבחין עד היום בחבורות וצלקות שנשארו, סימן לקפיאה.

מצבי היה חמור. לא יכולתי להניע את רגלי והפצעים הציקו לי מאוד. אבי החליט לחפש עבורי מקום מקלט על־מנת לרפא את רגלי, ולאחר חיפושים ניאותה המשפחה הפולנית להחזירני לביתה עד לריפויי או התאוששותי. הוחזקתי בביתם ובמשך שבוע ימים טיפלו בי במסירות בעזרת עלים ומשחות שונות שהונחו על רגלי. ולהבנת הדברים: לא הוחזקתי, חלילה, בתוך ביתם, אלא בתוך רפת יחד עם הפרות, מקום בו היה לי חם והפצעים החלו להגליד. מקץ שבוע הגיעה אם הבית והודיעה שהגרמנים מתקרבים ומחפשים יהודים ועלי לעזוב. במצבי זה לא יכולתי לזוז ולהזיז את רגלי. פרצתי בבכי וביקשתי ממנה רחמים שתשאיר אותי. רחמיה נכמרו והיא ניאותה להשאירני. התחפרתי ברפת מתחת לזבל הפרות ושכבתי כך מספר ימים עד שהגרמנים עזבו.

לאחר תקופה נוספת שוב הגיעה הפולניה ואמרה לי שהגרמנים באים לכפר ואני חייבת לעזוב – אחרת, אם אתפס, יוציאו את המשפחה להורג. הפעם נעשה החיפוש בעזרת כלבים, והיא פוחדת. בצער ובדמעות בעיני הודיתי לה על הטיפול המסור, והתחלתי גוררת את עצמי לחפש את אבי, שפגשתיו אצל פולני אחד. יחד המשכנו ליער. לאחר נדודים פגשנו שוב קבוצת יהודים מקאזיאן. הצטרפנו אליהם, וכך עברו עלינו ימים וחודשים.

באחד הימים נערכה התקפה על מקום מושבנו ביער. כולם נפוצו לכל עבר. לאחר חודש פגשתי שוב באבי. גם הוא, כמוני, רעב היה. התחלקנו במעט זרעוני־אפונה שהיו בכיסי. באחד הימים הלך אבי לחפש אוכל ומצא סוסים שנהרגו בהתקפה גרמנית. הוא חתך נתח מבשר הסוסים, הבערנו אש, הנחנו את הבשר בפח והתחלנו לבשלו. תוך כדי בישול הגיע, כנראה, ריח הבשר לאפם של הגרמנים, והם החלו לירות לעברנו. נאלצנו להשאיר את הבשר ולברוח. ברחנו ליער אחר, בו התאספו הנותרים מהתקפת הגרמנים, ונשארנו שם מספר חודשים.
בימי השהיה ביער הופיעה יום אחד אחותי אטקה. היא סיפרה לנו שהיתה בגיטו קאזיאן ומשם באה ליער. תוך כדי שיחה החלה התקפה גרמנית בליווי מטוסים ונשק כבד. אחותי נפגעה ומתה במקום. בהתקפה זו נהרג גם דודי אלתר שהיה יחד אתה.
במהלך ההתקפה התפזרו כולם ואני, פצועה ברגלי מכוויות הקור, לא יכולתי לרוץ. נשארתי לבדי והתחלתי לבכות. עברה לידי יהודיה מבילג'ואס בשם אסנה. היא אספה אותי אליה, תמכה בי ומשכה אותי אחריה. ברחנו עד שהגענו לקרחת־יער למניעת שריפות, שהפרידה בין שני יערות. קרחות היער היו מוגנות על־ידי הגרמנים מסביב. תוך כדי יציאה נתקלו עינינו בעיניו של זקיף גרמני. מבטינו נפגשו. קפאנו על עומדנו. הגרמני שוודאי חשב שאנחנו לא לבד ובעקבותינו באים פרטיזנים, הסתובב כאילו לא הבחין בנו. ניצלנו את ההשתהות וברחנו ליער, כשאסנה דוחפת אותי מתחת לשיח עד גמר ההתקפה. לאחר מכן נכנסנו ללב היער, שם נפגשנו עם משפחות קרובים אשר טיפלו בי.
ידו של אבי קפאה בתקופה זו, והוא נאלץ לנדוד לבית מכרים פולניים על מנת שיעזרו לו בריפויה.
המשפחה שטיפלה בי החליטה עקב מצוקת הרעב והקור לעזוב את היער, לחזור לכפר ממנו באה, שם השאירה רכוש רב בידיו של גוי ידיד. הגוי קבל את המשפחה בסבר פנים יפות ואמר שאין להם מה לדאוג, הוא ימלא את כל מחסורם. בלילה יצא הגוי, הביא גרזן וכאשר כולם ישנו, הרג אותם עד אחד.
אבי, שמצב ידו כבר הוטב קצת, חזר בינתיים מהגוי. היהודים ביער החליטו על הקמת ארגון פרטיזנים ואבי החליט להצטרף אליהם. גם הנוער הצעיר הצטרף לארגון, אך אותי, שצעירה הייתי, לא הסכימו לצרף. אנחנו, הילדים והזקנים, נקראנו "משפחות של הפרטיזנים הלוחמים". מאז הוקל לנו מאוד. אנשי הארגון היו יוצאים בלילות לכפרים הפולניים, מבצעים פשיטות ומביאים אוכל ומים. בארגון היה חוק שבזמן מחסור במזון אין לחלקו למשפחות. מי שייתפס, דמו בראשו. זוכרת אני בחור בשם אלי ברנמוב שסיכן את חייו וגנב עבורנו מלח ממחסני ארגון הפרטיזנים. כמוהו היו עוד חבר'ה, ובעזרתם הצלחנו להתגבר על הרעב.
יום בהיר אחד, יצאו שני פרטיזנים רכובים על סוסים לרַגל אחרי הגרמנים ולהתריע על סכנה מתקרבת. הם חזרו בדהרה ליער והכריזו שהרוסים קרבים ואיתם השחרור. מובן שלא האמנו להם. לאחר כל התלאות שעברנו, התקשינו להאמין שגיהנום זה יש לו סוף. אולם, כפי שנתבשרנו, אכן הגיעו הרוסים ושיחררו אותנו מהתופת.
עם תום המלחמה פגשתי באבי ליד הכפר בו נולדתי. מהכפר לא נותר דבר – הכל נשרף והושמד.

בגרמניה הכרתי את בעלי אברהם קפיצה, ניצול שואה אף הוא. נישאנו ונולד בננו **הבכור. עלינו ארצה, אבי, בעלי ובני. ברבות הימים נפטר אבי ז״ל בשיבה טובה. כיום** אני אם וסבתא מאושרת ל־3 ילדים ו־5 נכדים.

באשר למשפחתי, סיפור קצר על אחי שמעון בן השש ואחותי דבורה בת העשר. הורי, עם תחילת הפרעות, העבירו אותם לידיה הנאמנות של גויה בכפר אלחובקה, שם שהו שבועיים. באותה תקופה סירבו הילדים לאכול מאכלים שאינם כשרים אותם הכינה הגויה ולכן בישלה עבורם רק תפוחי־אדמה. דבר זה נמאס לבסוף על הגויה והחליטה להוציאם מביתה. הם ידעו שאני נמצאת אצל אחיה, אדם בשם כַּפירוש שביתו ניצב מבודד במקום שנקרא אלכסנדרובה. בצהרי היום שומעת אני, בהיותי על התנור, את הגוי מדבר עם אחותי ואחי ומסביר להם שעליהם לחזור למקום שממנו באו ואחותם מאשה תבוא אליהם בלילה. למרות רצוני לצאת ולחבק את אחַי התאפקתי, מכיוון שהבית היה מלא אורחים ולא רציתי לגרום להסגרתו של הגוי. גם מהתנהגותו אלי הבנתי ששהייתי אצלו מתקרבת לקיצה.
עם רדת החשיכה יצאתי ממחבואי והלכתי לבקר את אחי ואחותי אצל הגויה באלחובקה. הם התחננו בפני שאקח אותם אתי, אך גם לי לא היה לאן ללכת. למרות הפגישה המרגשת והבכי של אחי לא יכולתי לקחתם אתי. ביקשתי שיתאזרו בסבלנות והבטחתי שתוך כמה ימים יגיע אבא לקחתם.
הודעתי לאבי. כאשר שמע זאת, הלך ושכר גוי בכסף רב, על מנת שיקח את הילדים ויכניסם לגיטו בסרקובשצ׳יזנה. בגיטו זה נמצאה אחותה של אמא, ליבה עם משפחתה. היא החזיקה אותם בגיטו עד להתקפת הגרמנים. כולם ברחו מהגיטו וכאשר ליבה ברחה, ברחו הם איתה. בדרך הרגו הגרמנים את ליבה. היא נפלה, והילדים המשיכו לרוץ עד שהגיעו, לא הרחק מהיער, למקום בו עמד בית־מרחץ ריק. מכיוון שהיו עייפים מהריצה, אמרו לאנשים שאיתם רצו להעביר הודעה לאבא ולי שהם עייפים ונשארים בבית־המרחץ ומבקשים שבלילה נבוא לקחתם. ידיעה זו אכן הגיעה אלינו, אך לצערנו, באיחור של שלושה ימים.
אנשים שהגיעו ליער סיפרו לנו את הסיפור: הילדים שהו בבית־המרחץ. לפנות ערב הגיע שומר היער שהתייחס אליהם יפה, נתן להם לאכול ולשתות ואמר שאין להם מה לדאוג, אך במקביל, העביר הודעה לגרמנים שבבית־המרחץ מסתתרים שני ילדים יהודים. הגרמנים ששמעו זאת הגיעו והרגו אותם.
ועוד סיפור קצר על אמי, צביה רוקשין, ואחותי רחל בת השנתיים:
אחרי פשיטת הגרמנים על כפרנו קיסלובשצ׳יזנה השאירו בחיים את הסנדלרים והחייטים. בפעם השניה, כאשר נודע לנו על נסיון חיסול נוסף שגרמנים עומדים לבצע, החלטנו לברוח, אך אמי צביה החליטה להישאר בבית עם אחותי רחל, כי העריכה שאיש מהכפריים לא יקבלנה תחת חסותו עם פעוטה בזרועותיה, שבכיה עלול מהר מאוד להסגירם ולהביא אסון על ביתם ומשפחתם. אליה הצטרפה אמו של אבי, הסבתא בריינה, והן נשארו בבית. הגרמנים הגיעו והעבירו אותן לגיטו וידז. בגיטו זה שהו תקופה קצרה, עד שאחותה של אמי, גרוניה, הבריחה אותן בעזרת גוי לגיטו קאזיאן, שם התגוררה. בגיטו נשארה הסבתא בריינה. באחת הסלקציות

שביצעו הגרמנים נלקחה גם היא, ולמיטב ידיעתנו נספתה בפונאר.
אמא, שהיתה אצל אחותה בגיטו קאזיאן, הרגישה בטוחה עד לביצוע התקפת הגרמנים על הגיטו. משם עברה לגיטו גלובוקי ושהתה בו עד לחיסולו בי״ט באב 1943. שם נספו אמי ואחותי רחל.
על אחי בן־ציון רק מעט ידוע לי: אחרי שברחנו מהבית, הצטרף הוא אל דודי לייבקה, שהיה חייט במקצועו. הם שהו אצל גוי ועבדו עבורו בחייטות. כאשר נסתיימה העבודה ולגוי לא היה חפץ בהם, ביקש מהם לעזוב, לא היה להם לאן לפנות ואז הצטרפו לגיטו בסרקובשצ׳יזנה, שם ניספו יחד עם כל יהודי הגיטו.

יזכּר

יזכר עם ישראל את קהלות הקֹדש
ברסלב אופסה אוקמניץ
דובינה זמוש זרץ' יאיסי יוד סלובודקה
פלוסה קיסלובשצ'יזנה רימשאן
שנעקרו, שנחרבו ושנמחקו באכזריות.
יזכר את בניו המומתים, קרבנות ממלכת הרשע,
שעונו עינויי גוף ונפש במחנות המוות.
יזכר את אלה שגורשו לארץ גזירה ולא נודעו
עקבותיהם
שנרצחו בהמון בשוָקים וברחובות, שהובלו לטבח
בקרונות המות
שנקברו חיים, שנשרפו, שנשחטו, שנטבעו,
שנחנקו
שחולל כבודם ונשפך דמם בידיים טמאות על
קדוש השם.

יזכר עם ישראל את ילדיו מחמדיו, טהורים בני
טהורים
שנגזלו מחיק הוריהם בידי חיתו־אדם והובלו כצאן
לטבח
שנערפו והומתו במיתות משונות
ונערמו ערימות בראש חוצות –
עוללים ויונקים שנופצו אל אבני קיר, ששומטו
מחומות
שחייהם נקטפו באבם בידים אכזריות.

יזכר עם ישראל את טוהר הילדות וזיו העלומים
ואל ישכח את הרשע ואת הזוועות
כל זמן היותו חי עלי אדמות.

הדלקת נרות ביום הזכרון.
עומדות, מימין לשמאל: שמוצר מונקה, רוטנברג מרים, לובוביץ' חנה, מובשנזון שרה, איידלמן פסיה,
קסטרל רוזה

Lighting candles on anniversary.
Standing (from left to right): Kastrel Rosa, Ejdelman Pessia, Movshenson Sarah, Lubovicz Hanna, Rothenberg Miriam, Shmutzer Munka

קהת פוליה (פסיה)
בת פרידה וסנדר (אלכסנדר) וייף

לקהילתנו שאיננה עוד

בימי תחילת קיץ אלה, בחודש סיון, כשכל פרח ושיח מחדשים את צמיחתם הובילו את יקירנו להשמדה.
פורחות ועולות נשמותיהם מעלה מעלה, ודין להם ודברים עם בורא־העולם. "מדוע? למה מכחידים אותנו? על מה העונש הכבד הזה? על איזה חטאים? למה השמידו אותנו בכל מיני מיתות משונות? ואנו, ניצולים מהלהבה הגדולה, מקשיבים לבכי. הוא מלווה אותנו לאורך כל דרך חיינו. לא רק בימי "יזכור" אנו שומעים אותם. *תמיד* אנו רואים אותן, דמויות יקרות, מוכרות ורואים אנו גם את הבית הישן ואת הדרכים בהן הובילו עדת יהודים לעקידה.
טרי הפצע וגדול הכאב, אבל אין בונים חיים בבית־עלמין; ואנו, הנותרים, עזבנו את המקום הארור לתמיד.
דורנו הדווי, שידע חורבן והשמדה, התברך גם בשמיעת שירת הבנין ותקומת הארץ. זכינו למדינה, בה רוצחם הגדול של היהודים – אייכמן – נשפט ובא על עונשו. את האסון שפקד אותנו במאה העשרים, בו רצחו שליש מעמנו, אל לנו לשכוח. זכר הניספים יתמקד בבתינו ובלב כל יהודי. עלינו להנציח בכל הכבוד הראוי את הורינו, אחינו ואחיותינו שהושפלו, הורעבו, הוכו והוכחדו על היותם יהודים.

ברוך יהיה זכרכם, קדושינו המעונים מהגיטואות והמחנות, היערות והקרבות, אתם שחיים הושלכתם לבורות על־ידי הצוררים.
כל הניספים בסערה הנוראה – כבוד לזכרם!

של נעליך מעל רגליך...

דממת־קודש אפפה אותנו עת צעדנו, קומץ שרידים, אחרי האלונקה השחורה ועליה כד חרס קטן, עם חופן אדמה שהובאה מגיא־ההריגה של יקירינו, יהודי עיירותינו, שהוכחדו על־ידי הנאצים הגרמנים ועוזריהם.

קומץ היינו, רק כמה עשרות אנשים. רכוני־ראש הלכנו, צעדינו הדהדו בחלל הדומם של בית הקברות, וצקון־לחש, טבול בכאב צורב וחד בלבנו...

...יושב בסתר עליון...

זה הכול?...

זה מה שנשאר מקהילה יהודית תוססת ומפוארת, מחייה הרבגוניים, מוסדותיה ופעליה?...

כד החרס, עם האדמה רוויית־הדם והעינויים, הורד לקבר ועפר הקדושים התמזג עם אדמת־הקודש...

יתגדל ויתקדש שמה רבא...

דום עמדנו ליד הקבר, בין קברים של שרידי קהילות רבות של יהדות פולין. זכרונות ונשכחות עלו וצפו. נשכחות על חיים שהיו ואינם עוד, על חיים שרק אנו, אודים מוצלים, נושאים את זכרם בליבנו.

יתגדל ויתקדש שמה רבא...

בני ברסלב והסביבה באזכרה שנתית בישראל

Former residents of Braslaw and vicinity at anniversary gathering in Israel

המצבה בחולון
Memorial stone at Holon

יעקב אביאל

מול המצבה

אני כאן, יקירַי, מולכם עומד דום
ותפילה חרישית על שפתי: נוחו בשלום באדמת המולדת.
– יתגדל ויתקדש...

לרגע דימיתי שאני משוחח אתכם,
הן אתם מוכָּרים לי לפי השמות –
ומצבות האבן, רחובות, רחובות,
קריה בנויה, עם רב!
עיירות וכפרים שאני מכיר וזוכר,
– האם מישהו קרא בשמי ובשם אבי?
נכון, זה אני.
אני כאן משוטט, עניתי,
בין העיירות שהכרתי.

וראו: כולם התקבצו חרש
בפאתי עיר הנצח, כעין יריד גדול
של עצמות יבשות הממתינות לתחייה.
מצבות, מצבות, וכתובת "שואה" חקוקה עליהן,
עַם רב, קהילות שלמות,
ומה שנותר מהם, אפר־עצמות.

והאפר הזה בשבילי משפחה,
ושואה בשבילי היא אחים, היא הורים
ואחי הוא מיליון וכאלה רבים,
ומיליונים הלכו והובלו, נדחפו,
וגיא־הריגה נתמלא עצמות.

ועל כד האפר הזה הקמנו האבן לשמור על הכאב,
וסיפור מותם זועק, והפצע צורב
כאלה וכאלה היו וכך וכך ניספו
בוודאי קראו בשמי ברגעים האחרונים
בוודאי רצו מנוחתם כאן.

כאן אני, יקירַי, מול פניכם באבן
במבט מושפל ודמעה מתגנבת
חרישית, חרישית את התפילה אומר,
ודום אעמוד מולכם:
יתגדל ויתקדש....

[המצבה הוקמה בי"ז סיון ה'תשמ"א]

אלה אזכרה...

רשימת יהודי ברסלב והסביבה שנספו בשואה

מוקדש גם לאלה שלא נזכרו כאן ולא נשאר להם גואל...

ברסלב

אברמסון ברל וברטה
בונצ'ה, כתריאל־שמואל
אברמסון חיים־לייב ואשה
ילדים
אברמסון מנדל ויהודית
שני ילדים
אברמסון שלמה־זלמן ורחל
שלושה ילדים
אוירבך ברוך ושרה
אולמן אברשה וליבה
ילד
אולמן אלי־גרשון ומטלה
אולמן אליהו ומטלה
אולמן דבורה־מרל
מוסיה
אולמן זליג ולאה
חסיה
אולמן זלמן ואטל
דוידקה, איצקה, טייבקה
אולמן יוסף ואשה
שני ילדים
אולמן ליובה
אולמן לייב
ליובה
אולמן מוסיה
אולמן משה־אנשל
אולמן פרידה
אולמן רבקה
אולמן רוזה
אברהם, ראובן, דוד
אולמן שמרל ואשה

ניסן־ברל, לייב ועוד בן
אוסטיעוו שלמה ולאה
דוד, מינה ועוד ילד
אוסטר תנחום וסוניה
ילד
אטלס נחום ואשה
ילדים
איידלסון אהרן וניוטה
ילד
איידלסון יצחק וסוניה
שני ילדים
איידלסון כתריאל
איידלסון לאה
איידלסון לייב ואשה
זיידל, יהושע
איידלסון לייזר וסוניה
לייבקה ועוד ילד
איידלסון מנדל וסוניה
איידלסון עזר ושרה
מחלה, שיינקה, חיים
איידלסון שאול
איידלסון שלמה־יצחק
מירקה, אסתר, בתיה
איינהורן אנשל ודינה
יוסקה ועוד שלושה ילדים
איינהורן חלוינה וחנה
איינהורן גרשון וחנה־רחל
שני ילדים
איינהורן ירחמיאל וחיה
איינהורן לייב ואשה
אלכסנדרוביץ בעל ואשה
שלושה ילדים

אמדור אפרים
אמדור חסיה (בת אסתר)
אמדור יעקב וחיה
חנוך, אשר, חנה, זלדה
אסטרייך חיים וגוטה
זלדה, פסקה
אפשטיין אשה
איצקה, מרקה ועוד ילד
ארון מינה
סוניה
ארון שניאור ודבורה
ארונוביץ חיה־לאה
רייכקה, בלומקה
ארונוביץ ישראל וסוניה
לאה׳קה, אברשקה, פאלקה־אלי
ארונוביץ סלובה־חיה
ארונצ׳יק בצלאל ומרי
ארליוק אלתר וחיה
אורי, נתן
ארקליס נחום וגולדה
ארבעה ילדים
ארקליס רייזה

באסל לינה
חיים־אשר, שפסל
באסנר ליבה־דינה
יצחק
בוגומולסקי זרח וחסיה־רחל
שרה־לאה
בודוביץ חיים וחיה
בודזין מנדל וגיטל
שלום־משה, שמחה
בור שלום ואלטה
שמחה ועוד ילד

בורט לייב ואסתר־מוסיה
ישראל, רבקה, מולה, מאיר, שמעון, לייזר
ביילין בנימין ודובה
לאה־מלכה, שמחה, מולקה, פרומקה, מרקה, הודה
ביליאק אברהם ואיצה
וולוול, איטקה ועוד ילד
ביליאק איצ׳ה־פרץ ואסתר
ביליאק דוד
משה, רחל, לייבל
ביליאק דוד־שלמה וסימה־דבורה
משה, רחל, טייבה
ביליאק זיסלה
ביליאק חונה וחוה
איצ׳ה־שמשון, חיה־שיינה, דבורקה, טבקה, נוטקה
ביליאק חונצ׳ה
טוביה
ביליאק חיה־לאה
ולוול
ביליאק יוסל וציפל
ביילה, סוצקה, דבורה
ביליאק מאיר־יוסל ובתיה
לייזר
ביליאק נתן (נוטקה) והניה־ריבה
טבקה, ליבקה, שיינקה, שרה־גיטקה
ביליאק סוניה
חיים־מאיר ועוד שני ילדים
ביליאק קיילה־מלכה
נוחקה, גיטקה, חיים־לייב, חנה־פייגה
ביליאק שמחה
ביליאק שמעון ולאה
ולוול, איטקה

ביליאק שניאור ואשה
שני ילדים
ביליאק שפרה
יענקל
בימבאט לייב ודבורה
שתי בנות
ביצ'ון אידל ובתיה
סנדר
ביצ'ון חיים־יצחק וחנה־רחל
חסיה־לאה, מיכל, משה־הנוך
ביצ'ון כתריאל־לייב ואשה
שני ילדים
ביצ'ון משה הנוך ואשה
שני ילדים
ביק אברשה (אברהם הירש)
ביק יוסף וסוניה
נתן, לייב ועוד שלושה בנים
ביק ירחמיאל ומניה
צילה, פרלה
ביק מוסיה (משה־הלל)
ביק פייגה
בלאכר חיים־ראובן ומוסיה־לאה
שכנא, דוד
בלאכר יצחק ובתיה
בלומה
בלאכר משה־עקיבא וזלטה
שלושה ילדים
בלונוב דוד וחנה
ילד
בלונוב יוסף ואלטה
בלונוב מנצ'יק ובײלה
יוסף, מנדל
בלונוב שלום וליבה־שײנה
ילד

בנד אברהם־לייב וחיה־חנה
שכנא, יהושע
בנק אבא ואשה
אלטקה
בנק אלתר ואשה
חיים־נח, חיקה, מטלה
בנק זלמן־אלי וגולדה־דינה
בנק חיה
בנק חיים־בר ושרה
ילד
בנק חלוינה ותמרל
שפסל
בנק יענקל ובײלה
בת
בנק כתריאל וליובה
רחלה, ישראל, מילה
בנק משה ופראדל
מלכה ועוד שני ילדים
בנק משה־ברוך ודבורה
יוסקה
בק ברוך ומינה
זלדה, בײלה
בק – אביו של ברוך
בר בוריס וסלבה
צביה ועוד שני ילדים
ברגזין שמעון וצילה
פניה, קובה
ברון זוסיה ורחל
גולדה, חנה
ברון מנדל ומטלה
יעקב, אהרן־־נח, מיכלה, לייזר
ברינקר גולדה
ברמן לייב
ברמן משה ובתיה

ברמפוב לייב־מאיר ודבורה
רבקה, אסתר, שמחה, בלומה
ברמפוב משה ושרה־לאה
שני ילדים
גאֶנס אברהם ואסתר־ליבה
שרה'לה ועוד שתי בנות
גאֶנס בן־ציון וחיה
שני ילדים
גאֶנס זלטה
גאֶנס חונה ופרומקה
שני ילדים
גאֶנס חיים ורייכקה
ילדה
גאֶנס משה וציפה
ארבעה ילדים
גאֶנס שלמה־זלמן וחנה
גאֶנס שרה
ארבע בנות
גבלמן שלום ואשה
נחמה, ולוול
גבלמן – אבא של שלום
גוטקין חיים ורחל־לאה
רייזל, גיטל, יענקל
גולדין אברהם־יוסל וריבה־דינה
גולדין בלומה
גולדין חונה ואשה
שלושה ילדים
גולדין לייב ובלומה
ברלה, מיכלה, נתן, אורי, זלמן־אלי
גולדין לייב וחיה־איטה
דבורה
גולדין משה ושרה
אידה, מאיר, לייבל ועוד ילד
גולדמן הירש ואשה
אברמקה ועוד ילד
גולדמן מוטל ואשה
אברמקה ועוד ילד
גולדנסקי שמעון וסימה
איליה, דוד
גורביץ אידל־מאיר
גורביץ חיה
גורביץ יענקל וחיה
מאיר ועוד שני ילדים
גורביץ נחמן־חיים וזיסלה
מנדל, מאיר, חנה, ליבה
גורדון ברל
גינדלין גרשון ושרה־פסיה
מולקה, לאה, לולקה
גינדלין יצחק ואשה
ברוך־יונה, משה, ציפקה, לייבקה,
בונקה
גינזבורג זרח ואשה
ראיקה
גינזבורג טוביה וזלדה
שלושה ילדים
גלזר יעקב ומאשה
אברהם־איצ'ה, ולוולה
גלישקובסקי אמא
אברהם, יטה
גלס לייזר ופייגה
יענקל, ביניש, פרידקה
גמוש לייב
פסיה
גמרוב זלמן וחסיה
שני ילדים
גמרוב פאלה ואיטה
זלמן ועוד שני ילדים

גנדלר שמעון ושרה־רחל
מטוס
גרביץ דוד וטייבל
גרבר ולוול ואשה
ילדים
גרבר יענקל ופייגה
נחמה, מטלה
גרבר יצחק ושרה־רבקה
ילד
גרבר רייזקה
ילדים
גרבר שייעל ושרה־ריבה
שני ילדים
גרינבוים הרשל ומינקה
ילד
גרינשטיין נחום ואשה
אליה, חנה
גרינשטיין שלום ואשה
שני ילדים
גרינשפן ולוול ואשה
יענקל, טוביה ועוד שני ילדים

דגוביץ אברהם ונחמה־רייזל
לייבקה, שמעון, אסתר
דגוביץ בצלאל־יענקל ורחל
דובקה, חונה־זיסה ועוד ילד
דגוביץ דינה
דגוביץ משה ואידה
מוניק, דוד
דגוביץ משה־אלי ואשה
הירשל ועוד בן
דגוביץ שמואל וצביה
בתיה
דגוביץ שמרל ואשה

דובקין אשה
ילד
דובקין חיה
חנה
דוידוביץ שניאור ורחל
ויטה
דייטש אבא וחיה
שפסל
דייטש אברהם־איצ׳ה ואשה
פאלקה
דייטש אנשל
הירש
דייטש בלה
שלושה ילדים
דייטש הירש ואשה
ילד
דייטש ולוול ומירל
בריינקה, מנדל, מילקה, שרה׳לה
דייטש ולוול ואשה
שני ילדים
דייטש זיסקה ופראדל
בת־שבע, חיה־בריינה
דייטש חונה
דייטש חיים־כתריאל ומרים
פריידל ועוד ילד
דייטש חלוינה וטייבל
ילדים
דייטש יוסף־מנדל והינדה
רבקה, מטוס, זלמן, גולדה, פרלה
דייטש יענקל וגוטה
שני ילדים
דייטש ירחמיאל
דייטש ישראל־שבתאי ושרה־חיה־אסתר
ראובן

דייטש כתריאל ואשה
חונה

דייטש לוי וגוטה
שני ילדים

דייטש מוטל וסוניה
זלדה, זלמן, חנה, ישראל־ברל

דייטש מלכה־רייזה
זרח

דייטש מנדל ופניה
דוד, הירש

דייטש סלבה

דייטש פראדל
ביילקה

דייטש שייקה ואשה

דייטש שמעון ואשה
זלדה ועוד ילד

דימנטשטיין אבא ובתיה
מרקה, מולה

הולץ פרץ וגיטל
צביה, גולדה, ראיקה, לאה'קה

וורין אטל
הירשל

וידרביץ שמעון וחנה
רישקה, גנסיה

ישראל – אח של חנה

וידרביץ – אח של שמעון

ויינשטיין איטה

ויינשטיין גיטל
שמריהו

ויינשטיין הירש ודובה

ויינשטיין הנוך וחיה
חיים־אלי

ויינשטיין יוסף והניה
שלושה ילדים

ויינשטיין יעקב וגנסיה
ראובן ועוד ילד

ויינשטיין לוי־יצחק ומרל
שייעל

ויינשטיין לייב וגנסיה
שני בנים

ויינשטיין נחום וחסיה
זלטקה, ליובה, חיים

ויינשטיין ריבה־דינה

ויינשטיין רייזה־מטלה

ויינשטיין שמרל.

וייס חיה־גיטל
ילד

וייף ברל ואשה
בן

וייף הֶסיה

וייף מטוס וחיה־צסיה
זרח, בן־ציון, אבקה, רבקה, שילם,
מטלה, שרה־מרל

וייף פייגה
משה'קה

וינוקור חצקל

וינוקור ראשל

וישקין טוביה ושרה־לאה
יוסף, נחמה, חיים

ולין לייב ודבורה
חנה־איטה, רבקה, מולקה

ולין מרדכי ואשה
ילדים

ולין פייבוש ואלקה
פסח, משה, לייזר, שיינה־חיה

ולין הרב צבי־הירש ושרה־הינדה
בצלאל

זהוריה הרב אברהם־אבא־יעקב ורחל
זהוריה לייזר־איצ'ה
זהוריה מנדל
זובוביץ יצחק ופרידה
שני ילדים
זובוביץ נחמן וסוניה
שני ילדים
זייף אהרן ומרל
זייף ברל ואשה
זייף זלמן־אלי
שתי בנות
זייף חיים־אבא וחסיה
נפתל
זייף חיים־ישראל ואשה
ילדים
זייף יוסל וריבה
מנדל ועוד שני ילדים
זייף ישראל וצירל
זייף לייב ורוזה
אסתר, סוניה, יחיאל ועוד בן
זייף משה־אנשל וליפשה
זלמן, פייגה, סוניה
זילבר איצ'ה־יענקל ודובה
משה־לייב, חיה־אלה ועוד
שלושה ילדים
זילבר ברוך ואשה
זילבר בן של ברוך ואשה
ילדים
זילבר זלמן וחיה־דושה
זילבר יהושע והניה
שני ילדים

זילבר יוסף
זילבר ירמיהו ואלקה־מירה
מינה, ברל, משה, הנוך, שמרק'ה
זילבר מאיר
שני ילדים
זילבר ראובן ויהודית
ליובה, משה, דוד
זילבר שלמה (השוחט) ושרה־לאה
ליובה, בלומה, הירשקה
זילברמן ברוך וחיה
זילברמן ניסן ואלקה
גרשקה
זכרוב שלמה ומינקה
גוטקה, מאיר
זלוטוקריל מאיר ופרומה
הרצל, יענקל, סוניה
זליקמן רבקה
ילד
זק ולוול ושיינה
אפרים, באסקה, פאיה
זקס צילה
אברהם־זלמן, פסיה־דבורה, לייבל,
אסתר
ז'רז'בסקי אברהם־מאיר ורשקה
דוד ועוד שני ילדים
ז'רז'בסקי אפרים ורחל
שלושה ילדים
ז'רז'בסקי יוסף ורחל
משה'לה

חדקל חיים־אייזיק ואולגה
חרט אברהם־ברוך ואיסקה
משה, ישראל
חרט איצ'ה־קופל

חרט יענקל וסוניה־לאה
שני ילדים
חרט לייב ומאשה
מרים, ראובן, סוניה, ברקה
חרט פריידה־רחל

טבורצקי אבא־פישל ואשה
ליבה, איצקה, לוטקה
טבורצקי לייב (יודל) ופסיה־רחל
ברל, מולה, דניאל'קה, פייצקה, חנה
טבורצקי אמא
טודר מאיר וסרל
ארבעה ילדים
טודרס חיים ושרה־רבקה
שלמה, חנה
טוס חונה ואסתר
יצחק ועוד שלושה ילדים

יעקובסון גרשון ודורה
ניוסקה
יענקלביץ ולוול־גרשון ואשה
ילדים
יפה ולוול

כץ אבא ואשה
ילדים
כץ אסתר
כץ זלמן
כץ יעקב ואשה
כץ מנדל וריבה
כץ שרה־לאה

לברטוב לובה וקלרה
איזיה, ווה
לובוביץ אברהם וחיה
לובוביץ משה'לה (בן חנה וזוסמן)

לוין בלומה
לוין הירש ורבקה
לייבל, דובה־זלטה
לוין ולוול ולאה
שני ילדים
לוין אבא של ולוול
לוין ולוול ורייזה
לוין חיה־שיינה
ציפקה
לוין חיה־שרה
לוין חיים ובתיה
צביה ועוד ילד
לוין יהושע ואיסקה
מלכה
לוין ישראל וחסיה
סימה
לוין משה ואשה
לוין משה־ליפא וסימה־ינטה
יהודה, רחקה, פייצקה, מינקה, ולפקה
לוין פרץ ונצקה (נטע)
לייבל
לוין רחל־דיתה
ירוחם
לוץ הרץ וזלטה
מולקה, סימה
לוץ יצחק וסלבה
רייזלה
לין משה־חונה
לין ראובן וטייבל
סוניה
ליף זלמן
ליף יענקל־הירש והינדה
חיים, משה'קה, מינה־ראשה, בנצקה
ליף שלום־ראובן ותמר'ל

פאיה, חיים־פייבוש ועוד שני ילדים

מאגאט יוסף ולנה
נתן ועוד ילד

מאגאט יצחק ואשה
ילדים

מודלין דוד וסוניה
חנה, מולה

מוניץ אליהו־אהרן וצביה
סוניה, יחיאל, שמואל־זלמן, איסר, פייגה־ציפה

מוניץ אפרים ומוסיה
אברשה, אבקה, חיה, מולה

מוניץ ברוך

מוניץ הרץ וגסיה
אברשה

מוניץ ולוול ובײלה
כתריאל־חונה, ציפקה

מוניץ ולוול ואשה
בן

מוניץ זלמן והודה
ראובן

מוניץ חיה
דורה

מוניץ חיים ואסיה
רפאל

מוניץ חנה

מוניץ יקותיאל וחוה
מירה, אברהם

מוניץ לוי־יצחק ורחל
אצקה, שײנקה, פײצקה

מוניץ לײב

מוניץ מטוס ולאה
שני ילדים

מוניץ מיכל־יענקל וריבה־דינה

מוניץ סימה־חיה

מוניץ שמואל־יענקל ואײדל
חנה, אליהו, בתיה, חיים־נח

מוסין יעקב

מזא״ה אליעזר וליובה
ילד

מילוטין אצקה
שרה׳לה

מילוטין בר־לײב וסוניה
חצקל, מינה־ראשה

מילוטין ישראל

מילוטין סרל
סימה

מילוטין ריבה
חיים, ארקה, רחקה, אברשקה

מילשביץ אטל

מינדל יצחק ואשה
שלושה ילדים

מירמן אליהו־נתן ודיתל
חנה, חיה־מרה

מירמן ולוול
אצקה, חנה

מלר לײב וזלטה־חוה
מלר פרײדה
לנה, פסיה

מלר קלמן

מסנגיסר ולוול

מסנגיסר פסח

מרגוליס חיה־ינטה
חנה

מרון בײלה־אסתר

מרון הירש ובתיה
שרה׳לה

מרון זוסיה ורחל

גולדה ועוד בת

מרון חיים ובריינה־מלכה
סוניה, לוסיק, אברשקה, משה׳לה, רחלה, אצינקה

מרון חיים־אייזיק וסופיה
מולה

מרון יוסף־יצחק וסוניה

מרון יענקל

מרון יענקל וחנה

מרון ישראל ושרה
שלושה ילדים

מרון לייב וחנה
שני ילדים

מרון שיינה

נידזביאדוביץ הרב אליעזר־יהודה ובריינה
ילדים

סגל ראובן ושרה
לוסיה

סולובייצ׳יק חיים וקיילה
משה ועוד שני ילדים

סטבסקי חיה
אסתר, משה, רלקה

סטול שמחה־הרץ וטניה
רחל, הירש, סוניה, ליובה

סטול שמעון ואשה

סינגלובסקי אהרן־זליג ואסתר
גוטה, בני, שלמה, יענקל

סלבין יוסף וגיטה
רייזל, פסקה

ספרן־פוקס הרב אלתר מדווינסק

סקוטלסקי ראובן וחנה

סקופייץ הרץ ואידה
רוזקה, הירשקה, חייקה

סקופייץ פייגה ובעל

עפרון שמעון וחנה
חיים, הירש, זאבל

עצין בת־שבע
עוזר

עצין משה־אהרן וחנה

פאר ולוול ואשה
ילדים

פאר חונה־דוד ואשה
משה־לייב

פאר חצקל
דינה

פאר יעקב ורבקה
ארבעה ילדים

פאר פראדל
שני ילדים

פייגין ביניש ואסתר
מוטל, משה׳לה, סימה־גיטקה

פישר אברשה וטויבה
שלושה ילדים

פישר אברהם־לייב ופסיה

פישר אהרן והילדה
דוד, סוניה

פישר איטה ובעל
ילדים

פישר איידה־חסינקה (בת חנה וטוביה)

פישר איסר ושרה־פייגה
ישראל, רבקה

פישר ברוך ובײלה־זלדה
זלמן־וולף, אברהם, גוטקה, רבקה, זלטקה

פישר ברל וברטה
קולקה

פישר הלל וצ׳רנה

פישר ולוול וחיה
איצקה

פישר ולוול וליזה־לאה
פרומה, יצחק

פישר זלמן־יענקל
נפתל

פישר חונה וסוניה
בורקה, אברמ׳ל

פישר חיה־שיינה
פייגה־ציפה, טבקה, גרשון

פישר חיים־בר ופייגה
שני ילדים

פישר יהודה וצילה
זליג, לייב־אלי

פישר יהושע ואטל
שייקה, מאיר ישראל ועוד שלוש בנות

פישר יהושע והניה
חסיה, חצקל, נפתל, מירקה, רחקה

פישר יחזקאל ולאה
חיקה, גוטה, ברל, ליובה

פישר יענקל

פישר ישראל וחיה
דורה, חיים

פישר ישראל־לייב

פישר לאה
גוטקה, חיה

פישר ליובה
סוניה, רחלה

פישר לייזר ואיידל
ילד

פישר לנה

פישר מאיר ודבורה
שני ילדים

פישר משה וליובה

קולקה

פישר נחמן וחיה
שני ילדים

פישר פייבוש וחיה
נפתל, חיים־הירש, גוטמן, גוטקה

פישר רפאל ופניה
יענקל, נפתל, רבקה, אסתר, חסינקה

פישר שרה־גיטקה

פלדמן דניאל ושרה־לאה

פלדמן יהושע ובתיה

פלדמן יעקב ופניה
ילד

פלדמן משה

פלדמן נחום ונחמה
אורי ועוד ילד

פלדמן שמעון
אלי־חיים

פליישמן שמעון ושיינה־מירל
שני ילדים

פליישר שמעון ואשה
שני ילדים

פרומיןביילה ובעל
ילדים

פרומין גדליה ולוטקה
בתיה ועוד ילדים

פרומין חיים ואשה
שלושה ילדים

פרומין ישראל ואשה
שני ילדים

פרומין לייזר ובלומה
מאשה ועוד בן

פרומין מנדל וחסיה

פרומין נחמן וצילה
ולוול

פרומין סוסקה ובעל
ילדים
פרומין סלובה ובעל
ילדים
פרידמן הירש והינדה
פרידמן ניוטה
פרלוב דובה
ראובן
פרסמן ליובה ובעל
ילדים

ציטרון הרבנית רחל
(בתו של ר' יוסף רזין – הרוגצ'ובי)
צינמן ישראל ובתיה
חוה
צינמן ריינה
ילד
ציפוק גיטל
רחל־בתיה, לאה, גולדה
ציפוק שלמה ואסתר
ציפין פלטיאל
צפלביץ ליבר
הירש

קאנפר יקותיאל ושרל
מולקה, אברשקה ועוד ילד
קגן ישראל
זלמן־יצחק
קגן צילה
חסיה ועוד ילד
קובלנץ יהושע
קובלנץ לייב וליובה
ילד
קובנט זלמן ורחל
משה'לה, חיים־אלי

קובנט מנדל וגיטה־רייזה
דינה, סימה
קונין חיה־גיטל
קונין פנחס ואשה
אברמקה, לאה'קה
קונין רחמיאל־איצה ומרי
פריידל
קופקין אליקים ומלכה
שלושה ילדים
קופקין שמעון וליובה
ילד
קוצין חיים־יצחק ושיינה
ולוול
קורבל משה וחסיה
יענקל, הירשקה
קורט זלטה ובעלה
שלום־סנדר ועוד ארבעה ילדים
קורט יצחק ומלכה
רפאל, חיים
קורט ישראל ומטלה
קורט מאיר ופניה
ילד
קורט מינקה ובעל
רותקה ועוד ילד
קורט שניאור וחנה
מוטל ועוד ילד
קליונר גרשון וסוניה
קנטור דוד ושרה־אלקה
יענקל, פרל
קנטור רחל
קנייבסקי ראובן ורבקה
ילד
קסטרל יעקב וזיסלה
מאשקה, זליג, לאה ועוד ילד

קסטרל לוי־יצחק ושרה־לאה

קפלן הירש ולאה
אברמל

קפלן ולוול

קפלן ולוול וליבה

קפלן ירמה וליבה
שני ילדים

קפלן עזרא ופרל
שני ילדים

קראוט לייב ושולה
ילד

קרבייץ חלוינה
מולקה ועוד ילד

קרביץ לייזר וברכה
יהודית ועוד ילד

קרס בוריס וחיה־שרה
ציפקה, אסתר, יענקל קרסין־דניאל

רבינוביץ' זלמן וחטה
ילד

רבינוביץ' לוי־יצחק ורוזה
סוניה, פייגה

רבינוביץ שלמה וגיטה

רבינוביץ' שפסל ודבורה
אלתר, סוניה, סימה, מאשה, טייבה

רוסוניק נחמה
אידל, איטקה

רוקשין פישל וחיה

ריבש זלמן
בן

רייכל גיטל

רייכל גרשון וחיינה

רייכל חיים־ישראל זבתיה
שרה, נחמן, ולוול, זלקה, פייגה, בלומה, משה, יהושע

רייכל יוסקה

רייכל יעקב ובתיה
דבורה, אסתר, מינה

רייכל מאיר ופייגה
חיים־דוד

רייכל מנדל
ברל

רייכל שניאור וחסיה
ילד

ריץ ישראל ובתיה
מרקה, אידל, מטלה ועוד שני ילדים

רפפורט חונה־נח ואשה
ילדים

שותף חנה

שטיין אהרון ופניה

שטיין מלך ורחל
חנוך־איצקה

שטרן הרב משה ובילה
ילדים

שטיינמן אמא
שייקה

טיינמן שלמה ולאה
אצקה ועוד שני ילדים

שטיינמן שניאור ורחל־לאה
שני ילדים

שייבל פסיה

שיינקמן מלכה
ברטה

שיינר יוסף ונצקה
בן

שיינר לייב ופריידל
אברשה, איזיה

שלוסברג הלל ואשה
אבא־זוסקה ועוד שלושה ילדים

שמושקוביץ' אבא ואסתר

שמושקוביץ' יהודה־משה

שמושקוביץ' יהושע ואסתר
שיינקה

שמושקוביץ' שמעון ואשה
שני ילדים

שמידט רוזה
חיה־פייגה, סוניה

שניאור יוסף

שניידר הירש וחיה־מרל

שניידר מאשה
שני בנים

שניידר ראובן ופרידה
טניה, יוסף, חדוה, מולה

שפירא אסתר
חוה, מטלה

שפירא חונה

שפירא שמואל וסוניה
סימה

שפרלינג מיכל־לייב ופרומה
מוסקה, פייגל, דבורה, פנחס, גיטל, רחל

שקולניק ולוול וגולדה
ילד

שקולניק מטוס ורבקה

שקולניק פסח וגוטה
שני ילדים

שקולניק פסח ומטלה
לובקה, יוסקה

שרמן אבא ואשה
יחיאל, יענקל, ליובה

שרמן חייקל

שרמן ירחמיאל ואשה

שרמן לייב ורבקה
מולה, נחמיה, זאבל

שרמן לייב ורבקה
שלמה, מיכל

שרמן רחל

שרמן רייזה

שרמן שרה

אופסה

אבלביץ לייבה וצפורה
משה־בר, יהודית, חיים, מלכה
אבלביץ צבי־הירש ואסתר
לייב, הרצל, כתריאל, בתיה, חנוך
אולמן משה ורחל
אברהם, שלום־מאיר, פייגה, גנסיה, ראשקה
אולמן פייבוש ופרידל
אליהו־גרשון, רחל יהודית
באם הרב אליהו
אהרן
ביקוב אייזיק ובלה
ביקוב חיים־בר ואשה
משה, חוה, בלה־ראשה, רוזה, גרשון
ביקוב לייב וחיה
בירמן בר ואשה
משה, זיסמן, אברהם
בנד נחמיה ואשה
חנוך, משה־יצחק, חסיה
ברחרוב חיים־ישראל ורחל־לאה
ילדים
בשקין אברהם ורחל
דונדה משה־אהרון וחנה
יוסף
דריסביאצקי מאיר ומינה
אליהו, גרשון, אברהם
זילבר אהרן ושרה
צפורה
זילבר יעקב־לייב ורבקה
חנה, רחל־לאה
טודרס לייב וחסיה

לוין, ולוול־זאב ומריאסה
הניה, רבקה, רחל־לאה
לוין חיים־אבא
רייזל, חיה, איסיקה
לוין לייב ושיינה
חיה, חנה, בלומה
לוין נחום ואשה
דוד, אהרן, ליבה־שרה, גיטה, דבורה
ליברזון (מוניץ) אסתר־גולדה
פייגה, לוטקה, חנוך
ליברזון משה־בר ואשה
מרדכי, אברהם, רחל, קיילה, הנדל
ליפינסקי גרישה ורייזל
דוד, מינה

מדזוקיס ברוך־יצחק ורחל
ציפה, חוה
מוניץ ולוול ורחל־לאה
גנסיה, שרה־רבקה
מוניץ ולוול ושיינה
ארצ׳יק, זלמן, שרה־רבקה, גינשקה, רחל־לאה
מוניץ זכריה ופייגה
אטקה, שמואל־איסר, לייב, פסקה
מוניץ חונה ואטל
לייב
מוניץ לייב וחנה
איטל, סימה
מוניץ מלך
מוניץ משה וחיה־ריבה
קיילה, שרה־לאה, בתיה, שניאור, ליפקה
מוניץ שלמה וחיה
יצחק, רחל, ראובן, חוה
מוניץ שמואל־הירש וחיה

פידלר סימה (שמעון) ואשה
ילדים

פישמן לייב ואשה
מתתיהו

פרץ בר וליפקה

קיאצקי זלמן ואשה
הירש, מנדל, רייזל

רוזנברג לייב וחיה־פסיה
גרשון

רזניק לייזר ואשה
טניה, חסיה

רייכל אבא וינטל
שמואל, לייב, יעקב

רייכל שמואל והניה
משה, שמחה, פייגה, שרה

ריץ כתריאל ואשה
אברהם־יצחק, מתתיהו, תנחום

רפפורט שמואל־הירש ויהודית
לייבקה

רפפורט חיים־אבא ורחל

שניידר ביילה
בנימין, סלבה

שניידר הרצל וצ׳רנה
יוסף

דובינה

אזבנד יוסף ורחל־דינה
אידלמן מלכה

בלאכר ולוול וגולדה
יענקל
בלאכר יודל וחנה־לאה
בלאכר ליבה
ריבה־מטלה
בלאכר ליובה
שרה־רייכקה, גיטקה, רחלה, ברכה

גולדין הנוך ורחל
שיינה־אטקה, מנוחה, יענקל ועוד ילד
גורביץ זכריה ומושל
רייזלה, מרדכי ועוד בת
גורביץ מלכה
גורביץ ציפה־חנה
שרק׳ה, קופקה, יענקל, רחלה
גורון פסל
זלטה

דייטש אברהם ובאסל
מאנצ׳יק, הירשקה, מאיר
דייטש אברהם וזלדה
לייזר־משה, לאה, רייזקה, אצקה
דייטש אברהם ורסל
שלמה־איצ׳ה שמעון־דובקה, מיכל
דייטש ברל וזלדה
שרק׳ה, יוסקה
דייטש הלל ושרה
חוה
דייטש ולוול וטייבה
לאה, ליבקה, חוק׳ה, פרץ

דייטש חיה־רחל
ליבה־הינדה, הירש, לייזר, אלקה
דייטש חיים־אייזיק ודינה
קיילה־רבקה, איטקה, סירקה, דוד־שלמה, פסיה־פייגה, שייקה, מושקה
דייטש יוסקה ואסתר
הירש, רייזקה, ברוך
דייטש יצחק וליבה־רחל
סימקה, קלמן־יוסל, לייבל
דייטש ישראל־אלקה ורחל
שני ילדים
דייטש פרץ וחנה
מיכל, מנדל, ולוול, דושה־רחק׳ה
דייטש רבקה
מינדל
דייטש ריינה
דייטש שמואל־אבא

ויינר יוסקה וליבה
שלושה ילדים
ויירון אברהם ורבקה
וישקין איידל
מנדל, גדליה, בתיה, שיינקה, גסקה
וישקין גרשון ומושה־מרה
וישקין דוד ודינה
אפרים, חיים־לייב, ריינקה, ביילה־מאשקה
וישקין ולוול ולאה
שרק׳ה, חנה, לייב
וישקין חיים וחיה־בתיה
ארבעה ילדים

וישקין יודל
שלושה ילדים
וישקין לייב ופייגה
אברהם־חונה
וישקין ראובן ורחל
בתיה, מולקה ועוד ילד
וישקין שרה
מירה־זלדה, נחמה, משה, פסיה־רחל, אברהם־איצקה

זאק אברהם־איצ'ה ומינה־אלקה
שלושה ילדים
זילבר אבא ומירל

חציאנוב ישראל וחנה
שיינקה, לייבקה, רייזקה, נחקה, דודקה

לוין מוטל וסטירל
ברל, חיה־שרקה, דודקה, חיים־אלקה, אברמקה, שייעל
לוין שלמה ושרה־דיתל
שיינה־רבקה, חיה'לה
לוץ הרץ וזלטה
סימקה, שמואל, אברמקה

מרון אברהם
מטקה, חסיה, שמואל־כתרה
מרון בייניש ואלטה
טייבקה, וייצקה, אלי־בר, עזריאל, בריינקה, צאלקה
מרון בצלאל
שלמה, צ'רנה, מטקה, הירשקה, רחלה
מרון גרשון ושרה
שלושה ילדים
גיטל, אמה של שרה

מרון זכריה וצביה
מרון חיים וסימה־פייגה
שני ילדים
מרון ישיקה וציפקה
ישראלקה, פייגה־מרה
מרון מאיר וחיה
ישראל
מרון נחקה ושרה
שני ילדים
מרון נתן וחנה
אברהם־הירש, דוד, שמואל־פייבוש, יעקב
מוניץ לאה
מנדל, חיים־איצקה, חיה־רבקה, בנצקה
מושקט תנחום ושרה־חינה

סקופיץ הירש ואסתר
סקופיץ הירש ופרומה־ברכה
מינה־גיטקה, גדליה, ליבה־ריבה, מנצ'יק
סקופיץ ולוול ואיידל
ילד
סקופיץ ישראל וזלטה
ליפה, שיינה, חוה
סקופיץ לייב ודובה
איסר־בר ועוד שני ילדים
סקופיץ משה־ניסן וגוטה
ילד

פייגין ישראל־יצחק
אשר־בר, ראובקה, פייבקה, שיינה־חיה
פייגין לייב ושיינה־פסיה
ילד
פייגין שלמה־איצ'ה ורבקה
פריידקה, סימקה, גסקה, מולקה, שלמה־איצ'ה, גיטקה, מנדל

פייגין הרב שמואל וצ׳רנה

צוקוריה אייזיק ואסתר־הניה
ילדים

רבינוביץ׳ ינטה־לאה

רוקשין חיה־הינדה
שמעון

רפפורט אברהם־יענקל וסוניה
אנשל

רפפורט חונה־נח וחנה
חיים־דוד, גרשון־איצ׳ה, שרה־רבקה,
חיינקה, קיילה־דבורקה

שטיין הירשל וחנה־חיה
מנצ׳יק, איצקה, מינקה

שטיין נח וחנה
שני ילדים

שניידר אברהם־יענקל וסטירל
הנוך־איסר

שניידר דוד ורחל־לאה
שרה־זלדה

שניידר הניה

שניידר יוסף

תודר חנה־מוסיה
משה

תודר נחוםושרה
פרידה, ליבה, צביה, משה

תודר שרה
דובה

ביילה ״די שמידערקע״ (אשת הנפח)
אסתר

נתקה ״דער שטומער״ (האילם)
ואחותו שרה

זמוש

גמרוב חיים ושיינה

דייטש הירש ואסתר

זכרוב לייב ולידיה
שני ילדים

זכרוב מנחם־מנדל
בת־שבע, יוסף

פינצוב אסתר (בת סוניה וחלוינה)

פינצוב ליובה

פינצוב צביה

רוקשין גולדה
חוה

שפירא בתיה
פייגה, גרשון, ליבקה, ינטה

שפירא מרי

שפירא ציפקה
ילד

יאיסי

ברמן שרה־אסתר

חנין לייב ופייגה
שלושה ילדים

חנין מאיר־ליפה ומטלה
שרה, רחל ועוד בן

חנין משה ושרה
שתי בנות ובן

כץ אסתר
ילד

כץ ולוול ואטל
מאיר ועוד ארבעה ילדים

מוניץ ישראל־גצל ונחמה
חיה, דניאל, שרה

מוניץ לויק ואשה
אברהם־יענקל ושתי בנות

מוניץ משה וגיטל
בת ושני בנים

מוניץ רבקה

פאר יענקל ורבקה
שלושה ילדים

פסטרנק מאיר ורחל

ציפין אסתר־רחל

ציפין ברל ואשה
שתי בנות

ציפין לייב ורחל־לאה
רייזקה, בלומקה, רבקה

ציפין פיילקה ושיינה
בת

ציפין פלטיאל והינדה
מאיר ועוד שלושה ילדים

ציפין נחום ורחל
לאה, חנה־ציפה, חיים־שמרל, אסתר, שלמה, רפאל, לייב

ציפין נחום־בר ואשה
שלושה ילדים

ציפין שלמה ואשה

רוקשין הרב ר' איסר

רוקשין בנימין ואשה
מנדל, נחמה ועוד ארבעה ילדים

רוקשין בתיה ובעל
מנדל, נחמה

רוקשין ישעיהו־בייניש

רוקשין פישל

שפירא ברל ופראדל

שפירא ישראל ומלכה
מאיר ועוד ארבעה ילדים

תרשיש אידה
יצחק, חנה

תרשיש הרב חיים ואיטה־פייגה
מנדל

אייזיק (הסנדלר) וליבה
בן ובת

בלומה ובעלה (הנפח)
שני ילדים

ברל וסוצקה
שני ילדים
גיטל אשת אברהם־יענקל ז"ל
אסתר, חוקה ועוד שני ילדים
יענקל־נחום ופייגה
שלושה ילדים

ישראל־יצחק
חיים־ראובן
שלום בן־אליהו ואשה
שני ילדים
שרה (האלמנה)
אברמל, מוסיה

יוד

איידלמן שפרה
מוטקה, לויק
איינהורן הניה
איטה־ריבה
איינהורן מרדכי והניה
זלמן־יצחק
אלטהאוזן שלמה וריבה
שני ילדים
אסטנוב יצחק־קופל וחנה
הנוך, צירה, פייבל, שייקה
אסטנוב לייב ובײלה
דבורה

בודין גבריאל וגניה
ילדים
בור חיים שלום וגיטל
בינקוביץ' מקס וחנה
רבקה ועוד בן
ביצין אברהם־יצחק ובתיה
בירגר יעקב וליבה־פרידה
משה, דינה, חנה
בלאכר חונה־לייב וחנה
בצלאל, פסח, יוסף, גולדה

ברז לייב ורייזל
אבא
ברחרוב דוד־שלמה ורחל־לאה
זלמן, ברוך, ולוול
ברחרוב חיים ולאה
ברנמוב גדליה ואסתר
ברל, שרה, שמעון
ברנמוב הניה וחיים־זליג
ילדים
ברנמוב הרצל וריבה
ברנמוב זליג ושיינה
גיטל, צ'רנה, חיים
ברנמוב זלמן ושיינה־לאה
גולדה, חיה־סלובה
ברנמוב הרב ר' יוסף
ברנמוב לייב וליבה
ולוול
ברנמוב שמואל ופסיה
ילדים

גוטקביץ' ארקה ופסיה
זלמן, שולמית

גורביץ גרשון ואשה
ילדים
גורביץ חיים־יודל ושרה־לאה
גורביץ יצחק וסימה
חיים ועוד בת
גורביץ מיכל ואיידל
גינדלין אלתר ושיינה
יהודית, מולה
גינדלין שמואל ואשה
בן

דגוביץ ברל וציפה
חיה, אסתר
דגוביץ' ישעיהו וגולדה
יוסף
דובינסקי אבא וחיה־צ'רנה
דובינסקי בנימין ואשה
דובינסקי ישראל וחיה
שפרינצה, אהרן, הינדה, ועוד ילד
דרוקר משה ושיינה

וילקיצקי משה ומרים
אברהם, הינדה

זילבר דוד־אלי ואסתר
ברל, לייזר, בתיה, שיינה
זילבר יוסף ורייזל
מולה
זילברמן חנה
זילברמן זלמן וחיה־שרה
מטלה, שמעון, ביינישׁ, אטל
זילברמן יודל וריבה
ילדים
זילברמן לוסיה
דבורה

זילברמן פֶּלטה
זק אלי־לייב ואשה
ריבה, יעקב
זק ברוך ושיינה

חידקל אברהם ובלה
שרה־מרים
חידקל לייב וחנה

טרוק פייבל ושיינה
מאיר

יפה פנחס ואשה
מרדכי, מטוס
יפה שלום (שילים)

לויטנס חיים ואשה
שני ילדים
לויטנס ישעיהו וסלבה
דוד, שרה־מרים
לוין משה ונֶחה
מולה לייב
לוריה אברהם ומירקה
חיים, גולדה

מאירוב יעקב ושיינה
אסתר, מלכה, ריבה, ישראל־יחזקאל
מאירוב לייב וצפורה
מאירוב משה־גדליה וריבה
חסיה, חיים, לייבל
מוניץ אברהם ואשה
שני ילדים
מוניץ הלל ודובה
בנימין, דינה
מוניץ הירש ומטלה

מוניץ חיים־ישראל ושרה־ריבה
יחזקאל

מוניץ מאיר ואיטה
סימה־חיה, שולמית, בן־ציון

מוניץ ראובן ואשה
שני ילדים

מוניץ רחל

מוניץ שרה
רחל

מוניץ שרה
שלום, חוה

מוניץ שרה־חנה

מוניץ שרה־לאה

מוסקט אמא
ברל

מושקין חיה
ולוול, יצחק, מולה

סגלובה

סטולר בתיה
שרה

סטולר מאיר ופסיה
מינה, סוניה, משה

סטרובין חיים ופסיה
גיטל, יוסף

סטרובין חיים וריבה

סמובר חנה־אטל
ריבה

פייקין ישראל ויוכבד

פייקין שמואל וחיה
שלום

פינצוב אורי־ישעיהו וטייבל
אהרן, פישל, שפרינצה

פינצוב ברל־מרדכי ופרומה־רחל
ליבה, אסתר, אטל

פינצוב מרדכי ורייזל
אשר, אסתר

פינצוב נתן
ליבה

פינצוב הרב קלמן ואשה
ילדים

פישר חיים וריבה

פישר הרב יוסף ופייגה
שני ילדים

פישר יצחק וחיה־שרה
אהרן־לייזר

צימחוביץ' חיה־גיטל

צימחוביץ' יהושע־אברהם ולאה
לייב, הינדה, מרים, מאיר

צימחוביץ' ראובן וליבה
מרים, רחל־לאה, מאיר, הניה

צימרמן חוה
קיילה, יעקב

ציפין חיים־לייזר וחוה
שלוש בנות

ציפין שמואל־אליה ורחל

צמח בן־ציון

צמח לאה

קמפר זלמן וריבה
מרי, שרה, יהושע

קפלן אידל

קפלן יעקב והניה
כתריאל, עזריאל

קפלן מאיר וחיה־פרומה
רייזל, ברל, לאה־מוסיה

קפלן פייגה
כתריאל, שבתאי, צפורה, מלך

קפלן צדוק ואסתר
כתריאל

רובינשטיין גנטל ואשה
ילדים

רוזין אליהו ומאשה
רבקה, רפאל

רומין אברהם וגולדה
שני ילדים

רומין אברהם־יצחק ואשה
משה, אהרן, לאה

רוקשין איסר וריבה
חיה־שרה, פריידל

רוקשין חנה

רוקשין ישראל ושיינה
שמואל, יצחק, צביה, אטל, פסיה

רינג ציפה
הנוך

רפפורט שמחה־בונים וצביה

שולקין יצחק ובריינה
זלדה, נחמה, גולדה

שולקין מאיר וריבה־גוטה
זלמן, דוד, פרץ

שטיין זוסמן וצירה־פאייה
יצחק־קופל

שטיין יעקב־מאיר ואיטה
חיים־שמחה, הירש־לייב, חיה

שמושקוביץ׳ בנימין ובלה
פסח

שמושקוביץ דוד וחנה

שמושקוביץ׳ לייזר

שמושקוביץ׳ מאיר וסוניה
פסח, ינטה

שמידט מאיר־לייב ומלכה

שפיר גדליה ושרה
חיים־נוטה, ברל

שפיר משה ושיינה
ילדים

שקולניק אסתר
ליבה, רייזל, יוכבד

שקולניק בלומה
בת

שקולניק דוד־שלמה ושרה

שקולניק ישראל וריבה
יוסף

שקולניק לובה
שני ילדים

שקולניק משה־אהרן ופרידה
דובה, יוכבד

שקולניק ראובן וחיה־פייגה
רייזל, יוכבד, יעקב, חיים־יצחק

שרגוביץ׳ בנימין וטניה
ריבה

שרגוביץ׳ חיה־בלומה
ליבה, אידה

שרגוביץ׳ נחמן־לייב
מאשה

סלובודקה

אידלמן מוטל ולאה
ילד

אמדור לייזר ואשה
בת

אנטין ברוך ושולה
מרל

ביליאק סוניה
ילדים

בימבט יונה וחיה־דינה
ילד

ביק דוד וחסיה
חיים־בר ועוד ילדים

ברקמן שמואל־הלל ומירה־לאה
רסקה, זיסלה,לייב

גאנס בן־ציון

גאנס שרה
ילדים

גמרוב זלמן וחסיה
יוסף

גנדלס דוד וחסיה
ילדים

גסקין הלל ושרה
מולקה

דגוביץ' חיים־הנוך ואשה
שרה־בתיה, כתריאל

דגוביץ' מרקה ובעל

דגוביץ' נחום ואשה
שלמקה ועוד ילדים

דגוביץ' סנדר וחסיה
ילד

דגוביץ' שמואל ושיינה־מירל
לייבקה, שרקה, פרומקה

דגוביץ' שמעון־בר וחיה־ריבה

דייטש אידה ובעל
דייטש ישראל

וינקור חסיה
מינדל

זליקמן חוה־סלובה
פאלקה, יענקל, רבקה

זליקמן ריבה
בת

זליקמן (אמא של ריבה)

חידקל אברהם־יצחק והינדה

חזן טייבקה ובעל
ילד

חזן (אבא של טייבקה)

חזן מוטל וליבה
ילדים

ליף זרח ואשה
ילדים

ליף פרידה
אברהם־יצחק, זלדה, שלום, רחלה,
מנדל

ליף בעל ואשה
ילדים

סמובר אברהם־יוסל
לובה, חיה, בלומה, חונה
סמובר אחות של אברהם יוסל
סקופ ברל ואשה

קאנפר זליג ואשה
ילדים
קאנפר יהודה וחסיה־לאה
חיים־שייקה רחל־רייזל, אהרן־דוד

קאנפר שלמה ונחמה־דבורה
רוסוניק יענקל ואשה
שוורץ לייב ואשה
שולמית, מרקה
שטיינמן צביה
זלקה (הקצב) וליבה
ילדים

פלוסי

איידלמן יצחק ולאה
גולדה, זלמן, רייזקה

ברקן גניה
אליק
ברקן הלל ודינה
מינה
ברקן חיה
ברקן מריאשה

וישקין לייב ופייגה
אברהם־חונה

לוין לאה
חיה־שרה

מודלין יוסף־לייב ושפרה
אברמקה, שרה־רבקה

מילונצ׳יק הנוך וחיה־רבקה
רחל־לאה, שמואל, שלמה, רייזקה, ישיקה, איצקה, ברקה, שלום, נחקה
מילונצ׳יק ישראל ושרה־מאלה
פייבקה, איצקה, קושקה, ישיקה, פייגה ועוד חמישה ילדים
מילונצ׳יק פייבקה וחנקה
ילד
מרון יודל ומינה
אסתר

שלוסברג הנוך ופראדל
ארבעה ילדים
שלוסברג ישראל ורחל
מאנקה, זלמן, נח, לאה, טייבה ועוד שני ילדים
אסתר בת אפרים

קיסלובשצ'יזנה

בור זלדה
ליבה, נחום

בנד יעקב ואשה
שני ילדים

בנד ירחמיאל ואיטה

בנד פסח ונחה
מרדכי, אסתר

גולדמן אלתר ומושקה
פריידקה, רבקה

דייטש משה־מאיר ושרה
סימה

מוניץ ראובן
ישראל, בת־שבע, לייב

מכניק ברוך

מכניק חיים

מכניק שלמה־אשר וחנה
אברהם, שמעון, שמואל

סולוביי בריינה
לייב

קפלן אברהם וליבה
שלמקה, פייגה, משה'לה, ינטה

קפלן יהודה־לייב ורייזל
יענקל, ינטקה, שלמה

רוקשין אברהם וינטה
ליבה, ברל־מרדכי

רוקשין אברהם־אבא ושרה־לאה
אלתר

רוקשין ברל והניה
אטקה, יצחק

רוקשין גולדה
חוה

רוקשין השל וזלדה
זלמן, שרה

רוקשין טייבקה
מיכלה, אלקה, בתיה, סימקה

רוקשין יענקל ושרה
פריידקה, משה־ברוך, מיכלה

רוקשין סלבה

רוקשין פייגה

רוקשין צביה
אטקה, דבורקה, בן־ציון, רחל, שמעון

רוקשין ריבה־דינה

שטיין דוד־שלמה וגרוניה
סימה

שמושקוביץ' ירחמיאל וגיטה
חיים

שמושקוביץ' שמואל־גרונם ואסתר
בלומקה, יצחק, מרדכי

אברהם־יוסל (המלמד)

רימשאן

איינגורן חנה־הניה

איינגורן לייזר ואסתר־שפרה
ילד

איינגורן לייזר ורחל

איינגורן משה ואיטה
אברהם, אידל ועוד בת

איינגורן רחל־לאה

ארון דינה

ארון חיים

ארון משה ולאה
גיטה, חנה

ארון נחמיה ומרה
נחום

ארון נחמן ושפרה
יעקב, ביילה

ארון פולה ולאה
מאיר, חנה־איטה, ריבה

ארון שמואל־איסר וברטה
אברהם, טובה, מירה, גילה

ארון שמואל־יוסף וחוה
חיים־ראובן, מאיר, חונה ועוד בן

ארון יוסף

באיקוביץ׳ מנדל וצירה
גיטה

ברינקר הירשל
לייב, גולדה, זלמן־דוד

גימזבורג אברהם־לייב
חיה־איטה, פישל, איצ׳ה־בר

גלוט משה
חיקה, ליבקה, פסקה

גלוט שמעון וליבה
שני ילדים

גלוט שמעון ומרה
שני ילדים

דובינובסקי שושה

דייטש צירלקה וחיה
שלושה ילדים

המבורג איידה

וולפוביץ׳ מאיר ואיידה
בת

וולפוביץ׳ שלום וחנה
שלושה ילדים

וולפוביץ׳ שמעון־וולף
ינטה, חסיה, ריבה

זק לייזר־בר וחיה
יוסף, יצחק ועוד שני ילדים

לוין יהושע־אבא וביילה
ישראל, שרה, ויטקה

לוין ליבה
שלושה ילדים

לוין לייב ושיינה
שלושה ילדים

מובשנזון אבא ורחל־לאה
שרה־לאה ועוד בת

מובשמזון אטל
אלי־יקום

מובשנזון דוד ושרה
זוסיה, אלקה
מובשנזון ליבה
אלי־יקום, רחל־לאה, שרה־אלה, יהודה
מובשנזון ראובן־שמרל
מצקין דוד ואשה
ילד
מצקין משה־אהרן ואשה
שני ילדים
מצקין שלמה־יענקל ופסיה

פייגלמן חונה וויטה
שני ילדים
פישרמן ישראל ומרה
מוטל
פישרמן משה־בר ודבורה
ילד

קורבל ולוול ואלקה
ברוך, אברהם־איצ'ה ועוד ילד
קריצר איידל
משה

קריצר אפרים
אברהם־איצ'ה, לייזר ועוד בן
קריצר יצחק ואסתר
ישראל
קריצר ירחמיאל ואשה
שני ילדים
קרסין אברהם־שמואל וריבה
סוניה, חנה
קרסין זרח וחיה
ביילה ועוד שני ילדים
קרסין יוסף ופסיה
שני ילדים

שדור הירש־ברל ורחל־לאה
שלטייסקה חיים־משה
פייבקה, רחל־איטה, חנה־שרה
שלטייסקה ליפה־לייזר וליזה
שלושה ילדים
שליטן יצחק ואלקה
משה

ברל (השוחט) ופייגה
ארבעה ילדים

מיין חרובע היים

(פארקירצטער טעקסט פון העברייאיש)

פון דער רעדאַקציע

דאָס בוך, וועלכן, מיר לייגן פאָר, אַנטהאַלט עדות, זכרונות און דערציילונגען פון ייִדן פון בראַסלאַוו און די אַרומיקע שטעטלעך און יישובים אָפּסע, אָקמעניץ, דובענע, זאַמאָש, זאַראַטש, יאָד, יאַיִסי, סלאַבאָדקע, פלוסע, קיסלאָוושטשענע און רימשאַן – עדות פון ייִדן, וועלכע האָבן אויף זייער אייגענעם לייב, דורכגעלעבט די גרויזאַמקייטן פון דער פאַרניכטונג און חורבן, וועלכע עס האָבן געבראַכט אויף אונדזער פאָלק נאַצי־דייטשלאַנד. טייל פון די דאָזיקע ייִדן, זענען געווען פאַרשפּאַרט אין די געטאָס, האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַלערליי ערטער, טייל זענען געווען פאַרטריבן אין צוואַנגס־און־פאַרניכטונגס לאַגערן.
ניט ווייניק פון אונדזערע לאַנדסלייט האָבן געקעמפט קעגן די דייטשן אין פאַרטיזאַנען־איינהייטן, ווי אויך אין די אַרמייען פון פוילן, רוסלאַנד און ענגלאַנד.
דאָס דאָזיקע בוך ווערט אַרויסגעגעבן מער ווי פערציק יאָר נאָך די גרויזאַמע געשעענישן, אָבער די פאַרלאָפענע יאָרן האָבן ניט פאַרטושט און ניט פאַרהיילט די ווונדן, דעם ווייטיק און פיין וואָס עס איז אויסגעפאַלן אויף אונדזערע עלטערן, ברידער און שוועסטער.
די עדות און דערציילונגען שילדערן גבורה־טאַטן, אָפּפערווויליקייט און דרייסטקייט פון צענדליקער און הונדערטער אונדזערע לאַנדסלייט, וועלכע האָבן זיך קעגנגעשטעלט דער פאַרניכטונגס־מאַשין פון היטלער־דייטשלאַנד, זייענדיק כמעט אומבאַוואָפנט און נאָר זייער קאַמפס־גרייטקייט, מוט און ווילן צו נעמען נקמה – האָט זיי דערהאַלטן ביים לעבן און דערלעבט צום גרויסן טאָג פון נצחון איבערן אַכזריותדיקן פיינט און זיינע מיטהעלפער.
דאָס בוך וויקלט אויף און מאָלט בילדעריש דאָס לעבן אין בראַסלאַוו און אין די אַרומיקע יישובים, כמעט פון אַנטשטיין און אַנטוויקלונג פון די ייִדישע קהילות און געזעלשאַפטלעכן לעבן, פון דער ווייטער, פאַרנעפּלטער פאַרגאַנגנהייט ביז די טעג פון חורבן און פאַרניכטונג.
צווישן די דערציילונגען און שילדערונגען, געפינט זיך פיל פאָלקלאָר, הומאָר, ווי אויך כאַראַקטעריזירונגען פון לעבן־שטייגער אין די צייטן פון פרידן און אין דער תקופה צווישןביידע וועלט־מלחמות.
ייִדן ״פון אַ גאַנץ־יאָר״, גיבן איבער אין זייערע באַשרייבונגען, וועגן געזעלשאַפטלעכן און קולטורעלן לעבן אין די שטעטלעך, שילדערן דעם לעבנס־גאַנג, אַרבעטס־וועזן און פרנסה־צווייגן, רעליגיעזע אַנשטאַלטן און פאַרטיי־אָרגאַניזאַציעס.
די צענדליקער פאַרגאַנגענע יאָרן נאָכן חורבן האָבן ניט פאַרדעקט דאָס אומשולדיק בלוט פון אונדזערע טייערע און ניט געשטילט דעם ווייַ און טרויער, וועלכן די שאֵרית־הפליטה פון דער פאַרניכטונג, טראָגן אין זייערע הערצער.
זאָלן די בלעטער פון דעם בוך זיין אַ מצבה צום אָנדענק פון די קדושים און אויך אַ אָנערקענונג פאַר די, וועלכע האָבן מוטיק זיך קעגנגעשטעלט און געקעמפט קעגן דייטשן אָקופּאַנט.

דער געדאַנק וועגן אַרויסגעבן אַ בוך צום זכר פון די קרבנות און גלייכצייטיק שילדערן די תקופה פון דער דייטשער אָקופּאַציע אין בראַסלאַוו און די דערבייאיקע יישובים, האָט זיך אָנגעהויבן וועבן און שפּינען מיט אַ סך יאָרן צוריק.
שוין אין די ערשטע חדשים נאָך דער באַפרייאונג, געפינענדיק זיך אין די די. פּי.־לאַגערן אין די ראַיאָנען פון די אַלעאירטע אַרמייען, שוין דאַן האָבן אונדזערע לעבנגעבליבענע לאַנדסלייט, אָנגעהויבן טראַכטן צו זאַמלען און פאַרשרייבן וועגן די אוממענטשלעכע באַדינגונגען, גרויזאַמע געשעענישן, יסורים און פּיין אין וועלכע עס זענען אַריינגעוואָרפן געוואָרן די יידן פון אונדזער סביבה.
אין די פאַרנומענע געביטן דורך ענגלאַנד און אַמעריקע איז אין 1947 פאָרגעקומען די ערשטע אזכרה נאָך אונדזערע אומגעבראַכטע לאַנדסלייט.
די אַזכרה איז אָרגאַניזירט געוואָרן אין לאַגער אַשוועגע דורך אונדזער בראַסלאַווער לאַנדסמאַן זוסמן לובאָוויטש. די אזכרה אין 1948 איז פאָרגעקומען אין לאַגער הערצאָג און איז אָרגאַניזירט געוואָרן דורך אונדזערע לאַנדסלייט זלמן חאַרמאַץ, טוביה פישער, אליהו שמידט, בן־ציון חאַרמאַץ ז"ל און דוד שטרימלינג ז"ל.
אין יאָר 1949, נאָך דעם, ווי אַ טייל פון דער שארית־הפליטה האָט עולה געווען קיין ישראל, איז פאָרגעקומען די אזכרה אין דער וווינונג פון חנה און דוד שטרימלינג ז"ל אין חיפה און אין אַ יאָר שפּעטער, איז לויט דער איניציאַטיוו פון דוד שטרימלינג ז"ל. זלמן חאַרמאַץ און זוסמן לובאָוויטש, אויפגעקומען די לאַנדסמאַנשאַפט־אָרגאַניזאַציע פון בראַסלאַוו און סביבה.
פון זינט יענער צייט קומען פאָר יעדעס יאָר אַזכרות אין פאַרשיידענע ערטער אין לאַנד.
בשעת די טרעפונגען אויף אַזכרות און ביי אַנדערע געלעגנהייטן איז ניט איינמאָל גערעדט געוואָרן וועגן אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך, אָבער צוליב טעכנישע און אַנדערע סיבות איז אָפּגעלייגט געוואָרן דאָס פאַרווירקלעכן פון דעם געדאַנק.
היינט קאָנען מיר מיט א רואיקן געוויסן פעסטשטעלן, אַז נאָך לאַנגע און שווערע באַמיאונגען איז דערגרייכט געוואָרן דער ציל.
מיט אָנערקענונג דאַרפן דערמאָנט ווערן די מיטגלידער פון קאָמיטעט די חברים משה גאלדין, משה ווישקין, אַריה מוניץ און דער פאָרזיצער יהודה צעפּעלעוויטש וועלכע **האָבן געשפּענדעט פון זייער צייט און מי אין אָרגאַניזירן די יאָר־יערלעכע אזכרות.**
די לעצטע עטלעכע יאָר איז זייער געבענטשטע אַרבעט באַקרוינט געוואָרן מיט צוויי וויכטיקע געשעענישן: – מיט דער הילף פון אונדזער לאַנדסמאַן יצחק רייכל האָט דער קאָמיטעט דערמעגלעכט צו ברענגען צו קבורה אויפן בית־עולם פון חולון אַ שערבל מיט ערד דורכגעזאַפּט מיטן בלוט פון אונדזערע אומפאַרגעסלעכע, וועלכע זענען אומגעבראַכט געוואָרן ביי די אָפענע גריבער נעבן בראַסלאַוו. אויפן אָרט איז **אויפגעשטעלט געוואָרן אַ מצבה. די ערד פון די גריבער האָט געבראכט מיט זיך דער עולה – אונדזער לאַנדסמאַן שלמה רייכל. – אַ דאַנק זייער זאָרג און אָנשטרענגונג, איז ענדלעך דערמעגלעכט געוואָרן די פאַרווירקלעכונג פון געדאַנק, וועגן אַרויסלאָזן דאָס בוך – נאָך אַ מצבה געווידמעט אונדזערע קדושים.**
צו דעם דאָזיקן צוועק האָבן זיך אויך פרייוויליק מאָביליזירט אונדזערע לאַנדסלייט אין די פאַראייניקטע שטאַטן – מענדל מאַראָן, טשאַרלס וויטקין און טוביה פישער –

מיטגלידער פון אַמעריקאַנער לאַנדסמאַנשאַפט פון די יידן פון בראַסלאַוו און אומגעגנט. די אויבנדערמאָנטע חברים האָבן גענומען אויף זיך דעם עול אויפצוזאַמלען די נויטיקע געלט־סומען אויף צו דעקן אַ טייל פון די הוצאות פון דער אויסגאַבע. באַזונדער באַצייכענען מיר מיט אָנערקענונג די איבערגעגעבענע אַרבעט פון קאָמיטעט־מיטגליד טוביה פישער, וועלכער האָט ניט געשפּאָרט פון זיין געזונט, מי און צייט און האָט אונדז געהאָלפן, מיט וואָס נאָר ער האָט געקענט.
כדי צו באַשטימען דעם אויסזען פון בוך, זיין פאָרמאַט, אינהאַלט און אַנדערע טעכנישע זייטן איז אויסגעקליבן געוואָרן אַ רעדאַקציע־קאָלעגיום אין וועלכן עס זענען אַריין: **יעקב לעווין, יעקב אַביאל, משה באַגאַמאָלסקי און אהרון שמוצער פון** קבוץ עין־כרמל, וועלכער האָט זיך אָנגעשלאָסן (אַ דאַנק זיין בראַסלאַווער פרוי מונקע מוניץ) צום רעדאַקציע־קאָמיטעט און פיל צוגעטראָגן צו דער וויכטיקער אַרבעט. **פראַגן און פּראָבלעמען וועלכע זענען אויפגעשווומען אין פאַרלויף פון דער** אַרבעט, זענען געלייזט געוואָרן דורך אַ ספּעציעל פאַרברייטערטן קאָמיטעט, וועלכער איז געשאַפן געוואָרן צו דעם צוועק.
דער מאַטעריאַל, וועלכער איז געווען געשריבן אין יידיש, פּויליש, רוסיש, עברית ווי אויך ליטוויש איז דורכגעזיפּט, איבערגעזעצט און באַאַרבעט געוואָרן דורך די אויבנדערמאָנטע חברים.
מיר דריקן אויס אַ דאַנק און אָנערקענונג אַלע אונדזערע לאַנדסלייט וועלכע האָבן צוגעשטעלט זייערע באַשרייבונגען און זיך אויך באַשטייערט פינאַנסיעל. פון אייערע דערציילונגען שרייען אַרויס די פאַרצווייפלטע רופן פון די דערמאָרדעטע, דאָס געוויין פון קליינע קינדער און דער עכאָ פון מוטיקן רוף פון ערשטן קרבן – חיים מילוטין – *יידן נעמט נקמה!*

מיר דריקן אויס אונדזער דאַנקבאַרקייט דעם פּערסאָנאַל פון "ווידערשטאַנד און גבורה מוזיי" פון קבוץ לוחמי הגיטאות, זיין פּאָרזיצנדער צבי שנער ז"ל, וועלכער האָט אונדז באַגלייט די גאַנצע צייט פון אונדזער אַרבעט איבערן בוך, אונדז געמונטערט, געלערנט און געהאָלפן אין לייזן די אַלע פּראָבלעמען, וועלכע זענען געווען פאַר אונדז ניי און אומבאַקאַנט. מיר האָבן אָנגעהויבן מיט אַ באַגעגעניש אין בית לוחמי־הגיטאות צווישן ח' צבי שנער ז"ל און אַ גרופּע פון אונדזערע לאַנדסלייט, וועלכע האָבן שפּעטער אָנטייל גענומען אין בוך. ביים רעזומירן דעם שמועס, האָט **ער זיך אויסגעדריקט: "ס'זענען ווערט די דערציילונגען זיי זאָלן ווערן פּובליקירט".** שפּעטער, ווען מיר האָבן פאָרגעשטעלט פאַר אים דעם גאַנצן אויפגעזאַמלטן מאַטעריאַל, האָט ער רעקאָמענדירט דער פאַרוואַלטונג, אַז אונדזער בוך זאָל אַרויסגעגעבן ווערן דורכן מוזיי.
מיר זענען אויך דאַנקבאַר די חברים פון קבוץ לוחמי הגיטאות שרה שנער, צביקה דרור און יצחק שטערנבערג פאַר זייער לייענען טיילן פון אונדזער מאַטעריאַל און זייענדיק טיף באַאיינדרוקט, האָבן זיי אונדז דערמוטיקט אין אונדזער אַרבעט.
אַ וואַרעמען און האַרציקן דאַנק דעם חבר בנימין אַנאָליק – מיטגליד פון דער פאַרוואַלטונג פון מוזיי, וועלכער האָט, אַ דאַנק זיינע באַמיאונגען, באַקומען פאַר

אונדז פון דער נאַציאָנאַלער פוילישער ביבליאָטעק אויסצוגן פון דעם בוך פון דעם **היסטאָריקער אָטטאָן העדעמאַן "די געשיכטע פון בראַסלאַווער ראַיאָן (פּאָוויאַט)"**, ווי אויך באַקומען פאַר אונדזער צוועק דעם מיקראָפילם פון גערירכט איבערן מלחמה־פאַרברעכער סטאַניסלאַוו יאַשינסקי.

אַ באַזונדערן דאַנק דעם רעדאַקטאָר פון אונדזער בוך אַריאל מאַכנעס, וועלכער האָט אַריינגעלייגט אין זיין אַרבעט פיל מי, טאַלאַנט און צייט.

אַ יישר־כח אונדזער חבר יעקב לעווין, וועלכער האָט אָנגעשריבן אין ייִדיש דעם פאַרקירצטן טעקסט פון בוך און דעם חבר צבי אייזנמאַן, פון בית לוחמי הגיטאות, וועלכער האָט באַאַרבעט דעם טעקסט.

אַ חברישן דאַנק אונדזער בראַסלאַווער פון יאָהאַנעסבורג רחל מאַן, וועלכע האָט געשפּענדעט פיל מי און צייט אין איבערזעצן דעם ייִדישן טעקסט אויף ענגליש.

ביי דער אַרבעט איבערן בוך האָבן מיר זיך באַדינט מיט דער העפלעכער און נויטיקער הילף פון די פאָלגנדע אַנשטאַלטן:

– מוזיי־ביבליאָטעק פון בית לוחמי הגיטאות
– אַרכיוו פון "יד ושם" ירושלים
– די פאַראייביקונג־אָפּטיילונג פון ישראלדיקן זיכערהייט מיניסטעריום
– אַרכיוו פון "ייִוואָ" ניו־יאָרק
– די נאַציאָנאַלע ביבליאָטעק פון וואַשינגטאָן
– פינאַנסיעלע הילף פון "עמוס־פאָנד" ביי דער קאַנצעלאַריע פון פּרעזידענט
– **פינאַנסיעלע הילף פון פאָנד צו פאַראייביקן דעם אָנדענק פון פוילישן ייִדנטום**
– פינאַנסיעלע הילף פון בראַסלאַווער קאָמיטעט אין אַמעריקע

צו אַלע אויבנדערמאָנטע אַנשטאַלטן און אָרגאַניזאַציעס שיקן מיר אונדזער הייסע און טיפע דאַנקבאַרקייט.

אַריינפיר

טייערע לאַנדסלייט טייערע פריינט!

אין די פאָלגנדע בלעטער, האָבן מיר זיך באַמיט איבערצוגעבן אין קורצן דעם אינהאַלט פון די דערציילונגען פון אונדזערע לאַנדסלייט, וועלכע זענען געווען עדות פון די **בלוטיקע געשעענישן, וואָס האָבן זיך דורכגעטראָגן איבער די ייִדן פון בראַסלאַוו און די אַרומיקע יישובים.**

צוליב טעכנישע סיבות האָבן מיר ניט געקענט איבערגעבן דעם פולן אינהאַלט פונעם יזכור־בוך, וואָס איז געשריבן אין העברעיִש, אָבער אין די פאַרקירצטע און געפרעסטע דערציילונגען, זענען מיר ניט אָפּגעטראָטן פון אינהאַלט און ווען פון אַלץ וואָס עס איז באַשריבן און דערציילט אין בוך.

מיר ווילן גלויבן און האָפן, אַז ניט געקוקט אויף די פאַרקירצונגען, וועט דער לייענער דאָך באַקומען אַ טרייען בילד פון דער בלוטיקער עפּאָפּעיע, וועלכע איז אויסגעפאַלן אין גורל פון אונדזערע טייערע און אומפאַרגעסענע, וואָס זענען אומגעקומען אויף קידוש־השם.

אַמאָל זענען געווען שטעטעלעך...

שמואל האַלקין
טיפֿע גריבער רויטער ליים

טיפֿע גריבער, רויטער ליים –
כ׳האָב אַמאָל געהאַט אַ היים.
פֿרילינג פֿלעגן סעדער בליִען,
האַרבסטצייט פֿלעגן פֿויגלען ציִען,
ווינטער פֿלעגט דאָרט פֿאַלן שניי,
איצטער בליט דאָרט ווינד און וויי.

ס׳האָט מײַן היים אַ בראָך געטראָפֿן;
טיר און טויער זענען אָפֿן
פֿאַר די רוצחים, פֿאַר די שינדער,
די וואָס קוילען קליינע קינדער,
די וואָס הענגען־אויף די זקנים,
די וואָס שאַנעווען נישט קיינעם.

טיפֿע גריבער, רויטער ליים –
כ׳האָב אַמאָל געהאַט אַ היים.

יאָר נאָך יאָר זענען אַריבער,
פֿולע זענען יענע גריבער
און נאָך רויטער איז דער ליים,
יענער ליים איז איצט מײַן היים;
דאָרטן ליגן מײַנע ברידער
די צעריסענע אויף גלידער,
די געשאָכטענע אין שטוב,
די געשאָסענע בײַם גרוב.

טיפֿע גריבער, רויטער ליים –
כ׳האָב אַמאָל געהאַט אַ היים.

קומען וועלן גוטע צײַטן –
וועט דאָס מזל אויך זיך בײַטן,
וועלן ווייען ווערן לינדער,
וועלן ווידער וואַקסן קינדער,
וועלן קינדער שפּילן, רוישן

ביי די קברים פון די קדושים,
ביי די טיפֿע, פֿולע גריבער, –
אַז דער ווײ זאָל נישט אַריבער.

טיפֿע גריבער, רויטער ליים –
כ'האָב אַמאָל געהאַט אַ היים.

טיפֿע גריבער, רויטער ליים –
כ'האָב אַמאָל געהאַט אַ היים...

יאָ, כ'האָב אַמאָל געהאַט אַ היים...

– מיין היים, אונדזער היים, אונדזער היים בראַסלאַוו – אַ טייערער צירונג־שטיין אַריינגעפּאַסט צווישן גרינע געדיכטע וועלדער, אַרומגערינגלט פֿון אַלע זייטן, מיט טיף בלאָע אָזערעס אין וועלכע עס שפּיגלט זיך אָפּ אַ מיט־שטערן באַזייטער הימל, **וועלכע פֿינקלען און ווינקען אין ווייסע לבנה־נעכט און רופֿן אַרויס פּיינלעכע זכרונות** און געדאַנקען...
אַזוי שווימען אויף זכרונות פֿון אַן אַלטער, פֿאַרלאָזענער היים, פֿון אַ היים, וועלכע איז געווען און איז שוין מער נישטאָ, פֿון אַ צעבראָכענער און רואינירטער היים, דעם זכר פֿון וועלכן עס טראָגן אין זייערע הערצער עטלעכע צענדליק פֿון דער שאֵרית־הפּליטה, צעזייטע און צעשפּרייטע איבער דער וועלט.
ניט גרויס איז געווען אונדזער שטעטל, קוים אַ פֿיר טויזנט ייִדן, איינגעוואָרצלטע הונדערטער יאָרן, וואָס האָבן זיך געטוליעט מיט זייערע הייזקעס אַרום באַרג, דעם "שלאָס־באַרג" ווי מען האָט אים גערופֿן.
יאָ, ניט גרויס איז געווען אונדזער שטעטל, אָבער געברויזט און געזידעט האָט דאָס **לעבן: שולן און פּאַרטייען, אַלערליי קולטורעלע און געזעלשאַפֿטלעכע קרייזן האָבן באַרייכערט דעם טאָג־טעגלעכן קאַמף פֿאַר אַ בכֿובֿדיקן קיום.**
שוין עטלעכע צענדליק יאָר, ווי בראַסלאַוו און די אַרומיקע שטעטלעך און יישובֿים זענען חרובֿ געוואָרן, די ייִדישע איינוווינער אומגעבראַכט – צענדליקער יאָרן נאָכן גרויזאַמען חורבן...
מיט פֿאַרכטלעכן ציטער טרעטן מיר צו אויפֿצוקלייבן און אויפֿזאַמלען דאָס ביסל אונדז באַוווּסטע פֿון די טראַגישע געשעענישן, וואָס די בראַסלאַווער ייִדן און די ייִדן פֿון דער אומגעגנט, זענען דורכגעגאַנגען און איבערגעלעבט – כּדי צו פֿאַראייביקן דאָס אַלץ פֿאַר די קומענדיקע דורות און פֿאַרן אייביקן אָנדענק פֿון די הייליקע און ריינע נשמות, וועלכע האָבן מקריבֿ געווען זייערע לעבנס, נאָר דערפֿאַר, ווייל זיי האָבן געטראָגן דעם נאָמען – ייִד.

בראַסלאַוו – אַ ביסל היסטאָריע

די געשיכטע פון בראַסלאַוו, איר עטנישע, געאָגראַפישע און געזעלשאַפטלעכע אַנטוויקלונג, איז פאַרוויקלט אין נעפּל פון דער ווייטער פאַרגאַנגענהייט.

לויט דעם ביסל דאָקומענטן, וואָס געפינט זיך אין אונדזערע הענט, ווערט שוין בראַסלאַוו דערמאָנט אין עלפטן יאָרהונדערט – כמעט דריי הונדערט יאָר פאַר דער גרינדונג פון ווילנע.

אין עלפטן יאָרהונדערט האָט בראַסלאַוו אָנגעהערט צו דעם פּאָלאָצקער פירשטנטום וואָס האָט זיך געגרענעצט מיט רוסלאַנד – פוילן – ליטע און דער נאָמען פון דער שטאָט, האָט, ווי ס'ווייזט זיך אַרויס, געהייסן בריאַטשיסלאַוו, אויפן נאָמען פון דעם פירשט, וועלכער האָט געהערשט אין יענער צייט.

עס איז גאַנץ מעגלעך, אַז בראַסלאַוו איז געבויט געוואָרן ווי אַ גרענעץ־שטאָט, נעמענדיק אין אַכט די געאָגראַפיש־טאָפּאָגראַפישע לאַגע, אין וועלכער די שטאָט און די סביבה האָט זיך געפונען און האָט דערמעגלעכט צו פאַרטיידיקן זיך פון אַלע זייטן, אַ דאַנק די בלאָטעס און זומפּן, וועלדער און בערגלעך, אָזערעס און טייכלעך, וועלכע האָבן זי אַרומגערינגלט און איר צוגעגעבן שטאַרקע פאַרטיידיקונגס־ווערטן קעגן אָנפאַלן פון פיינטלעכע, האַלב־אָרגאַניזירטע מיליטערישע איינהייטן.

אויך דער טייך דווינע, וועלכער איז געפלאָסן ניט ווייט פון בראַסלאַוו, און וועלכער איז געווען אַ וויכטיקער קאָמוניקאַציע־מיטל, האָט געווירקט פּאָזיטיוו אויף אַ ריי פאַקטאָרן וואָס האָבן געהאָלפן צו דער עקאָנאָמישער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט.

אין דער צייט פון דער פויליש־ליטווישער אוניע (פאַראייניקונג), אין אָנפאַנג פון 15־טן יאָרהונדערט, אין דער יאַגעלאָ־תקופה, איז בראַסלאַוו אָנגעשלאָסן געוואָרן צום ווילנער קרייז און זיך גערעכנט פאַר איינע פון די פינף פּאָוויאַטן פון קרייז.

אַגב, אין אַלע אָפיציעלע דאָקומענטן פון יענער צייט, דערשיינט בראַסלאַוו אונטערן טיטל – "בראַסלאַוו פון ליטע" – אין קעגנזאַץ פון בראַסלאַוו ביי דער שטאָט אומאַן, וואָס אין אוקראַיִנע.

צוליב שטענדיקע און אָנאויפהערנדיקע קריגערייען, צווישן די רוסישע און פוילישע מלכים, האָט די שטאָט געליטן פון אָפטע מלחמות, ראַבירונגען און שרפות.

שטאַרק געליטן האָבן די בראַסלאַווער איינוווינער אין דער צייט פון דער טאָטערישער אינוואַזיע און געמוזט צאָלן גרויסע קאָנטריבוציע־שטייערן די צייטווייליקע הערשער, וועמענס פאָן מיטן האַלב־לבנה־צייכן האָט געפלאַטערט אויפן באַרג, אינמיטן שטאָט.

אין 17־טן יאָרהונדערט, האָט די שטאָט שטאַרק געליטן פון אַ פאַרפלייצונג, וואָס האָט זי כמעט חרוב געמאַכט. דער שאָדן איז געווען אַזוי גרויס, אַז די צענטראַלע רעגירונג אין וואַרשע, האָט דורך אַ ספּעציעלן דעקרעט באַפרייט די שטאָט פון שטייערן אין פאַרלויף פון פיר יאָר.

די שטאָט, וואָס איז געווען אונטער דער הערשאַפט פון די פירשטן סאַפּיעהאַ, האָט כמעט עטלעכע יאָרהונדערט געפירט שטענדיקע סיכסוכים און קאַמפן מיט אַנדערע **פירשטן און איבערגעגאַנגען פון איין פירשט צום צווייטן.**

דער באַרג, וועלכער האָט זיך געפֿונען אין צענטער פֿון שטאָט, איז געווען ניט נאָר אַ מיליטערישע פֿעסטונג, נאָר אויך אַ קריסטלעך־רעליגיעזער צענטער מיט מאָנאַכינס, **אַ קלויסטער און אויך אַ תּפֿיסה. אַ שטענדיקע מיליטער־אייניהייט פֿלעגט זיך** געפֿינען אין קאַמפּס־גרייטקייט.

אַ סך לעגענדעס האָבן אַרומגעקרייזט וועגן די סודות, וואָס דער באַרג באַהאַלט אויס אין די רואינען, וועגן אוצרות און ווערט־זאַכן, וועלכע זענען דאָרט באַגראָבן.

וועגן דער עסטראַטעגישער וויכטיקייט פֿון דער שטאָט קאָן עדות זאָגן אַ **ספּעציעלער באַפֿעל פֿונעם קעניג סטאַניסלאַוו־אויגוסט, אין וועלכן עס ווערט** אָפּגעצייכנט די וויכטיקייט פֿון בראַסלאַוו און איר צושטייער צו דער מלוכה־קרוין.

דער קעניג אין זיינעם אַ באַפֿעל, באַשטימט דעם סימבאָל פֿון דער שטאָט – אַ זוניקן דרייעק אין וועלכן עס איז אַריינגעפּאַסט אַ אויג – דאָס השגחה־אויג – ווי אַ באַווייז פֿון גאָטס אויפֿזיכט אויף דער שטאָט.

מיר האָבן ניט קיין דאָקומענטן וועגן דער שפּעטערדיקער אַנטוויקלונג פֿון דער שטאָט, ווייל, ווי עס שרייבט אַ היסטאָריקער, דאָס רוב דאָקומענטן זענען פֿאַרברענט און פֿאַרניכטעט געוואָרן אין דער צייט פֿון דער רוסישער מלחמה קעגן נאַפּאָלעאָנס אַרמייען.

די ייִדן פֿון בראַסלאַוו און פֿון דער סביבה

לויט די היסטאָרישע קוועלן, וועלכע מיר באַזיצן, ווערן ייִדן דערמאָנט אין בראַסלאַוו און אומגעגנט שוין אין 16־טן יאָרהונדערט. אַזוי, למשל, דערמאָנט אַ דאָקומענט, **וועלכער גיט אָפּ אַ באַריכט וועגן אַ באַפֿעלקערונג־ציילונג פֿון 1539 יאָר, עטלעכע** ייִדישע משפּחות, צווישן זיי די פֿאַמיליעס ביק, קראַוויעץ און נעמיראָוויטש.

אין אַלגעמיין האָבן זיך די ייִדן פֿאַרנומען מיט האַנדל, אַ טייל זענען געווען בעלי־מלאכות ווי שניידער און שוסטער, אַנדערע זענען געווען קרעטשמער.

לויט דעם באַריכט ווערט באַוווסט, אַז די ייִדן זענען געווען אָרגאַניזירט אין זעלבשטענדיקע קהילות און אויך אַזעלכע, וועלכע האָבן זיך געפֿונען אונטער דער פֿאַרוואַלטונג פֿון די גרעסערע געמיינדשאַפֿטן.

די זעלבשטענדיקע קהילות זענען געווען בראַסלאַוו, דרויע, ווידז און די האַלב־זעלבשטענדיקע, קלענערע קהילות – אָפּסע, סלאָבאָדקע, דרויסק און אַנדערע.

מיר גיבן איבער אַ קורצן איבערבליק פֿון דער געשיכטע און אַנטוויקלונג פֿון אַ טייל שטעטלעך און יישובים פֿון בראַסלאַווער קרייז, די כאַראַקטעריזירונג פֿון די יישובים ווערט באַשריבן אין געאָגראַפֿישן ווערטער־בוך וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אין וואַרשע אין יאָר 1886.

אַ שטעטל וואָס האָט געציילט ביי דריי הונדערט נפשות (ייִדן) און איז געווען פֿאַרבונדן מיט בראַסלאַוו דורך האַנדל־באַציאונגען, ווי אויך דורך משפחה און קרובים.
צום ערשטן מאָל ווערט אָפּסע דערמאָנט אין 15־טן יאָרהונדערט אין אַ קעניגלעכן דעקרעט פֿון פּוילישן קעניג אַלעקסאַנדער אין וועלכן עס ווערט באַפֿעלט וועגן אַרויפֿלייגן אַ ספּעציעלן שטייער אויף די פּיטער־שטחים און אָזערעס פֿון דער אָפּסער סביבה.
אין געוויסע הינזיכטן איז די געשיכטע און אַנטוויקלונג פֿון אָפּסע זייער ענלעך צו דער געשיכטע פֿון בראַסלאַוו און אַנדערע יישובים פֿון דער סביבה.
ווי אַ רעזולטאַט פֿון שטענדיקע קריגערייען און סיכסוכים צווישן די הערשער, איז אָפּסע איבערגעגאַנגען פֿון האַנט צו האַנט.
אין 1790, ווערט פֿאַרצייכנט, אַז אין אָפּסע געפֿינען זיך זיבעצן קריסטלעכע הייזער און צוויי הייזער פֿון ייִדן, די באַפֿעלקערונג האָט דאַן געציילט 130 נפשות.
אַלס אַ וויכטיקע דאַטע אין דער אָפּסער געשיכטע איז פֿאַרצייכנט דאָס יאָר 1794, אין דער תקופה פֿון קאָשטשושקאָס אויפֿשטאַנד קעגן דער צאַרישער מאַכט. לויט די היסטאָרישע דאָקומענטן איז ביי אָפּסע פֿאָרגעקומען אַ גרויסער שלאַכט אין וועלכן עס האָבן אָנטיילגענומען ביי פֿערציק טויזנט אויפֿשטענדלער.
נאָך אַ דאַטע ביי די אָפּסער ייִדן איז געווען דער 28־טער אַפּריל 1928. אין אַ שיינעם פֿרילינגדיקן שבת־טאָג איז אויסגעבראָכן אַ שׂריפֿה פֿון וועלכער כמעט גאַנץ אָפּסע איז אָפּגעברענט געוואָרן.
און אַזוי דערציילט וועגן דעם יעקב אַביאל: "כ'געדענק דאָס אַזוי ווי עס וואָל נעכטן געשען. די שׂריפֿה האָט זיך אָנגעהויבן פֿון ברוך־איטשעס הויז. די פֿײַער־צונגען מיט דער הילף פֿון אַ פֿרילינג־ווינטל האָבן אַרומגעכאַפּט אַ דאַך נאָך אַ דאַך און אַ הויז נאָך אַ הויז.
די קלויסטער־גלעקער האָבן אָן אויפֿהער מוראדיק געקלונגען און זונען ערשט שטיל געוואָרן ווען דאָס פֿייער האָט אַרומגעכאַפּט די הייליקע געביידע און די ברענענדיקע צלמים מיט די שווער־וואָגיקע גלעקער זונען אַרונטערגעפֿאַלן".
שפּעטער, ווען אָפּסע האָט זיך צוריק אָפּגעבויט, האָט יענע שׂריפֿה אָפּט מאָל געדינט אַלס צייט־צייכן און איז געוואָרן אַ באַגריף אין לעבן פֿון דער באַפֿעלקערונג: "דאָס איז געשען נאָך פֿאַר דער שׂריפֿה". אָדער "געדענקסטו דאָס הויז פֿון פֿאַר יענער שׂריפֿה" א.ד.ג.
ניט קוקנדיק אויף דעם, וואָס דער יישוב האָט געציילט קוים עטלעכע הונדערט ייִדן, איז דאָך דאָס לעבן איז אָפּסע געווען פֿילפֿאַרביק און רייך מיט געזעלשאַפֿטלעכע און קולטורעלע אונטערנעמונגען, קרייזן און פֿאַרטייען.
צוויי בתי־כנסת זענען געווען אין אָפּסע – אַ חסידישע שול און אַ מתנגדישער בית־מדרש. ייִדישע קינדער האָבן געלערנט אין "חדרים" ווי אויך אין בראַסלאַווער ישיבה און יַבנה־שול.

פון פּאָליטישע גרופּירונגען האָט דאָמינירט די בית"ר־באַוועגונג, אין וועלכער עס זענען געווען פאַרטראָטן דאָס רוב יוגנטלעכע פון שטעטל.
די איבעריקע ייִדן זענען אומגעבראַכט געוואָרן צוזאַמען מיט די ייִדן פון בראַסלאַוו און אומגעגנט דורך די נאַצישע מערדער.

יאָד

ווי עס ווייזט אויס, איז דער נאָמען פון דעם שטעטל יאָד – יאָדי, פאַרקירצט און געענדערט געוואָרן פון דעם נאָמען יודיטאַ אָדער יהודית. ווי עס ווערט דערמאָנט אין געוויסע דאָקומענטן, האָט אין 1754 דער וואָיעוואָדע פון בריסק געקויפט דעם יישוב צוזאַמען מיט די אַרומיקע שטחים און זיין פרוי יודיטאַ האָט אויסגעבויט אויפן אָרט אַ קלויסטער. מער קיין וויכטיקע און ספּעציעלע געשעענישן ביז אונדזערע צייטן ווערן ניט פאַרצייכנט אין קיין שום דאָקומענט, אַזוי, אַז אַפילו די היסטאָריקער קענען ניט פעסטשטעלן אומגעפער די דאַטע פון דער אַנטשטייאונג, אַנטוויקלונג און געזעלשאַפטלעכן לעבן פונעם יישוב.
מיר האָבן נאָר דערציילונגען פון דער צייט צווישן ביידע וועלט־מלחמות, וועגן דער דייטשער אָקופּאַציע און די שפּעטערדיקע געשעענישן וואָס האָבן געפירט צום טראַגישן סוף פון די יאָדער ייִדן.
פון די דערציילונגען און שילדערונגען פון זאַלקע פישער, ליובע יאַנאָווסקי־ווילקיצקי און סלאָוועע פינצאָוו פון יאָד קאָן מען האָבן אַ באַגריף פון עקאָנאָמישן, קולטורעלן און געזעלשאַפטלעכן לעבן פון די ייִדן צווישן ביידע וועלט־מלחמות.
די הויפּט באַשעפטיקונג פון די יאָדער ייִדן איז געווען מסחר און קרעמעריי ווי אויך האַנטווערקעריי. ווי אַ סך שטעטלעך און יישובים פון דער בראַסלאַווער סביבה, זענען די יאָדער ייִדן געווען פאַרבונדן מיט משפּחה־פּעדים מיט אַ סך בראַסלאַווער ייִדן. יאָדער קינדער און יוגנט האָבן געלערנט אין די שולן און ישיבה פון בראַסלאַוו, און אויך אין ווילנער קולטור־אַנשטאַלטן.

סלאַבאָדקע

אַ קליינער יישוב, אַ צען קילאָמעטער פון צפון־מזרח־זייט פון בראַסלאַוו.
קיין סך דאָקומענטן וועגן דער אַנטוויקלונג פון סלאַבאָדקע האָבן מיר ניט. ביי אונדז געפינט זיך נאָר אַ דערמאָנונג, אַז אין 1783 יאָר האָבן זיך אין סלאַבאָדקע געפונען זעקס ייִדישע הויפן (הייזער) און אַז דער יישוב האָט אָנגעהערט צו אַ פּריץ.
די היסטאָריקער פאַרצייכענען דעם פאַקט אַז די סלאַבאָדקער איינוווינער האָבן זיך באַצויגן נעגאַטיוו צום אויפשטאַנד פון די פּאָליאַקן קעגן די רוסן.
נאָכן אַנטשטיין פון דער פּוילישער זעלבשטענדיקער רעפּובליק, אין 1918, האָט זיך אין סלאַבאָדקע געפונען אַ שטענדיקער גרענעץ־גאַרניזאָן.
אין דער צווישן מלחמות־תקופה, האָט זיך דער ייִדישער יישוב פאַרגרעסערט און אַנטוויקלט.

ווי ס'ווייזט אויס האָבן די ייִדן פון בראַסלאַוו און די אַרומיקע יישובים אין יענער צייט, גענאָסן פון גלייכע בירגערלעכע רעכט צוגלייך מיט אַלע בירגער און איינוווינער. דאָס קאָן מען פאַרשטיין פון אַ באַריכט וועלכן עס גיט איבער אַ ספּעציעלער קעניגלעכער שליח, וואָס איז געשיקט געוואָרן פון דעם קעניגס סטאַניסלאַוו־אויגוסט קאַנצעלאַריע און דאָרט ווערט געשריבן, אַז די ייִדן געניסן פון אַלע רעכט, אַזוי ווי אין האָלאַנד און ענגלאַנד.
ווי עס ווייזט זיך אָבער אַרויס איז דער באַריכט ניט אינגאַנצן אָביעקטיוו. עס זענען פאַראַן באַריכטן און אויך דאָקומענטן וועלכע דערציילן און שטעלן פאָר די לאַגע אין גאַנצן אין אַן אַנדער ליכט. זיי דערווייזן אַז דאָס לעבן פון די ייִדן אונטער די רוסישע און פוילישע מאַכטן פון יענער צייט, איז ניט געווען גרינג. איינצלנע דאָקומענטן דערציילן וועגן מסירות און באַשולדיקונגען קעגן ייִדן, אַלס קריסטלעכע פיינט און שפּיאָנען. איין היסטאָריקער שרייבט אַפילו, אַז ער קאָן פשוט ניט איבערגעבן אויפן פּאַפּיר און פאָרשטעלן די דערנידערונגען פון וועלכע עס ליידן די ייִדן אין יענע ערטער.
מען קאָן אפשר פאַרשטיין די לאַגע פון דער ייִדישער באַפעלקערונג, זייער געזעלשאַפטלעכן צושטאַנד און אַפילו באַרעכטיקן אַ טייל פון די באַשולדיקונגען (אויב פאַרשטייט זיך אַז זיי זענען געווען ריכטיק) מיט דעם, וואָס אַ דאַנק די שטענדיקע מלחמות און רייסערייען צווישן די פירשטן און מלכים און די שטענדיקע, אָפטע איבערקערענישן און מאַכט־בייטן־זיך האָבן זיך די ייִדן געפונען צווישן האַמער און קאָוואַדלע און יעדער נייער הערשער האָט זיי געקאָנט באַשולדיקן אין פאַרראַט און אומלאָיאַליטעט.
איינער פון די פרנסה־קוואַלן אין יענער צייט, איז געווען די קרעטשמע, די אַזוי באַקאַנטע און פיל מאָל דערמאָנטע אין ייִדישן פאָלקלאָר און ליטעראַטור.
די קרעטשמעס זענען געווען צעזייט איבער די שליאַכן און וועגן, וועלכע האָבן געהערט צו איינעם פון די פירשטן און וועלכע זענען אַרענדירט געוואָרן דורך אַ ייִד פאַר אַ געוויסן אָפּצאָל.
קיין גענויע צאָל פון די ייִדישע איינוווינער און זייער מאַטעריעלער לאַגע האָבן מיר ניט, אָבער עס געפינען זיך פאַרצייכנטע, אָפיציעלע מלוכה־פּאַפּירן, וועלכע באַריכטן וועגן ייִדישער באַזעצונג אין ספּעציעל אויפגעשטעלטע ייִדישע יישובים, מיט אויסטיילן צו דעם צוועק באָדן אויף לאַנדווירטשאַפט. אַ טייל פון די יישובים און דערפער עקזיסטירן נאָך ביז היינט.
אין 1847 האָט די רוסישע מאַכט צעטיילט באָדן פאַר דער ייִדישער באַזעצונג און אויפגעשטעלט די דערפער דובענע, יאַיסי, דרויסק, פלוסע, קיסלאָוושטשינע און אוקאַזנע. אייניקע פון זיי האָבן זיך שפּעטער אַנטוויקלט אין קליינע שטעטלעך.
די צאַרישע רעגירונג האָט אַפילו באַפרייט די ייִדישע קאָלאָניסטן פון מיליטער־דינסט (לויט אַ געזעץ פון 1835) אין פאַרלויף פון פופציק יאָר און אויך פינף און צוואַנציק יאָר – אָפּהענגיק פון דער צאָל קאָלאָניסטן, ווי אויך באַפרייט זיי פון קאָפּ־שטייערן אין פאַרלויף פון פינף־און־צוואַנציק יאָר און צען יאָר.
שפּעטער אָבער אין די פופציקער יאָרן פון 19־טן יאָרהונדערט האָט די צאַרישע

מאַכט אָנגעהויבן מאַכן שוועריקייטן ביים באַזעצן זיך פון יידן אויף באָדן און אין 1864 איז בכלל פאַרבאָטן געוואָרן די דעראָבערונג פון יידן לאַנדווירטשאַפטלעכן באָדן און באַזעצן זיך אין דערפער. אין 1866 זענען בטל געוואָרן אַלע געזעצן וועלכע האָבן פריער דערמעגלעכט יידן זיך פאַרנעמען מיט ערד־אַרבעט.
אין די אָנפאַנג יאָרן פון דעם יאָרהונדערט, נאָך די פּאָגראָמען און דער רוסיש־יאַפּאַנישער מלחמה, האָט זיך בראַסלאַוו אַנטוויקלט און פאַרברייטערט.
נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן זיך אַ סך יידישע פאַמיליעס אומגעקערט קיין בראַסלאַוו פון טיף־רוסלאַנד, וווּ אַהין זיי זענען אַנטלאָפן אין אָנפאַנג קריג. די געקומענע האָבן ניט נאָר פאַרגרעסערט די צאָל יידן פון שטאָט, נאָר האָבן אויך גורם געווען צום געזעלשאַפטלעכן, עקאָנאָמישן און פּאָליטישן אויפשטייַג פון בראַסלאַוו.
רעדנדיק וועגן די יידישע דערפער איז ניט איבעריק צו ברענגען אַ נאָטיץ, וועלכע איז דערשינען אין חודש טבת (יאַנואַר) 1885 אין "המליץ" נומער 91 אין וועלכן דער קאָרעספּאָנדענט שערמאַן דערמאָנט די לאַנדווירטשאַפטלעכע "קאָלאָניע דרויסק".
אין דער נאָטיץ באַקלאָגט זיך דער מחבר און שרייבט, אַז אַ גרויסער טייל יידן האָבן פאַרנאַכלעסיקט די אַרבעט, פאַרדינגען די ערד אין פרעמדע הענט און אַליין פאַרנעמען זיי זיך מיט האַנדל, האָבן אויפגעעפנט קראָמען, אונטערשטרייכנדיק דערביי, אַז די דאָזיקע יידן זענען גוטע ערד־אַרבעטער און קאָנען די פעלד־אַרבעט און ס'איז צום באַדויערן וואָס זיי האָבן פאַרלאָזן אַזאַ וויכטיק לעבנס־מיטל.

צווישןביידע וועלט־מלחמות

צעזייטע אויף געל־ברוינע זאַמדן, אויפן ברעג פון דער גרויסער אָזערע דריוויאַטי פון מעריב־זייט און פון דער קלענערער אָזערע נאָוויאַטי פון צפון־מזרח זייט, זענען געלעגן אַרום שלאָס־באַרג די הייזער פון שטעטל.
די הויפּט־גאַס, וועלכע האָט אַמאָל געהייסן די "גרויסע־גאַס" און נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה – "פּילסודסקי־גאַס (נאָכן אַריינטרעטן פון די סאָוויעטן אין 1939 "לענין־גאַס"), האָט זיך געצויגן אין דער לענג פונעם גאַנצן שטעטל.
די גאַס איז געווען גלייך און לאַנג. פון מזרח־זייט, אויף אַ היגל איז געשטאַנען אַן אַלטע ווינט־מיל, וואָס אירע הילצערנע ריזיקע פליגלען פלעגן סקריפּען אין האַרבסטיקע נעכט און קאַלטעווינטן פלעגן זיך אָנשלאָגן אין אירע פאַרהאַקטע פענצטער.
ווייטער האָט זיך די גאַס געצויגן איבער אַ הילצערנעם בריקל וועלכעס האָט פאַראייניקט די צוויי אָזערעס.
גאַנץ ברייט איז געווען די גאַס, מיט האַלב־קיילעכדיקע שטיינער געפלאַסטערט און אַריינגעפּאַסט, פון ביידע זייטן צווישן הילצערנע טראָטואַרן, וואָס האָבן זיך געשאָקלט ביי יעדן טראָט.
אַלע הייזער זענען געווען געבויט פון שווערע, דורך דער צייט, פאַרברוינטע באַלקנס. טייל פון די הייזער זענען פון אַלטקייט האַלב איינגעזונקען אין דער ערד, טייל זענען געשטאַנען אויף שטיינערנע פונדאַמענטן.

צווישן די הייזער – אַלערליי קראָמען און קרעמלעך אין וועלכע עס האָט זיך געפונען אַ געמיש פון סחורות, שפּייז־פּראָדוקטן און אַנדערע זאַכן פאַרן געברויך פון דער פויערישער באַפעלקערונג פון די אַרומיקע דערפער.

פון איין זייט, ביים ווינקל פון דער גאַס אויפן נאָמען פון "3־טן מאַי", געבויט אויף אַ בערגל, האָבן זיך געשטרעקט צום הימל די צְלָמִים פון דער קאַטוילישער קירכע.

אַנטקעגן, ביים ברעג פון דער אָזערע דריוויאַטי האָט זיך געפונען די ווייס־בלויע אָרטאָדאָקסישע צערקווע מיט אירע פינף ציבעלע־קופּאָלן. יעדן טאָג פלעגן זיך איבערקלינגען די גלעקער פוןביידע קירכעס, רופנדיק זייערע גלויביקע צו די תפילות.

ניט ווייט פון זיי, אַראָפּ, אַראָפּ, ווי אין אַ טאָל האָט זיך אָנגעזען דער שול־הויף מיט **די דריי בתי־מדרשים, וועלכע מען האָט גערופן – מנינים: דער אַלטער מנין, דער נייער מנין, און דער מתנגדישער בית־מדרש.**

אויפן שול־הויף איז אויך געשטאַנען דער בנין פון די פייערלעשער. אַ רַחבתדיקע הילצערנע געביידע אין וועלכער עס האָבן זיך געפונען גרויסע הילצערנע פעסער אויף רעדער – געפאַרבטע מיט שטאַרק־רויטער פאַרב, האַנט־פּאָמפּעס, ברעזענטענע רערן, העק, באַהאָרעס און אַנדערער כלים.

די פייערלעשער זענען כמעט אַלע געווען יידן, טייל פון זיי אין די מיטעלע יאָרן – יידן ברייטפּלייציקע, פעסטע, טייל פון זיי מיט בערד – "די פרייוויליקע פייערלעשער קאָמאַנדע".

אין פאַל פון אַ שריפה, פלעגן זיך צונויפלויפן פון אַלע גאַסן און געסלעך, אויסער די פייערלעשער, אויך סתם באַלעבאַטים און יוגנטלעכע, וועלכע פלעגן העלפן שפּאַנען די מאָביליזירטע פערד אין די וועגענער, אויף וועלכע ס'האָבן זיך געפונען פעסער מיט וואַסער און אויך די פּאָמפּעס.

ס'פלעגט טרעפן, אַז די פּאָמפּעס האָבן ניט באַוויזן אויסצופּרעסן גענוג וואַסער, דאַן פלעגט זיך אויסשטעלן אַ לעבעדיקע מענטשן־קייט – יונג און אַלט און איבערגעבנדיק פון האַנט־צו־האַנט עמערס וואַסער פון אָזערע ביז צום ברענענדיקן הויז – און אַזוי געהאָלפן לעשן די שריפה.

ביי דער פייערלעשער גרופּע איז אויך געווען אַ בלאָז־אָרקעסטער. אין טעג פון מלוכה־יום־טובים, אָדער אַנדערע פייערונגען, האָבן די מוזיקאַנטן געשפּאַנט איבער דער הויפּט־גאַס אין אויסגעפּוצטע, באַזילבערטע מונדירן מיט בלאַנקנדיקע מעשענע אינסטרומענטן: ירַחמיאל מילוטין מיט זיין ברומענדיקן גרויסן באַס, נעבן אים, האַלטנדיק דעם טאַקט פון גאַנג, דער באַבערדלטער מלמד עֶזר איידעלסאָן מיט זיין באַריטאָן. יענקל מאַראָן, אישיקע לעווין און אַנדערע, אויף וועלכן ס'האָט דעריגירט דער קאַפּעלמייסטער טעלמאַשעווסקי און איבער דעם אַלץ האָט קאָמאַנדעוועט בייניש מילוטין.

אין צווייטן טייל פון פייערלעשער־בנין, האָט זיך געפונען אַ טעאַטער־זאַל אין וועלכן **דער אָרטיקער דראַמאַטישער קרייז פלעגט אָרגאַניזירן פאַרוויילונגס־אָוונטן,** טעאַטער־שפּילן און פאָרשטעלונגען. דער זאַל איז אויסגענוצט געוואָרן אויך פאַר מיטינגען, אַסיפות און פאַרזאַמלונגען.

דער שול־הויף, אַ ניט גרויסער, געהויקערטער, זאַמדיקער פּלאַץ, האָט אויפגעלעבט אין די וואַרעמע אָב־אָוונטן, ווען קינדער און יונגע בחורים האָבן געוואָרפן בערעלעך אין מיידלעך, וועלכע פלעגן מיט געמאַכטער שרעק און קוויטשעריי פאַרבייגיין פּאָרווייז, אָדער גרופּעסווייז.
אויך פורים איז טומלדיק און רוישיק געווען אויפן שול־הויף. צענדליקער קליינע ייִנגלעך און אויך דערוואַקסענע האָבן געהאַקט אין די ווענט פון די שולן מיט אָנגעפּילטע שליסלען שוועבל, פאַרטויבט די גאַס און די סביבה מיט זייער אַליין־געמאַכטן געווער קעגן דעם רשע הָמָן.
באַזונדערס איז הייטערדיק און פריילעך געווען אויפן שול־הויף אין אַ טאָג פון אַ חתונה.
אויף אַ גלייכן, ריינגעמאַכטן פּלאַץ, איז צוגעגרייט געוואָרן די חופה און דאָס גאַנצע שטעטל, יונג און אַלט, האָבן זיך צונויפגעקליבן אַרום די שפּאַנענדע מחותנים. די פענצטער פון אַלע הייזער, פאַרביי וועלכע מען האָט געפירט דעם חתן און די כלה, זענען באַלויכטן געוואָרן מיט ליכט. די גאַס איז געוואָרן אויסגעשאָטן מיט געלן, פרישן זאַמד און דער חתן, געפירט דורך זיינע נאָענטע קרובים, אונטער די קלאַנגען פון כלי־זמר, וועלכע האָבן געשפּילט דעם טראַדיציאָנעלן ״דאָברידזען״ – אַ פריילעכע קבלת־פּנים־מעלאָדיע, איז אָנגעקומען צו דער חופה. נאָך אים האָט מען געבראַכט די כלה. די כלה, צוזאַמען מיט דער מוטער און נאָענטע פרויען, האָבן זיבן מאָל אַרומגעקרייזט אַרום דעם חתן. אַ פריילעך־שטורעמדיקער ״מזל־טוב״ איז אויסגעבראָכן ווען דער חתן האָט מיט הצלחה צעבראָכן דאָס גלאָז. חתן־כלה צוזאַמען האָבן אַדורכגעשפּאַנט דעם הייטערן קהל, פאַרביי קבצנים און אָרעמעלייט, וועלכע זענען געשטאַנען פון ביידע זייטן מיט פולע עמערס וואַסער אין וועלכע דער חתן און די מחותנים האָבן אַריינגעוואָרפן מטבעות.
מיט אָנגעצונדענע ליכט אין די הענט האָט מען באַגלייט די יונגע־פּאָר צו דער חתונה־סעודה.
עס איז געווען נאָך אַ שול, דער ״זאַמדיקער מִנין״ האָט ער געהייסן אָבער די שול האָט זיך געפונען ווייטער, אַרויף צום שלאָס־באַרג און אויך ווי די אַנדערע צוויי מנינים, געהערט צו דער חסידישער עֵדה.
אין ״המליץ״ פון די יאָרן 1884–1885, ווערט ניט איינמאָל באַשריבן פון דעם ספּעציעלן קאָרעספּאָנדענט ד.ש. שערמאַן, וועגן די שאַרפע מחלוקתן צווישן חסידים און מתנגדים, וועגן מסירות און חילול־השם, וואָס די קריגערייען האָבן געבראַכט מיט זיך און עס איז דערגאַנגען ביז צו פאַרמאַכן די בתי־מדרשים, אַרעסטן און דערפירט דערצו, אַז דער רָב פון שטאָט און זיין פאַמיליע האָבן געליטן הונגער און נויט צוליב דעם וואָס אַ טייל פון די באַלעבאַטים זענען געווען קעגן אים.
דער קאָרעספּאָנדענט האָט געבעטן די חסידים, אַז זיי זאָלן ניט מאַכן קיין שוועריקייטן פאַר די מתנגדים אין אויפבויען אויף ס׳ניי זייער בית־מדרש, וועלכער איז מיט אַ יאָר פריער פאַרברענט געוואָרן.

די גאַס האָט זיך ווייטער געצויגן, ביז צו דער מיל פון דעם ייִדן ביק, דאָרט איז געווען

די עלעקטראָ־סטאַנציע וואָס האָט באַזאָרגט מיט ליכט דאָס שטעטל.
די הויפּט־גאַס איז געלעגן צעצויגן, ווי אַ שמאָלער פּאַס צווישן דעם שלאָס־באַרג און דער אָזערע, וואָס זיינע וואַסערן האָבן געלעקט די זאַמדיקע ברעגן פון שטעטל און אָפּטמאָל דערגרייכט ביז צו די הייזער.
די אָזערע איז געווען גרויס, טיף און אַלערליי פיש זענען געוואָרן אַרויסגעפּאַנגען פון אירע וואַסערן, זומער און ווינטער.
אין אָנהויב פון די פּראָסטיקע טעג פון חודש דעצעמבער, ווען דאָס וואַסער איז געוואָרן איינגעשמידט אין אַ דינעם, בלויען דורכזיכטיקן אייז, נאָך איידער די שנייען האָבן עס פאַרדעקט, האָט מען געקאָנט זען טיף, טיף אין די טונקעלע אָפּגרונטן פון דער אָזערע אומפאַרגעסלעכע בילדער פון אומבאַקאַנטע וועלטן.
אין אַזעלכע נעכט האָבן זיך אַרויסגעשאָטן אויפן אייז צענדליקער פישער און סתם נייגעריקע און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַן אייגנאַרטיקער און אינטערעסאַנטער פיש־פאַנג.
באַוואָפנטע מיט שווערע, הילצערנע, לאַנגע האַמערס, אייזערנע לאָמען און ספּעציעלע צוואַנגען, מיט לאַמטערנעס אין די הענט האָבן זיך די פישער צעשיט איבער דער אָזערע און באַלייכטן פון דער נאָענט דאָס דורכזיכטיקע אייז. די פיש, אָפּגענאַרטע דורכן שיין זענען אַרויפגעשווומען אונטערן אייז – דאַן האָבן די פישער מיט זייערע שווערע הילצערנע האַמערס געקלאַפּט איבערן אייז. פון די קלעפּ זענען די פיש געבליבן קאָנטוזירטע, ערשט האָבן די פישער אויסגעהאַקט לעכער אינעם אייז און מיט די צוואַנגען אַרויסגענומען די פיש.
די צוויי אָזערעס, וועלכע האָבן אַרומגערינגלט דאָס שטעטל און געדריקט אויף איר פון אַלע זייטן, זענען שטענדיק געווען אַ פאַרווייליגס־און־אָפּרו אָרט פאַר דער יוגנט.
אין זומערדיקע, מיט לבנהדיקע שיין־באַלויכטענע נעכט פלעגן ביז פאַרטאָג קלינגען לוסטיקע קולות און געזאַנגען פון יונגע בחורים און מיידלעך וועלכע האָבן זיך געשיפלט אויף די פאַרכישופטע וואַסערן.
די אָזערעס פלעגן אויך דינען אַלס אַ שווים־באַסיין פאַר דער באַפעלקערונג, איבערהויפּט אין די פרייטיקדיקע און שבתדיקע טעג. כמעט יעדעס יאָר פלעגן די אָזערעס נעמען אַ קורבן און דאַן איז אויפן שטעטל אָנגעפאַלן אַ שווערער טרויער, ביז מען האָט געפונען דעם דערטרונקענעם און אים געבראַכט צו קבורה.

אין מעריב זייט פון דער הויפּט־גאַס, האָט זיך דער שליאַך פאַרבונדן מיטן וועג וואָס האָט געפירט קיין ווילנע. דער שליאַך, ניט קיין ברוקירטער, האָט זיך געצויגן פאַרביי פּריצישע מאַיאָנטקעס און דערפער, צעוואָרפענע צווישן סאָסנאָווע וועלדער און גרינע פעלדער.
צפון־זייט פון דער הויפּט־גאַס האָבן געפירט עטלעכע געסלעך און שטעגלעך צו דער קליין־באַן־סטאַנציע, ניט ווייט פון דער קריסטלעכער פאַרשטאָט די "גומנעס".
די קליין־באַן האָט דורכגעשניטן אַ זאַמד־וועג, וועלכער האָט זיך געצויגן קיין דובענע – אַ ייִדישער קליינער יישוב – אַכצן קילאָמעטער פון בראַסלאַוו, ביי דער לעטישער

גרענעץ. ניט דערפֿאָרנדיק צו דובענע האָט זיך געפֿונען דאָס דאָרף אָקמעניץ אין וועלכן עס האָט געוווינט איין ייִדישע פֿאַמיליע.

ס'איז כדאי צו באַצייכענען, אַז אַזעלכע דערפֿער ווו עס האָבן געוווינט איינצלנע ייִדישע משפּחות זענען אין דער בראַסלאַווער אומגעגנט געווען ניט ווייניק. אַזוי האָט געוווינט אין דאָרף זאַראַטש איין ייִדישע משפּחה, און אַזוי, אויך אין אַנדערער ערטער.

די קליין־באַן האָט אויך געפֿירט קיין דרויע און פֿון דער צווייטער זייט קיין דוקשט און זיך פֿאַראייניקט מיט דער גרויס־באַן, וואָס איז געגאַנגען פֿון וואַרשע קיין לעטלאַנד.

עטלעכע זייטיקע געסלעך האָבן צעשניטן דאָס שטעטל אין דער לענג און אין דער ברייט וועלכע האָבן געפֿירט צום שטאָט־מאַרק, צו דער פּאָסט, פֿאַרביי די דרוקערײַ פֿון די ברידער מאַגאַט. די דרוקערײַ איז אַנטשטאַנען אין די דרײַסיקער יאָרן, האָט באַשעפֿטיקט עטלעכע ייִדישע יוגנטלעכע און האָט אויך אַרויסגעגעבן אַ וואָכן־צײַטונג.

איין גאַס האָט געפֿירט פֿאַרביי דעם ייִדישן בית־הקברות צו דער נייער, גרינער פֿאָרשטאָט פֿון די פּוילישע מלוכה־אָנגעשטעלטע, ווי אויך צו די רעגירונגס־אַנשטאַלטן.

"קאַרפּאָוויטשעס וואַלד", איינער פֿון די פֿאַרווײַלונגס און שפּאַציר ערטער איז צוליב דער נאָענטקייט פֿון דער פּוילישער פֿאָרשטאָט ניט געווען אַזוי באַליבט. דאַגעגן דער וואַלד "דובקעס", וועלכער האָט זיך געפֿונען אויף דער צווייטער זייט פֿון שטעטל איז געווען מער אָנגענומען. אַהין פֿלעגן קומען פֿאַרברענגען אַלע שיכטן פֿון דער ייִדישע באַפֿעלקערונג.

דער וואַלד איז געווען געדיכט און גרויס און אין דער צייט פֿון דער דייטשער אָקופּאַציע – איינער פֿון די פּאַרטיזאַנען־לאַגערן.

איינע פֿון די וועגן האָט געפֿירט קיין יאַיסי, אַכט קילאָמעטער פֿון בראַסלאַוו – אַ ייִדישער דאָרף פֿון אַ פּאָר צענדליק משפּחות וואָס האָבן זיך פֿאַרנומען מיט לאַנדווירטשאַפֿט און איבערהויפּט – מיטן אויסאַרבעטן ציגענע קעז.

דער מאַרק

אין קעגנזאַץ צו אַ סך אַנדערע שטעטלעך האָבן זיך דאָס רוב קראָמען ניט קאָנצענטרירט אַרום מאַרק, נאָר זענען געווען צעשפּרייט אין אַלע גאַסן. דער מאַרק האָט זיך געפֿונען אויף אַ גרויסן פֿרייען פּלאַץ אַרומגערינגלט אַרום מיט הײַזער און שטאַלן.

אין די מאַרק־טעג מיטוואָך און פֿרייטיק פֿלעגן זיך אויפֿפֿאָרן פּויערים פֿון דער אומגעגנט, אויסשפּאַנען די פֿערד, צובינדן זיי צו די וועגענער און אויסלייגן זייערע סחורות; גרינס, קאַרטאָפֿל און פּרוכטן, הינער, פֿעלכלעך און חזיר־האָר, האָלץ, היי און האָבער, און ייִדן – קליינהענדלער, איבערקויפֿער און סתם בטלנים, פֿלעגן זיך

אַרומדרייען צווישן די וועגענער, קייענדיק דערביי אַ שטרוי.
איבערהויפּט הייטערדיק איז געווען דער מאַרק אין האַרבסט, ווען צענדליקער פּרויען און מענער האָבן זיך געפּלאָנטערט צווישן די סוחרים, אויפקויפנדיק פּראָדוקטן אויפן לאַנגן ווינטער.
אין דעם טומל, סקריפּען פון די רעדער, געשרייען און קללות פון שיכורים, פלעגן ציען די אויפמערקזאַמקייט די אַזוי גערופענע "זאַדאַרמעניקעס" ("פּאַר אומזיסט"). דער צונאָמען האָט זיך צוגעקלעפּט צו זיי, צוליב די אומאויפהערלעכע אויסרופן "אומזיסט, אומזיסט".
דאָס רוב איז דאָס געווען אַן אויסגעדאַרטער יונגערמאַן, מיט אַ הייזעריק צעשפּאָלטענעם קול, וועלכער פלעגט שטייענדיק אויף זיין וואָגן, אויסשרייען זיינע קליינוווערטיקע און ביליקע חפצים ווי קעמעלעך, קאָפּ־טיכלעך, מעסערלעך און אַנדערע זאַכן. אַרום האָבן זיך אויפגעזאַמלט יונג און אַלט, איבערהויפּט דאָרפסלייט, וועלכע האָבן געזוכט מציאות און ביליקע זאַכן. אָפטמאָל זענען זיי אויסגעבראָכן מיט אַ שטורמיש געלעכטער ווען דער יונגערמאַן, דעמאָנסטרירנדיק די קוואַליטעט פון די סחורה, האָט אַליין נייט ווילנדיק צעבראָכן אַ קעמל אָדער צעריסן אַ פאַרביק טיכל. דאַן פלעגט ער אַ פאַרשעמטער ווישן זיין שווייס פון פאַרשוויצטן שטערן, באַגלייט מיט שפּאָט און קללות פון אַרום.

מלאכה און האַנדל

ניט וויניק יידן האָבן געצויגן זייער פּרנסה אַלס פורמאַנעס. די נאָענטע, גרויסע שטאָט ווילנע, איז געווען ווייט (אומגעפער אַ 180 קילאָמעטער פון בראַסלאַוו), האָט מען געפירט סחורות און פּראָדוקטן אַהין און צוריק. מיט דער באַן האָט זיך ניט געלוינט צוליב די איבערלאָדונגען פון באַן צו באַן, דעריבער איז געווען בעסער צו שיקן די סחורות דירעקט פון פּראָדוצענט צום פאַרקויפער.
באַקוועמער איז געווען דאָס פאָרן קיין ווילנע מיט די סחורות ווינטער, ווען די וועגן האָבן זיך איינגעשטעלט און באַלאָדענע שליטנס, פלעגן פאָרן און פירן אין דער גרויסער שטאָט פיש און פלייש, הינער, אייער, פלאַקס, פעל און אַנדערע פּראָדוקטן. צוריק האָבן זיי געבראַכט טעקסטיל, שוכוואַרג, צוקער, זאַלץ, זייף, פאַרשידענע איילן און אייזנוואַרג.
זומער זענען פערד און וואָגן פאַרביטן געוואָרן מיט לאַסט־אויטאָמאָבילן וועלכע האָבן געהערט צו די פאַמיליעס מילוטין און ביעליאַק.
אַ וויכטיקער פּרנסה־צווייג איז געווען דער האַנדל מיט פּרוכטן. צענדליקער משפּחות האָבן אַ גאַנצן זומער און האַרבסט זיך פאַרנומען מיט היטן, אַראָפּנעמען די שפע פון עפּל, באַרנעס און אַנדערע פּרוכטן, זיי אָפּשיקן און פאַרקויפן אין שטעטל און אויך אין אַנדערע האַנדלס־צענטערס.
אַ טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט זיך פאַרנומען מיט מלאָכה. אַ טייל – זעלבשטענדיקע האַנטווערקער און אַנדערע – ווי אַרבעטער און געזעלן. די פאַרשפּרייטסטע פאַכן זענען געווען: שניידערס, שוסטערס, שטעפּערס, רימערס,

היטלמאַכערס, זייגערמאַכערס, סטאָלערס, שלאָסערס, בלעכערס, שטריק־דרייערס, בעקערס און אַנדערע.

גרויס איז געווען דער אָנטייל פון די ייִדן אין פיש־האַנדל. געבענטשט מיט אַ סך אָזערעס און טייכן, האָט עס דערמעגלעכט אַ סך משפחות צו פאַרנעמען זיך מיט דעם אָפּצווייג און אַרויסציען חיונה בכבוד. דער הויפּט־אַרענדאַר, וואָס האָט באַשעפטיקט אַ סך מענטשן איז געווען איינער פון די שטאָט־באַלעבאַטים שניאור אַראָן.

אין אַלגעמיין איז די עקאָנאָמישע לאַגע פון דער ייִדישער באַפעלקערונג געווען אַ שווערע, אויף מלוכה־פּאָסטנס האָט מען קיין ייִד ניט גענומען, די קליינע סוחרים און קרעמער האָבן, מיט אַ קליינעם אויסנאַם, קוים געצויגן זייער פרנסה. די זעלבע לאַגע איז געווען פון די בעלי־מלאכות און אַרבעטער.

צום דערגענצן די חיונה האָבן אַ טייל איינוווינער אויף געהאַלטן אַ קו אָדער אַ ציג, עטלעכע הינער, אַ פּאָר גענדז. לעבן אַ טייל הייזער איז אויך געווען אַ קליינער גרינס־גאָרטן.

אַ ריכטיק בילד פון דער טיפער אָרעמקייט, קאָן מען געפינען אין דער דערציילונג פון ז. שמושקאָוויטש, וועלכער מאָלט די נויט און אָרעמקייט וואָס האָט געהערשט אין **אַ סך ייִדישע משפחות, וואָס האָבן געמוזט אָפטמאָל אָנקומען צו דער הילף פון דער** קהילה און צו וואַרעמע הענט פון גוטע ייִדן.

עס איז ניט איבעריק צו דערמאָנען דעם וויכטיקן צושטייער פון שטיצע און הילף פאַר דער אָרעמער באַפעלקערונג וואָס עס האָט געגעבן די גמילות־חסד־קאַסע, וועלכע פלעגט אויסלייען געוויסע סומעס געלט אָן פּראָצענטער און מיט דעם פלעגט זי אָפטמאָל ממש ראַטעווען גאַנצע משפחות פון הונגער און נויט.

דאָ מוזן אויך דערמאָנט ווערן די שטעטלשע כלל־טוער. איינער פון זיי איז געווען ברוך פישער וועלכער האָט זיך באַמיט צו פאַרלייכטערן די מאַטעריעלע לאַגע פון די נויטווענדיקע. אַ גרויסע הילף פלעגט דערטיילן דער פיש־אַרענדאַר שניאור אַראָן, ער האָט יעדן פרייטיק אויסגעטיילט אומזיסט פיש פאַר אָרעמע משפחות און אויך **אַנדערע מאַטעריעלע הילף. אַראָן איז געווען איינער פון די גרינדער פון דער** "יבנה־שול" און געשטיצט דעם לערער־פּערסאָנאַל. אויך האָט ער געזאָרגט פאַר די פּילצאָליקע באַדערפענישן פון דער קהילה.

מיט דער צייט האָבן זיך אַנטוויקלט אַרום דער קהילה פאַרשיידענע פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס. טייל מאָל פון איינעם אָדער צוויי מענטשן, וועלכע פלעגן אין אַן עת־צרה צוהילף קומען דעם נויטבאדערפטיקן – באַזאָרגן אַן אָרעמע כלה מיט באַקליידונג (אויסשטייער) צו דער חופה און כיבוד צו דער חתונה, מעות־חיטים פאַר אָרעמע לייט, דערביי פלעגן זיי זיך באַמיען מקיים צו זיין די טראַדיציאָנעלע און **דערהויבענע מצווה פון מתן־בסתר.**

ווי אויבן געזאָגט, האָט דער פיש־פאַנג געהאַט אַ גרויסן חלק אין דער באַשעפטיקונג פון דער ייִדישער באַפעלקערונג, דאָ איז ניט איבעריק צו דערציילן, אַז דאָס רוב פון די פישער האָבן געהערט צו דעם אַלטן אָפּצווייג פון דער אָרטאָדאָקסיש־

פּראַוואָסלאַוונער קירכע. דאָס זענען געווען הויך־געוויקסיקע מענטשן, מיט געדיכטע בערד וואָס פלעגן איינמאָל אין יאָר זיך אויפקלייבן פון אַלערליי ערטער (אַפילו פון אויסלאַנד פלעגן קומען גרויסע גרופּעס). "סטאַראָווערן" (אַזוי האָבן זיי געהייסן) און פייערן דאָ, אין בראַסלאַוו, דעם יום־טוב "גראָמניצאַ". זיי זענען געקומען צופאָרן אין אויסגעפּוצטע שליטנס מיט גלעקלעך און פאַרביקע בענדער אויף די העלדזער פון די פערד. זיי פלעגן זיך אַרומדרייען איבער די גאַסן, די פרויען אָנגעטאָן אין שיינע און טייערע קליידער באַהאָנגען מיט צירונג.

אין מיטן פון אַזאַ שפּאַציר איז פּלוצלונג און אומדערוואַרט אונטערגעפאָרן אַ יונגער בחור און מיט דער הילף פון נאָך אַ פּאָר פון זיינע חבֵרים, אַרויסגעכאַפּט איינע פון די שפּאַצירנדע מיידלעך און געשווינד אַוועקפאָרן אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. אין אַ פּאָר טעג אַרום זענען געשיקט געוואָרן שדכנים צו אירע עלטערן. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס אַלץ איז געווען אַפּגערעדט פון פריער און קיין קרימינעלע פאַרברעכן איז דאָס ניט געווען.

עס איז גאַנץ מעגלעך, אַז דאָס איז געווען אַ טראַדיציאָנעלער פאָלקס־מנהג, אַ ווייטער אָפּקלאַנג פון דער תנכישער דערציילונג וועגן די בחורים פון שבט בנימין, וועלכע האָבן אויסגעכאַפּט מיידלעך אין די ווייגגערטענער, נאָך אַ פאַרניכטונג פון כמעט דעם גאַנצן שבט.

נאָך מיטאָג צייט זענען פאָרגעקומען פערד־געיעגן אויף די פאַרפּראָרענע אָזערעס. אָט די געיעגן האָבן צוגעצויגן אַ סך צושויער און זענען געווען אַ באַליבטע אַטראַקציע פאַר אַלע איינוווינער פון שטעטל.

אין אַלגעמיין זענען די באַציִאונגען צווישן די ייִדן און די פּויערים פון דער אַרומיקער געגנט געווען נאָרמאַלע און אַפילו פריינטלעכע. ניט איינמאָל זענען זיי בייגעשטאַנען קעגן דער אַנטיסעמיטישער פּראָפּאַגאַנדע פון פיינטלעכע עלעמענטן, איבערהויפּט נאָכן אויפקומען פון דער ענדעקישער, שאָוויניסטישער פּאַרטיי [(נ.ד.) – נאַראָדאָוואַ דעמאָקראַציאַ – פּאָלקס־דעמאָקראַטן] וועלכע האָט אויפגעהויבן דעם קאָפּ נאָך דעם קומען פון דער נאַצישער פּאַרטיי אין דייטשלאַנד צו דער מאַכט.

שפּעטער, נאָך דעם, ווי די דייטשן האָבן פאַרנומען בראַסלאַוו, האָט זיך טאַקע אַרויסגעוויזן, אַז אַ סך פון די מיטגלידער פון דער אויבנדערמאָנטער נ.ד. פּאַרטיי, זענען געווען נאַצישע אַגענטן.

אויך אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען געווען אויסברוכן פון ייִדן־פיינטשאַפט און פּאָגראָם־שטימונגען ביי אַ טייל פון דער פּויערישער באַפעלקערונג, דערביי האָבן ייִדן זיך אַנטקעגנגעשטעלט קעגן אַלע פּרוּוון פון רויב און גזילה און אַרויסגעוויזן גבורה, וועלכע ווערט נאָך ביז היינט דערציילט און דערמאָנט.

אין יענע, לעצטע מלחמה־חדשים, ווען בראַסלאַוו איז געווען אַ געוויסע צייט אָן אַן אָפיציעלער מאַכט, האָבן זיך לעבן בנין פון דער גמינע אויפגעקליבן פּויערים און מאַראָדערן פון דער סביבה מיטן באַשלוס אָנצופאַלן אויף די ייִדן פון שטעטל, זיי צעראַבירן און הרגענען. וועגן דעם האָבן זיך דערוווּסט די ייִדן און זיך אָרגאַניזירט אין אַ זעלבסט־שוץ. שמואל־יוסף מילוטין, האָט זיך רייטנדיק אויף אַ פערד אַריינגעריסן

צווישן די אויפגעהעצטע פויערים און האַלטנדיק אין איין האַנט אַ רעוואָלווער און אַ שווערד אין דער צווייטער האַנט – צעטריבן און פאַריאָגט די באַנדיטן.
ביים באַשיצן די ייִדן איז דאַן געפאַלן דער יונגער בחור ירחמיאל־מענדל מייערסאָן און ס'איז פאַרווונדעט געוואָרן אין אַ פוס אברהם לובאָוויטש.
דערביי דאַרף דערמאָנט ווערן אַז דער ערשטער קרבן, ביים אַריינטרעטן פון די דייטשן אין בראַסלאַוו אין דעם לעצטן וועלט־קריג, איז געווען חיים מילוטין – דער זון פון שמואל־יוסף.
עס זענען אָבער אויך געווען פאַקטן פון טיפער פריינטשאַפט און איבערגעגעבנקייט פון אַ סך פויערים צו זייערע באַקאַנטע ייִדן. אַזאַ פאַל איז געווען מיט דער משפחה קאַגאַן פון דאָרף זאַהאָריע, זיי זענען געווען, אַגב, די איינציקע ייִדישע משפחה אין דאָרף און האָבן אַרענדירט די אָזערע אוקליע פון אָרטיקן פריץ.
אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, זענען אויף דער משפחה אָנגעפאַלן פוילישע רויבער און אויפגעהעצטע ייִדן־פיינט וועלכע האָבן געוואָלט פאַרברענען און צורויבן אַלץ וואָס האָט געהערט צום ייִד. זענען זיך דאַן צונויפגעלאָפן פון דאָרף פויערים און האָבן מיט ווידלעס און העק פאַרטריבן די פּאָגראָמשטשיקעס.

דאָס רעליגיעזע און קולטור־לעבן

ווי געזאָגט זענען אין שטעטל געווען פיר בתי־כנסת. אין איינעם פון זיי האָט זיך געפונען אַ ישיבה אין וועלכער עס האָבן געלערנט איבער זעכציק תלמידים, אַ טייל פון זיי פון די אַרומיקע יישובים.
דאָ איז ניט איבעריק צוצוגעבן, אַז די אַרומיקע יישובים, צוליב דער אָפּוועזנהייט פון ייִדישע שולן, האָבן די קינדער געלערנט אין די פוילישע מלוכה־שולן און נאָך מיטאָג פלעגן זיי לערנען אין חדר אָדער אין תלמוד־תורה. די מער פאַרמעגלעכע ייִדן האָבן געשיקט זייערע קינדער לערנען אין בראַסלאַווער פאָלקס־שול, העברעיִשער "יבנה־שול", אָדער אין ישיבה.
פאַר די ישיבה־בחורים איז געווען אַ קיך וועלכע האָט געשפייזט די תלמידים. אַ טייל פון די בחורים האָבן אויך "געגעסן טעג". יעדן טאָג האָט עמעצער פון די בעלי־בתים גענומען צו זיך איינעם פון די תלמידים און אים געשפייזט. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס איז געווען אַ נויט־קיום, אָבער דאָס איז געווען אַ רעזולטאַט פון דער שווערער מאַטעריעלער לאַגע אין וועלכער עס האָבן זיך געפונען די לערן־אַנשטאַלטן, ניט באַקומענדיק קיין שטיצע פון דער רעגירונג.
פון דער בראַסלאַווער ישיבה האָבן שפּעטער אַ סך בחורים געלערנט אין די ישיבות פון וואָלאָזשין, מיר, ווילנע, נאָוואָגרודעק, און ס'זענען געווען אַזעלכע, וועלכע האָבן אויך באַקומען סמיכות אויף רבנות.
ווי עס זאָל אָבער ניט זיין, ניט געקוקט אויף דער שווערער פינאַנסיעלער לאַגע, האָט פונדעסטוועגן די ישיבה צוגעגעבן אַ קולטורעלן צושטייער צום געזעלשאַפטלעכן לעבן פון שטעטל.

צווי רבנים זענען געווען אין שטעטל און האָבן געטריי געדינט די באַפעלקערונג. דער מתנגדישער רב, רֶב הירש וואַלין – אַ הויכער, ברייטפּלייציקער, נאָך ניט קיין אַלטער מאַן, מיט אַ שיטערער שוואַרצער באָרד, אין וועלכער עס האָבן זיך אַריינגעכאַפּט גראָע האָר. ער איז געווען אַן אויסגעצייכנטער דרשן און אין די יומים־נוראים פלעגט ער אויך דינען ווי אַ חזן. אין די דרייסיקער יאָרן האָט ער מיט זיין משפחה עמיגרירט קיין לעטלאַנד און איז באַשטימט געוואָרן אַלס אַ רב אין איינע פון די אָרטיקע שטעט.

דער צווייטער רָב, רב אַבא זאַהאָריע, אַן אַלטער, שטילער, שוואַכער מענטש איז געווען דער רעליגיעזער פירער פון דער חסידישער עדה. זיינע בלאָע, מילדע אויגן האָבן שטענדיק אויסגעדריקט אַ ווייכע תמימותדיקייט, ווי זיי וואָלטן זיך וווּנדערן פון גאָטס וועלט.

מען דערציילט, אַז ווען מען האָט געפירט די ייִדן צו די גריבער, איז ער געגאַנגען פאָראויס, איינגעוויקלט אין טלית און האָט געזאָגט, אַז מען דאַרף מיט ליבשאַפט אָננעמען גאָטס ווילן, שעפטשענדיק דערביי דעם פסוק "ממעמקים קראתיך ה'"...

די בתי־כנסת האָבן געדינט ניט נאָר פאַר תפילות און פאַר דער ישיבה. אין אָפּוועזנהייט פון אַ געביידע פאַר דער ייִדישער פאָלקס־שול פלעגן די לעקציעס פאָרקומען אין דעם טייל פון עֶזרת־נשים פון די בתי־כנסת. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס פלעגט ניט איינמאָל אַרויסרופן קריגערייען צווישן די שילער פון פאָלקס־שול און די ישיבה־בחורים, צוליבן ניט פאַסיקן אָנטאָן און אַנדערע זאַכן.

אין די דרייסיקער יאָרן האָט מען מיט דער הילף פון ציש"אָ – "צענטראַלע ייִדישע שול־אָרגאַניזאַציע" – אויסגעבויט אַ שיינעם, רחבתדיקן בנין פאַר דער פאָלקס־שול און דערביי אַ קינדער־גאָרטן, אין הויף פון ייִדישן באַנק, וועמענס דירעקטאָר, לוי־יצחק ווײַנשטיין, האָט געהאָלפן אויפשטעלן דעם בנין און אויך געהאָלפן און געשטיצט קינדער פון אָרעמע משפחות, זיי זאָלן קאָנען פאָרזעצן זייערע לימודים אין ווילנע.

די פאָלקס־שול איז אייגנטלעך געווען די קאָוואַדלע אויף וועלכער עס האָט זיך אויסגשמידט און אַנטוויקלט די שטעטלדיקע אינטעליגענץ. די אַביטוריענטן פון פאָלקס־שול פלעגן פאָרזעצן זייערע שטודירונגען אין העכערע אַנשטאַלטן אין ווילנע און האָבן זיך אומגעקערט ווי לערער, טעכניקער און אַנדערע באַרופן און מיט דעם באַרייכערט די יוגנט פון שטעטל מיט קולטורעלע ווערטן.

ביי דער שול זענען געווען עטלעכע קולטורעלע קרייזן, צווישן זיי אויך אַ דראַמאַטישער קרייז, וועלכער פלעגט אָרגאַניזירן און שטעלן צאָלרייכע טעאַטער־פּיעסן און וואָדעווילן. די אָנפירער פונעם דראַם־קרייז און די וויכטיקסטע אַרטיסטן זענען געווען ווידרעוויטש – דער הויפט־בוכהאַלטער פון ייִדישן באַנק און דער שניידער שייקע דייטש, וועלכער האָט אַריינגעטראָגן פיל לעבעדיקע שעפערישקייט אין אַ טייל פון די קרייזן, ווי אויך אַלס גוטער אַרטיסט.

וועגן דער וויכטיקער ראָל פון דער ייִדישע פאָלקס־שול און די קולטורעלע קרייזן, שרייבט אין אירע זכרונות פערל פישער־חאַרמאַץ ע"ה, וועלכע דריקט אויס איר

ליבע פול מיט פּאָרכטיקער יראת־הכבוד צו דער שול, אירע לערער און אַלע די, וועלכע האָבן געהאָלפן און זיך באַמיט פאַר דער עקזיסטענץ פון דעם וויכטיקן אַנשטאַלט.

אויך מרים־מאַריאַשע ראָטנבערג־רייכעל דערמאָנט מיט אַכטונג און ליבע די אַלזייטיקע טעטיקייט פון דער שול און אירע קרייזן.

אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון אַ טייל בעלי־בתים און כלל־טוערס איז אין די לעצטע יאָרן פאַרן קריג אויפגעשטאַנען די העברעיִשע שול "יַבְנֶה" אין וועלכער עס האָבן געלערנט אַ גרויסע צאָל קינדער.

איינער פון די באַוווּסטע לערערס אין דער "יבנה־שול" איז געווען רפאל־יעקב מוניץ, אַ לַמדן און חובב־ציון וועלכער האָט אין די צוואַנציקער יאָרן אָרגאַניזירט יוגנט צו לערנען העברעיִש, תנ"ך און האָט צונויפגענומען בחורים צוצוגרייטן זיי צו עליה קיין ארץ־ישראל.

עס האָט זיך אָרגאַניזירט אַ גרופּע יוגנטלעכע וועלכע האָט זיך פאַרנומען מיט לאַנדווירטשאַפט, פיש־פאַנג און אַנדערע אַרבעטן.

אַ טייל פון זיי זענען טאַקע שפּעטער אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל, צווישן זיי משה וואַלין, דעם רב'ס זון, וועלכער איז געווען אַ חבר אין קבוץ רמת־הכובש און שפּעטער דער גרינדער פון דעם טעאַטער לִי־לַה־לוֹ און איז אויך געווען דער אימפּרעסאַריאָ פון עטלעכע באַוווּסטע זינגער און טענצער.

אין שטעטל האָבן אָנגעהויבן אַנטשטיין און אָרגאַניזירן זיך פּאָליטישע פּאַרטייען און גרופּירונגען. עס איז אַנטשטאַנען אַ ציוניסטישע באַוועגונג אין וועלכער עס זענען געווען פאַרטראָטן די חלוצישע אָרגאַניזאַציעס, אַלגעמיינע ציוניסטן, לינקע און רעכטע פועלי־ציון. אַ סך יוגנטלעכע פון דער חלוץ־באַוועגונג זענען עולה געווען קיין ארץ־ישראל. ס'איז אויך געווען אַ רעוויזיאָניסטישע אָרגאַניזאַציע בית"ר און ברית־החייל בראש פון וועלכע עס זענען געשטאַנען דער אַדוואָקאַט געלישקאָווסקי און זוסמאַן לובאָוויטש.

די אָנהענגער און שטיצער פון דער יִדישער פאָלקס־שול האָבן געהייסן "פאָלקיסטן" און אין זייער וועלט־אַנשויאונג זענען זיי געווען נאָענט צום "בונד", וועלכער האָט אין יענער צייט געהאַט אַ שטאַרקע און ברייטע הַשפָּעה אויף דער שטאָטישער יוגנט און אויך אויף די יִדישע אַרבעטער־קרייזן.

איינער פון די שטיצער און אָנהענגער פון דער פאָלקס־שול איז געווען ליבער צעפּעלעוויטש – אַ פאַרביקע פּערזענלעכקייט, וועמענס הויז איז געווען אַ שטענדיק אָרט פון דיסקוסיעס און טרעפונגען פון אַ גרויסן טייל פון דער אָרטיקער יוגנט.

טראָץ דער אָפּוועזנהייט פון אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען און אַ פּראָלעטאַרישע שיכט, האָט זיך פונדעסטוועגן אַנטוויקלט אין בראַסלאַוו אויך די קאָמוניסטישע פּאַרטיי, אָבער קיין גרויסע פּאָליטישע ווירקונג צווישן דער יוגנט האָט זי ניט געהאַט.

דאָס אַלץ, וואָס איז דערציילט געוואָרן ביז יעצט, איז אַ קליינער טייל פון דער געשיכטע, לעבנס־וועג און געשעענישן פון בראַסלאַוו אין פאַרלויף פון הונדערטער

יאָרן, ביז דער תקופה פון דער דייטשיש־נאַציזשער אָקופּאַציע און חורבן פון אַ סך ייִדישע קהילות, שטעט און שטעטלעך, דערפער און יישובים.

אין 1939 יאָר איז צעריסן געוואָרן פוילן אויף צוויי שטיקער. די סאָוויעטישע, רויטע אַרמיי פון מזרח זייט און די נאַציזשע האָרדעס פון מעריב זייט האָבן פּאַקטיש צעטיילט צווישן זיך דאָס פּערטע מאָל די פּוילישע טעריטאָריע.

די ייִדישע באַפעלקערונג פון פוילן וועלכע האָט געציילט מער פון דריי מיליאָן נפשות איז צעטיילט געוואָרן און איז אָפּגעריסן געוואָרן איינס פון צווייטן.

מיטן באַשלוס פון דער סאָוויעטישער רעגירונג צו באַפרייען די מעריב־טיילן פון ווייס־רוסלאַנד און אוקראַיִנע, איז צייטווייליק פאַרשוווּנדן ביי די ייִדן די זאָרג און שרעק אַריינצופאַלן אונטער דעם געקאָוועטן שטיוול פון דער נאַצישער מאַכט.

די ייִדישע באַפעלקערונג האָט אויפגענומען די רויטע אַרמיי מיט פרייד און בלומען, ברויט און זאַלץ. חיים באַנד, אַ בראַסלאַווער ייִד דערציילט, אַז דער קרעמער אַהרון זייף האָט אַרויסגעטראָגן פון זיין קראָם קלעצער רויטן שטאָף און געטיילט יעדן, וועלכער האָט געוואָלט, אויף צו מאַכן פענער.

מיר, וועלכע האָבן זיך געפונען אונטער דער סאָוויעטישער מאַכט, האָבן ניט געהאַט קיין אינפאָרמאַציע וועגן דער לאַגע פון די פאַרבליבענע ייִדן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע. נאָר שוואַכע און זעלטענע אָפּקלאַנגען פלעגן זיך דערטראָגן פון דער צווייטער זייט בוג, וועגן דער שווערער און פיינטלעכער לאַגע אין וועלכער עס האָבן זיך געפונען די ייִדן אונטער דעם נאַצישן רעזשים. אויך קליינע גרופּעס פּליטים פלעגן ברענגען טרויעריקע ידיעות וועגן דעם וואָס עס קומט פאָר אין מעריב־זייט פון טייך.

וואָס עס געהערט צום לעבן פון די ייִדן, וועלכע האָבן זיך געפונען אונטער דער סאָוויעטישער מאַכט, קאָן מען זאָגן, אַז זייער מאַטעריעלער צושטאַנד איז געווען פאַרהעלטנסמעסיק ניט שלעכט אָבער דאָס לעבן אין קולטורעלן, געזעלשאַפטלעכן און רעליגיעזן זין, האָט זיך קאַרדינאַל געענדערט. איינס נאָך די אַנדערע האָבן זיך פאַרמאַכט די ייִדישע פּילצאָליקע אַנשטאַלטן, שולן – רעליגיעזע און אַלגעמיינע. די ייִדישע שפּראַך האָט מען אויפגעהערט צו לערנען, ניט רעדנדיק שוין וועגן דער ישיבה און תלמוד־תורה.

טייל משפחות זענען פאַרשיקט געוואָרן ווייט, ווייט קיין סיביר און אוראַל. אַפילו געוועזענע מיטגלידער פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי האָבן זיך געפונען אין אַ אומבאַקוועמער לאַגע, היות, ווי די סאָוויעטישע מאַכט האָט ניט געהאַט צו זיי קיין צוטרוי. און אַזוי, אין פאַרלויף פון כמעט צוויי יאָר, האָט דאָס פּוילישע ייִדנטום געלעבט אין נעפּל פון אומזיכערקייט, ספקות און איינגעהאַלטענער שרעק, ביז עס זענען אויסגעבראָכן די שווערע גורלדיקע צייטן וועלכע האָבן פאַרפלייצט די וועלט מיט טרערן און בלוט, פּיין און טויט.

חיים בן רפאל מוניץ

פליטים

זינגען די רעדער אַ קאַלטן געזאַנג פֿון אַ זעג.
שורעס וואָגאָנעס. אַ יעדער וואַגאָן איז אַ רויטער קאָנווערט.
מיר – אויסגעשאָטענע בריוו אָן אַדרעסן אין מיטן אַ וועג,
ווער וועט אונדז לייענען חוץ אונדז אַליין צווישן הימל און ערד?

וויגט זיך מיין קאָפּ ווי אַ בלייערנער גלאָק,
רעגענען מילבן פֿון שלאָף אויף מיין שטערן מיט דינינקע קלעפּ.
נאַכטיקע בענקשאַפֿט פֿון סטעפּ האָט דעם צוג ווו פֿאַריאָגט
אונדז דאָ געלאָזן אַליין מיט די עלנטע קאָלדרעס און טעפּ.

אויבן דער מילכוועג – אַ וועג פֿון אַ גויאישן גאָט.
אונטן אין זאַמד איז שוין לאַנג אויסגערונען פֿון שייטער דער גלי,
צווישן – אַ בינטל פֿון קינדערשע יאָרן אַליין אויף באַראָט
פֿון אַ חלום אַ וויסטן, וואָס קומט פֿון נישט־הי.

אויפֿוועקן וועט מיך דער טעלער־געבראַזג און פֿון צוגן דער רוף,
איינוויגן וועלן מיך רעדער אין וועג צו אַ טונקעלן לאַנד.
מיטנעמען מיט זיך אַהין וועט מיין קינדערשער גוף
דעם צייטיקן עלנט פֿון הימלען, פֿון סטעפּ און פֿון באַן.

שטיל קומט אום דער אומבאַשיצטער
– אַלע שווייגן שאַ.
ס'איז אַ דור אַ בייזער איצטער, –
און אַ צייט אַזאַ....

די שרעקלעכע טראַגעדיע וועלכע האָט געטראָפן דעם ייִדישן פאָלק – און איבערהויפּט די פּוילישע ייִדן – דער חורבן און פאַרניכטונג פון הונדערטער ייִדישע קהילות, קליינע און גרויסע, די פיזישע פאַרניכטונג פון מיליאָנען, וואָס איז נאָך קיינמאָל ניט פאָרגעקומען, ניט נאָר ביים ייִדישן פאָלק, נאָר אויך ניט ביי אַ סך אַנדערע פעלקער, וועלכע איז פּלאַנירט און אויסגעפירט געוואָרן דורך דעם היטלער־דייטשלאַנד – וועט אייביק ניט אָפּגעמעקט און ניט פאַרגעסן ווערן.

דער פאַרניכטונגס שטורם וועלכער האָט זיך דורכגעטראָגן איבערן ייִדישן פאָלק – דאַרף פאַרשריבן און געהחתמעט ווערן דורך די, וועלכע זענען פאַרבליבן פון דער גרויסער טראַגעדיע און וועלכע זענען לעבעדיקע עֵדות פון אַלץ, וואָס עס איז פאָרגעקומען און געשען.

שלום אַש, דער גרויסער ייִדישער שרייבער, ברענגט, ווי אַ מאָטאָ צו זיין בוך "קידוש־השם", אַן אויסצוג פון אַן אַלטן סֵפר:

"מיר שעמען זיך צו דערציילן אַלץ, וואָס די קאָזאַקן האָבן געטאָן מיט אונדז, כדי ניט צו פאַרשוועכן דעם נאָמען מענטש, וואָס איז באַשאַפן געוואָרן אין גאָטס געשטאַלט".

צי קאָנען מיר שווייגן און ניט דערציילן, ניט באַשרייבן דאָס אַלץ, וואָס די נאַציס האָבן געטאָן מיט אונדז? – דעם פּיין, יסורים, רציחות, דערנידערונגען, גאַז־אויוונס און טויט־טאָלן אין וועלכע עס זענען אומגעבראַכט געוואָרן אונדזערע טייערע – עלטערן, קינדער, ברידער און שוועסטער?!

אין אַ סך געטאָס איז געווען פאַרשפּרייט די דערציילונג וועגן דעם באַוווּסטן היסטאָריקער שמעון דובנאָוו וועלכער האָט זיך געווענדעט צו די ייִדן וואָס זענען געווען נעבן אים אין דער צייט ווען מען האָט אים געפירט צום טויט און זיי אָנגעזאָגט: "שרייבט און פאַרשרייבט".

מיט הייליקן פאָרכט פילן מיר אויס די צוואה, פאַרשרייבן אַלץ, אַלץ וואָס עס האָבן דורכגעליטן אונדזערע טייערע קדושים – צום אייביקן אָנדענק פאַר די קומענדיקע דורות.

די זון פאַרגייט אין פלאַמען,
די זון, מען זעט זי קוים,
אַזוי פאַרגייט מיין האָפענונג, –
אַזוי פאַרינט מיין טרוים...

כמעט צוויי יאָר, האָבן די ייִדן פון בראַסלאַוו און פון דער אַרומיקער סביבה געלעבט אונטער דער סאָוויעטישער מאַכט.

אין חודש יוני, זונטיק דעם 22־טן 1941, פאַרטאָג, האָט זיך דאָס דייטשע מיליטער אַריינגעריסן אין שטח פון ראַטן־פאַרבאַנד, איינזייטיק צעשטערט און צעריסן דעם פרידנס־אָפּמאַך וועלכער איז געווען אונטערגעשריבן צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד.

וועגן די ערשטע טעג פון מלחמה־אויסברוך און אַריינטריט פון די דייטשן אין בראַסלאַוו און אומגעגנט, וועגן אַלץ, וואָס זיי האָבן מיטגעבראַכט מיט זיך, וועגן דעם, וואָס עס איז געשען אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע, וועגן די גרויזאַמע געשעענישן, וואָס זענען פּאָרגעקומען אין יענער תקופה – די געטאָס, הונגער און פּיין – ביז דעם סוף – דאָס אומברענגען פון די בראַסלאַווער ייִדן און ייִדן פון די אַרומיקע שטעטלעך און יישובים, ווי אויך וועגן פאַקטן פון ווידערשטאַנד און פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג אין וועלכער עס האָבן אָנטיילגענומען אַ סך אונדזערע לאַנדסלייט – דאָס אַלץ ווערט איבערגעגעבן און געשילדערט אין די קומענדיקע בלעטער.

אונדזער בראַסלאַווער לאַנדסמאַן חיים באַנד גיט איבער אין זיינע זכרונות וועגן די ערשטע טעג פון דער מלחמה און שרייבט צווישן אַנדערן:

דעם 22־טן יוני אינדערפרי, האָבן מיר זיך דערוווּסט וועגן דער אינוואַזיע פון די דייטשן. אין זעלבן טאָג איז פאָרגעקומען אַ מאַסן מיטינג אויפן ברעג פון דער אָזערע. די סאָוויעטישע פּאַרטיי־און־מלוכה־פאַרשטייער האָבן פייערלעך פאַרזיכערט, אַז דער שונא וועט פאַרטריבן ווערן און אַז די באַפעלקערונג קען זיין רואיק.

אויף מאָרגן זענען דורך בראַסלאַוו דורכגעגאַנגען אין דער ריכטונג צום פראָנט סאָוויעטישע מיליטערישע איינהייטן, טאַנקן און אַרטילעריע, אָבער אין אָוונט האָט דאָס בילד זיך געענדערט און די מיליטערישע איינהייטן האָבן אָנגעהויבן אָפּצוטרעטן אין דער ריכטונג צו רוסלאַנד. סאָוויעטישע מיליטער־לייט און רעגירונגס־באַאַמטע מיט זייערע משפחות האָבן אָנגעהויבן פאַרלאָזן דאָס שטעטל.

דאָס האָט שטאַרק געווירקט אויף דער ייִדישער באַפעלקערונג, וועלכע האָט זיך געפונען אין טיפן יאוש און מיט שרעק געוואַרט אויף דעם, וואָס קאָן ווייטער געשען.

אַ גרויסער טייל פון דער יוגנט האָט פאַרלאָזן די היימען און ווער צופוס און ווער מיט אַנדערע מיטלען געלאָזן זיך אין וועג צו דער אַלטער פויליש־רוסישער גרענעץ.

עס זענען אויך געווען אַזעלכע ייִדן וואָס האָבן געזאָגט, אַז זיי קענען די דייטשן נאָך פון ערשטן וועלט־קריג, אַז זיי זענען אַ קולטורעל פאָלק און מען וועט זיך קאָנען מיט זיי איינלעבן, לויט דער דייטשער לאָזונג "לעבן אונד לעבן לאַזן"...

די ווירקלעכקייט איז אָבער געווען אַן אַנדערע... די דייטשע אַרמיי האָט פאַרגעזעצט איר פאָרשריט אויף מזרח, פאַרניכטנדיק אויפן וועג די דעמאָראַליזירטע און

צעפּאַלענע סאָוויעטישע אַרמיי.

געציילטע טעג נאָכן אויסברוך פון קריג זענען די דייטשן אַריין אין בראַסלאַוו און באַהערשט אַ גרויסן טייל פון דער אַרומיקער געגנט.

די ניט־ייִדישע באַפעלקערונג האָט זיי אויפגענומען מיט ברויט און זאַלץ, אַרויסווייזנדיק איר פרייד פון דעם, וואָס זיי זענען באַפרייט געוואָרן פון רוסישן יאָך.

די פּוילישע באַפעלקערונג האָט אויסגעקליבן אַ ספּעציעלן ראַט מיטצואַרבעטן מיט דער דייטשער מאַכט. צווישן די אויסדערוויילטע מיטגלידער האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער אַנטיסעמיטישער טעטיקייט דער פּאָליציי־קאָמענדאַנט יאַשינסקי, דער שטאָט־סטאַראָסטע קאָוואַלסקי, דער פאַרוואַלטער פון דער תפיסה שליאַכטשיק, אַ פאָלקס־דייטש, אַ שרעקלעכער סאַדיסט, ווי אויך דער לערער פּאַווליק מיט זיין פרוי – אויך פאָלקס־דייטשן און אַנדערע.

משה מילוטין דערציילט, אַז די דייטשן זענען געקומען קיין בראַסלאַוו דאָנערשטיק, אַ פּאָר טעג נאָכן אויסברוך פון קריג. קודם־כל זענען אַריין עטלעכע אויסשפּירער אויף מאָטאָציקלען, באַטראַכט די סביבה, זיך פאַרהאַלטן ניט לאַנג אין שטעטל און אַוועקגעפאָרן. ביינאַכט האָבן אָנגעהויבן שטראָמען דורך בראַסלאַוו גרויסע מאַסן מיליטער, טאַנקן, אַרטילעריע און אַנדערע וואָפן. דאָס מיליטער איז דורך דאָס שטעטל ניט פאַרהאַלטנדיק זיך אויפן אָרט איבערגעלאָזט ניט קיין גרויסע צאָל זעלנער, וועלכע האָבן מיט דער הילף פון די אָרטיקע ניט־ייִדישע איינוווינער, איבערהויפּט פּאָליאַקן, אָנגעהויבן הערשן אין שטעטל, איינפירנדיק דראַקאָנישע און גרוילעכע געזעצן.

אויף מאָרגן, פרייטיק, האָבן די דייטשן אויפגעזאַמלט אַלע ייִדן אויפן פערדן־מאַרק – אָפּטיילנדיק מענער באַזונדער און פרויען מיט קינדער באַזונדער און אַלעמען אַוועקגעפירט צו די זומפּן אין דובקער וואַלד אויפן ברעג פון דער אָזערע דריוויאַטי.

אויפן וועג זענען געפאַלן די ערשטע קרבנות, – שלמה דער שוחט און חיים מילוטין, וועלכע די דייטשן האָבן דערשאָסן מיטן אויסרייד, אַז זיי האָבן געוואָלט אַנטלויפן.

רירנד און טרויעריק איז די שילדערונג פון ירחמיאל מילוטין, חיימס פעטער, וועלכער דערציילט:

"אויף מיינע הענט האָב איך אַוועקגעטראָגן מיין פּלימעניק אויפן בית־עולם און אים צו קבורה געבראַכט. אויסטועענדיק אים, האָב איך איבערגעציילט אַכצן קוילן־לעכער אין זיין קערפּער. איך האָב אים מטהר געווען, געגעבן אים צוויי קושן און זיך געזעגנט מיט אים אויף אייביק".

ווי מען דערציילט, האָט חיים פאַרן טויט, פאַלנדיק אַ דורכגעשאָסענער, באַוויזן אויסצושרייען "ייִדן, נעמט נקמה"...

די נאַצישע מאַכט האָט אין אירע באַציאונגען צו די ייִדן, געהאַנדלט לויט פון פריער אָנגענומענע באַשלוסן.

אַזוי, למשל, אין אַ דאָקומענט אונטערן טיטל "די ברוינע מאַפּע" געפינען זיך אָנווייזונגען צו די דייטשע פאַרוואַלטונגען אין די אָקופּירטע מזרח־קרייזן:

– רעגיסטראַציע פון אַלע ייִדן און צווינגען זיי צו טראָגן די געלע לאַטע.
– שאַפן געטאָס.
– אַריבערפירן אַלע ייִדן פון דערפער און שטעט אין געטאָס.
– שאַפן יודנראַטן און ייִדישע פּאָליציי.
– קאָנפיסקאַציע פון ייִדישן אייגנטום.
– עקספּראָפּריאירן ייִדן פון זייערע אַרבעטס־פּאַכן.
– איינפירן צוואַנגס־אַרבעט.

...אין די זומפּן האָט מען געהאַלטן די ייִדן אַ גאַנצע נאַכט, אָן עסן און אַפילו ניט קיין ביסל וואַסער פאַר די קינדער.

ווי עס דערציילט, ירחמיאל מילוטין, פייגע־ציפּע טאָקער־ביעליאַק און אַנדערע, זענען די ייִדן געווען אין שרעקלעכער פאַרצווייפלונג, זייענדיק זיכער, אַז דאָס איז דער סוף.

שבת פאַרטאָג, האָט מען אָבער זיי דערלויבט זיך אומקערן אין שטעטל. ווי ס'ווייזט אויס, האָבן די דייטשן נאָך געוואָלט ביזן סוף אויסנוצן אַלץ וואָס מען האָט געקאָנט פון די ייִדן.

דערשלאָגענע, פאַרפייניקטע, מיט כליפּענדיקע קינדער אויף די הענט האָבן זיי זיך דערשלעפּט ביז זייערע שטיבער און דאָ האָבן זיי געפונען צעראַבירטע הייזער. דאָס האָבן די קריסטלעכע שכנים אויסגעפירט מיט דער הסכּמה פון די דייטשע מאַכט.

ניט איינמאָל האָט מען אַזוי אויפגעזאַמלט די ייִדן מיטן צוועק אָנצווואַרפן אויף זיי שרעק און צו דערנידעריקן זיי.

ווי עס שרייבט ניוטאַ קאַנטאָר, האָט זיך איר באַזונדערס איינגעקריצט אין זכרון אַ טאָג ווען מען האָט אויפגעקליבן די ייִדן פון שטעטל אויפן ברעג אָזערע און די פּוילישע באַפעלקערונג, איבערהויפּט לערער, מלוכה־באַאַמטע און יוגנטלעכע, דאָס וואָס האָט אַמאָל געהייסן "די גוטע יוגנט" – זיך אַרומגעשטעלט אויסגעפּוצטע יום־טובדיק און זיך צוגעקוקט מיט הנאה און פרייד ווי די דייטשן דערנידעריקן די ייִדן. זיי האָבן ווי ס'ווייזט אויס געמיינט צו זען די ליקווידאַציע פון דער ייִדישער באַפעלקערונג.

"מען קאָן פאַרשטיין, שרייבט ניוטאַ, ווי מיר האָבן אויסגעזען אין זייערע אויגן, אויב אונדזער טויט, דער פון מענער, פרויען, קינדער און אַלטע לייט איז פאַר זיי געווען אַ **פאַרוויילונג."**

סלאַוואַ פינצאָוו דערציילט אין איר עדות, אַז די פּוילישע אינטעליגענץ פון יאָד, האָט אָנגעגעבן אַ פּעטיציע צו דער אָרטיקער דייטשער מאַכט און געבעטן, אַז מען זאָל זיי געבן דאָס רעכט צו ליקווידירן "זייערע" ייִדן – דאָס הייסט די ייִדן פון יאָד...

אַזוי האָבן זיך אָנגעהויבן די גזירות און רדיפות.

כּדי עס זאָל זיי זיין גרינגער צו הערשן, האָבן די דייטשן באַפוילן אויסצוקלייבן אַ יודנראַט אין וועלכן עס זענען אַריין דער פאָרזיצער יצחק מינדעל, דער סעקרעטאַר חיים מוניץ און די מיטגלידער גרשון קלאָנער, מזא"ה, רפאל פישער, פרידמאַן, שיינקמאַן, לייב וואַלין און אַנדערע.

אין אָפּסע איז געווען דער פּאָרזיצנדער פֿון יודנראַט דוד לעווין.
אין יאַד – פּרץ שקאָלניק און אליהו ראַזין.
די ערשטע גזירות זענען געווען – אָנטאָן געלע לאַטעס אויפֿן פֿאָדערשטן טייל פֿון בֶּגֶד און אויפֿן רוקן. ס'איז פֿאַרבאָטן געוואָרן צו גיין מיטן טראָטואַר – נאָר אין מיטן וועג; איבערייסן אַלע באַציאונגען מיט דער ניט־ייִדישער באַפעלקערונג, ניט באַזוכן קיין קינאָ, טעאַטער און אַנדערע עפנטלעכע ערטער און אויף יעדער הויז אויפהענגען אַ שילד מיטן וואָרט "יודע"...
אויף אַ ספּעציעלן פונקט האָט מען אויסגעטיילט פאַר ייִדן ברויט, – 175 גראַם אַ טאָג אויף אַ מענטשן.
שפּעטער האָט מען באַפוילן אָפּצוגעבן די קי און אַנדערע שטוביקע בעלי־חיים און אויפזאַמלען פאַר דער דייטשער אַרמיי פעלצן, וואָליקעס און אַנדערע וואַרעמע זאַכן. אויסער דעם פלעגט מען פון צייט צו צייט אַרויפלייגן שווערע געלט־קאָנטריבוציעס, ווי אויך קאָנפיסקירן אַלע קופערנע און אַנדערע מעטאַל־זאַכן.

אין איינעם פון יענע מלחמה־טעג, האָבן סאָוויעטישע אַעראָפּלאַנען באָמבאַרדירט דייטשע מיליטער־איינהייטן און אַ קריסט האָט דערטראָגן דער פּאָליציי אַז עטלעכע ייִדן האָבן סיגנאַליזירט און אָנגעוויזן די סאָוויעטישע פליער, ווו עס לאָקירן זיך די דייטשע איינהייטן. די דייטשן האָבן גלייך אַרעסטירטביילקע דייטש, יאַנקל מוסין ווי אויך אַ ייִנגל ח.י. בורט. נאָך שווערע באַמיאונגען פון יודנראַט איז געלונגען צו באַפרייען בורטן, אָבער ביילקע דייטש און יאַנקל מוסין האָבן זיי פאַרפייניקט און אויפגעהאַנגען.
גלייך נאָכן אַריינטרעטן פון די דייטשן אין בראַסלאַוו האָט מען מאָביליזירט אַלע ייִדן אויף צוואַנגס־אַרבעט. צווישן אַנדערן האָט אַ גרופּע ייִדן געאַרבעט אויף דער באַן־סטאַנציע, געררייניקט קאָרע פון באַלקנס און זיי אָנגעלאָדן אין וואַגאָנען. לויט אַ מְסירה פון אַ פוילישן אויפזעער וועלכער האָט איבערגעגעבן, אַז אַ טייל ייִדן האָבן זיך נאַכלעסיק באַצויגן צו דער אַרבעט האָט מען אַרויסגענומען אַ גרופּע פון דרייצן ייִדן און זיי צעשאָסן.
אויפן משפט קעגן דעם קאָמענדאַנט פון דער בראַסלאַווער פּאָליציי יאַשינסקי, וועלכן ניוטאַ קאַנטאָר האָט באַשולדיקט אין רציחות פון אומשולדיקע מענטשן, האָט זיך אַרויסגעוויזן דאָס אמתע פּנים פון די פוילישע שותפים צו די פאַרברעכנס וועלכע די נאַציס, צוזאַמען מיט דער אָרטיקער קריסטלעכער באַפעלקערונג, האָבן אויסגעפירט איבער די ייִדן.
איינער פון די עדות אויפן משפט איבער יאַשינסקי, אַנאַטאָליוס זאַוואַדסקי, האָט דערקלערט:
"מען האָט די מענטשן געבראַכט אויף דער סטאַנציע, מסתמא עלף מאַן און מען האָט זיי פאַרשפאַרט אין אַ וואַגאָן. פאַרנאַכט האָט מען זיי אַרויסגענומען, אָפּגעפירט אַ ביסל אָן אַ זייט און זיי דערשאָסן. דאָס האָבן צוגעזען די קינדער פון מיין משפחה. אויף מאָרגן האָב איך געטראָפן אַ דייטש, וועלכער האָט געררייניקט זיין ביקס און ער האָט מיר געזאָגט – "איך רייניק דאָס געווער ניט צו קיין פאַראַד – כ'האָב נעכטן

געשאָסן ייִדן!״
אַזוי איז דערמאָרדעט געוואָרן זעליג אולמאַן מיט זיין פרוי און טעכטערל, אויך צוליב אַ מסירה פון אַ קריסט. מ׳דערציילט אַז מען האָט אים זייער געפייניקט פאַרן טויט. זיין זון איז צום גליק ניט געווען אין שטוב און אַזוי אַרום ניצול געוואָרן.
זיי האָבן געכאַפּט דעם אַלטן שוחט ר׳ אהרון־זעליג סינגאַלאָווסקי, האָבן אים אַוועקגעזעצט אויף אַ מיליטערישן מאָטאָציקל און אַ זשאַנדאַרם האָט אים אַרומגעפירט מיט דער גרעסטער שנעלקייט איבער די גאַסן פון שטעטל. ווען זיי האָבן אים באַפרייט איז ער געווען איבערגעשראָקן – ווייס ווי קאַלך. אין זעלבן טאָג האָט ער באַקומען אַ האַרצשלאַק און איז אויפמאָרגן געשטאָרבן.
דאָס לעבן פון די ייִדן איז געווען הפקר און זיי האָבן געלעבט אין שאָטן פון שטענדיקער שרעק.
ברוך פישער, איינער פון די אָנגעזעענע און חשובה ייִדן פון בראַסלאַוו, איז באַשעפטיקט געווען אין אַ דייטשישע בעקעריי און איינמאָל, זייענדיק אָפּגעשוואַכט פון הונגער, אַ כאַפּ געטאָן אַ שטיקל ברויט. דער דייטשער אויפזעער האָט עס דערזען און אים געוואָלט דערפאַר דערשיסן און נאָר אַ דאַנק זיין געבעט איז ער געבליבן לעבן.

אין יאָד האָט מען צונויפגענומען אַ גרופּע אָנגעזעענע ייִדן און זיי געצוווּנגען שטייענדיק אויף די קני, רייסן דאָס גראָז פון צווישן די ברוק־שטיינער. אַנדערע ייִדן האָט מען געצוווּנגען צו טאַנצן אין מיטן גאַס. אין איינעם אַ פאַרנאַכט האָט מען געכאַפּט אַ צוואַנציק ייִדן, געבראַכט זיי אין פּאָליציי־אַמט און געשלאָגן אָן אַ סיבה. יעדער פון זיי האָט געקראָגן פינף און צוואַנציק שמיץ.
אין חודש אויגוסט, צוויי מאָנאַטן נאָכן קומען פון די דייטשן, האָבן די פויערים פון די אַרומיקע דערפער נעבן יאָד, דורכגעפירט אַ פּאָגראָם אין שטעטל. די ייִדן זענען זיך פאַר מורא צעלאָפן און די גויים האָבן צעראַבירט אַלץ וואָס עס איז געווען אין די הייזער.
ווי עס איז שוין דערציילט, האָבן די דייטשן אַרויפגעלייגט שווערע קאָנטריבוציע־סומען אויף דער ייִדישער באַפעלקערונג, וועלכע האָבן ניט געקאָנט ביישטיין די גזירות. די ייִדן האָבן זיך אויפגעקליבן אין בית מדרש און ר׳ חיים־שלום באָר האָט געהאַלטן אַ דרשה און האָט פאַרענדיקט מיט די טראַדיציאָנעלע ווערטער ״צדקה תציל ממות״ – און ייִדן, מענער און פרויען, האָבן אַראָפּגענומען פון זיך די צירונג, זייגערס און אַנדערע ווערטפולע זאַכן און דאָס אָפּגעגעבן די דייטשן.

אין דובענע האָט מען קאָנפיסקירט די לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן און אויך די שטוביקע בעלי־חיים ווי קי, ציגן, הינער. דאָס האָט זייער פאַרדראָסן דעם זיבעציק יעריקן זכריה מאַראָן וולכער האָט געוואַגט זיך קעגנצושטעלן אָבער אַ געזונטער, הויכער דייטש האָט אים אָנגעכאַפּט פאַר דעם שיטערן, גרויען בערדל און אים אָנגשאָקלט הין און צוריק. דאַן איז אונטערגעשפּרונגען דער אַלטער, נידעריק־געוואַקסענער שטאָלצער ייִד און האָט אָנגעכראַקעט דעם דייטש אין פּנים.

דעם 19־טן יולי 1941, מיטן ציל אָנצושרעקן די באַפעלקערונג האָבן די דייטשן מיט אַ סך פון די אַרומיקע גויים אַרומגערינגלט דעם ייִדישן דאָרף דובענע און גלייך דערמאָרדעט פיר ייִדן. דערנאָך האָבן זיי אויפגעטריבן די ייִדן אין די שולן, מענער באַזונדער און פרויען מיט קינדער באַזונדער. באַפוילן די מענער זיך אויסצולייגן אויף דער פּאָדלאָגע, געטראָטן אויף זייערע רוקנס און געקלאַפּט זיי מיט שטעקנס. דערנאָך האָבן זיי אַרויסגעפירט אויפן בית־עולם צוואַנציק מענער און נאָך שווערע פייניקונגען זיי דערשאָסן.

די וועלכע האָבן שפּעטער זיי געבראַכט צו קבורה, האָבן דערציילט, אַז עס איז ניט מגעלעך געווען זיי צו דערקענען אַזוי אַכזוריותדיק האָט מען זיי געפייניקט.

דער אָפּסער ייִד מאָטקע ראָזנבערג דערציילט, אַז זייענדיק אַ ייִנגל פון צען יאָר האָט ער צוגעזען ווי מען האָט געצווונגען מיט קלעפּ די ייִדן צו קריכן און עסן גראָז אויפן מאַרק־פּלאַץ.

משה־אהרון דעם קצב האָט מען צוגעבונדן מיט אַ שטריק צו אַ פערד און געטריבן איבערן שטעטל. דער שוסטער הערצל שניידער איז באַשולדיקט געוואָרן אַז ער באַהאַלט פעל – האָט מען אים פאַרפייניקט ביזן טויט.

די ייִדן פון יאָד זענען געווען די ערשטע פון אונדזער געגנט וועלכע מען האָט אומגעבראַכט. דאָס איז פאָרגעקומען אין חודש דעצעמבער 1941 ס'איז געווען חנוכה, ייִדן האָבן אָנגעצונדן דאָס דריטע ליכטל. בענטשנדיק ביים אָנצינדן די ליכט, האָט ביי אַלעמען געטליִעט אַ האָפענונג וועגן אַ נס, וועלכער קאָן קומען אויף כלל ישראל און אויך אויף זיי.

קיין נס אָבער איז ניט געשען...

אַ געוויסע צייט פאַר דעם האָט מען באַפוילן זיך גרייטן אַריבערצוגיין אין שאַרקיישטשענער געטאָ. ייִדן האָבן זיך געפּאַקט, צוגעגרייט שפּייז און אַנדערע נויטיקע זאַכן, אָבער... דעם 17־טן דעצעמבער האָט מען געטריבן די ייִדן צו די פון פריער צוגעגרייטע גריבער, געהייסן זיך אַלעמען אויסטאָן און מען האָט זיי אויסגעשאָסן. צוזאַמען מיט די יאָדער ייִדן, זענען אויך אומגעבראַכט געוואָרן אין יענעם טאָג די ייִדן פון קיסלעווישטשינע און פון די אַרומיקע קליינע יישובים – צוזאַמען מער ווי פינף הונדערט ייִדן.

טייל פון זיי איז געלונגען צו אַנטלויפן נאָך פאַר דער אַקציע און זיך אויסבאַהאַלטן ביי גויים אין די דערפער.

די יאַסיער ייִדן מען אַריבערגעפירט אין בראַסלאַווער געטאָ.

די סלאַבאָדקער ייִדן, זענען אַוועקגעפירט געוואָרן קיין בראַסלאַוו און ווידז און אויך איינגעשלאָסן אין די געטאָס. די אָפּסער ייִדן האָט מען אַריבערגעפירט אין ווידזער געטאָ, אָבער אַ טייל ייִדן האָבן אונטערגעקויפט די אָרטיקע פּאָליציי און זענען אַריבערגעפאָרן אין בראַסלאַווער געטאָ. ווי ס'ווייזט אויס, האָבן די אָפּסער ייִדן, געוואָלט זיין מיט זייערע קרובים פון בראַסלאַוו, ווי אויך דערפאַר וואָס די

באַדינגונגען אין בראַסלאַווער געטאָ זענען געווען דערטרעגלעכער.

שרעקלעך איז געווען דער גורל פון די דובענער ייִדן, וועלכע זענען אומבערחמנותדיק געטריבן געוואָרן פן איין אָרט צום צווייטן, דורך בראַסלאַוו קיין ווידז, סווענציאַן און אין די אַרבעטס־לאַגערן פון מיליגאַן, וועוויע, זשעזשמער, ווילנע, אַליינע און קייזערוואַלד – ביז אוישוויץ און פּאָנאַר.

שווער איז געווען דאָס געזעגענען זיך מיט די היים. אין אַ קאַלטן ווינטערדיקן פרימאָרגן זענען אָנגעפּאָרן אין דובענע, מאָביליזירטע דורך די דייטשן געשפּאַנטע פערד אין שליטנס און זיך אויסגעשטעלט ביי די הייזער. געסטאַפּאָ־לייט, זשאַנדאַרמען און פּאָליציי האָבן געצוווּנגען די ייִדן מיט קלעפּ און זידלערייען צו פאַרלאָזן וואָס שנעלער די וווינונגען. באַקאַנטע קריסטן פון די דערפער האָבן געוואַרט מיט אומגעדולד אויף דעם פאַרבליבענעם ייִדישן אייגנטום.

אין אירע זכרונות פון יענער צייט, שרייבט מירע לאָץ־שניידער: "ביי דער שניידערין שרה־דיסל לעווין האָט זיך געלערנט נייען אַ טאָכטער פון פויער דראַגון פון דאָרף ראַוגישקי. ביינאַכט, פאַרן אַרויסטרייבן די דובענער ייִדן, איז צו דער פאַמיליע לעווין געקומען דראַגון און זיי פאָרגעלייגט אויסצובאַהאַלטן שרה־דיסלען מיט אירע צוויי טעכטערלעך – חיהלע און שיינע־רבקה און נאָר שלמה זאָל דערווייל אַריין אין געטאָ. פאַרשטייט זיך, אַז זיין פאָרשלאַג איז אָנגענומען געוואָרן מיט פרייד און זיי האָבן אָנגעלאָדן אויפן שליטן וואָס נאָר מען האָט געקאָנט. מיט שווערע, פאַרזאָרגטע הערצער האָבן זיי זיך געזעגנט מיטן מאַן און פאָטער און זענען אַוועקגעפאָרן, מיט דער האָפענונג צו געפינען אַ צייטווייליק אָרט, ביז עס וועט אַריבערגיין די גזירה.

אין מיטן וועג, אַריינפאָרנדיק אין וואַלד האָט דער פויער דערהרגעט די מוטער מיט די צוויי טעכטערלעך און די זאַכן צוגענומען פאַר זיך".

ערב פסח, אין די ערשטע טעג פון חודש אַפּריל 1942. האָט די געסטאַפּאָ אַרויסגערופן די פאָרשטייער פון בראַסלאַווער יודנראַט און באַפוילן, אַז אַלע ייִדן זאָלן פאַרלאָזן זייערע הייזער און זיך קאָנצענטרירן אויסשליסלעך נאָר אין די הייזער אויף פּילסודסקי גאַס, (לענין־גאַס). פאַר די דייטשן איז קיין אידעאַלערער אָרט פאַר אַ געטאָ ניט געווען, פון איין זייט האָט זיך די גאַס געגרענעצט מיטן שלאָס־באַרג און פון דער צווייטער זייט, פון מעריב־זייט האָט די אָזערע פאַרשפּאַרט די גאַס מיט אירע וואַסערן ביז די הייזער. די איבעריקע געסלעך, וועלכע האָבן זיך פאַרבונדן מיט דער הויפּט־גאַס, זענען פאַרצאַמט געוואָרן מיט שטעכל־דראָט.

דאָס געטאָ איז געווען צעטיילט אויף צוויי טיילן: פון איין זייט, ביז צום בריק – דער "נוצלעכער געטאָ", דאָס הייסט דער טייל געטאָ אין וועלכן עס האָבן זיך געפונען אַרבעטספּעאיקע מענטשן און פון דער צווייטער זייט – דער אַזוי גערופענער "טויטער געטאָ" – דאָס הייסט, באַזעצט מיט אַלטע, קראַנקע און שוואַכע מענטשן, וועלכע זענען געווען אומפּעאיק צו אַרבעטן און האָבן געוווּסט, אַז זיי זענען די ערשטע קורבנות און קאַנדידאַטן אויף פאַרניכטונג.

דערציילט אברהם ביעליאַק:

– ״אונדזער הויז איז געשטאַנען אין דעם טייל פון די ״אומנוצלעכע״, וואָס האָט באַדייט, אַז מיר זענען פון די ערשטע אויסגעשטעלט אויפן טויט. פונדעסטוועגן האָבן מיר געוואָלט בלייבן אין דעם טייל, נאָר כדי צו בלייבן אין דער אייגענער שטוב.

מיין פאָטער איז געגאַנגען צום מיטגליד פון יודנראַט רפאל פישער פרעגן ביי אים אַן עצה און יענער האָט אים דערקלערט און געזאָגט – ״מיר אַלע זענען פאַרמשפט צום טויט״.

די ענגשאַפט אין געטאָ איז געווען אומדערטרעגלעך, אין יעדן הויז האָבן געוווינט עטלעכע משפחות, קיין מעדיצינישע הילף איז ניט געווען און נאָר פאַר גרויס געלט האָט מען געקאָנט באַקומען מעדיקאַמענטן. מענטשן זענען געשטאָרבן פון טיפוס, לונגן־אָנצינדונג, אומריינקייט און הונגער.

אייגנטלעך איז דאָס געווען דער אָנהויב פון סוף – פון דער פיזישער פאַרניכטונג.

די לאַגע האָט געוווּסט אויסצונוצן די קריסטלעכע באַפעלקערונג, וועלכע האָט כמעט פאַר גאָרנישט אָפּגענומען אַלץ וואָס עס איז נאָך פאַרבליבן ביי די ייִדן – קליידער, מעבל און אַנדערע זאַכן, זאָגנדיק דערביי – ״אַלץ איינס וועט מען אייך אומברענגען, צו וואָס דאַרפט איר די זאַכן״....

דער טויט איז געווען אַן אָפטער גאַסט אין געטאָ – טייל האָבן זיך מיַאש געווען און האָבן פאַסיוו זיך איבערגעגעבן אין די הענט פונעם גורל, אַנדערע האָבן געפּרוּווט זיך קעגנשטעלן דעם געדאַנק, אַז עס איז ניטאָ קיין אויסוועג און געזוכט מיטלען ווי אַזוי זיך צו ראַטעווען און אָנגעהויבן צוצוגרייטן סכראָנען־באַהעלטענישן און בונקערס.

אין יענע טעג זענען דערגאַנגען און זיך צעשפּרייט אין געטאָ ידיעות, וועגן דער ליקווידירונג פון די לעטישע און ליטווישע ייִדן, צוויי מדינות, וועלכע האָבן זיך געגרענעצט מיטן בראַסלאַווער קרייז און אין וועלכע עס האָבן זיך געפונען אַ סך קרובים און באַקאַנטע פון די בראַסלאַווער ייִדן און ייִדן פון די אַרומיקע יישובים.

מען האָט זיך אויך דערוווּסט וועגן די שחיטות, וועלכע די דייטשן האָבן אויסגעפירט איבער די ייִדן פון די נאָענטע שטעטלעך.

די דייטשע מאַכט פלעגט באַרואיִקן דעם יודנראַט, זאָגנדיק, אַז די בראַסלאַווער ייִדן האָבן ניט וואָס צו זאָרגן, ווייל זיי זענען שטילע, אַרבעטסזאַמע מענטשן און זיי דאַרפן זיך ניט שרעקן.

פאַרשטייט זיך, אַז דאָס איז געווען אַ פאַלשער מאַנעוור פון דער דייטשער פאַרניכטונגס־מאַשין.

דינסטיק, איין טאָג פאַר דער שחיטה פון בראַסלאַווער געטאָ, האָבן די דייטשן באַפוילן דעם יודנראַט אויסטיילן הונדערט יונגע מיידלעך כדי זיי צו שיקן קיין סלאַבאָדקע אויף צו רייניקן די מיליטערישע קאַזאַרמעס, אָבער אויף מאָרגן האָט מען זיי אומגעקערט צוריק און געפירט גלייך צו די גריבער ווו מען האָט זיי דערמאָרדעט צוזאַמען מיט אַלע ייִדן.

עס זענען געווען אַזעלכע, וועלכע האָבן געוואָלט ראַטעווען זייערע קליינע קינדער. די עלטערן פלעגן זיי אָנטאָן אין שיינע קליידער און אַרויסגנבנדיק זיך פון געטאָ, איבערלאָזן די קינדער ביי די טירן פון קריסטלעכע הייזער, אָבער די קריסטן פלעגן אומקערן די קינדערלעך צוריק אין געטאָ, אַזוי איז געווען מיט דעם טעכטערל פון

ביילקע באַנק־גענס.
אין דער נאַכט פאַר דער שחיטה האָט מען באַמערקט גרויסע פּאָליציי־פאַרשטאַרקונגען אַרום געטאָ. דאָס זענען געווען זעלנער און זשאַנדאַרמען ווי אויך לעטן אוין ליטווינער. עס זענען אויך געבראַכט געוואָרן לאַסט־אויטאָמאָבילן, די אַזוי גערופענע "דערשטיקונגס־מאַשינען" כדי צו טויטן מענטשן מיטן גאַז פון איבערגעברענטן בענזין.
מיטוואָך פאַרטאָג, י"ח בסיון תש"ב, דעם דריטן יוני 1942 האָט זיך דאָס געטאָ אויפגעכאַפּט פון אַ שטאַרק שיסעריי און שרעקלעכע געשרייען, קולות פון שיכורע רוצחים און יאָמעריי פון געיאָגטע, געשלאָגענע און פאַרוווּנדעטע מענטשן, אויפגעבראָכענע טירן און פענצטער, ברוטאַלע באַפעלן אַרויסצוגיין שנעל פון די הייזער, זידלערייען און קלעפּ, זוכערייען און נישטערייען אין אַלע ערטער כדי צו פאַנגען אַ באַהאַלטענעם ייד.
אין די עדות פון ליובע ביק ווערט דערציילט:
"דאָס איז געווען ערב דער שחיטה. אין שטעטל האָט מען אָנגעבראַכט פּאָליציי פון אַרום און דאָס גאַנצע געטאָ איז געוואָרן באַוואַכט.
אונדזער שטוב איז געווען פון די ערשטע אין געטאָ. נאָך האַלבער נאַכט, אַ זייגער צוויי האָבן מיר באַמערקט פּאָליציאַנטן. ס'האָבן זיך דערהערט שווערע טריט. זיי האָבן אַרויסגעריסן די טיר. צוויי פּאָליציאַנטן זענען אַריין אין שטוב און גענומען אונדז שלאָגן און שליידערן פון די טערפּ. זיי האָבן אַפילו ניט צוגעלאָזט כ'זאָל מיטנעמען מיין דריי־יאָריק טעכטערל. זיי האָבן זי מערדעריש צעשלאָגן שלאָפנדיק ביי איר אין בעטל. מיך האָבן זיי אַרויסגעיאָגט פון שטוב, שלאָגנדיק מיט דער קאָלבע פון ביקס. אויך מיין שוועסטער ראָזע מיט אירע צוויי מיידעלעך האָבן זיי דערהרגעט ביי די דראָטן פון פאַרצוימטן געטאָ, לעבן אונדזער הויז.
מען האָט אונדז געטריבן צום פּאָלקס־שול. אויפן וועג האָבן זיי דערשאָסן מענדל דעם שלאָסער. כ'האָב באַמערקט דעם פעטער רחמיאל און איך בין אים נאָכגעגאַנגען. פּלוצלונג האָט ער מיך און נאָך עטלעכע פון דער משפּחה אַריינגעשלעפּט אין אַ הייל אונטער די מעל־סקלאַדן פון ראָזינס געשעפטן. ס'איז געווען פינצטער. קריכנדיק האָב איך זיך אָנגעשטויסן אויף איינגעקנוילטע קערפּערס אַרום די שטיינערנע ווענט. פון צייט צו צייט האָבן מיר געהערט טריט און שיסערייען. יעדעס מאָל ווען אַ קינד האָט זיך צעוויינט פלעגט מען עס שטיל מאַכן אויף אייביק.
ס'איז ניט געווען קיין ביסל וואַסער און קיין עסן. די באַדערפענישן האָט מען געמאַכט אונטער זיך און אַרום זיך. פון דער שטינקענדיקער לופט אַליין האָט מען **געקאָנט פאַרחלשט ווערן. אַזוי זענען מיר אָפּגעלעגן אין דעם לעבעדיקן קבר דריי,** אָדער פיר טעג.
ס'האָבן זיך ווידער דערהערט טריט. מען האָט אונדז אַנטדעקט. מיר האָבן געהערט שרייען: פאַרפלוכטע, פאַרשטונקענע יודן, הערויס!
אויף דער פרישער לופט האָב איך פאַרלוירן דאָס באַוווּסטזיין. עמעצער האָט מיר דערלאַנגט אַ טרונק וואַסער".
און שרה כץ דערציילט אַז זי האָט געזען דורכן פענצטער ווי אַ נאַצי האָט געשלעפּט

פאַר די פיסעלעך דאָס טעכטערל פון ליובע ווייס און איר קעפעלע האָט זיך געקלאַפּט אין די ברוק־שטיינער פון גאַס.

דאָס געטאָ איז געווען פול מיט מענטשן. ווער פון די ייִדן וואָס האָט פּרובירט אַנטלויפן צו דער אָזערע, אָדער אין אַ זייטיק געסל, האָט זיך אָנגעשטויסן אויף אַ פּאָליציאַנט אָדער זשאַנדאַרם, וועלכער האָט גלייך דערשאָסן. אַנדערע זענען אַראָפּ פון זינען. טראַגיש, ניט צום באַשרייבן, זענען געווען די שווידערלעכע מאָמענטן ווען עלטערן האָבן אין די סכראָנען דערשטיקט זייערע קליינע קינדערלעך, כדי זייער געוויין זאָל ניט אַרויסגעבן די באַהאַלטענע דאָרט מענטשן.

דער פּאָרזיצנדער פונעם יודנראַט יצחק מינדעל איז געלאָפן אין געסטאַפּאָ, וועלנדיק אָפּשרייען די גזירה, אָבער ער מיט זיין משפחה זענען געווען די ערשטע קורבנות. לויט אַ צווייטער ווערסיע ווערט דערציילט, אַז מינדעל, דערוויסנדיק זיך וועגן דער פּאָרשטייענדיקער שחיטה, האָט גענומען זיין פרוי און קינדער אַוועק אין געסטאַפּאָ און געזאָגט, אַז ער, אַלס פּאָרזיצנדער פונעם יודנראַט דאַרף ווערן דערשאָסן דער ערשטער. די געסטאַפּאָ־לייט האָבן אים און זיין משפחה דערמאָרדעט אויפן אָרט.

די מענטשן האָט מען אַוועקגעפירט צו די גריבער וועלכע זענען געווען צוגעגרייט נאָך פון פריער. מען האָט געצוווּנגען אַלעמען זיך אויסטאָן און דאַן האָט מען זיי דערשאָסן.

דריי טעג האָט זיך געצויגן די עקזעקוציע, נאָכדעם האָבן די דייטשן אָנגעהויבן זוכן און אַרויספירן ייִדן פון די באַהעלטענישן. צו דעם צוועק האָבן זיי געשיקט אַ קריסט וועלכער האָט גערעדט גוט ייִדיש און אויך געצוווּנגען עטלעכע אַרויסגעשלעפּטע ייִדן פון די באַהעלטענישן צו גיין איבערן געטאָ באַגלייט דורך פּאָליציי און רופן די ייִדן אַרויסצוגיין פון די בונקערס. צוזאָגנדיק דערביי אין נאָמען פון די דייטשן אַז מער וועט מען ניט שיסן.

אַ טייל מענטשן האָבן נאַיִוו געגלויבט און זענען אַרויס, דאַן האָט מען זיי אַלעמען אויפגעקליבן אין בנין פון פּאָלקס־שול און פון דאָרט זיי אַוועקגעפירט צו די גריבער.

עס זענען געווען אַזעלכע, וועלכע האָבן ניט געקאָנט אויסהאַלטן דעם פּיין און יסורים און זיך מיט כח קעגנגעשטעלט, וויסנדיק פון פאָראויס וואָס עס דערוואַרט זיי. אַזוי, האָט משה־ברוך באַנק, קעמפנדיק מיט אַ זשאַנדאַרם אָפּגעביסן אים אַ פינגער, פאַר וואָס ער איז באַשטראָפט געוואָרן מיט אַן אַלטערטימלעכער שטראָף – מען האָט אים צוגעבונדן צום עק פון אַ פערד און געטריבן איבער די גאַסן, ביז ער האָט אָפּגעגעבן גאָט די נשמה.

נעפטל זַלמן־יענקלס (פישער) און אַוורעמקע ברוכס (פישער) האָבן אויך געקעמפט מיט די רוצחים, נאָר וואָס האָבן זיי געקאָנט אויפטאָן מיט זייערע פויסטן קעגן באַוואָפנטע מערדער. אַבראַשקע אולמאַן אַליין האָט געקעמפט מיט דריי פּאָליציאַנטן – ער האָט צוויי פון זיי דערהרגעט אָבער דער דריטער האָט אים דערשאָסן.

ווי עס האָבן שפּעטער דערציילט פויערים פון דער סביבה, האָט די ערד אויף די פאַרשאָטענע גריבער פון די דערמאָרדעטע ייִדן, זיך געהויבן דריי טעג און בלוט האָט אַרויסגערונען, אַזוי אַז די דייטשן האָבן געשיקט פויערים מיט פערד און וועגענער צו

פירן זאַמד און אָנשיטן דיקערע שיכטן אויף די גריבער.
אין איינעם פון זיינע בריוו, וואָס איז געשיקט געוואָרן פון פראַנט שרייבט פּרץ לעווין וועגן אַ באַגעגעניש מיט עטלעכע אַנטלאָפענע בראַסלאַווער יוגנטלעכע אויף דער באַן־סטאַנציע פון מינסק: "כ'האָב גערעדט מיט אַ בחור פון ניינצן יאָר און זיין שטים איז געווען ווי פון אַן אַלטן מאַן"... וויניקע זענען געבליבן לעבן נאָך דער ערשטער שחיטה, נאָר די וועמען ס'איז געלונגען זיך גוט צו באַהאַלטן און די וועלכע זענען פריער אַוועק אין וואַלד און זיך פאַראייניקט מיט די פּאַרטיזאַנער, אָדער די וועלכע עס האָבן אויסבאַהאַלטן פויערים אין שטאַל, אין אַנדערע ערטער און האָבן ממש איינגעשטעלט זייערע לעבנס און די לעבנס פון זייערע משפחות.

ערב ראש־השנה 1942 יאָר האָבן די דייטשן אָרגאַניזירט אין בראַסלאַוו דאָס אַזוי גערופענע "צווייטע געטאָ" אָדער "דאָס אָפּסער געטאָ" ווייל אַהין זענען געבראַכט געוואָרן די ייִדן פון אָפּסע.
אָבער אויך דאָס צווייטע געטאָ האָט ניט לאַנג עקזיסטירט. צוויי טעג פאַר פורים י"ב אדר ב' תש"ג 19־טן מערץ 1943 האָבן די דייטשן ווידער אַרומגערינגלט דאָס געטאָ און ווידער אַוועקגעפירט די ייִדן צו די גריבער און זיי אומגעבראַכט. ביי דער ליקווידאַציע פון דעם צווייטן געטאָ האָבן אַ טייל ייִדן זיך קעגנגעשטעלט, פאַרבאַריקאַדירט זיך אין אַ הויז און מיט זייער ווייניק געווער און אַנדערע פרימיטיווע מיטלען אַקטיוו געקעמפט.
עס דאַרף ווערן אונטערגעשטראָכן די גבורה־טאַטן פון בראַסלאַווער – לייזער ביעליאַק – און פון דעם אָפּסער ייִד מֶלך מוניץ.
אין זיין בוך "חורבן ווילנע און ווילנער געגנט" (זייט 160) גיט איבער ש. קאַטשערגינסקי די עדות פון סאַשע טעמפּעלמאַן, אַ געוועזענער לערער אין בראַסלאַווער פאָלקס־שול: "...דאָס געטאָ האָט זיך געהאַלטן זיבן חדשים. אין מערץ 1943 האָבן די דייטשן צעקוילעט די איבערגעבליבענע ייִדן. איייניקע האָבן געשטעלט אַ ווידערשטאַנד. אין איינע פון די הייזער אין געטאָ האָבן זיך פאַרבאַריקאַדירט אַ גרופּע ייִדן און געשאָסן אין די דייטשן וועלכע זענען געקומען זיי נעמען צו דער שחיטה. ווען ביי די ייִדן האָבן זיך געענדיקט די קוילן, האָבן זיך די דייטשן געלאָזט צום הויז, דער ערשטער פון זיי וואָס האָט זיך אַריינגעריסן אין הויז איז באַלד דערשאָסן געוואָרן. אַ ייִד האָט זיך אָנגעטאָן אין זיין מונדיר און איז מיטן ביקס אַרויס אין דרויסן עפענענדיק אַ פייער אויף די דייטשן. די שטוב איז דאַן אויפגעריסן געוואָרן מיט גראַנאַטן."
אויך מ. קאַגאַנאָוויטש אין זיין בוך "די מלחמה פון די ייִדישע פּאַרטיזאַנער אין מזרח־איראָפּע" באַשרייבט וועגן דעם ווידערשטאַנד וועלכן ס'האָבן געשטעלט די ייִדן פון צווייטן געטאָ אין בראַסלאַוו.
דורך די געראַטעוועטע פון די שחיטות ווערט דערציילט אַז דער אָפּסער ייִד מלך מוניץ, אַ שניידער, וועלכער האָט געאַרבעט פאַר די דייטשן אין אַ וואַרשטאַט צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע בעלי־מלאכות, האָט מיט נאָך ייִדן, צוגעגרייט זיך צו שטעלן אַ ווידערשטאַנד. זיי האָבן אָנגעגרייט אַליין־געמאַכטן געווער וועלכער איז

באַשטאַנען פון אייזנס און עמערס מיט ניט געלאָשענעם קאַלך. ווען דער ערשטער דייטש איז אַריין אין הויז, האָט מען אים באַשאָטן מיט קאַלך וואָס האָט אים בלינד געמאַכט. מלך האָט מיט אַ רעוואָלווער דערשאָסן דעם דייטש, זיך אָנגעטאָן אין זיין מונדיר און איז אַרויס אויפן גאַס שיסנדיק אין די דייטשן. אין דעם ניט גלייכן קאַמף איז ער דערהרגעט געוואָרן.

וועגן לייזער ביעליאַק, ווערט דערציילט פון אַ סך מענטשן, אַז ביים ליקווידירן דאָס "צווייטע געטאָ", האָט ער דערשאָסן אַ דייטש און צוויי פּאָליציאַנטן, באַוויזן צו אַנטלויפן און אַ געוויסע צייט זיך אויסבאַהאַלטן, נאָר אַ פויער האָט אים אַרויסגעגעבן אין דייטשע הענט פאַר עטלעכע קילאָ זאַלץ.

נאָך דער מלחמה, ווען דער בראַסלאַווער קרייז איז באַפרייט געוואָרן, האָבן בראַסלאַווער פּאַרטיזאַנער, צווישן זיי משה מילוטין און אברהם ביעליאַק, נוקם געווען זיין טויט און דערשאָסן די פּאַררעטער.

מאָטקע דער זון פון בָּרוך פישער, אין סוף פון זיין עדות דערציילט וועגן אַלץ וואָס עס איז אויסגעפאַלן אין זיין גורל אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע און צום סוף פרעגט ער זיך אַליין:

"פאַרוואָס האָבן די יִדן ניט געשטעלט קיין ווידערשטאַנד?"

"איך האָב ניט קיין ענטפער אויף דעם, ניט פאַר זיך און ניט פאַר קיינעם, נאָך איך מיין, אַז מען קאָן אפשר אויפקלערן דאָס מיט דעם וואָס קודם־כל האָבן די דייטשן אונדז אויסגעמאַטערט מיט פּיין און יסורים, צוגענומען פון אונדז אַלץ וואָס מיר האָבן געהאַט, טאָג־טעגלעך דראָענדיק אונדז מיטן טויט.

...אויך דער לעבנס־אינסטינקט פון מענטשן, וואָס וואַרטן שטענדיק אויף אַ נס – האָפן, אַז עס מוז זיך עפּעס ענדערן צום גוטן. די פאַרבינדונג און זאָרג פאַר די קינדער, עלטערן, קראַנקע און שוואַכע, האָט ניט איינמאָל געלאָשן דעם ווילן צום קאַמף ווי אויך דער גלויבן, אַז דאָס איז אַ שטראָף פון הימל און ווי קאָן אַ מענטש שטעלן זיך קעגן גאָטס ווילן"...

מיר קאָנען צוגעבן צו מ. פישערס ווערטער וועלכע זענען טיילווייז ריכטיק, אַז ניט געקוקט אויף די אויבנדערמאָנטע סיבות זענען דאָך געווען פאַקטן פון ווידערשטאַנד און גבורה־טאַטן און אַז ניט ביי אַלעמען איז געווען אָפּגעשוואַכט דער ווילן צו קעמפן. אמת, קיין סך מאַסן־אויפשטאַנדן זענען ניט געווען, אָבער אומעטום אין אַלע ערטער, לאַגערן און געטאָס זענען געווען ספּאָנטאַנישע און ספּאָראַדישע פאַלן פון ווידערשטאַנד. מיר רעדן שוין ניט וועגן דער ברייטער און פאַרצווייגטער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג וועלכע האָט געשפּענדעט אַ גרויסן צושטייער צום זיג איבער דער נאַצישער חיה.

עס דאַרף אָבער געזאָגט ווערן, אַז איינע פון די ערנסטע און אפשר וויכטיקסטע סיבות פון פּאַסיוויטעט איז געווען דאָס, וואָס די דייטשן איז געלונגען אָפּצונאַרן און אָפּצושוואַכן דעם ווידערשטאַנד־ווילן מיט דעם וואָס זיי פלעגן איינרעדן די יִדן און איבערהויפּט די יודנראַטן, אַז די יִדן וועט גאָרניט געשען, אַז זיי זענען נויטיק ווי אַרבעטס־מענטשן. מען קאָן אין אַ געוויסער מאָס אויך ניט באַפרייען און ניט ריינוואַשן די וועלכע זענען געשטאַנען בראש פון דעם יִדישן ציבור, די יודנראַטן,

וועלכע האָבן נאַיִוו געגלויבט אין די פֿאַלשע פֿאַרזיכערונגען פֿון דער דייטשער מאַכט.

דאָס קאָן מען אויך זען פֿון די עדות פֿון ירחמיאל מילוטין, וועלכער שרייבט, אַז אין בראַסלאַוו האָט זיך אָרגאַניזירט אַ ווידערשטאַנד־גרופּע פֿון פֿינף־און־נײַנציק מאַן, קאַמפּס־פֿעאיקע יונגעלייט.
די איניציאַטאָרן פֿון דעם זענען געווען דער מיטג ליד פֿון יודנראַט גרשון קליאָנער און דער זון פֿון אָרטאָדאָקסישן פּאָפּ, אַלעקסיי וואַסילעווסקי, וועלכער האָט געאַרבעט אין בראַסלאַווער שטאָט־ראַט און צו וועלכן די דייטשן האָבן געהאַט צוטרוי. די גרופּע איז באַשטאַנען פֿון יונגע בחורים, כמעט אַלע געוועזענע פּוילישע זעלנער. דער פֿאַרבינדער צווישן קליאָנערן און וואַסילעווסקין איז געווען ירחמיאל מילוטין. אים האָט וואַסילעווסקי באַוויזן דאָס געווער וואָס איז גרייט געווען פֿאַר די קעמפֿער, אָבער ווען פֿון דעם האָט זיך דערוווּסט דער פּרעזיצנדער פֿון יודנראַט, האָט ער זיך קאַטעגאָריש קעגנגעשטעלט. כדי ניט אַרויסצורופֿן קיין ברודער־קריג איז פֿון פּלאַן גאָרניט געוואָרן.
וואַסילעווסקי האָט זייער אַ סך געהאָלפֿן די רוסישע קריגס־געפֿאַנגענע, נאָכגעמאַכט פֿאַר זיי פֿאַלשע דאָקומענטן כדי זיי זאָלן זיך קאָנען איינאָרדענען אויף אַרבעט, ווי אָרטיקע איינוווינער.
שפּעטער האָבן אים די דייטשן אַרעסטירט, לויט אַ מסירה פֿון אַ פֿאַררעטער, אַרויסגעפֿירט אים אין גלובאָק און דאָרט האָבן זיי אים דערשאָסן.

דאָס לעבן אין געטאָ, די נויט, הונגער, דערנידעריקונגען און טויט, אונטער דעם דייטשן שטיוול, קאָן מען פֿאַרענדיקן מיט די ווערטער פֿון מירי לאָץ־שניידער: "כ'האָב צוגעזען – שרייבט זי – דעם טויט פֿון טויזנטער מענטשן, צווישן זיי מײַן משפּחה, כ'האָב מקנא געווען די טויטע און נאָר איך בין געבליבן לעבן"...

אַ באַזונדער קאַפּיטל אין דעם יסורים־וועג, געפֿינען מיר אין די פּילצאָליקע שילדערונגען און עדות פֿון אַ סך אונדזערע לאַנדסלייט, וועלכע האָבן אין פֿאַרלויף פֿון לאַנגע חדשים געוואַנדערט פֿון איין אָרט צום צווייטן, ווו געטאָגט, ניט גענעכטיקט זוכנדיק אַ זיכער אָרט פֿאַר זיך און פֿאַר זייערע קינדער, כדי זיך צו ראַטעווען פֿון די נעגל פֿון די דייטשן און זייערע מיטהעלפֿער.
רירנד אין איר פּשוטקייט איז די דערציילונג פֿון שרה כץ־מאָוושעוזאָן.
געיאָגט און געטריבן אין רעגן שניי און פֿראָסט, מיט אַ קליין קינד אויף די הענט, אָפּטמאָל אָן עסן און אָן וואַסער, צוזאַמען מיטן קוזין בנימין וועמענס משפּחה די דייטשן האָבן אומגעבראַכט, וועלכער ווערט שפּעטער איר מאַן – וואַנדערן זיי פֿון אָרט צו אָרט, ניט האָבנדיק ווו אָפּצוקוליען דעם צעווייטיקטן און קראַנקן קערפּער. טעג, וואָכן און חדשים, אין פֿאַרלויף פֿון עטלעכע יאָר, דורך יִסורים און ליידן, הונגעריק און עלנט, פֿאַרשמוציקט און פֿאַרלייזיקט, ניט זייענדיק זיכער מיטן מאָרגענדיקן טאָג – דערלעבן זיי דאָך צו יענע גליקלעכע טעג ווען זיי זעען די מפּלה און גסיסה פֿון די דייטשן און דעם טאָג, ווען זיי קאָנען נקמה נעמען פֿון די אָרטיקע

באַנדיטן און רוצחים וואָס האָבן געהאָלפֿן דער נאַציִשער פֿאַרניכטונגס־מאַשין אומברענגען ייִדישע משפחות און גאַנצע קהילות.
באַזונדערס איז אינטערעסאַנט דאָס כאַפּן פֿויקסטא וועלכער איז געווען איינער פֿון די בלוט־דורשטיקע מערדער און האָט באַוויזן, נאָכן קריג, זיך שאַפֿן אַ כאַראַקטעריסטיק־שיין פֿון אַ ריין אומשולדיק שעפּעלע. ער איז אָבער געכאַפּט געוואָרן אַ דאַנק שׂרהן מיט איר מאַן בנימין און האָט באַקומען זיין פֿאַרדינטע שטראָף.

אַזעלכע פֿאַלן פֿון ריינוואַשן זיך נאָך דער מלחמה זענען געווען פֿילצאָליק און איינער פֿון זיי איז דער פֿאַל מיטן קריגס־פֿאַרברעכער און מערדער יאַשינסקי וועלכער האָט געדינט אין בראַסלאַוו אין צייט פֿון דער אָקופּאַציע אַלס קאָמענדאַנט פֿון דער אָרטיקער פּאָליציי. לויט דער באַשרייבונג פֿון ניוטאַ קאַטאָר־זעליקמאַן, ווערט קלאָר וועלכע מיטלען די געוועזענע מערדער האָבן אָנגענומען כּדי זיך ריינצוּוואַשן.
ביי אונדז געפֿינען זיך אָפֿיציעלע דאָקומענטן און באַריכטן פֿון משפּט וואָס איז פֿאָרגעקומען אין אָלשטין און קאַשאַלין קעגן יאַשינסקין, לויט דער פֿאָדערונג פֿון ניוטאַ קאַנטאָר.
לויט די דאָזיקע דאָקומענטן ווייזט זיך אַרויס ניט נאָר די אכזריותדיקע, חיהשע באַציִאונג פֿון יאַשינסקין צו די ייִדן פֿון בראַסלאַוו און אומגעגנט, נאָר פֿאַר אונדז אַנטפּלעקן זיך פֿאַקטן פֿון ניט כּשרע מיטלען, פֿון דראָוּנגען און שוחד וועלכע עס האָבן געפּרוּווט אָנווענדן אַ טייל פּאָליאַקן מיטן ציל צו רעהאַביליטירן דעם מערדער יאַשינסקי.
אויך די ניט אָביעקטיווע ראָל פֿון פּוילישע געריכטס־אַמטן וועלכע האָבן זיך באַמיט צו איבערטוישן די אומשולדיקע קרבנות אין שולדיקע – אויך דער דאָזיקער פֿאַקט קאָן זיין אַ באַווייז, אַז די פּוילישע מאַכט איז נאָך ביז יעצט ניט פֿריי פֿון אַנטיסעמיטישע געפֿילן.
אויסער דעם אויבן־באַשריבענעם וועגן משפּט קעגן יאַשינסקין איז וויכטיק זיך אָפּצושטעלן אויף ניוטאַס איבערלעבונגען אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע אין בראַסלאַוו און איבערהויפּט ווענגן דער צייט ווען זי האָט זיך געפֿונען אין אַ באַהעלטעניש אין אַ דאָרף ביי אַ פּויער, וועלכער האָט, לויט דער ביטע און אָנווייזונג פֿון אַ קאַטוילישן גלח, אויסבאַהאַלטן אַ גאַנצע ייִדישע משפּחה פֿון לעטלאַנד.
ניוטאַ קאַנטאָר דערציילט אין אירע זכרונות, אַז נאָך דער מלחמָה, ווען זי איז צוריקגעקומען קיין בראַסלאַוו פֿון דאָרף אין וועלכן זי האָט זיך אויסבאַהאַלטן, האָט די פֿרוי פֿון פּוילישן זייגערמאַכער קשיזשאַנעק, וועלכע האָט געוווינט נעבן זיי איר דערציילט, אַז זי האָט דורכן פֿענצטער צוגעזען די ליקווידאַציע פֿון געטאָ. מען האָט צונויפֿגעקליבן אַ סך ייִדן אין הויף פֿון פֿאָלקס־שול, אין אַ גרויסן זאַל פֿון אַ הויז ביים קלויסטער און מען האָט זיי דאָרט געהאַלטן דריי טעג אָן עסן און אָן אַ ביסל וואַסער, און פֿון דאָרט האָט מען זיי געטריבן פֿאַרשמאַכטע, האַלב־טויטע צו די גריבער.
זי האָט אויך געזען די משפּחה פֿון רב זאַהאָריע, וועלכע איז געגאַנגען צוזאַמען מיט

אַלעמען, אויך ניוטאַס מוטער און שוועסטער זענען געווען צווישן די געטריבענע צו די גריבער.

דאָ איז דאָס פּאַסיקע אָרט אונטערצושטרייכן און פעסטצושטעלן, אַז אין אַ סך פֿאַלן, האָט אַ טייל פֿון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג זיך באַמיט צו העלפן און ראַטעווען יידן וועלכע האָבן פּאַריאַגטע און שוואַכע געוואַנדערט איבער וועלדער, פעלדער, שליאַכן און פּאָלוואַרקעס, זוכנדיק אַן אָרט ווו מען קאָן געפינען אַ קאַרטאָפל אָדער אַ שטיקל ברויט פאַר זיך און פאַר זייערע קינדער.
עס מוז פאַרצייכנט ווערן די אָפּפערוויליקייט פֿון ניט ווייניק קריסטן – פּאָליאַקן, רוסן און אַפילו ליטווינער וועלכע האָבן ממש איינגעשטעלט זייער לעבן און דאָס לעבן פון זייערע משפחות כדי צו ראַטעווען יידן.
אמת, ניט אַלע מאָל זענען דאָס געווען אויסדרוקן פון ריינע הומאַניטאַרע געפילן. אָפטמאָל איז דאָס געווען אַן אויסדרוק פון נצחון פון דער קריסטלעכער רעליגיע איבער דער יידישער, אָפטמאָל איז דאָס געווען אַ רעזולטאַט פון שרעק וועגן דעם מאָרגנדיקן טאָג, וועלכער קאָן מיט זיך ברענגען צוריק די סאָוויעטישע מאַכט וואָס וועט באַשטראָפן די, וועלכע האָבן מיטגעאַרבעט מיטן אָקופּאַנט.
מאַנכעס מאָל איז דאָס געווען אַ פשוטע אויסרעכענונג פון דעראָבערן האָב־און־גוטס און געלט – ווי עס זאָל ניט זיין דאַרף ווערן פעסטגעשטעלט, אַז פילצאָליקע קריסטן, איבערהויפּט דאָרפס־מענטשן, האָבן געהאָלפן יידן אין זייער שווערער תקופה.
דאָס קאָן מען געפינען אין די עדות־דערציילונגען פון סלאַוואַ פּינצאָוו, ניוטאַ קאַנטאָר, חיים דייטש, האַנקע גורעוויטש און ביי פיל אַנדערע.
מיר מיינען, אַז מיר דאַרפן מיט טיפער אָנערקענונג און דאַנקבאַרקייט דערמאָנען די, וועלכע האָבן איינשטעלנדיק זייער לעבן געראַטעוועט יידן פון אַ זיכערן טויט.
מיט כבוד דערמאָנען מיר די פאַמיליע שטשערבינסקי, וועלכע האָט אויסבאַהאַלטן אַ לענגערע צייט יעטאַ פישער און עטלעכע מיטגלידער פון דער משפחה גראַוועץ פון דווינסק.
אויך די משפחה קיזלאָ און איבערהויפּט – דער פויער מיכאל קיזלאָ, דאַרף ווערן דערמאָנט מיט טיפער דאַנקבאַרקייט פאַרן ראַטעווען ניוטאַ קאַנטאָר און די משפחה באַרקאַן פון לעטלאַנד.
מיט אָנערקענונג און דאַנק דאַרף ווערן דערמאָנט די משפחה קאַנדזילעווסקי, וועלכע האָט לאַנגע מאָנאַטן אויסגעהאַלטן שרה קאַץ־מאָוושנזאָן מיט איר קליין קינד און מאַן.
ווי קאָן מען פאַרגעסן די דאָרפישע פרוי יוזעפאַ סיעוויצקאַיאַ פון דאָרף אורבאַן און דער גלח פון דאָרף, וועלכע האָבן ניט געקוקט אויף אַלערליי סכנות, אויסגעהאַלטן די משפחה גורעוויטש – די מוטער רחל מיט די צוויי טעכטער האַנקאַ און ריווקאַ. צי קאָן מען ניט דערמאָנען די צוויי שוועסטער אָמאַליאַ און יאַדוויגאַ טשעסנאָוויצקי און זייער ברודער אַלפאָנס וועלכע האָבן געראַטעוועט מאַשאַ און מענדל מאַראָן און שפּעטער אויך חנה און טעוויע פישער, מאָטל פישער (ברוך

פישערס זין) און מאָטל זַלמן־יאַנקלס – צוזאַמען זעקס מענטשן?
מיט כבוד דערמאָנען מיר דעם קריסט סטאַניסלאַוו שאַקיעל וועלכער האָט אויסבאַהאַלטן זיבעצן יידן און צווישן זיי די משפחה לובאָוויטש זוסמאַן, זיין פרוי חנה און צוויי קינדער לייבל און שאול.
מיט דאַנק דאַרף דערמאָנט ווערן וואַסיל איוואַנאָוו און זיין טאָכטער אירינאַ וועלכע האָבן אויסבאַהאַלטן ביי זיך כיענע באַנד בסוד פון די איבעריקע משפּחה־מיטגלידער און פאַרשטייט זיך אַז אָן דעם וויסן פון איינעם פון די זין וועלכער איז געווען אַ פּאָליציי־מאַן.
מיט גרויס ערע דערמאָנט סלאַוואַ פינצאָוו דעם קריסט יאַשקאַ אַרציִשעווסקי וועלכער האָט אויך געהייסן "דער פאָטער פון די יידן".
סלאַוואַ מיט איר מאַן און ברודער, פאָטער און שטיף־מוטער האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אַ לענגערע צייט אין אַ דאָרף ביי דעם פרומען, גוטהאַרציקן וואַסיל ברעזקאָ ביז...
"צוליב דער פאַרברייטיקטער טעטיקייט פון די פאַרטיזאַנער האָבן די דייטשן אַלס שטראָף פאַרברענט אַ סך דערפער. אַלץ אַרום האָט געברענט. וואַסיל האָט אונדז געוואָרנט פאַר דער אָנקומענדיקער סכנה און ער, מיט זיין פאַמיליע, האָבן פאַרלאָזן דאָס הויז. און דאַן האָט צו אונדז געזאָגט דער טאַטע; קינדער איר זייט יונג און איר מוזט אַנטלויפן. איך קאָן ניט מיטהאַלטן, מיינע כוחות טראָגן מיך ניט. אפשר וועט געשען אַ נס!" – ער האָט אַרויפגעלייגט זיינע הענט אויף אונדזערע קעפ און מיט טרערן אין די אויגן אונדז געגעבן זיין ברכה, אַזוי ווי ער פלעגט דאָס מאַכן אַמאָל ערב יום־כיפור.
...די נאַכט אין געווען ליכטיק פון פלאַמען און פון ווייסן שניי. מיר זענען געלאָפן מיט די לעצטע כוחות פאָראויס און ווען מיר זענען אָנגעקומען צום ראַנד פון וואַלד און האָבן געוואָרפן אַ בליק אויף צוריק, האָבן מיר געזען ווי עס ברענט אין דער ריכטונג ווו די עלטערן זענען געבליבן.
קיין נס איז נישט געשן.
אין יענע פלאַמען און אין יענער נאַכט, האָבן אויסגעהויכט זייערע נשמות דער טאַטע ר' חיים־שלום און די שטיף־מוטער גיטל".
דאָ דאַרף ווערן אונטערגעשטראָכן, אַז נאָכן קריג, נאָך דער באַפרייאונג, האָבן די געראַטעוועטע יידן זיך באַמיט צו קאָמפּענסירן און העלפן מאַטעריעל זייערע רעטער און וווילטוער. אַזוי האָבן אָפּגעדאַנקט זייערע רעטער מאַשע און מענדל מאַראָן וועלכע זענען ספּעציעל געקומען פון אַמעריקע אויף אַ באַגעגעניש מיט די שוועסטער טשעסנאָוויצקי און איבערגעגעבן זיי זייער הויז.

צי קאָן מען זיין גלייכגילטיק לייענענדיק די דערציילונג וועגן אַ יאָדער פאָרפאָלק, חיים־לייזער און חוה ציפּין, וואָס האָבן ניט געקאָנט אויסהאַלטן די בענקשאַפט נאָך זייערע דריי טעכטערלעך, וואָס די דייטשן האָבן דערמאָרדעט. פאַרצווייפלטע האָבן זיי איין טאָג באַשלאָסן און נעמענדיק זיך פאַר די הענט זענען זיי אַרויס פון דער באַהעלטעניש און זיך איבערגעגעבן צו די דייטשן.

איבער פערציק יאָר זענען אַריבער פון יענער שרעקלעכער תקופה, אָבער די זכרונות וואָס טראָגן אין זיך די לעבנפאַרבליבענע זענען ניט אָפּגעמעקט געוואָרן און וועלן קיינמאָל ניט אָפּגעמעקט ווערן פונעם באַוווסטזיין.

שווידערלעך, מיט זייערע טיפע איבערלעבונגען זענען די שילדערונגען פון די, וועלכע זענען דורך די אַרבעט־און־טויט־לאַגערן.
זייענדיק נאָך קינדער, אָדער יוגנטלעכע, זענען זיי דורכגעגאַנגען אַלע וועגן פון פּיין און ליידן, הונגער, עלנט און נויט.
ווי קאָן מען ניט ווערן דערשיטערט פון דער דערציילונג פון רבקה רוקשין־מאַראָן, וועלכע שילדערט מיט פשוטע ווערטער אירע איבערלעבונגען פון יענער פינצטערער און ביטערער צייט:
"פון דעם טאָג אין וועלכן די דייטשן זענען אַריין אין דובענע ביז זייער מפּלה, בין איך דורך אַ לאַנגן וועג פון צָרות און ליידן זענענדיק ניט איינמאָל דעם טויט פאַר די אויגן.
איך בין געווען אין די געטאָס פון ווידז און סוויענציאַן, דורכגעגאַנגען צוועלף קאָנצענטראַציע־און־פאַרניכטונגס־לאַגערן. אין דעם לאַנגן און שרעקלעכן וועג זענען אומגעבראַכט געוואָרן מיינע עלטערן, ברידער און אַלע קרובים און נאָר איך מיט מיין שוועסטער רייזל זענען געבליבן לעבן.
די לאַגערן האָבן געהאַט נאָר איין ציל – דערנידערונגען, הונגער און קרענק, שווערע צוואַנגס־אַרבעט, קלעפּ און צום סוף – מאָרד אָדער דעם וועג צו די גאַז־אויוונס.
אין לאַגער מיליגאַן, האָבן מיר געהאַט, אויב מען קאָן זיך אַזוי אויסדריקן, אַ ביסל מַזל – מיר האָבן זיך געטראָפן מיט אונדזער משפּחה און פון דאָרט געשיקט געוואָרן אין לאַגער וועוויע, ווו מיר האָבן געאַרבעט ביים פאַרלייגן באַן־ליניעס. פון וועוויע האָט מען אונדז אַריבערגעפירט אין לאַגער זשעזשמער.
אין פאַרלויף פון לאַנגע חדשים האָבן מיר אָנגעזאַמלט אַ ביסל מעל און דער פאָטער האָט אויסגעבאַקן מצות אויף פּסח, אָבער דריי וואָכן פאַר יום־טוב האָט מען דורכגעפירט אַ סעלעקציע און מיין מוטער און פאָטער ווי אויך מיין ברודער האָט מען אָפּגעשיקט קיין פּאָנאַר".
און רבקה שרייבט ווייטער:
"מען האָט אונדז אַריינגעזעצט אין לאַסט־וואַגאָנען און געבראַכט קיין אוישוויץ. פאַר אונדז איז געקומען אַ באַן פול מיט מענטשן און מען האָט זיי אַרויסגענומען פון די וואַגאָנען. מיר האָבן געהערט זייערע געשרייען און געוויין.
אין אוישוויץ האָט מען אונדז ניט אָנגענומען. איך בין זיכער, אַז די דייטשן האָבן זיך ניט דערשראָקן פאַר די געשרייען און געוויינען. ווי ס'ווייזט אויס איז דער פאַרניכטונגס־לאַגער געווען פול און די גאַז־אויוונס זענען איבערגעלאָדן און פאַר אונדז איז ניט געווען קיין אָרט...
מען האָט אונדז אַוועקגעפירט קיין שטוטהאָף. אַ שווערער, שוואַרצער רויך האָט געשלאָגן פון די קוימענס פון קרעמאַטאָריום. דריי, פיר מאָל אין טאָג פלעגט מען אונדז מאַכן אַפּעלן און יעדעס מאָל האָבן מיר געמוזט שטיין לאַנגע שעהען אויף איין

אָרט אין יעדן וועטער.
איינמאָל האָט מען פאַרשריבן מענטשן אויף אַרבעט און אויך מיך האָט מען פאַרשריבן. ס'איז מיר אויך געלונגען דורכצופירן דורכן טויער מיין שוועסטער רייזל וועלכע איז געווען נאָר דרייצן יאָר אַלט. מען האָט אונדז געבראַכט אין אַ לאַגער ניט ווייט פון דאַנציג. צען מאָנאַטן זענען מיר דאָרט געווען, גראָבנדיק שוץ־טראַנשייען".

ענלעכעליידן זענען אויסגעפאַלן אין גורל פון סימע מאָרעצקי־פייגין וועלכע שרייבט צווישן אַנדערן:
"פון געטאָ ווידז האָט מען אַרויסגענומען אַ גרופּע מענטשן און געשיקט אויף אַרבעט אין לאַגער מיליגאַן. צוזאַמען מיט מיר זענען געווען נאָך עטלעכע דובענער מיידלעך. פון געטאָ זענען מיר אַרויס צופוס, דערנאָך האָט מען אונדז צוגעפירט צו אַ באַן און אַריינגעזעצט אין וואַגאָנען אין וועלכע מען פירט בהמות און מען האָט אונדז געבראַכט אין אַ לאַגער אַרומגעצאַמט מיט שטעכלדראָט. דער לאַגער איז באַשטאַנען פון באַראַקן אין וועלכע עס זענען געווען איינגעשטעלט דריי־שטאָקיקע נאַרעס.
איטאַ קולאַק, די פאַראַנטוואָרטלעכע איבערן לאַגער האָט באַמערקט, אַז צווישן אונדז זענען פאַראַן אַ סך יונגע מיידלעך און זי האָט אונדז אָנגעזאָגט, אַז ביי דער רעגיסטראַציע זאָלן מיר זאָגן, אַז מיר זענען עלטער פון פופצן יאָר – ווען ניט וועט מען אונדז שיקן אין אַ טויטן־לאַגער.
אין לאַגער אַליינע זענען אָפּגעריסן געוואָרן פון אונדז מיינע צוויי ברידערלעך און אַ פיר יאָריק שוועסטערל. ווי קאָן מען איבערגעבן אונדזער צַעַר און פּיין?! ביז היינט באַגלייטן מיך דאָס געוויין און די געשרייען פון די קינדערלעך... אַזוי בין איך געבליבן אין לאַגער מיט מיין מוטער און אַן עלף־יאָריקער ברודערל.
צו דער אַרבעט פלעגט מען אונדז פירן אין לאַסט־וואַגאָנען. אויסער די דייטשע זעלנער האָבן אונדז אויך געהיט פּאָליציאַנטן פון אַלערליי נאַציאָנאַליטעטן, צווישן זיי איז געווען אַ פּוילישער יונגער פּאָליציאַנט מיטן נאָמען יאַנעק – אַ גוט־האַרציקער בחור.
איינמאָל האָט זיך די באַן וועלכע האָט אונדז געפירט צו דער אַרבעט אָפּגעשטעלט און יאַנעק האָט אונדז דערציילט, אַז ער האָט געזען אויף דער סטאַנציע אַ באַן מיט אַ סך וואַגאָנען אין וועלכע עס זענען געווען אַ סך יִדישע קינדער. מיר האָבן אָנגעהויבן קוקן אין יענער ריכטונג און מיר האָבן געזען אַ סך קינדערשע הענטעלעך וועלכע זענען געווען אויסגעשטרעקט דורך די פענצטער־קראַטעס פון די וואַגאָנען. מיר האָבן פאַרשטאַנען אַז מען פירט די קינדער אין אַ טויטן־לאַגער אָבער מיר האָבן ניט געקאָנט גאָרניט טאָן.
אין 1944 יאָר האָט מען אונדז אַריבערגעפירט אין לאַגער קייזערוואַלד, נעבן ריגע. דאָ האָט מען אונדז אָפּגעשאָרן די קעפּ, מיר האָבן באַקומען קליידער מיט פּאַסן און הילצערנע שיך, ווי אויך אַ דרייקאַנטיק שטיקל שטאָף צו באַדעקן דעם קאָפּ און אַ פּאַרלייזיקטע דעקע. דאָ האָבן מיר אויך באַקומען נומערן. מיין נומער איז געווען 6757.

יעדן טאָג פלעגט מען מאַכן אַפּעלן. אָפט פלעגן קומען דייטשן און אונדז סאָרטירט – לינקס אָדער רעכטס – צום לעבן אָדער צום טויט.
פון דער צווייטער זייט שטעכלדראָט האָבן מיר אָפטמאָל געזען אונדזער ברודערל בערעלע. ער פלעגט אונדז דערציילן, אַז די דערוואַקסענע האָבן אויף אים רחמנות און גיבן אים אַ ביסל עסן. ער האָט איינמאָל אַפילו געפרוווט וואַרפן פאַר אונדז אַ שטיקל ברויט אָבער עס איז געבליבן שטעקן צווישן די דראָטן.
אין אַ געוויסער צייט אַרום איז אַריינגעפאָרן אין לאַגער אַ לאַסט־אויטאָ און האָט אַוועקגעפירט די לעצטע קינדער. מער האָבן מיר שוין ניט געזען אונדזער ברודערל. נאָר איך און מיין מאַמע זענען פאַרבליבן...
ווען דער פראָנט האָט זיך אָנגעהויבן דערנענטערן, האָט מען אונדז אַריבערגעפירט אין פאַרניכטונגס־לאַגער שטוטהאָף. דער לאַגער איז געווען אַרומגעצוימט מיט עטלעכע רייען שטעכלדראָט, יעדע האַלבע שעה פלעגט מען מאַכן אַפּעלן.
איינמאָל, שטייענדיק אין ריי צו באַקומען עסן, האָבן מיר דערהערט שרעקלעכע געשרייען. דאָס האָט געשריען אַ מיידל וואָס דער קאַפּאָ האָט זי אָפּגעטונקט אין אַ קעסל קאָכעדיקע זופּ. שפּעטער האָבן מיר באַקומען אונדזער זופּ פון זעלבן קעסל.
איינמאָל האָט מען אונדז געשיקט אויף אַרבעט אין אַ געוויסן אָרט און דאָרט איז געלעגן אָנגעוואָרפן אַ גרויסער באַרג מיט שיך – קינדער־שיך און אויך שיך פון דערוואַקסענע. איך האָב געפונען אַ פּאָר גוטע כמעט נייע שיך, וועלכע איך האָב שפּעטער אויסגעביטן אויף ברויט"...

שווער איז צו לייענען די דערציילונג פון חנה־פייגע בערקמאַן־סקאָפּיעץ, וועלכע שילדערט דעם אומקום פון איר פאָטער און ברודער וועלכע מען האָט אומגעבראַכט אין פּאָנאַר. זי שרייבט:
"אין אַרבעטס־לאַגער, נעבן סוויענציאַן האָבן מיר געאַרבעט ביי לייגן אַ באַן־ליניע און ביים ברוקירן שאָסייען. דאָס עסן האָט געקלעקט נאָר אויף ניט צו שטאַרבן פון הונגער. ערב חנוכה האָט מען מיך צוזאַמען מיט נאָך אַ סך אַנדערע אַריבערגעפירט אין ווילנער געטאָ. דאָרטן זענען געווען לאַגערן פאַר מענטשן, וועלכע מען האָט געבראַכט פון דער פּראָווינץ. אונדז פלעגט מען שיקן אויף ספּעציעלע, שווערע אַרבעטן. די באַדינגונגען זענען געווען אומדערטרעגלעכע.
פרילינג 1943 האָט מען ליקווידירט די אַרבעטס־לאַגערן און די מענטשן האָט מען אַוועקגעפירט אויף פּאָנאַר.
מיין פאָטער און ברודער האָט מען געצוווּנגען אַרבעטן ביים פאַרברענען די קערפּערס פון די דערמאָרדעטע און דערנאָך האָט מען זיי אויך אומגעבראַכט אין פּאָנאַר. מיין מוטער האָט מען דערמאָרדעט אין לאַגער זשעזשמער"...

ס'בלוטיקס דאָס האַרץ לייענענדיק די טראַגישע עפּאָפּייע פון מירע לאָך־שניידער וועלכע מאָלט אין דייטלעכע פאַרבן דאָס אַלץ וואָס זי האָט איבערגעלעבט און וואָס עס איז געשען מיט הונדערטער און הונדערטער מענער און פרויען און איבערהויפּט יוגנטלעכע און קינדער אין די אַרבעטס־און־טויט־לאַגערן:

"מיר האָבן געאַרבעט ביים ברוקירן אַ שאָסיי צווישן די שטעטלעך זשעזשמער און ווערויע וואָס זענען געווען דערווייטערט פֿינף־און־צוואַנציק קילאָמעטער איינס פֿונעם אַנדערן. די געשרייען און קלעפּ פֿון די אויפֿזעער האָבן ניט דערמעגלעכט אויפֿצוהייבן דעם קאָפּ טראָץ דעם לאַנג־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג.
זייער שווער איז געווען ווינטער ווען מען פֿלעגט אונדז צווינגען אַרויסגראָבן פֿון אונטערן שניי און דער פֿאַרפֿראָרענער ערד שטיינער און זאַמד.
מען האָט אונדז ניט געהיט, מען פֿלעגט אונדז נאָר ציילן אינדערפֿרי און פֿאַרנאַכט און דערביי וואָרענען, אַז אויב עס וועט עמעצער פֿעלן, וועלן מיר אַלע טראָגן די פֿאַראַנטוואָרטלעכקייט.
אונדזער עסן איז געווען אַ שטיקל ברויט אַ טאָג און אַ ביסל זופּ פֿון פֿאַרפֿוילטן קרויט.
דערנאָך האָט מען אונדז אַריבערגעפֿירט קיין אַליינע, אין לעטלאַנד. דאָס איז געווען סוף 1943. דער לאַגער האָט אָנגעהערט צו דער ס.ס. און איז געווען אַרומגעצאַמט. אַרום זענען געשטאַנען וואַך־טורעמס. אין לאַגער האָבן זיך שטענדיק אַרומגעדרייט דייטשן מיט דרעסירטע הינט, וועלכע פֿלעגן אָנפֿאַלן נאָר אויף ייִדן.
צווישן די קאַפּאָס האָט זיך באַזונדערס אויסגעטיילט מיט זיין ברוטאַליטעט דער ייִד דאַנציגער וועלכער פֿלעגט אָן רחמנות שלאָגן יעדן ייִד וועלכן ער פֿלעגט באַגעגענען. איינמאָל האָט ער געשלאָגן מיין מאַמען אַזוי שטאַרק, אַז זי איז געפֿאַלן אַ פֿאַרחלשטע און אויף מאָרגן איז זי געשטאָרבן...
איינמאָל פֿאַרנאַכט, מידע און אויסגעשעפּטע פֿון דער אַרבעט, האָט מען אונדז אַרויסגעטריבן פֿון די באַראַקן אויף אַן אַפּעל און מען האָט אַוועקגענומען פֿון אונדז די קינדער. מען האָט זיי אַריינגעזעצט אין לאַסט־אויטאָמאָבילן וועלכע זענען געשטאַנען ביים טויער. די געשרייען און די געוויינען האָבן זיך געטראָגן ביזן הימל. די פֿויערים פֿון דער סביבה האָבן עס געהערט. צי האָט דאָס גאָט געהערט?!
די קינדער האָט מען אַוועקגעפֿירט קיין אוישוויץ, צווישן זיי זענען געווען עלף קינדער פֿון דובענע. מיין פֿאָטער האָט זיך ניט געקאָנט צעשיידן מיט זיין קליין טעכטערל – מיין שוועסטער שרה־זעלדע און ער איז אַוועק מיט איר...
אַ פּאָר חדשים שפּעטער האָט מען אונדז אַריבערגעפֿירט אין לאַגער קייזערוואַלד, נעבן ריגע. דער לאַגער איז אויך געווען אַרומגעצאַמט מיט שטעכלדראָט. מען האָט אונדז אַריינגעפֿירט אין אַ גרויסן באַראַק, באַפֿעלנדיק פֿריער זיך צו וואַשן. מ'האָט אונדז אָפּגעשאָרן די האָר און ביים אַרויסגאַנג האָט מען אונדז געגעבן לאַגער־קליידער. מיינע פֿריערדיקע זאַכן האָב איך צוריק ניט באַקומען.
עס זענען מיר ניט געווען קיין שאָד די שמאַטעס אין וועלכע איך בין געווען פֿריער אָנגעטאָן נאָר עס איז מיר זייער באַנג געווען און איך האָב ביטער געוויינט, נאָך די עטלעכע פֿאַמיליע־פֿאָטאָגראַפֿיעס, וועלכע כ'האָב אויסגעהיט און געטראָגן מיט זיך אין אַלע וואַנדערונגען. די בילדער זענען פֿאַר מיר געווען דער איינציקער זכר פֿון מיין היים, מיינע יוגנט־יאָרן און מיינע טייערע און אומפֿאַרגעסענע.
ס'איז געווען שוין סוף 1944. די סאָוועטישע אַרמיי איז געגאַנגען פֿאָרויס, עס האָבן זיך געהערט אָפּטע באָמבאַרדירונגען, ביינאַכט פֿלעגט דער הימל זיין רויט פֿון

שריפות וועלכע זענען געווען אין ריגע און אומגעגנט.
די דייטשן האָבן באַשלאָסן ליקווידירן דעם לאַגער און מען האָט אונדז אַריבערגעפירט אויפן ברעג פון באַלטישן ים און פון דאָרט אין טויטן־לאַגער שטוטהאָף.
אין איין ווינקל פון דעם לאַגער, וואָס דער צוגאַנג אַהין איז געווען שטרענג פאַרבאָטן, האָט שטענדיק זיך געשלענגלט אַ שוואַרצער, געדיכטער רויך – דאָרט איז געווען דער סוף פון וועג – דער קרעמאַטאָריום.
אין לאַגער פלעגט מען דורכפירן אָפטע אַפּעלן און סעלעקציעס – דעם וועמען מען האָט געשיקט לינקס איז געגאַנגען אין קרעמאַטאָריום.
איבערן לאַגער זענען אַרומגעפאָרן וועגענער אין וועלכע מען האָט געלאָדן די טויטע, געשטאָרבענע פון הונגער און קרענק.
מיר פלעגן מקנא זיין די, פאַר וועלכע עס האָבן זיך געענדיקט דיליידן...
אַ חודש נאָך אונדזער אָנקומען אין לאַגער, זענען געקומען דייטשן נעמען אַרבעטס־פעאיקע מענטשן אויף אַרבעט. פון עטלעכע טויזנט האָט מען אויסגעקליבן נאָר אַ פּאָר הונדערט און צווישן זיי אויך מיך. מען האָט אונדז אַריינגעזעצט אין לאַסט־וואַגאָנען און אַוועקגעפירט – וווּהין האָבן מיר ניט געוווּסט, אָבער מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז אויך דאָס מאָל זענען מיר ניצול געוואָרן פון טויט, ווייל ווען ניט, צו וואָס האָט מען אונדז געדאַרפט אַוועקפירן פון שטוטהאָף.
מען האָט אונדז געבראַכט קיין סאָפּין־וואַלד ווו מען האָט אונדז באַשעפטיקט אַלס געהילפן ביי בוי־אַרבעטן. די אַרבעטער זענען געווען קריגס־געפאַנגענע האָלענדער און ענגלענדער.
מיר האָבן געוווינט אין ביידלעך אויפגעשטעלטע פון דיקט וועמענס ווענטלעך עס פלעגן ווינטער זיך באַדעקן מיט דיקע שיכטן אייז. געשלאָפן זענען מיר אויף דער ערד.
די בויערס פלעגן אויפשטעלן הייזער פון ציגל און מיר פלעגן שלעפן אויף די פּלייצעס צעמענט און ציגל פון די וואַגאָנען צום בוי־פּלאַץ. מיר פלעגן גראָבן ליים און אויך מאַכן ציגל.
דאָס עסן איז געווען זייער ווייניק אָבער דערפאַר זענען מיר זאַט געווען מיט קלעפּ. מיט דעם האָבן זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט צוויי ס.ס.־פרויען – עריקאַ און וואַליטאַ, ווי אויך אַ יידישער קאַפּאָ פון אונגאַרן..."

זייער טרויעריק זענען די זכרונות פון אָפּסער ייִד מאָטקע ראָזנבערג וועלכער באַשרייבט זיינע איבערלעבונגען אין די געטאָס און לאַגערן ווו ער און זיין משפּחה האָבן זיך געפונען:
"מיר האָבן געהאַט 'מזל', שרייבט ער, און אונדזער משפּחה איז געשיקט געוואָרן אין ווילנער געטאָ. איך בין געווען זייער יונג, כ'האָב געאַרבעט אויפן באַן....
ווידער האָט מען אָנגעהויבן אויפזאַמלען מענטשן – דאָס האָט באַדייט – אַקציעס. מען האָט אָנגעהויבן אַריינזעצן מענטשן אין וואַגאָנען, אויך מיינע שוועסטער האָט מען אַריינגעזעצט. ס'איז געוואָרן אַ גרויסע מהומה און אַ סך זענען זיך צעלאָפן. אויך

איך בין אַנטלאָפֿן. אַ סך פֿון אונדז האָט מען געכאַפּט ביי די טויערן וואָס האָבן געפֿירט אין געטאָ.

מען האָט פֿאַרגעלייטגט מיינע עלטערן אויסקויפֿן און באַפֿרייען מיך אָבער זיי האָבן ניט געהאַט די געפֿאָדערטע סומע און מען האָט מיך אומגעקערט צוריק אין וואַגאָן אין וועלכן ס'האָבן זיך אויך געפֿונען מיינע געכאַפּטע שוועסטער. מיר זענען געווען זיכער, אַז מען פֿירט אונדז אויף פּאָנאַר, אָבער מען האָט אונדז געבראַכט קיין עסטלאַנד אין אַרבעטס־לאַגער וואַיוואַרי.

אַלץ איז פֿאַר אונדז געווען ניי און אומדערוואַרט – די שפּראַך, די נאַטור, די געגנט – נאָר די זעלבע שטעכלדראָט־צוים און די זעלבע היטער און אין די באַראַקן – די אַזוי באַקאַנטע אויסגעמאָגערטע, אויסגעהונגערטע פּנימער־סקעלעטן – געהויקערטע, דערשלאָגענע, האַלב־טויטע מענטשן מיט אויסגעלאָשענע בליקן...

די אַרבעט – לייגן באַן־רעלסן. דער אַרבעטס־טאָג אַ לאַנגער און שווערער. די אויפֿזעער האָבן געשלאָגן ביי יעדע געלעגנהייט. דאָס עסן – אַ שטיקל ברויט און אַ ביסל זופּ...

די שטראָף פֿאַרן פּרוּוון אַנטלויפֿן פֿינף־און צוואַנציק שמיץ – ניט געפֿערלעך, האָב איך געטראַכט, מען קאָן פֿון דעם בלייבן לעבן. כ'האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפֿן אָבער מ'האָט מיך געכאַפּט. אין צוויי חדשים אַרום האָט מען מיך אַריבערגעפֿירט אין לאַגער נאַרווע און דאָרט האָב איך מיט פֿרייד געטראָפֿן מיין פֿאָטער. די באַדינגונגען דאָ זענען געווען נאָך שווערערע, מיר האָבן געאַרבעט ביים גראָבן טראַנשייען.

ווינטער, קאַלט, כמעט האַלב־נאַקעטע, אָן עסן, די אויפֿזעער שלאָגן אכזוריותדיק. מיין פֿאָטער איז קראַנק געוואָרן און מען האָט אים אַריינגעלייגט אין "רעוויר", פֿון דאָרטן האָט ער זיך שוין ניט אומגעקערט. איינמאָל ווען כ'בין אים געקומען באַזוכן, האָט מען מיר אָנגעזאָגט אַז ער איז געשטאָרבן. כ'האָב זיך אָנגעשפּאַרט אויפֿן טויער און געוויינט, געוויינט...

כ'בין אַנטלאָפֿן נאָכאַמאָל...

אין אַ פּאָר טעג אַרום האָט מען מיך ווידער געכאַפּט. דער לאַגער־קאָמענדאַנט פּאַניקער האָט געזאָגט, אַז עס זענען אים נמאס געוואָרן מיינע פּרוּוון צו אַנטלויפֿן און **האָט באַשלאָסן מיך אויפֿצוהענגען...**

איך בין געלעגן אויפֿן בוידעם־שטיבל און זיך צוגעקוקט, ווי דער "הער פּאַניקער" מיט זיין ייִדישן געהילף דילער גרייטן צו דעם תליה־סטאָלב. כ'האָב געזען ווי ער פּרוּווט די שטריק, דעם סטאָלב און דאָס בענקל אויף וועלכן איך דאַרף זיך שטעלן פֿאַרן הענגען...

מען האָט מיך אַרויסגעפֿירט, פּאַניקער האָט מיך אונטערגעהאַלטן, ווייל כ'האָב געציטערט פֿון שרעק. מען האָט מיך אַרויפֿגעשטעלט אויפֿן בענקל, אָנגעטאָן אויפֿן האַלדז די תליה־שטריק, מען האָט מיך אַ שטופּ געגעבן פֿון בענקל און... איך בין געפֿאַלן אויף דער ערד... זיי האָבן געפּרוּווט נאָך אַ מאָל און איך בין ווידער אַראָפּגעפֿאַלן אויף דער ערד און געחלשט.. ווען כ'בין געקומען צו זיך איז נעבן מיר געשטאַנען דילער און האָט גערעדט צו מיר "דו לעבסט, דו לעבסט".

אויפֿן אַפּעל אין יענעם אָוונט האָב איך ווידער באַקומען פֿינף־און צוואַנציק מלקות

און האָב ווידער געחלשט"...
דאָס אויבן דערציילטע איז נאָר אַ קליינער טייל פון די שווערע ליידן וואָס אַ סך, אַ סך האָבן דורכגעטראָגן און איבערגעלעבט אין דער צייט פון דער נאַצי־תקופה. נאָר געציילטע זענען געבליבן לעבן און האָבן געהאַט די כוחות איבערצוגעבן און שילדערן פאַר אונדז וואָס עס איז אויסגעפאַלן אויף זייער גורל...

אַ באַזונדער קאַפּיטל איז די געשיכטע פון דעם אַזוי גערופענעם "טויטנמאַרש" וועלכן עס זענען דורכגעגאַנגען טויזנטער ייִדן – יונג און אַלט אין סוף פון דער מלחמה.
די דייטשע פאַרניכטונגס־מאַשין וועלכע האָט געאַרבעט מיטן פולן כח, האָט זיך ניט געקאָנט אָפּשטעלן פון אינערציע־דראַנג, אַפילו ביים ענדע קריג ווען די דייטשן האָבן שוין געוווּסט אַז זיי האָבן פאַרשפּילט און ליידן מפּלות אויף אַלע פראָנטן.
די נאַצישע חיה ביי איר גסיסה אין די לעצטע וואָכן פאַר דער ענטגילטיקער קאַפּיטולאַציע, האָט ניט געקאָנט אָפּהאַלטן דעם רוצחישן טייוולשן פלאַן.
צוזאַמען מיט די אָפּטרעטנדיקע דייטשע אײַנהייטן זענען אויך מיטגעשלעפּט געוואָרן פיל טויזנטער מענטשן – ייִדן און קריגס־געפאַנגענע, וואָס מען האָט ניט באַוויזן אומצוברענגען און ווי ס'ווייזט אויס, צוליב געוויסע סיבות, אויך ניט געקאָנט.
און אַזוי האָבן זיי געטריבן אויסגעמאַטערטע, קראַנקע און האַלב־טויטע מענטשן, דורך וועלדער און פעלדער, דורך שטעט, דערפער און זייטיקע וועגן ווי אויך אין שיפן און אַנדערע קאָמוניקאַציע מיטלען – אין טיף דייטשלאַנד, אין לאַגערן און תפיסות.
לויט די באַשרייבונגען פון אַ ריי מענטשן וועלכע עס איז געלונגען איבערצולעבן דעם מאַרש וויקלט זיך אויף אַ ווילדע, מערדערישע געיעגעניש קעגן דער צייט, וועלכע די דייטשן האָבן פאַרגעננומען.
אין רעגן און שניי, טאָג און נאַכט, אָן אָפּרו, אָן וואַסער און שפּייז, אָפּגעריסן און האַלב־נאַקעט, פאַלנדיק ביי די זייטן פון וועגן־ניט־וועגן, האָבן זיך געשלעפּט פאַריאושטע און אויסגעשעפּטע מענטשן. די, וועלכע האָבן אַרויסגעוויזן שוואַכקייט און האָבן ניט געקאָנט גיין ווייטער, זענען אומברחמנותדיק אומגעבראַכט געוואָרן אויפן אָרט.
באַגלייט פון באַוואָפנטע שומרים, מיט דרעסירטע הינט ביי די זייטן האָט דער מאַרש, דער "טויטנמאַרש", ווי ער איז שפּעטער אָנגערופן געוואָרן, זיך פאַרענדיקט אין דייטשלאַנד וווּהין עס זענען אָנגעקומען ניט קיין סך פון די, וועלכע האָבן אים אָנגעהויבן.
מירע לאָץ, איינע פון די, וועלכע האָט דורכגעמאַכט דעם מאַרש, שרייבט אין איר עדות:
"אין פעברואַר 1945, ווען דער פראָנט האָט זיך אָנגעהויבן דערנענטערן האָט מען אונדז אַרויסגעפירט פון לאַגער און צופוס אין טיפן שניי, אין פראָסט, אָנגעהויבן טרייבן אין דער ריכטונג צו בערלין. אַ סך זענען געשטאָרבן אין וועג. די, וועלכע האָבן ניט געקאָנט גיין און זענען אָפּגעשטאַנען האָט מען דערשאָסן.

אַ חודש צייט האָט מען אונדז געהאַלטן אין אַ לאַגער נעבן דער שטאָט לאַונבערג. געשלאָפן זענען מיר אויף דער פאַרפראָרענער ערד, פאַרלייזיקטע און הונגעריקע. הונדערטער זענען געשטאָרבן יעדן טאָג...
ווען די רויטע אַרמיי האָט זיך אָנגעהויבן דערנעענטערן, האָט מען אונדז ווידער אָנגעהויבן טרייבן און אין איינעם אַ טאָג האָט מען אונדז געבראַכט אין דאָרף כינהאָף און צוזאַמען מיט רוסישע קריגס־געפאַנגענע פאַרשפאַרט אין אַ גרויסן באַראַק. מיר זענען געווען זיכער, אַז דאָ וועט מען אונדז ליקווידירן.
עס איז אָבער געשען עפּעס אומגלויבלעכס – די רוסישע קריגס־געפאַנגענע האָבן דערקענט אין רויש פון די מאָטאָרן אַז רוסישע טאַנקן פאָרן פאַרביי און זיי האָבן מיט כח אויפגעבראָכן די טויערן – מיר זענען געווען פריי!
ס׳איז מיר שווער צו געפינען ווערטער. כדי צו באַשרייבן דעם דאָזיקן מאָמענט נאָך די קאָשמאַרפולע מאָנאַטן און יאָרן, ווען עס זענען ביי מיר אָפּגעווישט געוואָרן די גרענעצן פון לעבן און טויט און פלוצלונג – פריי, פרייהייט!!
אין יענעם מאָמענט האָב איך דערשפירט דעם טיפן און גרויזאַמען אומגליק. פאַר מיינע אויגן זענען דורך מיינע טייערע קרובים און נאָענטע וועלכע זענען פון מיר צוגענומען געוואָרן איינער נאָכן אַנדערן און נאָר איך בין געבליבן לעבן.
אַן עלנטע און איינזאַמע, צווישן הונדערטער אַזעלכע ווי איך, קוים זיך האַלטנדיק אויף די פיס, אין וועלכע מען האָט כמעט ניט געקאָנט דערקענען אַ לעבעדיק באַשעפעניש, אין לאַגער־קליידער מיט אַ מגן־דוד אויפן אַרבל און מיט אַ נומער – 40630, מיט אַן אָפּגעגאָלטן קאָפּ, באַדעקט מיט אַ שמוציקער דעקע און הילצערנע שיך אויף די פיס...
די רוסישע זעלנער האָבן אונדז אַרומגערינגלט און מיט שרעק אונדז אָנגעקוקט...
דאָס איז געווען דעם צענטן מערץ 1945, צוויי מאָנאַטן פאַר דער ענדע פון קריג און צום סוף – כ׳האָב באַזוכט מיין געבוירן־אָרט דובענע – פאַרברענט איז געווען דאָס דאָרף – חרוב און צעשטערט.
כ׳בין אַוועק אויפן בית־עולם און כ׳האָב געפונען צעבראָכענע מצבות, צעוואָרפענע צווישן ווילד־פאַרוואַקסענעם גראָז...
דאָס איז מיין לעבנס־דערציילונג. צי קאָן איך דאָס פאַרגעסן?!
כ׳וועל אייביק טראָגן אין האַרצן דעם אָנדענק פון מיינע טייערע, וועלכע זענען דערמאָרדעט און פאַרברענט געוואָרן אומשולדיק, נאָר דערפאַר וואָס זיי זענען געווען ייִדן״.

ענלעכע יסורים אין דער צייט פון ״טויטנמאַרש״ איז אויך דורכגעגאַנגען רבקה רוקשין, וועלכע דערציילט:
״יאַנואַר 1945. דריי וואָכן האָט מען אונדז געטריבן צו מעריב־זייט. די, וועלכע האָבן ניט געקאָנט גיין, האָט מען דערמאָרדעט אויפן וועג. איך האָב נאָך געמוזט אונטערהאַלטן אין וועג מיין דרייצן־יאָריקע שוועסטער רייזל, ניט געקוקט אויף דעם, וואָס איך אַליין האָב זיך קוים געשלעפּט.
ניט ווייט פון דייטשן דאָרף קולקאַ, האָט מען אונדז פאַרשפאַרט אין א גרויסן באַראַק

אין וועלכן מיר האָבן זיך געפונען צוויי מאָנאַטן. מיר זענען געקומען דריי טויזנט מענטשן אוןביים סוף זענען געבליבן לעבן נאָר פינף הונדערט.
ביינאַכט האָבן די דייטשן צעעפנט די טויערן, ווי ס'ווייזט אויס, כדי עס זאָל אונדז דורכנעמען מער די קעלט. אינדערפרי פלעגן מיר אויפשטיין באַדעקטע מיט שניי.
יעדן טאָג פלעגט מען אַרויסנעמען פון באַראַק טויטע און פאַרפראָרענע. מיר פלעגן באַקומען הונדערט גראַם ברויט אַ טאָג און צוויי קאַרטאָפל.
איינמאָל, מיטאָג־צייט, איז צו אונדז געקומען אַן אָפּסער פרוי וועלכע האָט דאָרט געאַרבעט אַלס אַ קעכין און האָט געזאָגט, אַז מיר זענען באַפרייט געוואָרן דורך דער אַמעריקאַנער אַרמיי. מיר זענען געווען גלייכגילטיק צו דער ידיעה ווייל מיר האָבן ניט געהאַט קיין כח אויסצודריקן אונדזער פרייד".

בילדעריש מאָלט זיין אָנטייל אין "טויטנמאַרש" מאָטקע ראָזנבערג:
"ביי צוויי טויזנט מאַן, האָט מען אויפגעקליבן אויפן אַפּעל־פּלאַץ און נאָך צוויי טעג, האַלטנדיק אונדז דאָרטן, אָנגעהויבן טרייבן. מיר זענען געגאַנגען מיט זייטיקע וועגן, דורך פעלדער און וועלדער. אין די נעכט פלעגט מען אונדז אַריינלאָזן אין שטאַלן, תבואה־שאָפּעס און אַנדערע געביידעס. אויף די וועגן פלעגן מיר אויפהויבן אַלץ וואָס עס האָט געקאָנט דינען צום עסן.
די אָפּגעשטאַנענע, שוואַכע און קראַנקע פלעגט מען דערשיסן אויפן אָרט. יעדן טאָג האָט זיך פאַרקלענערט די צאָל מענטשן.
הונגעריקע, פאַרלייזיקטע, באָרוועסע, באַדעקטע מיט שמאַטעס און האַלב־נאַקעטע, האַלב־טויטע און דערשלאָגענע האָבן מיר געבעטן אויף זיך דעם טויט. איך האָב זיך דערמאָנט מיינע יונגע יאָרן, מיין קינדהייט, מיין געבורטס־אָרט און אין האַרצן פלעגט בויערן דער געדאַנק – דאָס איז מיין סוף?...
אַנדערהאַלבן מאָנאַט האָט זיך געצויגן דער מאַרש. פון די צוויי טויזנט מענטשן וואָס זענען אַרויס אין וועג זענען געבליבן הונדערט און זעכציק.
ניט ווייט פון דער שטאָט זאַלצבורג האָבן מיר געטראָפן זעלנער און ניט געקאָנט פעסטשטעלן ווער זיי זענען. אַ טייל פון זיי האָט גערעדט יידיש און פויליש און דאַן האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז דאָס זענען אַמעריקאַנישע זעלנער און אַז מיר זענען באַפרייט.
מיר האָבן געוואָלט פאַלן צו זייערע פיס און דאַנקען זיי אָבער זיי האָבן דאָס ניט דערלויבט – זיי האָבן געזען ווי מיר זעען אויס".
מיר האָבן איבערגעגעבן נאָר אַ קליינעם טייל פון די עדות און זכרונות פון די, וועלכע זענען דורך די צוואַנגס־און־טויט־לאַגערן, אויך די שילדערונגען פון די אָנטיילנעמער אין דעם אַזוי גערופענעם "טויטנמאַרש". נאָר געציילטע זענען פאַרבליבן ביים לעבן, נאָר זיי קאָנען באַשרייבן אַלץ וואָס די נאַציס און זייערע מיטהעלפער האָבן געטאָן און מיט זייערע ווערטער שטעלן אַ מצבה נאָך די, וועלכע האָבן ניט דערלעבט צו דעם גרויסן טאָג פון אויסלייזונג...

אָפּטמאָל, הערנדיק אָדער לייענענדיק די דערציילונגען און עדות פון די, וועלכע

האָבן באַוויזן זיך צו ראַטעווען פון די נאַצישע חיות, ווערט מען דערשטוינט פון דעם גורל־שפּיל אין וועלכן ניט ווייניק מענטשן זענען אַריינגעוואָרפן געוואָרן און זענען ווי שפּילצייג געשליידערט געוואָרן פון טויט צום לעבן, פון יאוש צו האָפענונג...
אָט וואָס עס דערציילט לייזער פּישער וועגן זיינע דערשיטערנדיקע איבערלעבענישן ביי די גריבער:
"גרופּעוויז האָט מען אונדז געטריבן צו די פּאַרטיקע גריבער. וויינען, שרייען און בעטן ביי גאָט האָט ניט געהאָלפן. אַ סך קליינע קינדערלעך האָבן זיי געוואָרפן לעבעדיק אין גרוב. אייניקע ניט דערשאָסענע האָבן זיך געראַנגלט מיטן טויט. די מערדער האָבן אָפּגעטאָן זייער אַרבעט און זענען אַוועק.
ס'איז געוואָרן פאַרנאַכט, פינצטערלעך, איך פּרוּביר אויפהויבן אַ האַנט, אַרויסשלעפּן אַ פוּס און פיל, אַז איך בין ניט געשאָסן נאָר איך ליג אין בלוט פון מיינע טייערע פריינט און אַ קופּע טויטע קינדער. כ'האָב זיך אָנגענומען מיט די לעצטע כוחות, כ'בין אַרויסגעקראָכן פון גרוּב און אַריין אין דערבייאיקן וועלדל.
דריי טעג האָב איך געבלאָנדזשעט אַ הוילער, אַ פאַרבלוטיקטער און אַ הוּנגעריקער, ביז איך האָב דערזען אַ פּוּניע. כ'האָב זיך אַריינגעגראָבן אינעם היי און געוואַרט. פאַרטאָג איז געקומען דער גוי נעמען עסן פאַר די בהמות. ער האָט זיך זייער דערשראָקן פאַר מיר אָבער ער האָט פאַרשטאַנען וואָס איך טו דאָ ביי אים. ער האָט געבראַכט פאַר מיר אַ שינעל אָנצוטאָן און אַ טעפּל אָפּגעקאָכטע קאַרטאָפל. איך האָב דערפילט אַז איך לעב ווידער.
דער פּויער האָט געהייסן יוזעף אָרלאָווסקי און דאָס דערפל זשווירבלי. צוויי יאָר האָט ער מיך אויסבאַהאַלטן און אויסגעהאַלטן ביז אַ שכן האָט אים געזאָגט, אַז מען ווייס אין דאָרף אַז ער באַהאַלט אויס אַ ייִד און אים געראָטן מיך אַוועקצושיקן, אָדער מיך איבערגעבן צו דער פּאָליציי. יוזעף האָט דאָס מיר דערציילט און צוגעגעבן: 'איך וויל דו זאָלסט בלייבן לעבן. איך וועל פאַר דיר אויסגראָבן אַ גרוב אין שטאַל פון די חזרים'. אַזוי בין איך אָפּגעלעגן אַכט מאָנאַטן אין גרוּב.
איינמאָל אַ פרימאָרגן זענען אָנגעקוּמען דייטשן, האָבן אַרויסגעפירט אַלעמען פון שטוב, אויסגעשטעלט זיי אין אַ ריי ווי צום שיסן פאָדערנדיק זיי זאָלן אַרויסגעבן דעם ייִד. די פרוי איז געפאַלן צו זייערע פיס און וויינענדיק געזאָגט צוּ זיי: 'וואָס מיינט איר אַז ביי מיר איז אַ חזירשער ייִד טייערער פון מיינע אַכט קינדער מיטן מאַן?'
די דייטשן האָבן פאַרלאָזן דאָס דאָרף און איך האָב פאַרשטאַנען אַז איך דאַרף באַפרייען די משפחה. כ'בין אַוועק זוכן פּאַרטיזאַנער".

אַן ענלעכן גורל איז אויסגעפאַלן אויף דעם יאִיסיער ייִד שְניאור מוניץ וואָס איז מיט אַ געשריי "שמע ישראל" אַרויסגעשפּרוּנגען פון גרוּב, וועלכן ער מיט נאָך עטלעכע ייִדן זענען געצווּנגען געווען אויסצוגראָבן און זענען דערנאָך אוּמגעבראַכט געוואָרן און נאָר ער איז געבליבן לעבן און האָט זיך אוּמגעקערט אַ היים, צוּ זיין מִשפָּחה.

טראַגיש מיט זייער ביטערן אמת זענען די עפּאָפּייען פון ירַחמיאל ביעליאַק און זיין

ברודער חאָנטשע מיט זייערע קינדערלעך. פֿון די ערשטע טעג נאָכן אַריינטרעטן פֿון די דייטשן אין בראַסלאַוו ביז ענדע פֿונעם קריג זענען זיי דורך אַלע גיהנום־יסורים. זיי קאָנען דינען אַלס מאַטעריאַל פֿאַר פֿאָרשער פֿון די געשעענישן אין דער צייט פֿון דער יִדישער קאַטאַסטראָפֿע אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע.

אין אַ בייגעלייגטן צעטל צו זיין עדות שרייבט רַחמיאל: – "און מיר זענען אַריין אין גרוב איך מיט דריי קינדער, דער ברודער מיט דריי קינדער, לייזער פֿישער און נחמה געבעלמאַן – אַלע צוזאַמען צען מאַן און מיר זיצן.

מיר זיצן ווייטער. צו עסן איז ניטאָ. מיר האָבן געמאַכט פֿון האָלץ אַ גירקע אַז מ'זאָל ניט געבן איינעם מער און אַ צווייטן ווייניקער. מיר, די פֿיר דערוואָקסענע פֿלעגן זיך נעמען צו פֿופֿציק גראַם אַמאָל, די גרעסערע קינדער פֿלעגן קריגן צו פֿערציק גראַם און די קלענערע צו דרייסיק גראַם אַמאָל – דריי מאָל אין טאָג. אין דעם גרוב זענען מיר אָפּגעזעסן דריי און זיבעציק טעג".

אין אַן אַנדער אָרט פֿון זיין עדות דערציילט ער: – "איך הער קלאַפּן און ס'האָט זיך געעפֿנט די טיר. איך הער די קריסטן רעדן, 'גיי דאָרט אין יענער שטוב'. ס'איז פֿינצטער. איך דערקען מיין ברודערס שטים: 'רַחמיאל ווו ביסטו?'... ער דערציילט מיר אַז קיין אָרט ווו צו זיין האָט ער ניט. שוין וואָכן ווי ער וואַלגערט זיך אַרום מיט די קינדער, ווו אַ טאָג און ווו אַ נאַכט און קיין ברעקל האָט ער ניט צו דערהאַלטן די נשמה. ער רעדט צו מיר און וויינט. ער בעט זיך ביי מיר: 'אַזוי ווי דו האָסט אַן אָרט, נעם פֿון מיר צו מיין קליינינקע מיידעלע אפֿשר וועט זי כאָטש בלייבן לעבן'. יעצט דערצייל איך אים אַז אויך מיר הייסט מען פֿאַרלאָזן דעם אָרט".

מען קאָן ניט גלייכגילטיק פֿאַרבייגיין און ניט דערשיטערט ווערן פֿון דער דערציילונג פֿון פֿייגע־ציפּע טאָקער־ביעליאַק וועלכע האָט אַלס אַ קינד פֿון אַכט יאָר דערשפּירט אויף זיך עלנט און נויט, הונגער און ליידן אין די שווערע טעג פֿון דער אָקופּאַציע. זי אַ קינד האָט נאָך געדאַרפֿט טרייסטן איר פֿאָטער וואָס האָט זיך גייסטיק געמאַטערט אין זיין איינזאַמקייט און בענקשאַפֿט נאָך די איבעריקע קינדער. זי שרייבט צווישן אַנדערן:

"...איך האָב אים דערזען און כ'האָב פֿאַרשטאַנען, אַז ער איז ניט אינגאַנצן ביים קלאָרן זינען, עס האָט אים געמאַטערט דער געדאַנק, אַז ער האָט אונדז ניט געקאָנט העלפֿן און געמוזט שיקן זיינע צוויי קינדער אין געטאָ אַליין.

ער האָט געוואָלט אונדז ראַטעווען נאָר דאָס איז געווען ניט פֿאַר זיינע כוחות און מעגלעכקייטן. איך בין אַרויף צו אים אויפֿן אויוון. מיר האָבן זיך אַרומגענומען און שטיל געוויינט. דערנאָך האָב איך אים געפֿרעגט; – 'טאַטע, פֿאַרוואָס האָסטו אונדז גערופֿן?' ער האָט געזאָגט: 'איך וויל אַז מיר זאָלן זיין צוזאַמען' און דאַן האָב איך אים געענטפֿערט, אַז אין געטאָ זענען די באַדינגונגען בעסער ווי דאָ און אויב שטאַרבן איז שוין בעסער אין געטאָ צווישן יִדן און מיט יִדן. מיר האָבןביידע געוויינט. ביינאַכט האָט ער מיך אויפֿגעוועקט און געזאָגט, אַז ער וויל גיין זען רַחמיאלן מיט די קינדער און מיין קליינע שוועסטער. מיר האָבן געטראָפֿן רַחמיאלן מיט זיינע קינדער שרה־אסתר און לייזער־איטשע און אויך מיין שוועסטער שרה־גיטקע. דאָס דריטע

קינד רַחמיאלס חיים־לייב האָט שוין ניט געלעבט"...
זי שרייבט ווייטער:
"עֶרב פורים 1943 האָט מען אומגעבראַכט די לעצטע ייִדן וואָס זענען פאַרבליבן אין געטאָ. איך, מיין שוועסטער און דער פאָטער זענען געווען ביי רַחמיאלן אין זיין באַהעלטעניש. מיין ברודער האָט זיך געפונען אין געטאָ, אין באָגאָמאָלסקיס הויז צוזאַמען מיט נאָך ייִדן און זיי האָבן געשטעלט אַ ווידערשטאַנד ווען די נאַציס זענען געקומען נעמען זיי צו די גריבער.
צווישן די העלדישע ייִדן איז געווען אויך מיין שוועסטער־קינד לייזער ביעליאַק, אַ געוועזענער פוילישער זעלנער. פון זיין רעוואָלווער האָט ער דערשאָסן אַ דייטש און אַן אָרטיקן פאָליציאַנט און נאָך איינעם פאַרוווּנדעט. די דייטשן האָבן אַריינגעוואָרפן אין שטוּב גראַנאַטן און די שטוב האָט אָנגעהויבן ברענען. לייזערן איז געלונגען צו אַנטלויפן, זייענדיק פאַרוווּנדעט אין האַנט.
מיין ברודער איז פאַרברענט געוואָרן צוזאַמען מיט אַלע ייִדן אין הויז"...
וואָס נאָך קאָן מען צוגעבן צו דעם טיפן ווייטיק. וואָס כאַפּט אַרום לייענענדיק די דאָזיקע שורות?!

מיר געפינען פאַר אונדזער חוב צו דערציילן ניט נאָר וועגן דער שווערער, בייזער תקופה וועלכע איז אויסגעפאַלן אויף די ייִדן אונטער דעם דייטשן שטיוול און ניט נאָר שילדערן און איבערגעבן די עדות פון די, וועלכע האָבן, צוליב אַלערליי סיבות, ניט געקאָנט שטעלן אַ באַוואָפנטן ווידערשטאַנד און זענען אומגעבראַכט געוואָרן אין די קרעמאַטאָריעס, ווי אויך אַכזוריותדיק פאַרפייניקט געוואָרן דורך דער געסטאַפּאָ און אַנדערע נאַציס מיט זייערע באַהעלפער פון דער אָרטיקער באַפעלקערונג.
מיר זענען פאַרפליכטעט איבערצוגעבן וועגן דעם העראָיִשן קאַפּיטל וועלכן עס האָבן אַריינגעשריבן די ייִדישע פּאַרטיזאַנער און ווידערשטאַנד־גרופּן אין דעם אַלגעמיינעם קאַמף קעגן דעם דייטשן אָקופּאַנט.
אמת, אין די פריערדיקע בלעטער האָבן מיר איבערגעגעבן געציילטע פאַקטן וועגן גבורה און העלדישע טאַטן פון ייִדן אין געטאָ און אין אַנדערע ערטער. דאָס זענען אָבער געווען ספּאָראַדישע און אָפּגעזונדערטע פאַלן וועלכע האָבן באַוויזן דעם גייסטיקן כוח, די שנאה און האַס וואָס האָט זיך אָנגעקליבן ביי ייִדן, אָבער ווי אַן אָרגאַניזירטער, פּלאַנירטער כוח וואָס האָט געקאָנט ווירקן אויף די קריגס־אָפּעראַציעס אויף די פראָנטן און ברענגען שאָדן דער דייטשער פאַרניכטונגס־מאַשין – אַזאַ כוח איז געווען די פּאַרטיזאַנער באַוועגונג. פאַרשטייט זיך, אַז עס איז שווער און כמעט אוממעגלעך צו באַשרייבן און איבערגעבן אַ פולן און אויסשעפּנדיקן באַריכט וועגן דער צאָל מענטשן, שעדיקונגען און דיווערסיעס וואָס זענען דורכגעפירט געוואָרן אין יענער תקופה.
דעריבער וועלן מיר זיך באַמיען אַרויסנעמען פון דער נעפלדיקער פאַרגאַנגענהייט דאָס, וואָס עס געפינט זיך ביי אונדז פון די דערציילונגען און עדות וועלכע עס האָבן איבערגעגעבן די, וועלכע האָבן אוממיטלבאַר אָנטיילגענומען אין די קאַמפס־איינהייטן פון די פּאַרטיזאַנער אין דער סביבה פון בראַסלאַוו, זאַמאָש, קאַזיאַן, יאָד

און אויך אין די ראַיאָנען פון ליטע און לעטלאַנד.
ווי קאָן מען ניט דערמאָנען דעם יונגן פּאַרטיזאַנער־קעמפער טעוויע ביעליאַק, זיין קרבנות־גרייטקייט און שטאַרקן ווילן צו קעמפן מיט די פיינטלעכע כוחות?
אָט אַזוי דערציילט וועגן אים שליימקע יחילטשיק (אין בוך "געטאָ און וואַלד" פון משה שוטאַן):
טעוויע איז געווען אַ מיטגליד פון אַ פּאַרטיזאַנער־גרופּע. אין ווילנע פלעגט ער אַרומגיין פריי ווי אַן אַריער איבער דער שטאָט און באַזאָרגן מיט געווער אַנדערע פּאַרטיזאַנער. ער איז פאַרפיינינקט געוואָרן דורך דער געסטאַפּאָ ניט אַרויסגעבנדיק קיינעם פון די חברים. ...דעם לעצטן מאָל, ווען טעווקע איז אַרויס אויסערן געטאָ, האָבן צוויי אַגענטן אים געכאַפּט. אין לעצטן מאָמענט האָבן זיי אים געכאַפּט ביים געהיימען אַריינגאַנג, ווען ער איז שוין מיט איין פוס געווען אין געטאָ. ער האָט זיך אַפילו ניט באַוויזן אומצודרייען ווי זיי האָבן אים געכאַפּט, פאַרדרייט די הענט אויף הינטן, געבונדן, באַזוכט, געפונען דעם רעוואָלווער און אָפּגעפירט אין געסטאַפּאָ.
פון געסטאַפּאָ האָט מען טעווקען געבראַכט צוריק אין געטאָ, צו דער יִדישער קרימינאַל־פּאָליציי, צו געגנסן – אַזוי פלעגן זיך די דייטשן אָפּטמאָל פירן – מיטבאַטייליקן די יִדישע פּאָליציי אין דער אויספאָרשונג.
שטייט ווייס דער געסטאַפּאָ־שעף פון ווילנער געטאָ, און האַקט מיט אַ גומענער נאַגייקע איבער טעווקען, ווי אין קרויט. ווייס וויל וויסן ווער עס האָט אים געשיקט און ווו ער האָט געקראָגן דאָס געווער.
טעווקע ליגט אַ צוגעבונדענער אויפן טיש. ער שווייגט, ער רעדט נישט, ער קרעכצט אַפילו נישט.
געגס, וועלכער איז געשטאַנען פון דער זייט, האָט זיך אַריינגעמישט. העפלעך אַרויסגענומען די נאַגייקע פון די הענט פון געסטאַפּאָ־שעף און אַליין אָנגעהויבן מיט איר צו שינדן און צו שניידן פון טעווקען די הויט. בלויע און רויטע פּאַסן זענען אויפגעלאָפן אויף טעווקעס צאַפּלענדיקן קערפּער. דער אַרום איז געוואָרן פול מיט בלוט און ער, געגנס, האָט געקלאַפּט און געקלאַפּט, געשלאָגן אַזוי לאַנג און אַזוי שטאַרק, און מיט אַזאַ פאַרביסנקייט און רציחה, אַז אַ שווייס האָט אים באַגאָסן, אַז ווייס, דער געסטאַפּאָ־שעף אַליין האָט שוין מער ניט געקאָנט אויסהאַלטן.
– וואַרף אַוועק די נאַגייקע! – האָט ער אויסגערופן, אַ זעץ געטאָן מיט דער טיר און אַרויס.
פון אויספאָרשונגס־צימער פון דער קרימינאַל־פּאָליציי איז געגנס אַרויס אַ מידער, צעטראָגן און אויפגערעגט. מיט האַס האָט ער אָנגעקוקט די פּאָליציאַנטן, וואָס האָבן זיך אויסגעצויגן אַנטקעגן אים אויף אַכטונג און מיט פאַראַכטונג און ווייטיק באַגעגנט זייערע נייגעריק צעשראָקענע פחדונישע בליקן.
– אויסגעסטרויעט זיך ווי די באַלוואַנעס, אידיאָטן! – האָט ער דורכגעזייט צווישן די ציין.
ביים אַרויסגאַנג האָט ער זיך אַ ווײַלע פאַרהאַלטן, זיך אויסגעדרייט און צוגעוואָרפן:
– אַ זון, אַ זון זאָל איך אַזאַ האָבן!
און די פּאָליציאַנטן, באַליידיקטע, האָבן אים נאָכגעקוקט פאַרוווּנדערט, פאַרחידושט

געדרייט מיט די קעפּ און געטראַכט ניט פאַרשטייענדיק, וואָס ער רעדט, אַז מסתמא איז ער, גענס, יעצט ניט ביי די גלייכע געדאַנקען.

צווישן די פּילצאָליקע פאַרטיזאַנער־קעמפער, האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין מוט, העלדישע טאַטן דער בראַסלאַווער יונגערמאַן ירחמיאל מילוטין.
אין בוך "ספר הפּרטיזנים היהודים" פון "ספרית הפּועלים" ווערט באַשריבן וועגן ירחמיאלן, וועלכער איז געווען דער שטעל־פאַרטרעטער פון אָנפירער פון אַ גרופּע אויסשפּירער אין אַ פאַרטיזאַנער־איינהייט אויפן נאָמען פון "סוואָראָוו".
עס ווערט דאָרט דערציילט: "י. מילוטין איז געשיקט געוואָרן צוזאַמען מיט נאָך אַכט מענטשן אויף אַ געוויסער דיווערסיע און אין וועג האָבן זיי זיך אָנגשלאָגן אויף פיינטלעכע סאָלדאַטן וואָס האָבן אויף זיי געעפנט אַ געדיכט און שטאַרק פייער.
ניט האָבנדיק קיין קאַמפּס־דערפאַרונג זענען זיך די יונגע פאַרטיזאַנער צעלאָפן, נאָר י. מילוטין איז פאַרבליבן און מיט זיין קאָנצענטרירט פייער און גראַנאַטן פאַרטריבן דעם פיינט מיט גרויסע פאַר זיי פאַרלוסטן און געראַטעוועט די אייגענע גרופּע.
ווען ירחמיאל האָט זיך צוריק אומגעקערט געזונט און גאַנץ אין זיין איינהייט, האָט דער קאָמאַנדיר סטריקאָוו צונויפגעקליבן די קאַמפּס־איינהייט, שאַרף געטאַדלט די האַנדלונג פון דער אויסשפּיר־גרופּע און מיט וואַרעמע ווערטער געלויבט ירחמיאלן פאַר זיין מוט און קאַמפּס־גרייטקייט אין אַזאַ שווערן מאָמענט".

אין זיין בוך "פאַרטיזאַנער גייען" שילדערט ש. קאַטשערגינסקי אַ קאַמף וועלכן פאַרטיזאַנער האָבן געפירט אין נאַטשער וועלדער. אין דעם שלאַכט האָט אָנטיילגענומען און איז געפאַלן אונדזער אַ בראַסלאַווער – גרשון (וועלוול־גערשקע) יאַנקעלעוויטש.
ער האָט די לעצטע יאָרן פאַרן קריג געהייראַט אין לידע, האָט דאָרט געוווינט און געאַרבעט.
זומער 1942 יאָר איז ער אַנטלאָפן פון געטאָ אין די נאַטשער פושטשעס און זיך אָנגעשלאָסן צום פאַרטיזאַנער פאָלק "קאַטאָווסקי". ער איז באַלד באַשטימט געוואָרן אַלס ראָטע־קאָמאַנדיר. אין אָנהויב פון יאָר 1943 האָט ער אַראָפּגלאָזן לעבן מאַרצינקאַנץ צוויי דייטשע מיליטערישע צוגן. ער האָט אָנטייל גענומען אין ליקווידירן פאַררעטערס און ביים אויספירן דיווערסיע־אַקטן.
דעם 9־טן סעפּטעמבער איז ער געשיקט געוואָרן מיט נאָך דריי פאַרטיזאַנער אויסצופירן אַ וויכטיקע אויפגאַבע. אויפן וועג האָבן זיי זיך אָנגעשטויסן אויף פינף **און צוואַנציק דייטשן באַוואָפנטע מיט אויטאָמאַטן און אין דעם ניט גלייכן קאַמף זענען געפאַלן צוויי פאַרטיזאַנער. איינער פון זיי איז געווען גרשון יאַנקעלעוויטש.**
אַ רייכע קאַמפּס־טעטיקייט קעגן די דייטשן האָט הינטער זיך געהאַט פּייוול טראַק פון יאַד, וועלכער איז אין יוני 1942 אַנטלאָפן פון ווידזער געטאָ און זיך איינגעשלאָסן אין דער פאַרטיזאַנער־איינהייט אויפן נאָמען פון "פּאָנאָמאַרענקאָ", וואָס איז געווען טעטיק אין גלובאָקער קרייז.
פּייוול האָט אָנטיילגענומען אין אַן אָנגריף אויפן גאַרניזאָן וועלכער איז

איינגעשטאַנען אין שטעטל קומאַי נעבן היידוצישאָק, ווי אויך אין אויפרייסן דעם אייזנבאַן־בריק וואָראָפּאַיעוואָ־גלובאָק און פאַרניכטן די פויליש־נאַצישע באַנדעס אין די שאַמיצער וועלדער און אַנדערע פאַרטיזאַנישע איבערפאַלן.
אין מערץ 1944 איז ער געשיקט געוואָרן אויספילן אַ ווירטשאַפטלעכע אויפגאַבע, אַטאַקירט געוואָרן פון אַלע זייטן דורך דייטשע זעלנער און איז געפאַלן אין קאַמף.

אויך דער יאָדער בחור אברהם ווילקיצקי האָט אָפּגעגעבן זיין לעבן אין קאַמף קעגן די דייטשן אַלס אַ פאַרטיזאַן. ער האָט אָנגעהערט צו דער פאַרטיזאַנער־איינהייט "ספּאַרטאַק" און אָנטיילגענומען אין אַלע דיווערסיע איבערפאַלן און שלאַכטן פון דער איינהייט.
אין איין שלאַכט איז ער פאַרוווּנדעט געוואָרן אין האַנט און פוס און איז געבליבן ליגן אין פעלד. זיינע חברים האָבן אים געפונען און אים אַריבערגעפירט אין אַ זיכערן אָרט אָבער צוליב דעם וואָס עס איז ניט געווען קיין מעדיצינישע הילף האָט ער באַקומען אַ בלוט־פאַרגיפטונג און איז געשטאָרבן דעם 13־טן יאַנואַר 1943.

אַ העראָיִש קאַפּיטל אין קאַמף און ווידערשטאַנד קעגן די דייטשן און איבערהויפּט קעגן די אָרטיקע מיטהעלפער האָט אַריינגעשריבן דער בילדזוער ייִד פנחס יפה מיט זיין פופצן־יאָריקן זון מאָטל.
פאַרן ליקווידירן די יאָדער ייִדן איז פנחס אַנטלאָפן צוזאַמען מיט זיין זון אין זאַכאָווּשטשינער וואַלד, נעבן קאַזיאַן. ער און זיין זון זענען געווען באַוואָפנט.
אין וואַלד האָט ער זיך געטראָפן מיט נאָך ייִדן וואָס זענען אַנטלאָפן פון די געטאָס פון די אַרומיקע יישובים. זיי האָבן זיך אָרגאַניזירט אין אַ פאַרטיזאַנער־איינהייט. אין דאָרף זאַלעסיע האָבן זיי דערשאָסן דעם פויער אָבעריאַן וועלכער האָט מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן און אונטערגעצונדן זיין הויז און ווירטשאַפט. זיי האָבן אויך ליקווידירט די משפחה פון פויער אַבראַמיי וועלכער האָט איבערגעגעבן אין דייטשע הענט עטלעכע ייִדן פון יאָד וואָס האָבן זיך געהאַט געראַטעוועט פון דער שחיטה. פאַר אַן ענלעכן פאַרברעכן האָבן די פאַרטיזאַנער געהרגעט דעם סאָלטיס פון דאָרף בויאָוושטשינאַ.
אין יוני 1942 האָט זיך די גרופּע איינגעשלאָסן אין דעם ייִדישן פאַרטיזאַנער־פּאָלק אויפן נאָמען פון "פאָנאָמאַרענקאָ" אונטער דער אָנפירערשאַפט פון מייאירסאָן, וועלכע האָט זיך פאַראייניקט מיט דער רוסישער דיוויזיע אונטער דעם זעלבן נאָמען, וואָס איז געווען טעטיק אין דאַנילאָוויטשער ראַיאָן.
אין יולי 1942 האָט דער ייִדישער פּאָלק אָנגעגריפן דאָס דאָרף קאַרסונקי, נעבן יאָד. דאָס דאָרף איז געווען אַ נעסט פון סאַמאָכאָוועצעס.
צוזאַמען מיט אַ איינהייט פון דער "ספּאַרטאַק־דיוויזיע", האָבן די ייִדישע פאַרטיזאַנער ביינאַכט אָנגעגריפן דאָס שטעטל יאָד און פאַרברענט די הייזער צוזאַמען מיט זייערע איינוווינער, די מיטהעלפער פון די דייטשן, צווישן זיי אויך צוויי דייטשע אָפיצירן, וואָס זענען דאָרט צופעליק געווען.
צווישן די אונטערגעצונדענע הייזער איז אויך געווען דאָס הויז אין וועלכן עס האָט

זיך געפונען די ראַיאָן־פּאַרוואַלטונג.

דעם דאָזיקן נקמה־אַקט האָט פּלאַנירט פּנחס יפה און האָט זיך אויסגעצייכנט צוזאַמען מיט זיין זון מאָטל ביים אָנגריף. זיי ביידע זענען געלויבט געוואָרן דורך דער אָנפירערשאַפט פון דער פּאַרטיזאַנער־איינהייט.

ווען דער אָנפירער מייאירסאָן האָט באַשלאָסן צו פאַרלאָזן די קאַזיאַנער וועלדער און אַריבערגיין אין דער באַזע פון דער דיוויזיע "פּאָנאָמאַרענקאָ" וועלכע איז געווען טעטיק אין ראַיאָן פון דאַנילאָוויטש, האָט פּנחס יפה מיט זיין זון און נאָך עטלעכע יידן באַשלאָסן צו פאַרבלייבן אויפן אָרט און פאָרגעזעצט נקמה צו נעמען אין די דייטשע מיטאַרבעטער. די גרופּע האָט אָנגעוואָרפן אַ שרעק אויף די דייטשן פון דער סביבה און זיי האָבן אַפילו באַשטימט אַ פּרייז פאַר כאַפּן דעם העלדישן פּאַרטיזאַן.

דעם 15־טן דעצעמבער 1942 איז יפה מיט זיין זון מאָטל געקומען אין דאָרף באָיאַנשטשינאָ כדי זיך אָפּצורעכענען מיט איינעם אַ דייטשן מיטהעלפער. ווען זיי האָבן אים ניט געפונען אין הויז, האָבן זיי באַשלאָסן צו נעכטיקן אין איינעם פון די כוטאָרס. ווען די פויערים פון דאָרף האָבן זיך פון דעם דערוווּסט האָבן זיי זיך ביינאַכט אַריינגעריסן אין הויז און זיי האָבן זיי געכאַפּט. מאָטלען האָבן זיי פאַרברענט לעבעדיקערהייט און פּנחסן איבערגעגעבן אין דייטשע הענט. פּנחס האָט געפּרוווט אַנטלויפן אָבער די דייטשן האָבן אים דערשאָסן.

אויך דובינסקי בנימין קאָן דינען אַלס אַ ביישפּיל פון יידישער גבורה. מיט געווער אין האַנט האָט ער געקעמפט קעגן די נאַצישע מיליטער־איינהייטן און זייערע מיטהעלפער.

נאָך דער שחיטה פון די יאָדער יידן אין דעצעמבער 1941 האָט דובינסקי מיט נאָך עטלעכע חברים זיך אָנגעשלאָסן צו אַ גרופּע רוסישע זעלנער וואָס זענען אַנטלאָפן פון געפאַנגענשאַפט און צוזאַמען אָנגעהויבן זוכן געווער. זיי האָבן זיך אָרגאַניזירט אין אַ פּאַרטיזאַנער־איינהייט "שיראַקאָוו" (אויפן נאָמען פון זייער אָנפירער).

דובינסקי איז באַשטימט געוואָרן אַלס אָנפירער פון אַן אָפּטיילונג און זיך אויסגעצייכנט אין אָנגריף אויף אַ דייטשן גאַרניזאָן וועלכער האָט זיך געפונען אין דאָרף אַכרעמאָוויצי, נעבן בראַסלאַוו. די דייטשן זענען אָפּגעטראָטן און די פּאַרטיזאַנער האָבן גענומען טראָפייען געווער און וואָפן. דובינסקי האָט זיך אויך אויסגעצייכנט אין אַ שלאַכט נעבן די יישובים פערעבראָדז־זאַגאָריע קעגן די דייטשן און זייערע מיטהעלפער.

אין נאָוועמבער 1942 איז בנימין געגאַנגען נקמה נעמען צו אַ פויער וועלכער האָט אומגעבראַכט יידן פון בילדזוגי. צוהילף האָט דובינסקי גענומען עטלעכע אָרטיקע יידן וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן און אַרומגעוואַנדערט אין וואַלד. דעם פויער האָבן זיי ניט געפונען און זיי זענען געבליבן נעכטיקן ביי אַ אַרענדאַר.

פויערים האָבן מודיע געווען דער דייטשער מאַכט. די דייטשן האָבן ביינאַכט אָנגעגריפן דאָס הויז ווו די יידן האָבן זיך געפונען און נאָך אַ שלאַכט זענען אַלע אומגעקומען.

איינער פון די ערשטע זעלבשטענדיקע, באַוואָפּנטע קעמפער קאָן פאַררעכנט ווערן שלום מוניץ וועלכער האָט אָנגעהויבן אָרגאַניזירן קאַמפּס־איינהייטן אין די ערשטע טעג נאָכן אַריינטרעטן פון די דייטשן אין אונדזער געגנט.
די גרופּע, אונטער דער אָנפירערשאַפט פון מוניצן האָט אָנגעהויבן זוכן געווער ביי די פויערים וואָס האָבן אויפגעקליבן און באַהאַלטן אַ סך וואָפן פון די אָפּטרעטנדיקע סאָוויעטישע, דעמאָראַליזירטע איינהייטן.
די גרופּע האָט זיך נוקם געווען אין די, וועלכע האָבן איבערגעגעבן יידן אין דייטשע הענט. צווישן אַנדערע האָבן זיי דערשאָסן דעם פויער סטאַניסלאַוו קאָוואַלאָנעק וואָס האָט אויסגעליפערט די משפחה האַלפערין און די פרוי שיינע רובאַשין, אויך האָט די גרופּע מיט שלום מוניץ בראש זיך נוקם געווען אין פויער פּיאָדאָר ראַטשניקאָוו, וועלכער האָט אַרויסגעגעבן די משפחה מינדאָוו און חוה מוניץ.
זומער 1942. די שוין דערפאַרענע יידישע קעמפער האָבן זיך פאַראייניקט מיט אַנטלאָפענע פון די דייטשע לאַגערן סאָוויעטישע קריגס־געפאַנגענע און דורכגעפירט צוזאַמען גרויסע, אָרגאַניזירטע אָפּעראַציעס צו דעראָבערן שפייז און וואָפן און אויפשטעלן דעם פאָלק "יאַטשמינאָוו", וואָס איז מיט דער צייט פאַרברייטערט און פאַרגרעסערט געוואָרן ביז ער איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין דער בריגאַדע "שיראַקאָוו".
שלום מוניץ איז באַשטימט געוואָרן אַלס קאָמאַנדיר פון אַן אָפּטיילונג וועמענס אויפגאַבע איז געווען צו באַזאָרגן די איינהייט מיט געווער.
אין איינע פון זיינע נסיעות האָט זיך זיין גרופּע אָנגעשלאָגן אויף דייטשן. שלום און זיין חבר ש. שטיין זענען אומגעקומען. דאָס איז געווען אין וואַלד וויראָוו אין פעברואַר 1942 יאָר.

דער יאָדער שמעון זילבערמאַן איז אַנטלאָפן גלייך נאָך דער שחיטה אין די קאָזיאַנער וועלדער. זומער 1942 איז ער אָנגענומען געוואָרן אין דער בריגאַדע "ספּאַרטאַק".
זילבערמאַן האָט אָנטיילגענומען אין די שלאַכטן קעגן די גאַרניזאָנען פון ווידז און אָפּסע און איז אָנגעפאַלן אויף די דערפער אוסעטשאַ און וואַסעוויטש.
זילבערמאַן וועלכער איז געווען פון פאַך אַ שוסטער האָט באַקומען אַ באַפעל צו פאַריכטן די שיך פון די פאַרטיזאַנער אין דעם הויז פון לעסניק קאָוואַלאָנעק.
אין אַ פרימאָרגן פון חודש יאַנואַר 1943 איז דאָס הויז אָנגעגריפן געוואָרן דורך די דייטשן. זילבערמאַן און אברהם יאיר האָבן ניט באַוויזן צו אַנטלויפן און זענען צוזאַמען מיטן לעסניק פאַרברענט געוואָרן אין זיין הויז.

שפּאַנענד איז די דערציילונג פון דעם אָקמעניצער אַלעקסאַנדער דאַגאָוויטש וועלכער האָט אַלס פאַרטיזאַן געקעמפט זייט ביי זייט מיט נאָך צענדליקער יידישע קעמפער אין אָטריאַד אויפן נאָמען פון "טשקאַלאָוו". זיין איינהייט אין דעם אָטריאַד האָט געהייסן אויפן נאָמען פון "זשוקאָוו".
דערציילט אַלעקסאַנדער:
"אונדזער אָטריאַד האָט באַקומען אַ קאַמפּס־אויפגאַבע, צו האַלטן אונטער אַ

שטענדיקן פייער די באַן־ליניע דרויע־מיאָר.
איינמאָל, גאַנץ פרי, האָבן מיר דערזען ווי עטלעכע לאַסט־מאַשינען באַזעצט מיט פּאָליציי און דייטשן זענען אַריינגעפאָרן אין דאָרף און אָנגעהויבן זוכן אין אַלערליי ערטער. ווען זיי האָבן זיך אָנגעהויבן קלייבן פאָרן צוריק, האָבן מיר זיי גענומען באַשיסן און פאַרוואַרפן מיט גראַנאַטן. זיי האָבן זיך אָפּגעשאָסן. אַ טייל פון זיי זענען געפאַלן און אויך פאַרוווּנדעטע זענען געווען צווישן זיי. אויך ביי אונדז זענען געווען פאַרוווּנדעטע. אין אַ געוויסן מאָמענט האָב איך דערזען ווי אַ דייטש ראַנגלט זיך מיט אונדזער קאָמאַנדיר־פאַרטרעטער. איך האָב מיט אַ שטיין געוואָלט צושלאָגן דעם דייטש אָבער דער קאָמאַנדיר האָט מיר ניט דערלויבט, דאַן האָב איך אים אָנגעכאַפּט פאַרן האַלדז און דער קאָמאַנדיר האָט אים געגעבן אַ קלאַפּ אין רוקן און ער איז געפאַלן. ווי ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן איז דאָס געווען דער זאָנדער־פירער דיטמאַן וועלכער איז געווען איינער פון די הויפּט־מערדער פון די בראַסלאַווער ייִדן און אַ פאַרפאָלגער פון די פאַרטיזאַנער־איינהייטן.
דיטמאַנען און די אַנדערע געפאַנגענע און פאַרוווּנדעטע האָבן מיר געבראַכט אין שטאַב פון די פאַרטיזאַנער און זיי איבערגעגעבן אין די הענט פון דער שטראָף־אָפּטיילונג.
נאָך דער אויספאָרשונג האָט מען אים דערשאָסן".

אַ רייכע, קעמפערישע פאַרגאַנגנהייט האָט דער בראַסלאַווער ח.י. בורט (בן־אריה), וועלכער האָט דורכגעמאַכט זיין לעבנסוועג אָנהויבנדיק אין די פאַרטיזאַנער־איינהייטן ביז אַ זעלנער אין דער רויטער אַרמיי און שפּעטער – נאָכן אָנקומען אין לאַנד – אויך ווי אַ פּלמ"ח־קעמפער פאַר דער אומאָפּהענגיקייט פון ישראל.

מוטיק האָט געקעמפט דער רימשאַנער בנימין מאָווּשנזאָן וועלכער האָט נאָכן באַפרייען פון די פאַרטיזאַנער זיך פרייוויליק אָנגעשלאָסן אין די סאָוויעטישע פּאָליציי־אָרגאַנען כדי צו קאָנען כאַפּן די אָרטיקע באַנדיטן און רוצחים, וואָס האָבן דערמאָרדעט זיין משפחה און נאָך אַ סך רימשאַנער ייִדן.
מאָווּשנזאָן האָט פלייסיק אויסגעפירט זיין פליכט און אויסגעפונען צוזאַמען מיט סאָוויעטישע שטראָף־איינהייטן די נעסטן פון צענדליקער דייטשע מיטהעלפער וועלכע האָבן אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע אָנטיילגענומען אין פילצאָליקע שחיטות פון ייִדן.

אין זיינע שילדערונגען וועגן זיך, זיין ברודער טעוויע, זיינע קרובים און חברים מיט וועלכע ער האָט צוזאַמען געקעמפט, שרייבט דער בראַסלאַווער אברהם ביעליאַק צווישן אַנדערן:
– "אין די קאַזיאַנער וועלדער האָבן זיך מיט אונדז פאַראייניקט נאָך ייִדישע קעמפער און אויך רוסישע זעלנער וואָס זענען אַנטלאָפן פון דייטשער געפאַנגענשאַפט.
אין אַ קורצער צייט אַרום האָט מען מיך באַשטימט אַלס אַן אָנפירער פון אַ גרופּע פאַרטיזאַנער פון דער צווייטער אָפּטיילונג און יְרחמיאל מילוטין האָט מען

באַשטימט אַלס שטעל־פֿאַרטרעטער פֿון אַן אויסשפּיר־גרופּע. כמעט אין אַלע קאַמף־אָפּעראַציעס פֿלעג איך גיין מיט משה מילוטין.
דער אָטריאַד אונדזערער האָט געטראָגן דעם נאָמען "ספּאַרטאַק".
אין ווידז זענען געווען אַ סך זשאַנדאַרמען און אָרטיקע פּאָליציי. זיי פֿלעגן מאַכן צרות די פּויערים פֿון דער סביבה מיטן אויסרייד, אַז די פּויערים העלפֿן די פּאַרטיזאַנער. זיי פֿלעגן צונעמען זייער פֿאַרמעגן און אָפֿטמאָל אַפֿילו פֿאַרברענען זייערע הייזער.
מיר האָבן באַשטימט זיי אָנצולערנען. אונטער דער אָנפֿירערשאַפֿט פֿון קאָמאַנדיר סטריקאָוו זענען מיר אַרויס הונדערטער פּאַרטיזאַנער אין אָנגריף קעגן די דייטשע מונדיר־טרעגער, אויסער דעם האָבן מיר געהאַט אַן אויפֿגאַבע צו פֿאַרכאַפּן די אַפּטייק און ברענגען פֿון דאָרט מעדיקאַמענטן.
אין אַ פּלוצלונגדיקן אָנפֿאַל האָבן מיר פֿאַרניכטעט אַ סך פֿון זיי. אויך מיר האָבן געהאַט פֿאַרלוסטן".

וועגן דער נקמה איבער די נידערטרעכטיקע פֿאַררעטער וועלכע האָבן איבערגעגעבן אין דייטשע הענט דעם העלדישן לייזער ביעליאַק און זיין פֿריינט חאָנטשע באַשרייבן אַברהם און משה מילוטין, וואָס האָבן אויסגעפֿירט דעם אורטייל פֿון פּאַרטיזאַנישן געריכט.
"דריי מאָל זענען מיר געקומען אין דאָרף כדי צו ליקווידירן דעם פֿאַררעטער מיט זיינע זין. מיר זענען געווען דריי בראַסלאַווער פּאַרטיזאַנער – איך, ירחמיאל ביעליאַק און משה מילוטין. מיט אונדז איז אויך געווען דער פּאַרטיזאַן פּיעטקאָ קאַשאַראָווסקי. צוויי מאָל האָבן מיר זיך אומגעקערט מיט גאָרנישט ווייל ניט אַלע זענען געווען אין שטוב.
צום דריטן מאָל האָבן מיר געטראָפֿן אַלעמען צוזאַמען. מיר זענען געווען גרייט, אַז זיי וועלן שטעלן אַ ווידערשטאַנד, אָדער זיי וועלן פּרוּוון אַנטלויפֿן.
דריי פֿון אונדז האָבן פֿאַרנומען קאַמפּס־פּאָזיציעס אַרום הויז. איך האָב זיך פֿאָרזיכטיק דערנענטערט צום שטוב און אויפֿגעעפֿנט די טיר. זיי האָבן מיך דערקענט און פֿאַרשטאַנען דעם ציל פֿון מיין קומען. זיי האָבן פּרובירט אַנטלויפֿן.
איך האָב דערשאָסן איינעם פֿון די זין. דעם צווייטן זון און אַליאָכען, דעם וועלכער האָט געמסרט און איבערגעגעבן די יידן אין דייטשע הענט, האָבן געשאָסן מיינע חברים.
ניט קיין גרויסער טרייסט אָבער דאָך אַ נקמה!...
נאָכן קריג האָט מיין ברודער משה און יהודה גאַרבער אַריבערגעפֿירט די קערפּערס פֿון לייזער און חאָנטשע ביעליאַק צו די גריבער און זיי דאָרט מקבר געווען..."

פֿאַרשטייט זיך, אַז צווישן די וועלכע האָבן געקעמפֿט קעגן די נאַצישע האָרדעס האָבן אָנטיילגענומען, אויסער פּאַרטיזאַנער, אויך אַ געוויסע צאָל יידישע זעלנער וועלכע האָבן געקעמפֿט אין די רייען פֿון רעגולערע מיליטער־איינהייטן אין דער רויטער אַרמיי, פּוילישע איינהייטן און בריטישע פֿאָרמאַציעס אין אַפֿריקע און

אייראָפּע.
טייל פון די זעלנער און אָפיצערן זענען מאָביליזירט געוואָרן נאָך אין אָנהויב פון פּויליש־דייטשן קריג. טייל פון זיי זענען אַריינגעפאַלן אין געפאַנגענשאַפט צו די רוסן אָדער דייטשן, טייל זענען אומגעקומען אין שלאַכטן אָדער באָמבאַרדירונגען.
אַ גרויסער טייל פון די פּאַרטיזאַנער זענען שפּעטער, נאָכן באַפרייען די ראַיאָנען אין וועלכע זיי זענען געווען טעטיק, אַריינגעשלאָסן געוואָרן אין דער רויטער אַרמיי און האָבן געקעמפט ביזן ענטגילטיקן נצחון איבער דער נאַציש־פאַשיסטישער חיה.
אַ טייל פון אונדזערע לאַנדסלייט האָבן זיך דערדינט ביז הויכע מיליטערישע ראַנגען און זענען באַלוינט געוואָרן מיט פיל מעדאַלן און אָרדנס. אַזוי האָט אונדזער בראַסלאַווער איסר ראַבינאָוויטש, זיך דערדינט ביז צו דעם ראַנג פון אַ פּאָלקאָווניק (קאָלאָנעל) און איז באַלוינט געוואָרן מיט פּוילישע אָרדנס.
אין דער צייטונג "נאַש גלאָס" (אונדזער שטים) שרייבט דער מיליטער־קאָרעספּאָנדענט סטעפאַן קרוקאָווסקי, אַז אַ דאַנק דעם מוט און אַנטשלאָסנקייט פון ראַבינאָוויטשן איז זיין איינהייט געלונגען צו נעמען אין געפאַנגענשאַפט דעם דייטשן פאָלק־קאָמאַנדיר פון דער 163 דיוויזיע צוזאַמען מיט נאָך 650 דייטשע זעלנער.
ווי געזאָגט – טייל פון אונדזערע בחורים זענען אומגעקומען און געפאַלן אויף די שלאַכטפעלדער פון אייראָפּע און אַנדערע ערטער. פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן ניט די טעכנישע מיטלען און די גענויע ידיעות וועגן אָרט, צייט און אומשטענדן אין וועלכע אונדזערע לאַנדסלייט האָבן אָפּגעגעבן זייערע יונגע לעבנס. זאָלן אונדזערע זכרונות וועגן די גרוילעכע צייטן און איבערהויפּט דער זיג איבער די נאַציס זיין אַן אייביקער אָנדענק און מצבה נאָך זייערע נשמות.

טייל פון די קעמפער האָבן זיך אומגעקערט און זענען יעצט צעזייט און צעשפּרייט איבער דער גאָרער וועלט. אַ גרויסער טייל האָט געפונען זייער היים אין אונדזער לאַנד ישראל. מיר שטרייכן אונטער, אַז אויך אין דעם פאַל קאָנען מיר ניט איבערגעבן גענוי די נעמען פון די, וועלכע האָבן דערלעבט צום גרויסן טאָג – דעם זיג איבער די שוואַרצע כוחות פון שלעכטס און פּיין, יסורים און טויט.

נאָכוואָרט

אין קורצע און שפּאָרזאַמע זאַצן האָבן מיר זיך באַמיט איבערגעבן אין ייִדיש דאָס אַלץ וואָס איז פֿאַרשריבן געוואָרן און פֿאַרצייכנט, דערציילט און איבערגעגעבן אין צאָלרייכע דאָקומענטן, עדות און איבערלעבונגען פֿון דער שאַרית־הפּליטה, וועלכע איז פֿאַרבליבן נאָכן גרויסן חורבן פֿון אונדזער קהילה און פֿון די דערבייאיקע שטעטלעך און יישובים.

עס דוכט זיך אונדז, אַז אַלס אַ לעצטער אַקאָרד אין שוידערלעכן רעקוויעם־מאַרש קאָן דינען דער בריוו פֿון חיים מוניץ (לֵוי־איטשעס), וועלכן ער האָט געשריבן פֿון רוסלאַנד צו זיין שוועסטער אין ישראל, נאָך זיין באַזוך גלייך נאָך דעם קריג אין בראַסלאַוו – זיין – אונדזער היימשטאָט וועלכע איז געווען און איז שוין מער ניטאָ.

מיר גיבן איבער דעם בריוו מיט קליינע פֿאַרקירצונגען וועלכע ענדערן ניט דעם אינהאַלט און מינערן ניט פֿון זיין ווערט:

״אין בראַסלאַוו איז אויסערלעך אַלץ ווי געווען, דער באַרג האָט זיך ניט געשפּאָלטן, די וואַסערן אין די אָזערעס שטייען רואיק, פּונקט ווי ס׳וואָלט קיין זאַך ניט געשען. און געשען זענען דאָרט שרעקלעכע זאַכן וועלכע ס׳איז שווער צו דערציילן און נאָך שווערער צו באַשרייבן. דעם ערשטן פּרייטיק, ווען די דייטשן זענען אַריין אין בראַסלאַוו האָבן זיי צונויפגעטריבן אַלע ייִדן, אַוועקגעפירט זיי אין אַ זומפּיקער בלאָטע אין די דובקעס און זיי דאָרט געהאַלטן אַ טאָג צייט. אין דער צייט, ווען די ייִדן זענען געווען אין דער בלאָטע האָט ווער עס האָט געוואָלט, גערויבט זייער האָב און גוטס. ווען די ייִדן האָבן זיך אומגעקערט האָט דאָס שטעטל אויסגעזען ווי נאָך אַ פּאָגראָם. פֿעדערן זענען געפֿלויגן פֿון דעם צעריסענעם בעטגעוואַנט ווי אין ביאַליקס ׳עיר־ההריגה׳.

ביים טרייבן אין בלאָטע, האָבן געפּרוווט אַנטלויפֿן שלמה דער שוחט און חיים מילוטין, האָט מען זיי דאָרטן אויף אַן אָרט דערשאָסן. שפּעטער האָט מען געשאָסן נאָך דרייצן ייִדן, וועלכע אַן אויפֿזעער אַ פּאָליאַק האָט פֿאַרשריבן אַז זיי זענען געזעסן ביי דער אַרבעט אָנשטאָט אָנלאָדענען קלעצער אויף דער באַן־סטאַנציע.

די איבעריקע האָט מען געשאָסן אין דער אַלגעמיינער שחיטה, דעם 3־טן יוני 1942 יאָר. ביז יענער צייט איז דאָס לעבן פֿאַר די ייִדן אויך געווען אַ גיהנום. אין איינעם אַ קומענדיקן פּרייטיק ביינאַכט האָבן די דייטשן אַוועקגעזעצט דעם שוחט סינגאַלאָווסקי אויף אַ מאָטאָציקל און קאַטאַיעט (געפּירט) איבערן שטעטל. שפּעטער האָבן זיי אים אָפּגעלאָזן נאָר ער איז אויף מאָרגן געשטאָרבן פֿון אַ פּאָפּלעקסיע.

דערנאָך האָט מען איינגעשטעלט, אַז ייִדן טאָרן ניט גיין מיטן טראָטואַר, דאַרפֿן טראָגן אַ געלע לאַטע אויף דער לינקער זייט ברוסט און אויף דער רעכטער פּלייצע און דערנאָך זיי פֿאַרשפּאַרט אין געטאָ. דאָס געטאָ האָט מען געמאַכט אויף פּילסודסקי גאַס, אַרומגעצוימט מיט דראָט. אונדזערע האָבן געוווינט צוזאַמען מיט כיענקען און גערשונען ביי סטאַווסקין אין שטוב.

ייִדן האָבן ניט געטאָרט רעדן מיט פּויערים און ניט האַנדלען מיט זיי. די ייִדן פון געטאָ האָט מען גענומען אויף שוואַרצע אַרבעטן, וואַשן די פּאָדלאָגעס ביי די דייטשן, לאָדן קלעצער אויפן באַן, שטריקן שקאַרפּעטן און הענטשקעס פון וואָל. געבן פלעגט מען צו 150 גראַם ברויט אַ טאָג. געלעבט האָט מען פון דעם וואָס מען פלעגט בייטן זאַכן מיט די פּויערים. געביטן האָט מען אַלץ אָנהויבנדיק פון קליידער און געענדיקט מיט אַ בענקל, אַ שאַפע, אַ טיש. געטאָרט האָט מען דאָס ניט, נאָר געטאָן האָבן דאָס אַלע. דערביי זענען נאָך געווען קאָנטריבוציעס וועלכע מען האָט געדאַרפט געבן די דייטשן ווי גאָלד, פעלצלעך, פרויען־מאַנטלען. געקליבן די קאָנטריבוציעס און דערפירט אַלע דייטשע פאַראָרדענונגען צו די ייִדן האָט אַ יודנראַט און ייִדישע פּאָליציאַנטן. אין יודנראַט זענען געווען 14–15 מאַן. דער עלטסטער איז געווען מינדעל דער אייזנקרעמער. אין יודנראַט זענען געווען לֵוי־איטשע ווײַנשטיין, מַזא״ה דער לערער, שיינקמאַן דער אַדוואָקאַט און נאָך. פּאָליציאַנטן זענען געווען אַלטער אַרליוק, לייבע וואַלין און אַנדערע.

די ייִדן אין געטאָ האָבן געפילט, אַז זייערע טעג זענען געציילטע. אַנדערע האָבן אָנגעגרייט באַהעלטענישן. אַזוי ווי ס׳האָט געטליעט אַ האָפענונג, אַז אפשר וועט אַ טייל איבערלעבן די פינצטערע צייט און ווי טרינקענדיקע ראַטעווען זיך אָן אַ שטרוי, האָט מען גאָרניט געטאָן צו להכעיס, כדי ניט צו פאַרגיכערן די אַלגעמיינע שחיטה. נאָר דאָס האָט, פאַרשטייט זיך, ניט געהאָלפן. דעם 3־טן יוני פאַרטאָג האָבן דייטשן מיט פּאָליציאַנטן, בראַסלאַווער פּויערים אויף דייטשער דינסט, גענומען אַרויסטרייבן די ייִדן פון די הייזער. געקליבן האָט מען די ייִדן אין פאַראַפּיאַלקע (אַ געביידע אַנטקעגן צערקווע), דאָרט האָט מען זיי אויסגעטאָן ביז די אונטערשטע וועש, שטאַרק געשלאָגן און דערנאָך געפירט צו די גריבער וועלכע זענען שוין געווען צוגעגרייט פון פריער אין וועלדל אויפן וועג צו דובענע, נאָך דער ייִדישער פאַסטבישטשע. מאַמעס האָבן געטראָגן זייערע קינדער – מען האָט ניט געוויינט. דריי טעג האָט געשלאָגן דאָס בלוט פון די גריבער. פּויערים אויף פורן האָבן געפירט זאַמד און געשאָטן פון אויבן און דאָס בלוט האָט אַלץ געשלאָגן.

אַ סך ייִדן האָבן זיך באַהאַלטן אין די פריער צוגעגרייטע באַהעלטענישן. דריי טעג האָבן פּאָליציאַנטן געזוכט ייִדן אין זייערע באַהעלטענישן. אַנטאָן בוראָק (ער פלעגט אַרבעטן ביי די ביר), אַ הויכער שייגעץ וואָס האָט גוט גערעדט ייִדיש, איז אויך געווען אַ פּאָליציאַנט. ער פלעגט אַריינגיין אין די הייזער, אויף די הויפן און אויסרופן: ייִדן גייט אַרויס מער שיסט מען שוין ניט א.א.וו. אויף דער פּראָוואָקאַציע זענען אַ טייל אַרויס פון די באַהעלטענישן און מ׳האָט זיי, פאַרשטייט זיך, גלייך געפירט שיסן. דייטשן און פּאָליציאַנטן פלעגן אַריינגיין אין די פּוסטע הייזער און שיסן אין די ווענט און פּאָדלאָגע, אויפן הויף פּשוט אין דער ערד. די קליינע קינדער וועלכע זענען געלעגן אין די באַהעלטענישן פלעגן זיך דערשרעקן און אָנגעהויבן וויינען. אַזוי האָט מען געכאַפּט די ייִדן. אַן אַנדער טייל האָט זיך געלאָזט לויפן און מ׳האָט זיי דערשאָסן ביים אַריבערקריכן די דראָטן.

אַ טאָג פאַר דער שחיטה האָבן די דייטשן אַוועקגעשיקט יוגנטלעכע אין סלאַבאָדקע כלומרשט אויף אַרבעט, זיי זענען געווען ביי אַ אַכציק מאַן. שפּעטער האָט מען זיי

געבראַכט אין בראַסלאַוו און אַוועקגעפירט גלייך אין גרוב. אין דעם ליידיקן ייִדן־געטאָ האָט מען אַריבערגעפירט די ייִדן פון אָפּסער געטאָ. אויך זיי האָט מען אין אַ האַלב יאָר אַרום געשאָסן. דערביי האָט אַ בחור דערהרגעט אַ דייטש וועלכער איז אַריין זיי אַרויסצוטרייבן פון שטוב, זיך איבערגעטאָן אין זיינע קליידער און מיטן אויטאָמאַט אַרויס פון שטוב. אים אַנטקעגן איז אָנגעקומען אַ פּאָליציאַנט, דער בחור האָט אויסגעשאָסן נאָר ניט געטראָפן און מען האָט אים געכאַפּט. אַ צווייטער בחור האָט מיט אַ לאָם דערהרגעט אַ דייטש און צוויי פּאָליציאַנטן.

די ייִדן וואָס האָבן זיך אין די ערשטע טעג פון דער שחיטה אויסבאַהאַלטן זענען אַוועק אין די וועלדער. פאַר אויסבאַהאַלטן אַ ייִד פלעגט מען דעם פּויער דערשיסן און זיין שטוב פאַרברענען. פאַר כאַפּן אַ ייִד פלעגט מען געבן דריי קילאָ זאַלץ. ס׳זענען געווען אַ סך פאַלן ווען פּויערים האָבן געכאַפּט ייִדן און זיי איבערגעגעבן דער פּאָליציי. פאַר נעכטיקן אַ נאַכט, פלעגן אַנדערע פּויערים נעמען פינף רובל גאָלד.

ס׳זענען אויך געווען פאַלן ווען פּויערים פלעגן אויסבאַהאַלטן ייִדן אָדער געבן זיי אַ שטיקל ברויט. מאַשקע שלאָווע־חיהס מיט מענדקע חיים־אייזיקס זענען געלעגן אויסבאַהאַלטן ביי צוויי יונגע פּויערטעס ביזן קומען פון דער רויטער אַרמיי. קיין געלט און קיין זאַכן האָבן זיי מיט זיך ניט געהאַט. שפּעטער האָבן די פּויערטעס גענומען נאָך בראַסלאַווער ייִדן. אמת, יענע האָבן שוין עפּעס געצאָלט. אַזוי האָבן זיי געראַטעוועט זעקס נפשות. דער בראַסלאַווער דיעקאַן (קלויסטער־באַדינער) איז געשטאָרבן פון אַ פּאָפּלעקסיע אין טאָג ווען מ׳האָט געשאָסן די ייִדן. אַנדערע גלחים האָבן געהייסן די פּויערים, וועלכע פלעגן זיך מתוודה זיין, אַז זיי האַלטן אויס ייִדן – זיי זאָלן זיי געבן צו עסן און צום אָנטאָן. דוד דעם ביזנער מיט אַ ייִנגל האָט דער גלח געגעבן צלימלעך זיי זאָלן אָנטאָן אויפן האַלדז. ווען צו יענער צייט וואָלט געווען אַ פּאַרטיזאַנער באַוועגונג וואָלט די צאָל געראַטעוועטע ייִדן געווען פיל גרעסער. נאָר די פּאַרטיזאַנער האָבן זיך אַנטוויקלט אין אונדזער געגנט ערשט אין 1943 יאָר. אַזוי אַז אין די וועלדער־קוסטעס און גריבער האָבן זיך געראַטעוועט איינצלנע. פון אונדזערע נאָענטע קרובים – קיינער ניט.

די לעבנגעבליבענע האָבן זיך אומגעקערט אין בראַסלאַוו אָפּגענומען ביי אַ טייל פּויערים אַ טייל פון די ייִדישע זאַכן פאַרקויפט זיי, געמאַכט אַ ביסל געלט און אַוועקגעפאָרן קיין פּוילן.

די קבֿרים פון די קדושים – ״די גריבער״ – ווי מען רופט זיי אין בראַסלאַוו האָט מען אַרומגעצוימט מיט עטלעכע דרענגלעך און שטעכיקן דראָט...

דאָס איז אין קורצן וועגן בראַסלאַוו. וויינען איז ניטאָ וואָס – ס׳העלפט ניט – פאַרקערט, מיר דאַרפן לעבן אויף צו להכעיס אונדזערע שונאים – עם ישראל חַי!״

וואָס נאָך קאָן מען צוגעבן צו דער דערציילונג? וואָס נאָך קאָן מען צוגעבן צו דעם גרויזאַמען אמת?! – נאָר די גליענדע ווערטער וועלכע ס׳האָט געשריבן אונדזער פּאָעט שלאָנסקי:

...״געדענקען אַלץ,
געדענקען און קיין זאַך ניט פאַרגעסן״...

יעקב אביאל

ביי דער מצבה

איך בין דאָ נעבן אייך
נעבן אייך שטיי איך פּאָרכטיק און שטום
און אין האַרצן אַ תּפילה
אַ שטילע
יתגדל ויתקדש.

איך בין דאָ נעבן אייך
ביי קאַלטע מַצבות
וואָס שטייען
אין רייען
ווי געסלעך פון היימען
פון אַלטן אַמאָל.

איך בין דאָ נעבן אייך
און מיר דאַכט, מ'האָט מיין נאָמען גערופן
ווער האָט מיין טאַטן דערמאָנט?
זִכרונות פון יאָרן
אין טונקעלן נעפּל פאַרלאָרן
מיין אַלטע היים.

איך בין דאָ נעבן אייך
– אַ קריגל, אַ שערבל מיט אַש, מיט ביינער
פון ברידער
פון טאַטעס פאַרברענטע
אין טאָלן און פעלדער צעזייטע
אין וויסט און אין חורבן צעשפּרייטע
נאָר אַ שערבל מיט אַש.

און דאָס שערבל איז אַלץ וואָס ס'איז פאַרבליבן
פון טויזנטער שוועסטער און ברידער
פון קינדער מיליאָנען וואָס האָבן געליטן
דער שטיין זייער אָנדענק צו היטן?
זייערע נעמען אויף דורות צו שיצן –
אַ שטומער געשריי.

נעבן אייך שטיי איך פאָרכטיק און שטום
נעבן אייך, מיט טרויער און וויי
ברענט אין האַרצן אַ פלאַמיק געשריי
שעפטשען ליפן אַ תפילה
אַ שטילע
יתגַדַל ויִתקַדַש.

איבערגעזעצט פון עברית: יעקב לעווין

אַ פּראַקטישע שטילקייט האָט אונדז אַרומגענומען ווען מיר – אַ פּאָר צענדליק מענטשן, די שארית־הפליטה פון דער בראַסלאַווער פּאַרניכטעטער קהילה, זענען געגאַנגען אין טרויער פּאַרזונקענע נאָך דעם ביסל ערד, וואָס איז געבראַכט געוואָרן פון דעם אָרט ווו עס זענען געוואָרן געשאָכטן אונדזערע טייערע.

שטיל, מיט אַראָפּגעלאָזענע קעפּ, מיט טרערן אין די אויגן, וועלכע האָבן אונדז געשטיקט און זיך געוואָלט אַרויסרייסן צוזאַמען מיט אַ וויי־געשריי פון טיפן האַרצן – אַזוי האָבן מיר געטראָגן צום אָרט, אויפן בית־עולם אין חולון, כדי צו קבורה־ברענגען דאָס ביסל, וואָס האָט דערמאָנט וועגן גרויסן בראָך וואָס האָט געטראָפן אונדזערע שטאָטלייט צוזאַמען מיט נאָך אַ סך יידן פון דער אומגעגנט.

אוי, פּאָטער אין הימל...
דאָס איז אַלץ?!

דאָס איז אַלץ, וואָס איז פאַרבליבן פון אַ לעבעדיקע, ברויזנדע עדה ייִדן, פון אַ שטאָט און שטעטלעך, דערפער און יישובים וואָס האָבן געשפּראָצט און געבליט מיט זייערע אַנשטאַלטן, שולן, קרייזן, מיט זייער פּולסירנדן לעבן?

יתגדל ויתקדש שמה רבא...

Jar of earth being buried in Holon Cemetery

כד העפר מובא לקבורה

Silent, sunk in deep mourning, we, a handful – the *She'erit Hapleita* of the extinct Braslaw community – followed the wake of the bit of earth brought from the 'pit', the mass grave in which our murdered loved ones lay buried.
With bowed heads, choking back the tears and the cry which fought to burst out from the depths of our anguished souls, we drew near the spot on the cemetery at Holon, to bring to burial this handul of earth.
Oh, Heavenly Father...
Is this all...?!

Yes! This is all that is left of a living bustling community, of a town and shtetlach, villages and yishuvim, which flourished and throbbed with teeming life.

יתגדל ויתקדש שמה רבא...*

We stood amid the symbolic graves all around, graves of countless Jewish communties that had shared a similar fate, and visions of blood and suffering swam before our eyes...

יתגדל ויתקדש שמה רבא...

* From the *Kaddish* – Hebrew prayer for the dead.

The sun sets in flames
'tis almost gone from sight
So melts my dream
So comes the night...

Matul, Ignaz.
Mickiewicz, from Zurawowszczyzne.
Milkewicz, from the village Berkowszczyzna.
Mindowski, director of the Forest Departement.
Muraszka, Jan and his family from the village Glinowka.
Olszewska, Hanka.
Orlowski, Josef, from the village Zwirbli.
Pacewicz, Antony.
Petro, the Priest from the Belmont Church.
Perchorowicz, from the village Winica.
Pinkewicz, from the village of Jod.
Podoba, Boleslaw.
Podoba, Jan, from the village Jacielewszczyna.
Podoba, Kola, from the village Podoby.
Podoba, Saszka.
Popin Nikolai.
Priest from the village Prysaroki.
Priest from the village Ikaznia.
Radziewicz, from Zalesie.
Rymkiewicz, Bronislaw, from the village Burzyna.
Sawicki, from the village Gawejkas.
Sewickaja, Josefa, with help of the local priest, from the village Urban.
Siedziukiewicz, Ignacy and Katia.
Siedziukiewicz,' Michael, Helena, Maniek, Mietek and Wacia.
Sewelewicz, Mikita, from the village Dziaduszki.
Sklaniewicz, from the village Pupniszcze.
Skuriat, two brothers, from the village Dukiel.
Szakiel, Stanislaw, from the village Kumiesniki.
Szczerbinski Danat, his wife Josefa and his cousin Wladek from the Kamionka village.
Tolstow, from the village near Ikazna.
Trumpel, from the village of Jod.
Trumpel, from the village of Polinowe.
Vanka, from the village Bujowszczyna.
Wasilewski, Aliosza, son of the Braslaw ortodox priest.
Woronow, of the village Zapolosie.
Zakrzewski, from the village Zalesie.
Zypruk, from Ferma.

Aniszka, from the Zalesie village.
Arciszewski, Jaszka.
Awdakim, from Krulewska, near Jacielewszyna.
Barecki, Dr.
Bejnarowicz, Viktor, and his family, from the property Talje, in the vicinity of Jod, and the brother of Viktor, Paluk and brother in law Strenczewski.
Borin, war prisoner.
Bresko, Wasil, from the village Wiazowicz, and many others whose names have been forgotten.
Chatkewicz, from the Zalesie village.
Czesnowicki, Emila, Jadzia and Alfons from the village Kochaniszek.
Emilianowicz, Dr.
Gasul, Jaszka and his son Tonka, from Zamosz.
Gibowski, Alfons, from the village of Brodzienice.
Grajczonek, from the village of Pasielie.
Grodz, Anton and Mania, from the village of Mikowszczyzna.
Heskie, from the village Bordzienic.
Ivanow, Wasil and his daughter Irina from the village Zacierewia.
Josefa, from the village Podhajcy.
Kaminitzki, from the village Zorawowszczyzne.
Kajtan, from the village Suchobolcy.
Kapusta, Igor, from the village Badraki.
Kasan, from the village Dziaduszki.
Kizlo, Michal and his family, following the recommendation of the Kreslawa priest. The Kizlo family is from the village Szemelki.
Kole, from the village Wisialowe.
Kolkowski, Francis from the Zaborny-Gumny.
Kolkowski, Vincenty from the Belmont court.
Konachowicz, Zoska, Jurka, Anna, Jadwiga and Jadzia.
Korszak, from the village Puniszcze.
Kosciukewicz, Anton, from the village of Jod.
Kruczkowski, hospital worker.
Kujalowich, Martin, from the village of Jod.
Kurilowicz, from the village Winica.
Labun and Hanusia, from the village of Bisieniec.
Lagun, Albina, Agnieszka and Josef from the village Sizowszczyzna.
Lewsza, Dr.
Lipski, from the village Antonowa.
Markiewicz Julian.

נזכור ולנצח לא נשכח את ידידינו מברסלב והכפרים במרחב: פולנים, רוסים וביאלורוסים, אנשים טובים ומסורים שחירפו את נפשם, סיכנו את חיי משפחותיהם ורכושם, עזרו במסירות נפש בתיתם לנו פת־לחם ומים, בהסתירם אותנו בבתיהם ובמשקיהם, בהיותם לנו עינים ואזנים מחמת הצורר, ובכך עזרו לנו לעבור את שנות האימה.
מקום כבוד שמור להם בדברי ימי עמנו.

מיר דערמאָנען און פאַראייביקן אויף ניט צו פאַרגעסן אונדזערע פריינט צווישן די בראַסלאַווער איינוווינער און צווישן די פויערים פון דער אומגעגנט: פּאָליאַקן, רוסן און ווייסרוסן, גוטע און **איבערגעגעבענע מענטשן וואָס האָבן געשטעלט אין סכנה זייער לעבן, דאָס לעבן פון זייערע בני־בית און זייער פאַרמעגן. מיט מסירת נפש האָבן זיי אונדז אויסבאַהאַלטן אין זייערע ווירטשאַפטן און אין** זייערע הייזער, געהאָלפן אונדז מיט ברויט און וואַסער און געווען פאַר אונדז אויגן און אויערן כלפי דעם צורר. אַזוי אַרום געהאָלפן אונדז אַדורכקומען די יאָרן פון אימה און אויסראָטונג.
א בכבודיק אָרט ווערט פאַר זיי אָפגעהיט אין דער געשיכטע פון אונדזער פאָלק.

We shall always remember our non-Jewish fellow countrymen from Braslaw and country districts – Poles, Russians and Bielo-Russians – the kind men and women, who risked their lives, those of their families, and their possessions, by taking us in and harbouring us in secret, by sharing their bread with us, serving as eyes and ears for us, for ever on the alert against the Nazi murderers, and by so doing, saved our lives during the long years of terror.
They have earned a place of honour in the annals of our people.

What more can one add to the gruesome tale? What more to the bitter truth? Only the glowing words of our poet Shlonsky:

In the presence of eyes
Which witnessed the slaughter...
I have taken an oath: to remember it all.
To remember, not once to forget.
Forget not one thing to the last generation.

ground. The little children hidden in the bunkers, taking fright, would start crying. In this way they caught the Jews. Some who started to run were shot while trying to scale the barbed wire.

A day before the massacre the Germans sent about 80 young people to Slobodka, ostensibly to work there. Later they were sent back to Braslaw and immediately taken to the pit. The Jews from Opsa were brought into the now empty Jewish ghetto. They too were shot a year later. During this operation a Jewish fellow killed a German who came to drive them out of the house, donned his uniform, took his automatic rifle and went outside. A policeman was coming towards him, he fired but missed, and was caught. Another fellow killed a German and two policemen with a pick. The Jews who hid during the first day of the massacre fled to the forests. For hiding a Jew a peasant would be shot and his house set on fire. For catching a Jew the reward was three kilos of salt. There were many instances of peasants catching Jews and handing them over to the police. For spending the night some peasants demanded five rubles in gold.

There were also instances of peasants hiding Jews or giving them a piece of bread. Maszke Slawa Chayes and Mendke Chayim Itziks lay hidden in the home of two young peasant women until the arrival of the Red army. They had no money nor any belongings with them. Later these peasant women took in more Jews from Braslaw. True, these did pay something towards their keep. Thus they saved six people. The Braslaw deacon in the church died of apoplexy the day the Jews were being shot. Some Catholic priests urged the peasants who confessed to harbouring Jews to give them food and clothing. The local Catholic priest supplied David of Bizne and a young boy with crucifixes to wear round their necks. Had the partisan movement existed at the time many more Jews would have been saved, but this movement only emerged in our district in 1943. And so isolated Jews escaped by hiding in the forest, bush or similar hiding places; of our close relatives – no one.

Those who remained alive returned to Braslaw, claimed some of their possessions from the peasants, sold them, raised a little money and left Poland.

The graves of the martyrs, the 'pits' as they are called in Braslaw, were fenced round with a few sticks and barbed wire...

This in brief is the story of Braslaw. It's no use crying – on the contrary – we must live to spite our enemies.

'Am Israel Chai!'*

Yours Chayim"

* Long live the people of Israel.

day he died of apoplexy.
Next it was decreed that Jews may not walk on the sidewalk, are to wear the yellow badge on the lefthand side of the breast and the right shoulder, and eventually they were shut up in a ghetto. The ghetto was in Pilsudski Street, and was cordoned off with barbed wire. (Our family lived together with Chienke and Gerszon in Stawski's house.)
Jews were forbidden to speak or trade with peasants. The Jews of the ghetto were forced to do unskilled, menial labour, such as washing flcors for the Germans, loading logs onto trains, knitting woollen socks and gloves. They received 15 deko (150 grammes) of bread each daily. They lived by bartering with the peasants; everything was bartered from clothing to furniture – a bench, a wardrobe, a table. It was forbidden but everyone did it. To aggravate matters, the Germans imposed heavy collective fines in the form of gold, fur coats, ladies' coats. The Judenrat and Jewish police collected these on behalf of the Germans and carried out all the Germans' decrees concerning the Jews. The Judenrat consisted of 14–15 people, the most senior member being Mindel the hardware merchant. Some of the others were: Levi Itsche Wainsztein, Mazeh the teacher, Szeinkman the advocate. The policemen were Alter Arliuk, Leib Valin and others.
The Jews in the ghetto sensed that their days were numbered. Some began to prepare hiding places. Since a faint hope glimmered in their breasts that perhaps some will outlive the dark times, like a drowning man clutching at a straw, they did nothing to defy the enemy so as not to precipitate the wholesale slaughter. All this, however, was to no avail. At dawn on 3rd June, the Germans, assisted by the police and Braslaw peasants in the service of the Germans, began to drive the Jews out of their homes. The Jews were assembled in the building opposite the Greek Orthodox Church, stripped of their clothing up to their underwear, brutally beaten, and then led to the ready-dug pits in the forest on the way to Dubene, past the pasture land used by the Jews. Mothers carried their children. No one cried. Three days the blood oozed from the pit. Peasants in wagons carried sand and poured it on top but the blood kept flowing.
Many Jews took refuge in the hideouts they had prepared in advance. For three days the police looked for them there. Anton Burak, a tall non-Jew, a policeman, who worked at the brewery, and was fluent in Yiddish, would enter the homes, go into the yard and say: "Jews, come out of your hidingplaces. There will be no more shootings." Some obeyed, came out and were at once led away to the pits to be shot. Germans and police would enter the empty homes and fire at random into the walls and floor, in the yard or even the

which helped hasten the dawn – the victory over the Nazis – be an eternal memorial to their pure and saintly souls.

Some came back and are now scattered throughout the world. Many found a home in our own land – Israel. Once again we cannot give with any accuracy the names of those who lived to see the great day – the triumph over the dark forces of evil, horror and death. They too are here remembered with pride.

Epilogue

We have tried to relate, briefly and succinctly, all that has been written down, told and recorded in innumerable documents, testimonies and experiences of the She'erit Hapleita, the few who survived the almost total destruction of our community and its neighbouring shtetlach and yishuvim.

We feel that the letter by Chayim Munic (Chayim Levi-Itches) written from Russia to his sister in Israel after his visit to Braslaw – his hometown and ours which is no more – shortly after the war, can serve as a final note in the dreadful requiem march.

We are reproducing this letter in slightly abridged from which in no way alters its content nor detracts from its worth:

"In Braslaw everything is outwardly as it was: the mountain did not split in half, the waters in the lakes flow calmly, exactly as though nothing had happened. And yet terrible things happened here which are difficult to speak of and even more difficult to put on paper.

The first Friday after the Germans entered Braslaw they rounded up all the Jews, drove them to a marshy swamp in the Dubkes forest and kept them there for a whole day. While they stood thus in the swamp, whoever wanted looted their homes. When they returned the shtetl looked as if after a pogrom. Feathers were flying from the torn bedding exactly as described in Bialik's 'City of Slaughter'.

On the way to the swamp Szlomo, the ritual slaughterer, and Chayim Milutin, tried to escape and were shot dead on the spot. Later another thirteen Jews were shot when their overseer, a Pole, wrote down that they had been idling when they should have been working. They were loading logs at the railway station.

The remainder were shot in the wholesale massacre on 3rd June 1942. Till then life for the Jews had also been one hell. Once on a Friday night the Germans put the ritual slaughterer Singalowski on a motorcycle and raced with him through the streets of the shtetl. They finally let him go, but the following

to occupy the pharmacy and take medicines. In a surprise attack we killed many but there were casualties on our side as well."

One act of revenge or rather justice, deserves a place of its own. It is the revenge wreaked on the traitors who handed the heroic Leiser Bielak and Chontsze Bielak to the Germans. Abraham Bielak and Mosze Milutin who carried out the sentence of the partisan court, write:

"Three times we came to the village in order to settle scores with the traitor and his sons. There were three of us – Yerachmiel Bielak, Mosze Milutin and I – as well as the partisan Pietka Kaszrowski. Twice we returned empty-handed, as not all were at home. The third time we found them all together. We were prepared for we knew that they would put up a fight or try to make a run for it. Three of us took up strategic positions outside and I entered the house. They recognised me at once, knew the purpose of my coming and tried to escape. I shot the one son, the second son, Alioch, who denounced and surrendered Jews to the Germans, was shot by my comrades. Poor consolations, but nevertheless, revenge!...

After the war my brother Mosze and Yehuda Garber transferred the bodies of Leiser and Chontsze Bielak to the pits and buried them there..."

Finally, we must mention that apart from partisans, many Jewish soldiers from our parts too fought the Nazi hordes, whether in the ranks of the regular Red Army, the Polish fighting units, or British formations in Africa and Europe. Many of these soldiers had been mobilised as far back as the beginning of the Polish-German war. Some were captured by the Russians or Germans, some perished in battle or in bombing raids.

After the liberation of the areas where they operated, numerous partisans joined the Red Army, fighting till the Nazi-Fascist beast was totally vanquished. Some of our fellow countrymen attained high officers' ranks and won medals and decorations. Such a one was Isser Rabinowicz of Braslaw who reached the rank of Colonel and was decorated by the Poles.

In the newspaper *Nasz Glos* ('Our Voice') Stefan Krukowski, the military correspondent, writes that thanks to the courage and determination of Isser Rabinowicz, his unit succeeded in capturing the German Commander of the 163rd division, together with 650 German soldiers.

As mentioned, many of our boys from Braslaw and environs fell on the battlefields of Europe and elsewhere. Obviously, it is not possible for us to give exact details of time, place or circumstances in which they sacrificed their young lives. Let this chronicle of those dark times, lit up by their brave deeds

from Vidz, Opsa and others, and in attacks against the villages of Usiecza and Wasewicz.
Since the unit was in need of a cobbler (he was a cobbler journeyman in his youth) he was forced to ply his trade, and was set to repair the partisans' shoes in the house of the forrester (lesnik) Kowalionek. One fine morning in January 1943 the Germans attacked the forrester's house. Our partisans succeeded in breaking through the German lines, but Zilberman and Abřaham Yair were trapped and burnt alive in the house together with the forrester.

Thrilling is the story of the partisan Alexander Dagowicz who fought valiantly side by side with scores of Jewish fighters. The battle in which the cold-blooded murderer and ringleader, Ditman, was caught deserves special mention. He was taken prisoner by Dagowicz and later handed over to the partisan punitive division.

A rich fighting history is that of Chayim Burt of Braslaw who began his 'career' as fighter in partisan units in the Braslaw forests, then joined the ranks of the Red Army and finally, on his arrival in Israel, fought in the Palmach for the independence of Israel.

Brave and indefatigable was Benjamin Mowszenzon of Rymszan who joined the Soviet police for the specific purpose of catching the local gangsters and murderers who killed his family and many Rymszan Jews. He carried out his duty with the utmost diligence and together with Soviet punitive units discovered and destroyed the nests of scores of German collaborators who helped to massacre hundreds of Jews.

Abraham Bielak of Braslaw writes about himself, his brother Tewie, his relatives and friends with whom he fought:
"In the Kazian forests we were joined by Jewish fighters as also by Russian soldiers who had escaped from German captivity. Soon afterwards I was appointed leader of a group of partisans of the second division, and Yerachmiel Milutin deputy of an intelligence group. In practically every combat operation I used to go with Mosze Milutin.
Vidz, we were told, was teeming with gendarmes and local police who kept harassing the peasants in the vicinity, accusing them of helping the partisans. They would confiscate their possessions and even burn down their homes.
We decided to teach them a lesson. Hundreds of us, partisans, led by our commander Strikow, set out against the German uniformed men. We also had

killed Jews from Bildziugi. He took with him several local Jews who had been hiding and wandering in the forest. They did not find the peasant and decided to stay the night at an inn. The local peasants tipped off the Germans who attacked the inn by night and after a fight all the partisans perished.

One of the first, independent, armed fighters was Szolem Munic. He began to organise fighting units immediately after the Germans entered our district. Szolem, a coachman from Jod, his wife and child, and a group of youths, fled to the Kazian forest in 1941. At that time there were no partisans as yet, nor had the Jod ghetto been erected.

The youths, led by Munic, began to scout for arms among the peasants who were known to have collected and hidden large quantities of arms and ammunition left behind by the retreating Soviet army. This youthful group avenged the Jews handed over to the Germans. They shot the traitors, among them the peasant Stanislaw Kowalonek who denounced the family Halper and Szeine Rubaszin, and the peasant Fiodor Racznikow, who betrayed the Mindow family and Chawah Munic.

The group operated as an independent partisan unit. When escaped Russian prisoners of war began to gather in the forest (summer 1942), they joined the by now experienced Jewish fighters and together launched large-scale plans to obtain food and ammunition, and to form the regiment 'Jaczminow' which in time grew into the brigade 'Szirakow' mentioned earlier.

Szolem Munic was appointed commander of a division and his task was to provide the unit with arms: While on these missions he used to wreak vengeance on the peasants who had handed over Jews to the enemy. He was also accused of indiscriminately murdering peasants, and as a result was relieved of his post and placed in charge of obtaining provisions for the regiment and the families of the fighters in the partisan camps. His wife and children were among them. On one of his journeys in the villages he came upon a group of Germans. Szolem and his comrade Sztein perished. This took place in the Wirow forest in February 1942.

We cannot help recalling Szimon Zilberman, the young man from Jod who, on 17 December 1941, immediately after the first massacre, fled to the Kazian forest. He spent the entire winter of 1942 there, together with others like him, in search of ammunition as well as tracking down the peasants who had betrayed Jews to the Nazis (his family too perished in this way). In the summer of 1942 he was admitted to the 'Spartak' brigade which arrived from the eastern regions. Zilberman partook in battles against the enemy garrison

was a nest of Samachowcy.*

The Jewish partisans, in a combined operation with the Russian regiment of the 'Spartak' division, attacked Jod by night and burnt down the houses together with their inhabitants and German accomplices, including two German officers who happened to be there. One of the buildings set on fire was the headquarters of the district command.

This act of revenge was the brainchild of Pinchas Jaffe and both he and his son Motel distinguished themselves during the attack, winning warm praise from the leaders of their unit.

When Meirson, the partisan leader, decided to leave the Kazian forest and cross over to the base of the 'Ponomarenko' division active in the Danilowicz district, Pinchas Jaffe and his son and several other Jews decided to remain and continue their punitive acts against German collaborators. The group sowed fear among the Germans of the district so much so that the latter fixed a price on the head of this brave partisan.

On December 15, 1942 Pinchas and his son Motel came to the village Bujewszczyzna to carry out an act of revenge against a German accomplice. Not finding him at home they decided to spend the night in one of the hamlets. The peasants got wind of this and in the night forcibly entered the house where Pinchas and his son were sheltering and caught them. Motel was burnt alive and Pinchas handed over to the Germans. He tried to escape but was shot.

Benjamin Dubinski too can serve as a symbol of Jewish courage. With gun in hand he fought against the Nazi military units and their accomplices. Benjamin was born in Vidz in the Braslaw district, and later moved to Jod. He and some friends fled to the forests of Milik between Jod and Pohost. After the massacre of the Jod Jews in December 1941 they joined a group of escaped Russian war prisoners and together began to comb the district for arms.

In May 1942 they returned – armed – to the neighbouring forests and formed the partisan unit named 'Szirokow', after their commander. It was headed by Dubinski who excelled himself in the attack on a German garrison stationed in the village Achremowcy near Braslaw. The Germans retreated and the partisans took booty, arms and ammunition. Dubinski also distinguished himself in a battle near the yishuvim Perebrodz-Zagorie against the Germans and their accomplices.

In November 1942 Benjamin set out to avenge himself on a peasant who had

* Samachowcy local youth who organised themselves into units in order to help the Germans fight partisans and Jews.

1942 he escaped from the ghetto into the Natsze forest and joined the partisan regiment 'Katowski'. He was soon appointed company commander. At the beginning of 1943 he derailed two German military trains near Marzinkanz. He took part in liquidating traitors and in diversions. On 9 September he and three partisans set out on an important mission. On the way they chanced upon 25 German soldiers armed with automatic weapons and in the unequal fight two partisans fell. One of them was Gerszon Jankelewicz.

Diverse and fruitful were the operations carried out by Faiwel Trok of Jod in the fight against the Germans. In June 1942 Faiwel escaped from the Vidz ghetto and joined the partisan unit 'Ponomarenko' which was active in the Glubok district. He took part in an attack on the garrison stationed in the shtetl Komaj near Haiduciszki (Haidutseszok), in blowing up the railway bridge Woropajewo-Glubok and destroying the Polish-Nazi bands in the Szamic forests, and in countless other partisan ambushes.

In March 1944 he was sent on a so-called 'economic mission', was attacked, surrounded by German soldiers, and fell in the skirmish.

Another brave partisan was Abraham Wilkicki, a young man from Jod, who escaped from the Kazian ghetto and finally lost his life fighting the Germans. A member of the unit 'Spartak' he participated in all its diversions and battles. In one of the battles he was wounded in the hand and foot and remained lying in the field. With his last strength he crawled into the bushes to hide. There his comrades found him and took him to a place of safety, but as no medical help was to be had, he soon contracted blood-poisoning and died on 13 January 1943.

The tale of Pinchas Jaffe and his 15-year-old son from Bildziugi is one of courage and heroism in the fight against the German hooligans and especially their local henchmen. Pinchas and his son fled into the Zachowszcsyny forest near Kazian prior to the liquidation of the Jod Jews. Both were armed. In the forest they met up with Jews who had escaped from the ghettoes of the nearby yishuvim. They formed a partisan unit. In the village Zalesia they shot the peasant and German collaborator Oberjan and burnt down his house and all his property. They also avenged themselves on the family of the peasant Abramei, who handed over to the Germans several Jews from Jod who had survived the massacre. For a similar crime the partisans killed the Soltys (administrator) of the village Bujewszczyzna.

In June 1942 this unit was incorporated into the partisan regiment 'Ponomarenko' led by Meirson, which in turn combined with the Russian division of the same name active in the Danilowicz district.

In July 1942 the Jewish regiment attacked the village Korsunki, near Jod, as it

He was soon brought back to the ghetto, to the Jewish criminal police, to Gens. This is what the Germans often did – implicated the Jewish police in the investigation.

Weiss, the Gestapo chief of the Vilna ghetto, stands over Tewke and belabours him with a rubber truncheon. He wants to know who sent him and where he found the firearm.

Tewke lies bound on the table. He keeps silent. He does not utter a word. He does not utter a groan.

Gens, who stood aside, intervenes. He delicately takes the truncheon from the Gestapo chief's hand and begins to fleece Tewke alive. Purple and red stripes swell up on Tewke's writhing body, blood oozes from his every pore – but he, Gens, beats and beats – so long and so furiously that he breaks out in a sweat. Even Weiss, the Gestapo chief, can no longer stand it.

–"Throw away the truncheon!" he shouts, bangs the door and stomps out.

Gens finally appears from the interrogation chamber – spent, dishevelled, flustered. His eyes full of hatred, he stares at the Jewish police who jump to attenion. With a pained contemptuous look he meets their quizzical frightened, cowardly glances.

–"Rigged out like a bunch of morons – Idiots!" he hisses through his teeth.

At the door he pauses for a second, turns round and flings at them:

"A son, a son like this, I should have!"

And the police, insulted, stare at him in amazement, puzzled at his words, they shake their heads and think that perhaps he, Gens, is not in his right mind at this very moment.

(Own translation)

Among the partisans Yerachmiel Milutin, a young man from Braslaw, distinguished himself for his courage and heroism. His exploits are described in *The Book of Jewish Partisans,* page 179.

Yerachmiel was second-in-command of an intelligence group in the partisan unit 'Suworow'. He and eight others were dispatched on a certain diversion. On the way they hit upon enemy soldiers who opened heavy fire on them. The inexperienced young partisans took fright and fled. Milutin held his ground, and with concerted fire and hand grenades routed the enemy with great loss to them and saved his own men.

Yerachmiel returned to base safe and sound. The commander Strikow then summoned the fighting unit, and sharply reprimanded the intelligence group for their action, while warmly praising Yerachmiel for his courage in taking on such odds.

In his book *Partisans on the March* Sz. Kaczerginski depicts the struggle waged by the partisans in the Natsze forest, in which Gerszon Jankelewicz (known as Welwel-Gerszke) heroically fell. Originally from Braslaw, he married, lived and worked in Lida during the last few years before the war. In summer

My brother and all the Jews inside the house were burnt to death..."

The Partisan Movement

Not only do we wish to tell of the evil perpetrated against the Jews under the Nazi jackboot, not only record the testimonies about those who, for various reasons, could not put up an armed stand and hence perished by various means – privation, hunger, burning at the crematoria, brutal torture at the hands of the Gestapo or other Nazis and their local henchmen – but we are equally duty bound to tell the heroic chapter written by the Jewish partisans and resistance groups in the fight against the common enemy – the-German aggressor.

True, we have told of instances of heroism and courage of Jews in the ghetto and elsewhere, but these were sporadic, spontaneous and isolated cases, which nevertheless manifested the spiritual strength fuelled by hatred and bitterness which swelled in the breasts of proud and undaunted Jews.

However, as an organised, strategic force which was able to make an impact on the war effort on the fronts, and play havoc with the German destruction machine – such a force was the partisan movement only. Once again, it is difficult, if not impossible, to describe in detail or to give an exhaustive account of numbers, the extent of the damage, and the diversions carried out during that period.

We shall therefore endeavour to extract from the nebulous past what little we have managed to glean from the chronicles and testimonies of those who, with the barest of means, fought in the partisan units in the vicinity of Braslaw, Zamosz, Kazian, Jod and in certain regions of Lithuania and Latvia.

We recall with pride the brave young partisan Tewie Bielak, his self-sacrifice and iron will in wrestling with the enemy forces. Szleimke Ichilczik (in the book *Ghetto and Forest* by Mosze Shutan) tells of him:

Tewie was a member of a partisan group in Vilna. He used to move about freely, as an Aryan, in the city and supply the partisans with arms. He was tortured to death by the Gestapo without betraying his comrades. We quote:

The last time Tewke had gone outside the ghetto two agents caught him. They caught him at the last moment, near the secret entrance, when his one foot was already inside the ghetto. He did not even manage to turn round, when they pounced on him, twisted his arms backwards, tied him, searched him, found his revolver and took him straight to the Gestapo.

Abraham Bielak, a mere eighteen-year-old when the war broke out, soon began to feel the weight of the Nazi iron yoke: life in the ghetto, in underground hideouts (bunkers or shelters as they were called), the hunger and want, witnessing his sister smother her child to death with a pillow so that its crying should not give away all the inmates of the bunker.

One cannot gloss over or fail to be moved by the tale of Feige-Tsippe Toker-Bielak who, as a child of eight, had known the loneliness and want, the hunger and misery of those trying days.

Her testimony speaks of the anguish of a child who has to console her father in his lonely hideout where he suffers acute mental torture in his longing for his children.

She writes:

"When I saw Kalkowski's house from afar I went up and knocked on the door. It was opened to me at once by the housekeeper but when I asked to see my father, she told me that he was not staying with them.

I began to cry. She then took me in, drew away a curtain and told me that I would find him on top of the oven.

I saw him and knew that he was no longer in his right mind. He was tormented by the thought that he could not help us and had to send us, his two children, into the ghetto alone. He wanted to save us but had neither the strength nor the means. I clambered up to him. We embraced and wept silently. After a while I asked him: 'Father, why did you call us?' – 'I want us to be together', he said. I then told him that in the ghetto conditions were better than here, and if one has to die it is much better to die in the ghetto, among Jews. We both cried.

In the night he woke me and told me that he wanted to go and see Yerachmiel and his children, and my little sister. I loved my father and could not oppose his wishes. He cried without a stop. The peasant went outside to see if the coast was clear. We thanked him and took our leave.

We met up with Yerachmiel and two children, the third child had died..."

She continues:

"On Purim 1943 the last remaining Jews in the ghetto were liquidated. My sister, my father and I were with Yerachmiel in his hideout. My brother was in the ghetto in Bogomolski's house, together with some others. They put up a stand when the Nazis came to take them to the pits.

Among the brave Jews was my cousin Leiser Bielak, a Polish ex-soldier. He shot a German and a local policeman and wounded another. The German then hurled hand grenades into the house and it caught alight. Leiser, though wounded in the hand, managed to escape.

a heap of bodies, covered in their innocent blood. This is his story:
"We were driven to the ready-dug pits in batches. It was no use crying, shouting or pleading with God. Many infants were thrown into the pits alive. Some, not yet dead, grappled with death. The murderers did their work and left.
Evening came. Darkness fell. I try to lift a hand, stretch out a leg, and feel that I am not hurt, but am lying in the blood of my dear friends and on a pile of dead children. With my last strength I crawl out of the pit and make for the nearby woods.
For three days I wandered, naked, bloodstained and famished, until I spotted a barn. I crept in, burrowed into the hay and waited. At dawn the peasant came to fetch some fodder. He was startled to see me but knew at once what I was doing there. He went out and after a while came back with an army coat and a pot of boiled potatoes. I felt alive again.
The peasant, Juzef Orlowski of the village Zwirble near Belmont, hid and kept me for two years until a neighbour told him that the villagers knew that he was harbouring a Jew. He advised him to send me away or·hand me over to the police. Juzef told me of this and said: 'I want you to live. I will dig you a hole in the pigsty.' I lay in that hole for eight months.
One morning the Germans came. They drove everyone out of the house, lined them up ready to be shot, and demanded that they hand over the Jew. Juzef's wife thereupon fell to their feet crying, and said: 'Do you think that a swinish Jew is dearer to me than my husband and my eight children?'
The Germans left and I knew that I too must leave.
I set out to look for partisans."

Similar was the fate of the Jajsi Jew, Szneur Munitz who, with a cry of "Shma Israel", leaped out of the pit which he and several Jews had been forced to dig. They were murdered but he remained alive and went home to his family.

The narratives of Fiszer and Munitz evoke pictures of poignant, inhuman suffering, which like furious waves broke over our lives. Hunted like animals, not certain of what tomorrow will bring, Jews from our parts along with all Polish Jews, were prey to affliction and fear, indignities and evil deeds of evil men – the modern cannibals.
Tragic and bitter are the tales of Yerachmiel Bielak, his brother Chontsze and their little children. Their experiences alone can serve as ample material for a researcher into the happenings of that period – the frightful Jewish catastrophe under German rule. We shall relate a few incidents.

"January 1945. For three weeks on end we were driven westwards. Those who could not keep up were murdered on the way. I, though scarcely able to drag mayself along, had to support my thirteen-year-old sister Reisel.
Not far from the German village Kulka we were locked in large barracks where we stayed for two months. Of the 3000 people who set out on the march only 500 survived.
At night the Germans used to open the gates, probably to let in the biting cold, which would pierce through us. In the morning we would get up covered with snow. Every day the dead, frozen bodies were removed from the barracks. Our daily rations consisted of 100 grammes of bread and two potatoes.
One day, at midday, the cook, an Opsa woman, came to tell us that we had been liberated by the American army. We greeted the news with apathy as we had no strength even to express our joy..."

Vivid is the description of Motke Rosenberg of his share in the 'death march':
"The Germans gathered about 2000 of us for roll call, kept us standing for two days, and then began to drive us. We went along byways, fields and forests. We spent the nights in barns, granaries or any other outbuildings. On the way we scavenged anything that could serve as food. Those who fell behind, the weak, the ill, were shot on the spot and their bodies thrown by the wayside. Our numbers dwindled daily...
Hungry, louse-ridden, barefoot, covered in rags and half-naked, half-dead, beaten, we prayed for death.
I recalled my childhood, the days of my youth, the place of my birth, and in my heart the thought kept gnawing: this is the end...
The march lasted one month and a half. Of the 2000 men who set out only 160 remained.
On the outskirts of Salzburg we met up with soldiers of uncertain origin – some spoke Yiddish, some Polish. Then we learned: they were Americans, and we were free!
We wanted to fall at their feet and thank them, but they would not let us – they were appalled at the sight of us."

Often when reading and listening to the testimonies of those who succeeded in cheating death one cannot but marvel at the part chance played in their destinies. They were tossed like puppets, shunted between death and life, despair and hope...
What else could one call the almost incredible, shattering experience of Leiser Fiszer who crawled out of the pit alive after he and so many Jews – men, women and children – had been shot and thrown into it. He was lying beneath

armed guards, with trained dogs at their sides, the march, the 'death march' as it was later called, ended in Germany. Very few of those who set out, completed it.

Mira Lotz, one of the 'lucky' survivors, writes:

"In February 1945, when the front began to draw near, we were ordered out of the camp and driven on foot, in deep snow and frost, in the direction of Berlin. Many died on the way. Those who lagged behind were shot.

We were kept in a camp near Launberg for a whole month. We slept on the frozen earth, consumed with lice and hungry. Hundreds died every day...

When the Red army began to approach we were driven onwards until we came to a village, Chinhof. There we were locked in large barracks together with Russian prisoners-of-war. We were certain that this was the end of the road.

But a miracle happened! The Russian war prisoners recognised the approaching Russian tanks by the sound of their motors. They flung themselves at the gates, pushed with all their might, and forced them open. We were free!

I cannot find words to describe that moment. After so many nightmarish months, years, when the borders between life and death had become blurred in my mind, and suddenly – free, freedom!!

At that moment I became aware of the abysmal, the horrible disaster. Before my eyes I saw my loved ones – relatives and friends – who had been taken from me one by one and only I remained alive.

Lonely and alone, amid hundreds such as I, hardly able to stand on my feet, barely human in my concentration camp clothes with the yellow badge – the shield of David – on my sleeve, with a number – 40630 – a shaven head, wooden clogs on my feet, and wrapped in a dirty blanket...

The Russian soldiers gaped at us in horror...

This was 10 March 1945 – two months before the war ended.

And finally: I visited Dubene, the place where I was born. The village had been burnt down, destroyed, annihilated.

I went to the cemetery but found only smashed tombstones, fragments scattered among the tall wild grass...

This is the story of my life. Can I ever forget it?

I will always carry in my heart the memory of my dear ones, the innocent, who were murdered and burnt only because they were Jews..."

Similar are the trials and tribulations of Rivka Rukszin, who too took part in the 'death march'. She relates:

became ill and was put into a hospital from which he never returned. I came to visit him one day only to be told that he had died. I leaned against he gate and wept and wept...

Once again I ran away...

A few days later I was caught. Paniker, the camp commandant, at his wits' end, shouted that he was sick and tired of my attempts at escape and was going to hang me...

I lay in the attic and watched Herr Paniker and his Jewish assistant Diler prepare the gallows for me. I saw them test the rope, the beam and the stool on which I was to stand before the hanging...

I was led out. I was shaking with fear and Paniker had to support me. I was placed on the stool, the rope round my neck, was given a push and... fell to the ground! Once again they tried, and once again I fell to the ground, this time in a faint... When I came to I saw Diler standing over me and heard him say: 'You're alive, alive!'

At roll call that evening I received 25 lashes and once again fainted..."

The aforegoing is but a fraction of the suffering endured by so many, told by the few who lived to tell it.

A chapter on its own is the harrowing tale of the so-called 'death march' in which thousands of Jews – young and old – took part towards the end of the war.

The German extermination machine which worked all out did not slacken to the end, when the Germans knew that they had lost the war, were suffering defeat on every front. Even in the last few weeks before the final capitulation, when the Nazi beast was in its death throes, the demonic murderous plan was not halted. Jews in their thousands were dragged along with the retreating German army – Jews and war prisoners – whom they either did not manage to kill or, for some reason or other, could not.

And so they drove worn-out, sick and half-dying human beings, through forests and fields, towns and villages, over highways and byways, in boats and all manner of coveyance – deep into Germany, and threw them into camps and prisons.

From the memoirs of those who survived the dreadful march unfolds the frenzied race against time by the Germans.

In rain and snow, by day and night, without rest, food or water, ragged and half-naked, dropping by the wayside, desperate, they dragged themselves along. Anyone too weak to go on was ruthlessly killed on the spot. Escorted by

ended...
A month after our arrival the Germans came to recruit the able-bodiled for work. Of the several thousand inmates a mere few hundred were chosen, I among them. We were put into goods trains and driven to an unknown destination. We knew that once again we had been snatched from death, for why else had we been removed from Stutthof.
We were brought to Sofinwald and set to work helping Dutch and British war prisoners with their building operations. We lived in plywood huts. In winter the thin walls would be covered with thick layers of ice. We slept on the earthen floor...
The builders built houses of brick. We carried bricks and cement from the railway coaches to the building site on our shoulders. We also had to dig for loam to make bricks ourselves. The food rations were meagre but then we were not short of blows. In this two SS women, Erika and Walita, excelled, as did a Jewish kapo from Hungary..."

No less heartrending are the experiences of Motke Rosenberg of Opsa in the ghettoes and camps through which he and his family passed.
"We had uncanny 'luck'. Our entire family was sent to the Vilna ghetto. I was very young and worked near the railway station.
Again the rounding up of people began – that meant – actions. People were shoved into coaches, my sisters among them. Pandemonium broke out and many escaped. I too. But we were caught just outside the ghetto gates. My parents were given the option of redeeming me for a bribe but as they did not have the money, I was put back in the coach with my sisters. We were certain that we were being taken to Ponar but were brought to Estonia instead, to the labour camp Wajwary.
Everything was strange and unfamiliar – the language, the landscape, the surroundings, except for the same barbed wire fence, the same guards, and in the barracks – the all too familiar emaciated faces – skeletons – hunched, dejected, half-dead with faded glances...
The work – to put down railway tracks; the working day – long and hard, punctuated with merciless beatings at the slightest pretext; the food – a piece of bread and a bit of soup...
The punishment for attempted escape was 25 lashes. Not too bad, I thought, one can't die from it. So I decided to run away. Again I was caught, and two months later transferred to Narwe, another camp. There to my great joy I met up with my father. Conditions here were even worse – we had to dig trenches. Winter, cold, half-naked, starved, the overseers beating mercilessly... My father

In winter, in particular, life was hard. We had to dig under the snow in the frozen earth, stones and sand. Our daily rations – 200 grammes of bread and a little soup made from rotton cabbage.

We were not guarded, but counted mornings and evenings, with the warning that if anyone were found missing all would answer for it.

Towards the end of 1943 we were transferred to Oleine in Latvia, an SS camp fenced round by the inevitable barbed wire, and surrounded by watchtowers. Germans with bloodthirsty dogs trained to attack Jews only were constantly on the prowl.

And then there were the Jewish kapos, among whom Danziger 'distinguished' himself with his brutality. Any Jew who happened to cross his path he beat up mercilessly. One day my mother Rachel-Leah was his luckless victim. He kept beating her until she fell down in a faint. She died the next day...

We returned from work one day, dropping from exhaustion and were immediately driven out of the barracks for roll call. Our children were taken from us and loaded into trucks which stood waiting at the gate. The cries and wails rose to heaven. The peasants in the neighbourhood heard it. Did God hear it too?

The children, eleven of them from Dubene, were taken to Auschwitz. My father David could not bear to part with his little girl Sarah-Zelda, and went along with her...

A few months later we were transferred to Kaiserwald, another barbed-wire camp near Riga. At the large barracks, our new home, we were ordered to wash, our heads were shorn, and we were given camp clothes in exchange for our former rags. These rags meant nothing to me in themselves but I was terribly upset and wept bitter tears because of the few family photographs which I had carried with me in all my wanderings and guarded with my very life. They were all I had left of my home, my childhood and my dear unforgettable ones...

It was the end of 1944. The Soviet army advanced, frequent bombings were heard. The night sky was lit up with the fires raging in nearby Riga and all around.

The Germans decided to liquidate the camp and we were evacuated to the shore of the Baltic sea and from there to the death camp Stutthof. In one corner of the camp, where entry was strictly forbidden, thick black smoke coiled without a stop. That was the end of the road – the crematorium.

Roll calls and selections were frequent. Those ordered to the left were sent to the gas chambers. Wagons went round the camp to collect the bodies of those who had died of hunger or disease. We envied the dead for their suffering had

Every day there were roll calls. From time to time the Germans would come and sort us – right, left – to life or death.
From across the barbed wire we would often see little Berele. He told us that the grown ups took pity on him and gave him a little food. Once he even tried to throw us a piece of bread, but it stuck in the barbed wire. He was upset and mother cried...
Shortly afterwards a truck arrived at the camp and took away the remaining children and so we no longer saw Berele. Only mother and I remained...
When the front began to draw nearer we were transferred to Stutthof, an extermination camp fenced in by several rows of barbed wire. Every half hour there was roll call.
One day, while standing in the queue for our food rations, we heard piercing screams coming from the front of the queue. It turned out that the kapo had plunged a young girl into the pot of boiling soup. Later we were dished out soup from the same pot.
On a certain day, when sent out to work at a different place, I saw a huge pile of shoes – children's and adults'. I rummaged and found a pair of good, almost brand new shoes, which I later exchanged for a loaf of bread..."

The tale of Chana-Fejge Berkman-Skopiec makes painful reading. She describes how her father and brother met their death at Ponar:
"We worked in a labour camp near Swiencian, laying a railway line and paving highways. The food barely sufficed to keep body and soul together. On the eve of Chanukah I, along with many others, was transferred to the Vilna ghetto. There were camps into which the Germans put many people who had been brought from the provinces. We were singled out for special hard labour. The conditions were intolerable.
In the spring of 1943 the labour camps were liquidated and all their inmates removed to Ponar. My father and brother were assigned the task of burning the bodies of the murdered, until they too were ultimately killed in Ponar. My mother was murdered in Zezmeri..."

Tragic is the tale of Mira Lotz-Sznaider who paints in vivid though sombre colours all that she herself and so many men, women, adolescents and children had lived through in the labour and extermination camps:
"We were working at paving a highway between Zezmeri and Wewie, two shtetlach a distance of 25 kms away from each other. We dared not raise our heads for a second for fear of the shouts and blows of the overseers. We worked long hours.

"We were put into goods trains and taken to Auschwitz. A trainload of people arrived there before us and they were let out of the coaches. We heard their cries and weeping.
Auschwitz would not accept us. I am certain that the Germans were not frightened off by our cries and laments. It was quite simple: the camp was full, the gas ovens overloaded, and there was no room for us...
We moved on to Stutthof. Heavy, thick smoke belched from the chimneys of the gas chambers, which worked day and night. Three or four times a day there would be roll call, and each time we had to stand for hours on end in one spot in all kinds of weather.
One day when the Germans took down the names of people selected for work, mine was among them. I even managed to smuggle my thirteen-year-old sister Reisel through the gate. We were taken to a camp near Danzig where we stayed for ten months, digging trenches."
The fate of Sima Morecki-Fejgin was no better. She writes:
"I was one of a group sent from the Vidz ghetto to work in Camp Miligan. Among us were a few Jewish girls from Dubene. We left the ghetto on foot but were later put into cattle trucks and brought to a camp fenced off with barbed wire. It consisted of barracks with three-tier bunks.
Ita Kulak, the woman in charge, noticed that there were many young girls among us. She warned us to say when being registered that we were over fifteen years old or we would be sent to an extermination camp.
In Camp Oleina my two little brothers and four-year-old sister were forcibly taken from us. I cannot describe our sorrow and pain, the cries and screams of the children at parting... And so only my mother, eleven-year-old brother, Berele, and I remained.
Every day goods trains would take us to work. Our guards were German soldiers assisted by a multi-national police force, among which was a young Pole, Janek – a kindhearted fellow.
One day our train stopped midway and remained standing for a long time. Janek told us the reason for the hold up: a train with many coaches packed with Jewish children.
We looked in the direction in which he pointed and saw hundreds of childish hands stretched out through the window bars. We knew the fate of these children – the death camps – but, alas, could do nothing...
In 1944 we were transported to Kaiserwald near Riga. Here our heads were shaved, our old rags replaced with striped uniforms and wooden clogs, we were each given a triangular piece of cloth to cover our heads, a louse-ridden blanket and – of course – a number. Mine was 6757.

out to try and compensate and materially assist their rescuers. To name but one instance, Masza and Mendel Maron came specially from America to meet with the sisters Czesnowicki and to hand over their house to them as a token of gratitude.

More than forty years have passed since that tragic epoch, but the memories, the pain and anguish, which the survivors carry in their hearts still well up in all their horror in their consciousness. They clamour for expression nor dare they be allowed to sink into oblivion.
How can one remain unmoved when reading about the Kowno woman who, while in hiding together with the Gurewicz family, was forced to strangle her three-year-old child lest its ceaseless crying give them away; or about the Jod couple, Chayim-Leiser and Chawa Cipin who, no longer able to bear the loss of their three little girls murdered by the Nazis, one day, desperate, took each other by the hand, came out of hiding and gave themselves up to the Germans.

Horrifying in the extreme are the accounts of those who passed through the labour and death camps. Still but children or adolescents, they walked every path of pain and suffering, hunger, loneliness and want.
Particularly shattering is the tale of Rivka Rukszin-Maron. In simple words she describes her experiences during that grim period:
"From the day the Germans entered Dubene until their defeat, I walked an endless road of tribulation and suffering, more than once seeing death before my eyes. I lived in the ghettoes of Vidz and Swiencian, passed through twelve concentration and extermination camps. On that long and tortured road I lost my parents, brothers and all my relatives, and only my sister Reisel and I remained alive.
And in the camps – humiliations, hunger and sickness, forced labour, blows, until finally – murder or the gas ovens.
In Camp Miligan we struck a bit of 'luck' as it were. We met up with our family. From there we were sent to Camp Wewie, where we worked laying railway lines and then to Zezmer, another camp.
Over many long months we managed to collect a little flour. Father baked matzoth for the Passover, but three weeks before this festival a selection was carried out and my mother, my father, and my brother, were sent to Ponar.
That was a terrible day. I can still see the children wrenched from their mothers and their heartrending cries keep ringing in my ears."
Rivka continues:

that hid Yetta Fisher and several members of the Grawetz family from Dwinsk for a quite a time; the family Kizlo, especially the peasant Michal, who saved Niuta Kantor and the Barkan family from Latvia.

With much warmth and affection we recall the Kandzilewski family which for many months hid Sarah Katz-Mowszenzon, her husband and their small child; Jozefa Siewickaja and the Catholic priest who, despite every danger, hid and cared for the Gurewicz family – the mother Rachel and her two daughters – Hanka and Riwetka.

How can one ever forget the two sisters Amalia and Jadwiga Czesnowicka and their brother Alfons, who saved Mendel and Masza Maron and later also Tewie and Motel Fiszer (Baruch's sons), Chana Fiszer and Motel, son of Zalman Yankel – all in all six people.

With reverence we recall Stanislaw Szakiel who hid and cared for seventeen Jews, among them Lubowicz, his wife Chanah and their two children, Leibel and Shaul.

With gratitude we mention Wasil Iwanow and his daughter Irina who kept Chiena Band hidden in their home, without the knowledge of the rest of the family, particularly their son, a policeman.

With deep regard Slawa Pincow mentions Jaszka Arciszewski, better known as 'the father of the Jews'.

Slawa, her husband, brother, father and stepmother, hid for some time in a village, in the home of the pious, kindhearted Wasil Brezko, until...

"Due to the growing activity of the partisans, the Germans began to burn down villages in reprisal. Wasil warned us of the impending danger before he and his family abandoned their home.

Father then turned to us and said: 'Children, you are young and must escape. I cannot keep up, my strength has given out. Perhaps a miracle will happen!?' He then placed his hands on our heads and with tears in his eyes gave us his blessing, just as he used to do on the eve of Yom Kippur.

...The night was bright from the flames and the dazzling snow. We ran for our lives... When we reached the edge of the forest, we cast a glance backwards towards the spot where our parents had remained, and saw that all was aflame.

No miracle had happened...

In those flames, on that night, the souls of our father, Reb Chayim Szalom, and our stepmother Gitel, ascended to heaven."

The kindness of the non-Jewish benefactors did not go unrewarded. After the war, the liberation, many of the Jewish survivors saved by Christians went all

these documents reveal Jasinki's brutal attitude towards the Jews of Braslaw and environs, but also the various stratagems, threats and bribery, to which some Poles resorted in an attempt to rehabilitate this murderer.
Another ugly feature of the trial was the patent bias of the Polish law courts which tried to shift the blame onto the innocent victims. The war seemed to have changed nothing – Polish antisemitism was as alive as ever.
Apart from Jasinski's trial in which Niuta played so vital a part, we wish to dwell briefly on her experiences in Nazi-occupied Braslaw, followed by her life in hiding in a village with a peasant who, at the behest of the local Catholic priest, hid her and an entire Latvian Jewish family.
Niuta relates that after the war when she returned to Braslaw from the village where she lay hidden, the wife of the Polish watchmaker Krzyzanek, their neighbour, told her that she watched through the window the liquidation of the ghetto. Jews in their hundreds were assembled in the courtyard of the Folkshul and in a large hall adjoining the church. They were kept there for three days without food or water. Then, faint and half-dead, they were driven to the pits – Niuta's mother and sister among them.
She also saw Rabbi Zahorie and his family walking with the rest – the Rabbi, calm and serene, at the head.

This dark picture was not, however, without its flashes of light. There were non-Jews who helped kill but also non-Jews who helped save the hapless Jews. And this is their story. Many a Jew, faint with hunger, hounded, wandering over fields, forests, dirt tracks and farms, in search of a place where he could find a potato or a piece of bread for himself or his children, was taken in and cared for by a kindhearted Christian. There were many such whose self-scrifice we now wish to record – Poles, Russians and even Lithuanians – who risked their lives and the lives of their families in order to save Jews.
True enough, they did so for various reasons, from humanitarian, to a sense of victory of the Christian faith over the Jewish one, to fear of the morrow which might bring back the Russians who would wreak vengeance on the Nazi collaborators. Often it was simply a matter of gain, of money or possessions. Whatever the case may be, we wish to stress time and again that many Christians, especially village folk, helped Jews in their hour of need. This is borne out by the testimonies of Slawa Pincow, Niuta Kantor, Chayim Dejcz, Hanka Gurewicz and many others.
We recall with deep gratitude all those who, placing their own lives in jeopardy, saved Jews from certain death. There was the Szczerbinski family

abandoned.
Wasilewski also exerted himself on behalf of Russian war prisoners. He supplied them with forged documents to enable them to obtain work as local residents. Finally he was denounced by a traitor, arrested by the Germans and shot in Glubok.
We wish to end the chapter on the life in the ghetto under the Nazi heel, with its privations and hunger, denigrations and death, with the words of Mira Lotz whose fate as a child was the fate of so many children like herself, as also of adults, who shared with her the burden of those dark days. – "I witnessed", she writes, "the death of thousands of people, my family among them. I envied the dead, and yet I alone remained alive..."

A special chapter in the road of suffering may be found in the innumerable accounts and testimonies of many of our countrymen. For months on end they wandered, driven from pillar to post, here by day and there by night, seeking a haven for themselves and their children, where they would be safe from the claws of the Nazi beast.
Moving in its simplicity is the story of Sarah Katz-Mowszenson:
Hounded and driven, in rain, snow and frost, with an infant in her arms, often without food or water, she wandered – together with her cousin Benjamin who later became her husband – from place to place, at times with nowhere to lay down the ailing and aching body.
Days, weeks, months, years, amidst suffering and tribulation, hunger and loneliness, filthy and louse-ridden, uncertain of the morrow, they finally lived to see that happy day – the defeat and demise of the Nazi beast – and the day of reckoning when they could avenge themselves on the local hooligans and murderers who helped the Gestapo kill Jews and wipe out entire families and communities.
It was not always easy to track down these collaborators for after the war they assumed the mien of pure innocent lambs. Such a one was the bloodthirsty butcher and murderer of Jews, Foikste. But, thanks to Sarah and her husband Benjamin, he was caught and received his just deserts.
Such instances of whitewashing were legion, as may be seen from the trial of the war criminal and murderer Jasinski, mentioned earlier, and on which we wish to elaborate somewhat.
From the account of Niuta Kantor we learn of the ways and means whereby these former murderers tried to whitewash themselves. We have in our possession official documents and reports of court proceedings of Jasinski's trial which took place in Olsztin and Kiszalin at Niuta's insistence. Not only do

Leiser Bielak, it is told, fought back during the liquidation of the second ghetto; he shot a German and two policemen, escaped and managed to hide for a while until, in the end, he was handed over to the Germans by a peasant for a few kilos of salt. After the war and the liberation of the Braslaw district, Mosze Milutin, a young partisan, and Abraham Bielak, avenged his death and shot the vile traitor.

Motke (Max) Fiszer, Baruch's son from Braslaw, who relates his experiences under the German occupation, concludes his testimony with the question:

"Why did the Jews not resist? –

I have no answer to this question, neither for myself nor for anyone else, but I believe that it could perhaps be explained as follows: in the first place the Germans wore us down through suffering and torture, stripped us of all we had, threatening us daily with death.

And then there is the human will to live, with its eternal hope for a miracle, that things must needs take a turn for the better. Human ties too – concern for children, parents, the sick, the weak – more than once quelled the will to fight, as did the belief that this was a punishment from heaven. And how dare man pit himself against God's will...?"

Max Fiszer's words are but partly true, for despite his aforementioned reasons there were incidents of resistance and heroism, and not all had lost the will to fight. True, mass uprisings were few, but everywhere, whether in the camps or the ghettoes, there were incidents of spontaneous and sporadic resistance, not to speak of the vast partisan movement which spread and grew and played so crucial a role in the victory over the Nazi beast.

It should, however, be mentioned that the most weighty reason of all for the Jews' passivity was the devilish cunning of the enemy designed to weaken their resistance. The oppressors kept telling them, via the Judenraten, that nothing would hapen to them, that they were a much-needed work force, and so on. And here it is difficult to entirely absolve the leaders of the Jewish community, the Judenraten, who indiscriminately swallowed the Nazi lies.

This clearly emerges from the testimony of Yerachmiel Milutin. He tells that a resistance group comprising 95 able-bodied young men, most of them former Polish soldiers, was organised in Braslaw. Its initiators were Gerszon Klioner, a member of the Judenrat, and Alexi Wasilewski, son of the Greek-Orthodox priest, employed in the Braslaw town council and trusted by the Germans. Yerachmiel was the go-between and Wasilewski even showed him the cachet of arms and ammunition which lay waiting to be handed over to the fighters. However, immediately the chairman of the Judenrat got wind of this, he fought it tooth and nail and, in order to avoid civil strife, the plan was

'second ghetto' in Braslaw, or the 'Opsa ghetto' as it was called, because it consisted of Jews brought in from Opsa. This ghetto too was not long-lived. Two days before Purim, 12 days in Adar, 5702 (19 March 1942), the Germans once again surrounded it, drove the Jews to the pits, and murdered them."

The liquidation of the second ghetto, however, did not go off quite so smoothly for the Nazis. Many Jews put up a brave fight. Barricading themselves in one of the houses, with what little ammunition they had, they fought fiercely, answering fire with fire. Here the heroic feats of Leiser Bielak of Braslaw and Melech Munic of Opsa are worth mentioning.

In his Book *Destruction of Jewish Vilna: Khurbn Vilne* (p. 160) Sh. Kaczerginski recounts the testimony of Sasze Tempelman, former teacher in the Braslaw Folkshul:

"Two months after the first massacre of the Braslaw ghetto (on the 3rd, 4th and 5th June 1942), the Germans brought fifty Jews from Opsa (20 kms from Braslaw) and created what was known as the 'second ghetto'. This ghetto lasted seven months. In March 1943 the Germans slaughtered the remaining Jews. Some put up a stand.

The resistance took place in a house occupied by ten Jews. They barricaded themselves and held off the German police with rifle fire. When their ammunition gave out the enemy charged the house, but as the first German entered, he was shot dead. One of the Jews donned his uniform, took his rifle, went outside and opened fire on the Germans.

The house was then blown up with hand grenades."

Moshe Kahanovich too in his book *La Lucha de Los Guerrilleros Judios en La Europa Oriental (The War of the Jewish Partisans in Eastern Europe),* published in Buenos Aires in 1956, vol. I p.497, describes the stand of the Jews of the second ghetto in Braslaw.

A third version is by those who survived the massacre.

Thus it is told that Melech Munic of Opsa, a tailor employed in a workshop along with several other artisans, mobilised some Jews and got ready to put up a stand. They prepared home-made ammunition, consisting of iron implements and buckets of unslaked lime.

When the first German entered the house they threw the lime over him. Melech Munic then shot him, dressed up in his uniform, and went outside and began shooting at the Germans.

In the end he was fatally shot. The Jews inside the house kept up the shooting until the last bullet, and were then pelted with hand grenades.

shot. According to another version, Mindel, on hearing of the impending massacre, took his wife and children and went to the Gestapo. As chairman of the Judenrat, he told them, he ought to be shot first. They thereupon took him at his word and murdered him and his family on the spot.

The Jews of the shtetl were taken to the ready-dug pits, forced to undress, and shot.

The massacre continued for three days. Then the Germans began mopping up operations. They searched, hunted, and dragged the Jews out of their hiding places. To help them in their fiendish task they enlisted a non-Jew who was fluent in Yiddish, and also forced some of the victims who had been caught hiding to walk through the ghetto, escorted by police, and exhort the Jews to come out of the bunkers, solemnly promising them – in the name of the Germans – that there would be no more shootings. Some, naive enough to believe them, came out and when all had been assembled in the Folkshul building, they were led to the pits and shot.

Peasants from the neighbouring district later told that the earth above the pits was heaving for three days on end, and the blood kept oozing, so that the Germans had to despatch peasants with horsewagons to cart more soil to cover the pits.

Some, no longer able to stand idly by and watch the agony and suffering, bravely resisted the murderers, knowing full well the fate in store for them. Thus, Mosze-Boruch Bank, while wrestling with a gendarme, bit his finger clean off. For this he was meted out the age-old punishment: he was tied to the tail of a horse and driven through the streets until he gave up his soul.

Neftl Zalman-Jankel's (Fiszer) and Avremke Fiszer too grappled with the fiends, but what could people armed only with fists do against murderers with rifles and revolvers. Abraszke Ulman took on three policemen singlehanded, killed two, but was fatally shot by the third.

In a letter from the front Peretz Lewin describes his encounter with some young Jewish fugitives from Braslaw at the Minsk railway station.

"I spoke with a young fellow of nineteen but his voice was like that of and old man...

'...Very few remained alive after the first massacre', he said, 'except for those who managed to hide, who escaped to the forest earlier on and joined the partisans, or who were kept hidden by peasants in cow sheds and all manner of hideouts, these peasants virtually risking their own lives and the lives of their families by harbouring Jews.

On the eve of Rosh Hashana 1942 the Germans organised the so-called

On Wednesday, the 18th day of Sivan, the Year 5702, equal to 3 June 1942, the ghetto awoke to the sounds of heavy shooting and frightful screams, drunken oaths, the wailing of the hunted, beaten and wounded, the smashing of doors and windows, brute orders to get out of the house – quick – curses and blows. The killers rummaged and sniffed into every nook and corner to try and ferret out a Jew hiding somewhere.

Liuba Byk testifies:

"It was the eve of the massacre. Police were brought into the shtetl from all around and the entire ghetto was surrounded by guards.

Our house was the first in the ghetto. At about two o'clock past midnight we heard the sound of heavy footsteps, a door wrench open. Two policemen rushed in, started to beat us, and flung us down the stairs. They did not let me take my three-year-old daughter with me, but brutally murdered her in her sleep. I was driven out of the house at the end of a rifle butt. I saw them kill my sister Rosa and her two little girls right next to the barbed wire of the cordoned off ghetto, near our house.

They drove us to the Folkshul. On the way they shot Mendel the locksmith. I spotted my uncle Rachmiel and followed him. Suddenly he drew me and a few other members of our family into a cellar beneath Rosin's flour store. It was pitch dark inside. I could only feel the huddled bodies crouched against the stone walls. Now and then we heard footsteps above us, followed by shots. Each time a child began to cry it was silenced for ever...

We had no food or water. We had to relieve ourselves on the spot. The stench alone was enough to suffocate one. We lay in this living grave for three or four days.

Again we heard footsteps. We'd been discovered. We heard shouts: 'Verfluchte, stinkende Juden, Heraus!' Once in the fresh air, I lost consciousness. Someone gave me a drink of water."

Sarah Katz tells how, looking through the window, she saw a Nazi dragging a little girl – the infant daughter of Liuba Weiss – by the legs, her tiny head knocking against the cobblestones.

The ghetto was milling with people. Anyone who sought to flee, whether in the direction of the lake or into a side street, bumped against a policeman or gendarme and was at once shot.

Some went mad. Heartrending scenes took place in the shelters and bunkers. Mothers had to smother their infants so that their crying would not betray those hidden there.

Itzchak Mindel, the chairman of the Judenrat, frantic, ran to the Gestapo to plead for his people, but for his pains he and his family were the first to be

inhabited by the old, the sick and the weak who, unable to work, were earmarked as the first victims.

Abraham Bielak testifies:

"Our house was situated in the 'useless ghetto' which meant that we were the first candidates for death, and yet we wanted to stay there and to live in our own home. My father went to seek advice from Rafael Fiszer (Folke Lanes), a member of the Judenrat, only to be told: 'We are all sentenced to death!'

The ghetto was crowded to overflowing, several families living in each house. Medical services were not to be had and medicine was at a premium. People died of typhus, pneumonia, filth and hunger. This was indeed the beginning of the end – the physical annihilation.

The non-Jews knew only too well how to exploit the situation. They acquired everything, whatever the Jews still kept – clothing, furniture, etc. – for a song, all the while saying: 'In any case you'll be killed, so what do you need these things for?'

Death was a frequent visitor in the ghetto. Some lost heart and passively surrendered to cruel fate; others tried to fight despair and sought ways and means of saving their lives; some began to prepare shelters, hiding places, bunkers.

Rumours reached and soon spread through the ghetto about the liquidation of the Jews of Latvia and Lithuania – two countries bordering on the Braslaw district and where many of their relatives and friends lived – and of the killings of the Jews from the nearby shtetlach.

The Germans spared no wile to deceive the Jews. The repeatedly lulled the fears of the Judenrat with assurances that the Jews of Braslaw, being law-abiding and hard-working, had nothing to fear.

On Tuesday, the day before the massacre, the Germans ordered the Judenrat to select one hundred young girls to be sent to Slobodka to clean military barracks. Next day, however they were returned, led straight to the pits, and murdered with the rest.

Mothers tried to save their little children. They would dress them in their holiday best, steal out of the ghetto, and leave them at the doors of Christian homes. In a day or two the children would be sent back to the ghetto. Such was the fate of Beilke Bank-Gens' little girl.

The night before the massacre, massive police fortifications surrounded the ghetto – soldiers and police, especially Latvians and Lithuanians. Also trucks, so-called 'gas vans' for suffocating the inmates with exhaust fumes, were brought in.

camps of Miligan, Wewie, Zezmer, Vilna, Oleina and Kaiserwald – till Auschwitz and Ponar.

All 'actions',* explusions, murders and denigrations were carried out with typical German punctiliousness and swiftness, after secret planning. Peasants with wagons or sledges, depending on the time of the year, would be mobilised from nearby villages to load the Jews and transport them to far-away places. The police and gendarmes were not mere onlookers but active and zealous participants in the explusions carried out by the Gestapo. They would urge the Jews with blows and vituperations, forcibly drive them from their homes at a moment's notice so that they would have no time to take along food and clothing for the road. The Lithuanians in particular 'excelled' with their bestiality. But the local population too was not found wanting. The non-Jews stood around, watching, waiting to pounce on the Jewish possessions left behind by their owners.

Mire Lotz-Szneider in her memoirs of that time, writes:

"Sarah-Disel, wife of Szlomo Lewin, was a dressmaker in Dubene who employed a young apprentice, the daughter of the peasant Dragun from the village Raugiszki. The night before the expulsion of the Jews, Dragun came to the Lewin family and offered to hide Sarah-Disel and her two little girls – Chayele and Szeina Rivka – so that only Szlomo would meanwhile enter the ghetto. Naturally this offer was accepted with great joy. Dragun's sleigh was loaded to capacity. With heavy hearts the mother and children bade farewell to the husband and father and rode away in the hope of finding a temporary haven until the evil days would pass.

On the way, as soon as they entered the forest, the peasant killed the mother and her two little girls, and rode off with their belongings."

On Passover eve, early in April 1942, the Gestapo summoned the Braslaw Judenrat and ordered that all Jews living in the side streets vacate their homes and move into the houses on Pilsudski Street (then called Lenin Street). The Germans could not possibly have chosen a more ideal site for a ghetto. On the one side the street bordered on the mountain and on the other, from the west, was cut off by the lake, the waters reaching up to the houses. All intersecting streets or side streets leading off the main street were cordoned off with barbed wire. And so the Braslaw ghetto came into being. It was divided into two parts: on the one side, up to the bridge, was the so-called 'useful ghetto', peopled by the able-bodied fit for work, and on the other, the 'dead ghetto',

* Action – in German *Aktion* - referred to round-ups of Jews in the ghettoes, mostly in order to send them to labour or death-camps.

chickens, etc. – were confiscated. Seventy-year-old Zechariah Maron, most distressed by all this, dared to resist. A tall strapping German caught him by his sparse grey beard and began to shake him from side to side. The proud old Jew, being short of stature, took a leap and spat full square into the German's face.

On July 19, 1942 – in order to intimidate the Jews – the Germans, aided by local collaborators, surrounded the Jewish village of Dubene and murdered four Jews. They then assembled the rest in the synagogues – men separately and women and children separately – ordered the men to crawl on all fours, then drove a number of them to the cemetery, where they tortured and shot them. When the Jews were later brought to burial they were unrecognisable, so brutally had they been beaten. In all twenty Jews were killed that day.

Motke Rosenberg of Opsa tells how as a child of ten he saw the Nazis force Jews to crawl and eat grass on the marketplace, all the while beating and kicking them.

Mosze-Aaron the butcher was tied to a horse and dragged through the shtetl. Herzl Sznaider the shoemaker was tortured to death on the pretext of hiding skins.

The Jews of Jod were the first of the Braslaw district to be murdered. It was winter, December 1941 – the month of the festival of Chanukah, the festival of lights and miracles. The Jews lit the third candle and as they uttered the blessing, the hope that a miracle would descend on the entire House of Israel – as in days of old – and on them too, flickered in each breast.

But no miracle came...

A few days earlier they had been ordered to get ready for transfer to the Szarkaiszcina ghetto. They packed, prepared food and other necessities, but...

On December 19 they were taken to the ready-dug pits, ordered to undress and shot.

The same day and at the same time as the Jews of Jod, the Jews of Kislowszczyzna and its neighbouring small yishuvim were killed – all in all over 500 Jews. Some managed to escape prior to the massacre and hid with peasants in nearby villages.

The Jews were 'on the move' – a mass exodus but not to life or freedom. The Jews of Jajsi were brought to the Braslaw ghetto, the Jews of Slobodka to the ghettoes of Vidz and Braslaw. The Opsa Jews were transported to the Vidz ghetto. Some managed to bribe the local police to allow them into the Braslaw ghetto where conditions were said to be more tolerable and because they wanted to be with their relatives. The Jews of Dubene were driven from pillar to post – from Braslaw to Vidz, from there to Swiencian and to the labour

The Nazis did not lack Polish collaborators and partners-in-crime from every walk of life, from Jasinski, Chief of the Braslaw Police, to the local non-Jewish population. When Jasinski was finally brought to trial at the instigation of Niuta Kantor who accused him of murdering innocent people, the true face of these Polish collaborators came to light.

Anatoljusz Zawacki, a witness at Jasinski's trial, testified:

"The people were brought to the station – about eleven of them. They were locked in a coach. At nightfall they were let out, driven a short distance away, and shot. This, the children of my family saw. Next day I came across a German cleaning his rifle and he said to me: 'I am cleaning the weapon not for a parade. I shot some Jews yesterday."

Zelig Ulman, his wife and little daughter too met their death on the denunciation of a non-Jew. It is rumoured that Zelig had been tortured before he died. His son escaped by a miracle as he was not at home at the time.

The Germans seized Aharon-Zelig Singalowski, the old ritual slaughterer, put him on a military motorcycle driven by a policeman who raced with him through the streets of the shtetl. When he was finally released he was as white as a sheet. A short while afterwards he suffered a heart attack and died the next day. Jewish life was cheap, and the Jews lived in the shadow of constant fear.

Baruch Fiszer, a prominent and respected Braslaw Jew, had been put to work in a German bakery. One day, faint with hunger, he took a piece of bread. The German overseer caught him red-handed, whipped out his revolver to shoot him, but finally relented, yielding to his pleas to spare his life.

In Jod the Germans gathered a group of eminent Jews, forced them to their knees and ordered them to pluck the grass from between the cobblestones. Others were made to dance in the middle of the street.

One night twenty Jews were dragged to the police station and brutally beaten for no rhyme or reason. Each received 25 lashes.

In August of the first year of the Nazi occupation, the peasants from the villages around Jod carried out a pogrom in the shtetl. The Jews fled for their lives and the peasants had a field day looting their homes.

The Jews of Braslaw groaned under the inhuman decrees – the heavy levies imposed on them by the Nazis. Desperate, they assembled in the synagogue where Chaim Szolem Bor made an impassioned appeal, concluding with the traditional Hebrew words *Tsdaka Tatsil Mimavet* (Charity saves from death). The men and women thereupon took off their ornaments, jewellery, watches and other valuables and handed them over to the Germans.

In Dubene all agricultural produce and household animals – cows, goats,

They were hoping, it seems, to witness their liquidation.
"One can just imagine," writes Niuta, "what we looked like in their eyes, if our death – the death of men, women and children – was to them nothing but a bit of fun."
Slawa Pincow in her testimony tells that the Polish intelligentsia of Jod petitioned the local German authorities for the right to liquidate 'their' Jews...
And so began the cruel decrees and persecutions.
To facilitate their rule the Germans ordered that a Judenrat be elected. It consisted of ten men: Itzchak Mindel acted as chairman, Chayim Munic as secretary, and its members were Gerszon Klioner, Mazeh, Rafael Fiszer, Fridman, Szeinkman, Leib Valin and others.
The chairman of the Opsa Judenrat was David Lewin and in Jod there were two members, Peretz Skolnik ad Elijahu Razin.
The first decrees introduced were:
- All Jews had to wear the yellow badge on both front and back.
- They were forbidden to use the sidewalk but had to walk in the middle of the street.
- All relations with the non-Jewish population were to be severed.
- Jews were forbidden to visit a cinema, theatre or similar places of entertainment.
- In front of every Jewish house a signboard bearing the word 'Jude' had to be hung.

At a specially appointed spot bread was distributed to the Jews – 175 grammes per head per day.
In terms of a subsequent order the Jews had to hand over their household animals to the Germans and collect fur coats, felt boots and other warm clothing for the German army. In addition, the Germans from time to time imposed heavy collective fines on them and confiscated all their copper and other metalware.
One day Soviet planes bombed units of the German army. A non-Jew informed the police that he saw Jews signalling to the Soviet pilots directing them to the German positions. The Germans thereupon arrested Beilke Dejcz, Yankel Musin – a young man from Druja – as well as Chayim Burt, a young boy. After strenuous efforts by the Judenrat Burt was set free but Beilke Dejcz and Yankel Musin were tortured and then hanged.
Denunciations were becoming the order of the day. A Polish overseer over some Jewish forced labourers employed at the railway station in stripping bark off logs and loading them onto train coaches, denounced them on the pretext of malingering. Thirteen Jews were shot.

contains the following instructions to the German authorities in the occupied eastern zones:

1. All Jews were to be registered and forced to wear the yellow badge.
2. Directions about the movements of Jews.
3. Ghettoes were to be established.
4. Transfer of all Jews from villages and shtetlach to ghettoes.
5. Establishment of Judenraten and a Jewish police force.
6. Confiscation of all Jewish property.
7. Prohibiting Jews from practising their occupations.
8. Introduction of forced labour.

The next day, Friday, the Germans rounded up all the Jews of the shtetl on the horse-market – men separately and women and children separately – and drove them at gunpoint to the swamp in the Dubkes forest on the bank of the lake Drywiata.

On the way the first victims fell – Szlomo Zilber, the ritual slaughterer, and Chayim Milutin – shot by the Germans on the pretext of trying to escape.

Heartrending is the description of Yerachmiel Milutin, Chayim's uncle:

"On my hands I carried my nephew to the cemetery and brought him to burial. When I undressed him I counted eighteen bullet holes on his body... I cleansed him, kissed him twice and took leave of him for ever..."

It is told that when Chayim fell, pierced by bullets, he still managed to cry out: "Jews, avenge our blood!..."

The Jews were kept in the swamp all night without food or water. As Yerachmiel Milutin, Feige-Tsippe Toker-Bielak and others relate, they were distraught, being certain that this was the end. However, on the morrow, with daybreak, they were told to go home. The Germans, it seems, merely wanted to intimidate them.

Dejected, afflicted, with sobbing children in their arms, they finally dragged themselves to their homes only to find that these had been looted. Doors and windows stood wide open, and what the robbers could not take with them they threw about or smashed. Their non-Jewish neighbours, with the consent of the Germans, had carried out a pogrom on their deserted homes.

This round-up seemed to be a favourite German pastime, designed not only to frighten the Jews but also to humiliate them. Niuta Kantor describes a day which is indelibly printed on her mind. The Jews of the shtetl had again been driven to the shore of the lake, and the Poles, especially teachers, government officials and the youth – the 'cream of the youth' – gathered dressed in their Sunday best and looked on with glee how the Germans humiliated the Jews.

In his memoirs *Chayim Band* of Braslaw describes the first days of the war:
"On the morning of 21nd June we heard about the German invasion. The same day a mass meeting was held on the shore of the lake. The Soviet party and government officials gave us their solemn assurance that the enemy would be driven off and the people had therefore nothing to fear.
Next morning Soviet military units, tanks and artillery, were indeed seen passing through Braslaw in the direction of the front, but in the evening the picture had changed and the retreat towards Russia began. Military and government officials and their families made haste to leave the shtetl.
This had a terrible effect on the Jewish population. Plunged into despair and uncertainty, they waited to see what would hapen next. Many of the youth left their homes, some on foot or by whatever means they could muster, and headed for the former Polish-Russian border.
Some Jews consoled themselves and others with the thought that they knew the Germans from World War I days, that they were a civilised and cultured people and one could learn to live with them, as the German axiom goes: 'Leben und leben lassen' (Live and let live). Reality however, was to prove otherwise...
Meanwhile the German army continued its advance eastwards, destroying in its wake the demoralised and disintegrated Soviet army. Several days after the outbreak of the war, the Germans entered Braslaw and conquered a large portion of the surrounding district.
The non-Jewish inhabitants welcomed them with bread and salt, thereby manifesting their joy at having been liberated from the Russian yoke.
The Poles elected a special council to facilitate collaboration with the Germans. Among its members noted for their antisemitic activity were the Chief of Police, Jasinski, the mayor, Kowalski, the Prison superintendent, Szliachczik, a Volksdeutsch (local German) and notorious sadist, as also the teacher Pawlik and his wife, both local Germans, and others."
Moshe Milutin tells that the Germans entered Braslaw on Thursday, a few days after the outbreak of war between Russia and Germany. First came several intelligence men on motorcycles, looked around, stayed a while and then rode away. During the night massive quantities of military equipment, tanks, artillery and other armaments began to stream into Braslaw. This procession merely passed through, leaving behind a small military contingent which, with the help of the non-Jewish inhabitants, especially the Poles, began to rule the shtetl with an iron hand, introducing draconian laws.
The relations of the Nazi rulers with the Jews were governed by previously determined laws. So, for instance, a document entitled 'The brown map'

The fearful tragedy that struck the Jewish people – and Polish Jewry in particular – the total obliteration of hundreds of Jewish communities, large and small, the physical extermination of millions – something unprecedented not only in the annals of Jewish but also of world history – the systematic genocide perpetrated by the Nazi beast, will never be blotted out nor forgotten.

The holocaust which engulfed the Jewish people must be set down and attested by those who miraculously escaped it, today's living witnesses of all that took place.

Sholem Asch, the great Yiddish writer, introduces as motto to his book *Kiddush Hashem* an extract from an older book:

> We are ashamed to tell what the Cossacks have done with us so as not to dishonour the name man who was created in God's image.

How can we keep silent, fail to speak, to describe what the Nazis did with and to us? – The torture, the suffering, the murders, the humiliations, the gas ovens, the valleys of death where our dear ones were butchered – fathers, mothers, children, brothers and sisters?

In the ghettoes the story went round about the famous Jewish historian Simon Dubnov, who, when led to his death, turned to the Jews next to him and commanded them:

> "Write down, record!'

It is therefore with sacred awe that we carry out this last will and testament – to write down, to record the suffering of our holy martyrs – as an eternal memorial for the generations to come.

The Jews of Braslaw and environs lived under Russian rule for close on two years.

Then, at dawn on Sunday, 22nd June 1941, the Germans broke the Hitler-Stalin pact, and Nazi hordes began to pour into the Russian zone.

The coming pages describe the early days of the outbreak of this war, the entry of the Germans into Braslaw, the evil decrees and measures introduced by the Nazis, the gruesome events of that period: the ghettoes, the hunger, the torture – until the dreadful end, the total liquidation of the Jews of Braslaw and its neighbouring shtetlach and yishuvim; and finally the resistance, at first sporadic but later by organised partisans among whom were many of our fellow countrymen.

Silent perishes the friendless
Every voice is crushed.
Bitter days are now upon us –
Man dons Satan's mask.

discussions and a meeting place of the local youth.
Braslaw, though lacking in industrial enterprise and a concomitant proletariat, nevertheless featured a Communist party, but its influence on the youth appears to have been negligible.
Despite political differences, there were no signs of any animosity in these youth circles.
All that has been told so far is but a fragment of the history, way of life, and vicissitudes of Braslaw over hundreds of years up to the grim period, the Satanic German-Nazi rule, which ended in the total destruction of many Jewish communities, towns and shtetlach, villages and yishuvim, by Hitler's henchmen.
In 1939 Poland was cut in half. The Red Army advancing from the east and the Nazi hordes from the west split Poland and divided it amongst themselves, thus partitioning it for the fourth time. The two armies stood facing each other across the river Bug. The Jewish population of Poland numbering over three million was likewise split and cut off from one another. However, with the Soviet decision to free the western parts of White Russia and the Ukraine, the dread of falling under the iron heel of the Nazis was dispelled for a time.
The Jews welcomed the Red Army with great joy, with flowers, bread and salt. Chayim Band of Braslaw tells how the draper Aharon Zeif brought out and distributed rolls of red cloth among all who wanted to make flags.
The Jews under Soviet rule knew nothing about the condition of their fellow Jews under German occupation. Only here and there faint echoes would reach them from the other side of the Bug of the deplorable situation of the Jews under Nazi rule. Trickles of refugees would bring sad tidings of the happenings on the western side of the river.
The life of the Jews under Soviet rule was, from a material angle, fairly tolerable, but their cultural, communal and religious life had altered dramatically. One by one the various Yiddish institutions were closed down: schools – both religious and secular – and the study of Yiddish was forbidden. Not to speak of the Yeshiva and the Talmud Torah.
Some families were exiled deep into Siberia and the Urals. Ironically, even former avowed communists were not spared, since the Soviets did not trust them.
And so, for close on two years, Polish Jewry lived in the shadow of suspense and barely contained fear, until the advent of that fateful, bloody era, which plunged the world in blood and tears, suffering and death.

provided by the CYSO (Central Yiddish School Organisation) and the Bank Director, Levi Yitschak Wainsztein. Apart from his financial share in the venture, he also sponsored children from poor homes to enable them to further their studies in Vilna.

The Folkshul was the matrix of the local intelligentsia. Its graduates who took up studies at higher institutions of learning in Vilna, would return as teachers, professionals, technicians, thus enriching the cultural values and quality of life of the youth.

Around the Folkshul cultural circles sprang up, among them a dramatic society, which staged plays and vaudevilles. The moving spirits and gifted artists in this society were Widrewicz, chief bookkeeper of the Jewish Bank, and the tailor Szaie Dejcz. The latter, in addition to being a fine artist, introduced much life and creativity into a number of circles.

In her memoirs, the late Perl Fiszer-Charmac traces the important role played by the Yiddish Folkshul and the cultural circles. She speaks with love tinged with awe and admiration of the Folkshul, its dedicated teachers and of all who spared no effort to maintain this worthy institution. Likewise, Marjasza Rothenberg-Rajchel recalls with love and reverence the multi-faceted activities of the school and its circles.

Thanks to the initiative of a number of townspeople and communal workers, a Hebrew school 'Yavneh' was established in the last few years before World War II. Among its renowned teachers was Rafael Jakov Munic, a fine scholar and 'Lover of Zion'. Already in the twenties he organised the youth to study Hebrew, the Bible, and mobilised young boys to prepare them for Aliyah to Eretz Israel. Young boys went to work on the land, engaged in fishing and other pursuits.

Some of them later emigrated to Eretz Israel, among them Mosze Valin, the Rabbi's son, who joined the Kibbutz Ramat Hakovesh and later founded the *Li-La-Lo* theatre. He also served as impresario to several famous singers and dancers.

In the shtetl political parties and groupings began to mushroom. There was the Zionist movement made up of the Chalutz group, General Zionists, left and rightwing Poale Zion. Some of the youth, the Chalutzim, emigrated to Eretz Israel. There was also the Revisionist organisation, the Betar and Brit Hachayal, headed by Advocate Geliszkowski and Zusman Lubowicz.

The adherents of the Yiddish Folkshul were called 'Folkisten' and their views were close to those of the 'Bund', a strong and influential force among local youth and Jewish worker circles. A staunch supporter of the Folkshul was Lieber Cepelewicz, a colourful personality. His home was a regular venue for

peasants quickly rallied and armed with axes and pitchforks, drove off the attackers.

Religious and Cultural Life

Of the four synagogues in the shtetl, one housed a Yeshiva numbering 60 students, some from the adjacent yishuvim. Since there were no Jewish schools in these yishuvim, the children attended Polish government schools in the morning and Cheder and Talmud Torah in the afternoon. The more affluent sent their children to Braslaw, to its Folkshul, Hebrew school Yavneh, or Yeshiva.

The Yeshiva students were fed from a communal kitchen specially erected for this purpose. Some of them were so-called 'day boarders'. Each day of the week one family would take one student for a day's board. Naturally this was a makeshift measure, in view of the dire straits in which the teaching institution found themselves, since they received no government subsidy.

Many graduates of the Braslaw Yeshiva continued their studies in the Yeshivot of Volozyn, Myr, Vilna and Nowogrudek, some even graduating a Rabbis.

Despite constant financial problems the Yeshiva made a notable contribution to the cultural life of the shtetl.

The shtetl employed two Rabbis who served the people with selfless devotion. The Mitnaggid Rabbi, Reb Hirszl Valin – tall, broad-shouldered, still in his prime, with a sparse black beard streaked with grey. An outstanding preacher, he also officiated as cantor during the Holy Days. In the thirties he and his family emigrated to Latvia where he took up the position of Rabbi in one of its towns.

The second Rabbi, Reb Abba Zahorie, old, frail, retiring, was the religious leader of the Chassidic community. His mild blue eyes expressed a childlike innocence, as though in wonder at God's world. It is told that when the Jews were led to the pits, he went before them, wrapped in his prayer shawl, and comforted them, saying that man must accept God's will with love, all the while murmuring the verse: ...ממעמקים קראתיך (from the depths I have called thee...)

Apart from the Yeshiva, the homeless Yiddish Folkshul too conducted classes in the synagogue – albeit in the women's section. This naturally often evoked quarrels between the Folkshul and Yeshiva students on account of the permissive dress of the former.

In the thirties a beautiful, commodious Folkshul building, with an adjoining nursery school, was erected in the courtyard of the Jewish Bank. Funds were

streets, the women dressed in all their finery, bedecked with jewels.

While strolling thus, suddenly without warning, a young man would drive up furiously, grab a maiden and drive off with her to an unknown destination. A few days later he'd send matchmakers to her parents. Naturally this was merely a stunt, all agreed upon beforehand, and was not a crime. This folk custom may well derive from the biblical story of the young Benjaminites who too used to snatch maidens in the vineyards after their entire tribe had been practically wiped out.

In the afternoons they would hold horse races on the snow-blanketed lakes, to the delight of the entire shtetl.

On the whole relations between the Braslaw Jews and the peasants were normal, even friendly. More than once the peasants withstood the barrage of antisemitic propaganda of hostile groups which emerged especially after the rise of the 'Endek' chauvinist party (N.D. = Narodowa Demokracja – National Democracy) which raised its head soon after Hitler came to power. When the Germans subsequently entered Braslaw, it became clear that many members of this party were indeed Nazi agents.

During World War I as well there were outbreaks of Jew hatred and dangerous moods presageful of pogroms among the peasantry. The Jews – proud and firm – warded off pogroms, looting and pillage, with great courage, which is still spoken of to this day.

During the final days of the war when Braslaw was without an official government for a while, peasants and marauders from the neighbourhood assembled near the *Gmina* (local administration building), ready to attack the Jews, rob and kill them.

The Jews got wind of this and immediately organised a self-defence. Szmuel Josef Milutin, on horseback, charged among the incited peasants, and brandishing a revolver in one hand and a sword in the other, dispersed and routed the rabble.

Young Yerachmiel-Mendel Meirson fell in this skirmish and Abraham Lubowicz received a leg wound.

Here we might mention that the first victim of the Nazis on their entry into Braslaw during World War II was Chayim Milutin, son of Szmuel Josef.

However, there were also episodes which spoke of the deep friendship and loyalty of many peasants to their local Jews. One such episode concerns the Kagan family from the village Zahorie – incidentally, the only Jewish family in the village – who leased the lake Ukla from the local nobleman.

During World War I Polish marauders and virulent Jew-baiters attacked them and sought to burn down their home and pillage their belongings. The village

To supplement their income some kept a cow, a goat, a few chickens or geese. Many cultivated small vegetable gardens next to their homes.

Z. Szmuszkowicz vividly depicts the abject poverty and privation of many Jewish families, who often had to seek aid from the community or appeal to the mercy of kindhearted charitable Jews.

Here we wish to mention the inestimable help and support to the poor of the *Gmilut Hesed,* a communal fund which granted interest-free loans to the needy, thereby often virtually saving entire families from starvation and want.

Here too we should mention the honorary communal workers and leaders like Baruch Fiszer, for instance, who did much for the community as a whole and was among the first to help people in need.

Szne'er Aron, the fishing lessee, was another philanthropist. Every Friday he would freely distribute fish to the poor for the Sabbath, as well as other material aid. One of the founders of the 'Yavneh' Hebrew school, he was its pillar. He personally supported the teachers, in addition to caring for the innumerable needs of the community.

Charity and mutual help seemed to be a way of life. Minor philanthropic institutions, often consisting of one or two people, would spring up in a time of crisis and rush to the aid of someone in distress, be it a poor bride who needed a trousseau or refreshments for the wedding feast; or at Passover *Maot Hitim* – a fund for supplying the poor with Passover needs. And throughout they would do all in their power to observe the traditional and laudable injunction of *Matan BaSether* (secret almsgiving).

Earlier we mentioned fishing as one of the main occupations of the Jewish population. We now wish to add something about the fishermen themselves.

The majority of these fishermen belonged to the old offshoot of the Greek-Orthodox church, the 'Starowiery' (i.e. members of the old faith) as they were called. They were tall, well-built, powerful men, with bushy beards, who once a year would come from far and wide, even from abroad, and flock to Braslaw to celebrate the festival 'Gromnica'.* This festival, with its pageantry and carnival air, almost invariably coincided with Purim. These men would come sporting magnificent horses, beautifully decorated sleighs, with jingling bells and festooned with coloured ribbons. They would spill out and stroll about the

* *Candlemas.* Celebrated on Feb. 2, the Feast of the Purification of the Virgin Mary, and the presentation of Christ in the Temple: the day on which the church candles are blessed.

government exported it at a far more competitive price than sold locally. The peasants used to hide a few sacks of sugar in a wagon loaded with hay and sell it to the local shopkeepers.

Trade and Commerce

A number of Braslaw Jews earned their livelihood by transporting goods. The nearest city, Vilna, was situated approximately 180 kms away, and the two-gauge railway system rendered transportation by train prohibitive. Hence it was more economical and convenient to despatch the goods direct from seller to manufacturer by other means.

Winter was particularly conducive to the transportation of goods. Once the snow had set and the roads frozen hard, loaded sleighs would carry fish and meat, poultry, eggs, flax, hides and other produce to the big city. On their return trip they would bring back manufactured goods such as textiles, footwear, sugar, salt, soap, various kinds of oils and hardware. In summer the horsedrawn sleigh was replaced with trucks, owned by the Milutin and Bielak families.

An important means of livelihood was the fresh fruit trade. Many families would spend all summer and part of autumn watching over the fruit, guarding it, and picking the fruits of their labours – a rich harvest of apples, pears and many others -- and see to their despatch and sale, both in the shtetl and outside business centres.

Many Jews were also tradesmen, some working as independent artisans and some as journeymen. All occupations were well represented: there were tailors, cobblers, tanners, milliners, watchmakers, carpenters, locksmiths, tinsmiths, ropemakers, bakers and so on.

But the mainstay of the town was the fishing industry, headed by the chief lessee, Szne'er Aron. Braslaw's lakes and rivers were a source of income to many. Entire families engaged in buying and reselling, transporting and packing the fish, which the fishermen caught in their nets. The main fishing season was winter when the lakes were coated with a thick layer of ice. The fishermen would then lower their nets in the apertures, the so-called 'windows' which they would chop out in the ice, and a few days later haul out the nets full of sparkling silvery fish.

On the whole the economic position of the Jewish population was precarious. No Jew could hold a government post, the small dealers and shopkeepers, with few exceptions, barely eked out a living. The artisans and unskilled workers were no better off.

One street proceeds beyond the Jewish cemetery to the new lush and plush suburb where the Polish intelligentsia – government officials and others – live. Here too are situated the government institutions, the civil court and the like. This suburb borders on the Karpowicz forest, a recreational spot renowned for its scenic walks. In view of its proximity to the Polish suburb, however, it was shunned by the Jews. Their favorite haunt was the Dubkes forest at the opposite end of the shtetl. There Jews from all walks of life would flock, stroll and enjoy its beauty and bracing air. This forest, being dense and vast, was an excellent hideout. Little wonder that it served as a central partisan camp during the Nazi occupation.

Another road leads from Braslaw to Jajsi, a Jewish village. Its inhabitants, a few score families in all, engaged in agriculture and particularly in the processing of goat's milk cheese.

The Marketplace

The marketplace, situated on a large empty plain, was surrounded by stalls and houses though, strangely enough and unlike so many other shtetlach, not by shops, most of these, as already mentioned, being interspersed between the houses throughout the shtetl. The marketplace merely served as a centre for the disposal of agricultural produce brought in by the neighbouring peasants who would descend on the shtetl twice weekly, on Wednesdays and Fridays.

They would arrive in their heavily laden wagons, outspan their horses, hitch them to the wagons, and begin to display their produce: potatoes, fruit, vegetables, hay and oats, chicken, hides and hog's hair, and firewood. Jewish small dealers, middlemen or simply loiterers would mill among the wagons, often seen chewing on a straw.

The marketplace was especially lively in autumn when men and women in their hundreds would mingle with the merchants, buying up provisions for the long winter ahead.

The star attraction was the so-called "zadarmenikes" ("givers-away"). Their cries "It's a give-away, give-away..." earned them this nickname which stuck. Amid the hubbub, the creaking of wheels, the shouts and curses of drunks, the hoarse cracked voice of the crier, usually an emaciated young man, would rise. Poised high on his wagon he'd proclaim and extol his cheap almost worthless merchandise: combs, scarves penknives and other knicknacks. Crowds, mostly peasants, would flock, jostle and push – all eager for bargains.

Some peasants who lived on the Latvian border – redrawn after the rise of Poland – went in for smuggling, particularly of sugar, since the Polish

The fish, lured by the light, swim up towards it. The fishermem raise their mallets and bring them down with a heavy blow on the ice. A deafening roar reverberates all along its surface. The fish stand still, stunned as though hypnotised, and the fishermen then chop out apertures in the thin ice and with their hooks haul out the fish.

The two lakes which surround and converge on the shtetl have always been a wellspring of fun and pleasure for the youth. On moonlit summer nights the merry laughter and song of young boys and girls who frolicked on its enchanting waters, would ring out till dawn. And in the days, especially weekends, they'd bathe and splash in these magnificent natural swimming pools.

Each year the lakes would claim a victim. Then the entire shtetl would be plunged in deep mourning until the body was recovered and brought to burial...

To the west the main street joins the dirt road which leads to Vilna. The road runs along noblemen's estates and villages scattered between pine forests and fields.

To the north of the main street several streets and lanes terminate in the narrow-gauge railway station which adjoins the Christian suburb, the 'Gumnes'. The train cuts through a sand road on its way to Dubene, a small Jewish yishuv about 18 kms from Braslaw. Its population, numbering less than one hundred families, engaged mainly in agriculture. Each family owned its own plot where it kept horses, cows, sheep, geese and chickens. A vegetable garden, fruit trees and flowers complete the picture. There was the usual sprinkling of shops, the ubiquitous artisans, here especially itinerant tailors who eked out a living from the nearby peasants. In 1927 a cooperative dairy was established in Dubene for the manufacture of butter and Dutch cheese.

Dubene, like most adjacent Jewish yishuvim, was closely linked with Braslaw through commerce, administrative affairs and ties of blood.

Not far from Dubene is Okmienic, a village with only one Jewish family. Villages of this kind were not uncommon in the Braslaw district. Another such village was Zaracz, but there were many more.

The narrow-gauge railway branches off to Druja on the one side, and to Dukszt on the other. There it links up with the wide-gauge railway which runs from Warsaw to Latvia.

Several side streets intersect the shtetl in its length and breadth until they reach the marketplace, the post office, past the printing works owned by the brothers Magat. This press, founded in the thirties, employs local Jewish youth, and publishes a weekly featuring local and regional news.

joyous melody of welcome). Then the bride is brought and she, her mother or female relatives, walk round the groom seven times.
The ceremony over, the groom breaks the glass underfoot – a reminder of the destruction of Jerusalem – and joyful cries of Mazel Tov erupt from all mouths. The bride and groom walk hand in hand through the excited crowd, past the poor lined up on either side with buckets of water, into which the groom and guests drop coins. With lit candles in their hands, all escort the newly-weds to the wedding feast.

There is yet another synagogue, the so-called Sandy Minyan, but this is situated further along on the way to the mountain, and like the first two Minyanim, belongs to the Chassidic community. The Jewish community, not unlike their former overlords, was not without its disputes and bickerings. D.S. Szerman, the correspondent mentioned earlier, describes in *Hamelitz* of 1884–1885 the sharp differences between the Chassidim and Mitnagdim, the denunciations to the authorities which he regarded as tantamount to blasphemy in the eyes of God. At one time things went so far that the synagogue was closed down, many were arrested, and the town Rabbi and his family suffered want because some of the congregants sided against him.
Mr Szerman makes an impassioned appeal to the Chassidim to stop persecuting the Mitnagdim and to rebuild their synagogue which had burnt down the year before.

Further along, the street continues until it reaches the mill owned by the Jewish miller Byk. Here too is the power station which supplies the shtetl with electricity.
The street winds like a narrow ribbon between the mountain and the lake, whose waters lap at the sandy banks, often reaching up to the houses.
The lake, Drywiata, is vast and deep and sports a variety of fish which are caught in it all the year round.
With the onset of frost in early December, when the lake is covered with a thin sheet of transparent blue ice, before the snow has had time to blanket it, one can glimpse far down into its dark depths breathtaking sights of magic worlds.
On such nights fishermen by the score set out, followed by lovers and idlers whom boredom drives out of doors, to witness a most spectacular, extraordinary mode of fishing.
Armed with long, heavy mallets, iron picks and hooks, the fishermen, with lanterns in their hands, scatter along the tinkling ice and light it up, keeping the lanterns close to the ice.

When a fire breaks out, to the sound of bell and bugle the firemen come pouring forth, and in their wake, from every street and alley, the townsfolk, old and young, armed with buckets, hatchets, picks, or whatever they can lay their hands on, and with much din and excitement help to span the horses hurriedly commissioned for this purpose, to the wagons on which the pumps and barrels full of water are loaded.

Often when the fire is fierce and the pumps cannot pump fast enough, the people form a live chain, fill buckets from the lake and pass them from hand to hand up to the burning house, and so help quench the flames.

The firemen add colour and excitement to the shtetl on a happier note too, for they constitute the practically all-Jewish brass band. On public holidays or on festive occasions the musicians, dressed in their uniforms, bedecked with silver decorations, march along the main street proudly displaying their shiny brass instruments. Here goes Yerachmiel Milutin with his huge booming tuba. Next to him, marching in step to the music, strutts the bearded Ezer Eidelson, the teacher with his trombone. Then come Yankel Maron and Ishike Lewin with the horns, followed by a host of others, all led by the bandleader Telmaszewski. Over the entire show presides Beinesz Milutin, serious, dedicated, as though bent on the most grave rather than joyous event.

The theatre hall occupies part of the fire-brigade building. Here the shtetl is entertained by its local dramatic society which stages plays and a variety of performances. The hall also serves as a venue for meetings and gatherings.

The synagogue courtyard, of modest proportions, humped, sandy, comes to life on warm evenings in the month of Ab. The youth of the shtetl flock to it to enjoy the balmy air. Girls stroll past in pairs or clusters, to provoke the boys no doubt, who are quick to take up the challenge. They pelt the girls with burrs and revel in their piercing shrieks of feigned fear.

On Purim the synagogue courtyard is agog. Scores of boys of all ages bang away with keys stuffed with gunpowder against the synagogue walls. The deafening noise from their homemade ammunition aimed at the historical villain Hamman – the Hitler of ancient Persia – resounds all around.

However, the gaiety and excitement reach fever pitch on the day of a wedding. The Chuppah (wedding canopy) is set up on a flat, clean-swept spot. The shtetl turns out to a man and all gather round the excited families of the young pair. All along the way where the bride and groom are to pass, the windows are lit up with candles which, as though rejoicing in the general festivity, flicker and dance through the misty panes. The street is strewn with fresh yellow sand. The groom, escorted by his close relatives is led to the canopy, accompanied by musicians playing the traditional 'dobrydzien' (a

Braslaw

Scattered on yellowish-brown sand, on the bank of the large lake Drywiata to the west and the smaller lake Nowiata to the north-east, lie, ranged round the mountain the houses of the shtetl, Braslaw.

The main street, once known as 'die groisse gass' (the 'big' street), after World War I as Pilsudski Street, and with the Soviet entry in 1939 as Lenin Street, spans the entire length of the shtetl.

The street is straight and long. To the east of it, on a hillock, stands dumb, petrified, an old windmill, whose giant wooden wings creak in the autumn nights and cold winds nestle in the crevices of its barred windows. From here the street runs on until it reaches a small wooden bridge beneath which the two lakes meet. It is a fairly wide street, cobblestoned and flanked by wooden sidewalks which shake at every step.

The houses are built mostly of heavy weather-beaten logs. Some, old and decrepit, are half-sunk into the ground, while others stand erect on stone foundations arrogantly flaunting their brightly painted doors and windows.

Squeezed in between the houses is a medley of shops of all shapes and sizes, with an odd assortment of wares: foodstuffs, saddles, whips and other paraphernalia which cater for the needs of the peasants in the outlying villages.

On one side where the street intersects 'Third of May' street, built on a hill, is a red brick building – the Roman Catholic Church – its crosses like pointing fingers pierce the sky.

Opposite, on the edge of the Drywiata, stands demurely the white-blue Greek Orthodox Church with its five onion-shaped domes.

Each day the bells of the two churches ring out, their sounds commingling, as they summon the faithful to prayer.

A short distance away, sloping as though into a valley, is the synagogue courtyard where stand as if abashed, three synagogues known as *Minyanim* or houses of prayer: the Old Minyan, the New Minyan, and the Mithnaggid synagogue-cum house of study.

In the synagogue courtyard is also situated the fire brigade building. Spacious, built of wood, it housed the fire-fighting equipment: enormous bright red, wooden barrels on wheels, hand pumps, brass pipes, hatchets, firemen's poles, and all sorts of implements. The firemen, all volunteers, are almost all Jews, some middle-aged, broad shouldered, sturdy, most of them sporting beards.

tracks, were usually owned by a lord who leased them to a Jew for a fixed sum.

We have no exact numerical or other data about the Jewish inhabitants or their economic position. In existing official papers we read about Jewish colonisation in yishuvim established specifically for this purpose, and about land apportioned to them for cultivation. Some of these yishuvim and villages still exist to this day but, needless to say, they are empty of Jews.

In 1847 the Russian government distributed land for Jewish settlement, thus establishing the villages of Dubene, Jajsi, Drujsk, Plusy, Kislowszczyzna and Ukazne. Some of these later grew into small shtetlach.

To encourage the Jewish colonists the Czarist government by a law promulgated in 1835, exempted them from military service for a period of fifty or twenty-five years respectively, depending on their numerical strength, and absolved them from head tax for a period of twenty-five to ten years.

However, by the mid-nineteenth century the Czarist regime did an about face and began to obstruct Jewish settlement on the land until in 1864 it totally prohibited the acquisition of arable land by Jews, or their settlement in villages. In 1866 all existing decrees permitting Jews to work the land were revoked.

While on the subject of Jewish villages we wish to dwell briefly on an item which appeared in the Hebrew periodical *Hamelitz,* No. 91 of January 1885. In it the correspondent Szerman in a specific reference to the agricultural 'colony Drujsk' sharply berates the Jews for neglecting agriculture, and for subleasing the land to strangers so that they could engage in trade and commerce. He thus underscores the fact that these Jews are skilled agricultural workers, and it is a great pity that they should abandon this vital means of livelihood.

As regards Braslaw, in the early years of this century, following the pogroms and the Russo-Japanese war, it grew and developed. After World War I many Jewish families who at the onset of war had fled deep into Russia began to return. Not only did they help swell the numbers of the local Jewish population, but contributed substantially to the social, economic and political ascendancy of Braslaw.

communal life of the shtetl, so typical of contemporary Jewish life in general in the interwar period.
The Jews of Jod were mostly shopkeepers, innkeepers, tradesmen and artisans. They too had close familial ties with many Jews in Braslaw. Their children and youth studied in its schools and yeshiva, often graduating to institutions of higher learning in Vilna.

Slobodka

A small yishuv about ten kilometres northeast of Braslaw.
There is little documentary evidence on Slobodka except for a brief mention of the fact that in 1783 its Jewish population consisted of six families and that it belonged to a Polish landowner.
Historians record that the Slobodka inhabitants adopted a negative stance towards the Polish uprising against Russia. With the establishment of the Polish Independent Republic in 1918 a regular military border garrison came to be stationed in Slobodka.
In the interwar period Jewish Slobodka grew and prospered.

General: Social and Economic Position of the Jews

From the report of a certain inspector and envoy-extraordinary of King Stanislaw-August we learn that the Jews of Braslaw and its district enjoyed equal civil rights in Poland, on a par with the Jews of Great Britain and Holland. This report appears to be one-sided, however, as borne out by similar reports and documents which present the situation in a totally different light, if not to the contrary. According to the latter the position of the Jews under Russian and Polish rule was anything if not invidious and they were frequently denounced as spies and enemies of Christianity.
One historian goes so far as to state that he cannot bring himself to put on paper or even attempt to describe the indignities to which the Jews were subjected.
One could possibly try to explain the precariousness of their social position and justify the accusations against them by the fact that in the endless wars and feuds between the kings and the nobles, and the resultant upheavals and changes of power, the Jews found themselves between the hammer and the anvil, each new ruler in turn accusing them of treason or lack of loyalty.
A popular source of income at the time was the inn, so familiar to us from Yiddish folklore and literature. These inns, dotted along the roads and dirt

a fire broke out, almost razing the entire shtetl to the ground. Yaakov Aviel describes it as follows:
"I remember it as if it were only yesterday. The fire started in Baruch-Itse's house. The tongues of flame fanned by the spring breeze spread like wildfire, enfolding roof after roof, house after house. The church bells pealed ominously, then suddenly fell silent as the fire began to engulf the sacred building and the burning crosses and massive bells came crashing to the ground."
Opsa was again rebuilt but the fire was not forgotten. Interwoven into the fabric of the lives of its inhabitants it frequently served as a landmark. Thus they would say: "This still happened before the fire." Or: "Do you remember the house before the fire?"
Despite its small Jewish population of barely a few hundred souls the communal and spiritual life of Opsa was multifaceted and replete with cultural activities, clubs, social circles and political parties. It had two synagogues – a Chassidic and a Mitnaggid synagogue-cum house of study. The children attended 'Cheder', a religious afternoon school, or studied in the Braslaw *yeshiva* (Torah academy) or in the Hebrew school Yavneh. The Betar was the predominant Zionist movement and attracted a large following among the youth.
As in most Jewish shtetlach in the interwar period the people engaged in business or plied trades. They were tailors, cobblers, tinkers, bakers and so on. The Jews of Opsa, like those of Braslaw and environs, perished at the hands of the Nazis.

Jod

The name of the shtetl, originally Jod-Jody, after Judia or Jehudit, the wife of the then provincial administrator of Brisk (Brzesć) was abbreviated to Jod. An existing report states that the yishuv together with the adjoining land was purchased by this administrator in 1754 and his wife Jehudit (Judita) had a church erected there.
Since then there is utter silence so that even historians can merely hazard a guess at the date of origin of the yishuv or its development and communal life. The only chronicles available are of the interwar period, of the subsequent German occupation, and of the tragic events which overtook Jod and prefigured the liquidation of its Jews.
From the narratives of the survivors Zalke Fiszer, Luba Janowski-Wilkicki and Slawa Pincow of Jod one can reconstruct the economic, cultural and

bowels, about treasures and precious articles buried in it, though in places unknown.
A special order issued by King Stanislaw-August affirms the strategic importance of Braslaw and its contribution to the royal crown. This monarch too designated its emblem: a triangular sundial inset with an eye – the 'watchful eye' – as a sign of God's vigilance over the town.
There are no documents on the later development of Braslaw as most of them, according to one historian, were burnt or destroyed during the Russo-Napoleonic war.

The Jews of Braslaw and Environs

From historic evidence in our possession we note that Jews are reputed to have lived in Braslaw and environs as far back as the sixteenth century. Thus a report on a population census held in 1559 cites the names of several Jewish families - among them Byk, Krawiec and Nemirowicz.
The Jews engaged mostly in commerce but were also tradesmen and artisans such as tailors, cobblers, innkeepers and so on. They were organised into communities, some of the larger independent ones like Braslaw, Druja and Vidz, managing the smaller semi-independent ones like Opsa, Slobodka, Drujsk and others.
We shall now briefly trace the history and development of some of the shtetlach and yishuvim of the Braslaw district.

Opsa

A shtetl boasting approximately 300 Jews who were linked with Braslaw by commercial and familial ties.
Opsa is first mentioned in the fifteenth century in a royal decree of the Polish king Alexander in which he ordered a special tax imposed on its pasture lands and on fishing rights in its nearby lakes.
In certain respects its history and development strongly parallel those of Braslaw and other yishuvim. It too kept changing hands as a result of the continual feuding of its rulers. Records show that in 1790 Opsa's population totalled 130 souls, made up of seventeen Christian and two Jewish families.
The year 1794 is a red-letter date in the history of Opsa. It is the year of the famous Kosciuszko revolt against Czarist might when a great battle in which close to 40.000 Polish rebels took part, was fought on its outskirts.
Another fateful date was 28 April 1928, that fine spring Sabbath morning when

Braslaw – Brief Historical Background

The history of Braslaw, its ethnic, geographic and communal development, lies hidden in the mists of the distant past.

From the few documents in our possession we learn that Braslaw is already mentioned as far back as the eleventh century -- almost 300 years prior to the founding of Vilna. It belonged to the Potocki duchy which was situated on the Russo-Polish-Lithuanian border and was called Braczislaw, after the reigning duke.

If one examines the geographic-topographic location of the town and its vicinity one cannot but conclude that Braslaw was originally built as a border town. Its chequered topography comprised of mud pans, swamps, forests and hills, lakes and streams, was ideally suited to defence, rendering it a veritable bulwark against attacks from hostile, semi-organised military bands.

The river Dwina, a major waterway which skirts Braslaw, indirectly helped to boost the economic growth of the town.

With the unification of Poland and Lithuania at the beginning of the fifteenth century – the so-called Jagella period -- Braslaw became part of the Vilna province, and was considered one of its five administrative districts. Incidentally, all official documents of that time refer to Braslaw as Braslaw of Lithuania as opposed to Braclaw near Uman, a city in the Ukraine.

Due to the incessant feuds between the Russian and Polish sovereigns, the town was frequently ravaged by wars, raids and fire. Particularly harsh, though fortunately short-lived, was the Tartar invasion. These rulers who hoisted their flag with its crescent moon on top of the mountain in the very heart of town exacted heavy tributes from the local inhabitants.

In the seventeenth century Braslaw was almost totally destroyed by floods. So vast was the damage that the Warsaw central government by special ordinance exempted the town from taxes for a period of four years.

The town shared the vicissitudes of its rulers, the noble Sapieha family, through whose feuds with rival nobles over several centuries it kept changing hands.

The mountain which, as mentioned earlier, was situated in the centre of town, served not only as a military fortress and prison but also as a Christian religious stronghold, complete with nunnery and church. It was protected by a regular military garrison stationed there.

Legends proliferated about the secrets which it jealously guarded in its

And with the wind will sigh your moan.

Deep deep pits, and red red loam –
Once I too had a home.

Deep deep pits, and red red loam
Once I too had a home...

Yes, once I too had a home...

Translated by the author

– My home, Braslaw – a precious jewel in the heart of thick green forests, deep-blue lakes, which mirror a heaven studded with stars that twinkle and beckon on white moonlit nights, and awaken painful memories and dreams...

They well up, bestir, the memories of my old home; ravaged and desolate, it now haunts the minds of a handful – the *She'erit Hapleita** scattered to the four corners of the earth.

Not large was our shelter, a mere 4000 Jewish souls, but their forebears had struck root there over many centuries. Their cottages, built mostly of wood, huddled as though for comfort and safety around the mountain, 'der Schloss Barg' ('Castle mountain') as it was called.

True, not large was our shtetl, but it hummed and pulsated with bourgeoning life – varied and rich. Synagogues, schools, political parties, cultural and social circles, clubs and societies, lent dignity and meaning to a ceaseless struggle for a meagre existence.

Four decades have passed since Jewish Braslaw and its nearby shtetlach and yishuvim have been wiped off the map, their inhabitants put to death – four decades since the gruesome destruction.

And so the time has come. It is therefore with awe and trepidation that we, the few, have taken upon us the sacred duty to gather what little testimony is left of the tragic events which befell the Jews of Braslaw and environs, to set it down for all who will come after us – in eternal memory of our beloved, martyred dead.

* *She'erit Hapleita* – survivors of the holocaust.

Samuel Halkin

Deep Deep Pits, and Red Red Loam

Deep deep pits, and red red loam –
Once I too had a home –
Where the orchards bloomed in spring
and in autumn birds took wing
and in winter soft snow fell.
Now – the wind his moan howls there.

A disaster struck my home!
Open wide flung doors and gates
the vile murderers, the butchers,
they who slaughter little children,
they who hang the old, the weak,
they who leave no one to speak...

Deep deep pits, and red red loam –
Once I too had a home.

The years come, the years go,
brimful are the pits
and redder still the loam.
That loam is now my home
There my brothers, sisters lie –
torn limb from limb
cut down on the spot
shot down beside the pit.

Deep deep pits, and red red loam –
Once I too had a home.

Brighter days will dawn again
Fortune will yet smile again
And the pain will slowly wane.
Once again will children sprout
Once again will play and shout
near the graves of the holy dead
graves so deep, so full, so red –

Introduction

Friends,

In these pages we have endeavoured to give a brief résumé of the personal testimonies of our compatriots, the survivors who bore witness to the bloody events which, like a hurricane, swept over the Jews of Braslaw and environs, its neighbouring shtetlach and yishuvim* – Opsa, Jod, Jajsi, Kislowszczyzna, Dubene, Zamosz, Zaracz, Slobodka, Okmienic, Rymszan and Plusy.

The complete version of these eyewitness accounts appears in the Hebrew section of this book only. Unfortunately, for technical reasons, it was not possible to reproduce them in full in the English section as well. However, in these albeit compressed narratives, we have tried to adhere closely to the facts and to capture both the spirit and essence of their Hebrew counterparts.

It is therefore our sincere hope that the reader will be able to form a picture of that grim epic written in the blood of our dear ones, our never-to-be-forgotten martyrs of blessed memory.

* *Yishuv,* plural *yishuvim:* a small rural Jewish settlement. The typical features of the yishuv are described in the *Geographic Dictionary* published in Warsaw in 1886.

ONCE THERE WERE SHTETLACH...

Translator's Note

Though not a survivor in the strict sense of the term, I might – or might not – have been one, had we not left Braslaw, Poland, two years prior to the outbreak of World War II.

An adolescent, lonely and mute, a stranger in a foreign land, I kept looking back with longing to all I had left behind – the place of my birth, the friends of my childhood.

Then came the war – the ominous silence – and when the clouds lifted, the horrible vision of death and destruction. I felt bereft, desolate, the ground cut from under my feet. Slowly I rallied, tried to live in the present, to strike roots in my new home, and to forget...

Years passed. Then, when in Israel, I met up with some of my childhood friends – survivors. They told me of this book. I felt stirrings of memories long past, the tug of a common bond, and promptly offered to translate it. It was only later that I was to fully grasp what I had but vaguely sensed then.

The manuscript arrived and I began with the poem "Deep deep pits, and red red loam", its leitmotif. When I came to the words "they who leave no one to speak", I stopped. So this is what the enemy sought. To leave no trace. To sink all into – silence! So that evil may live and people die! And then I knew that to keep silent is to betray the dead martyrs, the living victims, and to rob those yet unborn of their rightful legacy – REMEMBRANCE.

Rachelle Mann-Rachman

To the martyrs who perished in the Holocaust and to the fighters and heroes of Braslaw, its vicinity, and elsewhere – this book is dedicated

(a) Thanks to the strenuous efforts of Itschak Rajchel, a jar of blood-soaked earth taken from the Braslaw pits – the mass grave – was broght by Szlomo Rajchel to the cemetery at Holon, Israel, where an impressive tombstone was erected.
(b) It was through their initiative and untiring efforts that the longstanding wish to publish the Memorial Book as a lasting tribute to the memory of the victims came to fruition.

More people were needed, however, both to raise funds and to collect and compile the material for the book. The survivors in America came to the rescue. Mendel Maron, Charles Witkin, and Tuvia Fisher set about to raise funds. Our sincere thanks and appreciation to them for their valiant efforts.

An editorial board was elected consisting of Yaakov Levin, Yaakov Aviel, Moshe Bogomolski, and Aron Shmutser. The latter, though not a Braslavian himself, is married to one – Monka. He has done a tremendous job collecting and translating the testimonies. The written material was mainly in Yiddish, but also in Polish and Russian. The editorial staff translated and formulated the Hebrew text of this book.

Our sincere thanks and appreciation to the survivors of Braslaw and environs who literally had to draw their breath in pain to tell their story. Each tale is an echo of the cry of the condemned to the pits, of children strangled in shelters.

We also remember the last cry and command of the first victim – Chayim Milutin – "Avenge our blood!"

We owe a debt of gratitude to the late Zvi Shner, director of Beit Lochamei hagetaot (Ghetto Fighters' House) for his encouragement, advice, sharing his knowledge and experience with us, and for offering the patronage of the Ghetto Fighters' House.

Our thanks go to Sarah Shner, Zvika Dror and Itzhak Stemberg of Kibbutz Lochamei Hagetaot for their interest, involvement and encouragement.

Benjamin Anolik, the administrative director, helped us to obtain bibliographic material on the historical background of Braslaw, and a microfilm on the Jasinski trial.

Our appreciation to Ariel Machnes who acted as editor of this book.

Yaakov Levin has done a fine job on abridging the Yiddish version. Zvi Eisenman edited it. Rachelle Mann, a Braslavian presently living in Johannesburg, translated it into English. To all – our thanks and sincere gratitude.

The "Amos Foundation" of the office of the President of the State of Israel extended financial assistance.

So did the Fund for the Perpetuation of the Memory of Polish Jewry.

Help was also extended by the Breslover Aid Society, Inc.

We have availed ourselves of the following:

1. The Archives of the Ministry of Defence
2. The Congress Library, Washington.
3. The library of Beit Lochamei Hagetaot.
4. The National Library of the Jerusalem University
5. The Yad Vashem Archives
6. The Yivo Archives, New York

Preface

This book contains the testimonies, memoirs and experiences of many Jews of Braslaw, Opsa, Okmienic, Dubene, Zamosz, Zaracz, Jajsi, Plusy, Slobodka, Rimszan, Kislowszczyzna and Jod, the survivors of the Holocaust perpetrated by the Nazis during World War Two. Their survival is as varied as it was miraculous: some hid in the ghettoes in all manner of hiding places, some were deported to labour camps, better known as death camps, some escaped, joined the partisans and fought the Nazis and their collaborators, some enlisted in the Allied forces (the Polish, the Red and the British armies).

This book is only being published now, forty years – almost a generation – after the grim epoch. Yet time has not wiped out the memories as they, the thousands – nay millions – of men, women and children, had been wiped out. The book too unveils acts of untold heroism and dedication, man's indomitable will to survive, the relentless struggle and resistance of both individuals and groups – of the few against the many, the unarmed against the mighty Nazi war machine. It is their courage that helped hasten the victory over the dark forces of evil.

The book is enriched and enlivened by stories of Jewish life in the shtetlach prior to the Holocaust. Jews are shown through the eyes of the storyteller: Jews from every walk of life, rich and poor, Jews in their relations with the Goyim, with one another, their diversified community life with its political parties, groups and circles.

An entire generation has come and gone since the Holocaust. Yet time has not healed the wounds nor silenced the cry. And therefore, let the humble pages of this book be a lasting memorial to them and their suffering. It is a debt that we who survived owe them who perished, and our children – to remember!

The idea of publishing a book in memory of the Holocaust victims from Braslaw and its surrounding shtetlach originated already in the transit camps to which the survivors flocked after the German surrender. The first memorial service, organised by Zusman Lubowicz, was held in 1947 in the Eshwega camp. The next Yizkor took place in July 1948 in the Hertzog camp and was organised by Zalman Charmatz, Tuvia Fisher and Eliahu Smidt, the late Ben-Zion Charmatz and David Sztrimling.

In 1949, after the survivors had settled in Israel, a Yizkor service was held in David Sztrimling's home in Haifa. A year later a committee of Braslaw survivors was elected and memorial gatherings were held annually. The idea of publishing a book was mentioned on a number of occasions, but the task seemed forbidding, and it was shelved.

However, a nucleus, a committee under the chairmanship of Yehuda Cepelewicz, and consisting of the following members: Moshe Goldin, Moshe Wishkin, Arie Munitz, was formed. The committee kept the memory of the martyrs alive by organising annual gatherings and were subsequently responsible for two vital tasks, namely:

A Happy New Year
Thirtieth Anniversary Banquet
tendered by /
BRESLOVER AID SOCIETY
EMPIRE MANOR DECEMBER 31, 1940

ברעסלאווער
אונטערשטיצונגס פעראיין
נאך דעם טשארטער
ברעסלאווער
אייד סאסייעטי

געגרינדעט דעם 7טען יאנואר, 1913.

דאס זענען די גרינדער
פון אונזער סאסייעטי
ברעסלאווער אונטערשטיצונגס פעראיין
געגרינדעט געווארען דעם 2טען מארטש, 1913
ברוקלין, נ. י.

שלום הירש העללער, ע"ה
מאיר קענענעק
חיים מענדיל העללער ז
משה אהרן רוקאשין
חיים שמעון רוקאשין
יוסף פישער
חיים לייב דיימאנד
יוסף חיים ווײנפילד
גרשון אליעזר אבראמסאהן, ע"ה
הערי קענענעק
יעקב לעווין
אברהם קאנטעראווײן
זלמן פער
שמחה גינזבורג
ראובן רומאק
אליעזר בעריל דיין
אלטער אולמאן
אורי מרדכי פישער

Editorial Board: Aviel Ya'acov, Levin Ya'acov, Shmutser Aharon
Book Committee: Aviel Ya'acov, Band Chayim, Berkman Boris, Bogomolski Moshe, Cepelewicz Yehuda, Charmatz Zalman, Goldin Moshe, Levin Ya'acov, Munitz Arieh, Rabinowitz Issar, Shmutser Aharon, Wishkin Moshe
American Committee: Chanin Louis, Suran Frederick, Kopacz Michael, Bernamow Sam, Witkin Charles, Fisher Tuvia, Maron Mendel
Editor: Machnes Ariel
Compiled by Bogomolski Moshe
Translation into Hebrew from Yiddish, Polish and Russian, initial editing: Aviel Ya'acov, Band Chayim, Bogomolski Moshe, Korner Aharon, Levin Ya'acov, Shmutser Aharon
Yiddish Abridged Version: Levin Ya'acov
Edited by Eisenman Zvi
Translated into English by Mann Rachel
Map of Braslaw (drawn from memory): Band Chayim
Map of Opsa (drawn from memory): Aviel Ya'acov
Photographs: From private sources
Typography: Aryeh Velleman

DARKNESS AND DESOLATION

In Memory of the communities of
Braslaw Dubene Jaisi
Jod Kislowszczizna Okmienic
Opsa Plusy Rimszan
Slobodka Zamosz Zaracz

Association of Braslaw and Surroundings
in Israel and America
Ghetto Fighters' House
and Hakibbutz Hameuchad Publishing
House

Dźwina
Izabelin
Indryca
Łowice
Nowosielce
Berezki
Kisielewce
DRUJA
Łupandy
Horbaczewo
Jermołowo
Czuryłowo
Ciukowicze
St. Hrudzinowo
ZAMOSZE
Walki
DRYSSA
Łotowo
Skakuny
Łotysze
Wojciełowo
Ostrowno
Janiela
Szuszki
St. Bigosowo
Kowalewna
Sardyki
Obuchowo
St. Morozy
Nw. Morozy
Szejkowo
St.-Balbinowo
Wk. Plihówki
Uście
Karkalec
Sadkowna
Buzowo
Jeśków
Siniczyno
Gaj
Miedźwiecka
Bożki
Mamonowna
Nowiszcze
Polzyno
Zatocze
Swolna
Horowatki
KOCHANOWICZE
Starosiele
Sieledcowo
Szelegowo
Zadzież
Pałkowna
Gudowo
Rosłowki
Gończarowo
Motuchowo
Korole
Leśnia
Byki
Żołnie
Walkowo
Chwałki
Bołocino
Tereszki
Ziabki
Siodłówki
Tobołki
Żagule
Borsuki
Czasty
Sietko
WOŁYNIEC
Klimontowna
Antonowo
Bielousowo
St. Zabiety
Dryssa
Uljanowo
Hulewna
Bystramowce
Jaje
Babaryki
Prudniki
Zalesie
Szalciny
Doroszki
Poiasznia
Aleksandryna
Trudy
Borsuki
Peresiowo
Dubowo
Obabie
Wojsa
Cylewna
Trybuchy
Kozakowo
Rudaki
Werdy
Drujsk
Minejty
Ryte
Miłoszowo
Popki
Działkowce
Korzeniki
Powiacie
Rabeczyn
SŁOBÓDKA
Kiapśnie
Krycewicze
Wieś
Chorabrowo
Ruska
Czurytowo
Woronki
Polaki
Winogrody
Opleso
Łotyszki
Dziedzinka
Robowo
Orce
Bosina
St. Kruki
Mirowo
Łaszkowo
Buławki
Leszczyłowo
Sutorowna
205
Podziawy
Bukowo
Girjaty
Siłowo
Nw. Jurkowna
Maintowo
Prudniki
Zabiety
Niemierowo
Cilowce
Piełkuny
Dziedzina
Zahorze
Zacharnie
Baraszki
Masłowo
Filipowo
Skoroda
Reuty
Kolesniki
Pieczonki
Błażki
Suszki
Mt. Kowalewna
Cimoszko
Zabłocie
Stajki
Zalesie
Magiery
Dworzyszcze
MIORY
Greckie
Suporzica
Malczewo
Dadziaki
Szaporowo
Bruszkowo
Samujty
Przebrodzie
Ignaciki
Maciuki
Miśniki
Ług
Kozły
Iwańki
Charakowo
Mt. Kosłom
Gwozdowo
Uklla
Howcewo
Leonowce
Podjelce
Popków
Małaszki
Borsuki
Parkowicze
Zielki
J. Ukla
Linkowna
Kaczyłowo
Junce
Suchoworze
Prudy
Górki
Sporuny
Śniegi
Zaborze
Dworne Sioło
Konachy
Mnituchy
Bielany
Chockowo
Bołotki
Słoboda
Mikołajewszczyzna
Wołkowna
Berdowna
Borsuczyzna
Kartowy
Jelnia
Brzozowo
DZISNA
107
Kończany
Białoboki
Cieciorki
Wistały
Cielewce
Kubiszna
Macinki
137
Lipno
Dzienisowo
Ościewicze
Kuszliki
Wozownikl
Czechowna
Piedosowo
Mikołajów
Uście
Kowalowo
Dworzyszcze
Mierzłaki
Szawlany
Wołczki
Kałkowna
Krasne
Nowogrody
Usowce
Bielawce
Turczyno
Bondarce
Kosobuki
Kaduszki
Szubowna
Husiały
Dzirnicze
NW. POHOST
Dębowka
Glińskie
Poharce
Malinówka
Miotły
Czereny
Bildziugi
Żerebce
Krasne
Pietniwa
Stefanpol
Rundy
Soczywki
Żołnowo
Prysiewicze
Dworzyszcze
Jamno
Dzisna
Kuchcine
Wiereciejka
Tomaszewna
Sokołowna
Jackowna
St. Pohost
Budy
Hostobołe
Czernorucze
Bijejki
Piłaty
Kowszelewo
Biały Dwór
Redżki
Czerenka
Murawna
Mrozy
Niwie
Podsiadzie
Gizowna
Komarowna
Kudryszki
Dzikiewo
Janowo
Krupiniszcze
Poradnie
Rzepiszcze
Otohi
Bojary
J. Święte
Nicza
Zaborze
Bujawna
Buda
Rzeczki
Łotysze
137
Pająki
Jazno
Plewka
Korniea
Woronka
Kozaki
Hryhorowna
Ciereszki
Pohary
Starucha
Kościuki
Sosnówka
HERMANOWICZE
Bosianki
Szamszury
Kopiewniki
Ostrowlany
Ruczaj
Szyszki
Korolewo
Hryćkowo
Ambrosionki
Bujki
Baltromie
Wk. Wieś
Din.
Nowosielce
Auta
Łana
Zabłocie
SZARKOWSZCZYZNA
Bohy
Szkunciki
Żuki
Krzywki
Kozaczki
Jezuitki
Doroszki
Babiczowo
Słobódka
Antonowo
Piotrowicze
Marki
Bołkały
Balbieczyn
Łopunowo
ŁUŻKI
Wk. Mt.-ki
Ulina
Podlipki
Błoszniki
ORZECHOWNO
Polelejki
Dzisna
Krawce
Hrydziusz-
Szwirce
Zdanu
Sawickie
Putrenica
Zalesinki
Szyciki
Siemień-
Proszki
Pialiki
Mołonka
Makowie
Połowica
Tupiczyn
Czerniewicze
Drozdowna
Wasiuki
Mołonica
Czeronka
Zahrazie
Kino-Wierecieje
221
Rymki
Dulin
Radziuki
Kopylna
Łuczajka
Zaborce
Kukry
Filipowo
Bałaje
Stukany
Sanniki
Stachowskie
Sosnówka
Dworzyszcze
Bortniki
Szałuszyn
Kulhaje
Bielki
Sautki
Mniuta
PROZOROKI
Piaskuny
Byczkowo
Mikulin
Zalesie
Zabłocie
Szczołkuny
Polewacze
Rudniki
Borejki
Babicze
Kolesniki
Łaczajka
Wielce
Czeronki
Horki
BOBYNICZE
Hryczo
Jakimowce
Urzecze
Horanie
Starniki
Sapinki
Zaułki
Świada
Teleszo
Bereźwica
Połupy
Kuchty
Zamosze
Szabany
Stukany
Jałowiki
Dźmitrowna
Szczerbyn
Tuszyno
Krzywicze
ZIABKI
Czeszki
Łuck-Mosarz
Mosarz
Zaprudzie
Kisarewna
Poddubie
Proszkowo
Uhły
Kunickie
Kowale
Łuck
Hatówki
Łużki
Kowale
Piotrowskie
Osowo
Hniłaki
PLISA
Borowce
Osinówka
Zarzeczo
Łożuki
Szczotki
Łozicze
Szubniki
Kaminna
J. Plisa
Dryczyn
Zaułek
Bojarna
Charki
Kozłowna
Zalaski
Płeski
Mierzskie
Mamaje
Zaborze
Leonowicze
Nadozierze
Skrobotuny
Makarna
Łasica
Rakowce
Bierwiaki
Zabiele
Obrąb
Hwozdowo
ŚWIŁA
BOBRUJSZCZYZNA
170
Ruda
Osinogródek
Papszyce
Stanule
Woronowo
Jakubowo
J. Szo
Czarna
Druck
Wierzchnie
Szumiowce
Berezwecz
Podświle
Maźniowo
Słoboda
Nowy
Sidlerowna
Wyszadki
GŁĘBOKIE
Snorki
Kisze
Przedoły
Łotysze
Białe
Woropajewo
Wierecieje
Niescierowicze
Szaragi
Ostrowie
Kopytowna
Myszki
Szarabaje
Michały
Krzywe
Łapiszki
Tumaszy
Łastowicze
Obrąb
Kowale
Królewicze
Wk. Mt.
Dziwidki
Świdno
Bielewicze
Kwacze
Choroszki
Zamki
Łowce
Szamicze
226
HOŁUBICZE
Lipowo
Sorze
Uleniec
Łasica
Wołki
Przypiemo
Podgaj
Dziechciary
Słoboda
Sieliszcze
Nożyca
Stanilewicze
Olchowiki
Barany
Szypy
Puzyry
Peresiega
Chrystowo
Dzierkowna
Żuki
Jasiewicze
Afierowna
Piotrowicze
Zaozierze
Sorgki
Zapołowie
Dziadziuszki
Bykowna
Kremnica
Darewo
Łatyhol
Sakowicze
Łaplin
Zaszczesle
Ragożino
Zawrótki
Wierecieje
Szweple
Krupienie
Wieśn
Worgany
Iwanówna
Hołubicze
Kality
Kuryłowicze
Wiesznia
Królewszczyzna
Lipówka
Dubniki
Sierhi
Pleszkuny
Łaskowna
Grabucza
Kozły
Babicze
Puszcza Hołubicka
Kosary
Cerkiewniki
Jabłońce
Struki
Zawlicze
Czeczuki
Meżużol
Zaozierze
Stawicze
Horodyszcze
Budzicze
Czerkasy
Lisowicze
Litowce
Motożany
Piszczałówka
Lesiny
Dolce
Jacyny
Januki
St. Sioło
Rajówka
Słoboda
Trościanica
Czernica
Łohi
Petrelewo
Owsianiki
Wiaducin
Piotrowicze
Sabory
Recznie
Czernica Wk.
Porpliszcze
228
Porpliszcze
Dziedzina
Ściańka
Niescierowna
Ugolica
Wielszcza
Gwozdy
Dziatki
Szaniory

JEZIOROSY
GRZYWKA
BRASŁAW
DRYŚWIATY
J. Dryświaty
WIDZE
ŚWIĘCIANY
POSTAWY
KOZIANY
TWERECZ
HODUCISZKI
ŻYNTUPY
KOMAJE
MANKOWICZE
BRUZDOWO
KOBYLNIK
OPSA
IKAŹŃ
SŁOBÓDKA
DUNIŁOWICZE
JAKUBOWO
SKRUDELINO
WIELKOMIASTO
JANÓWKA
IGNALINO
DAUGIELISZKI
PODBRZEZIE
CEJKINIE
MIELEGIANY
DUKSZTY
RYMSZANY
SIENISZKI
JODY
Neu-Born
Gross-Born
KOPLAU
Sadzie
Pawluszki
Kalkuny
Laukiesa
Dzisna
Dryświata
Komajka
Orźwenta
Łuczajka
Połowica
Miadziołka
Janka
J. Bohiń
Bohiń
J. Dzisna
J. Łodzie
J. Dukszty
J. Samawa
J. Święte
J. Oświeja
J. Wk. Szwaksza
Salaty
Szwakszty
Hermanowiłe
Wk. Wieś
Wiszniewo
Turmont
Bratańiszki
Suntupie
Drabiszki
Imbrody
Miluńce
Oleniki
Osowile
Bachmaty
Berczuny
Ruściejki
Kiemiańce
Obolany
Jurewicze
Zaborniki
Czernica
Pietryszki
Kurpole
Cieciaki
Borówki
Rusaki
Czerenki
Pierewoźniki
Kurylowicze
Nagawki
Słobódka
Stawiszcze
Łukaszewo
Ogrodniki
Rusiny
Przegródź
Juszkiewicze
Ochomnia
Szyszki
Rożki
Packowicze
Pożarce
Rubaniki
Ochońki
Olszewo
Kisiele
Mościany
Łokciany
Jajny
Popowce
Biedunki
Jasiewo
Wierenki
Leski
Worsy
Falewicze
Olechniszki
Koniabicze
Łopuny
Skarpowce
Reduta
Łodośle
Gwozdowicze
Jodowce
Rubież
Szyrki
Sawicze
Miasteczko
Lipniki
Michnicze
Zabłocie
Hawryłowicze
Rowy
Baranowicze
Romelki
Daszki
Junki
Lipinki
Rudzie
Zahacz
Bucewicze
Miegany
Szczerbiszki
Pietrucze
Romaszkiewicze
Dziawgany
Grodzie
Ockowicze
Norkowicze
Starczany
Grejce
Zwojryszki
Mirkliszki
Romaniuny
Waśkuny
Kochany
Siojaciszki
Łoździeje
Kowalciszki
Wołodźki
Witejty
Antony
Gudele
Stuki
Świlany
Jakiele
Pociszki
Rasciany
Gontowni-ki
Giluty
Krykiany
Konciarzyno
Buckuny
Jurgieliszki
Mielkuny
Dowejsie
Boczkieniki
Gajluciszki
Samoduryszki
Jacuny
Rynkiany
Kaptaruny
Ażurojście
Polesie
Szudowce
Sobolki
Bielaniszki
Trapszewicze
Wincentowo
Sierenczany
Maśleniki
Pieszkowce
Domucie
Wojszkuny
Piskorszki
Stańczuki
Kliszczańce
Giruce
Gajluny
Reczany
Borowa
Średnia
Karklińce
Zielonka
Daciszki
Perszukszta
Dźwitany
Madziuny
Miłe
Kukiszki
Traczuny
Kuliniszki
Studle
Daukszty
Żuki
Bojary
Standuny
Szlokiszki
Rakucie
Kretony
Żydele
Dojnie
Rubelniki
Maliki
Szrubie
Mieszańce
Kaczenowicze
Paszuny
Pietra-szuny
Babiany
Świrki
Piwowary
Karolica
Radziszki
Rymadziszki
Moskaliszki
Grygolewna
Kojry
Leskowo
Androny
Ciepłe
Rabieki
Czeszuny
Rokity
Ml. Koski
Wk. Koski
Wasilino
Czeremuszniki
Grygołowna
Dubrowa
Czeremusz-niki
Bataje
Wojciechy
Pawluki
Tużbica
Bielki
Połów
Ziemce
Żukowna
Ahalnica
Hrybły
Ałaszki
Siemionowicze
Borowe
Wołki
Ozierawa
Pasternaki
Wasiewicze
Wilaki
Buczany
Hołowsk
Jakszty
Dąbrówka
Platerowo
Kulejewna
Żurawowna
Świły
Łoński
Kusztale
Trabowna
Wierzchowie
Buda
Bujawna
Stajki
Bobyle
Zalesie
Miłaszki
Podoby
Zaborze
Marcinowce
Prysieki
Zadworce
Żernieliszki
Drusiewicze
Szuraty
Grodziszki
Albinówka
Towna
Łaka
Isaje
Bohinka
Sławrowo
Ujście
Łajbuny
Żdegile
Trabsze
Błażyszki
Jodoseie
Wojniuny
Twerjańce
Sipowicze
Chwosty
Bubie
Meszkiele
Kiaksztyn
Murmiszki
Dalekie
Ejwidowicze
Aksiutowo
Arcimowicze
Domasze
Miedynki
Ziegciary
Rudawa
Kisłowna
Zamosze
Rukaze
Borodinicze
Hustaty
Żwirble
Maciesze
Miłasze
Rymucie
Zalesie
Dworzyszcze
Janowicze
N. Wieś
Puzewicze
Dukiele
Jodłowicze
Szatcienie
Achremowicze
Rozeta
Belmont
Samowolce
Dzierawce
Mielowce
Zaprudzie
Sporuny
Plebańce
Jeise
Szakury
Reuty
Litewna
Milany
Sutorowo
Muraż
Raciuny
Łapki
Bużany
Uszaniszki
Mieżany
Usiany
Kruki
Kality
Ryczany
Stankowicze
Żwirynie
Różowo
Gierczany
Kumpinie
Kupczele
Sioło
Minkowicze
Pełki-niszki
Niekrasze
Ilgajcie
Borkowna
Klikalnica
Siukczuny
Maguny
Gajdy
Nurwiany
Grytuny
Czepuki
Girejsze
Maciejany
Opiwarda
Hołowacze
Trapsze
Łotoczki
Wielany
Drysłuny
Naglany
Czyżuny
Uździele
Giejtenie
Wazgielańce
Prucie
Biciuny
Medejsze
Szulany
Undraliny
Gierwiaty
Paciuny
Kazimierzowo
Pupenie
Bejkiele
Tryczuny
Strylungi
Gudańce
Niewirańce
Puzowo
Czeszulańce
Lipołaty
Skrebenie
Obale
Furma-niszki
Tryburce
Szulany
Dziełkowszczyzna
Bukliszki
Kiniuny
Biernaty
Orźwenta
Kalniuńce
Jodoławka
Konejsze
Janiańce
Iwaniańce
Wojszniuny
Rymszańce
Ożany
Maksymańce
Izabelin
Zaborce
Dringis
Gowejkiany
Grugiszki
Daniuny
Beciuny
Sujki
Ryzguny
Garbuny
Łaukszienie
Rypiny
Zakamion-ka
Dzierewnia
Achramiańce
Grybiany
Dziśniszcze
Mażany
Tartak
Rejnie
Wardzikiemie
Rakiany
Bojary
Ażany
Limiany
Aukszto-kalnie
Pratkuny
Jukiszki
Kalbiszki
Gierkany
Derewnia
Ploważe
Rudakiszki
Tyltyszki
Bikiany
Czarny Bród
Staciuny
Budynie
Smolwy
Szaszki
Karły
Wigulany
Staszańce
Berżeniki
Rudzie
Mugliniszki
Lipniszki
Wesołowo
Tylża
Czyżówka
Jasieniszki
Mikołajańce
Nurwiańce
Miałka
Szawle
Resteniszki
Nadany
Romańce
Osse
Smielina
Kszczawa
Ragowniszki
Komaryszki
Rumpiszki
Borówka
Boruny
Marciniszki
Gryszkiany
Bojaryszki
J. Siła
Belmonty
Torżek
Misiuńce
Ryczka
Bielany
Szewieliszki
Żwirble
Michaliszki
Wiaże
Krzywosiele
Dzieruki
Bizna
Budzity
Strusto
Uście
Zarzecze
Łunie
Kirylina
Rodziewna
Leoszki
Drujka
Kamionka
Dundery
Bystrany
Kowaliszki
Jakubiańce
Butowiszki
Krzywosielce
J. Snudy
Babaszki
Łakiny
Łowniki
Popieliszki
Waśkiszki
Szemele
Mościszcze
Dubinowo
Abicele
Wanagiszki
Rawgiszki
Warpin
Łuksze
Szlapiki
Plusy
Strynuszki
Sołonaje
Miciulaniszki
Wołodzino
Witańska
St. Dworzyszcze
Kałaniszki
Rezginie
Buży
Łapiny
Dumaryszki
Rużopol
Gajsiele
Laukiszki
Birkinele
Medum
Janiny
St. Kircha
J. Sweñten
Steinensee
Suwiejki
Rudańce
Czeczery
Śniegiszki
Krywiniszki
Tartak